

BUDAPEST RÉGISÉGEI
XIX

BUDAPEST RÉGISÉGEI

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

XIX

SZERKESZTI

GEREVICH LÁSZLÓ

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

1959

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

SEITL KORNÉL

SEGÉDSZERKESZTŐ

HOLL IMRE

A FÉNYKÉPFELVÉTELEKET KÉSZÍTETTE

FÜREDI PÉTER
GYÁRFÁS LAJOS
HARSÁNYI JÓZSEF
KÁRÁSZ JUDIT
KARÁTH JÓZSEF
MOLNÁR JÁNOS

© *Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959*

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYE
5797/1960
1993.
1997. 11. 24.

A kiadásért felelős: Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Szucsán Miklós — Műszaki felelős: Fülöp Antal
A kézirat beérkezett: 1959. V. 12 — Terjedelem: 50½ (A/5) papírív — Ábrák száma: 281 + 5 melléklet
Printed in Hungary

1959/49004 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

INHALT—СОДЕРЖАНИЕ—CONTENTS—TABLE DES MATIÈRES

TANULMÁNYOK

STUDIEN—ОЧЕРКИ—STUDIES—ÉTUDES

Sz. Burger Alice, Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban 9
Alice Sz. Burger, Marbreries collégiales à Aquincum 25
Nagy Tibor, L. Attius Macro pannóniai helytartósága 27
T. Nagy, The Pannonian Governorship of L. Attius Macro 32
Czagány István, A középkori grafikus stílus emlékei a budai várnegyed területén 35
I. Czagány, Die Denkmäler des mittelalterlichen graphischen Stils im Gebiet des Festungsviertels von Buda 54
Jankovich Miklós, Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye 57
M. Jankovich, Die Entwicklung der Pfarren der Umgebung von Buda im Mittelalter und die Institution der königlichen Kapellen 95
Kubinyi András, Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban 99
A. Kubinyi, Le forniture dei commercianti di Buda per la corte nell'epoca degli Jagello 118

ANYAGKÖZLÉSEK

MITTEILUNGEN—СООБЩЕНИЯ—COMMUNICATIONS—COMMUNICAZIONI

Nagy Tibor, La Tène-kori szkítajellegű sírlelet Rákospalotáról 123
Т. Надь, Могила скифского характера эпохи Латенской культуры в Ракошпалоте . 137
Sz. Póczy Klára, Diana aquincumi kultuszához 139
Klára Sz. Póczy, Alcuni dati sul culto di Diana di Aquincum 143
Sz. Póczy Klára, Újabb kőemlékek az aquincumi tábor és canabae területéről 145
Клара С. Поци, Новые каменные памятники из территории лагеря и canabae Аквинкума 155
Kaba Melinda, Későrómai sírok a Fényes Elek utcában 157
M. Kaba, Late Roman Tombs in the Fényes Elek Street 165
Szentléleky Tihamér, Aquincumi mécskészítő műhelyek 167
T. Szentléleky, Lamp-making Workshops in Aquincum 199
Kozák Károly, A Budapesti Történeti Múzeum — Vármúzeum vasnyelű szakállas puskája 205
К. Козак, Пищаль с железной рукояткой в Крепостном музее Будапештского исторического музея 211

Horler Ferenc, Középkori kőfaragó és elhelyező jelek a budavári lakónegyed épületein. II 213
F. Horler, Mittelalterliche Steinmetz- und Versetzungszeichen an den Gebäuden im Wohnviertel der Festung Buda. II ... 214
Gerő Győző, Hol állott a budai Kücsük dzsámi? ... 215
Gy. Gerő, Où était situé le Kutchuk djami de Buda? ... 219
Pataky Dénesné, A pest-budai ötvösség a XVIII. században ... 221
Helen Pataky, Goldsmith's Art at Buda and Pest in the 18th Century ... 239

JELENTÉSEK

BERICHTE—ОТЧЕТЫ—REPORTS—RAPPORTS

A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben ... 243
Раскопки Будапештского исторического музея в 1958 г. в целях спасения археологических находок ... 270
Holl Imre, Jelentés a nyéki kastélyépületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásról 273
I. Holl, Bericht über die im Jahre 1956 im Gebiet der Schlossbauten zu Nyék vorgenommenen Authentifikationsgrabungen ... 287
Nagy Emese, Kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén ... 291
E. Nagy, Forschungen im Gebiet des Paulinerklosters von Budaszentlőrinc ... 300
A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai ... 301
Denkmälerforschung an den Häusern der Festung Buda in 1957 ... 365
Czagány István, A budavári Úri utca 31. sz. gótikus palota tudományos vizsgálata és rekonstrukciós helyreállítása ... 373
I. Czagány, Wissenschaftliche Untersuchung und Rekonstruktion des gotischen Palastes der Úrigasse 31 in der Festung von Buda ... 399

TANULMÁNYOK

ZS. BURGER ALICE

COLLEGIUMI KŐFARAGÓMŰHELYEK AQUINCUMBAN

Pannóniában az i. sz. I—II század fordulójától egészen a II. század vége felé terjedő időszakig rendkívül nagy számban találunk ún. „koszorús" sírköveket. Ezeket a kőemlékeket zömmel Aquincumban készítik.[1]

Az aquincumi nagyszámú koszorús sírkövek között is egy külön csoport mutatható ki, amelybe azok a koszorús kőemlékek tartoznak, amelyeket az aquincumi temetkezési egyletek állíttattak tagjaik részére. Nagy Lajos több ízben utalt arra, hogy valószínűleg ezek a collegiumok önálló kőfaragóműhelyt tarthattak fenn.[2]

A rendelkezésünkre álló gazdag kőemlékanyag felhasználásával ezúttal olyan kőfaragóműhelyt mutatunk ki, amely az i. sz. II. század első évtizedeitől a II. század közepe tájáig, kizárólag az aquincumi collegiumok megbízásából működött.

Legkorábban Hampel József figyelt fel arra, hogy „a katonák síremlékein és ezek nyomán a polgári embereknél is, rómaiaknál és bennszülötteknél kedvelt motívum az orom alatti külön mezőben a koszorú motívuma".[3] — Kuzsinszky Bálint már a következőket írja: „Im oberen Teil von dem der Giebel abgeschlagen ist, trägt das Feld einen Lorbeer Kranz, oben mit einem Medaillon (Clipeus) geschmückt, unten von Bänder umwunden, wie ihn die Soldaten als Auszeichnung erhielten."[4] — Ezzel a sírkőcsoporttal még Erdélyi Gizella foglalkozott bővebben.[5] Brelich Angelo, Csemegi József, továbbá Harald Hofmann és Arnold Schober tértek még ki a koszorús sírkövekkel kapcsolatos kérdésekre munkásságuk során.[6]

Pannóniában, legiószékhelyeken találjuk legkorábban — i. sz. I. század végén — az eredetileg katonai kitüntetést jelző corona civica kőbe vésett formáit.[7] Ezen katonasírköveken jelenik meg először nálunk a képes mezőben elhelyezett, clipeus és taeniával ellátott corona civica.[8]

E korai katonasírköveken ábrázolt corona civicákon kívül további döntő hatást gyakorolt a collegiumi kőfaragóműhelyek mintakönyveinek kialakulására egy itáliai eredetű márvány sírkő.[9] Ezt a rendkívül díszes és művészi kivitelű kőemléket — amelynek aquincumi eredete nem vitás — a budai királyi vár Zsigmond-kori építkezésénél használták fel másodlagosan. Ennek a különleges aquincumi márvány sírkőnek gazdag mintakincse hosszú időre hatással volt nemcsak a collegiumi kőfaragóműhelyek mestereire, hanem az egész pannóniai kőfaragóművességre is.

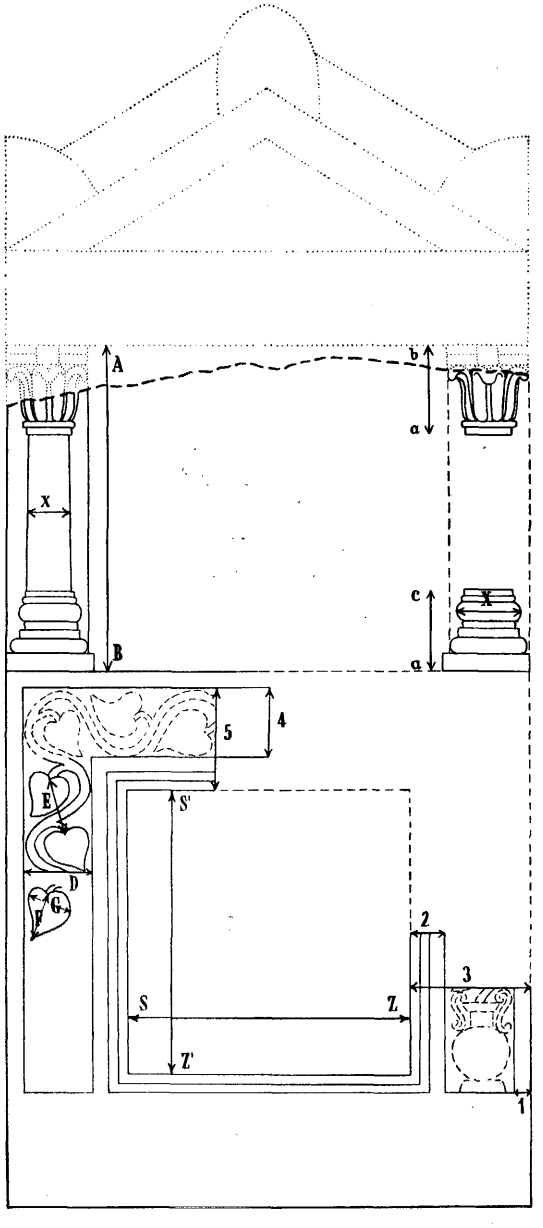
Az aquincumi collegiumok által rendelt koszorús sírköveket két szemszögből vettük vizsgálat alá. Először szövegük tartalma szerint, másodszor pedig ezeken a sírköveken alkalmazott beosztás, díszítés és kidolgozás azonos elemeinek legrészletesebb méréstechnikai vizsgálata alapján (1. kép). Ez a kettős módszer teljesen igazolta azt a feltevésünket, hogy a szövegre és mintára azonos kőemlékek közös műhelyben készültek, a collegiumok egyikének, másikának megbízása alapján.

Felvetődik ezek után a kérdés: melyek voltak tehát azok a collegiumok, amelyek külön kőfaragóműhelyt tartottak fenn?

Collegiumok városi szervezetben működtek. Aquincumban tehát Hadrianus uralma alatt (117—138) alakulhattak, amikor is a császár municipiummá nyilvánította az eddigi legiószékhelyet. A számos collegium közül számunkra most csupán a COLLEGIUM FABRUM ET CENTONARIORUM,[10] ill. CULTORUM jelentős, ezek állíttatják ugyanis a most tárgyalandó koszorús kőemlékeket.[11]

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért kőfaragóműhelyünket, amely stílusjegyei alapján az első — tehát korábbi — elkülöníthető emlékcsoportot készítette fenti collegiumok megbízásából, a továbbiakban „A" műhelynek nevezzük.

Az „A" műhelyben nagyjából azonos méretekben, egyforma alapbeosztással és megegyező stílusjegyekkel készültek a sírkövek. M. Herennius Pudens síremléke alapján kísérletet tettünk az „A" műhely mintakönyvének rekonstruálására (2. kép). A timpanon valamennyi idesorolható darabnál letörött. Ez alatt többszörösen tagolt párkányrész fut, amely már megtalálható az emlékeken. A kissé bemélyített képmezőt jobb és bal oldalról torus-trochilus-torus tagból kiinduló egy, ill. kettős akantusz levéllel díszített korintoszi oszlop keretezi. A képmezőbe clipeus és taeniával ellátott corona civicát faragtak, amelynek közepébe azután vagy rosettát, vagy pedig szőlőfürtöt helyeztek el. A kettős léctaggal körülvett feliratos szövegrészt borostyándísz keretezi.[12] E borostyáninda a feliratos mező aljával egy magasságban kétoldalról elhelyezett kelyhekből indul ki, hogy azután két ága a szövegrészt megkerülve a kő középpontjában találkozzék. A borostyánlevelek mögött kissé lemélyítik a felületet, külső széleken és a képmező alatt keskeny léctaggal lezárva.

1. kép. Összehasonlító részletméretek vizsgálatának táblázata

Ennek alapján tehát az aquincumi „A" műhelyben a következő koszorús sírkövek készültek:

Collegium fabrum et centonariorum megbízásából:

Cl. Trophimus számára (polgár, 80 éves)
R. Quintus számára (polgár, 60 éves)
I. Rufus számára (vet. leg. II. Ad.)
C. Valerius számára (leg. II. Ad.)

Collegium fabrum állíttatja:

L. Val. Seutes számára (polgár, 80 éves)

Collegium cultorum rendeli meg:

M. Herennius Pudens számára (vet. leg. II. Ad. 78 éves)
L. Aurelius Fortunatus számára (polgár, 80 éves)
töredék Ürömről (. . . leg II. Ad.)

továbbá az 1., 2. és 3. sz. töredékes sírkövek, amelyeknek szövegrésze az idők folyamán letörött.

Az „A" műhely legszebb és legépebben megmaradt kőemléke a gazdag irodalomból közismert M. Herennius Pudens-féle sírkő (3. kép).[13] Nagy Lajos kimutatta, hogy ez az Intercisában talált sírkő eredetileg Aquincumban készült. A szövegrészben jelzett collegium cultorum alapján az i. sz. 210 utáni évekre helyezi készítésének időpontját, egyidejűleg viszont olyan kőfaragó műhellyel hozta kapcsolatba, amely a collegiumok számára az i. sz. II. század közepén túl már nem dolgozott. Szerinte M. Herennius Pudens sírköve a „C. Caereius Sabinus-féle sírkővel oly szembetűnő egyezést mutat, hogy mindkettőnek egyazon műhelyből, talán még egy mester keze alól is kellett kikerülni".[14] Ezzel szemben mi azt látjuk, hogy ilyen mértékű „egyezést" csakis Cl. Trophimus kőemlékével kapcsolatban lehet kimutatni.

Cl. Trophimus sírköve eredetileg szintén Aquincumban készült, az i. sz. II. század első két évtizedében (4. kép).[15] Későrómai sírok készítésekor került másodlagos felhasználásra Szentendrére.[16] Állítsuk párhuzamba M. Herennius Pudens és Cl. Trophimus sírköveit: méreteikben, alap- és részletbeosztásukban teljesen megegyeznek. Oszlopaik azonos kiképzésűek. Koszorúik kidolgozása, a borostyándíszek alkalmazása, továbbá a szövegrészek betűtípusai olyannyira megegyeznek, hogy csakis e két sírkő esetében merjük a műhely-, sőt mesterazonosságot feltételezni. Némi eltérések a két kőemlék koszorújának belső kiképzésében vannak. Az előbbi coronába rosettát, míg Cl. Trophimus koszorúja mögé szőlőfürtöt faragtak ki. Továbbá a két most tárgyalt kőemlék borostyándísze közül is az utóbbin kissé zsúfoltabban, tömöttebben jelentkezik ez a növényi dísz, sőt még kis V alakú térkitöltő levélkéket is alkalmaz készítője. Annak ellenére, hogy e két kőemléket nem azonos collegium rendeli, azok mégis azonos műhelyben készültek, mégpedig az „A" műhelyben, az i. sz. II. század első évtizedeiben. Ennek alapján csakis Hampel véleményét fogadjuk el, aki M. Herennius Pudens sírkövével kapcsolatban írja, hogy azt „tartalma és szerkezete miatt a II. század első harmadára tenné".[17]

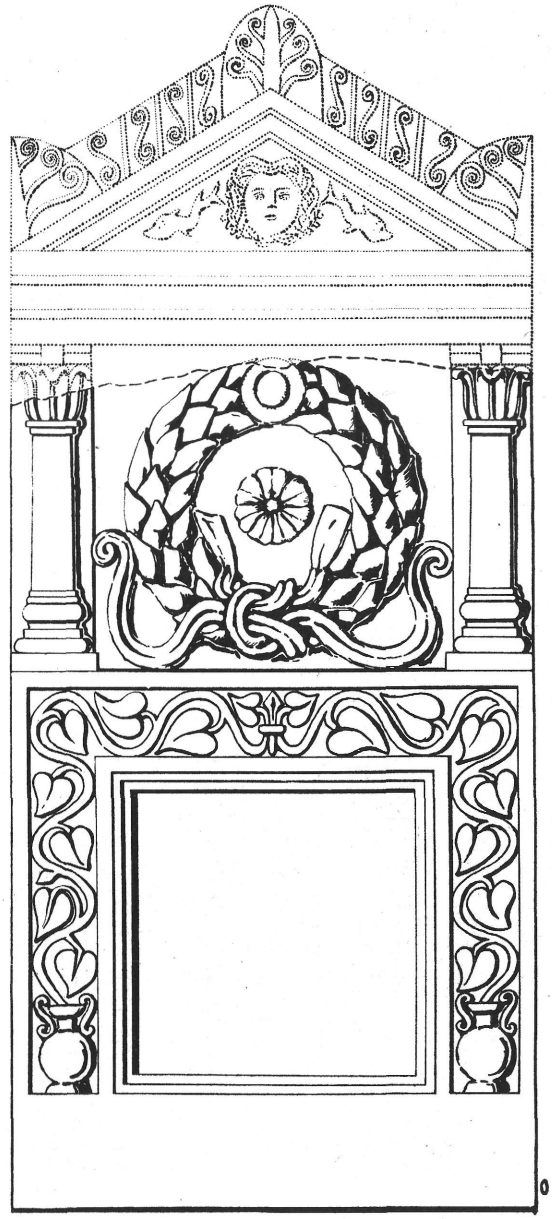
Annak alátámasztására, hogy M. Herennius Pudens sírköve nem készülhetett a II. században, tehát a nagy markomann háborúk után — hanem legkésőbb a II. század közepe táján —, nézzünk meg még két további kőemléket, amely szintén a collegium cultorum megbízásából készült az „A" műhelyben:

Az egyik ilyen sírkő L. Aurelius Fortunatus kőemléke, amelyet Óbuda-Filatori gátnál találtak (5. kép).[18] A megmaradt szövegrészt tanulmányozva azt látjuk, hogy a nevek nominativusban vannak és hogy a H (ic) S (itus) formula szerepel. Már pedig ez a szövegezésmód csak az i. sz. II. század elejéig használatos. A feliratot kétoldalról keretező léctagok és borostyándíszek kőfaragói megoldása az „A" műhelyre vall.

Másik e körbe tartozó darabunk egy Ürömre került — de nem vitás, hogy Aquincumban készült — csonka sírkő (6. kép).[19] Szövegrésze még töredékesebb, mint a fentebb megismert L. Aur. Fortunatus-féle kőemléké. Annyit azonban világosan kivehetünk, hogy ezt a sírkövet is a collegium cultorum rendelte és állíttatta egyik tagja részére, aki a leg. II. Ad. kötelékében teljesített szolgálatot, de az sem kizárt, hogy az elhúnyt a fent nevezett legiónak veteranja volt. A feliratot keretező léctagok és borostyánindadíszek kiképzése alapján az ürömi töredék is az „A" műhelyben készült.

Összegezzük tehát az eddigieket: M. Herennius Pudens, L. Aurelius Fortunatus és az ürömi töredékes sírkő a collegium cultorum megbízásából készült — nagyjából azonos időpontban, az i. sz. II. század első harmada és közepe között — az aquincumi „A" műhelyben.

Ezen állításunk valóságát nemcsak a collegium cultorum, hanem a collegium fabrum et

2. kép. Az „A" műhely mintakönyve. Rekonstrukció

3. kép. M. Herennius Pudens sírköve. „A" műhely

centonariorum ránk maradt koszorús kőemlékei is alátámasztják. Nézzük meg tehát ezeket a sírköveket is :

R. Quintus és I. Rufus sírtáblái szélességükben cm-re megegyeznek (7—8. kép).[20] Mindkettőnek csak szöveges alsó része maradt meg. R. Quintus polgárember volt, míg I. Rufus a leg. II. Ad. veteranjaként halt meg. Mindkettőnek a collegium fabrum et centonariorum állíttatja sírkövét az i. sz. II. század első harmadában, az aquincumi „A" műhelyben. Erre vallanak a már megismert szöveget három oldalról keretező borostyánlevél díszítések.

C. Valerius csonka sírtáblájából annyi maradt meg, hogy a szövegrészt majdnem teljes egészében olvashatjuk (9. kép).[21] Ennek alapján C. Valerius is a leg. II. Ad. veteranjaként halt meg, sírkövét a collegium fabrum et centonariorum állíttatta. Szövegrészében előforduló H(ic) S(itus) E(st) formula alapján sem készülhetett a II. század első évtizedeinél későbbi időpontban. A feliratot közrefogó tömött, kissé zsúfolt borostyánlevelek közé V alakú térkitöltő levélkéket faragtak, amint azt már

Cl. Trophimus sírkövén láttuk. A sírkő közepe táján megmaradt kis felső töredékes faragásból ítélve taenia maradványaira következtetünk. C. Valerius kőemléktöredéke is mind szövegezése, mind pedig díszítése alapján az aquincumi „A" műhely termékei közé tartozik.

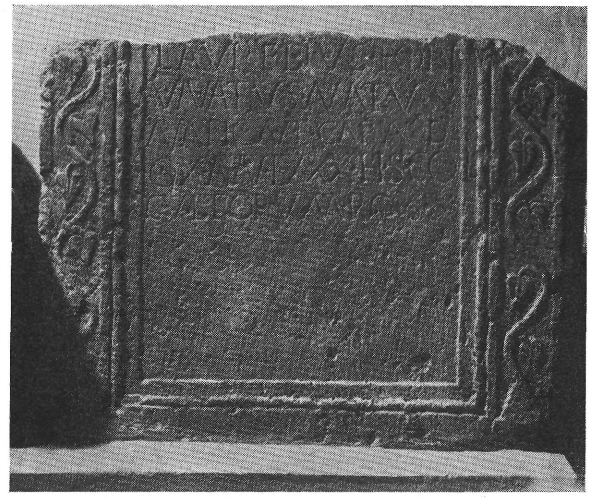
A collegium fabrum et centonariorum fentebb tárgyalt kőemlékei közül a felső részében egyedül éppen maradt Cl. Trophimus-féle sírkövön láttuk első ízben a koszorú mögé kifaragott szőlőfürtöket. Ugyanezeket a díszítő motívumokat megtaláljuk még az alábbi sírköveken is :

Luepintania felszabadított rabszolganő aquincumi díszes kőemlékét a kölni polgárok társulatba tömörült tagjai állították az i. sz. 120 körüli években (10. kép).[22] Szövegrésze alapján mostani anyagunkban kivételt képez, ugyanis ez egyszer nem a collegiumok megbízása alapján készített sírkőről van szó. Ennek ellenére mégis e helyt kell tárgyalnunk, mert legszorosabban összefügg L. Val. Seutes kőemlékével,

4. kép. Cl. Trophimus sírköve. „A" műhely

amelyet pedig a collegium fabrum megbízása alapján készített az „A" műhely (11. kép).[23] E két sírkő párhuzamba állítása kétségtelenné teszi nemcsak a műhely-, hanem a mesterazonosságot is. Mind az alapméretek, mind pedig a részletbeosztások, stílusjegyek teljesen megegyezőek. Teljesen azonos a kettős levélsorban végződő korintoszi oszlopok kiképzése és faragása. Dacára annak, hogy a Luepintania sírkövén levő koszorút időközben leverték, megoldásában és a mögötte levő szőlőfürt elhelyezésével, kidolgozásával teljesen megegyezik L. Val. Seutes sírkövén kivésett koszorúval és szőlőfürttel. Csekély eltérés mutatkozik a szövegrészt keretező borostyánindadísz kiképzésében, azonban ez annyira elenyésző, hogy nem befolyásolhatja a mesterazonosság bizonyítását. L. Val. Seutes sírköve valamivel későbbi időpontban készült, a 150—160 körüli évek megfelelnek az „A" műhely virágkorának, ill. utolsó működési idejének.

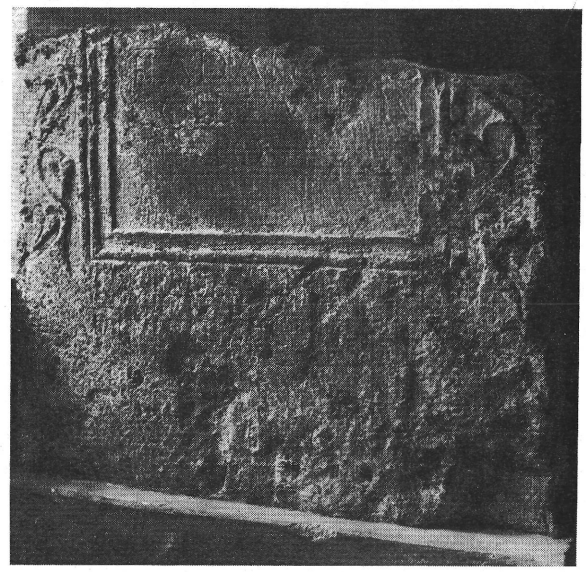

5. kép. L. Aurelius Fortunatus sírköve. „A" műhely

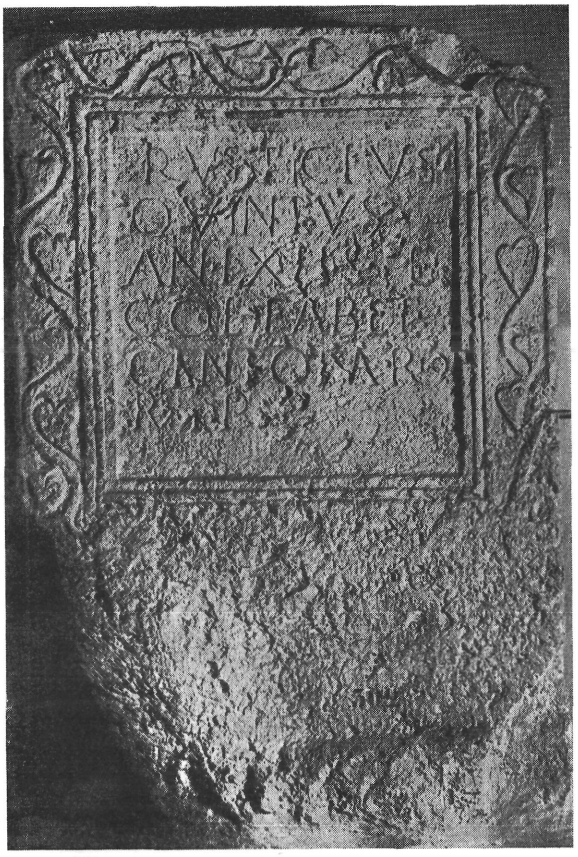
Láttuk tehát, hogy Cl. Trophimus, Luepintania és L. Val. Seutes kőemlékein a koszorúkban szőlőfürtök jelentek meg. E három sírkő nagyjából azonos időpontban, vagyis az i. sz. II. század első harmada és közepe közötti években készült, mindhárom az „A" műhelyben. — Ezen szőlőfürt díszítéssel kapcsolatban Nagy Lajos úgy véli, hogy e motívum a II. században meginduló élénk kölni kereskedelmi kapcsolatokkal és a germán kolónia itt letelepedett tagjaival hozható összefüggésbe.[24] Luepintania sírkövét valóban a kölniek testülete állíttatja. Pontosan ugyanezt a díszítést azonban megtaláltuk az ugyancsak ez időben készült Cl. Trophimus-féle sírkövön is, amelynek szövegezéséből semmiféle kölni kapcsolatra nem derül fény. Ugyanígy L. Val. Seutes sírkövén sem indokolt ezek szerint a szőlőfürt, hiszen „domo Bessus", vagyis thrák származású volt. — Nem találtuk meg viszont a kifejezetten kölni kapcsolatot feltüntető M. Furius Rufus-féle sírkövön, amelynek szövegezése indokolttá tenné a szőlőfürt ábrázolását.[25] A szőlőfürtminta koszorúmögötti ábrázolása ezek szerint nem köthető a kölni, ill. germán kolónia Aquincumban élő tagjaihoz. Inkább úgy látjuk, hogy a katonasággal összefüggő egyének — veteranok is — sírköveikre a corona közepébe rosettát helyeztek, míg a polgárok koszorús kőemlékeit szőlőfürtökkel és szőlőlevelekkel ékes mintával díszítették, a halotti szimbólumok egyik legkedveltebb mintájaként.

Ugyancsak az „A" műhely termékei még a következő töredékes kőemlékek is :

1. sz. töredékes sírkő (12. kép).[26] Lelőhelye Intercisa. Csak felső képmezejének közepe maradt meg. Annyit azonban jól megfigyelhetünk, hogy a méretekben mutatkozó azonosságon túl ezen kőemléktöredék szoros kapcsolatot mutat az „A" műhely termékeivel, pontosabban M. Herennius Pudens síremlékével. A kétoldali oszlopkiképzés, a kissé bemélyített mezőben elhelyezett tömött koszorú — clipeus, taenia és rosetta megoldással — mind igazolják fenti állításunkat. Egész eddigi anyagunk mintakincsétől eltér azonban a taenia két végét

6. kép. Sírkőtöredék Ürömről. „A" műhely

7. kép. R. Quintus sírköve. „A" műhely

játékosan széthúzó puttók alakja. Sírkőtöredékünk tehát méreteiben, stílusában és kidolgozást tekintve pontosan az aquincumi „A" műhely készítményének felel meg.

2. sz. töredékes sírkő (13. kép).[27] Ez az aquincumi sírkő eredeti formájában szintén az „A" műhelyből került ki. Ma már csak timpanon alatti párkányrészlete és a képmező mintegy háromnegyed része maradt meg. A kétoldali korintoszi oszlopok kiképzése, a clipeus és taeniával ellátott corona (közepében rosettával) mind azon stílusjegyeket tükrözik, amelyek az „A" műhelynek sajátságai. A 2. sz. töredékes sírkövet is leginkább M. Herennius Pudens sírkövével lehetne összehasonlítani.

3. sz. töredékes sírkő (14. kép).[28] Lelőhelye ugyancsak Aquincum. Majdnem egyformán darabolták fel a 2. sz. töredékes sírkővel. Ezen a harmadik csonka sírkövön is még jól látszik a többszörösen tagolt felső párkány részlete. Az épen maradt baloldali (kő jobb oldala) oszlopfő kettős levélsorral végződő korintoszi oszlopa pontosan az „A" műhely mestereitől megszokott módon készült. A koszorúban elhelyezett szőlőfürtök és levelek hűen követik Cl. Trophimus, Luepintania és L. Val. Seutes hasonló síremlékein megjelenő motívumokat.

A 2. és 3. sz. töredékes sírkövek rendkívüli hasonlatossága alapján is világosan láthatjuk, hogy az aquincumi „A" műhelyben egy időben készültek azok a koszorús sírkövek, amelyek közül némelyik közepébe rosettát, egyesekébe pedig szőlőfürtöt helyeztek. Nem lehet kétséges ezek után, hogy a fenti három töredékes sírkő is eredetileg az aquincumi „A" műhelyben készült, e műhely művészi kivitelű kőemlékeinek számát gyarapította.

Összegezve tehát az „A" műhelyről eddig elmondottakat: Az aquincumi collegium fabrum et centonariorum, ill. cultorum számára dolgozó műhelyben készültek az i. sz. II. század első harmadától egészen a század közepe tájáig terjedő időszakban a következő koszorús kőemlékek :

1. csoport : M. Herennius Pudens, L. Aurelius Fortunatus, sírkőtöredék Ürömről.

2. csoport : Cl. Trophimus, Luepintania, L. Val. Seutes, továbbá R. Quintus, I. Rufus és C. Valerius csonka sírköve.

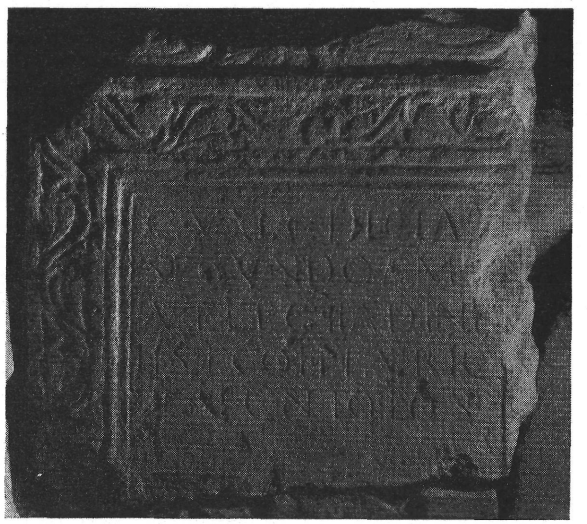
3. csoport : 1—2—3. sz. sírkőtöredékek.

Fenti három csoportba sorolt koszorús sírköveket azonos méretek, alap- és részletbeosztások, megegyező stílusjegyek, valamint szövegrészük

8. kép. I. Rufus sírköve. „A" műhely

9. kép. C. Valerius sírköve. „A" műhely

összefüggései alapján határoztuk meg. Láttuk, hogy az egy műhelyen belül készített azonos típusú kőemlékek között is *kétféle* minta fordult elő. Így M. Herennius Pudens és a hozzá kapcsolható 1. és 2. sz. töredékes sírkövek koszorújának közepébe rosettát, míg a Cl. Trophimus-, Luepintania-, L. Val. Seutes- és a 3. sz. töredékes sírkő koszorúiba szőlőfürtös díszítést alkalmaztak. Nincs kizárva, hogy a veteranok kőemlékein még tükröződik az egykori katonai kitüntetés, míg a polgárok sírköveire az elmúlással kapcsolatos kedvelt szőlőmotívumokat faragják. — Az 1. és 2. csoportba sorolt L. Aurelius Fortunatus, R. Quintus, I. Rufus és C. Valerius-féle csonka sírkövekkel kapcsolatban csak annyit sikerült kimutatnunk, hogy ezek az „A" műhelyben készültek. Felső, képmezőt magában foglaló részük hiányában nem tudjuk, hogy koszorúdíszük melyik minta változatát követte.

Az aquincumi „A" műhely — mint kimutattuk — az i. sz. II. század első harmadától egészen a század közepe tájáig működött.

Az „A" műhely mintakönyve és stílusa erős hatást gyakorolt mind a kisebb aquincumi műhelyekre, mind pedig a környező bennszülött kőfaragóművességre egyaránt.[29] Ezt az igen erős hatást legjobban egy Solymáron előkerült koszorús sírkövön láthatjuk :

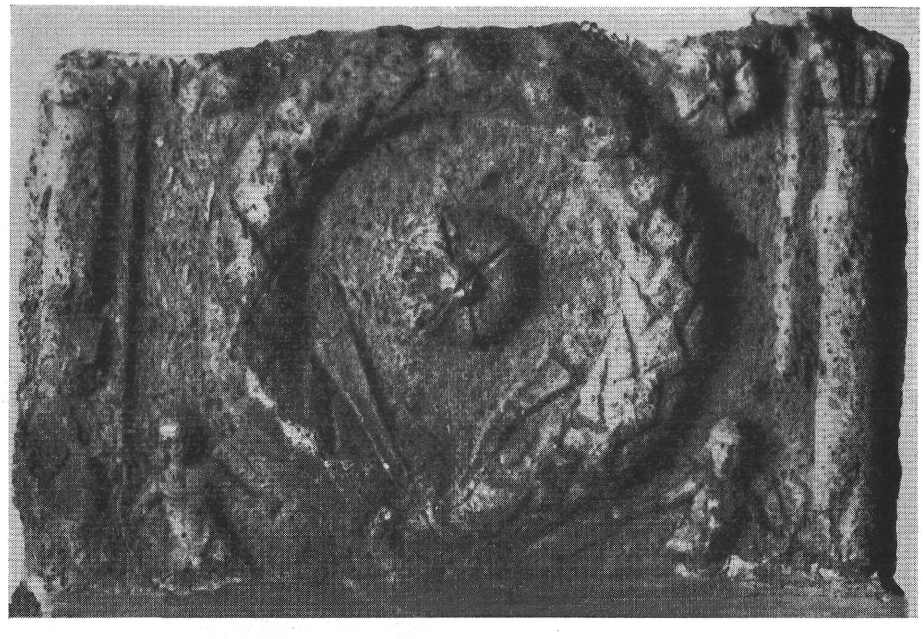
A solymári sírtábla timpanonja hiányzik (15. kép).[30] Képmezőjében elhelyezett oszlopok, clipeus és taeniával ellátott coronája — ha kisebb méretekben is — pontosan utánozza az „A" műhelyben készült hasonló típusú kőemlékek beosztását és kidolgozását. A koszorúban — az eddigi rosetta vagy szőlőfürt megoldásoktól teljesen eltérő módon — szőlő, alma és körtével megrakott, igen szépen kidolgozott fonott gyümölcskosár van kifaragva. A növényi levéldísz sajátságos módon keretezi a kettős léctaggal körülvett szövegrészt. Az eddigi borostyánlevelek helyett ezen a sírkövön a felirattól jobbra és balra kettős levélsor fut fel. A képes és feliratos mezők között üresen maradó keskeny sávot azonban már a középpontban találkozó borostyánlevelek töltik ki. Ez az egymástól elütő két növényi díszítés külön-külön keretbe

10. kép. Luepintania sírköve. „A" műhely

11. kép. L. Val. Seutes sírköve. „A" műhely

12. kép. Az 1. sz. töredékes sírkő. „A" műhely

13. kép. A 2. sz. töredékes sírkő. „A" műhely

14. kép. A 3. sz. töredékes sírkő. „A" műhely

15. kép. Basia sírköve. Solymár

foglalva egymástól teljesen elválik. A rendkívül töredékes szövegrészből csak az első sor BASIA AV. VI. F betűire lehet következtetni. A sírtábla alján még látható szőlőfürt töredék alapján nincs kizárva, hogy ez a kőemlék legalján, a középen elhelyezett kantharosból (?) indult ki. — A solymári koszorús sírkő képmezőt magában foglaló felső része rendkívül hasonlít az „A" műhelyben készült coronák és oszlopok már ismert kiképzéséhez, noha a méretek itt kisebbek, a kidolgozás darabosabb, kezdetlegesebb. A szöveget keretező kétféle növénydísz formájában és megoldásában már teljesen eltér az „A" műhely hasonló motívumaitól. A solymári síremlék készítője ezek szerint minden bizonnyal egy ideig maga is kőfaragóként működhetett az „A" műhelyben, ill. e műhely mintakönyvét behatóan tanulmányozta. Ezt a maga nemében teljesen egyedülálló, rendkívül érdekes kőemléket valószínűleg egy jómódú bennszülött asszony készíttette — talán még életében —, vagy pedig hozzátartozói rendelték meg azt az i. sz. II. század első felében.

Az aquincumi „A" műhely működési idején túl, néhány évig még egy műhely dolgozott Aquincumban, amely folytatta a collegium fabrum et centonariorum számára készített koszorús kőemlékek készítését, vagyis az „A" műhely hagyományait követte. Ezt a második műhelyt nevezzük „B" műhelynek.

Ez a későbbi műhely a korábbitól eltérő keskenyebb méretű, eltérő alapbeosztású köveket készített. Az ide sorolható sírkövek némelyikének épen maradt felső része alapján, valamint C. Caereius Sabinus sírköve segítségével rekonstruáltuk a „B" műhely mintakönyvét (16. kép). Az egyenes lezáródásba vésték a timpanont és sarokakroterionokat. A térkitöltő növényi díszek még zsúfoltabbá tették a felső kiképzést. A timpanon alatti többszörösen tagolt párkány alatt szintén két oszlop fogja közre a képmezőben elhelyezett coronát. A koszorúk stilizált clipeussal és taeniával vannak ellátva, közepükbe rosetta került. A „B" műhely sírkövei legfőképpen a feliratot keretező növényi díszek alkalmazásában térnek el az előbbi műhelyből kikerülő hasonló stílusú kőem-

lékektől. Míg ugyanis az „A" műhely a szövegrészt három oldalról keretezi a középpontban találkozó borostyánindákkal, addig a „B" műhelyből kikerült táblákon a felirattól jobb és bal oldalról felfutó borostyánsor a szövegrész felső részével egy magasságban megszakad, egyenesen végződik. A képes és feliratos mezők között így tehát egy üres sáv keletkezik, amelybe azután a D(is) M(anibus) formula betűi kerülnek, előfordul azonban a halotti lakoma nálunk lerövidített jelenete is, nem egy esetben ezt a keskeny részt üresen is hagyják. Találtunk a „B" műhely készítményei között olyan sírkövet is, amelynek szövegrészét kétoldalról az eddigi borostyánindák helyett lapos félpillérek keretezik.

A „B" műhelyben készültek tehát a következő sírkövek :

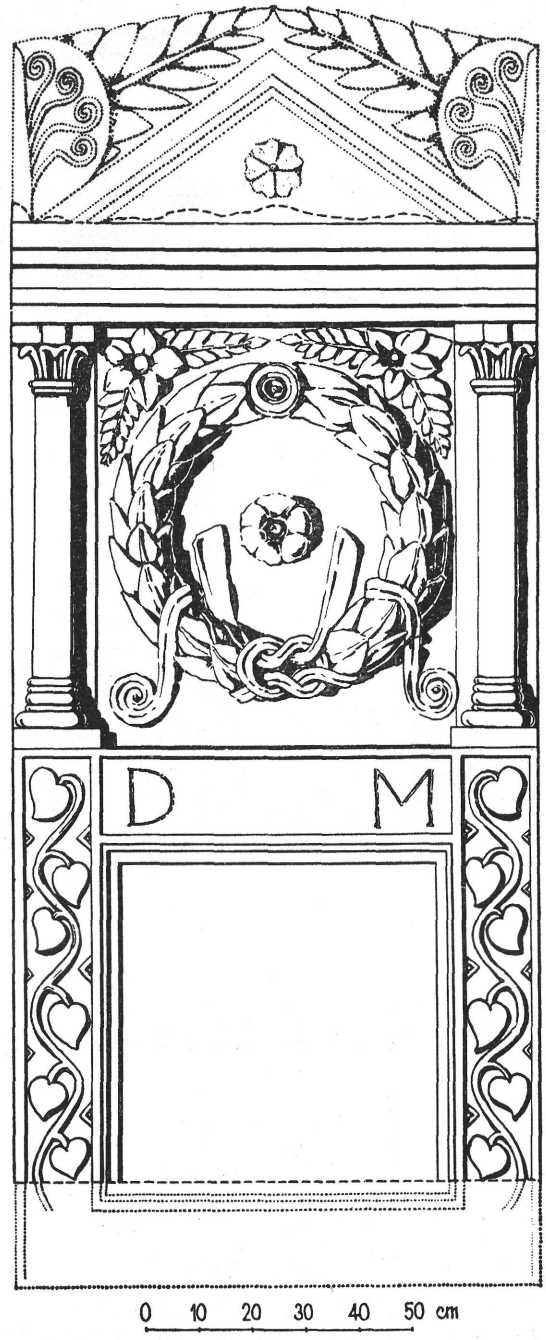
Collegium fabrum et centonariorum megbízásából :

C. Caereius Sabinus számára (vet. leg.II. Ad.)

C. Secconius Paternus számára (polgár,70 éves)

..ul Martialis számára (— — —)

Cesernus Zosimus számára (polgár, 80 éves)

16. kép. A „B" műhely mintakönyve. Rekonstrukció

C. Caereius Sabinus sírkövével (17. kép) hozta kapcsolatba — mint már fentebb jeleztük — Nagy Lajos M. Herennius Pudens síremlékét.[31] Kimutattuk azonban, hogy az más műhelyben készült. C. Caereius Sabinus táblája alapméreteiben, részletbeosztásában, díszítésében és szövegezésében egyaránt eltér M. Herennius Pudens kőemlékétől. Ezen a most tárgyalandó darabon a felső képmezőben elhelyezett koszorú clipeusa stilizálva van. Szintén új megoldást jelent a képmező jobb és bal felső sarkában elhelyezett térkitöltő növényi dísz. A szövegrészt szintén kettős léctag keretezi. A jobb és bal szélen felfutó borostyáninda azonban már nem hajlik be kétoldalról a sírkő középpontja felé, hanem a felső két oszlop alatt egyenesen végződik. Az így nyert üres felületbe ezúttal a D M betűk kerültek. C. Caereius Sabinus sírköve még azért is különösen érdekes számunkra, mert azt láttuk, hogy a kétoldali borostyándíszítés nem egy időben készült, vagy pedig azokat nem azonos kéz faragta. Ezek a borostyándíszek a legritkább esetben szimmetrikusak, ezen a sírkövön azonban szembetűnik, hogy a baloldali (sírkő jobb oldalán) indaszárnak eddigi megszokott kereteléssel bemélyített „csatornája" hiányzik, ezen az oldalon az indadísz közvetlenül a feliratot keretelő léctagra fut rá. A térkitöltő V formájú levélkék sincsenek kellően és mindkét oldalon egyformán kidolgozva. Ezen a sírkövön igen jól látszik, hogy a D M betűkkel ellátott keskeny felület kétoldali lezárása a borostyáninda hátterének lemélyítése alkalmával keletkezett. A lapos borostyánlevelek és V formájú levélkék kőfaragói megoldása eltér az „A" műhely húsos, helyenként kissé zsúfolt indamotívumaitól.

17. kép. C. Caereius Sabinus sírköve. „B" műhely

18. kép. . . . ul Martialis sírköve. „B" műhely

Közeli kapcsolatot mutat fenti sírkövünkkel . . . ul Martialis sírköve (18. kép).[32] Sajnos erősen rongált állapota miatt a felirattól felfelé eső képes mező ábrázolására csak következtetni tudunk, amennyiben ezen a sírkövön is taeniás koszorút faragtak ki. Felső lezárórésze majdnem épségben megmaradt. Az egyenesen záródó felső részben kap helyet a timpanon és a sarok-akroterionok, közöttük térkitöltő virágdísszel. A kétoldalról felkúszó borostyánlevelek között ismét kis V alakú térkitöltő levéldíszek vannak.

C. Caereius Sabinus és . . ul Martialis kőemlékeivel egészen szoros összefüggést látunk Cesernus Zosimus sírkövén is (19. kép).[33] Dacára annak, hogy felső képmezőjében kifaragott félportré ábrázolás egész eddigi anyagunkból kiválik, mégis itt tárgyaljuk, mert alapbeosztása, méretei, felső kiképzése és feliratát díszítő borostyánmegoldása alapján csakis a „B" műhely terméke lehet. A már ismert felső keskeny sávba ezúttal a halotti lakoma nálunk lerövidített jelenetét örökítették meg.

Ugyancsak a „B" műhelyben készült, azonban eltérő alsó megoldással C. Secconius Paternus sírköve (20. kép).[34] Felső képes része megegyezik az eddig megismert „B" műhelyben készült

koszorús példányokkal, bár részleteiben itt is találunk eltéréseket (a timpanon már kiválik a felső tömör részből, szabadon állnak a sarokakroterionok). Legfeltűnőbb különbség azonban a szövegrészt díszítő megoldásban van. Az eddigi mindenkori borostyánindadísz helyett ezúttal két lapos félpillér fogja közre a szövegrészt, T. Plotius Pamphilus aquincumi kenotaphiumához hasonlóan.

A „B" műhelyben szintén az i. sz. II. század első felében készítettek kőemlékeket a collegium fabrum et centonariorum számára.

Aquincumban tehát az i. sz. II. század első felében olyan kőfaragóműhely dolgozott, amely kizárólag a collegium fabrum et centonariorum, ill. cultorum megbízásait teljesítette. A majdnem azonos méretű, díszítésű és kiképzésű kőemlékek kb. 20—30 esztendőn keresztül fellelhető példányaira csak az lehet a magyarázat, hogy „a gyárilag készített sírkő évtizedekig állhatott raktáron, vagy a megrendelő collegiumnál, mely azt tömegesen vásárolta".[35] Valószínűnek látszik, hogy az azonos anyagú, méretű és szabványbeosztású sírköveket alapbeosztásuk, oszlopkiképzé-

19. kép. Cesernus Zosimus sírköve. „B" műhely

20. kép. C. Secconius Paternus sírköve. „B" műhely

sük és a feliratot keretező léctagjaik kifaragását illetően *előre* elkészítette az azonos „A" vagy „B" műhely. A mindenkori megrendelésnek megfelelően azután a mester faraghatta a képes mező koszorúdíszeit és a borostyánindákat is. Nincs kizárva, hogy a szövegrészeket más kéz készítette. Ezen „előregyártás" művelete azonban inkább csak az „A" műhely esetében látszik indokoltnak. A műhelyek közötti legfontosabb eltéréseken túl (alapméretek, részletbeosztások, stílusjegyek stb.) ugyanis az „A" műhely sokkal tovább használja, ragaszkodik jól bevált méreteihez, mintakincséhez. Ezzel szemben a „B" műhely kőfaragói már kevésbé ilyen állhatatosak, változatosabb megoldásokat keresnek, újításokat alkalmaznak (portré, pillérek, borostyánmegoldás stb.).

Fenti vizsgálataink alapján nem lehet kétséges, hogy az aquincumi collegium fabrum et centonariorum, ill. cultorum számára dolgozó „A" és „B" jelzésű műhelyek kialakulása, majd virágzása egy időbe esik a Hadrianus császár (117—138) uralma alatti viszonylag rövid, nyugalmas fejlődés gazdasági fellendülésével.[36] Ekkor válik Aquincum Pannonia Inferiornak már nemcsak katonai és gazdasági gócpontjává, hanem egyben anyagi műveltségének is irányító és kisugárzó centrumává.

JEGYZETEK

[1] Koszorús katonasírkövek Aquincumból:

1. T. Claudius Satto (vet. leg. X. Gem.) sírköve. — *Kuzsinszky B.*, Újabb kőemlékek az aquincumi múzeumban. Bud. Rég. VII. köt. Bp. 1900, 31. old., 22. sz. — *Erdélyi G.*, A pannóniai síremlékek ornamentikája. Eger 1929, 11. — *H. Hofmann*, Römische Militärgrabsteine der Donauländer. Wien 1905, 17. old., 8. kép. — *A. Schober*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien 1923, 110. old., 48. kép.

2. M. Valerius Anifidus (leg. X. Gem.) sírköve. — CIL III 10517. — *Hampel J.*, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái. Bp. 1906, 16. old., 2. t. 1. kép. — *Erdélyi* i. m. 10. — *Hofmann* i. m. 17. — *Schober* i. m. 110.

3. L. Fulvius Secundus (leg. II. Ad.) sírköve. — *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. VII. köt. Bp. 1900, 24. old., 18. sz. — *Erdélyi* i. m. 11.

4. T. Plotius Pampilus (leg. II. Ad.) sírköve. — *Nagy L.*, Aquincumi múmia-temetkezések. Diss. Pann. I. Bp. 1935, 24. old., 17. kép.

További, jelen tanulmány keretében tárgyalandó koszorús katonasírkövek: M. Herennius Pudens (vet. leg. II. Ad.) — C. Caereius Sabinus (vet. leg. II. Ad.) — I. Rufus (vet. leg. II. Ad.) — C. Valerius (vet. leg. II. Ad.) kőemléke és egy töredék Ürömről (. . . II. Ad.).

Római pogárok koszorús kőemlékei Aquincumból:

5. Bebius Valens sírköve. — CIL III 3592. — *Paur I.:* Arch. Közl. (1859) 219. — *Kuzsinszky B.*, Magyarországon talált római kőemlékek a vidéki múzeumokban s egyéb helyeken. MKÉ (1908) 81. old., 6. kép. — *Fröhlich R.*, Aquincumnak római feliratai. II. Bud. Rég. IV. köt. Bp. 1892, 150.

6. Attius Respectus sírköve. — *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. VII. köt. Bp. 1900, 51. old., 46. sz. — *Erdélyi* i. m. 12.

7. M. Furius Rufus sírköve. — CIL III 6166. — *Rómer F.—Desjardins E.*, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. Bp. 1873, 180. sz. — *Fröhlich R.:* Bud. Rég. IV. köt. Bp. 1892, 135. — *Hampel* i. m. 31. old., 3. t. 19. kép. — *Erdélyi* i. m. 16.

8. P. Aelius Favorianus sírköve. — *J. Paulovics I.*, Kőemlékek ürömi késő-római sírból. Arch. Ért. (1928) 212. old., 99. kép.

9. Hevodus Felix sírköve. — *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. V. köt. Bp. 1897, 145.

Két töredékes koszorús sírkő:

10. P. Albucius sírkőtöredéke. — *Kuzsinszky* utóbb i. h. 146. old., 76. sz. — *Erdélyi* i. m. 11. — *Schober* i. m. 123.

11. . . . Materes . . . sírkőtöredék. — *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 456. old., 4. kép.

Jelen tanulmányban tárgyalandó további koszorús sírkövek, római polgároknak állítva:

L. Aurelius Fortunatus („nat. Garadox") — L. Val. Seutes („domo Bessus") — Cesernus Zosimus („nat. Cilix") — C. Secconius Paternus („domo Nemes.") — . . ul Martialis — Cl. Trophimus és R. Quintus kőemléke.

Római gyermekek sírkövein előforduló koszorúminta:

12. Iulia Crispina (6 éves). Aquincum. — *Kuzsinszky* utóbb i. h. 145.

13. Cornelia Valentina (19 éves). Brigetio. — *Barkóczi L.*, Brigetio. Diss. Pann. II. 1951, 51. old., 9. sz. 4. t. 1. kép.

14. Claudia Valeriana (8 éves). Alisca. — *Wosinszky M.*, Tolnavármegye története. Bp. 1896, II. köt. 704. old., CLXIII. t.

Bennszülötteknek állított koszorús sírkövek Pannóniában:

15. Velideatus, Teraniscionis f. Ulcisia Castra. — *Nagy L.*, A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentében. Arch. Ért. (1939) 140. old., 119. kép.

16. Verondacus, Vervici f. Törökbálint (Pest m.). — CIL III 3381. — *Paur I.:* Arch. Közl. I (1859) 225. — *Hampel* i. m. 47. old., 4. t. 41. kép. — *Erdélyi* i. m. 13. — *Nagy L.*, Asztrális szimbólumok a pannóniai bennszülött lakosság síremlékein. Pannónia Könyvtár 6. Pécs 1935, 146. — *Schober* i. m. 125. old., 58. kép.

17. Feloldatlan nevű. Gyuró (Fejér m.). — *Nagy L.* utóbb i. m. 145. old., 6. kép.

18. Absucus, Adnamonis f. Intercisa. — Intercisa. I. Ant. Hung. (1953) 240. old., 47. sz. XXXI. t. 2. kép. — További irodalommal.

19. Un. Atressus. Ismeretlen lelőhely. — CIL III 3687. — *Rómer—Desjardins* i. m. 216. sz. — *Hampel J.*, A pannóniai síremlékek áttekintő osztályozása. Arch. Ért. (1907) 327. old., 43. kép. — *Erdélyi* i. m. 14. — *Nagy L.* utóbb i. m. 145.

Bennszülött asszonyok sírkövein koszorúminta:

20. Adnamata, Carveicionis f. Intercisa. — Intercisa. I. 240. old., 46. sz. XXXI. t. 1. kép. — További irodalommal.

továbbá: Luepintania (Aquincum) és Basia (Solymár) sírkövei, amelyeket jelen tanulmány keretében tárgyalunk.

Bennszülött gyermekek sírkövein koszorúminta:

21. Comatimara, Quitai f. (15 éves). Nagykovácsi (Pest m.). — CIL III 3621. — *Kuzsinszky B.:* MKÉ (1908) 108. old., 49. kép.

22. Felcuma Clariaca (9 éves). Aquincum. — *Rómer—Desjardins* i. m. 221. sz. — *Hampel* utóbb i. m. 321.

23. Prensens, Annama . . f. (7 éves). Tabajd (Fejér m.). — CIL III 10341. — *Rómer F.:* Arch. Közl. (1864) 55. — *Hampel* utóbb i. m. 321.

Fentieken kívül még manapság is egyre kerülnek napvilágra koszorús sírkőtöredékek Aquincumból, Szentendréről és Szőnyből egyaránt.

[2] *Nagy L.*, Hogyan került M. Herennius Pudens sírköve Intercisába? Arch. Ért. (1923—26) 120. — *L. Nagy*, Ein neues Denkmal der Agrippinenses Transalpini aus Aquincum. Germania 16 (1932) 288—292. — *Nagy L.:* Budapest története. Bp. 1942, 605.

[3] *Hampel* utóbb i. m. 321.

[4] *V. Kuzsinszky*, Aquincum, Ausgrabungen und Funde. Bp. 1934, 167.

[5] *Erdélyi* i. m. 10—13.

[6] *Brelich A.*, Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II. Laur. Aqv. 1938, 90. — *Csemegi J.*, Herakles csomó. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950. — *Hofmann* i. m. 17. — *Schober* i. m. 201, 223.

[7] Corona (koszorú) az ókori római hadsereg tagjainak adományozott érdemjel volt (PW—RE. IV. 1636. kk.). A corona civica clipeussal és taeniával ellátott, aranyból készített tölgylevél koszorú volt, amelyet római polgár életének megvédéséért adományoztak. (Clipeus is a „harci becsvágyat ösztönző kitüntetések közé tartozott". *Szilágyi J.:* Budapest története. Bp. 1943, 505. old., 131. jegyzet. — Taenia = a coronát lent összefogó díszes szalag. PW—RE. IV/A. 2002. kk.). — A pannóniai koszorús sírkövek eredetét vizsgálva az eddigi szakirodalom az Augustus-kori itáliai oltárokon kifaragott kultikus koszorúkkal hozta azokat kapcsolatba. Ezzel szemben úgy látjuk, hogy a valóban katonai kitüntetést jelző ábrázolás gyökerei a clipeusszal ellátott koszorúkhoz kapcsolódnak. A legkorábbi katonai kitüntetést jelző koszorús emlékeink tehát a következők:

1. oltár. I(ovi) O(ptimo) M(aximo)-nak szentelve. Alttrier. CIL XIII 4088. — *E. Esperandieu,* Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine. V. köt. Paris 1913, 4223. sz.

2. oltár. I(ovi) O(ptimo) M(aximo)-nak szentelve. Heidelberg. CIL XIII 6395. — *Esperandieu* i. m. XI. köt. Paris 1931, 411. sz.

3. M. Caelius sírtáblája. Bonn. Ezen az ábrázoláson a corona civicát viselés közben látjuk. — CIL XIII 8648. — *Espereandieu* i. m. IX. köt. Paris 1925, 6581.

4. M. Antonius Capito (vet. leg. XV. Apoll.) sírköve. Carnuntum. A corona civica itt már a felső képmezőben díszítő motívumként jelenik meg. — CIL II 4455. — *R. Egger,* Carnuntum. RLIÖ XVI (1926) 119. old., 43. kép.

Aquincumban korai katonakövekre vö.: 1. jegyzet 1—4. sz. Brigetióban is több koszorús katonasírkő került elő. Részletesen foglalkozott már velük egyrészt *Barkóczi L.* (i. m.), az utóbbi időkben előkerülteket pedig Bíró Endre fogja a közeljövőben feldolgozni. Ezért e helyt ezekre nem térünk ki részletesebben.

[8] Vö. 1. jegyzet 1—4. sz.

[9] *Kuzsinszky B.:* MKÉ (1908) 77—79. old., 1. kép. — *Horváth H.*, Budapest művészeti emlékei. Bp. 1938, 68. old., VI. t. 1. Aquincumi Múzeum. Lt. sz. nincs.

[10] *Nagy L.:* Arch. Ért. (1923—26) 114—121. — Uő.: Arch. Ért. (1937) 93. — Uő.: Budapest története. Bp. 1943, 290. — *Brelich* i. m. 119—121.

[11] *Nagy L.* korábban azt írja, hogy a collegium fabrum et centonariorum i. sz. 210 után egyesült volna egy testületté [Arch. Ért. (1923—26) 120—121]. A későbbiek során pedig úgy vélte, hogy Hadrianus császár uralma alatt a fabri et centonarii közös testület és néhány évtized múlva, a II. század

közepe táján különválnak (Budapest története. Bp. 1943, 290).

[12] A pannóniai római kőemlékek leggyakrabban alkalmazott növényi díszítése borostyán vagy akanthusz inda (*Nagy T.:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 365) név alatt szerepel. Ez a felfutó cserje, amelynek kerekded, szív-, nyíl- vagy tojásalakú levele van, nem más, mint szűrös szárcsagyökér vagy tőrszulák (Smilax aspera L.). *Hampel* szerint a „gorgófő, szárnyas genius, delphin és a tábla keretét díszítő borostyáninda a Germaniában korábban fejlődött ízlést képviseli, melynek ideszármazását ugyancsak a X. legio kapcsán érkezett ügyes kőfaragóknak tulajdoníthatjuk". (Legr. sírt. 62.) — Ezzel szemben *Erdélyi* úgy véli, hogy a „keretdíszként alkalmazott borostyán- vagy szőlőlevelekkel díszített, a feliratos lap alatt tőből vagy díszedényből fakadó indát ... legnagyobb valószínűséggel Thrákiában kereshetjük. Innen terjed el Pannóniában a trák lovascsapatok révén az ún. »lovas isten« tisztelete is, akinek kultuszára vonatkozó ábrázolások elszórva egész Pannóniában megtalálhatók, leggyakrabban azonban Intercisában kerülnek elő..." (i. m. 27.) — Nem feladatunk ez alkalommal e kérdés eldöntése, hiszen ez kimeríti egy külön tanulmány anyagát. Minden esetre figyelembe kell venni, hogy a germániai, már igen korán érkezett hatások érvényesülnek a pannóniai síremlékplasztikában egyrészt, másrészt az itáliai vándorkőfaragók munkássága hat mestereinkre az i. sz. I. században.

[13] Intercisa. I. 237. old., 25. sz. XXXVIII. t. 3. kép. További irodalommal. — *Sz. Burger A.*, A pomázi római sírkő. FA VII (1955) 83. old., 38. jegyzet. — M.: 181, Sz.: 109 cm. MNM. Lt. sz.: 22/1905. 6.

[14] *Nagy L.:* Arch. Ért. (1923—26) 114—121.

[15] *Nagy L.:* Arch. Ért. (1937) 87. old., 53. kép. — Ezen alkalommal i. sz. II. század első két évtizedeire határozza meg készülési idejét. — M.: 174, Sz.: 112 cm. Szentendre, Wacek-villa. — Téves tehát *Nagy T.* III. századi kormeghatározása (Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 367).

[16] Aquincumi eredetéhez nem fér kétség [*Nagy L.:* Arch. Ért. (1937) 90]. — Másutt viszont ugyanő azt írja, hogy e típus csak „Aquincumban, valamint annak közvetlen környékén, pl. Szentendrén otthonos". (Budapest története. Bp. 1943, 605.). — Nagy Lajos ezen két különböző véleménye közül feltétlenül csakis az elsőt fogadjuk el, vagyis *Cl. Trophimus sírköve az i. sz. II. század első két évtizedében készült Aquincumban.*

[17] *Hampel J.*, Intercisa emlékei. Arch. Ért. (1906) 263.

[18] CIL III 10540. — *Fröhlich R.*, Aquincumnak római feliratai. I. Bud. Rég. III. köt. Bp. 1891, 61. — *Nagy L.:* Arch. Ért. (1923—26) 117. — M.: 83, Sz.: 106 cm. MNM. Lt. sz.: 13/1932. 102.

[19] *Nagy L.* utóbb i. h. 117. — *Paulovics* i. m. 214. old., 100. kép. — M.: 92, Sz.: 108 cm. MNM. Lt. sz.: 62/1926. 3.

[20] R. Quintus sírköve = *V. Kuzsinszky* i. m. 219. — M.: 156, Sz.: 104 cm. Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 502. — I. Rufus sírköve = *Nagy L.:* Arch. Ért. (1937) 86. old., 52. kép. — M.: 97, Sz.: 104 cm. Szentendre, Wacek-villa. — CIL III 3569. — Migazzi-gyűjteményből (Vác) került vissza.

[21] M.: 84, Sz.: 90 cm. MNM. Lt. sz.: 72/1857. 3.

[22] *V. Kuzsinszky* i. m. 217. old., 465. sz. — *L. Nagy* i. m. 289—292. old., 16. t. 2. kép. — M.: 170, Sz.: 0,73 cm. Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 465.

[23] *V. Kuzsinszky* i. m. 217. old., 464. sz. — *L. Nagy* i. m. 288—292. old., 16. t. 3. kép. — Uő.: Arch. Ért. (1937) 92. — M.: 140, Sz.: 117 cm. Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 464.

[24] *L. Nagy* i. m. 288—292. — Uő.: Budapest története. Bp. 1943, 504.

[25] Vö.: 1. jegyzet 7. sz.

[26] Intercisa. I. 246. old., 97. sz. XXXVIII. t. 1b. További irodalommal. — M.: 70, Sz.: 102 cm. MNM. Lt. sz.: 22/1905. 15.

[27] M.: 66, Sz.: 104 cm. Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: nincs.

[28] M.: 75, Sz.: 102 cm. Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 343.

[29] Aquincumi töredékes sírkövek — koszorúban szőlőfürttel:

1. *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. V. köt. Bp. 1897, 146. old., 77. sz. — Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 36.
2. *Hampel J.:* Arch. Ért. (1907) 318. old., 35. kép. — MNM. Lt. sz. nincs.
3. *V. Kuzsinszky* i. m. 191. — *L. Nagy* i. m. 291. old., 16. t. 1. kép. — Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 466.
4. *V. Kuzsinszky* i. m. 202. old., 145. kép. — Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 405. — Bennszülött koszorús kövekre: 1. jegyzet 15—23. sz.

[30] Lelőhely: Solymár (Pest m.). A solymári várhegytől ÉK-re, a Rókus-kápolnától a 4. szántóföldről került elő sírkövünk, az 1942—43-as évek egyikében. — M.: 150, Sz.: 86, V.: 13 cm. Kosár M.: 37, Sz.: 33 cm. Oszlop M.: 70 cm. Corona átmérője 64 cm. Betűmagasság: 6 cm. — Jelenleg is dr. Valkó Arisztid (Solymár) tulajdonában, akinek a sírkő ismertetésének átengedéséért, valamint szíves felvilágosításaiért ezúton is köszönetet mondunk. — A solymári sírkövet említi: *Csemegi* i. m.

[31] *V. Kuzsinszky* i. m. 166. — *Nagy L.:* Arch. Ért. (1923—26) 120. — M.: 200, Sz.: 99 cm. Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 312.

[32] *Nagy L.* utóbb i. h. 116. — M.: 230, Sz.: 105 cm. Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 296.

[33] *V. Kuzsinszky* i. m. 167. — *Nagy L.* utóbb i. h. 117. — M.: 250, Sz.: 106 cm. Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 342. — E sírkövön megjelenő halotti lakomajelenettel most nem foglalkozunk, tekintettel arra, hogy valamennyi pannóniai halotti lakomát ábrázoló sírkövet feldolgozzuk.

[34] *V. Kuzsinszky* i. m. 167. — M.: 245, Sz.: 109 cm. Aquincumi Múzeum. Lt. sz.: 340.

[35] *Nagy L.:* Arch. Ért. (1937) 92.

[36] Vö. 11. jegyzet.

ALICE sz. BURGER

MARBRERIES COLLÉGIALES A AQUINCUM

En Pannonie on trouve en grand nombre des pierres tombales connues sous le nom «pierres couronnées» et provenant du IIe siècle. Ces pierres tombales ont été pour la plupart taillées à Aquincum.

A l'aide de la riche collection de pierres à notre disposition, il nous est maintenant possible de signaler la présence de telles marbreries qui n'ont exécuté leurs travaux que sur la commande du «collegium fabrum et centonariorum» et du «collegium cultorum» à Aquincum, dès le début jusqu'au milieu du IIe siècle.

A l'origine, le dessin à couronne civique (corona civica) marquait une haute distinction militaire.

Ce type d'ornement se présente à Aquincum, tout premièrement, sur les pierres tombales des soldats de la légion X. Gem. et de la légion II. Ad. Ces premières pierres militaires et la richesse des décorations d'une pierre tombale d'origine italienne, en marbre, ont exercé justement la plus forte influence sur les marbreries collégiales.

Nous avons nommé Atelier «A» celui. qui a produit le premier groupe démontrable. Les pierres tombales de dimensions et de matière identiques ont été faites d'après le même cahier de modèles. Sur la base de notre reconstruction on peut voir, que sous le tympan il y avait une corniche répartie, ensuite, au-dessous, dans le champ à droite et à gauche, une colonne corinthienne ornée de feuille d'acanthe simple ou double, partant d'un membre tore-trochée-tore. Dans le champ se trouvant entre les deux colonnes on a élaboré une couronne ornée, terminée en haut d'une formation clypéacée réunie en bas par des bandelettes les plus variées. Il arrive parfois, — surtout sur les tombes des vétérans — qu'une rosette fut sculptée dans la couronne, mais sur les tombes civiles on voit assez souvent un motif de rinceaux pour ornementation. Le champ de légende s'agrémente d'un annelet double, au centre duquel la légende est entourée des rinceaux de laurier, grimpant d'un calice, à gauche et à droite.

Les pierres tombales couronnées faites dans l'Atelier «A» sont les suivantes :

Groupe 1

M. Herennius Pudens, — L. Aurelius Fortunatus, — ensuite un fragment, provenant du village d'Üröm. Tous les trois faits sur la commande du «collegium cultorum».

Groupe 2

Cl. Trophimus, — Luepintania, — L. Val. Seutes, ensuite R. Quintus, — I. Rufus, — et C. Valerius. Tous faits sur la commande du «collegium fabrum et centonariorum».

Groupe 3

Fragment n° 1, — fragment n° 2, fragment n° 3. La légende de tous ces trois fragments s'est détachée.

Les tombales de ces trois groupes faites dans l'Atelier «A» remontent aux premières décennies jusque vers le milieu du IIe siècle.

Le style et le cahier de modèles de l'Atelier «A» influaient fortement sur les marbreries de moindre importance et même sur l'activité des lapicides provinciaux des environs. Cet effet profond est démontré le mieux sur une tombe couronnée de Solymár (Solymár, comitat de Pest, arrondissement de Buda).

Pour les collèges susmentionnés d'Aquincum, en ce temps-là, outre l'Atelier «A», travaillait encore un atelier, que nous avons désigné Atelier «B» ; ceci peut être considéré comme la continuation du précédent. Sur la base du cahier de modèles reconstruit de l'Atelier «B», le tympan et les acrotères du coin se composent pour former un blocage tout droit fermé et sont enrichis de figures imitant des plantes et destinées à combler la place vide. La manière dont le problème des parties supérieures de la colonne et de la couronne est solutionné, est, dans son ensemble, conforme au cahier de modèles de l'Atelier «A», mais l'exécution en est différente. Notamment on n'encadre pas le champ de légende de trois côtés par l'ornementation à rinceaux de laurier, mais par une terminaison en ligne droite, du côté droit et gauche. Ainsi, on remplit la fasce étroite et vide, se trouvant entre le champ de légende et le champ de figure, par les lettres D M ou l'on y représente une scène en raccourci d'un repas de funérailles. Il arrive aussi que cette fasce reste vide. L'Atelier «B» travaillait avec des pierres différantes même en ce qui concerne l'étalon fondamental, elles sont beaucoup plus étroites, en outre les artisans y engagés ne s'attachaient pas aux formes déjà expérimentées mais cherchaient des solutions variées.

Les pierres tombales couronnées, faites dans l'Atelier «B», sont les suivantes :

C. Caereius Sabinus, — . . . ul Martialis — Cesernus Zosimus, — et C. Secconius Paternus. Toutes faites sur la commande du «collegium fabrum et centonariorum», toutefois dépassant de quelques années la période d'exploitation de l'Atelier «A».

La légende des tombes examinées ci-dessus démontre que ces collèges ne faisaient ériger des tombes que pour les soldats et vété-

rans du «leg. II. Ad.» et pour les citoyens romains.

Il n'est pas exclu que les autres tombes couronnées d'Aquincum, influencées par le cahier de modèles de l'Atelier «A», se soient faites aussi sur la commande des sociétés d'enterrement ; en cette connexion nous pensons surtout aux membres associés en collectivité à ce but à Cologne. Malheureusement, nous ne pouvons que soulever cette question, vu que les inscriptions se sont partout détachées au cours de temps.

Ainsi la formation et la prospérité des Ateliers «A» et «B» travaillant pour le «collegium fabrum et centonariorum» et le «collegium cultorum», coïncide avec la reprise du développement économique sous le règne tranquil et relativement court de l'empereur Hadrien. C'est en ce temps-là qu'Aquincum devient non seulement le quartier général militaire et économique de la Pannonie Inférieure, mais en même temps aussi le centre qui dirige et symbolise la civilisation matérielle.

TABLE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Tableau synoptique des mesures de détail comparées
Fig. 2. Cahier de modèles de l'Atelier «A». Reconstruction
Fig. 3. Pierre tombale de M. Herennius Pudens. Atelier «A»
Fig. 4. Pierre tombale de Cl. Trophimus. Atelier «A»
Fig. 5. Pierre tombale d'Aurelius Fortunatus. Atelier «A»
Fig. 6. Fragment de la pierre tombale provenant du village d'Üröm. Atelier «A»
Fig. 7. Pierre tombale de R. Quintus. Atelier «A»
Fig. 8. Pierre tombale de I. Rufus. Atelier «A»
Fig. 9. Pierre tombale de C. Valerius. Atelier «A»
Fig. 10. Pierre tombale de Lucpintania. Atelier «A»
Fig. 11. Pierre tombale de L. Val. Seutes. Atelier «A»
Fig. 12. Fragment de la pierre tombale n° 1. Atelier «A»
Fig. 13. Fragment de la pierre tombale n° 2. Atelier «A»
Fig. 14. Fragment de la pierre tombale n° 3. Atelier «A»
Fig. 15. Pierre tombale de Basia. Solymár
Fig. 16. Cahier de modeles de l'Atelier «B». Reconstruction
Fig. 17. Pierre tombale de C. Caereius Sabinus. Atelier «B»
Fig. 18. Pierre tombale de ...ul Martialis. Atelier «B»
Fig. 19. Pierre tombale de Cesernus Zosimus. Atelier «B»
Fig. 20. Pierre tombale de C. Secconius Paternus. Atelier «B»

NAGY TIBOR

L. ATTIUS MACRO PANNÓNIAI HELYTARTÓSÁGA

Több, mint száz évig L.Attius Macrónak egyetlen feliratos emléke volt ismeretes Pannóniából, az az oltárkő, amelynek szövege v. Domaszewski olvasásában (CIL III 11077) a következőképp hangzik :

Nymphi[*s*] | *sacr.* | *L. Attius* | *Macro* | *leg. Aug.* |

A feliratos oltárkövet 1822-ben a kisigmándi temető kertjében találták és a következő évben Vajda Sámuel kisigmándi református predikátor publikálta[1]. A kőemlék a múlt század negyvenes éveiben már Kömlődön (Lussonium) volt Sárközy József birtokos tulajdonában.[2] Kömlődön tanulmányozta a feliratot Mommsen, majd a század végén v. Domaszewski.[3] Az irodalomban található legutolsó közlés szerint a kőemléket Kömlődön őrzik.[4]

A kisigmándi temetőben már Römer Flóris nagyon sok római kőemléket figyelt meg. E század harmincas éveiben azután Paulovics közölt innen olyan feliratos és domborműves kőemlékeket,[5] amelyeknél bizonyosra vehető, hogy ezeket Brigetióból hurcolták el ide. Az említett kőemlékhez hasonlóan Attius Macro oltára is Brigetióból kerülhetett Kisigmándra,[6] ami a kőemlék értékelése szempontjából sem közömbös.[7]

Az oltárkő feliratát lényegében már Vajda és Römer is helyesen közölte.[8] Velük szemben Mommsen új olvasást adott (CIL III 4356), amely a külföldi prosopographiai irodalom számára évtizedekig, nálunk viszont napjainkig iránytadó maradt. A római felirattan egyik megalapítója a felirat utolsó sorában olvasható LEG AVG rangot szükségtelenül [*pr(o) pr(aetore)*] egészítette ki és nagy tekintélyével ezzel alapot adott annak az irodalomban szívósan továbbélő felfogásnak, amely szerint Attius Macro Pannonia superior egyik helytartójának tekinthető.[9]

A felső-pannóniai helytartók listájának kritikai feldolgozásakor Ritterling v. Domaszewski föntebb idézett javított olvasását alapul véve, élesen szembefordult a kőemlék korábbi értelmezésével.[10] A hazai irodalomban kellőképp nem értékelt gondolatmenetét érdemes idézni. Ritterling a felirat elemzésénél abból indult ki, hogy Attius Macro a kőemléken az egyszerű *legatus Augusti* címet használja, a helytartót megillető *pro praetore* imperium feltüntetése nélkül. Következésképpen Attius Macro az oltárkő állításának időpontjában még nem lehetett tartományi helytartó, csupán legiós legatus. A *legatus Augusti* cím — Ritterling fejtegetése szerint — a II. században a *legatus legionis* megjelölésére használt terminus technicus a tartományi helytartó *legatus Augusti pro praetore* címével szemben.[11] A legiós legatus megjelölésére a *legatus legionis* terminus csupán a III. századi szóhasználatban jelenik meg. Mindezek alapján Ritterling a következőképp körvonalazta L. Attius Macro pályafutását : 126 körül Felső-Pannóniában a legio I adiutrix parancsnoka volt. Röviddel utána, de valószínűleg még 128 előtt, Hispániában szolgált mint a legio VII gemina felix parancsnoka.[12] Végül 134-ben consul suffectus volt.[13] Kisebb módosítással hasonlóképp foglalta össze Attius Macro hivatali pályáját Edmund Groag[14] és Pierre Lambrechts.[15] Domaszewski olvasásával, illetve a Ritterling—Groag-felfogással szemben epigraphiai szempontból kifogás nem emelhető. A kisigmándi oltárkőnek csupán a jobb felső és alsó széle sérült. A felirat ötödik sorában a Mommsentől javasolt *pr. pr.* rövidítés még betűkapcsolás esetén is nehezen helyezhető el. A *pr. pr.* betűcsoport hiánya mellett szólhat, hogy L. Attius Macro hispániai oltárkövén, amelyet — mint ismeretes — a legio VII gemina felix legatusaként állított, a kisigmándi oltárkő szövegével teljesen azonos szövegelosztást találunk.[16] A kisigmándi oltárkő eredetinek tartható lelőhelye (Bri-

getio) is arra mutat, hogy Attius Macro mint az itt állomásozó legio parancsnoka, nem pedig mint carnuntumi székhelyű helytartó állított oltárt a Nymphákat.

A föntebbieken kívül prosopographiai szempontból is nehézségbe ütközne L. Attius Macro személyének elhelyezése Felső-Pannónia Hadrianus-kori helytartói között. Nem kétséges ugyanis, hogy erre a legatióra legkorábban 134. évi consulatusa után kerülhetett volna sor. 136 második felétől 138-ig Felső-Pannóniát is L. Aelius Caesar kormányozta imperium maiusszal.[17] A iuridicus minőségben alája beosztott T. Statilius Maximus jelenléte kizárja, hogy rajta kívül még külön legatus Augusti pro praetore is működött volna a tartományban. Nem sokkal 138. január 1. után már T. Haterius Nepos Felső-Pannónia helytartója.[18] L. Attius Macro részére ezek szerint a 135. év és és 136. év első fele jöhetne számításba, ami azonban a következők miatt egészen valószínűtlen :

Nincs példa arra, hogy valamely proconsult közvetlenül a consulatust követő évben kineveztek volna Felső-Pannónia élére. Reidinger hasznos összeállításából kitűnik,[19] hogy a consulatus és a felső-pannóniai legatio között a legkisebb intervallum 3—4 év szokott lenni, de nem volt ritka a 8—10 éves intervallum sem.[20] A föntebbiek ismeretében egészen valószínűtlen tehát, hogy a 134. év egyik consulát már 135-ben kinevezték volna Felső-Pannónia élére. 136-tól kezdve viszont már L. Aelius Caesar képviselte itt az államhatalmat 138. január 1-én bekövetkezett haláláig. Aelius Caesar utóda a felső-pannóniai helytartóságban, T. Haterius Nepos, ugyanabban az évben, csak valamivel korábban volt consul suffectus, mint Attius Macro, akivel szemben éppen ezért rangidősnek számított. Ha pedig a rangidős consularis csak 138 elején került a tartomány élére, a rangban nála fiatalabb Attius Macro, az akkori idők gyakorlatának megfelelően (amelytől csak nagyon ritkán tértek el)[21] majdnem bizonyos, hogy utána következhetett.

1. kép. L. Attius Macro helytartó oltárköve. Budapest—Palotaújfalu

Haterius Nepos helytartóságának időtartama ismeretlen. A Vita Antonini hiteltérdemlő szöveghelye[22] alapján azonban állítható, hogy Antoninus Pius trónralépése után egy ideig még hivatalban maradt. Az azonban már kevéssé valószínű, hogy 145-ig, azaz nyolc éven keresztül állott volna Pannonia superior élén,[23] és csak a 146-ban kimutatható L. Pontius Laelianus[24] váltotta le. T. Haterius Nepos és L. Pontius Laelianus közé ezért kb. a 142—145. évekre még egy felsőpannóniai legatus beiktatása kívánkozik. Egyedül ezekre az évekre (de semmi esetre sem 135—136-ra) jöhetne számításba L. Attius Macro, amennyiben felső-pannóniai helytartóságának valami biztos epigraphiai alapja volna. A kisigmándi oltárkő azonban nem tekinthető ennek.

L. Attius Macro további pályafutására nézve fontos új adatot szolgáltat az Aquincumi Múzeumban található oltárköve, amellyel eddig nem foglalkoztak érdeme szerint. A felső részében töredékes oltárkő 1914-ben került a múzeum birtokába és

rajta a következő felirat olvasható (1. kép):

..... [L.] | *Attius* | *Macro* | *leg. Aug.* | *pr.pr.* | *cos. desig.* |

A kőemlék első ismertetője[25] lelőhelyként tévesen a Duna medrét jelölte meg és a kisigmándi oltárkő lelőhelyétől befolyásolva úgy vélte, hogy az oltárkő valamely brigetiói kőszállítmány kapcsán került Aquincumba. A lelőhelyet ugyan később helyesbítették,[26] a Mommsen—Liebenam-féle felfogás hatása alatt az aquincumi oltárt azonban továbbra is Attius Macro felsőpannóniai helytartóságának emlékeként kezelték. Egy félénk kompromisszumos javaslat[27] inkább csak arra volt alkalmas, hogy összezavarja a kérdést. A pannóniai helytartók legutóbbi monografikus igényű feldolgozása változatlanul Felső-Pannónia helytartójaként könyvelte el Attius Macrót, aki T. Haterius Nepos előtt, a 134 utáni években igazgatta volna a tartományt.[28] Ennek a felfogásnak vitatható voltára azonban már föntebb rámutattunk.

2. kép. Haterius Saturninus testőrlovasainak oltárköve. Budapest—Palotaújfalu

Az aquincumi kőemlék lelőhelye kétségtelenül másodlagos, ami azonban még nem elég ahhoz, hogy a kőemléket Felső-Pannóniából, vagy éppen Brigetióból származtassuk. Attius Macro aquincumi oltára véleményünk szerint föltétlenül Aquincum szűkebb környezetéből került át a Duna bal partjára, amit különben a többi vele egyidőben talált feliratos kőemlék is megerősít.[29] Az utóbbiak közül e tekintetben különösen sokatmondó egy Iuppiter-oltártöredék felirata, amelynek 2—3. sorát, az eddigi irodalmon túlmenően, Haterius Saturninusnak, Alsó-Pannónia helytartójának nevére egészíthetjük ki (2. kép):[30]

I.O.M. | *eq. sing. H[ateri]* | *[S]atur[nini leg.]* | *[Augg. pr. pr.....].....*

Haterius Saturninust, a 164. év egyik consul suffectusát,[31] Alsó-Pannónia több más helytartójához hasonlóan, Pannóniában töltött utolsó hivatali évében (163) jelölhették a consuli hivatalra. A helytartósága idejéből származó valamennyi feliraton mint két uralkodó pro praetore rangú legatusa *(leg. Augg.pr.pr)* szerepel. Itteni hivatalát ezek szerint 161. március 7.[32] után foglalta el és valószínűleg közvetlenül C. Iulius Geminus Capellianust váltotta le.[33] Haterius alsó-pannóniai helytartósága tehát a 161—163. évekre tehető.

Haterius Saturninus eddig ismert pannóniai kőemlékei a hajógyárszigeti helytartói palota és a legiós tábor praetoriumának körzetére lokalizálhatók.[34] A Palotaújfaluról előkerült oltárköve, amellyel a helytartó testőrlovasai a „leghatalmasabb"[35] és legnagyobb Iuppiternek tett fogadalmukat váltották be, eredetileg a helytartói palota körzetében állhatott, ahol a lovas testőrök állomáshelye volt. A másik helytartó, L. Attius Macro oltárkövével együtt innen hurcolhatták el egy későbbi időpontban a pesti oldalra, Palotaújfalura.[36]

Attius Macro helytartóságának időpontjára vonatkozólag — és arra, hogy melyik pannóniai tartományt igazgatta — azonban az aquincumi kőemlék lelőhelyénél is többet mond az oltárkő felirata, amelynek utolsó sorában Attius Macro mint *consul designatus* szerepel. Ismerve mármost Attius Macro consulságának időpontját (i.sz. 134) s szem előtt tartva azt is, hogy a consuli hivatalra jelölés az akkori idők gyakorlata szerint általában a hivatalbalépést megelőző év második felében történt,[37] Attius Macro aquincumi oltárát egészen pontosan a 133. év második felére keltezhetjük.

Ebben az időpontban pedig Attius Macro már azért sem lehetett Pannonia superior legatusa, mert a 133 júliusában kiadott győri és ószőnyi diplomák[38] tanúsága szerint ekkor Cornelius Proculus volt Felső-Pannónia helytartója. Nem is beszélve arról a jogi képtelenségről, hogy consuli hivatalt még be nem töltött férfiút nem bízhattak meg valamely consularis rangú tartomány, mint pl. Pannonia superior igazgatásával. Attius Macro tehát vitathatatlanul Pannonia inferior helytartójának tekinthető. Aquincumi oltárkövének tanúsága szerint itteni helytartósága 133 végén járt le. A szokásos 3—4 évi hivatalviseléssel számolva 130 vagy 131-ben foglalhatta el a legatusi hivatalt. Minden jel szerint tehát egyidőben működött Cornelius Proculusszal.[39] Attius Macro után azonban legalább még egy alsó-pannóniai legatusnak kellett következnie a mindkét Pannóniát 136 második felében imperium maius-felhatalmazással átvevő L. Aelius Caesar helytartóságáig. Ezzel kapcsolatban megjegyeznénk, hogy Alsó-Pannónia Hadrianus-kori ismert helytartói közül az időben még pontosabban el nem helyezhető L. Cornelius Latinianus[40] nemcsak a 123—129/30., hanem a 134—136. évekre is javaslatba hozható.

Az előbbi időtartam mellett érvelne, ha ez a Cornelius Latinianus azonos volna a Moesia inferiorban valószínűleg 115 körül kimutatható Latinianus procurator Augusti személyével.[41] De még ennek elfogadása esetén is túl korainak ítélhető Latinianusnak a 120 körüli évekre javasolt alsó-pannóniai helytartósága.[42] M. Valerius Maximianus nemrég publikált cursus honoruma[43] tanúsítja, hogy még az ilyen kivételesen gyors karrier esetén is legalább 7—8 év volt szükséges, amíg M. Valerius Maximianus Alsó-Moesia centenarius rangú procuratorsága után (kb. 176—177) az egylegiós Numidia pro praetore rangú kormányzója lett (184—186).[44] Ennél gyorsabb rangemelkedés Latinianus esetében sem tételezhető fel, aki legkorábban a húszas évek közepe táján kaphatta meg az alsó-pannóniai helytartóságot. Lassúbb rangemelkedés esetén alsó-pannóniai helytartósága azonban kitolódhatott 134—135-ig. A két lehetőség között ma még határozottan nem választhatunk. Annyi azonban bizonyosra vehető, hogy Latinianus a Hadrianus-kori helytartók sorába illeszthető. A hajógyárszigeti oltárkövön szereplő L. Cornelius Latinianus ugyanis azonosítható azzal a Cornelius Latinianus nevű helytartóval, akihez Hadrianus, sajnos közelebbről ismeretlen időpontban, egyik rescriptumát intézte.[45]

A föntebbiek alapján a harmincas évek alsó-pannóniai helytartóit tehát a következőképp állítanánk össze:

L. Attius Macro	130/1—133. Cos. suff. 134.
Ismeretlen (L. Cornelius Latinianus?)	134—136 (első fele).
L. Ael. Caesar	136 (második fele)—138. jan. 1.
T. Statilius Maximus	138—140/1. Cos. ord. 144.

JEGYZETEK

[1] *Vajda S.:* Tud. Gyűjt. (1823) X. köt. 117—118.

[2] *Fényes E.*, A magyar birodalom statisticai, geographiai és történeti tekintetben. I. Komárom vm. Pest 1848, 151. — *Römer F.:* Arch. Közl. IV (1864) 53. (XIV). A feliratot Römer Sárközy megküldött rajza alapján közölte.

[3] CIL III 4356, ill. 11077.

[4] *Barkóczi L.*, Brigetio. Bp. 1951, 185. Uo. a XXIX. t. 4. képen azonban tévesen a Tata mellett előkerült töredékes Nympha-oltár (CIL III 10961) szerepel Attius Macro kisigmándi oltáraként.

[5] *Paulovics I.*, Pannonia. Bp. 1936, 239.— Uo. Römer jegyzőkönyvére utalás.

[6] Másképp: *Graf*, Übersicht d. antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 5. 1936, 137.

[7] L. 27—28. old.

[8] Mindkettőnek csupán az 1. sor végén levő HI ligatúra kerülte el figyelmét.

[9] *Liebenam*, Die Legaten in den röm. Provinzen. Leipzig 1888, 342. — *P. v. Rohden:* RE II (1896) 2255, No 23. — *Kuzsinszky B.*, Aquincum. Bp. 1934, 215, és Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 149—150. — *d'Orgeval*, L'empereur Hadrien. Paris 1950, 411. — *Dobó Á.*, Pannónia provincia helytartói. Bp. 1958 (kézirat). E munkát a kandidátusi értekezés tézisei után idézzük.

[10] *Ritterling:* AEM XX (1897) 20. — RE XII (1927) 1401, 5.

[11] Erre újabb találó például szolgálhat egy felirattöredék Troesmisből [Ann. ép. (1957) 265]: „..... *Fuficio Cornuto leg. Aug. pr. pr. dedicante Q. Caecilio Reddito leg. Aug.*" etc.

[12] A CIL II 5083 alapján. Vö.: RE XII (1927) 1639, 6.

[13] CIL XVI 79—80. (az utóbbit Ritterling még nem ismerhette). Vö.: *Liebenam*, Fasti consulares. 1901, 21. — *E. Degrassi*, Fasti consolari. Roma 1952, 39.

[14] PIR, I² (1933), 273. — Groag szerint a hispániai legiósparancsnokság esetleg megelőzte a pannóniait.

[15] *P. Lambrechts*, La composition du Sénat romain de l'accession d'Hadrien à la mort de Commode. Antwerpen—Paris—S'Gravenhage 1936, 24, No 20.

[16] CIL II 5083: „*Genio | leg. VII [g. f.] | L. Attius | Macro | leg. Aug.*|"

[17] A keltezést már *Ritterling* i. h. 18—19. old, megindokolta. — Vö.: *Reidinger*, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens. Antiquitas, I. 2, Bonn (1956) 73—74.

[18] CIL XVI 84. — *Ritterling* i. h. 19. — *Reidinger* i. m. 76. — *Dobó* i. m. 3.

[19] *Reidinger* i. m. 119.

[20] Az osztatlan Pannónia kormányzói között fordult elő és mindössze egy ízben rövidebb intervallum: az i. sz. 6. év egyik consulát, Aemilius Lepidust már i. sz. 8-ban kinevezték Alsó-Illyricum (a későbbi Pannónia) élére. *Reidinger* i. m.

[21] Pl. ilyen kivételnek tekinthető, hogy a 152. év egyik cos. suff.-a, L. Dasumius Tullius Tuscus (*Degrassi* i. m. 43) később (163—165 között, *Reidinger* i. m.) volt Pannonia superior helytartója, mint a 154. év egyik cos. suff.-a, M. Nonius Macrinus [*Lambrechts:* RE XVII (1937) 878, 50. — *G. A. Harrer—A. I. Suskin*, Am. Journ. Arch. XLIII (1939) 281. — *Degrassi* i. h.], akinek még Antoninus Pius utolsó éveiben kellett Pannonia superiort igazgatni. (Szerintünk helyesen: *Reidinger* i. m.) Dasumius Tullius Tuscus nagyjából Macrinus felső-pannóniai legatiójával egyidőben, azonban egy másik consularis tartomány, Germania superior élére került, aminek különleges okai lehettek.

[22] SHA, Vita Antonini, 5, 3: „*Factus imperator nulli eorum, quos Hadrianus provexerat, successorem dedit fuitque ea constantia, ut septenis et novenis annis in provinciis bonos praesides detineret.*"

[23] Ami különben a SHA föntebb idézett szövege szerint Antoninus Pius uralkodása idején előfordult.

[24] CIL XVI 178.

[25] *Kuzsinszky B.*, Aquincum. Bp. 1934, 215, No 370.

[26] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 149. Palotaújfalu, egy középkori épület (templom?) romjaiból.

[27] *Szilágyi J.*, Beszéljenek a kőemlékek. Bp. 1949, 58. old.: „...ez a helytartó Kr. u. 126 körül működött Aquincumban."

[28] *Dobó* i. m. 3.

[29] Aqu. Múz. Kőemléktár, 370—371, 373—374. lt. sz. Feliratukat közölte *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 94, 124, 149.

[30] A kiegészítésnél a 2. sor végén RI betűkapcsolással számolhatunk, mint Haterius Saturninus három másik aquincumi oltárkövén (l. alább: 34. jegyzet). A 3. sorban valószínű az NI ligálás. A 4. sor kiegészítése a többi Haterius-oltár szövege alapján javasolható.

[31] Consultársa Q. Caecilius Avitus volt. Mindkettőjük nevét a 164. július 21-én kelt palatovói diploma (CIL XVI 185) őrizte meg. *Degrassi* i. m. 46.

[32] M. Aurelius Antoninus és L. Aurelius Verus társcsászárságának kezdete.

[33] Az alsószentiványi és adonyi diplomák (CIL XVI 112, 113) új keltezése alapján állítható ez [*Hüttl*, Antoninus Pius. II. 1933, 147. — *Nagy T.:* Arch. Ért. (1954) 111].

[34] A helytartói palotából került elő Haterius Saturninus és fia, Latronianus trib. mil. *I. O. M. et dis deabusque* állított oltárkő (*Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 407), valamint Arpocras patertől a helytartó háznépének salusáért ajánlott oltár (CIL III 3479). A helytartó egyik libertusa, Ti. Aterius Callinicus *Danuvio defluenti* ajánlott oltárkövéről (CIL III 3416) már korábban megjegyeztük (Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 398), hogy a Hajógyárszigetet a pesti oldallal összekötő cölöphíd Danuvius-Neptunus-szentélyében állhatott. — A legióstábor praetoriumához kapcsolnánk viszont Ti. Haterius Saturninus és fia „*dis militaribus salutaribus*" ajánlott óbudai lelőhelyű oltárkövét (CIL III 3473). Vö.: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 405.

[35] *J. Marouzeau*, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions. 1956, 347/348. old. finom megjegyzésben mutatott rá arra, hogy a feliratokon Iuppiter *optimus* jelzője nem a „legjobb", hanem a „hatalmas", „gazdag" Iuppiter ideáját kívánta idézni.

[36] Különben a két helytartó-oltárral együtt előkerült Neptunus-oltár is a Hajógyársziget felé mutathat. L. föntebb: 34. jegyzet.

[37] *Th. Mommsen:* R. St.-R. II. 1², 76 — Vö.: *Nagy T.:* Arch. Ért. (1954) 17.

[38] CIL XVI 76—77.

[39] Az utóbbira: *Reidinger* i. m. 71.

[40] Oltárkövét publikálta: *Szilágyi* utóbb i. h. 406.

[41] Az utóbbira: *A. Stein*, Die Legaten von Moesien. Diss. Pann. I. 11. 1940, 112—113.

[42] *Szilágyi* utóbb i. h. — *Dobó* i. m.

[43] *H. G. Pflaum:* Lybica III (1955) 135. — Ann. ép. (1956) 124.

[44] CIMRM, No 137, s hozzá: *M. Leglay*, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions. 1954.

[45] Dig. XLVIII 5. 28, 6 (CIC, I⁶, 1954, 849).

T. NAGY

THE PANNONIAN GOVERNORSHIP OF L. ATTIUS MACRO

For more than a century, the only known inscriptured Pannonian relic concerning L. Attius Macro was the altar-stone of Kisigmánd. As interpreted by v. Domaszewski (CIL III 11077), its inscription is this :

NYMPHI[S] | SACR. | L. ATTIUS | MACRO | LEG. AUG.

An essentially correct version of the inscription was presented already by Samuel Vajda and Floris Romer,[1–2] while a different new reading was given by Mommsen (CIL III 4356), one that was regarded as authoritative by western prosopographical literature during several decades and has been accepted as such by our investigators up to the present day. The words LEG AVG, indicating the official rank, was unnecessarily completed with *pr(o) pr(aetore)* by one of the founders of Roman epigraphy who, by doing so, gave rise to an assumption that was to persist so tenaciously in literature, namely, that Attius Macro was one of the proconsuls of Pannonia Superior.

When preparing a critically compiled list of the proconsuls of Upper Pannonia, Ritterling (who adopted the said reading of v. Domaszewski) turned against Mommsen's interpretation with the correct argumentation[10] that Attius Macro could not yet function as provincial governor but only as legionary legate at the time when the altar-stone was erected. Edmund Groag was one of the few authors, who accepted Ritterling's arguments.[14] Indeed, Mommsen's interpretation is objectionable both epigraphically and prosopographically. If we were to accept Attius Macro as one of Hadrian's proconsuls in Upper Pannonia, only the year 135 and the first half of 136 could be considered as the time of his tenure of office. This, however, is highly improbable for the following reasons :

To our knowledge it never happened that a person was appointed governor of Upper Pannonia in the year following his consulship. Reidinger's useful table makes it clear[19] that there was always an interval of at least 3 to 4 years — and not infrequently even one of 8 to 10 years — between consulship and Upper-Pannonian governorship. It is, therefore, hardly conceivable that one of the consuls of 134 should have become the governor of Upper Pannonia as soon as 135. It could not have happened later, as L. Ael. Caesar appears already in 136 as the supreme representative of the executive power who held this office until his death on January 1, 138. His successor, T. Haterius Nepos, was cos. suff. in the same year as Attius Macro (although somewhat earlier). Well, if T. Haterius Nepos, a consular, senior in rank to Attius Macro, attained the governorship of the province in 138, it is almost impossible that his junior should have preceded him ; it would have been in sharp contrast to usage which was violated in very exceptional cases only.[21] How long T. Haterius Nepos kept his office as proconsul is not known. Considering SHA, Vita Anton. 5,3 it is safe to assume that he continued as governor for some time after the accession of Antoninus Pius. It is, on the other hand, improbable that the term of his governorship of Pannonia Superior lasted eight years, i. e. until the succession of L. Pontius Laelianus who is known to have taken office in 146.[24] It is, thus, necessary to postulate the governorship of an unknown legate for the years between 142—143 and 145. It is solely during these years (and in no case in 135—136) that a governorship of L. Attius Macro may be conceivable — if a conception of this kind had some epigraphic justification. The altar-stone of Kisigmánd provides no such justification.

Fresh data concerning L. Attius Macro's further career are furnished by an altar-stone found at Palotaújfalu. This relic, fragmentary in its upper portion, was found among the ruins of a mediaeval church and came into the possession of the Aquincum Museum in 1914.[25–27] It bears the following inscription :

. . . | [L.]ATTIUS | MACRO | LEG. AUG. | PR. PR. | COS. DES.

Palotaújfalu is undoubtedly but a secondary finding place of the relic in question ; it has hitherto been assumed that it came to Palotaújfalu in connection with a stone transport from Brigetio:[28] it is, however, more probable that it was taken to Palotaújfalu (on the left shore of the Danube) from the praetorium of the camp of the Aquincum legion or from the governor's palace, like the other stone relics found together with Attius Macro's altar-stone.[29] Very instructive among these other relics is the fragment of a Jupiter altar : so far, literature seems to have failed to recognize that the 2nd and 3rd lines of the inscription may be completed to form the name of Ti.

Haterius Saturninus, governor of Lower Pannonia :

I.O.M. | EQ(UITES) SING(ULARES)
H[ATERI(I)] | [S]ATUR[NINI LEG AUGG. PR. PR.. . .

The hitherto known Pannonian stone relics of Haterius Saturninus derive from the governor's palace on the Shipyard Island and the area of the praetorium in the legion's camp.[34] The altar-stone found at Palotaújfalu — by the erection of which the governor's mounted guards redeemed their vow to the ,,most powerful"[35] and most exalted Juppiter —may originally have likewise stood in the vicinity of the governor's palace where the mounted guards were stationed. It was probably from here that — together with the altar-stone of the other proconsul, Attius Macro — it was carried in the Middle Ages to the left shore to be used for the construction of the ch rch at Palotaújfalu.

As regards the date of Attius Macro's governorship and the question as to which province of Pannonia was governed by him, more than from the finding place of his altar stone can be learnt from its above-quoted inscription, in the last line of which Attius Macro bears the title *co(n)s(ul) des(ignatus)*. Knowing the time of Attius Macro's consulate (134) and remembering that candidature for consulship was usually set up in the second half of the year preceding the taking of office,[37] we are fairly safe in dating Attius Macro's altar at Aquincum from the second half of 133. Another reason why at that time Attius Macro could not be the legate of Pannonia Superior is the evidence of the diploms issued in July, 133, at Győr and Újszőny[38] which prove that Cornelius Proculus governed Upper Pannonia at this date. It would have been in any case a legal nonsense to put a non-consular at the head of a province of consular rank. Therefore, Attius Macro was beyond any doubt the legate of Lower Pannonia. His tenure of office expired, according to the evidence of the Aquincum altar-stone, towards the end of 133. Since governorship lasted usually 3 to 4 years, he must have taken up his duties as a legate of Lower Pannonia in 130 or 131. It appears that his tenure of office coincided with the governorship of Cornelius Proculus in Pannonia Superior.[39]

L. Attius Macro must have been succeeded by another legate of Pannonia Inferior who held his office until the second half of 136 when L. Aelius Caesar, entrusted with *imperium maius*, became the joint governor of both parts of Pannonia. Let us add that the governorship of L. Cornelius Latinianus, one of the known Lower-Pannonian legates during Hadrian's reign, has not yet been dated with full accuracy, so that he may have been in office in the years 134—136 instead ofs 123—129/30.[40–45]

In consideration of the above data the following ,,time table" of Lower-Pannonian governors may be suggested for the 'thirties :

L. Attius Macro	130/1—133. Cos. suff.: 134
Unknown (L. Cornelius Latinianus?)	134—136 (first half)
L. Ael. Caesar	136 (second half) — Jan. 1, 138
T. Statilius Maximus	138—140/41 (143?). Cos. ord. : 144

CAPTIONS

Fig. 1 Altar stone of governor L. Attius Macro. Budapest—Palotaújfalu

Fig. 2 Altar stone of Haterius Saturninus, mounted guards. Budapest—Palotaújfalu

CZAGÁNY ISTVÁN

A KÖZÉPKORI GRAFIKUS STÍLUS EMLÉKEI A BUDAI VÁRNEGYED TERÜLETÉN

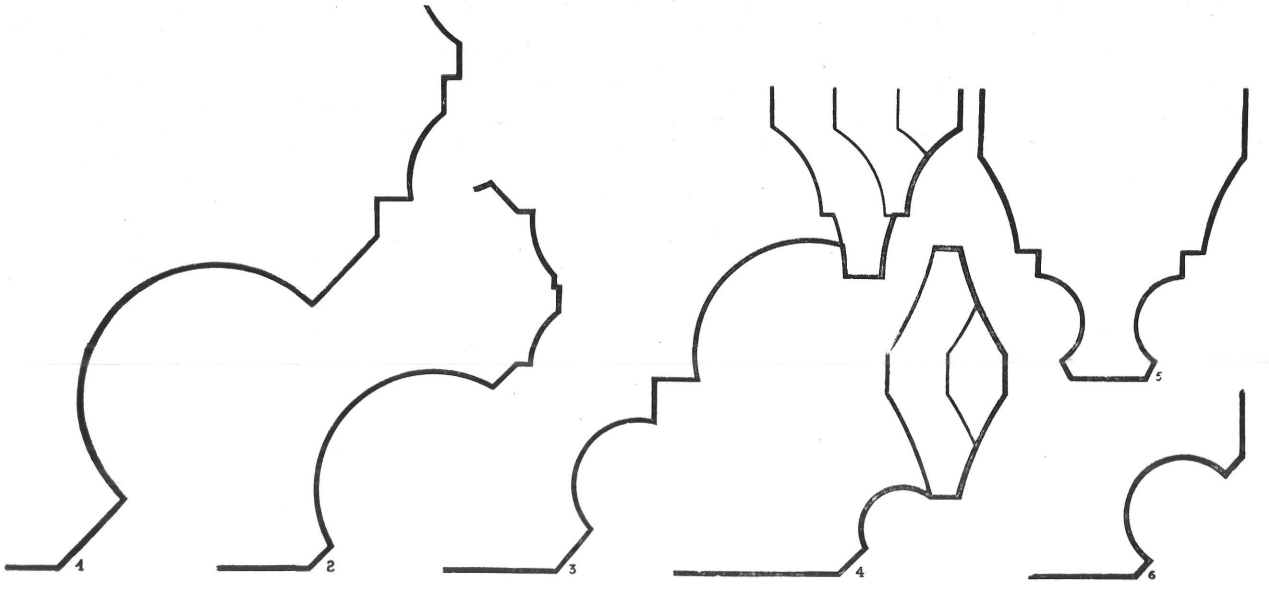
A budai várnegyed faragott kőemlékanyagából határozottan elkülönül egy igen tekintélyes csoport, amely szembeötlő tipológiai és profilsajátságai alapján egy fontos, közép-európai gótikus stílusnak, az úgynevezett grafikus stílusnak alkotásai közé sorolható. Profilazonossága révén közvetlen kapcsolatot mutat a Várpalota ásatásainak hasonló anyagával, de művészettörténeti jelentősége talán még ennél is fontosabb, főként a datálás szempontjából. Mindenekelőtt néhány olyan önálló nyíláskeret-típust tartalmaz, amely eltér a Várpalota megfelelő alaptípusaitól. Tervezéstechnikai rendszereik annyira közösek, hogy az helyenként egy mester vagy mestercsoport tevékenységére mutat. Végül néhány olyan posztgótikus emléket tartalmaz, amely a Várpalota hasonló nyíláskereteinél később keletkezett és ezáltal a stílus várnegyedi továbbélésére mutat. Ez pedig arra a következtetésre vezet, hogy a grafikus stílus Közép-Európában a budai várnegyed területén aránylag igen sokáig él.[1]

Néhány évvel ezelőtt a szakirodalomban[2] említést nyert már az a figyelemre méltó profilrokonság, amely a Hess András tér 4. sz. épület emeletén levő mérműves kőrács, a budai várpalota kápolna-altemplomának ablakai, a pesti belvárosi plébániatemplom északi tornyának gótikus ablaka, valamint szentélyének ülőfülke-profiljai között fennáll (1—2. kép). Mind a négy helyen egyforma a szekunder profil kialakítása, jellemző a primer profil erős, félköríves horonytagozata és az a sajátság, hogy az egész profil a horonytag legmélyebb pontjánál a legkeskenyebb. Bár a három ablak egymástól eltérő tipológiai vonásokat mutat — főként a mérműves kőrács orrtagozatainak rajzában — és ennek alapján nem lehet vitás, hogy azokat három különböző mester készítette, mégis a profilrokonság közös építőműhely egységes szellemére mutat.

Ehhez kapcsolódik még az is, hogy a pesti belvárosi plébániatemplom többi, északi oldalhajó- és szentélyablakai is fontos szerepet játszanak a stílus morfológiai fejlődéstörténetében, amennyiben az előbbiek a legtisztább grafikus stílusú profillal készültek, csupán a külső rézsű tagozatuk növekedett meg a várbeli emlékeken láthatók többszörösére (3. kép). Emiatt különleges helyet foglalnak el a XVI. századi architektúra formatörténetében a szentélyablakokkal egyetemben, amelyeknek profiljai a negatív horonytagozatok sorozatából keletkeztek.

Még inkább szembetűnő a közös műhelyszellem hatása a budai várnegyedi, középosztásos kettős, illetőleg hármas ablakoknál. Nevezetesen a Fortuna utca 10. sz., a Tárnok utca 13. sz., a Hess András tér 4. sz. azonos típusú homlokzati ablakaira, a Tárnok utca 13. sz. első és az Úri utca 31. sz. második emeleti, valamint a Fortuna utca 18. sz. és a Tárnok utca 5. sz. kettős ablakaira, ezenkívül az Országház utca 9. sz. hármas ablakaira (4—5. kép) gondolunk. Mind a tizenegy ablaknál kézenfekvő a profilazonosság (5. kép), a legegyszerűbb és legjellegzetesebb grafikus stílusú profil használata, amely homloksíkra 45°-ban álló rézsűből, homloksíkkal párhuzamos lemeztagból és negyedkörös horonyból áll. Feltűnő tipológiai azonosság a vízszintes záradék, a függőleges keretszárakon a profilnak jóval a könyöklő felett történő megállítása és a vízszintes keresztosztás hiánya.[3]

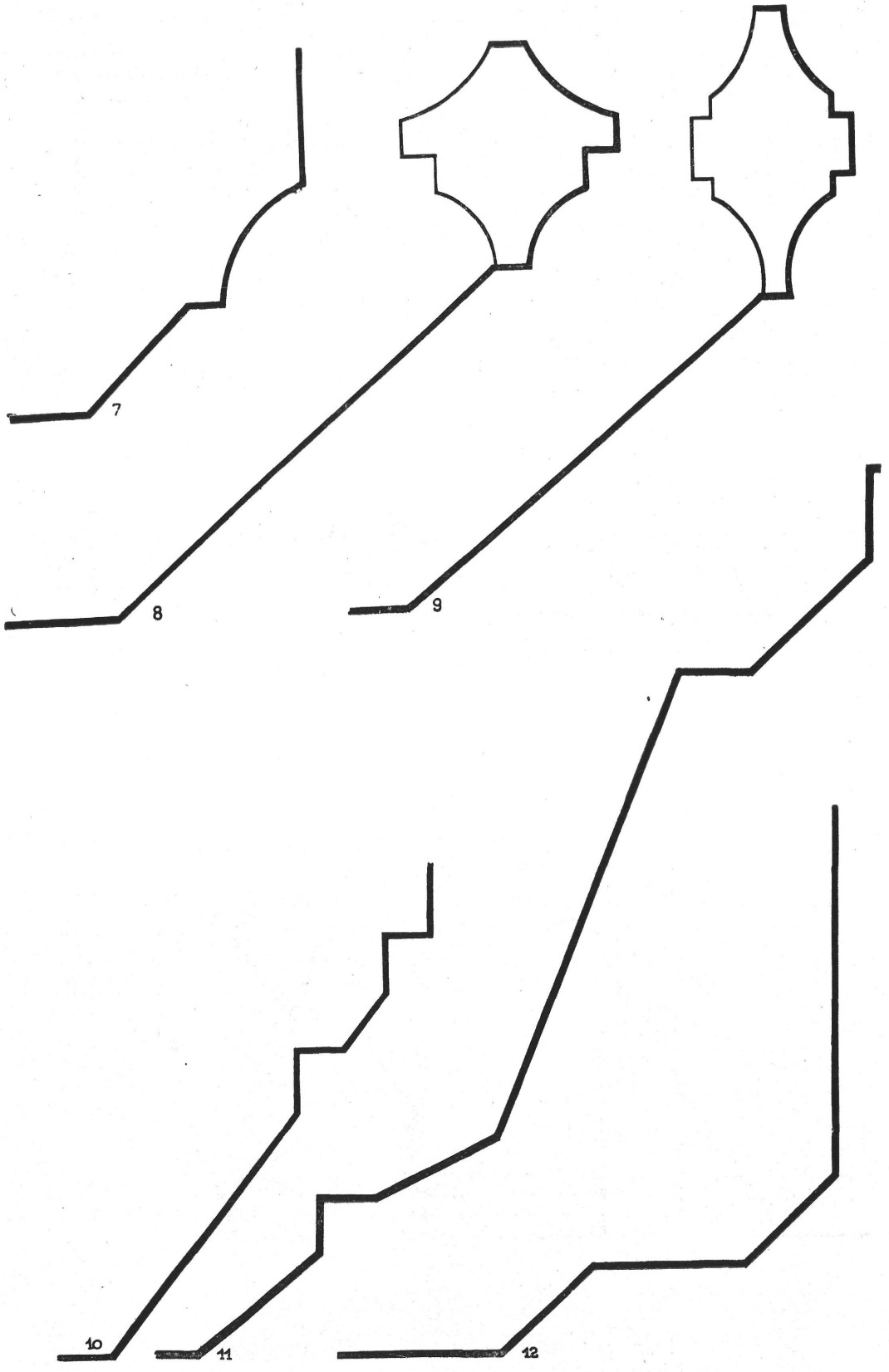
Külön ki kell emelnünk két kicsiny ajtókeretet az emlékanyagból, a grafikus stílust időrendben határoló jelentőségük miatt. Az Anna utca 1. sz. negyedköríves homorú gyámon nyugvó, vízszintes záradékú ajtója (7. kép) még csak élleszedéses, de az élleszedésnek már van szekunder tagja is (4. kép 24). Kézenfekvő, hogy ez az emlék a profilképzés legelső állomását mutatja, mert

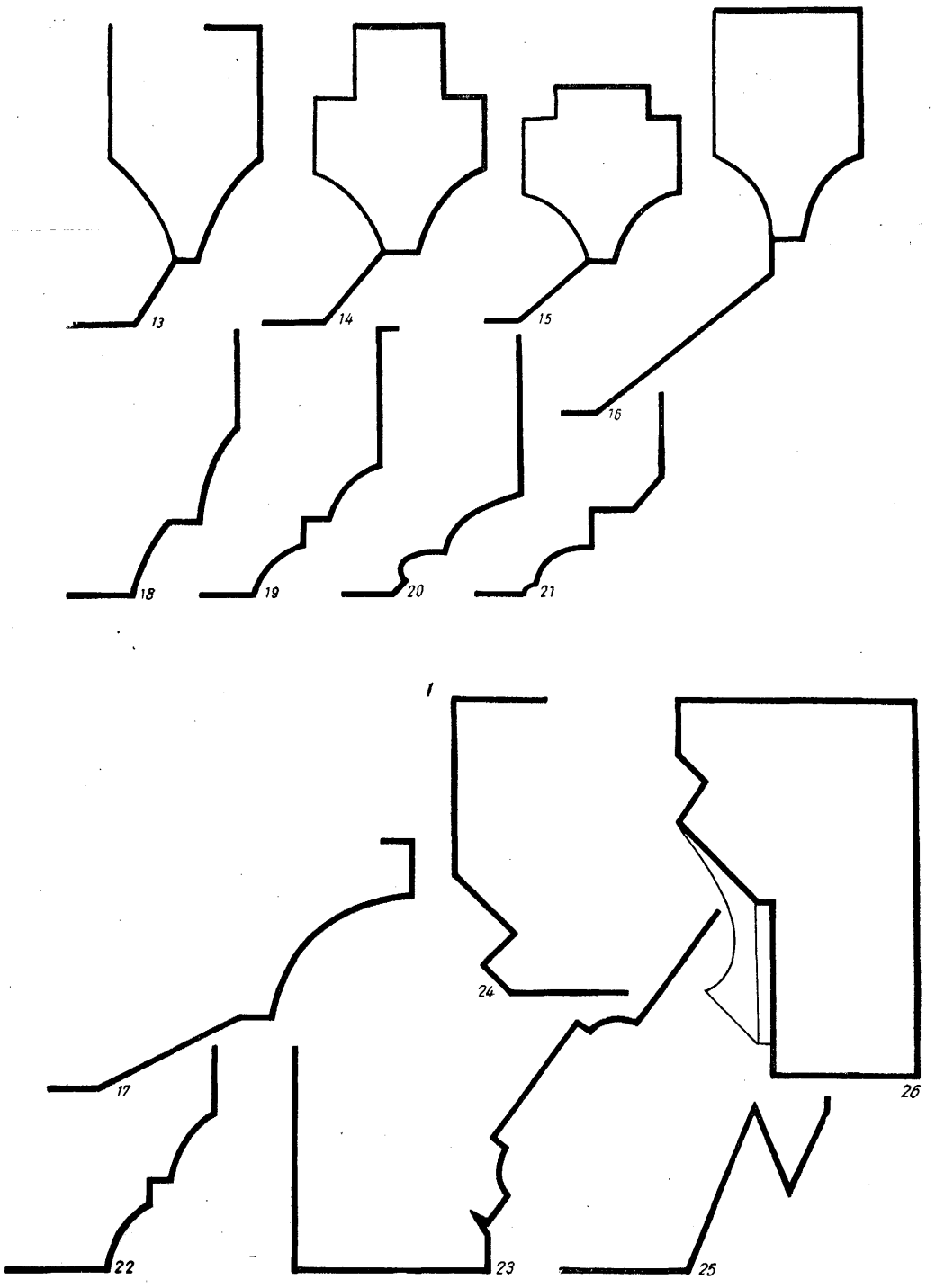
1. kép. Grafikus stílusú nyíláskeretek profiljai. 1. A pest-belvárosi plébániatemplom északi tornyának földszinti ablaka. 2. A budai várpalota kapolna-altemplomának északkeleti ablaka. 3. A budavári Nagyboldogasszony templom déli oldalhajójának egyik ablaka (Schulek F. felv.). 4. A Hess András tér 4. sz. épület elsőemeleti mérműves kőrácsa. 5. A pest-belvárosi plébániatemplom szentélykörüljárójának északi oldalán a szélső ülőfülke. 6. A Hess András tér 4. sz. épület északi kapualjának északi ajtója

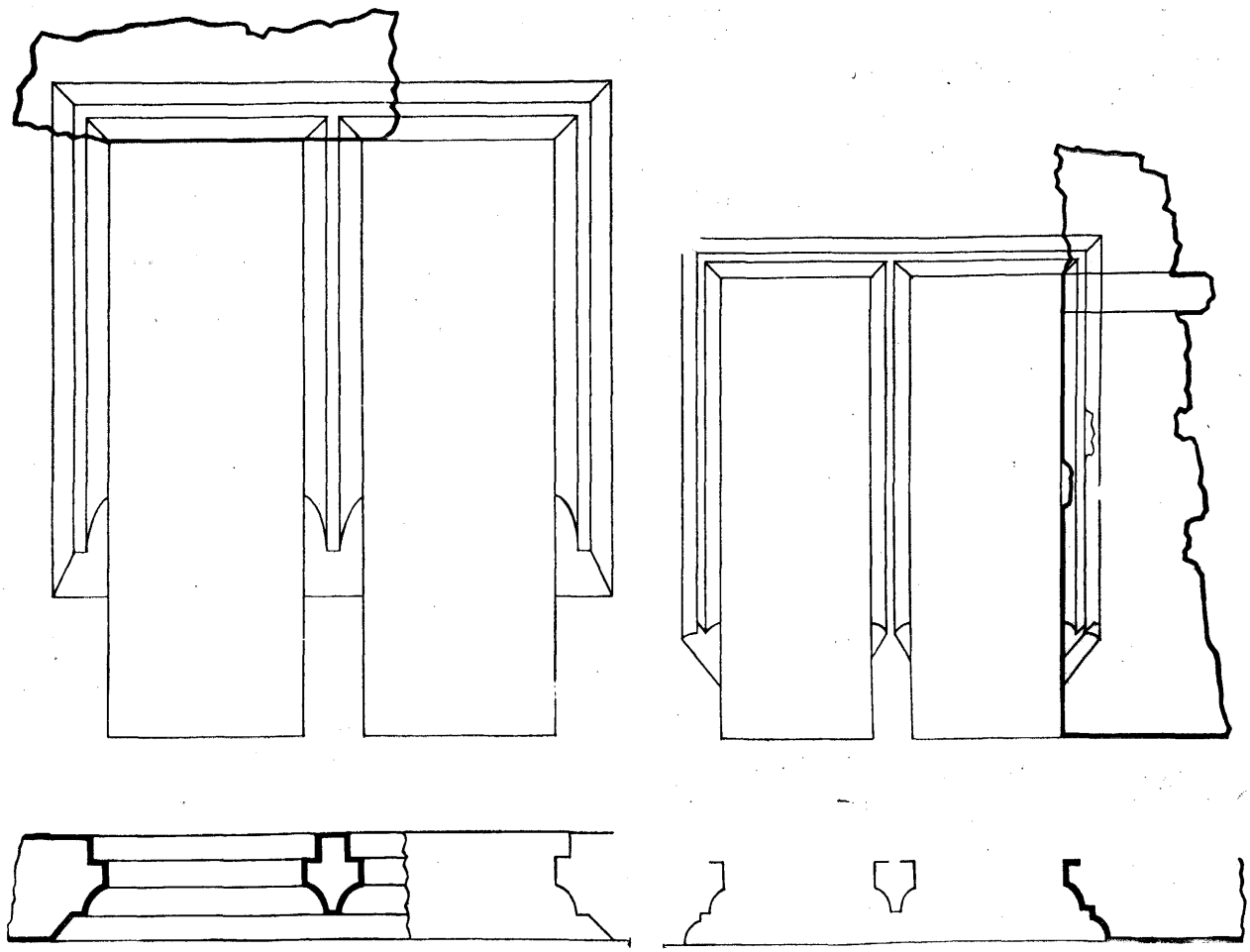
2. kép. A pest-belvárosi plébániatemplom szentélykörüljárójának északi oldalán levő ülőfülkesor egyik darabja

3. kép. Grafikus stílusú nyíláskeretek profiljai. 7. A budai várpalota déli nagyterme előtti észak—déli harántfal ajtója. 8. A pest-belvárosi plébániatemplom déli oldalhajó-ablaka. 9. A pest-belvárosi plébániatemplom északi kápolnasorának sekrestye melletti ablaka. 10. A pest-belvárosi plébániatemplom sekrestye-ablaka. 11. A Fortuna utca 14. sz. kapualj déli falának ablaka. 12. A budai várpalota déli nagyterme alatti pince ajtaja

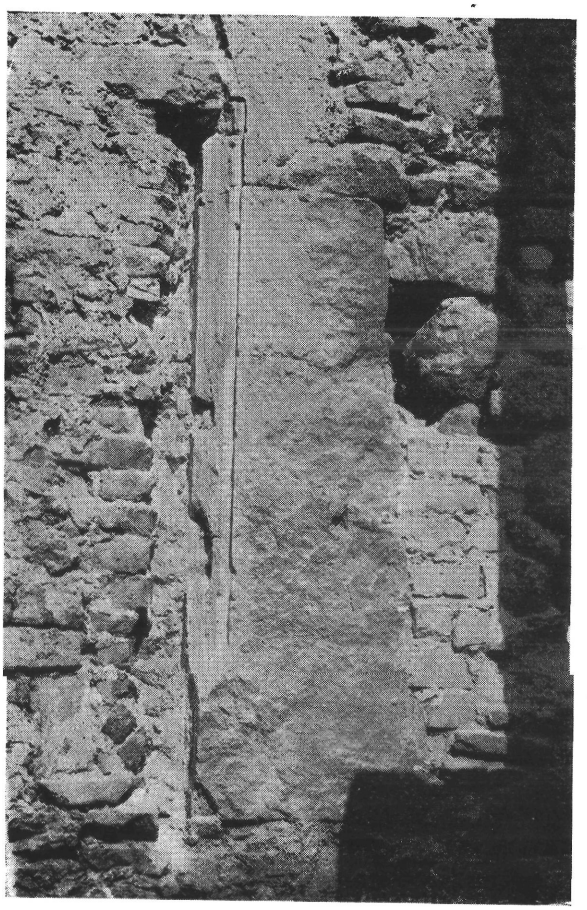

4. kép. Grafikus stílusú nyíláskeretek profiljai. 13. Az Országház utca 9. sz. elsőemeleti ablakai. 14. A Fortuna utca 18. sz. ablakkeret töredéke. 15. A Hess András tér 4. sz. elsőemeleti ablaka. 16. Az Úri utca 31. szmásodikemeleti ablakai. 17. Az Anna utca 4. sz. elsőemeleti ablakai. 18. A Tárnok utca 13. sz. ülőfülkéi. 19. Az Úri utca 36. sz. ülőfülkéi. 20. Az Úri utca 34. sz. ülőfülkéi. 21. Az Úri utca 48. sz. ülőfülkéi. 22. A Tárnok utca 5. sz. földszinti ablaka. 23. Az Úri utca 31. sz. kapukerete. 24. Az Anna utca 1. sz. ajtója. 25. Az Országház utca 7. sz. ülőfülkéje. 26. A Fortuna utca 14. sz. kapualjának évszámos ajtója

5. kép. A Fortuna utca 18. és a Tárnok utca 5. sz. ablakmaradványai

a szekunder tagos profiloknak — így elsősorban a tiszta grafikus stílusú profiloknak is (4. kép 13—17) — az élleszedésből való keletkezését bizonyítja. Ugyanis az élleszedésből kibomló szekunder tag megjelenésekor már adva van a „tiszta grafikus profil" külső rézsűtagozatához kapcsolódó, homloksíkkal párhuzamos állású lemeztag, amelyhez eleinte második, belső rézsűtag csatlakozik (3. kép 12) — a Várpalota déli nagyterme előtti udvar gyalogkapuján látható profil tanúsága szerint — majd az utóbbi helyére, ez idő szerint még ismeretlen áramlatból, csatlakozik a belső horony. Ennek bizonyítékát szolgáltatja az Országház utca 23. sz. földszinti ablaka is, ahol az élleszedésből már szekundertagos középosztósudár keletkezett. Ezért joggal hihetjük, hogy ez az emlék a grafikus stílus megszületésének alsó határát jelzi a relatív kronológiai rendben. A másik ajtó a Fortuna utca 14. sz. kapualjának déli falában feltárt baldachindíszes, vízszintes záradékú, évszámos kőkeret, amely több szempontból is kimagasló jelentőségű. Szintén csak élleszedéses, de a belőle kifutó szekunder tag a primer taggal alkotott íves mezőkben posztgótikus, szférikus háromszögeket mutat. Hasonló szférikus háromszögek kerültek napvilágra a Várpalotában az északi és déli zárófalakat összekötő, keleti bástyafalban levő ülőpadok kőtámláinak belső végein. Ezek alapján a Fortuna utcai ajtó bízvást a XVI. századra datálható, annak ellenére, hogy élleszedését alul félgúlamegállítás fogja fel, amely morfológiai megoldás egyébként Zsigmond-kori eredetű lenne. Az ajtózáradékon (9. kép) az orrtag, két ívesen hajló élleszedéses felület összemetsződéséből adódik éppúgy, mint ahogyan az ülőfülkék formafejlődésénél is ugyanez látható (Hess András tér 4. sz. déli kapualj, Tárnok utca 5, 11, Országház utca 20. sz. ülőfülkéi). Ezért immár nem is tartozik

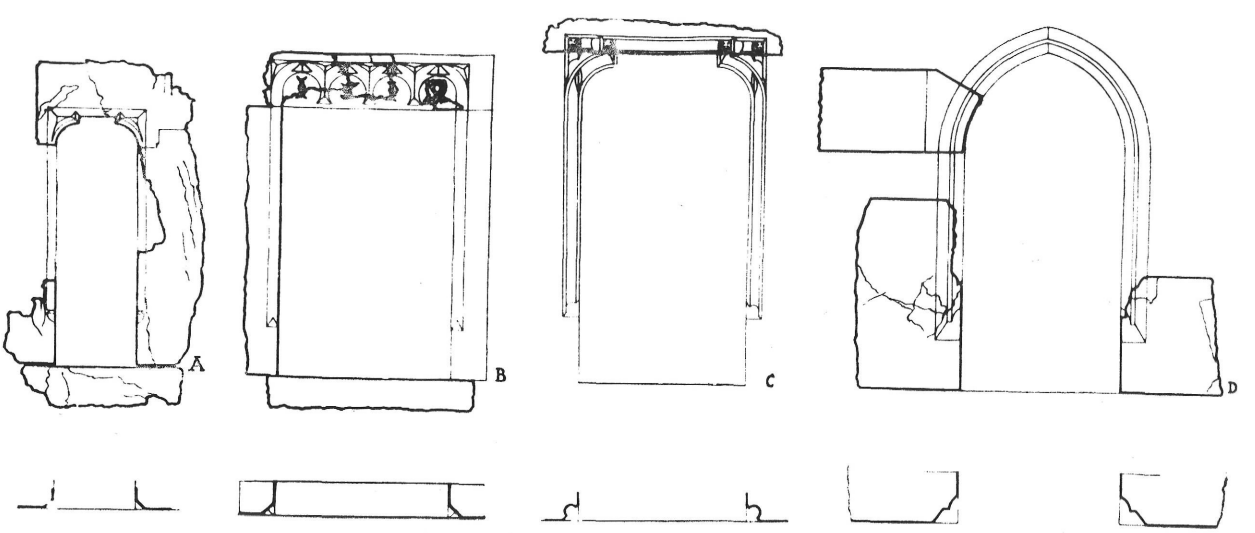

6. kép. A Tárnok utca 5. sz. ház földszinti grafikus stílusú ablaka

a grafikus stílus első, XIV. századi, vagy második, XV. századi virágzásának emlékei közé — mert azok között még nem ismeretes az orrtag ilyetén használata —, bár a profilja tisztán grafikus hatású. Így a relatív kronológiai rendben a „tiszta grafikus profil" használatának csak a felső határát jelezheti, mivel a grafikus hatású tagozatok hibátlan összekapcsolása mellett sincs önálló szekunder profilja (4. kép 26), ami a tiszta grafikus profil jellemzője, viszont van orrtagja, ami annak az első korszakában még nem használatos. Jelentőségét csak növeli, hogy ez idő szerint a budai várnegyed egyetlen biztosan datált nyíláskerete a rajta fennmaradt 1514-es évszám[4] (9—10. kép) folytán, amely bizonyára az elkészítésének dátuma.

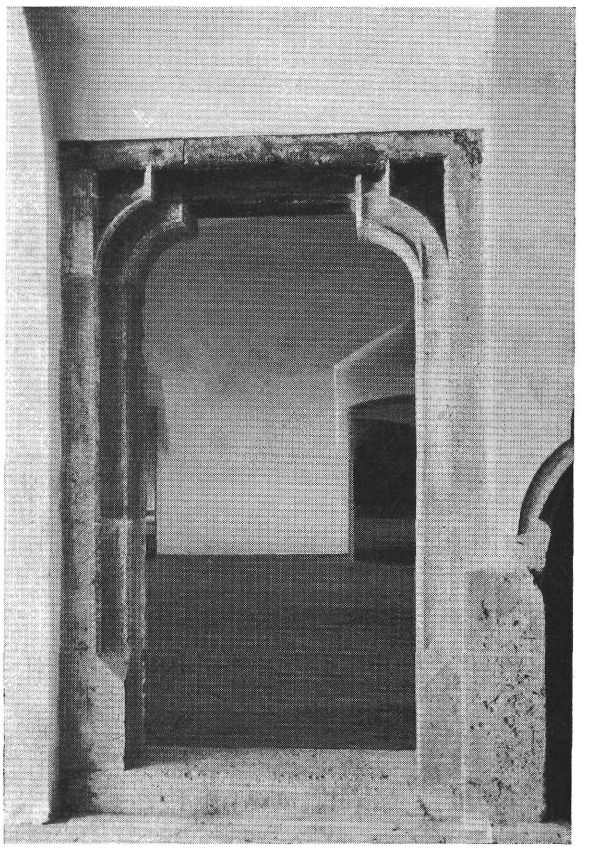
Külföldi megfigyelésekből ismeretes, hogy a grafikus stílus formakincse a XV. század elején sok helyen párhuzamosan fut, majd összekeveredik a Parler-iskola formajegyeivel.[5] Ez a folyamat a budai várnegyed XV. század második feléből fennmaradt emlékein is nyomon követhető, amikor is a grafikus profil henger és félkörte tagozatokkal bővül (11. kép 32—34). Ennek ellenére változatlan marad a tervezés-technikai felépítés és a tipológiai sajátságok — mint azt az Anna utca 2. sz. emeleti ablakán láthatjuk (12. kép G) — és éppen ez bizonyítja a legkésőbbi emlékeknek[6] még a gótikus stílushoz való tartozását, szemben a posztgótikusokkal, ahol e sajátságok már megváltoznak.

A grafikus stílusnak a Parler-iskola formajegyeivel történt összekeveredése jól látható a budavári Nagyboldogasszony főtemplom lebontott déli oldalhajója szentélyablakainak profiljain,

7. kép. Gótikus stílusú ajtókeretek. A. Az Anna utca 1. sz. ház ajtója. B. A Fortuna utca 14. sz. kapualjának évszámos ajtója. C. A Hess András tér 4. sz. északi kapualjának északi ajtója. D. A Várpalota déli nagyterme előtti észak—déli harántfal ajtója

8. kép. A Hess András tér 4. sz. ház északi kapualjának északi ajtója

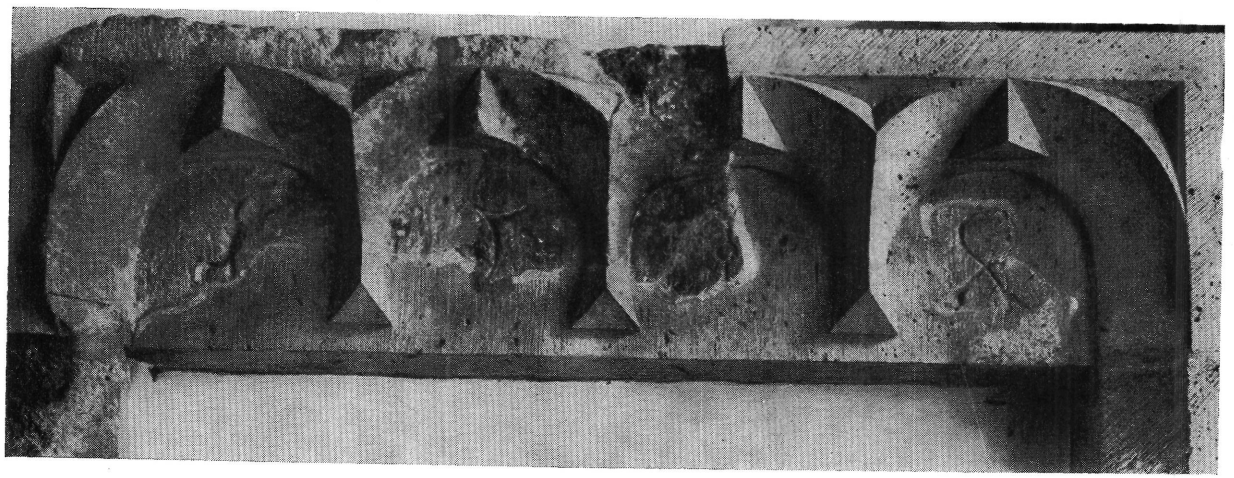
ahol nemcsak a Parler-műhellyel fennállott kapcsolat, hanem az 1417 és 1433 közötti építés datálása is tisztázott.[7] A XV. századi formabővülés idején jelenik meg a Várnegyedben is az ún. cseh-sziléziai ablaktípus, amelynek legtisztább példái az Országház utca 18. sz. emeleti ablakai (11—14. kép). Ezeknek összefüggése például a Kutná Hora-i Kameny Dum ablakaival vagy a kuttenbergi Steinerne Haus oromzatablakaival[8] egészen nyilvánvaló, és így az eredetük teljesen tisztázott.

Ám a tiszta grafikus stílusú profil bővítetlenül tovább él a reneszánsz stíluskorszak ideje alatt is, és a posztgótikában egészen önálló nyíláskeret típusokat teremt. Az Anna utca 4. sz. emeleti, osztás nélküli ablakai mutatják a fejlődés legutolsó szakaszának sajátos, helyi vonásait. A XIV. századi eredetű, legegyszerűbb profil rézsűtagozata dekadens módon kiszélesül (4, 17. kép) és lapos hajlásszögűvé válik. A keretköveken teljesen körbefut, tehát nemcsak a függőleges keretszárakon és a vízszintes záradékkövön, hanem a könyöklőkövön is.[9]

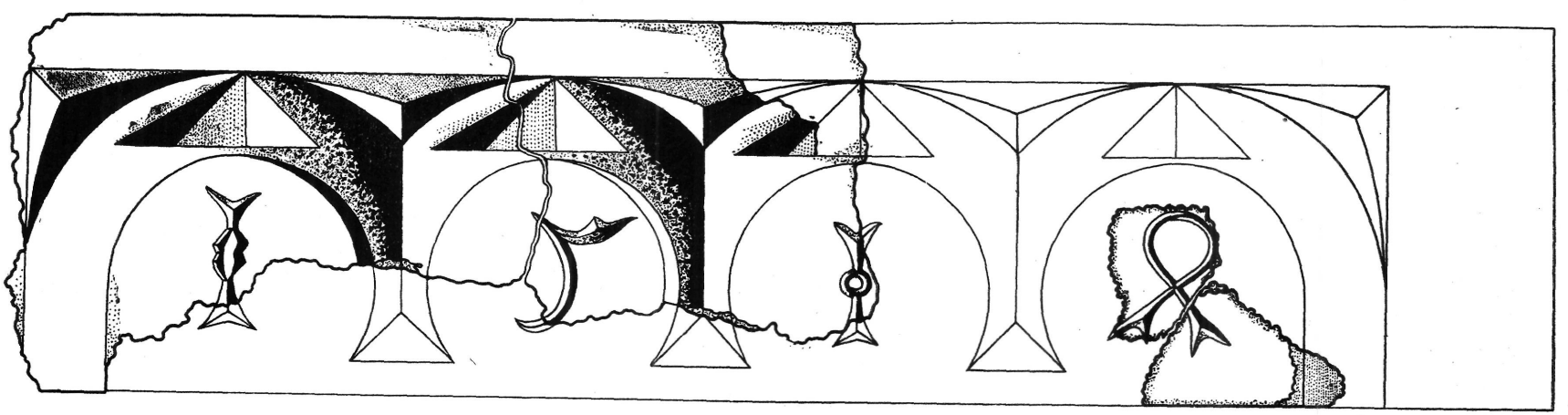
Ez a posztgótikus típus olyan jellegzetes budavári helyi sajátság, amelyhez hasonló sem Szilézia, sem Boehmia, sem pedig a Felvidék területén nincsen. A Zsigmond-kori kései gótika után jelenik meg és a török hódoltság kezdete előtt tűnik el,[10] legvalószínűbben a XVI. század első feléből származtatható. Művészettörténeti vonatkozásban ez azt jelenti, hogy a grafikus stílus a Várnegyedben a reneszánsz idején is él még, vagyis Közép-Európában Budán igen sokáig él. Tehát túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a XIV. század derekától a XVI. század derekáig folyamatosan használatban van, mert például a Tárnok utca 13. sz. emeleti ablaka okvetlenül a XV. század második feléből származik[11] és ezáltal megszakítatlan az összefüggés a XV. század és a XVI. század első felének emlékei között.

További érdekes megfigyelésekre vezet a grafikus stílusú profilok más helyeken történt alkalmazásainak behatóbb vizsgálata. Ugyanis ezek nemcsak ablakokon, hanem a budavári gótika formafejlődésének legfolyamatosabb és legreprezentánsabb emlékanyagán, az ülőfülkéken is szép számban fordulnak elő. Igaz, hogy a grafikus profil a maga tisztaságában csak a Tárnok utca 13. sz., az Úri utca 34, 36. és 48. sz. épületek kapualjainak fülkéin látható (4, 16—17. kép), de emellett ismeretes a profilnak egy olyan keverék megjelenési formája is, amely még csak egy félkörte tagozattal bővült és így a grafikus jelleg döntően megmaradt rajta (11. kép). Ez az utóbbi az Országház utca 2. és 9. sz., valamint az Úri utca 32. sz. épületek kapualji ülőfülkesorain nyert alkalmazást, amely sedile-sorok formatani és tervezéstechnikai szempontból is közös iskola munkájának tekinthetők (18—20. kép). Legfontosabb tanulságainkat éppen a kétfajta profilnak az egymáshoz való viszonyából, illetőleg a velük kapcsolatos formatörténeti jelenségekből szűrhetjük le.

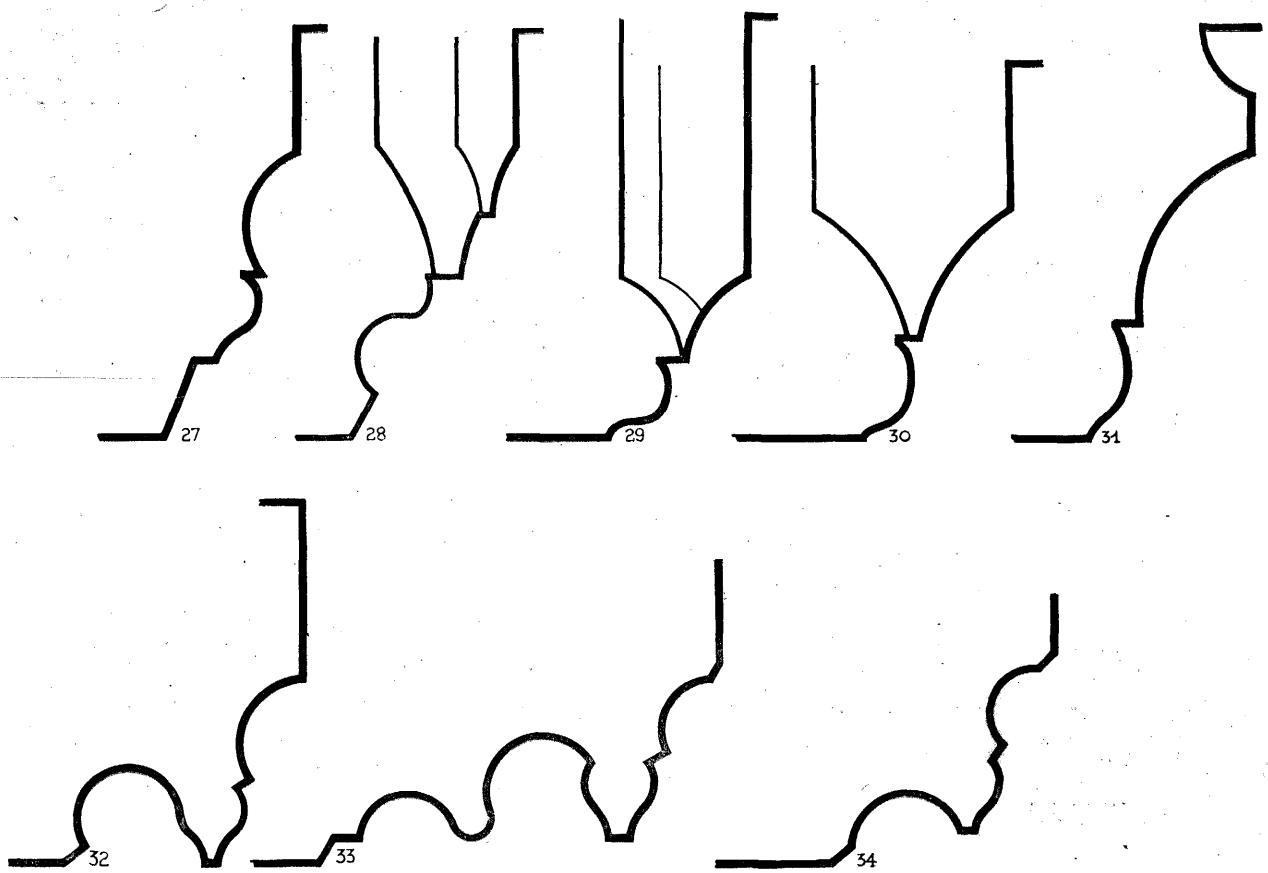
Nagyon jellemző, hogy a tiszta grafikus stílusú profillal készült ülőfülkék záradékainak orrtagbontása csak a szekunder profilig jut el, ezek közt tercier profilos orrtaggal díszített fülke nincsen. Könnyen érthető, hogy a díszítés szempontjából mindvégig tartózkodó jellegű, tiszta grafikus stílusú profiltól — amely a gótika XIV. századi formaredukciója folytán jött létre[12] — a

9. kép. A Fortuna utca 14. sz. ház kapualjának déli falában levő évszámos ajtószemöldökkő restaurált maradványai

10. kép. A Fortuna utca 14. sz. ház kapualjának déli falában levő évszámos ajtószemöldökkő rekonstrukciója (a szerző helyreállítási terve)

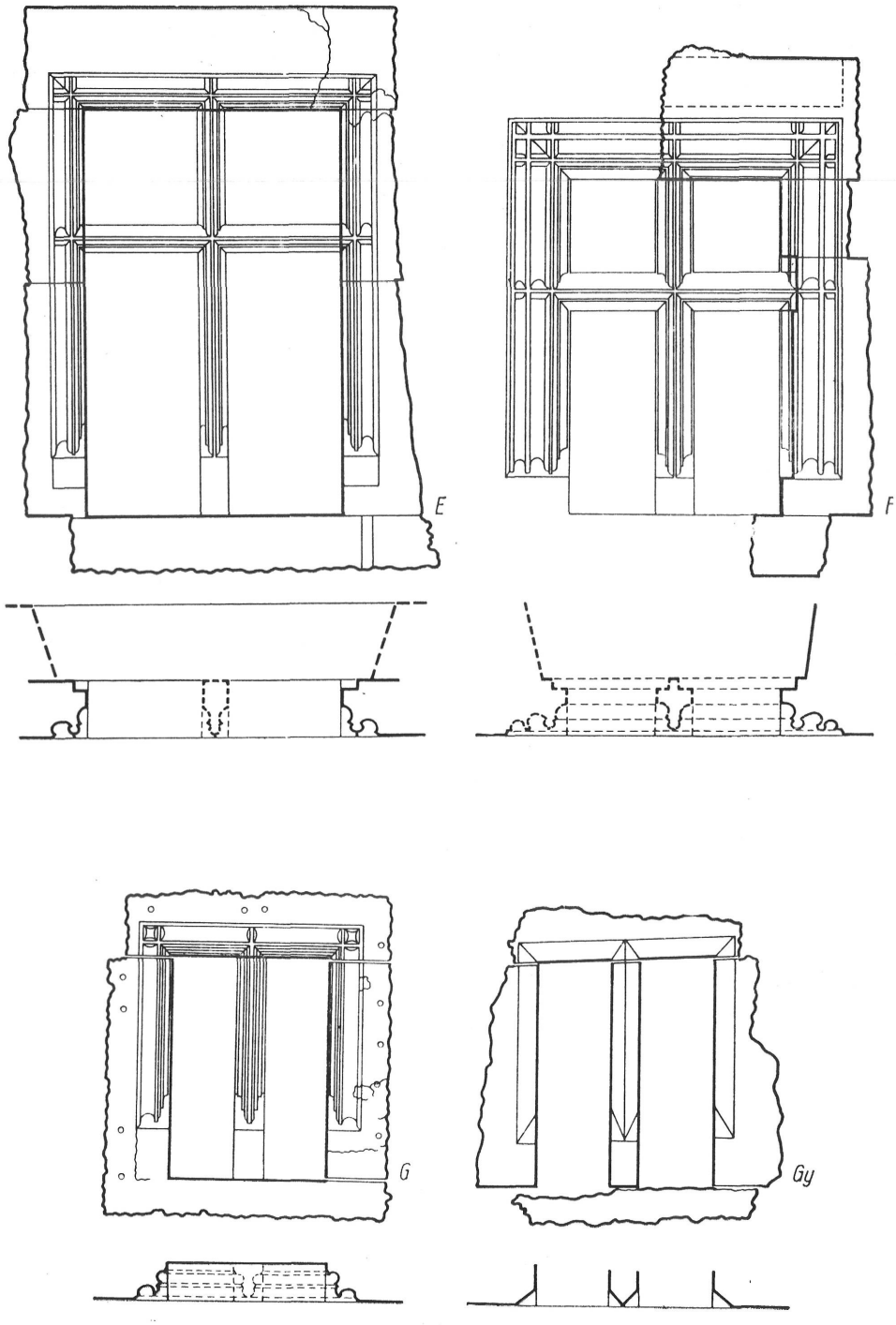
11. kép. Grafikus jellegű nyíláskeret profilok. 27. Az Úri utca 32. sz. kapualj ülőfülkéi. 28. Az Országház utca 2. sz. kapualj ülőfülkéi. 29. Az Országház utca 9. sz. kapualj északi falának ülőfülkéi. 30. Az Országház utca 9. sz. kapualj déli falának ülőfülkéi. 31. Az Országház utca 26. sz. kapualj ülőfülkéi. 32—33. Az Országház utca 18. sz. emeleti ablakai. 34. Az Anna utca 2. sz. emeleti ablaka

tercier profilos túldíszítettség idegen maradt. Nem véletlen, hogy a tercier profil akkor jelenik meg a budavári ülőfülkék fejlődéstörténetében, amikor a grafikus stílusú profil más stílusú elemekkel bővül : tehát a tipológiai formabővülés a profil tagozati bővülésével jár együtt.[13]

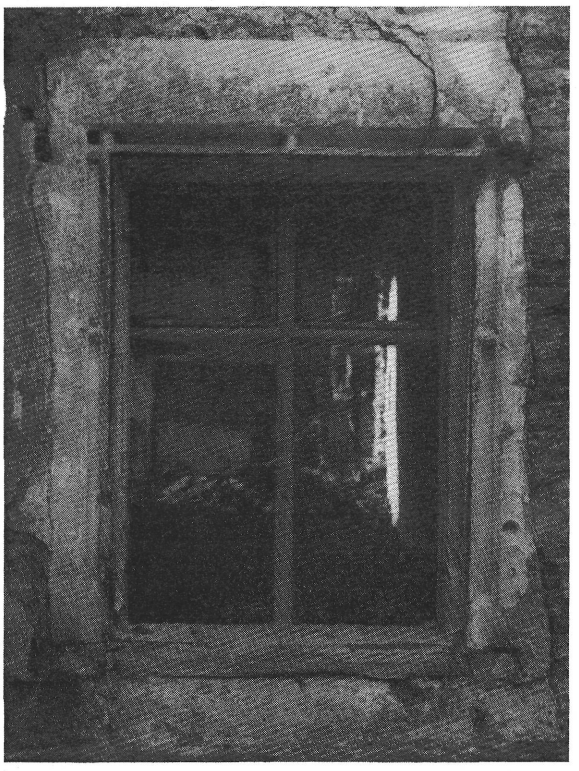
A mondottakból kitűnik egy olyan törvény, amelyet legtalálóbban talán a stílusfejlődés morfológiai-technikai paralelitásának nevezhetnénk. Azt jelenti, hogy a tipológiai formaváltozás mindig profilszerkezeti és tervezéstechnikai változással jár együtt. Ez a megállapítás a formafejlődés szempontjából folyamatos, kerek egészet alkotó budavári ülőfülkeanyag minden periódusára vonatkozóan érvényes.

Visszatérve a grafikus stílusú profil alkalmazására, magától értetődő, hogy ennek legtisztább felhasználása olyan ülőfülkéken látható, amelyeken tipológiai szempontból is legszembetűnőbb a cseh eredet. Az Úri utca 36. sz. kapualjának északi, háromszöges záradékú ülőfülkéi (21. kép Z) és a krivokláti várkápolna hasonló típusú fülkéi között nyilvánvaló az összefüggés.[14] Ez a megfigyelés megerősíti a cseh-sziléziai ablaktípusnál mondottakat, ami együttvéve igazolja a budai várnegyed területére vonatkozóan is a grafikus stílus cseh területről való származását. Eddigi megfigyeléseinket mintegy húsz darab grafikus stílusú ablakkeretről és negyven darab ülőfülkéről szűrtük le, amely anyag tíz különböző, önálló típus alakját öltötte magára. Ezek a számok leletstatisztikai szempontból is igen sokat mondanak, mert azt mutatják, hogy a stílus emlékei a Várnegyed területén nagyobb számmal kerültek elő, mint a Várpalota ez ideig lefolyt ásatásaiból. Bár e számadatokat korántsem tekinthetjük véglegesnek, a stílus várnegyedi elterjedtségét mindenesetre kellőképpen bizonyítják.

Összegezve a grafikus stílus budavári lakónegyedi fejlődéstörténetéről eddig szerzett ismereteinket, állíthatjuk, hogy az a XIV. század derekától csaknem a XVI. század derekáig egyfoly-

12. kép. Cseh-sziléziai grafikus jellegű ablaktípusok. E. Az Országház utca 18. sz. zárt erkélyétől északra levő ablak. F. Az Országház utca 18. sz. zárt erkélyétől délre levő ablak. G. Az Anna utca 2. sz. emeletén levő ablak. Gy. Az Országház utca 23. sz. földszinti ablaka

13. kép. Az Országház utca 18. sz. elsőemeleti zárt erkélyétől északra levő ablak

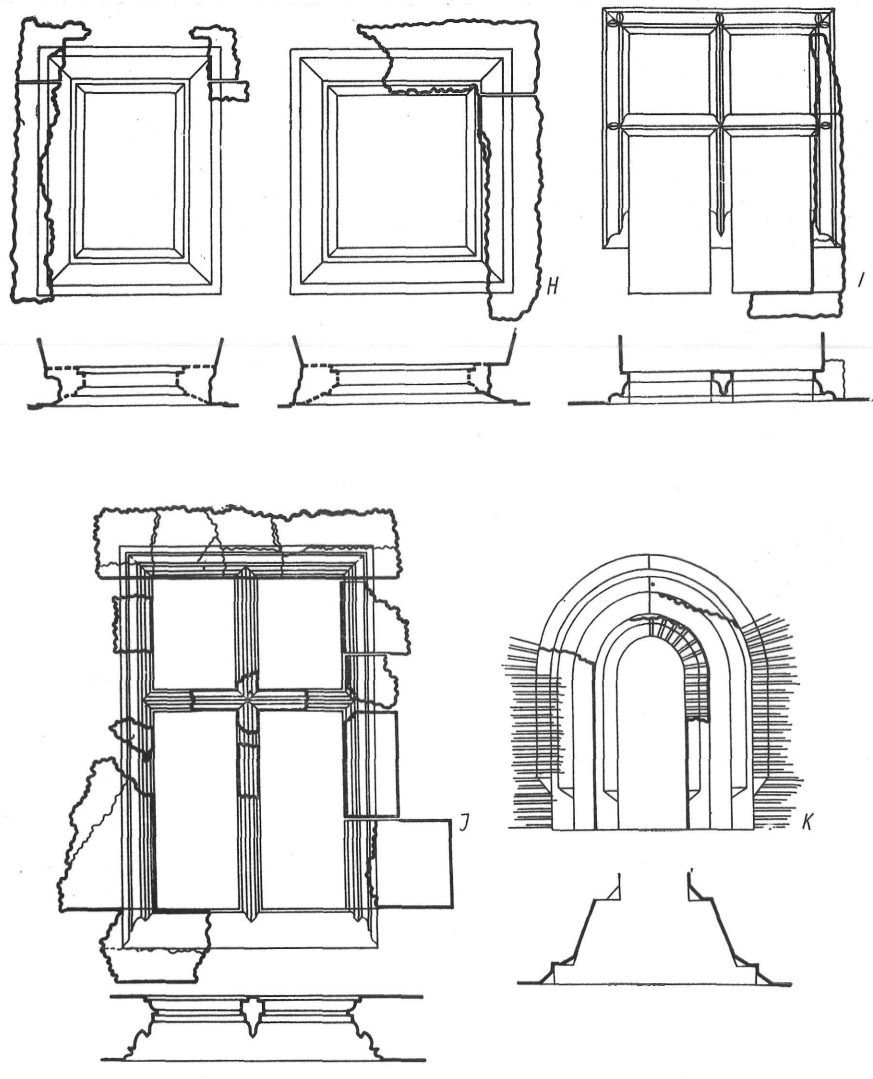
14. kép. Az Országház utca 18. sz. elsőemeleti zárt erkélyétől délre levő ablak

tában használatban volt. A tiszta profil e két évszázad leforgása alatt csupán annyi változáson ment át, hogy a homlokzati síkból befelé induló rézsűtag 65°-os (Tárnok u. 13.), majd 40°-os (Úri u. 31.), végül 25°-os (Anna u. 4.) hajlásszögűvé vált (4. kép 13—17), ami önmagában véve is világosan mutatja a kezdetben kemény árnyékhatású profil ellágyulását. Azonban eredeti, háromtagozatos felépítését mindvégig megtartotta,[15] sőt jellegzetesen helyi, budavári nyíláskerettípusokat eredményezett. A gótikus szerkezetű többi emlék a máshonnan ismert típusokkal lényegében megegyezik, de a Várpalota területén talált típusokkal nem azonos. Az ülőfülkék formai sajátságai többrétű, külföldi befolyás szintézisével magyarázhatók csupán ; ezeknek tárgyalása kívül esik jelen ismertetésünk keretein. A tiszta grafikus profil rajtuk is szerepel, belőle fejlődik ki a grafikus jellegű keverék profil, amely a legmagasabbrendű várnegyedi iskolamunkák gazdag orrtagdíszeinek szülőjévé válik.

A mondottak alapján kísérletet teszünk a grafikus stílus emlékeinek a többi gótikus stílus emlékei közé kívánkozó beillesztésére — természetesen főként budapesti viszonylatban. Nyilvánvaló, hogy az idevágó kutatások jelenlegi állásánál ez az időrendi beillesztés még nem nyújthat pontos, végleges eredményt, de a további kutatások számára hasznos támpontokat fog szolgáltatni.

A gótikus stílusok közül elsőnek az úgynevezett hengeres stílus jut el Magyarországra, amelyet a francia eredetű ciszterci átmeneti stílus (Topuszkó, 1211 körül,[16] Bélapátfalva, 1232 körül[17]) közvetít a magyarországi gótika számára. Ez a stílusáramlat érthetően hamar jelentkezik Budán is (Nagyboldogasszony templom, Menyasszony kapu, 1260 körül[18] stb.) és tiszta formában még két évszázad múlva is önálló életet él (Buda melléki Szent Lőrinc pálos kolostor, XV. század).

Időrendben másodiknak mondható az úgynevezett vezérkörtetagos stílus megjelenése, amely egyben a dél-német nyelvterületen virágzó érett gótika (Nagyboldogasszony templom, Mária-kapu, 1370—1380 körül[19]) elterjedését és kifejlett formában való tartós uralmát (Mária

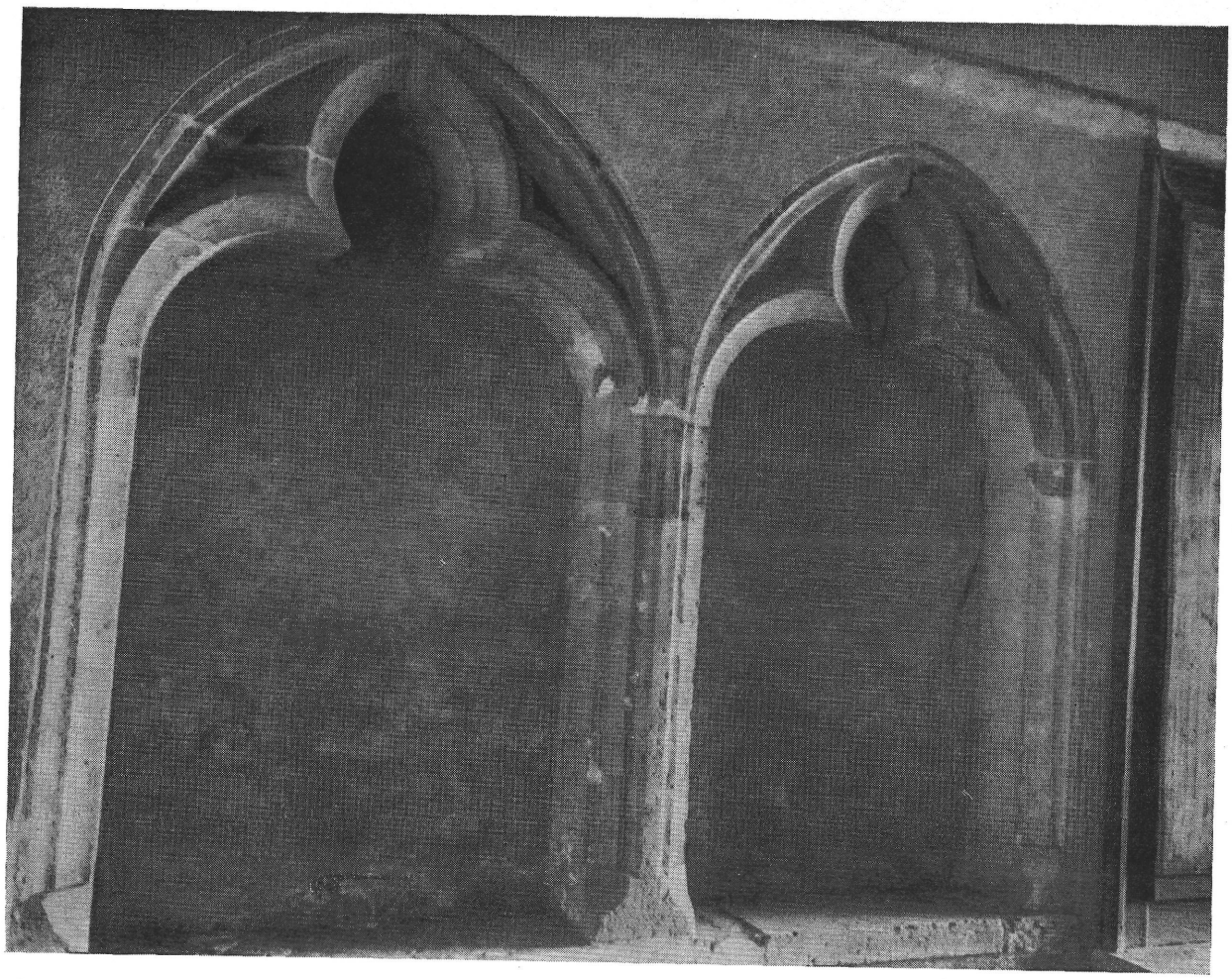

15. kép. Grafikus stílusú posztgótikus és gótikus ablakok. H. Az Anna utca 4. sz. elsőemeleti, posztgótikus ablakai. I. A Szentháromság utca 7. sz. nyugati, udvari szárnyának emeletéről előkerült ablak. J. A Várpalota gyilokjáró anyagából előkerült ablak. K. A Fortuna utca 14. sz. kapualjának déli falában levő ablakok egyike

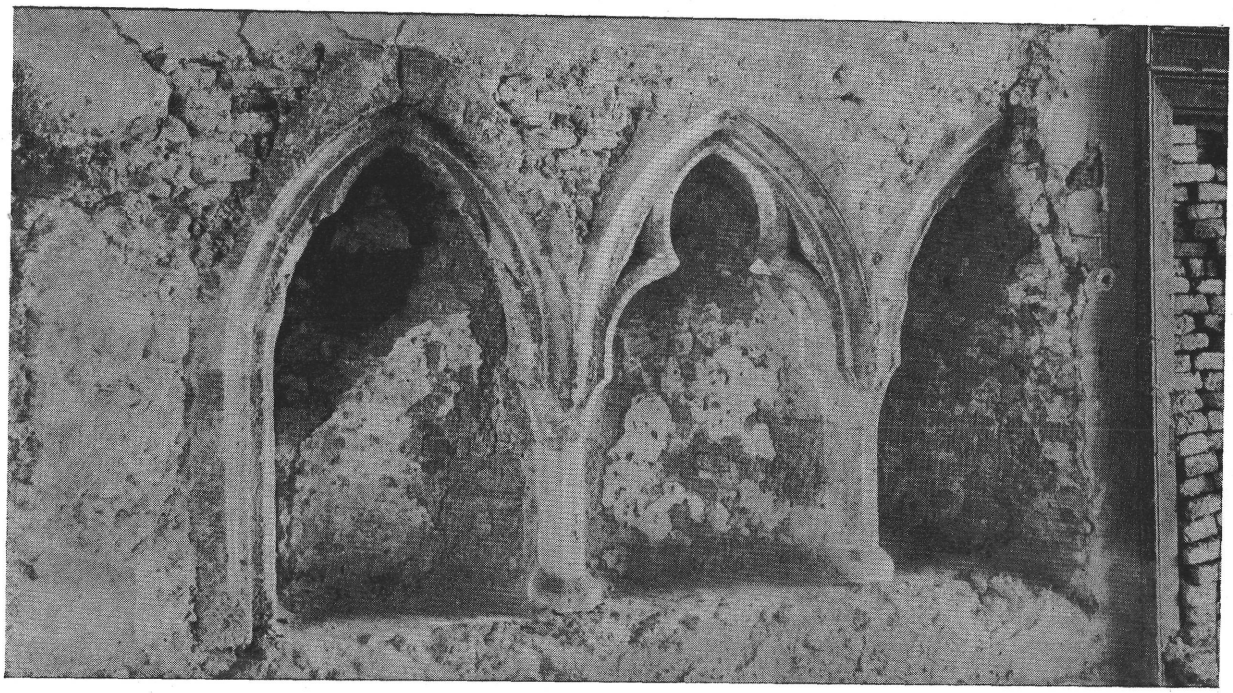
Magdolna-torony, 1400—1503[20]) jelenti. Ez a stílus aránylag elég hamar keveredik a korábbi eredetű hengeres stílussal (domonkosok Szt. Miklós-templomának szentélye 1396 körül[21]) és az egész XV. század folyamán ebben a formájában (Nagyboldogasszony templom, Mátyás-torony, 1461—1470 között[22]) él tovább.

A másodikhoz szorosan felzárkózó harmadik, a grafikus stílus, már a XIV. század végén a cseh-sziléziai gótika stílusáramlatának a képviselője. Csaknem kétszáz évig él (Fortuna utca 14. sz., 1514) eredeti tisztaságában (Anna utca 4. sz., 1541 előtt), de ezzel párhuzamosan a XV. század folyamán keveredik a körtés stílus műformáival (Úri utca 32, Országház utca 2, 9). Hasonlóképpen keveredik a pálcás stílussal is, ami a reneszánsz stílus virágzása idején mutatkozó, karakteres tisztasága ellenére is végül hanyatló jelleget kölcsönöz neki.

Nem sokkal később, időrendben negyedik helyen kerül Budára az úgynevezett pálcás stílus, amely döntően Peter Parler prágai dómépítő műhelyének hatására hódít magának teret a többi stílus között (Nagyboldogasszony templom, 1417—1433[23]). A legkevésbé él önálló életet, mert

16. kép. Az Úri utca 34. sz. kapualjában levő grafikus stílusú ülőfülkék

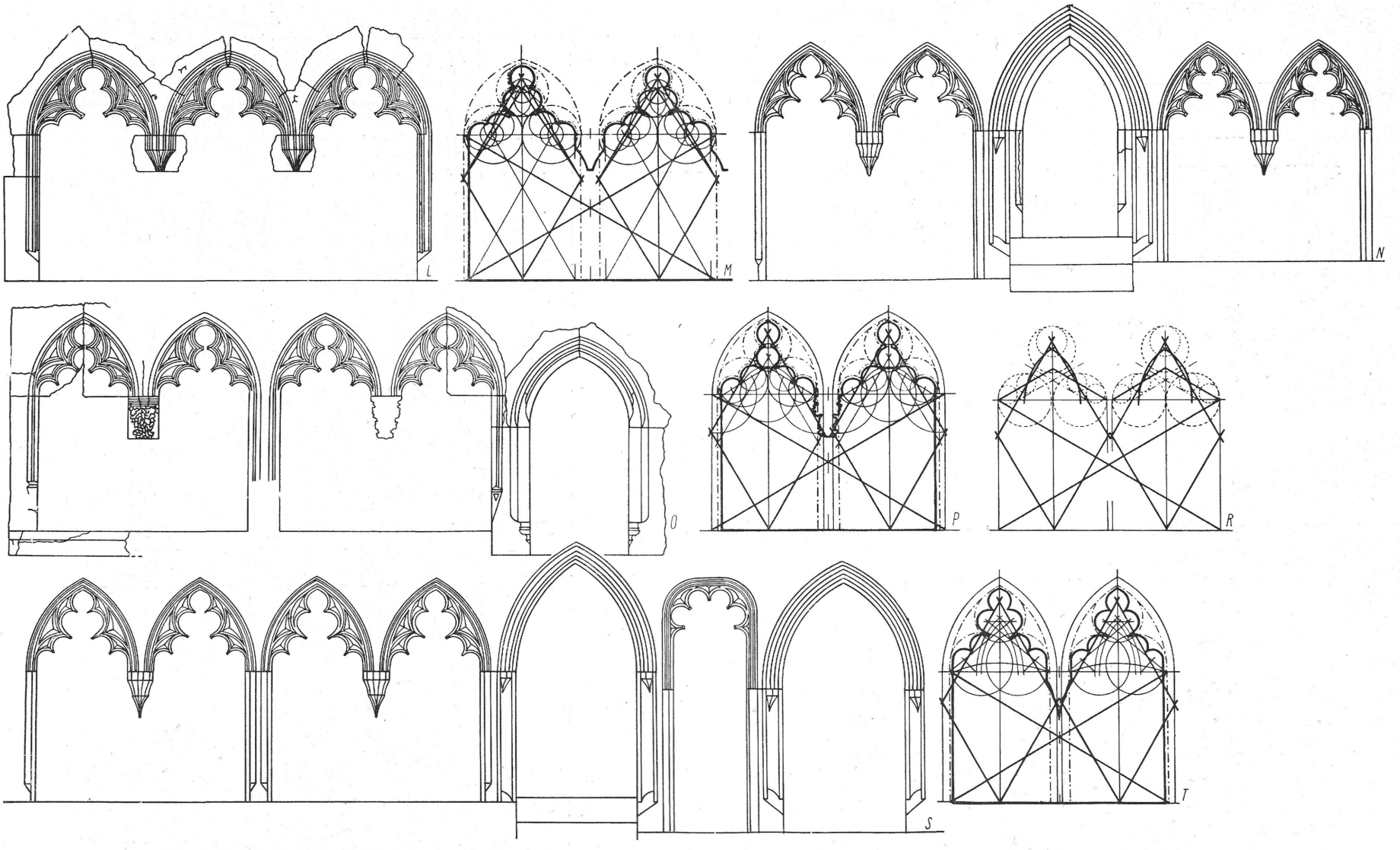
17. kép. Az Úri utca 48. sz. kapualjában levő grafikus stílusú ülőfülkék

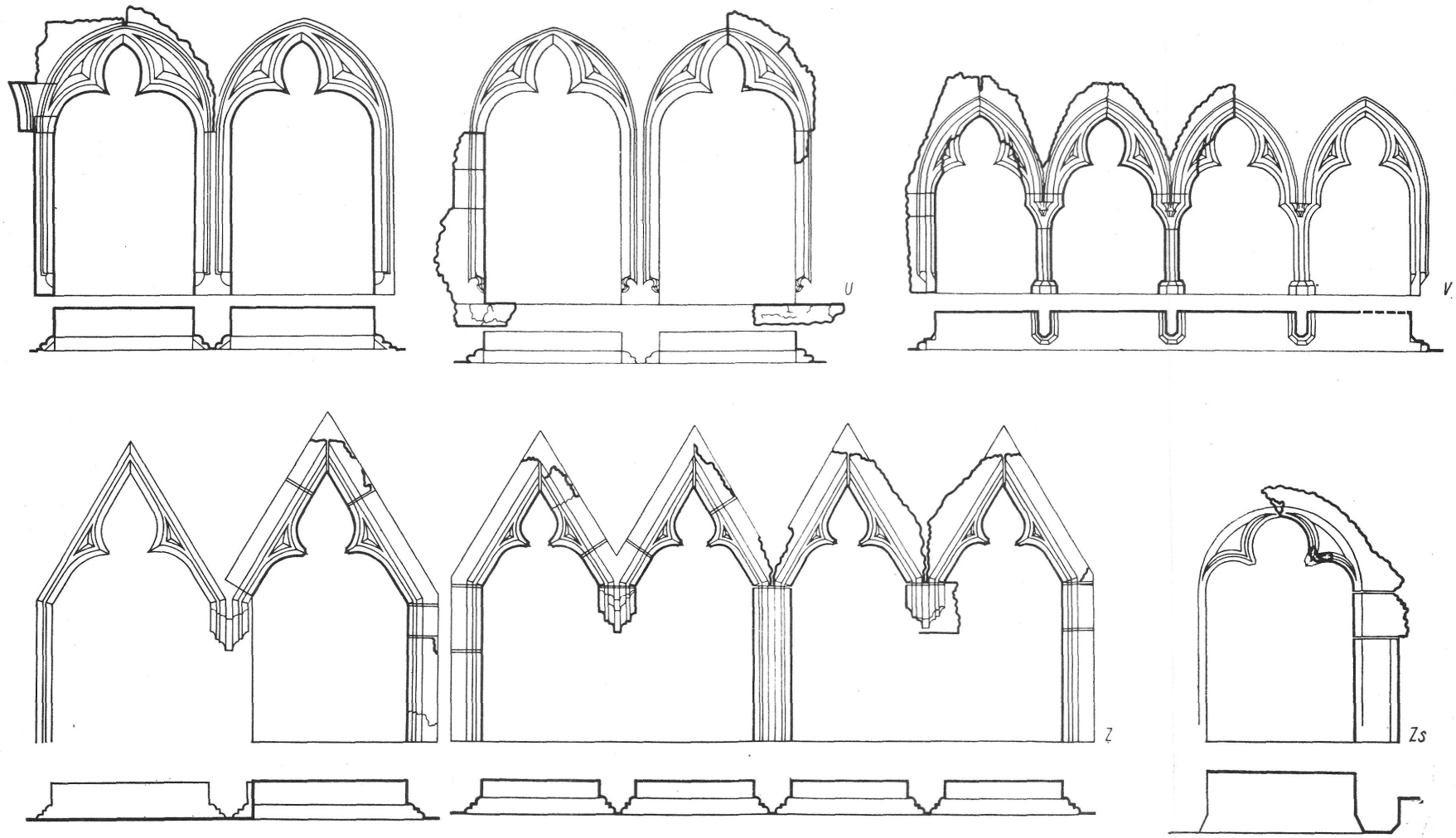
18. kép. Az Országház utca 2. sz. kapualjában levő grafikus jellegű ülőfülkék

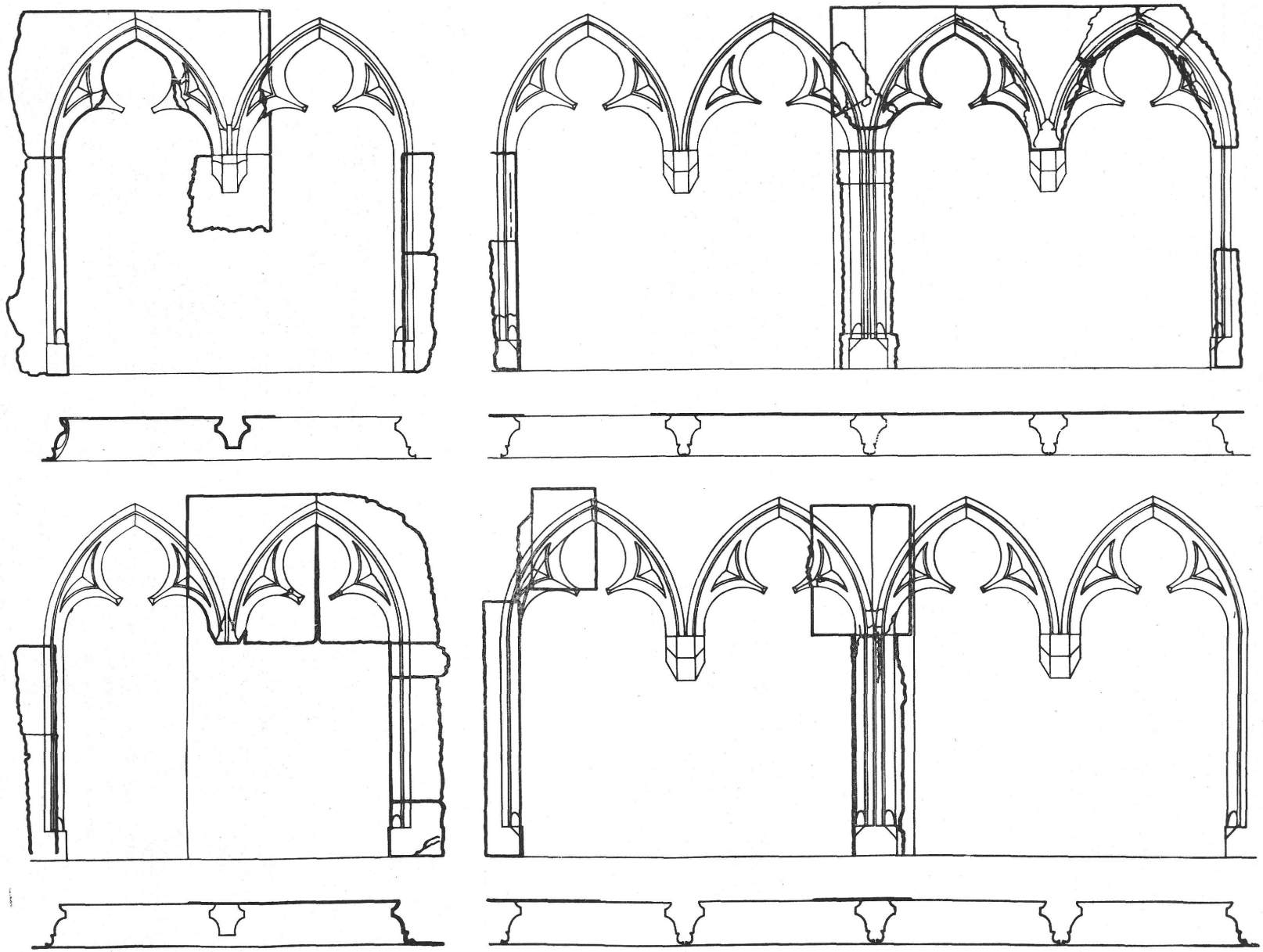
19. kép. Az Úri utca 32. sz. kapualjában levő grafikus jellegű ülőfülkék

20. kép. A várnegyedi grafikus jellegű tercier orrtagos ülőfülkecsoport. L. Az Országház utca 2. sz. kapualjának déli fülkesora. M. Az Országház utca 2. sz. ülőfülkéinek tervezéstechnikai felépítése. N. Az Úri utca 32. sz. kapualjának északi fülkesora. O. Az Országház utca 9. sz. kapualjának északi fülkesora. P. Az Országház utca 9. sz. fülkéinek tervezéstechnikai felépítése. R. A három ülőfülkesor közös tervezéstechnikai iskolasajátságai. S. Az Úri utca 32. sz. kapualjának déli fülkesora. T. Az Úri utca 32. sz. ülőfülkéinek tervezéstechnikai felépítése

21. kép. Grafikus stílusú ülőfülkék. U. Az Úri utca 34. sz. kapualjának északi és déli oldalfalában levő fülkék. V. Az Úri utca 48. sz. kapualjának déli falában levő fülkesor. Z. Az Úri utca 36. sz. kapualjának déli falában levő fülkék. Zs. Az Országház utca 7. sz. kapualjának déli falában lévő fülke

22. kép. Az Országház utca 26. sz. kapualjának grafikus jellegű ülőfülkesorai

a grafikus és a körtés stílussal igen hamar és nagymértékben keveredik (Várpalota déli nagyterme). Élettartama még keverék formáiban is, a többi stíluséhoz viszonyítva, aránylag a legrövidebb.

Ezen általános vonatkozású megfigyelések összehasonlításából is kitűnik, hogy a grafikus stílus mint eszmei irányzat az érett gótika terméke. Az átfogó gótikus stílusban ismétlődő formaredukciók között az utolsók közé tartozik és az Európában zenitjén túljutott gótika legkarakteresebb, önálló megújulási törekvésének tekinthető.

JEGYZETEK

[1] *Gerevich L.* szerint a pirnai templom egyik 1540-ből származó ablaktípusa mintegy százötven évvel később ismétli a budai várpalota-kápolna ablakát. Mitteleuropäische Bauhütten und die Spätgotik. Acta Historiae Artium (1958) 242. — A várnegyedi, posztgótikus grafikus stílusú emlékek nem sokkal 1540 előtt készülhettek és így időrendben az európai stílus legkésőbbi emlékei közé tartoznak.

[2] *Czagány I.*, A Budapesti I. ker. XI. Ince pápa tér 4. sz. épületen végzett műemléki kutatások és helyreállítások eredményei. Művészettörténeti Értesítő (1954) 285.

[3] A vízszintes keresztosztás hiánya azért jellemző tipológiai sajátság, mert igen sok ugyanilyen profillal készített ablak rendelkezik vele. Pl.: Székesfehérvár, Zalka Máté utca 6. sz. emeletén levő gótikus ablak (*Fitz J.*, Székesfehérvár. Bp. 1957, 31. kép). — Nem kevésbé érdekes, hogy az ablakok zöme 45°-os, átlós arányszerkesztéssel készült, és a szerkesztőhálót minden esetben a homloksíkkal párhuzamos lemeztag középtengelyére alkalmazták. Ez a szabályosan használt módszer szintén az emlékanyag külföldi formaeredetű, késői gótikus volta mellett bizonyít, mert — mint majd látni fogjuk — a hasonló profillal készült, posztgótikus ablakoknál a szerkesztés elve megmarad, csak a gótikus szerkesztőhálót váltja fel az aurea sectio. — A 45°-os átlós arányszerkesztés külföldi használatára vonatkozóan lásd: *Csemegi J.*, Tervezéstechnikai kérdések a középkori építészetben. MMÉE (1936) 31. old. és uő., A középkori építészet szerkesztési módszerei. Művészettörténeti tanulmányok. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve 1953. Bp. 1954, 13—63. — Egy-két hasonló ablak van a gyulai vár északnyugati traktusának emeleti ablakai között is. (L.: 7. jegyzet). Szép számmal akad osztásnélküli grafikus profilú nyíláskeret a visegrádi királyi palota alsó díszudvara és folyosórendszere területén folytatott ásatások anyagában. L.: *Héjj M.*, Visegrád. Bp. 1956, 46—47. old., 34—35. kép. — Pest megye műemlékei. II. köt. Bp. 1958, 539—540, 542—543, 569, 571. kép. — Feltűnően érdekes, késői mérműosztású grafikus stílusú ablakok vannak a kőröshegyi (Balatonföldvártól délkeletre) egykori ferencrendi kolostortemplom XV. századi hajójának déli homlokfalában. L.: *dr. Szőnyi O.*, A kőröshegyi középkori templom. Műemléki vezetőkönyv. Bp. 1924, 16—17.

[4] A négy, számjegyes, félkörös záradékú mező közül csak az első három került eredeti helyén feltárásra (10. kép). A negyedik, két részre törve, másodlagosan volt befalazva, nem messze az „in situ" záradéktól. Az első háromhoz tartozását a rajta levő fél-nyolcas számjegy stílusa bizonyítja, amely a másik három mező számjegyeivel megegyezik (9. kép). — A fél-nyolcas használatára vonatkozóan lásd a budavári Nagyboldogasszony templom Mátyás-tornyán levő országcímer 1470-es számjegyét. Ezen a négyest szintén egy fél-nyolccsal fejezték ki, középkori módon. Ez a köztudomású megfejtés igazolja, hogy számjegyünk 1514-nek történt kiolvasása helyes. Erre vonatkozóan további, félreérthetetlen bizonyítékot szolgáltat *H. Karlinger* Die Kunst der Gotik c. könyvében (Berlin 1927) Tilman Riemenschneidernek egyik datált Madonna szobor talapzatán fennmaradt 1493-as évszáma. Fénykép a 440., datálás a 639. oldalon.

[5] *Gerevich L.*, Középeurópai királyi építőműhely a XIV. században. 1957. október 11-én tartott akadémiai beszámoló. 5. old.

[6] Az Anna utca 2. sz. emeleti ablaka a reneszánsz stílus virágzása idején keletkezett, mert egy olyan homlokzati falban áll, amelyben közvetlenül mellette egy reneszánsz ablakkeret látható, amellyel egy időben keletkezett.

[7] *Csemegi J.*, A Budavári Főtemplom középkori építéstörténete. Bp. 1955, 102—103. — A prágai Parler-műhely kőfaragó mestereinek budavári tevékenységére vonatkozóan lásd: *Gerevich L.*, A budai szobrászat és a prágai Parler-műhely. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve. 1953. Bp. 1954, 60. — Egyébiránt a tiszta grafikus profil plasztikus hengertagozatokkal való bővülésének folyamatát — vidéki viszonylatban — még a század derekán is megtaláljuk, például a gyulai vár északnyugati traktusának emeleti grafikus jellegű ablakain. Ezek a Maróthi-család 1430 és 1445 közötti építőtevékenységének maradványai. L.: *Varju E.*, Magyar várak. Bp. é. n. 60. — *Scherer F.*, Gyula város története. I. köt. Gyula 1938, 34. — *dr. Karácsonyi J.*, Békésvármegye története. Gyula 1896, I. köt. 51. — *Czagány I.*, A gyulai Felszabadulás-kert műemlékei. Bp. 1956 (kézirat), 58. jegyzet.

[8] *A. Kutal — D. Líbal — A. Matejcek*, Ceské uméni gotické. I. köt. Praha 1949, 112. kép. Kutná Hora, Kameny dum, kolem roku 1480. — Wasmuths Lexikon der Baukunst. I. köt. Berlin 1929, 573. old., Bőhmen I. 1. kép: „Das Steinerne Haus in Kuttenberg 15. Jahrhundert." — A cseh-sziléziai ablaktípus

Budára történő közvetítésénél értelemszerűleg szerepet játszik a Felvidék. Ennek igazolására most egyetlen példaként a kassai Miklós-börtön emeleti ablakait hozzuk fel, mivel ezeknek az Országház utca 18. sz. ablakaival mutatkozó szoros tipológiai rokonsága egészen kézenfekvő. L.: *dr. Dercsényi D.*, Magyar műemléki kiállítás-tájékoztató 20 képpel. Bp. 1942, XIV. t.

[9] A felépítésénél használt arányszerkesztés alkalmazása gótikus módszerrel a lemeztag középtengelyére történik, de a reneszánsz aranymetszés már a gótikus típusoktól eltérő, új nyíláskeretformát teremt kétfajta szélességgel.

[10] Az Anna utca 4. sz. épület későbbi időben épült hozzá az Úri utca 13. sz. házhoz, amelynek Zsigmond-kori eredetét az összeépítés falelválásánál a rajta fennmaradt címertartó oroszlándomborművű (Vármúzeum) bizonyította. Viszont a posztgótikus ablakok egyikében török ablakkeret maradt fenn, amelynek bizonysága szerint az még a török hódoltság kezdete előtt keletkezett. Ez a két megfigyelés a posztgótikus ablakok keletkezésének korát kétséget kizáró módon 1437 és 1541 közé szorítja.

[11] Az emeleti ablak az ülőfülkékkel díszített kapualj keleti végére falazott, eredeti homlokzati falban áll, amely csak a törökkori kapualjtoldás és homlokfalkitoldás következtében vált középfőfallá. Így az emeleti ablak korban megegyezik az ülőfülkékkel, azok pedig a XV. század második felében keletkeztek. Vö.: *Gerevich L.*, Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 176. — Ezt támasztja alá Gerevich Lászlónak az a megállapítása is, amelyet a Tárnok utca 13. sz. és az Úri utca 40. sz. ülőfülkéinek orrtag ívalakítási módjai között fennálló rokonságról ugyanitt mond. Ugyanis az Úri utca 40. sz. ülőfülkéi szintén a XV. század második feléből származnak. L.: *Horváth H.*, Buda a középkorban. Magyar Művészet (1932) 100.

[12] *Gerevich László*nak az 5. sz. jegyzetben i. m. 3—4. old. és az 1. jegyzetben i. m. 2. sz. jegyzete. — *G. Dehio*, Geschichte der Deutschen Kunst. Berlin—Leipzig 1930, II. köt. 23. — *V. Mencl*, Ceska architektura doby Lucemburské. Praha 1948, 43.

[13] Ugyanígy nem véletlen, hogy a tiszta grafikus stílusú profillal készült ülőfülkék aránykitűzése 45°-os, átlós szerkesztőhálókkal történt — éppúgy, mint az ablakoknál —, tehát a 45°-os arányosító rendszer a grafikus stílus jellemzője. Használata meg is szűnik akkor, amikor a tiszta profil új tagozattal bővül, tehát más stílussal keveredik. Ebben a periódusban az ülőfülkék már a 30°-os és 60°-os szerkesztésekből összetett, komplex arányosító eljárásokkal épülnek fel, amelyeknek használatát a primer, szekunder és tercier profilos, bonyolult orrtagbontások kirajzolása, valamint kifaragása elengedhetetlenül szükségessé is teszi. A későbbi keveredett, immár csak grafikus jellegű Országház utca 2, 9. és Úri utca 32. sz. kapualjainak ülőfülkéit ez jellemzi (20. kép).

[14] *Kutal—Libal—Matejcek* i. m. S. v. u. Nánes-Sfinx B. Janda, 118. kép. Krivoklát, prostor hradni kaple, XIII. stoleti, cele prestavena po roce 1500. (Datálás a VII. oldalon.) — Egyébként ez az ülőfülketípus igen korán jelentkezik német nyelvterületen és hosszú ideig él magyar földön. L.: *H. J. Mrusek*, Meissen. é. n. 22. kép: „Dom. Der Ostlettner mit Blendarkaden und frühgotischen Laubwerkkapitellen (um. 1260)." — *Gerő L.*, Magyar építészet. Bp. 1954, 162. old., 48. kép. Mátraverebély, ülőfülke az r. k. templomban, 1500 körül.

[15] Éppúgy, mint a nyíláskeretek felépítéséhez használt 45°-os arányszerkesztéssel mutatkozó szoros kapcsolatát, amely kizárólag a lemeztagjának középtengelyén nyert alkalmazást. Kivételnek csupán a posztgótika emlékei tekinthetők, amelyek ugyanilyen profilvázra épített aranymetszéssel készültek.

[16] *Lakatos D.*, A topuskói ciszterci apátság története az Árpádok korában. Bp. 1911, 79. — *Henszlmann I.*, A topuszkói templomrom. Arch. Ért. U. f. I (1881) 228—245.

[17] *Ipolyi A.*, A kunok bél-háromkúti, másképp apátfalvi apátsága és XIII. századi egyházának leírása. Arch. Közl. (1866) 1—59. — *Henszlmann I.*, A bélháromkúti másképp apátfalvi egyháznak építészeti arányai. Arch. Közl. (1866) 63—82.

[18] *Csemegi* utóbb i. m.

[19] Uo.

[20] Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955. — Valamint a jelenlegi ásatások eredményei alapján.

[21] *Csemegi J.*, A Szt. Miklósról nevezett budavári dominikánus kolostortemplom. Történetírás (1937) 489—497. — *Forster Gy.*, A budavári Halászbástya és a domonkos szerzetesek templomának romjai. Magyarország műemlékei. I. köt. Bp. 1905.

[22] L. 18. jegyzet.

[23] Uo.

I. CZAGÁNY

DIE DENKMÄLER DES MITTELALTERLICHEN GRAPHISCHEN STILS IM GEBIET DES FESTUNGSVIERTELS VON BUDA

Unter den Werksteindenkmälern des Festungsviertels von Buda nimmt das Material der Öffnungsrahmungen, bei deren Entstehung der graphische Stil formgebend mitgewirkt hat einen bedeutenden Platz ein und bekundet mit dem ähnlichen Ausgrabungsmaterial des Burgpalastes von Buda einen unmittelbaren Zusammenhang. Außer diesen sind aber noch einige andere postgotische Öffnungsrahmen vorhanden, die in späterer Zeit als die ähnlichen Einfassungen des Burgpalastes entstanden sind und daher als Bestätigung dessen dienen können, daß dem »graphischen Stil« in Mitteleuropa, im Wohnviertel der Festung von Buda ein verhältnismäßig langes Leben beschieden war.

Schon seit Jahren war ein ähnlicher Zusammenhang, namentlich eine morphologische Profilverwandtschaft, bekannt zwischen dem steinernen Maßwerkgitter im Obergeschoß des Gebäudes am Hess-András-Platz 4. im Festungsviertel, den Fenstern in der Krypta der Burgkapelle und dem gotischen Fenster am Nordturm der Pester Innenstädter Pfarrkirche sowie den Sitznischen im Chor daselbst. Diese Tatsache weist auch trotz gewissen Abweichungen in der Typologie auf die einheitliche Kunstgesinnung einer gemeinsamen Bauwerkstatt. Die Fenster im nördlichen Seitenschiff und Chor der Pester Innenstadtkirche offenbaren ebenfalls den »graphischen Stil« und sind wichtig für die Entwicklungsgeschichte der Formen in der gotischen Baukunst des 15—16. Jahrhunderts. Der Einfluß der einheitlichen Werkstattgesinnung macht sich ebenfalls bemerkbar an den Fenstern der Gebäudefassaden in der Fortunagasse 10, Tárnokgasse 13, Hess András-Platz 4, Úrigasse 31 und Országházgasse 9. Diese weisen das einfachste Profil „rein graphischen Stils" auf und identische typologische Eigenheiten.

Zwei Türeinfassungen im Denkmalmaterial des Festungsviertels von kleinen Dimensionen bilden die zeitlichen Schranken für die Blütezeit des »graphischen Stils«. Die eine Zeitgrenze wird von der Tür der Annagasse 1. gebildet. Diese, auf einer viertelkreisförmigen Konsole ruhende und waagrecht abschließende Rahmung ist schon mit einer solchen Abkantung erstellt, die bereits ein sekundäres Glied besitzt, folglich als die erste Station der Profilbildung angesehen werden kann, da in ihr die Entstehung der Profile mit Sekundärglied aus der Abkantung eine Bestätigung finden. Dieses Denkmal merkt die untere Grenze in der relativen kronologischen Reihenfolge, die Geburt des »graphischen Stils« an. Die obere wird von der baldachingeschmückten, mit geradem Türsturz und Jahreszahl versehenen Türeinfassung der Toreinfahrt in der Fortunagasse 14 gebildet, die aus mehr denn einem einzigen Gesichtspunkt von ganz besonderer Bedeutung ist. Auch diese ist mit Abkantung erstellt worden, doch bildet das aus ihr auslaufende, gleich große sekundäre Glied in dem mit dem Primärglied geformten Bogenfeldern postgotische, sphärische Dreiecke. Diese Formerscheinung ist in der Gotik der Festung von Buda dem 16. Jahrhundert entstammend, genau so wie jene, in der sich das Nasenglied aus dem Schnitt zweier, im Bogen geneigten abgekanteten Flächen ergibt. Eine solche Anwendung der Nase stellt das Denkmal an die obere Grenze des »graphischen Stils« in der relativen Chronologie, da es auch bei aller fehlerlosen Verbindung der graphisch wirkenden Gliederungen kein selbständiges Sekundärprofil besitzt, ein Charakterzug des »reinen graphischen Stils« übrigens. Die auf dem Sturzstein erhaltene Jahreszahl »1514«, das Erstellungsdatum des Türrahmens, ist eine Bekräftigung unserer obigen Auseinandersetzungen. Es besteht nämlich aus zwei Einserziffern, die mit zwei senkrechten Linien angegeben sind, aus einem etwas flachgedrückten Fünfer und einem »halben Achter« welch letzterer anhand ausländischer und inländischer Analogien in der gotischen Ziffernschreibung der Viererziffer entspricht.

Die im Ausland gemachten Beobachtungen zeigen uns, daß der Formenschatz des graphischen Stils zu Beginn des 15. Jahrhunderts an vielen Orten parallele Entwicklungsverläufe aufweist, sich aber später mit den charakteristischen Formen der Parlerschule vermischt. Derselbe Entwicklungsprozeß kann an den Denkmälern im Wohnviertel der Festung beobachtet werden, wo sich namentlich das »reine graphische Profil« durch zylindrische Glieder, Stäbe und Halbbirnen bereichert.

Die Verschmelzung der Formen des »graphischen Stils« mit den der Parlerschule eigenen Merkmalen kann an den Fensterprofilen des Chors im niedergerissenen südlichen Seitenschiff der Hauptkirche der Allerseligsten Jungfrau in der Festung Buda verfolgt werden. Doch nicht allein dieser Vorgang spielt sich vor unseren Augen hier ab, auch für die Datierung der Bautätigkeit, die wir in die Jahre zwischen 1407—1433 setzen, erhalten wir klare Belege. Zur Zeit der Formbereicherung im 15. Jahrhundert kommt im Festungsviertel der sog. »schlesisch-böhmische Fenstertypus« auf, des-

sen reinste Beispiele wir in den Obergeschoßfenstern der Országházgasse 18 vor uns haben. Der Zusammenhang dieser Fenster mit denen des Kamený Dům in Kutná Hora z. B. ist ganz offensichtlich und somit sind wir auch über ihre Herkunft nicht im Unklaren.

Auch das »reine graphische Profil« lebt aber im Zeitalter der Renaissance weiter, um in der Postgotik selbständige Typen von Öffnungsrahmungen auszuprägen. In der Annagasse 4 zeigen die Fenster ohne Unterteilung des Obergeschosses den eigenen lokalen Charakter dieser letzten Station der Entwicklung, wie er sich u. a. in der Weiterführung des Profils auf der Sohlbank offenbart. Dieser postgotische Typus ist eine lokale Eigenart des Wohnviertels der Festung v. Buda und in keinem anderen Gebiet, weder in Schlesien oder Böhmen, noch im einstigen oberungarischen Gebiet trifft man auf eine ähnliche Erscheinung. Der Typus gehört dem 16. Jahrhundert an, dies bedeutet aber kunstgeschichtlich soviel, daß der »graphische Stil« in Buda verhältnismäßig lange gelebt und auch die Renaissance überdauert hat. Ohne Übertreibung dürfen wir sagen, daß er von der Mitte des 14. Jahrhunderts an ganz bis zur Mitte des 16. ununterbrochen in Anwendung war.

Außer den bisher angeführten Fensterrahmungen kommen die »Profile graphischen Stils« sogar im repräsentativsten Denkmalmaterial der Gotik von Buda, den Sitznischen, deren Formentwicklung am kontinuierlichsten war, in ansehnlicher Zahl vor. »Reines graphisches Profil« kennzeichnet die Sitznischen der Toreinfahrten von Bauten wie Tárnokgasse 13, Úrigasse 34, 36 und 48, nebst diesen ist aber das Profil auch in einer Erscheinungsform bekannt, die nur ein halbes Birnglied als Bereicherung aufweist und so den graphischen Charakter entschieden bewahrt hat. Diese Form des Profils kam an den Sitznischen der Toreinfahrten von Gebäuden wie Országházgasse 2, und 9, ferner Úrigasse 32 zur Anwendung. Die Sedilereihen sind sowohl von morphologischen als auch von konstruktionstechnischen Gesichtspunkten als Werke derselben Schule anzusehen. Das Gesetz der Parallelität zwischen Morphologie und Konstruktion in der Stilentwicklung läßt sich an den Sitznischen gut beobachten und das bedeutet soviel, daß jede typologische Formänderung stets mit Änderungen im Bau des Profils und in der technischen Konstruktion Hand in Hand geht. In den Abschlußverzierungen der Sitznischen erscheint nämlich die dem Terziärprofil angehörende Nase nicht eher, als bis das Profil »graphischen Stils« im entwicklungsgeschichtlichen Verlauf bereits durch Elemente aus einem anderen Stil — den halben Birngliedern bereichert worden ist.

Am reinsten tritt uns die Anwendung des Profils »graphischen Stils« bei jenen Sitznischen entgegen, von welchen auch in typologischer Hinsicht die böhmische Herkunft am ehesten abzulesen ist. Der Zusammenhang zwischen den nördlichen, dreieckig abschließenden Sitznischen der Toreinfahrt von Úrigasse 36 und den Nischen ähnlichen Stils der Burgkapelle von Krivotklát liegt auf der Hand. Diese Beobachtung bestätigt alles, was wir im Zusammenhang mit dem »böhmisch-schlesischen Fenstertypus« gesagt haben, erbringt aber auch den Beweis dafür, daß der »graphische Stil« im Gebiet des Festungsviertels aus Böhmen stammt. Die Resultate unserer bisherigen Beobachtungen gründen sich auf etwa 20 Fensterumrahmungen und 40 Sitznischen »graphischen Stils«, vom fundstatistischen Gesichtspunkt ergibt es sich ferner, daß die Denkmäler des Stils in größerer Anzahl im Gebiet des Festungsviertels als in den bisher durchgeführten Ausgrabungen im Burgpalast zutage gekommen sind.

Auf Grund des früher gesagten können wir bei dem gegenwärtigen Stand der ungarländischen Forschungsresultate den »graphischen Stil« folgendermaßen den anderen gotischen Stilen einreihen:

Als erste der gotischen Stilformen gelangte der sog. »zylindrische Stil« nach Ungarn, den der aus Frankreich sich verbreitende Übergangsstil der Zisterzienser (Topuszko um 1211; Bélapátfalva um 1232) der ungarländischen Gotik vermittelt hat. Diese Stilrichtung meldet sich bald auch in Buda, (Brautportal der Liebfrauenkirche um 1260) und lebt in reiner Form sogar nach zwei Jahrhunderten ein selbständiges Leben (Paulanerkloster v. St. Lorenz in der Umgebung von Buda, 15. Jahrhundert).

In chronologischer Ordung folgt darauf die Stilphase des »birnenförmigen Hauptgliedes«, die zugleich die Ausreifung der im bayrisch-süddeutschen Sprachgebiet blühenden Hochgotik bedeutet, ihre Verbreitung (Liebfrauenkirche: Marienportal 1370—80) und ihre in ausgereifter Form anhaltende Herrschaft (Chor der Dominikanerkirche vom hl. Nikolaus). Während dem ganzen 15. Jahrhundert lebt sie dan in dieser Form weiter (Liebfrauenkirche: Matthias-Turm, zwischen 1461—1470).

Der zweiten Stilphase schließt sich in der Zeitordnung der dritte »graphische Stil« eng an, der bereits als Vertreter der am Ende des 14. Jahrhunderts um sich greifenden böhmisch-schlesischen Stilströmung in Buda erscheint. Beinahe 200 Jahre lang bleibt der Stil hier in seiner ursprünglichen Reinheit erhalten (Fortunagasse 14, 1514; Annagasse 4, vor 1541), doch parallel damit verschmilzt er im Lauf des 15. Jahrhunderts auch mit den Kunstformen des »Birnstab«-Stils (Úrigasse 32, Or-

ságházgasse 2, 9), ja mitunter auch mit dem »Stabstil«.

Zeitlich den vierten Platz nimmt der sogenannte »Stabstil« ein, der durch den Einfluß der Werkstatt des Prager Dombaumeisters Peter Parler sich einen Platz unter den übrigen Stilrichtungen erobert hat (Liebfrauenkirche 1417—1433). Dieser kann am wenigsten als eine sich selbst genügende Kunstrichtung bezeichnet werden, da er sich ziemlich bald und in starkem Maß mit den »graphischen« und »Birnstab«-Stilen vermischt (südlicher großer Saal des Burgpalastes 15. Jahrhundert) und ihre Lebensdauer sogar in diesen Mischformen verhältnismäßig am kürzesten ist.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Profile von Öffnungsrahmungen »graphischen Stils«. 1. Erdgeschoßfenster im Nordturm der Pester Hauptpfarrkirche der Innenstadt
2. Nordöstliches Fenster aus der Krypta der Burgkapelle in Buda
3. Eines der Fenster im südlichen Seitenschiff der Liebfrauenkirche Jungfrau in der Festung Buda (Aufnahme von F. Schulek)
4. Steinernes Maßwerkgitter im ersten Stockwerk des Gebäudes Hess-András-Platz 4
5. Die äußerste Sitznische an der Nordseite des Chorumgangs der Pester Innenstadtkirche
6. Die Nordtür der nördlichen Toreinfahrt des Gebäudes am Hess András-Platz 4

Abb. 2. Ein Teilstück der Sitznische an der Nordseite des Chorumgangs der Pester Innenstadtkirche

Abb. 3. Profile von Öffnungsrahmungen graphischen Stils. 7. Tür in der nord-südlichen Quermauer vor dem südlichen großen Saal des Burgpalastes von Buda
8. Pester Innenstadtkirche. Fenster des südlichen Nebenschiffes
9. Pester Innenstädterkirche : Fenster der nördlichen Kapellenreihe neben der Sakristei
10. Sakristeifenster der Pester Innenstadtkirche
11. Fenster der Südwand der Toreinfahrt in der Fortunagasse 14, Festung Buda
12. Tür des Kellers unter dem südlichen großen Saal des Burgpalastes von Buda

Abb. 4. Profile von Öffnungsrahmungen des »graphischen Stils«

Abb. 5. Fensterreste aus der Fortunagasse 18 und Tárnokgasse 5

Abb. 6. Das Fenster »graphischen Stils« im Erdgeschoß des Hauses in der Tárnokgasse 5

Abb. 7. Türrahmungen im gotischen Stil. A. Tür des Hauses in der Annagasse 1
B. Die mit Jahreszahl versehene Tür der Toreinfahrt in der Fortunagasse 14
C. Nordtür der nördlichen Toreinfahrt am Hess András-Platz 4
D. Tür der nord-südlich verlaufenden Quermauer vor dem südlichen großen Saal des Burgpalastes

Abb. 8. Nordtür der nördlichen Toreinfahrt am Hess András-Platz 4

Abb. 9. Die in der Fortunagasse 14 in der Südmauer der Toreinfahrt freigelegten Überreste des mit Jahreszahl versehenen Türsturzes

Abb. 10. Rekonstruktion des mit Jahreszahl versehenen Türsturzes in der Südmauer der Toreinfahrt des Hauses in der Fortunagasse 14 (Rekonstruktionsplan des Verfassers)

Abb. 11. Profile von Öffnungsrahmungen »graphischen Charakters«. 27. Sitznischen der Toreinfahrt in der Úrigasse 32
28. Sitznischen der Toreinfahrt in der Országházgasse 2
29. Sitznischen an der Nordwand der Toreinfahrt in der Országházgasse 9
30. Sitznischen an der Südwand der Toreinfahrt in der Országházgasse 9
31. Sitznischen der Toreinfahrt in der Országház gasse 26
32—33. Die Fenster des Obergeschosses der Országházgasse 18
34. Fenster im Obergeschoß der Annagasse 2

Abb. 12. »Fenstertypen in böhmisch-schlesischer graphischer Stilart«. E. Fenster im Norden des Erkers der Országházgasse 18. F. Fenster südlich des Erkers der Országházgasse 18
G. Fenster im Obergeschoß der Annagasse 2
Gy. Fenster im Erdgeschoß der Országházgasse 23

Abb. 13. Fenster der Országházgasse 18 nördlich vom Erker im I. Stockwerk

Abb. 14. Fenster der Országházgasse 18, südlich vom Erker im I. Stockwerk

Abb. 15. Postgotische und gotische Fenster im »graphischen Stil«. H. Die postgotischen Fenster des I. Stockwerks in der Anna gasse 4
I. Das vom Obergeschoß des westlichen, dem Hofe zu liegenden Flügels stammende Fenster der Szentháromsággasse 7
J. Fenster aus dem Mordgangmaterial des Burgpalastes stammend
K. Eines der Fenster in der Südwand der Toreinfahrt der Fortunagasse 14

Abb. 16. Die Sitznischen »graphischen Stils« in der Toreinfahrt der Úrigasse 34

Abb. 17. Die Sitznischen »graphischen Stils« in der Toreinfahrt der Úrigasse 48

Abb. 18. Die Sitznischen »graphischen Charakters« in der Toreinfahrt der Országházgasse 2

Abb. 19. Die Sitznischen »graphischen Charakters« in der Toreinfahrt der Úrigasse 32

Abb. 20. »Sitznischengruppe mit terziärem Nasenglied graphischen Charakters«. L. Südliche Sitznischenreihe in der Toreinfahrt der Országházgasse 2
M. Konstruktionstechnischer Aufbau der Sitznischen der Országházgasse 2
N. Nördliche Sitznischenreihe der Toreinfahrt der Úrigasse 32
O. Nördliche Sitznischenreihe der Toreinfahrt der Országházgasse 9
P. Konstruktionstechnischer Aufbau der Sitznischen der Országházgasse 9
R. Die gemeinsamen konstruktionstechnischen Schuleigenheiten der drei Sitznischenreihen
S. Die südliche Sitznischenreihe der Toreinfahrt in der Úrigasse 32
T. Konstruktionstechnischer Aufbau der Sitznischen der Úrigasse 32

Abb. 21. Sitznischen »graphischen Stils«. U. Die Nischen in de nördlichen und südlichen Seitenwand der Toreinfahrt der Úrigasse 34
V. Nischenreihe in der Südwand der Toreinfahrt der Úrigasse 48
Z. Nischen in der Nordwand der Toreinfahrt der Úrigasse 36
Zs. Nische in der Südwand der Toreinfahrt der Országházgasse 7

Abb. 22. Die Sitznischenreihen »graphischen Charakters« in der Toreinfahrt der Országházgasse 26

JANKOVICH MIKLÓS

BUDA-KÖRNYÉK PLÉBÁNIÁINAK KÖZÉPKORI KIALAKULÁSA ÉS A KIRÁLYI KÁPOLNÁK INTÉZMÉNYE

Tanulmányunk bevezető része az Árpád-korra vonatkozóan kimutatható és tárgykörünket érintő egyházszervezeti viszonyokról kíván áttekintést nyújtani. Egy korszaknak, amelyben a mindennapi élet jelentéktelennek tűnő területeit is az egyházi befolyás szövi át, egyetemes történeti problémáit az egyházi viszonyok ismerete nélkül alig oldhatjuk meg. Sajnálatos tény, hogy a magyar egyháztörténet a múlt történetírásának egyik legelhanyagoltabb területe, az idevonatkozó irodalom túlnyomórészben elavult és nem üti meg a korunk történettudománya által szabott követelmények mértékét. Az alább elmondandókkal az e téren mutatkozó hiányokat igyekszünk pótolni. Buda-környék plébániái középkori kialakulásának története önmagában fővárosunk múltjának egy kevésbé jelentősnek tekinthető részletkérdése, a város történeti és topográfiai problémáinak az itteni egyházak joghatósági viszonyai szemszögéből történt vizsgálata azonban — mint látni fogjuk — olyan adatokat tár elénk, amelyek a város múltjának alapvető kérdéseit érintik.

Fővárosunk Duna jobb parti része a székesfehérvári püspökség XVIII. században történt megalapításáig a veszprémi püspökség joghatósági területe volt. István király 1002-ben kelt alapítólevele a veszprémi püspökség körzetébe sorolja Veszprém, Fehérvár, Colon és Wyssegrad megyéket (civitates), ezzel Visegrád, vagyis Pilis megye budai részének is egyházi főpásztora a veszprémi püspök lett. Az újonnan felállított egyházmegyében meginduló szervezést István király törvényei szabják meg: „Tíz falu építsen egy templomot, melyet két mansióval, két szolgával (mansipiis), egy lóval, hat ökörrel, két tehénnel és 34 birkával kell ellátnia. A ruhákat a király adja, könyveket és papot pedig a püspök."[1] Az egyházszervezés tehát a falusi plébániák hálózatának kiépítésével indul meg, a tíz falunként építendő templom rendszere biztosítja kezdetben az ország lakott részein az egyenletes megosztást. Az egyházmegyék plébániáinak további kiépítése a kereszténység térhódításának és a rendelkezésre álló anyagiak arányában a megyéspüspök irányítása mellett megy végbe, ennek lefolyásáról azonban a fennmaradt kevésszámú forrásanyag már nem nyújt áttekinthető képet. Ha figyelembe vesszük, hogy a kereszténységnek a pogányság feletti végleges győzelmét az 1061. évi pogánylázadás leverése pecsételi meg, valószínűnek látszik, hogy az egyházszervezés I. László uralkodása idején éri el azt a szintet, amely az egyházmegyék szervezetének végleges kialakulását eredményezte.

Az alsófokú egyházak kialakulását azonban a XI. és XII. században egy másik tényező is befolyásolja, ez az „ecclesia propria" vagy az „Eigenkirche" intézménye, amikor is az intézmény telkének tulajdonosa, leggyakrabban földesura, a megyéspüspöki befolyástól függetlenül létesíti és tartja fenn saját tulajdonát képező egyházát. Amikor tehát Buda-környék plébániái keletkezésének kérdésével kívánunk foglalkozni, elsősorban tisztáznunk kell ennek a két tényezőnek, a püspöki és a földesúri befolyásnak az alsófokú egyházi intézmények kialakulásánál érvényesülő szerepét. Az egyházi befolyás, mint mondottuk, a veszprémi püspök joghatóságából adódott, annak érdekében tehát, hogy a világi vonatkozású hatóerőket is figyelembe vehessük, meg kell vizsgálnunk, hogy ki volt a püspökség alapítása idején, valamint az azt követő időkben ennek a területnek földesura.

Anonymus híradása szerint a Duna jobb partján Óbudától Százhalomig és Diódig a honfoglalás után Kund fia, Kurszán birtoka volt.[2] Györffy György Árpád fejedelemtársának, Kurszánnak történeti szerepe tisztázásánál mutat rá az Árpád-nemzetség óbudai birtokfoglalására.[3] De

ugyancsak későbbi korok hasonló viszonyaira utalnak okleveles emlékeink is. Amíg a középkor végéig Óbudától északra a Duna mindkét oldalán a Kartal- vagy Kurszán-nemzetség birtokait találjuk, Óbuda maga királyi lakhely, amelynek óbudai birtokán álló fehéregyházi kápolna, mint Árpád temetkezési helye, utal az Árpád-nemzetségnek ehhez a területhez fűződő ősi kapcsolataira. Középkori írott emlékeinkből is arra következtethetünk, hogy Pilis megyének ezen részén a királyi birtoklás a török hódoltságig folyamatosan fennállott. IV. Béla 1245-ben a Margitszigetet királyi birtoknak mondja,[4] 1268-ban a Buda város és berki nemesek közti perben Tárnokon, Tétényben és Torbágyon királynéi jobbágyok tanúskodnak,[5] 1325-ben Nevegy falu határjárása Sasadot királyi birtoknak nevezi,[6] egy 1395. évi oklevél Örsöt (Budaörs) és a szomszédos Csík falut királyi,[7] egy 1507. évi pedig Szentjakabfalvát királynéi birtoknak tünteti fel.[8] Ennek a területnek még a középkor végén is fennállott királyi birtoklásáról nyújt áttekinthető képet egy 1592. évi urbarialis kimutatás is, a török hódoltság idején összeírják a komáromi várhoz csatolt birtokokat, ahol a lakosság „aus eigener kristlichen Bewegniss" adózik a királynak. A kimutatás egy 1552. évi összeírásra hivatkozva Budakeszit, Budaörsöt, Óbudát, Békásmegyert és Csíket jelöli meg mint hajdani királyi birtokot, lakosaik a budai királyi várnak teljesítették szolgáltatásaikat.[9]

Mint mondottuk, az Anonymus által említett Kurszán fejedelem nemzetségének középkori birtokait a Dunának nem csupán Pilis megyei, hanem Pest megyei oldalán is megtaláljuk, ezt a honfoglaló törzsek szállásfoglalásánál tapasztalható folyó-kétparti elhelyezkedésnek tulajdoníthatjuk. A jelek arra mutatnak, hogy a Kurszán örökébe lépő Árpád-nemzetség birtokai a Dunának ezen a szakaszán szintén a folyó mindkét oldalára kiterjedtek. Anonymus szerint Pest városát a szaracén volgai bolgároknak Taksony fejedelem adományozta, a pesti szaracénokat későbbi források is említik, a közlés itt nyilvánvalóan Anonymus korában is fennmaradt hagyományt tükröz. Ugyancsak a Duna bal partja ezen szakaszán királyi birtoklásra mutat I. László által a dunai halászatnak Megyertől a királyi Nagyszigetig (Csepel-sziget) a budai prépostság részére történt adományozása is, a halászat jogát a parti birtoklásból eredő jognak kell tekintenünk.[10]

Az itt felsorolt adatok hézagosan bár, de mégis szemléltető módon tárják elénk az Árpádház középkori birtoklásának ezen a területen kimutatható folytonosságát. Az írott források adatai mellett felmerül egy másik szempont is, amely a királyi birtoklás tényét szintén alátámasztja. Itt, valamint az ország más részein kimutatható királyi birtokokon megtaláljuk ugyanis a XI. és XII. század egyházi intézményeire és nemzetségi birtokaira jellegzetes „ecclesia propria" intézménynek nyomait. Az intézmény magyarországi elterjedtségéről számos nemzetségi monostor és egyház tanúskodik, a királyi ház birtokain, elsősorban Óbuda területein kimutatható királyi kápolnákat szintén ezeknek kell tekintenünk. Buda környékén tehát az alsófokú egyházak kialakulásánál egyformán érvényesül a megyéspüspöki és királyi befolyás, ennek megfelelően párhuzamosan indul meg az egyházszervezés is. Ezen két tényező által életrehívott egyházak azonban szervezeti szempontból lényeges eltérést mutatnak, ez az eltérés elsősorban személyi és anyagi vonatkozásban nyilvánul meg. Annak érdekében tehát, hogy a különböző eredetű egyházak között a párhuzamot megvonhassuk és azok viszonyainál jelentkező eltéréseket egymással szembeállíthassuk, foglalkoznunk kell az egyházmegye, valamint az „ecclesia propria" szervezeteinek a plébániák kialakulására ható személyi és anyagi vonatkozású elemeivel is.

A megyéspüspök kormányzati hatalmának feltételeit a középkorban egyházi és világi törvények biztosítják, joghatósága a megyében lakó minden személyre és testületre kiterjed, ő gyakorolja a legfőbb felügyeleti jogot az összes egyház és azok papjai felett, és gyakorolja azt vallási vonatkozásban a hívek felett is, akiknek bizonyos peres ügyei az ő szentszéke elé tartoznak.[11] Ez a jogköre az ecclesia propria intézményéhez tartozó egyházak felé azonban korlátozott, és csupán a lelkiekre (in spiritualibus) terjed ki. Joghatóságát a falusi plébániák felé a főesperesek útján gyakorolja, akik kerületeikben az egyházigazgatási teendőket látják el. A főesperesi tisztet rendszerint a székeskáptalan valamelyik tagja tölti be, mint mondották, „oculus et manus episcopi", a püspök szeme és keze volt.

A veszprémi püspökség alapítólevelében megjelölt négy megyét egyben főesperesi kerületnek is kell tekintenünk, ezek közül a veszprémi és fehérvári még a XVIII. században is főesperesi székhely volt, így talán nem tévedünk, ha Pilis megye első főesperesi székhelyéül Visegrádot jelöljük

meg. Az, hogy az itteni székhely mikor és milyen körülmények között szűnt meg, idevonatkozó források híján nem állapítható meg. III. Honorius pápának egy bullája 1226-ban már szentendrei főesperesről tesz említést,[12] II. Gézának egy 1146. évi oklevele kiállítási helyét Szentendrén levő püspöki kúriába teszi,[13] ugyanez megismétlődik 1240-ben, amikor Bertalan veszprémi püspök az oklevél kiállítója, tehát már abban az időben, amikor a főesperesi székhely itteni fennállásáról tudomásunk van.[14] Ha az itt közöltekből a főesperességnek XII. századi szentendrei székhelyére teljes bizonyossággal nem is következtethetünk, kétségtelen, hogy Szentendre az egyházmegyei igazgatásban már igen korán szerepet játszott.

Pilis megye főesperesének azonban Szentendre sem nyújthatott maradandó székhelyet. I. Károly 1318-ban, mivel Szentendrére a visegrádi vár ellátása érdekében szüksége volt, elcseréli azt több Zala megyei falu királyi udvarnokai és condicionáriusaiért.[15] A cserére vonatkozó megállapodást István veszprémi püspök köti meg a királlyal, aki átadja Szentendrefalvát, püspöki kúriával, hajó- és szekérvámjával, malmaival, termőföldjeivel, hozzátartozó szomszédos ingatlanokkal és dunai halászóhelyekkel együtt, ugyanekkor kiköti mind magának, mind főesperesének és plébánosának a szentendrei egyházban élvezett eddigi jogait, beleértve a tizedszedés jogát is. A főesperesi székhely fenntartására irányuló szándék, úgy látszik, a gyakorlatban nem volt megvalósítható, az 1333. és 1335. évi pápai tizedlajstrom Pilis megyét mint budai főesperesi kerületet tünteti fel, tehát a kerületnek egyházigazgatási centruma ekkor már Buda volt, ezzel több évszázadra terjedően megoldást nyert Pilis megye főesperesi székhelyének ügye is. A székhely változtatásának tényéből arra kell következtetnünk, hogy Pilis megye főesperessége a XIV. század elején a többitől eltérő, különleges szerepet töltött be. A XII. századtól ugyanis a főesperesi tisztet a székeskáptalan tagjai töltik be, ami az egyházigazgatásnak a püspöki székhelyből kiinduló centralizálódásával jár, ennek természetes következménye, hogy ez időtől kezdve a főesperesi székhelyek elvesztik igazgatási jelentőségüket, neveik inkább csak a körzetek megjelöléséül szolgálnak. Ha Pilis megyében a főesperesi székhely szintén csupán a körzet névadójaként szerepelt volna, nem állott volna fenn a székhelyváltoztatás szükségessége sem. Itt tehát a székhely egyházigazgatási szerepe a XIV. század elején is fennáll, valószínű, hogy az általános gyakorlattól való eltérést a budai királynéi udvartartás közelsége indokolta, a szentendrei, majd budai főesperes ez időben a királyné alkancellárja volt,[16] a veszprémi püspök mint a királyné kancellárja, tisztségét az udvarnál csak jelentősebb alkalmakkor tölthette be.

A főesperes, püspökétől reáruházott felügyeleti jogköre mellett mint „manus episcopi" irányítja és ellenőrzi a kerületéből befolyó egyházi tizedszolgáltatást is.[17] Az egyházi tized intézményének eredete az ó- és újtestamentum rendelkezéseire vezethető vissza, és azt a hívek részére a kereszténység térhódításával az államhatalom törvényei is kötelezővé teszik. Nálunk István király törvénye írja elő, hogy „akinek az Isten tizet adott egy évben, a tizediket adja Istennek".[18] A tizedszolgáltatásból egy hívő sem vonhatta ki magát, ha a termelés valamelyik ágából jövedelme vagy szaporulata származott.

Az egyházmegyéből befolyó tized a megyéspüspököt illette, annak jelentős jövedelmet biztosított, de ugyanakkor ebből kötelezettségek is származtak. A püspök jövedelméből fedezi az egyházigazgatás költségeit, tartja fenn intézményeit, javadalmazza papjait. Az alsópapságot a XII. században a tizednek egy negyede illette meg. A XIII. század első felében azonban az alsópapság tizedrészesedésénél új helyzet áll elő, a székeskáptalan tagjai, akik ez ideig konventszerű közösségben éltek és anyagiak tekintetében a püspöktől függtek, az alsópapság jövedelméből részesedést kapnak, ezzel megalapozzák anyagi függetlenségüket. Az alsópapság jövedelmének megnyirbálása elsősorban a plébániák lelkészeit érinti, és érthető módon váltja ki ellenállásukat, ennek tulajdonítható, hogy erre vonatkozó püspöki rendelkezések csak évtizedek múltán, királyi rendeletek kibocsátásával valósíthatók meg.

A veszprémi egyházmegyében Róbert veszprémi püspök 1226-ban a pápától nyert felhatalmazás alapján rendelkezik a veszprémi káptalan javadalmazásáról.[19] A püspök lefoglalja a kápolnák összes jövedelmét és kimondja, hogy a jövőben mind a tizedrészből, mind az oblatiókból a lelkészek és a káptalan egyforma részt kapnak. 1255-ben IV. Béla intézkedik hasonló módon a veszprémi székeskáptalan és az alsópapság jövedelemrészesedése ügyében, kimondja, hogy a dézsma-

negyed felét a kanonokok, másik felét a papság kapja, ugyancsak megállapítja, hogy egyéb jövedelmek kit illetnek.[20] Az alsópapság tizedrészesedése azonban egyházmegyénként eltérést mutat. IV. Béla ugyanazon évben a győri püspökség tizedmegosztásában úgy ítélkezik, hogy a dézsmanegyed háromnegyed része a kananoké, egynegyed része pedig a papságé, ezzel szemben az egyéb jövedelmeket teljes egészében a papságnak biztosítja.[21]

Szentpétery[22] és Holub József[23] IV. Bélának a veszprémi egyházmegyére vonatkozó oklevele hitelességét kétségbevonta, ennek során Holub álláspontját az említett egyházmegyék közti eltéréssel indokolja. A Buda környéki plébániáknak a későbbiek során ismertetett tizedperei arra mutatnak, hogy a veszprémi egyházmegyében a papság és a káptalan a dézsmanegyedet valóban felezte, ez az oklevél adatainak helytállósága mellett szól.

A veszprémi egyházmegyében tehát a XIII. században a plébániák lelkészeinek a tizedből származó jövedelme annak negyedének fele, azaz nyolcada, de az is csak az esetben, ha a plébánia körzetének (Parochia) nincsen fiókegyháza. A fiókegyház lelkésze (rector) az egyházára eső dézsmanegyed egy részét — ez a jelek után ítélve a dézsmanegyed negyede, tehát a teljes dézsmabevételnek tizenhatodrésze volt — engedi át a plébánosnak (presbyter parochialis), ezt a részt hívták quarta magistralisnak.

A plébánosok jövedelmét terhelő kiadások közé kell sorolnunk továbbá még a főesperes részére teljesített cathedraticumot is.

Az itt közöltekből megállapítható, hogy a plébániák lelkészeinek tizedrészesedése a XIII. században nem csak egyházmegyénként, hanem plébániánként is eltérést mutat. Az utóbbiaknál mutatkozó eltérés képe már kevésbé áttekinthető ; a jövedelmi viszonyokra lényegesen kiható tényezők : a hívek száma, joghatósági területének nagysága és annak termelési viszonyai ; ezek alakulásától függ a lelkész jövedelmének nagysága is, hasonló értelemben beszélnek ma is gazdag vagy szegény eklézsiáról. Ott pedig, hol a plébánia jövedelmének egy részét a fiókegyház lelkészével vagy lelkészeivel megosztja, a jövedelmi viszonyok elbírálásánál erre a körülményre is figyelemmel kell lennünk.

A káptalannak anyagi függetlenségére irányuló törekvései azonban nem csupán az alsópapságot érintik, hanem püspökét is. A székeskáptalan a püspök tized- és birtokjövedelméből is részt kap, amikor pedig birtokközösségük megszűnik, a tizedjövedelmekben is megosztoznak, egyes helyek tizede a püspököt, másoké pedig a káptalant illeti meg.[24] Erre példát találunk Budakörnyék történetében is, a XIII. század elején még a veszprémi püspököt megillető bányai tized 1298-ban már a székeskáptalané.[25]

Az alsópapságnak az Árpád-korra vonatkozóan itt ismertetett jogállása és jövedelmi viszonya azonban azoknál a plébániáknál fennállott állapotokat tükrözi, amelyek az egyházmegyék joghatóságához tartoztak, más volt a helyzet ott, ahol annak alapítása és fenntartása az ecclesia propria joggyakorlatába gyökerezett. Az ecclesia propria, amint arra már rámutattunk, egy egyházi vagy világi földesúr tulajdonán épült egyházi intézmény, leggyakrabban plébánia vagy kolostor, amelyen a földesúr nem csupán az intézmény vagyonállaga és jövedelme (tized, spolia, oblatiók) felett való szabad rendelkezésre tart igényt, hanem joga kiterjed a lelkészek kinevezésére és elmozdítására is anélkül, hogy erre az egyházmegye püspöke befolyást gyakorolhatna. Az intézmény eredete az őskereszténység korára vezethető vissza, a középkorban főképpen a germán államokban terjedt el és a IX. és X. században éri el fejlődésének tetőfokát. Az ecclesia propria egyházi rendeltetése azonban idővel mindinkább háttérbe szorul — mint jövedelmet biztosító vagyonállag csere, adásvétel és öröklés tárgya lesz, ezzel világi javak színvonalára süllyed. Világi tulajdonosaik lelkészek helyeit arra alkalmatlan egyénekkel töltik be, akik egyházi törvények semmibevétele és egyházi elöljáróikkal szembeni fegyelmezetlenségük mellett közerkölcsbe ütköző életmódjukkal csorbítják az egyházi személyek tekintélyét. Földesurukkal szembeni függő helyzetük részükre ugyan kifelé bizonyos védelmet biztosít, ez azonban ellátottságuk tekintetében gyakran hátrányos helyzetet teremt. Az investitúraharcot lezáró 1122. évi wormsi zsinat megnyitja a lehetőséget az ecclesia propria intézményénél lábrakapott visszás állapotok megszüntetésére is. III. Sándor pápa az 1179. évi laterani zsinaton életrehívja a kegyuraság intézményét, ezzel megszünteti a világiaknak az ecclesia propria intézményében betöltött eddigi jogállását, és a tulajdonos, most

már mint kegyúr, meghatározott egyházi kiváltságok birtokába lép. A zsinat a lelkészek behelyezésénél a kegyúr részére a presentatió jogát biztosítja megyéspüspöki kinevezés mellett, ezzel kiszélesíti a kegyúri egyházak felett a megyéspüspök joghatóságát és anyagi vonatkozásban is új korlátokat szab azáltal, hogy az egyház jövedelméből a kegyúrnak csupán a tizedet hagyja meg.[26]

A királyi ecclesia propria a jus patronatus magyarországi kialakulásánál a közjogba belépő sajátosságainál fogva más fejlődési irányt vesz, mint a magánföldesúri jogviszonyba ágyazott nemzetségi egyházak. Míg a királyi egyházak a királyság és a Kúria közötti államjogi jellegű megállapodások változtató hatásainak inkább ki voltak téve és beilleszkedtek az új rendszerbe, a nemzetségi egyházak „patronatus" elnevezés alatt továbbra is konzerválják az intézmény magánjogi jellegét, mélyrehatóbb átalakulásuk csak a reformáció idején következik be.[27]

A wormsi és laterani zsinat határozatainak közjogi kihatása elsősorban az uralkodók és az egyház közti jogviszony rendszerében nyilvánul meg, ez nálunk a királyi kegyúri jogban nyer kifejezést. IV. Béla egy 1263. évi oklevelében magát „universarum ecclesiarum regni patronus"-nak mondja, V. István pedig 1271-ben ezt „super omnes ecclesias cathedrales specialissimus ius patronatus"-szal fejezi ki.[28] Az invesztitúra eddigi gyakorlatával szemben, amelyben a fejedelem a tőle kinevezett főpapra a pásztorbot és gyűrű átnyújtásával ruházta át a velejáró javadalommal együtt a főpapi méltóságot és joghatóságot, a király, mint egyházának kegyura, a főpapok behelyezésénél csupán a presentatio, a bemutatás jogát gyakorolja. Kegyúri jogköre kiterjedt az egyház főpásztorain keresztül az ország minden egyházi intézményére és ugyancsak a magánkegyurakra is, azok átruházása királyi jóváhagyást igényelt.[29] A királyt mint az egyház kegyurát megillette továbbá „vigesima", a püspökök tizedjövedelmének huszadrésze, erre vonatkozóan II. Endrének egy 1231. évi oklevele következő szavakkal emlékezik meg: „Praeter vigesimam, quam reges ab antiquo habeant", ugyancsak V. Istvánnak 1270. évi oklevele: „totam vicesimam decimarum in toto Comitatu Soproniensi nobis obvenientem".[30] A királyi tizedrészesedés szintén a kegyuraság kialakulását megelőző időkre nyúlik vissza, II. Béla 1138-ban a dömösi egyháznak adományozza a váci püspökség királyi huszadát.[31] A főpapok belehelyezésénél gyakorolt presentatio joga, valamint az ország tizedbevételéből megillető részesedés a kegyúri intézmény két alapvető alkotóelemét tükrözi.

A király kegyúri joga azonban a magánkegyuraság jogkörére is kiterjedt. A királyi alapítású egyházak mint apátságok, prépostságok és királyi kápolnák a király közvetlen kegyurasága alatt állottak, ezeknél a presentatio jogát ugyanúgy gyakorolta, mint az ország főpapjai felett, vagy pedig a magánkegyurak az egyházaik papsága felett. A király és a kegyuraságához tartozó lelkészek között fennállott kapcsolat külsőségeiben is kifejezésre jut, bármilyen egyházi tisztet is töltöttek be, a király őket „capellanus noster" címmel illeti. II. Béla már 1138-ban is a királyi alapítású titeli káptalan kanonokját „capellanum nostrum nomine Laurencii canonicus de Thitil"-nek nevezi,[32] ugyancsak 1389-ben Zsigmond a béli apátot nevezi káplánjának.[33] Erre a címzésre későbbi korokból is számos példát sorolhatunk fel, annak gyakorlatát a magánkegyuraságoknál is megtaláljuk. A királyi egyházak fenntartásáról, akár javadalmazás, akár pedig birtokjuttatás révén, a király gondoskodott, a kegyúri intézmény szellemében adódik tehát, hogy azok tizedjövedelméből a király is részesült. Erre vonatkozóan bizonyságot azonban határozott formában a fennmaradt oklevelek nem szolgáltatnak, egyedül a királyi kápolnák eladományozásáról beszámoló közlések mutatnak ilyen irányba.

A királyi kápolnák helyzetének közelebbi vizsgálatánál olyan jelenségekkel találjuk magunkat szemben, amelyek az egyéb királyi egyházak viszonyaitól eltérést mutatnak. Amíg a királyi alapítású apátságok, prépostságok és monostorok egyházaik területének egyúttal földesurai is, a királyi kápolnák a javadalmazásnak ebből a formájából nem részesülnek, azokat kivétel nélkül a királyi birtokok területein találjuk meg. Viszonyaik sok tekintetben rokonvonásokat mutatnak a nemzetségi monostorokkal és egyházakkal, ez elsősorban az anyagi vonatkozások mellett azokban a kapcsolatokban nyilvánul meg, amelyek a nemzetség tagjait a nemzetségi egyházakhoz, a királyi házat a kápolnákhoz fűzte. A királyi kápolnák lelkészeinek jövedelmi viszonyai a megyéspüspöki plébániáknál fennállott állapotokhoz képest lényeges eltérést mutatnak, tizedbevételeiket nem osztják meg az egyházaik fenntartójával, a bevételek minden neméből teljes

részt kapnak. Ez az anyagi előnyt jelentő kiváltság a királyi kápolnák papsága részére olyan kivételezett jogállást biztosított, amely őket országos viszonylatban is kiemelte az alsópapság sorából.

A királyi kápolnák papjainak kivételezettsége mellett kiváltságos jogállást töltöttek be maguk a kápolnák is az által, hogy exemptus egyházak voltak. A Buda környéki egyházak joghatósági viszonyainál az exemptio intézményének jelentős szerepe volt, így az itteni plébániák kialakulásánál közreműködő tényezők tisztázása érdekében következőkben foglaljuk össze annak lényeges elemeit: Az exemptio (kivétel) kánonjogi értelemben egy egyházi személynek vagy intézménynek a közvetlen felettes hatóság alól való kivételét és egy magasabb hatóság alá történő rendelését jelenti. A rendes hierachiai szervezettől való eltérés csak egyházi kiváltságon vagy emberemlékezetet meghaladó gyakorlaton alapulhat. A passzív exemptio a közvetlen felsőség alóli kivétel anélkül, hogy az exemptiót élvező annak jogában való részesedést nyerne, az aktív exemptio ezzel szemben nem csupán kivételt jelent, hanem egyben a magasabb felsőség joghatóságában való kisebb nagyobb terjedelmű részesedést is.

Magyarországon legmagasabb fokú aktív exemptiója volt a pannonhalmi apátnak, ugyancsak a közvetlen szentszéki alárendeltség kiváltságát élvezte a székesfehérvári prépostság is, exemptiója azonban inkább passzív jelleget mutat. Római alávetettség alatt állottak a ciszterciek és a koldulórendek is, így a Buda környéki királyi alapítású monostorok közül a nyulakszigeti Domonkos-rendi apácarend, amelyet IV. Ince pápa 1257-ben kivett a megyéspüspök és a tartományi érsek hatósága alól és közvetlen a szentszék alá rendelt.[34] A Buda környéki királyi egyházak közül az exemptio kiváltságát élvezte még a budai prépostság, valamint a királyi kápolnák is az által, hogy nem a terület szerint illetékes veszprémi püspök joghatóságához tartoztak, hanem az esztergomi érseknek voltak alárendelve.

A BÁNYAI PLÉBÁNIA

A bányai plébánia az Árpád-korban a Buda környéki egyházak között nem játszott jelentős szerepet, fennállása sem volt hosszú életű — valószínűleg a tatárjárás idején pusztult el —, mégis első helyen kell vele foglalkoznunk, mert múltjának tisztázása kiindulópont a szomszédos plébániák történetéhez is. Neve az irodalomban a régies írásmódnak megfelelően „Bana" elnevezés alatt vált ismeretessé. Bártfai Szabó L. szerint a Bana—Bánya elnevezést nem lehet elfogadhatóan megokolni és álláspontját a Komárom megyei Bana helynév hasonló előfordulásával indokolja.[35] A kérdés eldöntését azonban három oklevél is elősegíti, egy 1324. évi oklevél István veszprémi kanonokot „banya"-i plébánosként említi.[36] 1334-ben az esztergomi káptalannak Óbuda kiváltságait átíró oklevele hátlapján korabeli írással feljegyzett tartalmi kivonatban szintén „Banya" szerepel,[37] végül II. Ulászlónak egy 1503. évi oklevele, amelyben a Fehéregyháza előtti malmot a pálosoknak adományozza, annak helyét ugyancsak „Banyahaza"-nak jelöli meg.[38] A közöltekből megállapítható, hogy a helységet fennállása idején Bányának nevezték. A Bánya helynévnek „Bana" alakban való előfordulását másutt is tapasztalhatjuk, Selmecbányát Árpád-kori oklevelek szintén „Bana"-ként említik.

Bánya a tatárjárás előtt egy Óbudával szomszédos faluszerű telep lehetett, határa kiterjedt a bortermő Papmál, másként Püspökmálra, Előmálra, Kerekedre és Bányaföldére, mint ilyen azonban Óbuda tartozéka volt. IV. Béla 1269. évi oklevele a bányai tizedről mint „decimas in Budensi territorio ad parochiam ecclesie Beate Marie de Bana... pertinentes" emlékezik meg.[39] IV. László pedig 1288-ban a budai prépostságnak visszaadja „quandam terram Bana vocatam nullo intermedio intra metas dicte ecclesie inclusam, nec tamen de eadem terra ecclesie Budensis seperatam".[40]

Bánya helyének meghatározásához a fennmaradt oklevelek nyújtanak támpontot. II. Ulászlónak már említett 1503. évi oklevele a bányaházi forrásra vonatkozóan következőket mondja: „... quod ipsi [pálosok] in dominium eiusdem fontis prope dictam ecclesiam albam e regione Veteris Bude fundatam in medio publice atque comunis vie in capite scilicet pratorum castri nostri similiter Veteris Budensis erumpentis, qui quidem fons Banyahaza vulgariter apellarent

et in cuius superficie relique veterum edificiorum extantes structuram quandam antiquitus fuisse demonstrarent..."[41] Ugyancsak ennek a forrásnak a vizéről értesülünk egy 1389. évi oklevélből, amelyet Crumhelthferdeye-nek hívnak és Fehéregyházától a klarisszák kolostorának irányába folyik.[42] Anonymus a fehéregyházi forrásról azt írja, hogy annak vize egy kőmederben folyik Attila városába.[43] Lajos király 1355. évi oklevéléből értesülünk egy árokról, amely az Óbudáról Fehéregyháza felé vezető utat szeli és a mai református templom helyén állott királynéi vár árkába vezet.[44] Az itt közölt okleveles adatokat kiegészíti az 1923-ban a Szőlőkert utcában feltárt köves vízmeder is.[45]

A klarisszák kolostorának helyét a Lajos utca és Zichy utca találkozásának tájára kell helyeznünk,[46] így tehát a fehéregyházi kápolna előtt állott bányaházi forrás vizét a (valószínűleg) római korból származó köves vízmeder egyenes irányban vezette a királynéi vár és a klarissza kolostor érintésével a mai zsidótemplom táján a Dunába.

A török hódoltság megszűnése után, 1695-ben Zichy István, Óbuda földesura szerződést köt Mertz Miklós budai polgárral „der jahren her zu Alt Ofen ödt und ganz ruinierthe Mühl" bérletére.[47] A Mertz-féle malmot későbbi írások „an der wienerischen Landstrassen gelegene Landmihl"-nak és „Frankl Mill"-nek nevezik.[48] 1702-ben a veszprémi püspök pert indít az esztergomi érsek ellen a budai tizedek ügyében, a per során készített és a tizedkerületekre vonatkozó összeírás többek között a következőket tartalmazza: „Templum beatae Mariae virginis ist unweith von des Frankl Pöckhen Mill, alwo rechter Hand auch ein Kloster gestanden hat gehaissen Teireghaz."[49] Ezt a malmot 1735-ben Piller Vitus, majd Radl molnár bérli, a malom épülete a Vörösvári út és a Bécsi út találkozásánál mai napig fennáll, forrásának vizét ma, a középkori útjától eltérően, az ásott Radl-árok vezeti kelet felé a Filatori gátnál levő Duna-ágba. Mind a forrás vizének középkori útjáról, mind a közölt újkori adatokból arra a következtetésre juthatunk, hogy a hajdani Bánya, illetve Bányaháza forrása az óbudai textilgyár telkén levő forrással azonos, és maga a falu is ezen a helyen állhatott.

A Bányára vonatkozó XIII—XIV. századi oklevelek túlnyomó részben a határában termelt borok tizedének és csöböradójának tulajdonjoga körül támadt nézeteltérésekről és perekről számolnak be. A viták során jelentkező és különféle jogcímen támasztott igények szálainak szétválasztása első tekintetre csaknem megoldhatatlan feladatnak látszik, a versengésben részt vesz a veszprémi püspök, a veszprémi káptalan, a váci püspök, a budai káptalan, Károly király, valamint világi főurak és polgárok. A tized- és borcsöbörszolgáltatás kérdésének tisztázása Bánya egyházi és birtoklási viszonyaira vet fényt, kíséreljük meg tehát az oklevelekben megjelölt egyházi tizednek

Az oklevél			Szolgáltatás jogcíme	Egyházi tized	Földesúri borcsöbör
időrendi utalása	kelte	kibocsátója			
1212-ben	1288	IV. László	terra Bana		budai prépost
II. Endre idején ..	1308	I. Károly	chybriones de Bana		budai prépost
IV. Béla idején ...	1308	I. Károly	chybriones de Bana		budai prépost
Tatárjárás előtt ...	1269	IV. Béla	decime de Bana	veszprémi püspök	
Tatárjárás előtti időktől 1269-ig ..	1269	IV. Béla	decime de Bana	budai prépost	
1269-től.....	1269	IV. Béla	decime de Bana	veszprémi püspök	
IV. László idején ..	1308	I. Károly	chybriones de Bana		budai prépost
1288 előtt.....	1288	IV. László	terra Bana		budai polgárok
1288 előtt.....	1288	IV. László	terra Bana		váci püspök
1288 előtt.....	1288	IV. László	terra Bana		Merculin comes
1288-tól.....	1288	IV. László	terra Bana		budai prépost
1298-ban	1298	Gergely érsek	decime de Bana	veszprémi káptalan	
1308 előtt.....	1308	I. Károly	chybriones de Bana		Károly király
1308-tól.....	1308	I. Károly	chybriones de Bana		budai prépost
1324-ben	1324	Lampert érsek	István bányai plébános		
			veszprémi kanonok	veszprémi káptalan	
1329-ben	1329	Budai káptalan	István banai plébános		
			veszprémi kanonok	veszprémi káptalan	

és földesúri szolgáltatásoknak különválasztását. A „decimae" megjelölés mellett egyházi tizedszolgáltatásnak minősítjük az oklevelekben előforduló olyan adatokat is, amelyekből a szolgáltatás teljesítésére következtethetünk, ugyancsak a borcsöbör megjelölés mellett a földesurat megillető szolgáltatás fennforgását tételezzük fel, amikor az oklevél a földesúri tulajdonviszonyra utal, mint pl. terra Bana adományozása. A felsorolt adatokat könnyebb áttekinthetőség céljából nem az oklevelek kibocsátásának időrendjében, hanem tartalmuk időrendi utalása alapján csoportosítjuk.

A fenti kimutatás adataiból kitűnik, hogy a bányai plébánia területén beszedett tized 100 esztendőt meghaladó időszak leforgása alatt — az 1240 és 1269 közötti évek kivételével, amikor a veszprémi püspök azokat a budai prépostnak átengedte[50] — változatlanul a veszprémi püspökség tulajdona, ugyanakkor a földesurat megillető borcsöbör különböző egyházi és világi kezek, legfőképpen a budai prépostság birtokában volt. Ebből a tényből a következőket állapíthatjuk meg: A bányai plébánia a veszprémi püspök joghatósága alá tartozott, területe világi vonatkozásban a budai prépostság kezén levő óbudai birtok tartozéka volt. II. Endrének a budai prépostság régi jogainak visszaállítása ügyében kiadott 1212. évi oklevele arra mutat, hogy a prépostság itteni tulajdonjoga már Imre király idején is fennállott.[51]

IV. Béla 1269. évi oklevele a bányai egyházzal együtt említi annak leányegyházát, „capella beate Margarete", amelyhez „vicus Kwachy" tartozik.[52] Közel száz esztendővel később, 1345-ben a budai káptalan előtt óbudai lakosok eladják Kovács utcában („in vico Kuachulcha") levő házhelyüket,[53] 1359-ben óbudaiak Erzsébet királynénak adnak el két házhelyet „in Veteri Buda prope claustrum Beate Clare Virginis in vico Kuachulcha vocato".[54] Mindhárom esetben előforduló „vicus" megjelölés ennek a telepnek utca vagy utcasor jellegét hangsúlyozza ki, ez a magyar utca-ulcha elnevezéssel is egyezik. Óbudán Lajos király 1355. évi határjárása másutt is hasonló megjelölésű telepet tüntet fel, amikor a határvonalat „vicus circa allodium seu domum coloni reginalis"-on keresztül vezeti, ez a királynéi vár közelében volt gazdasági majorságot jelöli meg. Hasonló a helyzet Esztergomban is, ahol a királyi vár és város szomszédságában az aranyművesek és pénzverők telepét az oklevelek „vicus Kwachy"[55] vagy „vicus fabrorum"-nak[56] tüntetik fel, lakosai „auri malliatores, monetharii, laminarum auri incisor, aurifaber és fabri" név alatt szerepelnek. A XI. vagy XII. századi pénzváltómérlegre vonatkozó óbudai lelet szintén nem zárja ki annak lehetőségét,[57] hogy a királyi vár közelében volt „vicus Kwachy" vagy „vicus Kuachulcha" az esztergom melletti Kovácsihoz hasonló telepet alkotott és lakói királyi fémművesek és pénzverők voltak.

Amint már említettük, a klarisszák kolostorát a Lajos utca és Zichy utca sarkának tájára kell tennünk, ennélfogva az 1359. évi oklevél szerint a kolostor szomszédságában volt Kovács utcát is ennek közelébe kell helyeznünk. Mivel pedig ettől délre, a kolostor és a Kurszán-várnak megjelölt amphiteatrum közti terület még 1373-ban is mint Katus asszony 26 hold kiterjedésű szántóföldje, beépítetlen volt,[58] valószínű, hogy a telep a kolostor és a révhez vezető út között terült el. Ezen a területen áll ma Óbuda plébániatemploma, amelyről tudjuk, hogy felépítése előtt helyén egy régi templom állott, amelyet a török hódoltság idején az óbudai reformátusok használtak istentiszteleti célokra.[59] Az 1269. évi oklevélben említett Margit-kápolna helyére vonatkozóan jogosnak látszik az a feltételezés, hogy a tizedkörlete területén, tehát Kovácsi vagy Kováts utca elnevezésű telepen állott, és az a mai plébániatemplom helyén a királyi fémművesek és kovácsok egyháza volt. Az oklevelek az Esztergom melletti Kovácsinak szintén Szt. Kozma és Demjén tiszteletére szentelt külön templomát említik.[60]

A bányai egyházat az irodalom általában Fehéregyházával azonosította. Bártfai Szabó és Gárdonyi bizonyítékai legfőképpen arra támaszkodnak, hogy az oklevelek a két egyházat együttesen nem említik, továbbá helyüket egyazon területen jelölik meg, Fehéregyházának 1296-ban, Bányának pedig 1298-ban egy Péter nevű plébánosa volt és mindkét egyház Mária tiszteletére volt szentelve.[61] Kétségtelen, hogy a két egyház közel feküdt egymáshoz, ez II. Ulászló 1503. évi oklevéléből is kitűnik, amikor a Fehéregyháza előtt állott Bányaházáról tesz említést. Azonosságuk ellen szól, hogy míg a bányai egyház a veszprémi püspök joghatósága alatt állott, Fehéregyháza mint királyi kápolna és exemptus egyház, az érsek alá tartozott. A bányai plébánia valószínűleg a tatárjárás idején elpusztult, területén levő romokról még az 1298., 1453. és 1503. évi oklevelek is beszámolnak, egyházi javadalmai azonban továbbra is a veszprémi püspök kezén maradnak. 1324-ben és 1329-ben István veszprémi kanonok nevezi magát bányai plébánosnak, nyilván mint a javadalom haszonélvezője.[62] Ezzel szemben Fehéregyházát egy 1296. évi oklevél más királyi kápolnákkal együtt „ex privilegio et antiqua consuetudine" az érsek joghatóságához

sorolja, plébánosai teljes tizedszedési joggal rendelkeznek,[63] és tudjuk, hogy exemptióból származó kiváltságait egész a középkor végéig megtartotta. A bányai plébánia leányegyháza, a Margit-kápolna, azonban túléli az anyaintézményét, Bánya tizedeinek IV. Béla által 1269-ben a veszprémi püspök részére történt visszajuttatása után Óbudának ezen a részén továbbra is képviseli egyházmegyéjének joghatóságát, mígnem 1355-ben Óbuda prépostsági és királynéi városrészeinek szétválasztása után mint a királynéi városrész temploma, önálló plébániává alakul és a prépostság felügyelete alá kerül.[64]

Lajos királynak az előbb említett 1355. évi oklevele, amelyben a Somogy és Zala megyei Komár, Galambok, Karos és Szentpéter falvak juttatásával kárpótolja a budai prépostságot, nem csupán a királynéi városrész leválasztását eredményezi, hanem az egyben érdekelt egyházmegyék joghatósági kérdéseit is rendezi, ez a prépostsági hatáskörnek a Margit-kápolnára, valamint a királynéi városrészre történt kiterjesztésével is kifejezésre jut. Figyelemre méltó, hogy a két városrészt elválasztó határvonal, amennyiben annak két lényeges pontján megállapítható, a bányai plébánia közvetlen határvonalát követi, amely a veszprémi püspökség és az esztergomi érsekség alá tartozó exemptus egyházak területeit választotta el. A határvonal Fehéregyházát érintő szakaszán a bányai forrást, valamint a királynéi vár és Duna közti szakaszon Kovácsit a királynéi városrészhez, magát Fehéregyházát és Óbudát pedig a préposti részhez csatolja. A királynéi városrész tehát nagyjában megfelel annak a területnek, amelyet Károly király 1308 előtt mint „terra Bana" jogtalanul birtokba vett,[65] ebből a felismerésből arra kell következtetnünk, hogy a felek a határvonalat nem a megosztáskor rögzítették, hanem az évszázadokra visszanyúló jogállapotokat tükröz.

A bányai egyház, mint mondottuk, valószínűleg a tatárjárás idején pusztult el. Tudjuk, hogy az óbudai Szt. Péter-egyház is ez alkalommal semmisült meg, az itteni dunai átkelőhelyek és a nyugat felé vivő „via magna" mentén Óbuda és Bánya útjába eshetett az Esztergomot ostromló tatárságnak. Gergely érsek 1298. évi oklevele,[66] amelyben a veszprémi püspök és a budai prépost közti tizedpert elhalasztja, Bányáról a következő leírást nyújtja: „. . .in loco quasi deserto ubi nullorum sunt habitacula, sed solius presbiteri quasi heremiticam ducentis et agentis. . .", ez a magányosan ott élő pap valószínűleg Fehéregyháza lelkésze lehetett. Bányára vonatkozó utolsó, 1329. évi adat arról számol be, hogy István veszprémi kanonok a plébánosa, nyilván mint javadalmának haszonélvezője. Az 1298. évi oklevél Bánya tizedét a veszprémi székeskáptalan tulajdonaként említi, ez fényt vet István kanonok plébánosi címének körülményeire is, mint székeskáptalan tagja a plébánosi tisztet csak névleg viselhette.

Az 1355. évi rendezés, amikor Bánya leányegyháza, a Margit-kápolna a budai prépostság hatáskörébe kerül, végleg megszünteti a plébániát, területén mint a királynéi városrészen, most már a prépostság látja el a hívek lelki gondozását, egy 1413. évi oklevélből pedig arról értesülünk, hogy a királynéi városrész tizedeit is a prépost szedi.[67] A rendezést követő időkben a bányai egyházat oklevelek többé nem említik, vidékének egyedüli említésreméltó épülete a forrás vizével hajtott malom és Fehéregyháza kápolnája.

A BUDAI (ÓBUDAI) PRÉPOSTSÁG

Az Árpád-kori Óbuda lakosainak lelkigondozását, ezzel a plébánosi teendők ellátását a budai prépostság gyakorolta, a város plébániatemploma a prépostság Szt. Péter-temploma volt. A prépostság alapításáról krónikáink számolnak be, a Képes Krónika szerint[68] I. István alapította, ugyanakkor I. Gézát is említi alapítójául. Az irodalom mind ez ideig nem járult hozzá a kérdés végleges tisztázásához, legutóbb Gárdonyi[69] alapításának időpontját — II. Géza 1148. évi oklevele alapján, amelyben az az I. László által a prépostság részére utalványozott 360 pensáról számol be — I. László idejére helyezi, mivel a javadalmazás tényéből a templom fennállására következtet.

A kérdés vizsgálatánál célszerűnek látszik elsősorban az alapításra vonatkozó adatokat elválasztani azoktól, amelyek a templom építéséről és javadalmazásáról szólnak, tekintve, hogy az alapítást nyilvánvalóan egy királyi alapítólevél kibocsátása fejezte ki, amire a későbbi korok

eseményei, mint templomépítés és ennek befejezése, már befolyással nem lehettek. Karácsonyi János, majd Garády Sándor[70] Gallus „Cronica Polonorum" c. 1112-ből származó közlésére támaszkodva Pétert jelöli meg a prépostság alapítójául. Gallus feljegyzése szerint Péter király megalapítja „ecclesia sancti Petri de Bazoario" egyházat, ebben a budai prépostság Szt. Péter egyházát vélik felismerni. Az említett két egyház azonosítása az irodalomban ez ideig nem talált kellő visszhangot, felmerült az a lehetőség is, hogy „ecclesia de Bazoario" a pécsi egyházzal azonos, így a prépostság alapítójának és alapításának időpontjában nem alakulhatott ki végleges vélemény.

„Ecclesia de Bazoario" megjelölés közelebbi vizsgálatánál kíséreljük meg elsősorban annak megállapítását, hogy Óbudát a XII. században mind Magyarországon, mind külföldön miként nevezték. Anonymus Óbudával kapcsolatban a következőket mondja: „Rex Athile ... regalem sibi locum constituit iuxta Danubium supra Calidas Aquas ... et in circuitu muro fortissimo edificavit, que per linguam Hungaricam nunc dicitur Buduuar et a Teuthonicis Ecilburgum vocatur."[71] Anonymus szerint tehát a XII. században Óbudát a magyarok Buduvárnak nevezték, a németek pedig Etzlburgnak. Óbudának Budavárként való elnevezésére mutat a Zala megyei Budavár helynév is (Nagyvázsony és Köveskál között), ugyanis 1413 és 1431. évi oklevelek tanúsága szerint a falu mint „Budavári" a budai prépostság birtoka volt.[72] Ugyanazt tapasztalhatjuk a Somogy megyei Muszt és Dencs falvak névalakulásánál is, mint a budai prépostság birtokait az oklevelek „Budauarimuzt"[73] (1416) és Budauaridench"[74] (1444) néven említik.

Óbudának a XII. században külföldön ismert és használatos nevéről értesülünk Idrisi arab geografus munkájából, aki sziciliai volt és értesüléseit is innen szerezhette. Idrisi 1153-ból származó közléséből, Lewicki fordítása szerint, Óbudára vonatkozóan a következőket olvashatjuk: „Bazana várostól Baduara városig van 60 mérföld, Baduara a Dunu folyó mellett fekszik",[75] Jaubert fordításában pedig „Bedhwara" megjelölést olvashatunk.[76] Ecclesia de Bazoario és fenti változatok közti eltérések vizsgálatánál elsősorban az „io" végződés szembetűnő, talán nem tévedünk, ha ezt a krónika írója által alkalmazott latinos névalakításnak tulajdonítjuk és a helynév nominatívusa „Bazoarium" lehetett (mint Posonium, Simigium), ez az Idrisi által használt változatnál „Badoarium"-nak felelne meg. A Gallus-név maga sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy annak viselője valamely latin nyelvcsaládhoz tartozó nemzet fia volt, aki előtt nem volt ismeretlen Óbudának Dél-Európában ismert névalakja. Budavár névnek fentiekhez hasonló külföldi változatával a későbbi időkben is találkozunk. Gentilis bíborosnak 1308–1311-ből származó, olasz nyelven írt számadási könyvében, amelyben a veszprémi püspökre és az egyházmegye javadalmaira kivetett adókat részletezi, Budavára mint „Bedoara" szerepel.[77] Az itt elmondottak alátámasztják azt a feltételezést, hogy a Gallus-krónika közlése Óbudára vonatkozik, és az óbudai Szt. Péter-egyház alapítója Péter király volt, Gallus krónikájának megjelenése előtt, 1112-ben járt Magyarországon is, értesülését tehát nem csupán a prépostság alapításához időbelileg legközelebb álló forrásnak kell tekintenünk, hanem szavahihetőnek is, mert azokat a helyszínen szerezte, mint külföldi egy velencei származású magyar király érdemeit jegyezte fel, annak pontos közlésére bizonyára súlyt helyezett.

Ha a budai prépostság alapításának idejére vonatkozó fenti adatokat összevetjük azokkal, amelyeket az előbbi fejezetben a bányai egyházzal kapcsolatban elmondottunk, a következőket állapíthatjuk meg: A bányai egyház alapítása valószínűleg megelőzhette a prépostságét, ugyanis nehezen képzelhető el, hogy a prépostság alapítása után a megyéspüspök Óbudán, a királyi egyház joghatósága területén még egy plébániát létesíthessen; valószínűbb, hogy a bányai plébánia a prépostságot pár évtizeddel megelőzte, és egyháza területén szerzett jogai már olyan gyökeret vertek, amelyeket a prépostságot alapító királynak is figyelembe kellett vennie. Erre mutat a város közvetlen szomszédságában levő Kovácsinak a bányai plébániához való tartózása is, ami egyházigazgatási és territoriális szervezés szemszögéből nézve, különösen egy kiváltságos egyházi intézmény esetében, magán hordja a kényszermegoldás bélyegét. A jelek inkább arra mutatnak, hogy Óbudának a prépostság alapítását megelőzően, valószínűleg a bányai plébániával egyidőben alapított önálló plébániája volt. II. Endrének 1212. évi oklevelében a prépostságnak visszaszolgáltatandó jogai és területei felsorolásánál „terre, in qua tam ecclesia, quam villa Budensis est posita"-ról értesülünk.[78] Mivel itt Óbuda egész területére kiterjedő földesúri jogkörnek egyházi tulajdonba való visszaállításáról van szó, amely területen a világi kézen levő földek mellett még külön egyházi föld is volt, arra kell gondolnunk, hogy az említett egyházi föld a plébániát megillető két mansio lehetett. Királyi alapítású prépostságoknál ugyanis a javadalmazás egy vagy több falu földesúri jogkörének adományozására terjedt ki, mint ahogy az I. István által alapított fehérvári prépost-

ságnál is fennállott, egy borcsöbörszolgáltatás kötelezettsége alá vonható falusi részbirtok ez időben csak alsófokú intézmények javadalmazásának felel meg. De mindezeken túlmenően valószínűtlennek látszik, hogy a veszprémi püspökség alapítását követő időkben éppen a királyi kézen levő Óbuda maradt volna ki az országosan megindult egyházszervezésből.

A városnak a prépostsági Szt. Péter-egyházon kívül volt még más temploma is, egy 1283. évi oklevél Gergely kanonokot mint az óbudai Mária-kápolna papját említi, a kápolnának eredetét és Óbuda egyházi életében betöltött szerepét azonban nem ismerjük.[79] Ez az adat annyiból is figyelemre méltó, hogy Óbuda területén egyazon időben három Mária tiszteletére szentelt egyház is volt, azzal a különbséggel, hogy a bányai a veszprémi püspöké, a fehéregyházi kegyúri kápolna a királyé, a város belterületén levő egyház pedig a prépostságé volt. Lehetséges, hogy az óbudai Mária-kápolna elődje volt az Erzsébet királyné által a XIV. század első felében létesített prépostsági Mária-templomnak, a templom feltárt romjai románkori építkezési maradványokról is tanúskodnak.

A budai prépostságnak mint Óbuda plébánosi teendőit ellátó egyháznak exemptus jogállásáról Pelagius és István bíbornokok 1216. évi oklevele nyújt tájékoztatást.[80] Az esztergomi érsek és a veszprémi püspök közti perben eljáró bíbornokok megállapítják, hogy főpásztort megillető szentségek kiszolgáltatása óbudai hívek részére kizárólag a veszprémi püspök jogköre, ezeket a jogokat az esztergomi érsek Óbudán csupán olyan esetekben gyakorolhatja, ha a szentségek szolgáltatása egyházmegyéjéhez tartozó személyek részére történik. Ez a rendelkezés elsősorban a prépostsági plébánia exemptus jogállásának passzív jellegére világít rá, amennyiben „in spiritualibus" teljes egészében fenntartja a megyéspüspök joghatóságát. Kiváltságos helyzete „in temporalibus" abban domborodik ki, hogy a megyéspüspök joghatóságától elkülönített tizedkörlet felett rendelkezik, és mint az a bányai tizedekkel kapcsolatos 1269. évi oklevélből is kitűnik, a tizedek minden neméből teljes rész illeti meg. Az esztergomi érsek joghatósága legfőképpen személyi vonatkozásokban érvényesül, annak gyakorlása azonban a veszprémi püspök hozzájárulását is igényli.

A KIRÁLYI KÁPOLNÁK INTÉZMÉNYE

Buda-környéknek az Árpád-korban kimutatható lakott telepein a korai egyházalapítás nyomait Bánya mellett még másutt is megtalálhatjuk, ezek azonban többségükben már nem a veszprémi egyházmegye alapításai, hanem eredetük az ecclesia propria intézményére vezethető vissza. Az Árpád-ház itteni birtoklásának ténye, valamint az, hogy a XIII. század okleveleiben feltűnő királyi kápolnákat mint a király kegyurasága alatt álló egyházakat említik, arra enged következtetni, hogy ezek az egyházak a budai prépostsághoz hasonlóan szintén királyi alapításúak. Mielőtt tehát ezen egyházak múltjának ismertetésére rátérnénk, elöljáróban foglalkoznunk kell a királyi kápolnák intézményének történeti szerepével is.

Az intézmény múltjának tisztázása nem könnyű feladat elé állítja a történetírót. Az Árpád-kori királyi kápolnákra vonatkozóan rendelkezésre álló forrásanyag vajmi kevés, eddig elé négy oklevélnél többet nem mutathatunk fel, ezekből is az egyik keltezésének idejénél jóval később készített hamisítvány; ugyancsak az irodalomban sincsen nyoma annak, hogy a kérdéssel foglalkoztak volna. Az okleveles közlések gyér előfordulását annak kell tulajdonítanunk, hogy az intézmény maga is olyan korban virágzott, amikor okleveleink kiállítása ritkaságszámba megy — az írásbeliség bevezetése egy későbbi kornak, III. Béla korának idejére esik —, ugyancsak ebben az időben a királyi kápolnákkal kapcsolatban még nem merültek és nem merülhettek fel oly kérdések sem, amelyeknek jogi vonatkozásai írásbeli rögzítést igényeltek volna. A nemzetségi alapítású egyházak az ecclesia propria intézményének idején csupán a nemzetségi birtokok tartozékai, egyházi jogállásukat is részben a tulajdonjog keretei szabják meg, ennek a korszaknak nemzetségi tulajdonviszonyairól forrásaink egyébként sem emlékeznek meg. A királyi kápolnákról beszámoló négy oklevél is ennek megfelelően olyan alkalommal tűnik fel, amikor a tulajdonviszonyokban állt be változás és a királyok eladományozzák őket. A XI. századi királyi egyházalapításokkal kapcsolatos adománylevelek sorolnak fel első ízben királyi kápolnákat, majd pedig a XII. század

végével, amikor az ecclesia propria intézménye megszűnik és kialakul a kegyúri jog, ez a változás a királyi kápolnák intézményének átmeneti megszüntetését idézi elő, királyaink eladományozzák őket, s ennek kapcsán találkozunk újból okleveles említésükkel.

A kápolnák kegyuraságának XIII. század eleji eladományozását követő időkben a királyok és közvetlen környezetük részéről olyan törekvések észlelhetők, amelyek a kápolnák visszaszerzésére irányulnak. Ezek a kísérletek csaknem másfél évszázados pereket idéznek elő. A kápolnák ez időben már elvesztették régi kiváltságukat, az oklevelek sem említik többé őket királyi kápolnáknak, többségük beleilleszkedik az egyházmegyék szervezetébe ; a perek során azonban olyan jelenségeknek vagyunk szemtanúi, amelyek a múltra vetnek fényt és lehetővé teszik, hogy a kápolnákról beszámoló négy oklevél szűkszavú közléseit kiegészítsük, s magáról az intézményről is áttekinthetőbb képet nyerjünk. Ismereteink további bővítését szolgálja az is, hogy a királyi kápolnák intézménye a XIII. század második felében újraéled és átalakul. A királyi rezidenciákon újabb királyi kápolnák létesülnek, ezek a kápolnák öröklik elődjeik hivatását és hagyományait. Az átalakulási folyamat, amely az ecclesia propria intézményének kápolnáitól a rezidenciális királyi kápolnákig vezet, a XIV. század végével fejeződik be ; e két évszázad forrásanyaga már részletesebb tájékoztatást nyújt. Az itt elénk táruló adatok világánál rajzolódnak ki annak az intézménynek bizonytalan körvonalai, amelyek az Árpád-háznak a pogányság és kereszténység mezsgyéjén életrehívott sajátosan királyi egyházalapításairól tanúskodnak. Valószínű, hogy jelen tanulmány nem meríti ki a királyi kápolnák intézményére vonatkozó összes forrásanyagot, s az e téren folytatott kutatás előttünk még ismeretlen anyagot tárhat fel. Az eddigelé kimutatható adatok ismertetése is azonban történelmünknek egy olyan területére irányítja a figyelmet, amely egyházi viszonyaink XI—XII. századi alakulásának megismerését segíti elő.

Magának az intézménynek eredete nyugati hatás érvényesülését mutatja, a capella szó a frank királyságban az ereklyeként tisztelt Szent Márton cappájára vezethető vissza, és a kápolna megjelölés is első ízben a frank királyok udvarában fordul elő szent ereklyék megőrzését szolgáló helyiségekkel kapcsolatban, az ezeknél működő clericusok neve pedig capellanus. A királyi kápolnák intézményének a nyugati fejedelemségeknél betöltött szerepére vonatkozó ismereteink sajnos, csak hézagosak. A német királyi kápolna intézményére vonatkozó X—XI. századi adatokat Hans Walter Klewitz ismerteti, megállapításai főképpen a királyi udvarnál működő káplánoknak a német püspökválasztásnál érvényesülő szerepére szorítkoznak, emellett kimutatja az egyes székesegyházak királyi kápolna eredetét is.[81] Hans Martin Schaller a Staufok szicíliai királyságának udvari kápolnáiról írt munkájában szintén foglalkozik ezzel a kérdéssel.[82] Az 1955-ben megjelent tanulmányában kiemeli, hogy a modern történetkutatás — bár elismerte a királyi kápolnáknak a középkori fejedelmi udvartartásoknál betöltött rendkívüli jelentőségét — csak részleteiben foglalkozott ezzel a kérdéssel, s sajnálatos, hogy a német császárok udvari kápolnáinak története és szerepe mind ez ideig felderítetlen.

Kétségtelen, hogy a külföldi analógiák ismerete a tárgykörünkben folytatott kutatást nagymértékben elősegítené. A magyar királyság intézménye nyugati átvétel, az itteni királyi kápolnák kialakulását nyugati, elsősorban német példák befolyásolták, tanulmányunknak is erről az alapról kellene kiindulnia. Sajnos, az idevonatkozó nyugati irodalom a reánk nézve annyira fontos egyházszervezeti, joghatósági és anyagi vonatkozásokra nem tér ki, a kérdéssel csupán egyetemes történeti szempontból foglalkozik, s ez a körülmény a magyar és a nyugati intézmények közti kapcsolatok kellő kidomborítását nem teszi lehetővé. A külföldi példák ismertetésénél tehát kizárólag arra szorítkozunk, hogy egyes adatok felsorolásával a királyi kápolnák intézményének az egyes európai országokban való előfordulását szemléltessük.

Németországban a IX. századtól kezdve létesülnek királyi kápolnák — a fejedelmek által leggyakrabban felkeresett Pfalzokban, így Aachen, Diedenhofen, Frankfurt és Regensburgban stb. — ezek idővel különleges székesegyházakká alakulnak át.[83] Szászországban III. Henrik a XI. század első felében Goslarban létesített királyi kápolnát az ottlevő királyi lakhelyen.[84] A német királyi udvarban működő királyi káplánokról szintén számos forrás tanúskodik. Ezek közül elsősorban meg kell említenünk a hazánkban is megfordult Brun capellanust, akit III. Ottó — miután Róma fennhatóságát megdöntötte — 996-ban a pápaválasztás lebonyolítására Rómába küld.[85]

Brun a király rokona, I. Ottó leszármazottja, Karintia hercegének fia, előkelő származása és magas egyházi beosztása nem akadályozza abban, hogy a hittérítésből is kivegye részét. 1008-ban a keletmagyarországi feketemagyarok megtérítésén fáradozik, majd innen Lengyelországon át Kelet-Németországba megy, ahol vértanúhalált hal.[86] Dél-Olaszországban a langobard fejedelmek vezetik be az udvari kápolnák intézményét, ugyanez a normannoknál is kimutatható, a szicíliai Messina városban I. Roger gróf alapítja meg 1061-ben palotájának udvari kápolnáját.[87] A Stauf fejedelmi ház alapításához fűződik a Bari Szent Miklós-bazilika, a szicíliai udvari kápolnák (capella specialis) legjelentősebbike.[88] A cseh Premyslidák egyházalapításai között is szerepelnek kápolnák, nyilvánvalóan mint királyi ecclesia propriák, ezeket a kegyuraságok intézményének bevezetése idején egy 1221. évi konkordátum szerzetesrendek tulajdonába utalja.[89]

Mint már említettük, a kegyuraság intézményének bevezetése a hazai királyi kápolnáknál egy átalakulási folyamatot váltott ki, amely a régi kápolnák kiváltságos helyzetének megszüntetésével és új kápolnák létesítésével járt. A hazai kápolnákra vonatkozó adatok ismertetésénél tehát az áttekinthetőség kedvéért a forrásanyagot aszerint csoportosítjuk, hogy azok az ecclesia propria joggyakorlata idején létesült kápolnákról, vagy pedig az átalakulás utáni idők kápolnáiról számolnak-e be.

A királyi kápolnákról beszámoló első forrás a pécsváradi apátság alapítólevele. Bár az oklevél köztudomásúlag egy XIII. század elejéről származó hamisítvány, a közlést annyiból kell figyelembe vennünk, hogy az abban felsorolt adatok többségükben nyilvánvalóan az eredeti oklevélből lettek átvéve és a hamisítás időpontjában is köztudomású viszonyokat örökítettek meg. Az oklevél szerint I. István 1015-ben egyéb adományai között az apátságnak adja: „. . .duas preterea *capellas regias* capellam videlicet beati Petri monasterio connexam et alteram que vulgo Alba ecclesia vocatur, cum earum parochiis et omnibus pertinetiis. . . in quibus sacerdotes ab Abbato constituti predicte populo divinum plenarie exhibeant servitium."[90]

A második oklevél a garamszentbenedeki apátság alapítólevele. I. Géza 1075. évi oklevele az apátság részére adományozott javak felsorolásánál a következőket mondja: „. . .preterea ego magnus qui et Geisa, gracia dei pannoniorum rex consecratus auctoritate regali conscendens statui ut ecclesia illa decimas suas omnes. . . habeat. Et parochiam, ecclesiam videlicet beate marie semper virginis, de villa Knesech, quam antea, dum *capella* lignea esset, habuit, quia *regalis* fuit, habeat. . ."[91] Az említett Knesech ma Kisapáti Bars megyében, Aranyosmarót mellett, neve 1538-ban mint Apathffalwa aliter Egihazas Nesicz fordul elő.[92]

A harmadik oklevél 1243-ból maradt fenn. IV. Béla a bélakúti apátságnak adományozza „Ecclesiam Sancti Gerardi de Minori Pesth, *capellam regiam* vacantem, de iure et cuius ad nos patronatus spectabat ius, cum duabus capellis ecclesie Sancti Gerardi (martiris), scilicet Sancti Andree apostoli in Sassard et Sancti Martini in Ewrs, quarum. . . quarta pars magistralis ad eandem ecclesiam Sancti Gerardi pertinet. . ."[93]

A negyedik oklevelet a veszprémi káptalan adja ki. Benedek veszprémi püspök 1296-ban perbe fogja Pál örsi, Mikó sasadi, Miklós csíki, János keszi, Domokos szentjakabi és Péter fehéregyházi plébánosokat, mivel megtagadták a tizedszolgáltatást és az esztergomi érsek zsinatán vesznek részt. A perbefogott plébánosok védekezésükben előadják „quod predicte decime et visitatio concilii ad ecclesiam Strigoniensem pertineret, cum ecclesia Strigoniensis hanc prerogativam ex privilegio et antiqua consuetudine prescripta habere dignoscatur, quia omnes ecclesie et *capelle regales seu reginales* et eorundem plebani et rectores plenas decimas in omnibus debeant percipere et habere et concilium archiepiscopi visitare, super quo etiam privilegium venerabilis patris domini Ladomeri archiepiscopi sancte Strigoniensi ecclesie in medium preduxerunt". A veszprémi püspök kiküldöttei a királyi kápolnák perbefogott lelkészeivel szemben — miután a kiváltságaikat felsoroló oklevél tartalmáról meggyőződtek — püspökük nevében a pert megszüntetik.[94]

Az itt közölt négy Árpád-kori oklevélhez soroljuk még azokat a középkorból származó közléseket is, amelyek az ecclesia propria idejéből származó kápolnák emlékét az átalakulás utáni korban is megőrizték. Ezek közül első helyen említjük a XV. századi Hartvik-krónikának a székesfehérvári bazilika királyi kápolna eredetéről beszámoló híradását. A krónika Szent István-legendája a bazilika alapításának eseményéről beszámolva elmondja, hogy a király azt saját kápolná-

jának tartotta fenn „tanta predita venustate supradictam ecclesiam in *propriam capellam rex* retinens", tehát királyi kápolnát megillető kiváltságokkal ruházta fel.[95]

Az ecclesia propria eredetű királyi kápolnákkal kapcsolatban 1410-ben egy pápai rendelkezés lát napvilágot. XXIII. János pápa búcsút engedélyez a Mária-ünnepek alkalmával a budavári, valamint a váron kívül fekvő és Mária tiszteletére szentelt királyi kápolnákat látogató hívek részére („qui beate Marie virginis in castro Budensi et extra idem castrum *capellas regias*... visitaverint").[96]

Végül ide soroljuk még II. Ulászlónak 1496-ban a pápához intézett folyamodványát, amelyben azt kéri, hogy a fehéregyházi pálosokat a kolostor és a templom birtokában erősítse meg és egyben járuljon hozzá, hogy a plébánosi teendőket a békásmegyeri és nyéki kápolnákban is elláthassák, amelyek valamikor szintén királyi kápolnák voltak („que eciam *capelle regie* nuncupabantur").[97]

Kíséreljük meg a felsorolt négy oklevél adataiból a királyi kápolnák szervezeti és joghatósági viszonyainak tisztázását. Figyelmet érdemel a pécsváradi és garamszentbenedeki apátság adománylevelének azon rendelkezése, hogy a királyi kápolnák paróchiáit is az adományozott javakhoz sorolja. A paróchia szónak ez időben a mai értelemtől eltérő jelentése volt, kizárólag körzetet jelentett. II. Bélának a dömösi prépostság adományait megerősítő 1138. évi oklevele az esztergomi egyházmegyét „parochia archiepiscopi"-nak nevezi, de ugyancsak előfordul az is, hogy e szóval jelölik meg világi viszonylatban a vármegyék körzetét is.[98] A paróchiának mai értelemben vett plébánia jelentése csak a XV. században terjed el, annak általános használatát kánonjogilag a trienti zsinat erősíti meg.[99] Az alapítólevélben megjelölt körzetnek hangsúlyozása a királyi kápolnák szervezeti viszonyaira és az önálló s elkülönített tizedkerületre utal.

A kispesti, sasadi, örsi adománylevél egyik szembetűnő vonatkozása, hogy a király kegyúri jogainak átruházásakor az egyházak tizedeit is eladományozza. A kegyurat megillető tizedrészesedést az ecclesia propria intézményéből eredő jognak kell tekintenünk, ez a jog a kegyuraság kialakulása után továbbra is fennáll, az adományozást megelőzően tehát a királyt illette meg. Az a körülmény, hogy a sasadi és örsi kápolna quarta magistralisa a kispesti Szt. Gellért-egyházat illette, ugyancsak arra utal, hogy e két kápolna ez időben a kispestinek leányegyháza volt, ebből a királyi kápolnáknak a megyéspüspöki plébániákkal való hasonló szervezeti viszonyaira következtethetünk. Az esztergomi érsek a király kérelmére előzetes beleegyezését adja a kápolnák kegyuraságának eladományozásához, ezzel lemond a kápolnák felett eddig gyakorolt joghatóságáról, tehát azok ez időben az exemptio kiváltságát élvezték.

A parochiális királyi kápolnák hasonló kiváltságait tükrözi a veszprémi káptalan oklevele is, kiemelvén kiváltságos helyzetüknek két lényeges elemét, a megyéspüspöktől való anyagi függetlenséget, továbbá papjainak az érseki zsinaton való részvételi jogát, ami exemptus kiváltságokból adódik. A kápolnák papságának azon jogkörét, hogy az összes tizedbevételekből teljes részt kapnak, azzal hozhatjuk összefüggésbe, hogy a király az őt megillető tizedrészesedés igénybevételével nem minden esetben él, azok elengedését külön királyi kegynek és adománynak tulajdoníthatjuk. Ez a jog azonban újból feléled, amikor a király a kápolnák kegyuraságát eladományozza, ugyanis azt tapasztalhatjuk, hogy a jogutód, az új kegyúr, igényt tart az őt megillető tizedrészre, ez a rész pedig — mint a kispesti, sasadi és örsi dézsmapereknél látni fogjuk — igen jelentős. Lehetséges, hogy az exemptus egyházak tizedeiből az esztergomi érsek is részesül, erre ugyan közvetlenül adat nem áll rendelkezésünkre, igénybevételéről csupán a megyéspüspök és az érsek közti gyakori joghatósági perekből következtethetünk. Figyelemre méltó, hogy az oklevél megkülönböztetést tesz királyi egyházak és királyi, illetve királynéi kápolnák között. Lelkészeinek hasonló sorrendben történt említéséből azt kell értenünk, hogy az egyházaknak plébánosai, a kápolnáknak rectorai voltak, ami arra mutat, hogy a királyi birtokon a kápolnák mellett egyes plébániák is királyi kegyuraság alatt állottak.

A négy oklevél adatainak értékelésével a következőkben foglalhatjuk össze a parochiális királyi kápolnáknak a XIII. századi kiváltságokból származó joghatósági helyzetét: személyi és anyagi vonatkozású passzív exemptio, amelyben az egyházi felügyelet jogkörét az esztergomi érsek gyakorolja és a lelkészek behelyezése királyi presentatio és érseki institutio mellett megy

végbe, anyagiak tekintetében pedig (in temporalibus) a lelkészek részére a megyéspüspök joghatóságától elkülönült javadalmazást biztosít. Az exemptióból származó kiváltságos jogok gyakorlása a hívek lelkigondozása tekintetében (in spiritualibus) nem mutatható ki, a plébánia teendőkörét ellátó budai prépostság hasonló viszonyaiból arra következtethetünk, hogy a megyéspüspök joghatósága ezen a téren változatlanul fennállott.

A parochiális királyi kápolnák kiváltságos helyzetének és az egyházi és világi életben betöltött különleges szerepének nyomait két további oklevélben is megtaláljuk. III. Béla 1186-ban az esztergomi érsek és Pozsony megyei nemesek között támadt vitás ügyben úgy ítélkezik, hogy a bizonyságtételre kötelezett felek esküjüket királyi kápolnában tartoznak letenni.[100] A kápolnáknak a királyi igazságszolgáltatásnál jelentkező közjogi szerepe szemléltető módon fejeződik ki a királyi ecclesiának mint magántulajdonnak a királyság intézményéhez fűződő kapcsolatában. Ugyanez tükröződik az egyházi kiváltságok terén is. XXII. Benedek pápa 1339-ben Erzsébet királynéra is kiterjeszti a férje, I. Károly részére engedélyezett azon kiváltságot, hogy a királyi kápolnákban, a királyi káplánok által, jelenlétében mondott istentiszteleteken a jelenlevők meghatározott időre szóló búcsúban részesülnek.[101] Búcsúk engedélyezése ennek a kornak gyakori jelensége, a pápák számos egyházat részesítenek ebben a kiváltságban. Az említett rendelkezés jelentősége a királyi kápolnákra vonatkozóan azonban abban domborodik ki, hogy a búcsúk elnyerését a király jelenlététől teszi függővé és a királyi méltóság szakrális hivatásának színhelyéül a királyi kápolnákat jelöli meg.

A királyi kápolnáknak az egyházi és világi életben betöltött jelentőségét vizsgálva végül rá kell mutatnunk arra is, hogy Árpád temetkezési helye felett szintén királyi kápolna épült,[102] ami elsősorban az Árpádok nemzetségi hagyománykultuszáról tanúskodik, de utal egyben a királyi háznak ehhez az intézményhez fűződő legbensőbb kapcsolataira is. Erre a kapcsolatra mutat az ország főpapjai és nemesei által a bárók és hatalmasok kihagyásával megtartott 1298. évi országgyűlésnek egy cikkelye is.[103] Az országgyűlés arra kötelezi a királyt, hogy a lábrakapott hatalmaskodásokat szüntesse meg, és ugyanakkor kimondja, amennyiben azt elmulasztaná — figyelmen kívül hagyván a királynak azon kiváltságát, hogy egyházi kiközösítés alá nem vonható —, a főpapok közbejöttével a Szentszék útján a király kápolnáját helyezik interdictum alá. Ennek a sanctiónak alkalmazásához a király kénytelen maga is előzetes hozzájárulását megadni. A kápolnák jelentőségének és szerepének más oldalára vet fényt IV. Béla 1269. évi oklevele, amelyben a veszprémi püspöknek visszadja más egyházakkal együtt a királyi kápolna eredetű szentjakabfalvi plébániát, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az udvar papjai a királyi hatalom védelme érdekében („defensione nostre potencie") akarták exemptus plébániává minősíttetni.[104] A királyi kápolna itt a királyi hatalom szimbólumaként jelentkezik.

Összegezve az itt elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a királyi kápolnák egyházi és világi rendeltetése messze túlnövi azokat a kereteket, amelyek az ecclesia propria joggyakorlata által életrehívott egyéb királyi egyházaknál kimutathatók. Az intézmény hivatásában sajátos módon fonódnak össze ugyanazon elemek, amelyek a XI. és XII. századi magyar királyság magánjogi, közjogi és egyházjogi hatáskörét jellemzik.

A már ismertetett négy Árpád-kori oklevél alapján említett királyi kápolnáknál többet nem mutathatunk ki, az egyházmegyék joghatósági viszonyai azonban olyan adatokra hívják fel a figyelmünket, amelyekből további királyi kápolnák és plébániák hajdani létezésére következtethetünk. Csepel-sziget egyházainak tizedei a XIII. században a királyt illették meg, ennek a kornak itt kimutatható plébániáit szintén királyi alapításúaknak kell tartanunk. A sziget királyi birtoklásáról számos adat áll rendelkezésünkre. Anonymus híradása is valószínűleg korának viszonyairól számol be, amikor Árpád szállását ide helyezi. A közlésből még arra is következtethetünk, hogy a királyoknak itt egy állandó jellegű lakóhelyük is volt, erről ugyancsak a középkor végéről van biztos tudomásunk, a források itt egy királynéi nyaralót említenek.[105] Az a tény azonban, hogy az oklevelek a szigetet mint keltezési helyet már a XII. században is említik és V. István halálának helyét a krónikák ide teszik,[106] arra mutat, hogy királyi lakhelye már az Árpád-korban is fennállott. IV. Béla 1269-ben, amikor a veszprémi püspöktől jogtalanul elvett egyházi javakat visszaadja, többek között átengedi a Dunának az esztergomi egyházmegyétől a pécsi és zágrábi (?) egyház-

megyékig terjedő szakaszán az összes szigetet is. Ágnes királynénak 1296. évi okleveléből értesülünk arról, hogy a királyné elődei által a püspöknek adományozott nagyszigeti tizedeket, amelyeket ő — rosszakaratú tanácsadóira hallgatva — elvett, újból visszaadja a püspöknek.[107] 1297-ben az esztergomi érsek felhívja a veszprémi püspök és a szentendrei főesperes ellen fellázadt nagyszigeti papokat a megyéspüspök iránti engedelmességre.[108] 1327-ben a veszprémi püspök az érseki zsinaton azzal vádolja az esztergomi érseket, hogy tőle a visegrádi, örsi, csíki, sasadi, segesdi, leveldi és nagyszigeti plébániákat elfoglalta.[109] A közölt események azt mutatják, hogy az érsek és püspök között támadt hatásköri villongás az említett plébániák exemptus-jogállása körül keletkezett. A királyi birtokon levő plébániák tizedeinek a megyéspüspök részére történt átadása a kegyúri jogok és az érseki joghatóság feladásával járt, ez érthető módon váltja ki a régi jogaihoz ragaszkodó papság ellenszegülését. A püspöknek azon vádja, hogy az érsek az említett plébániákat elfoglalta, nyilvánvalóan arra vezethető vissza, hogy a papság újból megtagadta a püspöki joghatóság elismerését és önként helyezte magát az érsekség alá, bár nincs kizárva, hogy ennek előidézésében az érsek keze is benne volt.

De nemcsak a Csepel-sziget plébániái, hanem az ország más részein fekvő királyi birtokok egyházai között is akadnak olyanok, amelyek hasonló eredetre mutatnak. A XIII. századi közlések ugyanis a Buda környéki és Csepel-szigeti plébániákéval hasonló jellegű joghatósági perekről számolnak be. A joghatósági viszonyok utalásai mellett felmerül egy másik szempont is, amely hasonló irányba mutat. Amint a Buda környéki kápolnák további sorsával foglalkozó fejezetekben látni fogjuk, a kápolnák egy része a megváltozott viszonyok mellett is megőrzi régi egyházi kiváltságát és exemptus plébániává alakul át. Ez az átalakulási folyamat a XV. században fejeződik be, ennek a kornak egyházi viszonyairól pedig forrásaink már részletes tájékoztatást nyújtanak. Az érseki joghatóság alatt álló exemptus intézményekről az esztergomi káptalannak 1397. évi visitatiója számol be.[110] A kimutatás „beneficie et dignitates extra ecclesiam sed subiecta" cím alatt az exemptus prépostságok és apátságok felsorolása után a következő plébániákat említi: Buda, Pesth, Wyssegrad, Pathak, Lamperzaza, Zewles, Wyhel, Segesd, Aranyas, Nagh Komar, Galambok, Apaczya Vasarhel, Kys Kaz, Leweld, Papa, ugyancsak a szebeni és brassói esperességek Erdélyben.

Az itt felsorolt plébániák múltjáról beszámoló adatok vizsgálatánál a következőket állapíthatjuk meg:

A budai plébánia keletkezésének körülményeit ismerjük, a tatárjárás után Újbudavár felépítése idején létesül. XXIII. János pápa 1410. évi bullájának tanúsága szerint az egyház királyi kápolna eredetű, plébániajellegét a tatárjárást követő időkben átépítésével egyidejűleg nyeri el. A kápolna eredetének és múltjának részletes ismertetésére a kispesti egyházakat tárgyaló fejezetben térünk ki.

Hasonló a helyzet a Duna bal parti Pest plébániájánál. Rámutattunk arra, hogy az itteni birtoklási viszonyok az Árpád-ház korai foglalására utalnak és területe szintén királyi birtok volt. A plébánia királyi kápolna eredetét okleveles adat is valószínűsíti. IV. Béla 1237-ben Pest egyházának kegyuraságát a Duna jobb parti Kispest királyi kápolnáival együtt a bélakúti apátságnak adományozta,[111] szándéka azonban — mint arra Kispest múltjának ismertetésénél rámutatunk — az esztergomi érsek magatartásán hiúsul meg. Ugyanerre mutat IV. Bélának egy másik oklevele is. 1244-ben Acus pesti plébánost „capellanus noster"-nak nevezi.[112] Városi privilégiumokat felsoroló királyi oklevelek nem egy esetben biztosítják a polgárság részére az egyháziak exemptus jogállását. Pest város plébániája is ezen az alapon őrizhette meg régi kiváltságát.

Visegrádot szintén korai királyi birtoknak kell tekinteni. Ezt későbbi korokra nézve okleveles források is alátámasztják. Az itt folytatott régészeti kutatások eredményei bizonyítják, hogy a római korból fennmaradt castrumot a XI—XII. században is lakták, valószínű, hogy ez az erődítés volt Salamon fogságának helye is, a hagyomány ugyan ezt az eseményt hibásan a ma is álló toronyhoz kapcsolta, ez a torony azonban csak a XIII. században épült.[113] A veszprémi püspöknek az esztergomi érsek ellen hangoztatott 1327. évi panasza a visegrádi egyházat a Buda környéki kápolnákkal és a Csepel-szigeti plébániákkal együtt említi, ez is exemptus jogállásának korai eredetére mutat.

Lamperzaza (Beregszász) és Zewles (Nagyszőllös) lakosai (hospesek) a XIII. században a tatárjárás után kapják kiváltságaikat. IV. Bélának „Luprechtzaza seu Beregzaz" hospesei részére adott 1247. évi kiváltságlevele egyházukra vonatkozóan a következőket mondja: „ecclesia vero eorum ad Archiepiscopatum Strigoniensem contineatur et sit sine iurisdictione magistratus",[114] tehát a király a kegyuraságot magának tartja fenn. Nagyszőllös hospeseinek első privilégiuma

1262-ből való.[115] A két egyház exemptus jogállását az erdélyi szászok kiváltságához szokták hasonlítani, ez ellen azonban az szól, hogy V. István az exemptiót a szepesi szászok egyházainak nem adja meg, a kegyúri jog fenntartása pedig régi királyi tulajdonra utal.

Pathak (Sárospatak) vallon hospeseinek kiváltságát 1201-ben Imre király állapítja meg. Az idevonatkozó oklevél tanúsága szerint már korábban is voltak kiváltságaik,[116] ezeket I. Lajos is megerősíti. Későbbi oklevelek Patakot királynéi birtoknak említik, Temesvári Pelbárt szerint II. Endre leánya, Erzsébet is itt született, tehát királyi lakhelye már az ecclesia propria idején is fennállhatott, így egyházának exemptus jogállása királyi kápolna eredetre utal.

Hasonló viszonyokat mutatnak az Wyhel (Sátoraljaújhely) múltjáról beszámoló források. II. Endre 1221-ben alapítja meg itt a Szt. Egyedről elnevezett kolostort, kiváltságait pedig 1261-ben István ifjabb királytól nyeri el.[117] Régi királyi birtoklásra vet fényt Anonymus közlése is, itt jelöli meg I. Endre orosz származású feleségének kedvenc tartózkodási, valamint a királyok gyakori vadászhelyét, amiből szintén királyi lak hajdani létezésére és királyi egyházának korai alapítására következtethetünk.

A Somogy megyei Segesd a középkorban a királyné ellátására rendelt birtok, ugyancsak székhelye a veszprémi egyházmegye segesdi főesperesi kerületének. A segesdi plébániára vonatkozó első közlés Pelagius és István bíbornokok már említett 1216. évi oklevelében maradt fenn, s a veszprémi püspök, valamint az érsek között fennállott joghatósági vitáról számol be. A helységére vonatkozó legkorábbi adat Rogerius leírásában maradt fenn, Kálmán herceg a muhi csata után Pesten átkelve a Somogy megyei Segesdre menekült,[118] IV. Béla is gyakran tartózkodik itt, amiről több innen keltezett oklevele tanúskodik. 1250-ben Jakab segesdi plébánost a király „capellanum nostrum"-nak nevezi.[119] A már több ízben idézett 1269. évi oklevél a segesdi plébániát is visszajuttatja a veszprémi püspöknek, tehát ezt megelőzően az érsek joghatóságához tartozott. 1320-ban a veszprémi püspök a segesdi, leweldi, sasadi, örsi és csíki plébánosokat kiközösíti, mert az érsek biztatására kivonták magukat az ő fennhatósága alól,[120] az 1327. évi érseki zsinaton pedig ezt a vádját az érsekkel szemben újból megismétli.

Aranyos egyházának területe — mint Segesd tartozéka — szintén királynéi birtok volt. Neve a XIII. században mint királyi és nádori oklevelek keltezési helye fordul elő, I. Károly 1327-ben „civitas reginalis Aranyas"-nak jelöli meg,[121] ebből lakosainak kiváltságos helyzetére következtethetünk.

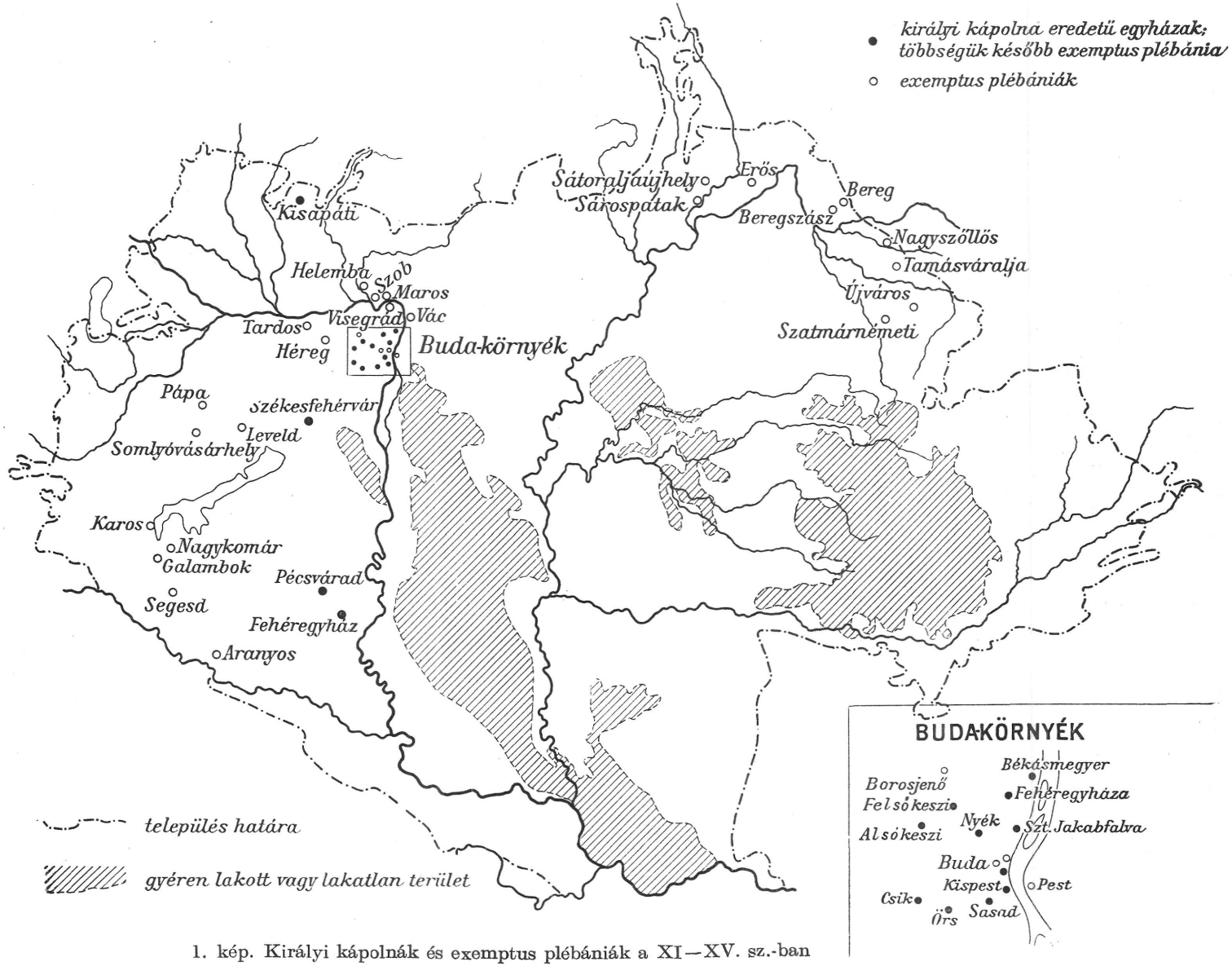
A Zala megyei Nagh Komar (Komárváros) és Galambok szintén királyi birtok. 1263-ban s 1275-ben királyi hospesek kiváltságokat nyernek.[122] Nagykomár egyben királyi lakhely is, IV. Béla tesz említést itt épült kúriájáról,[123] a szomszédos Kiskomáron „Alba Curia" nevéről ugyanezt tételezhetjük fel. A veszprémi püspök és a zalai apát tizedperéről beszámoló 1256. évi oklevél Nagykomár, Galambok és Karos tizedeit, több más Zala megyei falu tizedeivel együtt az apát tulajdonaként említi, a per során három helység plébánosa azt vallja, hogy mindig a zalai apát fennhatósága alatt állottak, az ilyen vallomások megbízhatóságához azonban kétség férhet, tudjuk, hogy általában egy emberöltőt meghaladó időnél többre nem terjednek.[124] 1355-ben I. Lajos Nagykomár, Galambok és Karos falvak földesúri jogkörét Óbuda királynéi városrész ellenében a budai prépostságnak adja, ezzel a földesurat megillető szolgáltatások is egyházi kézbe kerülnek.

A káptalan vizitációjában felsorolt Kys Kazt a közölt névalakban azonosítani nem tudjuk, valószínűleg az előbb említett Karossal azonos.

Apaczya Vasarhel (Somlyóvásárhely) plébániájának múltját nem ismerjük, a források beszámolása szerint az itteni bencés apácakolostor minden valószínűség szerint I. István alapítása, egyházának exemptus jogállása feltehetően királyi alapítású kolostor kiváltságos helyzetével függ össze.[125]

Leweld (Városlőd) egyháza 1237-ben jut a veszprémi püspök birtokába, tehát azon évben, amikor Kispest, Sasad és Örs kápolnái a bélakúti apátság kezébe kerülnek.[126] IV. Béla adománylevele felismerhető módon világít rá a királyi egyház eredetére, ez kifejezésre jut elsősorban „cum omnibus pertinetiis, decimis ac aliis iuribus" szavaiból is. A király a továbbiakban arra kéri a püspököt, hogy az egyház Beatus papjával szemben könyörületesen járjon el és csak a püspöki dézsmát vonja le a maga számára, ez a kikötés utal a királyi egyházak papjainak az adományozást megelőző teljes tizedszedési jogára. Leweld földesúri jogköre 1270-ben királyi adományként Csák bán birtokába jut, 1387-ben pedig az itteni karthauzi szerzeteseké.[127] Az egyház adományozását követő időkben neve együtt szerepel azokkal a királyi kápolnákéval, amelyeket az oklevelek az érsek és a veszprémi püspök közti perekkel kapcsolatban említenek.

Pápa 1225-ben a veszprémi egyházmegye főesperesi székhelye, 1245 és 47-ben királyi jobbágyok, 1389-ben királyi udvarnokok lakják.[128] Bár korai birtoklási viszonyaira vonatkozóan nem állanak adatok rendelkezésünkre, plébániájának exemptus jogállásából arra következtethetünk, hogy a XIII. század előtt is királyi birtok volt. Ugyanerre utal az itteni főesperesi székhely is; mint Visegrád, Fehérvár, Veszprém, Pest és Segesd eseteiben is tapasztalhatjuk, a főesperesi székhelyek többségükben királyi birtokokon voltak elhelyezve.

1. kép. Királyi kápolnák és exemptus plébániák a XI—XV. sz.-ban

Az exemptus plébániák múltjának ismertetésénél végül meg kell említenünk IX. Bonifác pápa 1400. évi bulláját, amelyben az esztergomi érseknek az egyházmegyéje területén kívül fekvő intézményei feletti joghatóságát megerősíti.[129] A felsorolás magába foglalja az 1397. évi visitatióban már említett plébániákat, ezen felül exemptusnak minősíti a budai Mária Magdolna- és Szt. Péter-templomokat, a buda-alvárosi Szt. Gellért, továbbá a sasadi, örsi, fehéregyházi és keszi egyházakat, úgyszintén a váci, beregi és németi (szatmárnémeti) plébániákat. Az exemptus plébániák számának ez időben történt felemelése és a Buda környéki királyi kápolnák kiváltságos jogainak elismerése arra mutat, hogy az a per, amely a királyi kápolnák jogállása körül kisebb-nagyobb megszakításokkal 200 évig elhúzódott, végre befejeződött. IX. Bonifác pápa bullája az exemptus plébániákat érintő lényeges intézkedéseket tartalmaz, véget vet a lelki és anyagi joghatóságból származó kettős alárendeltségi viszonynak, a plébániákat „in spiritualibus et temporalibus" az esztergomi érsek joghatósága alá utalja, ezzel megszünteti az évszázadokon át annyi vitának és pernek egyik forrását.

Az a folyamat, amely az exemptus plébániák kialakulásához vezet, IX. Bonifác bullájával még nem fejeződik be, a jelek szerint további plébániák igazolják királyi kápolna eredetüket és emellett egyes városi egyházak is kieszközlik kiváltságos jogállásukat. Gergely milkói püspök 1449-ben, nyilvánvalóan mint az esztergomi érsek vicariusa, az érsek megbízásából felkeresi a Duna mentén elhelyezkedő exemptus prépostságokat, apátságokat és plébániákat Visegrádtól Péterváradig.[130] Útjáról készített feljegyzése a következő plébániákat sorolja fel: Visegrád, Maros, Szentjakabfalva, majd Budán a Mária-, Mária Magdolna-, Szt. Péter-, Szt. Gellért-, Szt. László- és Szent György-egyházakat, Fehéregyházát, Pesten a Mária-plébániatemplomot, végül pedig a csuti plébániát. 1464-ben II. Pius pápa bullájában ismét felsorolja az esztergomi érseknek egyházmegyéjén kívül fekvő egyházi intézményeit.[131] A bulla a váci és karosi egyházak kivételével újból említi IX. Bonifác által exemptnek nyilvánított plébániákat, ezenfelül megnevezi a marosi, szobi, helembai egyházakat, úgyszintén Szentjakabfalva, Újváros (Nova Villa), Tamásváralja, Erős (Erws), Tardas, Héreg (Hereg) és Borosjenő plébániáit. Figyelemre méltó itt a marosi, szobi és helembai egyházaknak az érseki joghatóság alá való rendelése, miután ezek az egyházak egyébként is az érseki egyházmegyében fekszenek, úgy látszik, az exemptio itt a főesperesi hatáskör kikapcsolása mellett a közvetlen érseki alárendeltséget fejezi ki.

Az exemptus plébániákra vonatkozóan itt felsorolt adatok elsősorban a királyi birtokok királyi alapítású egyházainak kiváltságos helyzetét szemléltetik. Alapításuk részben, a budai Mária Magdolna- és Szt. Péter-egyházhoz hasonlóan, a kegyuraság joggyakorlatának idejére eshetett, ezeket a bennünket érdeklő királyi kápolna eredet szempontjából figyelmen kívül kell hagynunk. Nem tekinthetjük királyi kápolna eredetűeknek azokat az egyházakat sem, amelyek bár feltételezhetően az ecclesia propria joggyakorlatának időszakában létesültek, de — mint arra az említett 1296. évi oklevél is rámutat — királyi plébániák voltak. A kápolnáknak köz- és egyházjogi téren megnyilvánuló szerepe, a királyi házhoz fűződő közvetlen kapcsolata éles határvonalat húz a kápolnák intézménye és minden más királyi alapítású egyház között. Ez az eltérés kifejezésre jut a királyi plébániák további sorsának alakulásánál is. Így nem tekinthetjük királyi kápolna eredetűeknek az említett Csepel-szigeti plébániákat sem, erre nem csupán az oklevelek plébánia megjelöléséből következtethetünk. Annak ellenére, hogy itt is több évtizedes joghatósági pereknek vagyunk szemtanúi, a küzdelem itt nem az egyes egyházak birtoklásáért folyik, hanem a szigeti plébániák összességéért és annak kimenetele is eltérést mutat, Csepel-sziget plébániái nem nyerik el az exemptio kiváltságát. Hajdani kiváltságos helyzetük itt sem merül feledésbe, a megváltozott viszonyok mellett is konzerválják régi jogaikat, ez azonban csupán anyagi vonatkozásban érvényesül, felettes hatóságuk továbbra is a megyéspüspök marad. Joghatósági helyzetükről V. Lászlónak egy 1457-ben kelt oklevele tájékoztat, amelyben a király Csepel-szigeti jobbágyainak és az itteni egyházak lelkészeinek panaszára felszólítja a veszprémi püspököt, hogy a plébániáknak elődei által biztosított kiváltságait tartsa tiszteletben és egyben felhívja, hogy azok jogos birtoklását igazoló okmányait mutassa be.[132] Hét évvel később, 1464-ben a veszprémi egyházmegyének további egyházai nyerik el az exemptio kiváltságát, Csepel-szigeti plébániák azonban nem, régi jogaikból nyilvánvalóan csak a kedvezőbb tizedrészesedési feltételeket mentették át.

Az, hogy a fentebb említett exemptus plébániák közül melyeknek eredete vezethető vissza a királyi kápolnák intézményére, ez — forrásaink alapján — egyedül a Buda környéki plébániákra vonatkozóan állapítható meg ; az ország más részein előforduló exemptus egyházaknál csak gyanítható, megbízható támpontot egy adat sem szolgáltat. Van azonban egy körülmény, amely a kérdés tisztázásához bizonyos mértékig irányt mutat ; nem tekinthetjük véletlennek, hogy az okleveles adatok alapján kimutatható parochiális királyi kápolnákat mint királyi kápolna eredetre „gyanús" exemptus plébániákat ott találjuk meg, ahol a királyi ház állandó jellegű lakóhelyeit kimutathatjuk, vagy jogosan feltételezhetjük. Egy királyi curia tartozékaként szereplő kápolnáról értesülünk a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelében is, I. Géza a Komárom megyei Udvardon levő curiáját a Szt. Márton tiszteletére szentelt kápolnával együtt adja az apátságnak.[133] Ugyanígy Székesfehérvár, valamint Óbuda környékének kápolnái és Visegrád egyháza elsősorban szemléltetik a kápolnáknak a királyi lakhely közelében való elhelyezkedését. Hasonló kapcsolatot mutatnak Nagykomár, Segesd, Aranyos, Sárospatak, Sátoraljaújhely egyházai is, a királyok vagy a királyi ház tagjai gyakori itt-tartózkodásának ténye bizonysággal kimutatható, ami állandó jellegű királyi lakhelyekre is utal. Mindezek mellett valószínű, hogy Balics[134] feltételezése is helytálló, és királyi, illetve királynéi kápolnák voltak az ország jelentősebb központjaiban is, mint pl. Esztergomban és Veszprémben.

A királyi kápolnák elhelyezkedésénél mutatkozó rendszeresség egyben rávilágít a kápolnák rendeltetésére is, valószínű, hogy többségükben a királyi ház tagjainak vallási kultusz-igényeit szolgálták. Erre a következtetésre kell jutnunk az intézmény sorsának további alakulásából is. A királyi kápolnák XIII. századi eladományozásával, amint arra már rámutattunk, maga az intézmény nem szűnik meg. Újabb királyi kápolnák létesülnek, ezeket azonban már magukon a királyi rezidenciákon találjuk, és a későbbi korok terminológiájának megfelelően az udvari kápolna szerepét töltik be. A tatárjárás után megindult várépítés változást hoz a királyi lakhelyek kiválasztásában is, a királyok és királynék állandó lakhelye a nagyobb biztonságot nyújtó vár és erősség, ezeknek a falai között helyezkednek el az új királyi kápolnák is. Lelkészeik már nem a paróchia bevételeiből és a hívek adományaiból tartják fenn magukat, hanem javadalmazásukról a király gondoskodik. A változást — úgy látszik — nyugati befolyás idézi elő, az angol és francia király udvaránál hasonló viszonyokat tapasztalhatunk. Az 1279. évi „Household ordinance of Westminster" adatai szerint az angol királyi udvar lelkészei mint „clers de la chapele le rei" szerepelnek és az udvar évi készpénzjavadalmazásban részesíti őket, ugyanez tűnik ki V. Fülöp francia király 1318—19. évi udvari költségelőirányzatából is.[135]

Az esztergomi káptalannak 1397. évi visitatiója foglalkozik az udvari kápolnák hivatását betöltő rezidenciális királyi kápolnák intézményével is. A királyi káplánok számát 12 főben jelöli meg, az intézményt mint Zsigmond király alapítását tünteti fel, aki a káplánok javadalmazására Esztergom város adóbevételét, 400 márkát bocsát rendelkezésükre, az összeg folyósítását azonban Zsigmond halálával beszüntetik.

Arra vonatkozóan, hogy a rezidenciális királyi kápolnák hol helyezkedtek el, egyedül csak a budai királyi várral kapcsolatban maradt fenn adat. 1332-ben XXII. János pápa a fehérvári prépostot a nyulakszigeti apácakolostor és a budavári királyi kápolna papsága között támadt perben bíróul rendeli.[136] 1349-ben Erzsébet királyné VI. Kelemen pápához folyamodik, hogy a budavári királyi és királynéi Szt. Márton-kápolna részére — amelyet ő alapított és építtetett — búcsút engedélyezzen. A pápa az erre vonatkozó engedélyt ugyanez évben meg is adja.[137] 1381-ben a budai vár királyi kápolnájában helyezi el Remete Szt. Pálnak Velencéből hozott ereklyéjét, majd innen viszik tovább a budaszentlőrinci pálos kolostorba.[138] 1423-ban Cillei Hermann szlavon bán elcseréli a pálosokkal a budavári Szombat kapu melletti „Kammerhof" elnevezésű „magna curia"-t, amely I. Károlyé volt és amelyet I. Lajos adományozott a rendnek a hozzátartozó Szt. Márton-kápolnával együtt.[139] Ugyanez évben Zsigmond a budai vár királyi kápolnájába hozatja és állítja ki a német-római császári koronaékszereket.[140] 1450-ben egy szomszédos iskola említése kapcsán neveznek egy, a Várban levő kápolnát capella regiának.[141] 1494—95-ben Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó s pécsi püspök feljegyzései között a várbeli királyi kápolna és káplánok részére folyósított összegek szerepelnek, ugyancsak megemlékszik erről 1526-ban a királyi számadás-

könyv is, a kápolnát „capella S. Johannis in castro" és „capella regia de castro Budensi" néven említve.[142] Szerémi György, aki maga is királyi káplán volt, a XVI. század első felében „Magyarország romlásáról" írt munkájában arról számol be, hogy a törökök közeledtének hírére a királyi káplánok menekítették Pozsonyba Alamizsnás Szt. János ereklyéjét.[143]

A budavári királyi kápolnákra vonatkozóan itt közölt XIV—XVI. századi adatokból mindenekelőtt megállapítható, hogy a Várban két királyi kápolna volt, Szt. Márton kápolnája a Szombat kapu (mai Bécsi kapu) melletti Kammerhofban, s Szt. János kápolnája a királyi palotában.

Figyelembevéve a rezidenciális királyi és királynéi kápolnák eredetére, valamint rendeltetésére jelen tanulmány keretében ismertetett szempontokat, indokoltnak látszik, ha ez alkalommal felvetjük a Szt. Márton-kápolnát magábanfoglaló Kammerhof eredetének és rendeltetésének sokat vitatott kérdését is. Az irodalomban (legutóbb Zolnay László[144]) a Kammerhof elnevezésből azt a következtetést vonták le, hogy az épület a XIII. században, mielőtt királyi szállás lett, a királyi pénzverde háza volt és nevét a kincstári intézménytől nyerte. A Kammerhofra vonatkozó legkorábbi közlés Horneck Ottokár verses krónikájában maradt fenn.[145] Vencel budai megkoronáztatásának eseményeiről beszámolva kiemeli, hogy a szertartás után a királyt és kíséretét a Kammerhofba vezették „Darnar furten sy jn in den Chammerhof hin, In derselben Klaws Wont der Chunig mit Haws". Klaus, Kloster a latin Claustrum megfelelője, magyar jelentése elkerített lak, kolostor, zárda, ez a megjelölés semmiképpen sem illik egy királyi palotára. De ugyanakkor a Kammerhof elnevezés nem támogatja azt sem, hogy az épület a pénzverde háza lett volna, a „Kammer" szó ez időben nem kizárólagosan a kincstári apparátus igazgatását jelenti, elsődleges jelentése a királyi ház tagjainak legbelsőbb lakrésze, ágyasháza, a királyi család magánlakosztálya.[146] E szónak hasonló értelmű alkalmazását megtaláljuk a bécsi Burgban is, ahol a császári ház tagjainak lakrészében elhelyezett házikápolnákat „Kammerkapelle"-nek nevezték.[147] A Magna curia Kammerhof elnevezése is inkább arra utal, hogy I. Lajos uralkodása idején az özvegy királyné várbeli háza volt. Erre mutat az a tény is, hogy 1339-ben a pápa Erzsébet személyére is kiterjeszti azt a kiváltságot, hogy a király jelenlétében a kápolnában mondott istentiszteleteken a jelenlévő hívek búcsúban részesülhessenek, ez kétségtelenül Erzsébetnek a királynéi kápolnához és ezen keresztül a Kammerhof épületéhez fűződő rendkívüli és személyes kapcsolataira utal. Ez a körülmény nem támogatja azt a feltételezést, hogy az épületet I. Lajos még az anyja életében adományozta volna el, így hozzávetőleges pontossággal megállapíthatjuk az eladományozás időpontját is. I. Lajos anyja halálát követően két esztendőre, 1382-ben halt meg, tehát a pálosok 1381 vagy 82-ben juthattak a Kammerhof birtokába. Ez megegyezik a pálos évkönyvek azon közlésével, amely egy, a budai vár falain belül fekvő háznak a király által a rend részére történt 1382. évi adományozásáról számol be.[148] A jelek arra mutatnak, hogy Erzsébet még életében számolt a Kammerhofnak mint királynéi szállásnak megszüntetésével. 1380-ban kelt végrendeletében magyar és lengyel udvarhölgyeire hagyja házának összes értékeit „universa ornamenta ipsius domus nostre communia, videlicet tapetia, culcitras, indumenta et alia clenodia in eadem remanentia".[149]

Egy budavári királyi vagy királynéi lakról ad hírt V. István özvegyének, Kun Erzsébetnek 1285. évi oklevele is.[150] A királyné az 1282. évi tatár betörés idején házának előkelőivel, ifjaival, valamint budai polgárokkal a budai várba zárkózva nézi végig az ellenségre kitörő várbeliek harcát „cum in castro Budensi incluse propter metum Tartarorum fiussemus simul cum fidelibus baronibus ac iuvenis domus nostre ac civibus Budensibus"). Hogy az említett „domus nostra" valóságában egy királynéi házat jelent-e és a Kammerhoffal azonos-e, el nem dönthető, de mindenesetre lehetőséget nyújt annak feltételezésére, hogy az özvegy királynéknak már a XIII. és XIV. század fordulóján is a budai várban a királyi udvartól elkülönített szállásuk volt. A Kammerhof épülete Horneck Ottokár verses krónikájának tanúsága szerint III. Endre idején is fennállott.

A királyi várban levő Szt. János-kápolna létesítésének időpontját nem ismerjük, a reája vonatkozó első adatnak Remete Szt. Pál ereklyéinek 1381-ben történt ideiglenes elhelyezésére utaló közlést kell tekintenünk, bár kétséges, hogy a kápolna ez időben ezt a nevet viselte, védszentjének, Alamizsnás Szt. Jánosnak ereklyéit csak száz esztendő múltával, Mátyás idején hozzák el Konstantinápolyból Magyarországra.[151]

Az 1397. évi canonica visitatióban feltüntetett királyi káplánok 12 főnyi létszáma arra enged következtetni, hogy a budavváriak mellett másutt is voltak rezidenciális királyi és királynéi kápolnák, ugyancsak erre mutat Erzsébet királynénak már említett végrendelete is. A királyné az aracsai monostorra hagy két ezüst serleget, úgyszintén a lippai Szt. Lajos-kolostorra egy gazdagon díszített aranykelyhet, ezek a felső királyi kápolna tartozékai, „in superiori capella nostra habitas". Az óbudai királyi várat a XIV. századi források királynéi várnak jelölik meg, ennek szomszédsá-

gában építteti Erzsébet kedvelt klarisszáinak kolostorát is, akiknek körében gyakran tartózkodik, végrendeletében ide kíván temetkezni. A „felső kápolna" megjelölés két királynéi kápolna létezésére utal, a felső nyilvánvalóan a Kammerhofbeli Szt. Márton-kápolna, amelynek berendezéséről és kegytárgyairól hagyakozik, az alsó pedig valószínűleg az óbudai királynéi vár Szt. Erzsébet-kápolnája, amelynek nevét Hunyadi János özvegyének egy 1477. évi adománylevelében ismerjük.[152]

Egy további rezidenciális királyi kápolna hajdani létezésére egy késő-újkori adat szolgáltat támpontot, 1728-ban Du Bruiel József Ignác, a pozsonyi vár káplánja a királyhoz intézett beadványában rámutat a várkápolna szegényes berendezésére, amelyet csupán egyetlen oltárkép díszít és kéri, hogy a császári-királyi kápolna (capella cesareo-regia) nevéhez méltó felszerelésben részesüljön. A megjelölés régi hagyományon alapulhat: a vár építtetője Zsigmond király, a rezidenciális királyi kápolnák bőkezű pártfogója; a kápolna hajdani kiváltságos helyzetéhez tehát alig férhet kétség.[153] A kápolnának a királyi házhoz fűződő kapcsolatára utal Ulisses Macciolini olasz festő által 1570-ben kiállított nyugta is, aki a pozsonyi várkápolnában Károly főherceg megbízásából végzett festői munkákat.[154] Feltételezhetjük, hogy a rezidenciális kápolnák száma az itt felsoroltakét jóval meghaladta, és minden jelentősebb királyi vagy királynéi vár kápolnája ezt a intézményt képviselte.

A királyi kápolnák intézményének ismertetésénél végül foglalkoznunk kell a király környezetében már korán feltűnő királyi káplánok (capellani domini regis) és királyi kápolnaispán (comes capellae regiae) szerepével is. Az irodalomban Balics György,[155] Miklóssy Zoltán[156] és Kumorovitz L. Bernát[157] foglalkozott a kápolnaispánság intézményének kérdésével. Balics csupán két helyen — Székesfehérváron és Veszprémben — tételez fel királyi kápolnákat mint I. István, illetve Gizella királyné alapításait, szerinte ezek mellett működő káplánságból alakult ki a királyi, illetve királynéi kancellária. Miklóssy szerint a királyi capella a királyi capellanusok konventszerű testülete volt, élén a kápolnaispánnal, tagjai a scolasticus, cantor és magister, ennek bizonyítására azonban nem sorol fel meggyőző érveket. Kumorovitz kimutatja, hogy a királyi kápolnaispán feladata III. Béla idején a királyi pecsét őrzése, s oklevelek pecsételése volt. A királyi udvarnál betöltött hatásköre később, a XII. század nyolcvanas éveiben kibővül, átveszi a bizalmas jellegű királyi gyűrűspecsét őrzését is. 1374-ig saját nevében, de királyi pecsét alatt mint hiteles hely, királyi okleveleket állít ki, ugyancsak ő tölti be a királyi levéltár őrének tisztét is. 1374 után hiteleshelyi működése megszűnik és az udvari bírósággal mint független szervvel működik együtt, ugyancsak oklevélátírást végez a király nevében. 1435-ben ezt a hatáskört azonban az udvari bíróság veszi át, a kápolna tagjai ezután kizárólag egyházi téren tevékenykednek.

Fehérpataky a királyi kancellária kialakulásáról írt munkájában szintén foglalkozik a kápolnaispánoknak a királyi udvarnál betöltött szerepével.[158] Megállapításai szerint a királyi káplánok egyeteme alkotta a királyi capellát, ezeknek tevékenységi köre a XI—XII. században oklevelek kiállítására is kiterjed, a kápolnaispán feladatköre az oklevelek pecsételése. III. István idején a királyi capella intézményéből válik ki a kizárólagosan közjogi funkciót betöltő királyi kancellária.

A nyugati fejedelmi udvarok clericusainak szerepével foglalkozó külföldi irodalom a magyar kápolnaispánsághoz hasonló szervezeti viszonyokat mutat ki. H. Bresslau szerint az udvaroknál működő lelkészek (capellani) összességének neve idővel szintén capella, ennek főnöke és vezetője az archipresbiter, custos capellae vagy primicerius capellae, ez az udvari tisztség első ízben Pipin idején tűnik fel, Jámbor Lajos idején pedig már mint főkáplánt (Erzkapellan) említik.[159] H. Schaller szerint a frank királyok udvari káplánjai, a fejedelmek tanácsadói, mint tudósok, költők és művészek kimagasló szerepet töltenek be koruk udvari életének kialakításában, mint az udvar írástudó tagjai pedig kezdetben ellátják a kancellária teendőkörét. Hatáskörük kiterjed a bel- és külpolitikára, egyházi vonatkozásban pedig ők gyakorolják a királyi egyházak feletti felügyeleti jogkört. A szicíliai királyságban a capellanus maior vagy magiste capellanus a királyi udvartatás püspöke, akinek joghatósága az udvari káplánok összességére, az udvartartás tagjaira, valamint az udvari és fejedelmi egyházakra terjed ki, úgyszintén világi viszonylatban a kancelláriára és egyéb közjogi hivatást betöltő udvari szervekre.[160] A cseh kápolnaispáni címről II. Ferdinándnak egy oklevele még

1622-ben is megemlékszik, amikor az olmützi püspököt Comes Regalis Capellae Bohemiae-nak nevezi.[161]

Az intézménynek hazai kialakulása nálunk szintén fokozatosan ment végbe. A káplánok tisztségét a XI. században a királyi környezethez tartozó clericusok töltik be. Neveiket a királyi oklevelek kiállítói között találjuk, vagy pedig olyan esetekben szerepelnek, amikor királyi megbízás alapján járnak el. A somogyvári apátság 1091. évi alapítólevelének záradékában királyi káplánok tanúskodnak: „. . .dator istius preceptii rex Ladislaus. Testes qui cum eum fuerunt: dux Lambertus frater eius. . . Michael, Seraphin, Copan capellani illius."[162] A pécsi és kalocsai püspökség 1093. évi vitás határügyében pedig „cuius contraversie executores comites duo praesint, Capellani Thimoteus et Laurentius"-t olvashatunk.[163] A kápolnaispán címnek első előfordulása a XII. század közepén mutatható ki, 1148-ban „regie capelle presidens" megjelölést találjuk,[164] az 1171. és 1172. évi oklevelek Vido ispánt „comes capelle" és „magister capelle"-nek említik.[165] A királyi kápolnaispán elnevezés mint comes capellae a XIII. században állandósul, tisztségét az udvarnál betöltött jelentőségének megfelelően ekkor már főpapok töltik be, 1295-ben Benedek nándorfehérvári püspök egyben a kápolnaispán helyettese is (vicecomes capelle regie).[166] A királyné kápolnaispánjának nevéről értesülünk egy 1268. évi oklevélben, ahol Ambrus mester mint „comes capelle domine regine Ungarie" szerepel.[167]

Az udvar mellett működő királyi káplánok testületének kialakulása is fokozatos fejlődést mutat, lelkészeinek különálló testületként való szereplése valószínűleg csak a XI. század végével következik be. Erre vonatkozóan a XII. század elejéről már biztos értesülésünk van, Kálmán király decretumában kivonja a királyi és hercegi káplánokat (capellani regis et ducis) a rendes egyházi bíróság hatásköre alól.[168] A testületnek a középkorban használatos nevéről Zsigmondnak egy 1395. évi okleveléből értesülünk. A király János esztergomi érseknek adományozza „quondam possessionem comitatus capelle nostre regie Bayon vocatam in comitatu Pilisensi sitam ad dicto comitatu ipsius capelle nostre regie (nos) separantes".[169] A királyi káplánok testületének neve tehát comitatus capellae, kápolnaispánság volt. A kápolnaispán és kápolnaispánság javadalmáról XIV. és XV. századi oklevelek számolnak be, a Somogy megyei Kege (Kegye) falu 1337 és 38-ban a kápolnaispán birtoka,[170] ugyancsak Zsigmond király a már meglevő javadalmakhoz 1406-ban újabb birtokokat csatol, ezzel a birtokok számát 28-ra emeli.[171]

A királyi kápolnaispán és ispánságnak különösen közjogi téren megnyilvánuló szerepét Kumorovitz és Fejérpataky fejtegetése alapján ismertettük, a már elmondottakból is megállapítható, hogy az intézmény mind a hazai, mind a külföldi királyi udvarok kialakulásánál jelentős szerepet töltött be. Az udvar clericusai hatáskörének közjogi téren kimutatható fokozatos háttérbeszorulása világosan mutatja azt az utat, amelyet a királyi udvar középkori fejlődése az egyházi és közjogi szerveinek különválasztásával az elvilágiasodás terén megtett. A keresztény világrendbe illeszkedő újdonsült királyság az egyház szervező erejére támaszkodik, a keresztény államrend szervezői pedig azok az egyházi személyek, akik a fejedelmek köré csoportosulnak és akikre műveltségük, tudásuk és szervezettségüknél fogva az új állam kialakításának feladata hárul. A királyi udvarok keletkezésének időszakában ők a fejedelmek tanácsadói, az udvar köz- és egyházigazgatási feladatkörének ellátói. Befolyásuk közjogi vonalon idővel mindinkább háttérbe szorul, amint a magyar kápolnaispánságnál is megállapítható, hatáskörük végül kizárólag egyházi vonalra, a királyi egyházak, legfőképpen kápolnák felülgyeletére szorítkozik.

Mindezek ismeretében tehát következőkben foglalhatjuk össze a királyi kápolnák intézménye kialakulásának, virágzásának és elsorvadásának történetét: az első királyi kápolnák alapításának idejét I. István korára kell tennünk, ezt Anonymusnak Fehéregyházára vonatkozó közlése is alátámaszja. Kialakulásuk az ország területén elszórt királyi birtokon épülő királyi lakokhoz kapcsolódhatott, mint a királyi ház vallásgyakorlásának színhelye. Mindezek mellett — mint Székesfehérváron és Fehéregyházán kimutatható — temetkezési hely is. Ugyanerre mutat a német királyi kápolnák rendeltetése is, az aacheni, magdeburgi, bambergi királyi kápolnák a IX—XI. században szintén királyi temetkezési helyek. A hercegi kápláni cím feltűnéséből arra következtethetünk, hogy a királyi és királynéi kápolnák mellett voltak hercegi kápolnák is, ezek valószínűleg a ducatus területén helyezkedtek el.

A királyi környezethez tartozó klerikusok az intézmény fejlődésének első szakaszában a kápolnák lelkészei lehettek, ezt a capellanus elnevezés is valószínűsíti. Befolyásuk növekedésével, valamint a királyi udvartartás közjogi funkcióit ellátó szervezeteinek kiépülésével a kápolnaispánnal az élen különálló testületet alkotnak, ezzel szétválik a királyi kápolnaispánság és a kápolnák lelkészeinek szerepköre is. Az utóbbiaknak kiváltságos helyzete a XIII. században már csak a kápolnák exemptus jogállásához kapcsolódik, tisztségüket plebanus vagy rector címmel jelölik meg és teendőkörük a hívek lelkigondozására szorítkozik. Feltehető, hogy az egyes kápolnák lelkészei még a XIII. században is a kápolnaispánság tagjai, így elsősorban Pest plébánosa, akit IV. Béla 1244-ben mint királyi káplánt egy határ bejárására Szlavóniába küld,[172] hasonló közjogi funkciót tölt be mint királyi káplán 1250-ben Segesd plébánosa is.[173] A kápolnaispánság pályafutása világi hatáskörének visszafejlődésével — az udvarnál betöltött jogállásában — a kiindulóponthoz való visszakanyarodást mutat, a residenciális kápolnák kialakulása idején a királyi kápolnák lelkészi tisztét újból a királyi káplánok töltik be.

A parochiális királyi kápolnák eladományozása a XII—XIII. század fordulóján következhetett be, a segesdi egyház joghatósági hovatartozásának ügye 1216-ban már a Szentszék előtt van, ez a pernek több éves előzményeire vet fényt. A kispesti, sasadi és örsi, valamint leveldi kápolnáknak 1237. évi eladományozása ennek a folyamatnak az utolsó szakaszára eshetett. Figyelmet érdemel, hogy Csehországban és Szicíliában ugyanez időben történik a kápolnák eladományozása.

Az intézménynek a XII—XIII. század fordulóján történt felszámolását elsősorban az egyház és a király közti viszonyban beállott változásnak kell tulajdonítanunk, ennek egyik megnyilvánulása az invesztitúra eltörlése és a kegyúri joggyakorlat bevezetése. Ebben a megváltozott helyzetben a capella intézmény, amely — ez ideig is csak csökkent mértékben részesült az ecclesia jogaiból és a magánjogban gyökerezett tulajdonviszonyainál fogva — az ecclesia és a magánistentiszteleti célokra épült oratórium közt foglalt helyet, elveszti létjogosultságát, mert a világos megoldásokat kedvelő kánonjog igyekszik a felesleges vitákra alkalmat adó átmeneti képződményeket lehetőség szerint megszüntetni. Ezt a folyamatot kifejezően szemlélteti az intézmény átalakulása. A parochiális királyi kápolnák az ecclesia propria joggyakorlatának megszüntetése után teljes jogú ecclesiává (plébániává) alakulnak át, az örökükbe lépő residenciális kápolnák pedig kizárólag magánistentiszteleti célokat szolgálnak a király és közvetlen környezete számára.

Amint a wormsi konkordátum nem vetett végett a császárok és a pápák közötti harcnak, mert a XII. század közepén újult erővel lángol fel — 1122-ben ennek a küzdelemnek csupán az első szakasza zárult le —, úgy a laterani zsinat határozatainak végrehajtása sem megy végbe ellenállás nélkül. Ez az ellenhatás a királyi egyházak vonalán nálunk leghatározottabb formában a királyi kápolnák visszaszerzésére irányuló törekvésekben és az ezzel kapcsolatos joghatósági perekben jelentkezik, ennek egyik kifejezője a Buda környéki kápolnákról hírt adó 1296. évi oklevél is. Ezek a perek, mint már említettük, a XIV. század második felében azzal az eredménnyel fejeződnek be, hogy a királyi kápolnák jelentős része újból elnyeri az exemptio kiváltságát és érseki joghatóság alá kerül, ezzel kialakul a királyi vagy városi kegyuraság alatt álló exemptus plébániák intézménye.

Habár a rezidenciális királyi kápolnákat csak az Anjouk korában tudjuk teljes biztonsággal kimutatni, a régi és új intézmény közti átmenet egy vagy másfél évszázados fokozatos fejlődés eredményének tekinthető. Az intézmény a török hódoltság idején szűnt meg, fennmaradását a Habsburg-ház hagyományai sem támogatják. A Babenbergek idején 1221-ben épült bécsi Burg lakóinak lelkigondozását kezdetben a szomszédos Szt. Mihály-egyház plébániája látja el. A Burgban működő káplánok címe 1282-ben „rector capellae Castri Viennensis", később „capellani aulae", tehát udvari káplánok, beosztásuk nem az udvari kápolna lelkészi tisztsége, hanem az „ubi aula ibi parochus" joggyakorlata alapján a császári család tagjaihoz fűződő személyes jellegű szolgálat. Az itteni egyház jogállása és címe a XVIII. századtól kezdve „k. u. k. Hof und Burgpfarre".[174] A hajdani királyi kápolnák öröksége nálunk a török hódoltság megszűnése után csupán joghatósági vonatkozásban éled fel, Buda környéken, most már mint az

ország fővárosában, középkorra visszanyúló jogai alapján az esztergomi érsek gyakorolja napjainkig a főpásztori jogokat. Az első Árpád-kori királyaink alapította királyi kápolnáinknak még emléke is feledésbe merül, egyedül az exemptus plébániatemplomokon napjainkban is látható királyi kettőskereszt hirdeti még ennek az intézménynek emlékét.

KISPEST (KELENFÖLD) EGYHÁZAI

Kispest (Minor Pesth) vagy más néven Kelenföld (Creynfeld) a középkorban a Duna jobb partján, a mai Döbrentei tér és Tabán területén feküdt. Fejlődését és virágzását két természeti adottságnak köszönhette, a helységet érintő Duna-szakasz alkalmas révátkelőhely volt, ez összeköttetést biztosított a már korán kereskedelmi központtá fejlődött Duna bal parti Pest gazdasági vérkeringésével; másik adottsága: a napjainkban is kiemelkedő jelentőségű melegvizű forrásai, gyógyhatásukat már akkor is ismerték és alkalmazták, erről az 1298. évben említett, Szt. Erzsébetről elnevezett kórház is tanúskodik.[175] Figyelembe véve ezeket az adottságokat, valószínű, hogy Kispest már korán kiemelkedett a környező telepek között, fejlődése városi jelleget öltött, és a tatárjárás előtti időkben kereskedelmi, valamint gazdasági téren Óbudával együtt azt a helyet foglalta el, amely utóbb a pesti hegyen épült Újbudának jutott osztályrészül.

Kispest egyházairól beszámoló legkorábbi közlés a Szt. Gellért-legendában maradt fenn. A legenda arról ad hírt, hogy Gellért püspök vértanúságát követő napon a pesti Mária-templomban lett eltemetve, teste hét évig ebben a templomban pihent, amikor is a csanádi püspök és apát kérésére a király beleegyezését adta, hogy maradványait Marosvárra vigyék át.[176] A közlésből ugyan nem tűnik ki kétséget kizáró módon, hogy az egyházzal kapcsolatban említett Pesten melyik Pestet kell értenünk, az a körülmény azonban, hogy a legenda a kispesti révet is pestinek nevezi („cum autem ad portum Pest venissent"), a kérdés eldöntésénél némi támpontul szolgálhat. Egy másik kispesti egyházról értesülünk a krónikának Gellért püspök vértanúságáról beszámoló közléseiből. Megírják, hogy amikor a kispesti révhez érkező püspököt és társait a pogány lázadók elfogják és egy taligában letaszítják Kelenföld hegyéről, mellét lándzsával ütik át, fejét pedig kövön zúzzák szét. Ezt a követ a Duna hullámai áradáskor gyakran elérik, azonban hét esztendőn át nem képesek a vért róla lemosni, míglen a követ a marosvári egyházban helyezik el. Azon a helyen, ahol a püspök fejét szétzúzták, a hegy alatt Szt. Gellért vértanú tiszteletére emelt egyház ékeskedik.[177] A következő egyházi vonatkozású közlés az 1225. évi eseményekről számol be: III. Honorius pápa utasítja a váci püspököt, hogy a pesti plébános és a veszprémi püspök közti kelenföldi tizedperben a püspök javára hozott ítéletet hajtsa végre.[178] A per lefolyásából arról értesülünk, hogy Kispest tizedei a veszprémi püspököt illették meg. 1236-ban Róbert esztergomi érsek a király kérelmére beleegyezését adja, hogy a joghatósága alá tartozó kispesti, másként kelenföldi Szt. Gellért-egyház, valamint a sasadi Szt. András és örsi Szt. Márton magistralis kápolnák kegyuraságát tizedeivel együtt a bélakúti apátságnak adományozza.[179] A felsorolt két oklevél adatai arra mutatnak, hogy Kispesten joghatósági vonatkozásban az óbudaihoz hasonló viszonyok állottak fenn, az érsek exemptus intézményei mellett a püspök joghatósága is érvényesült. Az egyházak kegyuraságának eladományozására vonatkozó előzetes érseki hozzájárulás úgy látszik félreértésre adott alkalmat. IV. Béla 1237-ben a bélakúti apátságnak adományozza mindkét Pest egyházainak kegyuraságát, a hozzátartozó kápolnákkal együtt.[180] A sérelmet, amely mindkét Pest eladományozásával az érseket érte, a tatárjárás eseményei sem tudták elfeledtetni. 1243-ban IV. Béla kénytelen megismételni adományozását, ebben a Duna bal parti Pest egyházának kegyuraságáról már nincsen szó, csupán a kispesti, sasadi és örsi kápolnákról; az oklevél ugyanakkor kiemeli azok kegyuraságának jogalapját, az egyházat királyi kápolnának jelöli meg.[181]

Kispesten tehát az adományozás révén a tizedbevételek felett a megyéspüspök és az új kegyúr, a bélakúti apátság osztozik, az új helyzet azonban olyan hatásköri ellentéteket vált ki, amelyek évtizedek leforgása alatt sem szűnnek meg. Az ellentétek okát arra kell visszavezetnünk, hogy a kispesti egyházak joghatósági viszonyai már az eladományozást megelőző időkben

is tisztázatlanok lehettek. Az adománylevél ugyanis a Gellért-egyházat királyi kápolnának és exemptnek tünteti fel, a király utóbb mégis „visszaadja" a püspöknek. Kíséreljük meg ennek a bonyolult kérdésnek a rendelkezésre álló adatok világánál való tisztázását.

A kérdés megközelítéséhez foglalkoznunk kell Kispest másik egyházával, a budai vagy egyidejűleg pestújhegyinek is nevezett Mária-egyházról beszámoló közlésekkel. Mint arra már rámutattunk, XXIII. János pápa 1410. évi bullája az egyházat más Buda környéki kápolnákkal együtt királyi kápolnának jelöli meg. Az oklevelet ugyan időbelileg két évszázad választja el a parochiális királyi kápolnák korától, a közlést mégis megbízhatónak kell tekintenünk, mert ez idő tájt fejeződik be a királyi kápolnák régi jogállásának visszaszerzésére irányuló per, és ekkor nyerik el újból érseki alárendeltségüket, hajdani joghatósági helyzetük tehát közismert volt. A budai Mária-egyházról beszámoló két legkorábbi oklevél a tatárjárást követő évekből maradt fenn. Az első a veszprémi káptalannak egy 1247. évi oklevele, amelyben több egyházmegyei kápolna köteles szolgáltatásait szabályozzák.[182] A káptalan megállapítja, hogy a budaújhegyi Mária-egyház szolgáltatásai a veszprémi püspököt illetik meg. Ezt követően, 1248-ban, IV. Ince pápa a veszprémi püspök panaszára vizsgálatot rendel el a székesfehérvári prépost és káptalan, valamint az esztergomi és budafelhévízi keresztesek ellen, mert a püspök jövedelmét, köztük a budaújhegyi Mária-egyház jövedelmeit lefoglalták.[183] A közöltekből arra következtethetünk, hogy a budavári Mária-egyházat, a többi királyi kápolnához hasonlóan, a XII—XIII. század fordulóján eladományozták és a veszprémi püspök joghatósága alá került, a tatárjárást követő években azonban itt is — egyelőre más királyi egyházak által támasztott jogigények révén — a királyi ház részéről megnyilvánuló visszaszerzési törekvések lépnek fel.

Egy 1255. évi oklevél számol be arról, hogy IV. Béla az egyház kegyuraságát a nyulakszigeti apácáknak adományozza.[184] Az adománylevél az egyházat „in ipso castra construenda"-nak mondja, tehát akkor építették át. Újbuda vára is ez időben épül fel, a király a jelek szerint nincsen tekintettel a püspöknek bár jogos, de ugyanakkor célkitűzéseit hátráltató jogigényeire. A hajdani királyi kápolna a megváltozott követelményeknek megfelelően a várépítéssel egyidejűleg királyi adományból épül újjá, majd pedig kegyuraságát a hozzá legközelebb álló rendnek, Margit leányát befogadó apácakolostornak ajándékozza. Az oklevél alábbi szavai „ius patronatus, quod ..... nobis utpote vero patrono competebat" és „omnis honor et omne emolumentum, qui et quod nobis vel nostris filiis seu nepotibus deberetur ex hac nostra concessione, cui in ipsius ecclesie primaria et ante omnem consecrationem fundatione Strigoniensis archiepiscopi consensus accessit" világosan mutatják régi időkre visszanyúló királyi kegyuraságát, nemzetségi birtoklását és érseki alárendeltségét. A veszprémi püspök több, mint két évtizedig nem képes jogait érvényesíteni, amikor is — 1269-ben — fordulat áll be a király magatartásában, a jogtalanul elvont egyházi javakat visszaadja a püspöknek. A felsorolt egyházi intézmények között a budai Mária- és a kispesti Gellért-egyház is szerepel, az oklevél idevonatkozó része következő szavakkal világít rá a Mária-egyház rendezetlen joghatósági viszonyaira: „... .ecclesia Beate virginis Marie in Monte Budensi noviter fabricata vocata plebania apud vulgos . . .", tehát nem kegyúri egyház, mert bár eladományozta, vissza kell adnia a püspöknek, de nem is plébánia, csak a nép hívja annak, mert a megyéspüspök joghatósági területén, annak hozzájárulása nélkül létesült.[185] Egy 1285. évi pápai oklevél arról tudósít, hogy ez időben a Mária-egyház kegyurasága ismét a szigeti apácáké, ennek azonban megvoltak az előzményei. Amint a veszprémi káptalan magánlevéltárának XVIII. századi elenchusában feltüntetett és azóta elveszett 1277. évi oklevél kivonatából megtudjuk, IV. László megerősíti IV. Béla azon intézkedését, mellyel a püspököt a budai Mária-egyházért és a Gellért-egyház tizedeiért kártalanítja. A király tehát kegyuraságát vétel útján szerezte vissza.

A kispesti egyházak eredete kérdésének tisztázását a veszprémi püspök és a bélakúti apát közti tizedperek adatai is elősegítik. A pereknek egy figyelemre méltó kísérőjelensége, hogy IV. Béla idején a perlekedő felek között az apát kerekedik felül, nyilvánvalóan övé a király támogatása. IV. Béla utódainak idején azonban megváltozik a helyzet, a püspök a több eredményt felmutató fél, a dézsma beszedésénél az apáttal szemben erőszakot is alkalmaz és törekvéseit — amint az egyes jelekből megállapítható — a király is támogatja.

A kispesti tizedper kezdete csaknem egybeesik a Gellért-egyház kegyuraságának eladományozásával, erről IV. Ince pápának 1245. évi oklevele tanúskodik, amelyben a veszprémi püspök azon panaszára, hogy az apát az egyház jövedelmeit lefoglalta, vizsgálatot rendel el.[186]

1291-ben a tizedek megosztására vonatkozó megegyezés jön létre a püspök és az apát között, a Gellért-egyház tizedei, valamint Sasad quarta magistralisa a veszprémi egyházé, viszont a püspök átengedi az apátnak jóindulata jeléül a Gellért-egyház terménytizedeit, fenntartván magának annak teljes borbevételét.[187] A kihangsúlyozott jóindulat azonban alighanem valamilyen, a püspök által el nem ismert jogigényt takar ; ha az apát tizedrészesedésének nem lett volna jogalapja, aligha részesült volna abból. 1295-ben a püspök Prenner és Morthan budai polgároknak bérbeadja Buda-környék egyházainak tizedeit.[188] Rákövetkező év szeptember 15-én, tehát szüret táján, a bélakúti apát az esztergomi érsek előtt írásba foglalja az egyezség visszavonására vonatkozó bejelentését.[189] A viszály újbóli fellángolásának okáról egy 1297. évi oklevélből értesülünk : a püspök bérlői dézsmáláskor elvitték az apát 25 hordó borát.[190] Az érsek előtt lefolyó perekről több oklevél tanúskodik, a püspök esküvel igazolni tartozik a bor elvitelére előadott mentségeit. A jelek arra mutatnak, hogy a per várható kimenetele részére nem lesz kedvező. Ezt követően azonban olyasmi történik, amit a királyi kápolnákkal kapcsolatos pereknél másutt is tapasztalhatunk. Az érsek 1298-ban három esetben elhalasztja a pert, majd végül az utolsó halasztási határozatában megadja ennek okát : a halasztást a királynak és a királynénak a püspök részére kiadott rendelete írja elő.[191]

Az apátnak a történtek után, úgy látszik, nem marad más hátra, mint a kiegyezés, ez ugyanez évben,[192] majd pedig a végleges formában 1302-ben be is következik. Az erre vonatkozó megállapodásban a határokat pontosan megjelölve megosztják a tizedkerületeket, a püspök részére a budai vár kelenföldi kapujától kiindulva az Ördögárok hídjáig, majd innen hozzávetőlegesen a Hegyaljai út vonalán haladva a Fehérvár felé vezető útig terjed. Ettől a vonaltól a budai vár faláig terjedő terület dézsmája, úgyszintén Sasad quarta magistralisa a veszprémi egyházé, amelyből a sasadi pap öt hordó bort kap, az apátság részén a tized az apátságé, ebből a kelenföldi Gellért-egyház papja szintén öt hordó bort kap évente.[193]

A megosztás két szempontból is figyelmet érdemel. Míg a püspök része a Tabánra és Naphegyre szorítkozik, az apátság körzete — valószínűleg összefüggően — magában foglalja a Gellérthegyet, a Sashegyet, valamint azok környékét. A közöltekből megállapítható, hogy az apátság Kispest dézsmaterületéből a nagyobb részt kapta, bár annak egyháza a veszprémi püspöké volt, tehát kegyurasága itt, úgy látszik, az egyházmegye magánkegyúri rendszerébe illeszkedik bele, míg Sasadon az egész dézsma az övé és ezzel a királyi adományból szerzett jogait teljes egészében fenntartja. A körzetek közt jelentkező aránytalanságból egyben fogalmat alkothatunk magunknak mind a veszprémi egyházmegye, mind a királyi egyházak területén gyakorolt kegyúri tizedrészesedésről.

A másik szembetűnő sajátossága ennek a körzetmegosztásnak, hogy a püspök területe csupán a budai vár faláig terjed. A pesti hegyen épült Budavár belterülete tehát ez időben már nem tartozott a püspökséghez, ennek ténye kiegészíti a budavári Mária-egyház megváltására vonatkozó 1277. évi szűkszavú közlést ; a király ez alkalommal csupán a tizedkerületnek a Vár belterületére eső részét váltotta meg.

Az itt elmondottakból következőkben foglalhatjuk össze a kispesti egyházak múltjának és joghatósági viszonyainak alakulását : A budavári Mária-templom eredetének kérdése az elmondottak alapján tisztázottnak tekinthető. A királyi kápolnák intézményére vonatkozó ismereteinkből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az egyház mint királyi kápolna XI—XII. századi alapítású. Említésre méltó, hogy Budavárnak 1686. évi visszafoglalása után a templomban elhelyezett emléktáblán az egyház alapítójául I. Istvánt, alapításának idejét pedig az 1015. évben jelölték meg, valószínű, hogy ez a megállapítás egy fennmaradt és ekkor még élő hagyományon alapult.[194] Ugyancsak erre mutatnak a Mária-templom restaurálásakor végzett régészeti kutatások eredményei is, a IV. Béla-korabelinek feltételezett alapfalakban másodlagosan román faragott köveket találtak.[195] Némethy Lajos szerint ez az egyház a Gellért-legendában említett pesti Mária-egyházzal azonos és a vértanú püspököt ideiglenesen ide temették el,[196] vizsgálódásunk eredményei nem zárják ki ennek lehetőségét sem.

A kispesti dézsmaper lefolyásából levont következtetésünk arra utal, hogy a szintén királyi alapítású Gellért-egyház a veszprémi püspök joghatósági területén létesülhetett. A krónikák szerint is a vértanú halálát követő időkben, valószínűleg csak a szenttéavatás után épült, építése idején a püspök joghatósága itt — talán egy általunk nem ismert másik kispesti egyház révén — már több évtizedes múltra tekintett vissza, az ebből előállott tisztázatlan joghatósági helyzet csak a XIII. század végével, a bélakúti apáttal létesített tizedmegosztással nyer rendezést.

Az apátnak itt csupán korlátozott jogköre érvényesül, az egyház tizedeiből kénytelen a püspöknek is részt adni, és bár kegyuraságának alapja a királyi adomány, ezt nem gyakorolja kizárólagos, a királyi egyházakat megillető jogkörrel, hanem az egyház alapítását megelőző időkre visszanyúló püspöki joghatóság elismerése mellett.

A kispesti Gellért-egyház további sorsáról XI. Benedek pápának a béli apáthoz intézett 1303. évi okleveléből értesülünk.[197] A veszprémi püspök panasza szerint a bélakúti apát elfoglalta a budai Szt. Gellért-egyházat és az ottani tizedekkel kapcsolatban is jogtalanul járt el. Az apátság itteni kegyuraságáról beszámoló utolsó adat 1351-ből maradt fenn a pétervárадi apát és a kelenföldi plébános között létrejött szerződés kapcsán.[198] Ezt követően nem találunk több utalást az egyház sorsára vonatkozóan, a források az apátság kegyuraságát nem említik többé. IX. Bonifác pápa 1400. évi bullája az exemptus plébániák közé sorolja „plebania sancti Gerardi de suburbio oppidi Budensis"-t, ezzel az esztergomi érsek joghatósága alá kerül és a királyi kápolna 163 év elteltével újból elnyeri hajdani egyházi kiváltságát.

SASAD, ÖRS ÉS CSÍK EGYHÁZAI

A három középkori falu közül napjainkig egyedül Budaörs maradt fenn, Sasad hajdani fekvését nem ismerjük, valahol a Sashegy déli lejtője táján lehetett, Csík nevét és helyét a Budaörstől nyugatra fekvő Csík puszta őrizte meg. Sasad Szt. András- és Örs Szt. Márton-egyházának XIII. századi története a kispesti Gellért-egyházhoz kapcsolódik, kegyuraságuknak az 1237, ill. 1243. évi eladományozása idején ennek fiókegyházai voltak, Királyi kápolna eredetükről a már említett 1296. évi oklevél is beszámol, amikor a veszprémi püspök Pál örsi, Mikó sasadi és Miklós csíki plébánosokkal szemben megindított perét visszavonja, miután a többi Buda környéki királyi kápolna plébánosaival együtt igazolták régi kiváltságukat. A bélakúti apátságnak sasadi és örsi kegyurasága fokozatosan szorul háttérbe, a kispesti tizedpereknél Örs már nem szerepel, 1319-ben pedig a sasadi egyházzal együtt a veszprémi püspök joghatósága alatt áll. A csíki kápolna hol az örsi, hol pedig a keszi (Budakeszi) egyházak tartozéka.

Az egyházak XIV. századi tizedpereinek — az irodalomban sasadi dézsmaper elnevezés alatt váltak ismeretessé — jellemző vonása az egyházak lelkészeinek régi kiváltságaik visszaszerzésére irányuló küzdelme. A bélakúti apátság kegyuraságának megszűnése után a veszprémi püspök kizárólagos joga érvényesül itt, ennek megdöntése az a cél, amely a papságot nyílt ellenállásra készteti a püspökkel szemben, akárcsak a Csepel-szigeti plébániáknál, vagy a segesdi és leveldi egyházaknál. A király és udvara itt sem nézi tétlenül a küzdelmet, minduntalan kicsillan a perek lefolyását megörökítő közlések sorai között a királyi háznak az a színvallása, amely a papság ügyének támogatásával a kápolnák visszaszerzését célozza. A perek jelentőségére és horderejére fényt vet a római szentszéknek minduntalani beavatkozása is, holott az alsópapság fegyelmezetlenségével és engedetlenségével kapcsolatos ügyek általában egyházmegyei hatáskörön belül intéződnek el.

A sasadi dézsmaper XIV. századi eseményeit a következőkben ismertetjük: 1319. november 25-én a veszprémi püspök Pál segesdi, István leveldi, Ferenc sasághi, Pál örsi plébánosokat nyilvánosan kiközösíti, mivel az esztergomi érsek biztatására joghatósága alá helyezkedtek, megtagadták az őt megillető járandóságok fizetését, ezen túlmenően a sasadi és örsi plébánosok az örsi tizedeket is lefoglalták.[199] Ugyanez év november 6-án a püspök ügyvédje bemutatja az érseknek a kiközösítő rendeletet és bejelenti, hogy a püspök a szentszék elé viszi az ügyet.[200] 1320. szeptember 9-én újból kiközösíti a segesdi, örsi, leveldi, sasadi és csíki plébánosokat.[201] 1321. november 27-én XXII. János pápa megbízza a pécsi püspököt a sasaghi és örsi plébánosok ügyének kivizsgálásával.[202] 1322. május 10-én a pécsi püspök a segesdi, leveldi, sasagi, örsi és csíki plébánosok ügyében a feleket Fehérvárra idézi.[203] 1327. február 4-én a győri, egri és pécsi püspökök bizonyítják, hogy az érsek a visegrádi, örsi, sasagi, csíki, segesdi és leveldi, valamint több Csepel-szigeti egyházat jogtalanul saját joghatósága alá vont.[204] Ugyanezen a napon megegyezés jön létre az érsek és a püspök között, hogy az ügy vizsgálatára 2—2 megbízottat küldenek ki.[205] 1340. május 15-én XII. Benedek pápa a császmai prépostot a veszprémi püspök és a sasadi, örsi és csíki plébánosok közti perben bíróul rendeli ki.[206] 1347. december 1-én az érsek Mihály örsi és Benedek sasadi plébánosok perét királyi

parancsra egy évre elhalasztja.[207] 1349. május 6-án az érsek vikáriusa a pert királynéi parancsra újból elhalasztja.[208] Ez ugyancsak megismétlődik június 2-án is.[209] Június 3-án Balázs veszprémi kanonok tiltakozik a per hároméves halasztása miatt.[210] 1350. május 6-án az érsek a pert újból elhalasztja.[211] 1354. május 13-án a pápai ügyhallgató a fenti papokat a pápai curia bírósága elé idézi.[212] A per további folyásáról még számos oklevél tudósít, VI. Ince pápa 1356-ban ez üggyel kapcsolatban még két esetben bocsát ki rendelkezéseket, a per maga azonban még évekig elhúzódik. Kimenetelének körülményeit nem ismerjük, a jelek arra mutatnak, hogy Sasad és Örs tekintetében a püspök alulmaradt, egyedül Csík maradhatott meg a kezén.

IX. Bonifác pápa 1391. szeptember 14-én megerősíti a sasadi és örsi plébániák kegyuraságának Zsigmond király által az esztergomi káptalan részére történt adományozását.[213] Az 1397. évi káptalani visitatio a két egyházat ugyan még nem sorolja az exemptus plébániák sorába, csupán kiemeli, hogy azok jövedelme az esztergomi káptalané. IX. Bonifác említett 1400. évi bullája Sasad és Örs plébániáit azonban exempteknek jelöli meg, ezzel elülnek azok a hullámok, amelyek a három királyi kápolna sorsának alakulása körül annyi viszályt idéztek elő. A felsorolt események bővebb magyarázatot nem igényelnek, önmagukban is szemléltetik a per hátterét és rámutatnak azokra a hatóerőkre, amelyek a királyi kápolnák régi jogainak visszaállításánál közreműködtek.

FELSŐ- ÉS ALSÓKESZI EGYHÁZAI

A középkori oklevelekben említett Keszi falu ma Budakeszi néven ismeretes. A falu maga ez időben két részre tagolódik, Felső- és Alsókeszire ; ezeknek három egyházát ismerjük, a felsőkeszi Mária-, az alsókeszi Szt. György-, úgyszintén a szőlőhegyen álló Szt. Lőrinc-kápolnát. A három egyház joghatósági viszonyai hasonló állapotokat tükröznek, mint azt Óbudán és Kispesten láthattuk, a belterületen Mária és Szt. György kápolnája mint királyi kápolnák az esztergomi érsekhez tartoznak, a szőlőhegyen álló Lőrinc-kápolna, akár csak az Óbuda melletti Bánya, a veszprémi püspöké. Eladományozásuk és királyi kápolna jellegük megszüntetésének időpontját nem ismerjük, valószínűleg még a tartárjárás előtt következhetett be és a veszprémi püspök birtokába kerültek. Az a harc, amelyet a királyi kápolnák régi jogainak visszaállítására folytattak, itt dúlt a leghevesebben és ennek folytán az egyházak is gyakran cseréltek gazdát.

A keszi egyházakra vonatkozó első adat 1264-ből maradt fenn, Pál veszprémi püspök Albert pap ellen a keszi Szt. György-kápolna elfoglalása miatt indított per szentszéki felebbezését engedélyezi Péter papnak.[214] A püspök itteni jogköre tehát ez időben már több esztendős múltra tekinthetett vissza. Közte és az érsek közti viszály váltakozó menetére jellemző, hogy 1290-ben az érsek visszaadja a püspöknek a Lőrinc-kápolnát, amelyet egy remete gondozására bízott. Ez az esemény arra mutat, hogy a Szt. György- és Mária-egyházak ez időben az érsek joghatósága alatt állhattak.[215] 1295-ben a püspök Buda környéki tizedeinek Prenner és Morthan budai polgárok részére történt bérbeadásánál a felsorolt tizedkörletek között Keszit is említi, ez nyilvánvalóan a Lőrinc-kápolna tizedeire vonatkozhatott.[216] Ezt a veszprémi káptalannak már ismételten említett 1296. évi oklevele is valószínűsíti, mert a püspök több Buda környéki királyi kápolna plébánosával együtt János keszi pappal szemben is elismeri a teljes tizedszedési és az érseki zsinaton való részvételi jogát.

1329. szeptember 16-án a budai káptalan előtt István veszprémi kanonok, banai plébános, az egymázmegyéhez tartozó több plébánossal együtt kijelenti, hogy János keszi plébánosnak a püspök ellen benyújtott fellebbezését semmisnek tekinti.[217] Ugyanez év december 13-án XXII. János pápa a zirci apát, a fehérvári prépost és a domonkosok budai perjelje által visszahelyezteti Budai János keszi plébánost az avignoni útja alatt az alsó- és felsőkeszibeliektől megnyirbált javadalmainak teljes birtokába.[218] János keszi pap tehát az igazáért a pápához is elment ; ismerve a kor utazási viszonyait, ami idő és fáradság mellett legfőképpen tetemes költséget jelentett, felvetődik a kérdés, hogyan jutott el egy magyar falusi pap Franciaországba ? János keszi pap a nehézségeket alighanem magas pártfogók segítségével oldhatta meg. A következő két évtized eseményei ismeretlenek előttünk, a per továbbviteléről tanúskodik a pápának a váradi püspökhöz, a bélakúti és pécsváradi apátokhoz intézett 1350. évi felszólítása, vizsgálják ki, igaz-e az a hír, hogy Ádám alsókeszi plébános a felsőkeszi plébániát elfoglalta és a környéken tizedeket is szed.[219] A jelek szerint tehát ebben az időben a veszprémi püspök kerekedett felül, de hamarosan újabb fordulat következik be, mert június 6-án a veszprémi káptalan ülésén kihirdetik a pápai curia által hozott ítéletet, amely Ádám alsókeszi plébánost visszahelyezi a plébánia birtokába.[220] Három nappal később ez meg is történik, Beke esztergomi kanonok Ádám papot ellentmondás nélkül visszahelyezi az alsókeszi Szt.

György- és felsőkeszi Mária-kápolnák birtokába.[221] A püspök azonban nem nyugszik meg az ítéletben, ugyanez év december 13-án ügyvivője által megbíz több egyházi tisztségviselőt, folytassanak vizsgálatot és hallgassanak ki Buda környéki és keszi tanúkat, hogy Ádám pap valóban jogos-e a tizedszedésre és bírják rá a lakosságot, hogy neki adózzanak.[222] A püspöknek a szentszéki ítélettel szembeni állásfoglalása súlyos következményekkel jár. Turrei Bozo, a pápa által a keszi perben kiküldött bíró kiközösíti a püspököt. Ennek a váratlan fordulatnak bekövetkeztéről Frigyes zsámbéki prépost, a keszi per pápai kiküldött albírájának nyilatkozatából értesülünk, aki a püspököt — miután a plébánost tizedei birtokába visszahelyezte, a perköltséget megfizette, a fellebbezést visszavonta és az elmaradt jövedelmének megtérítését esküvel ígérte — feloldja a suspensio, excommunicatio és interdictum alól.[223] Az immár száz esztendeje elhúzódó viszály még ekkor sem csendesedik el, 1362-ben a budai káptalan előtt a veszprémi püspök ügyvivője kijelenti, hogy a püspök Ádám keszi plébános damiánmálhegyi tizedeit nem szedi, miként azt a plébános rágalmazó módon hirdeti.[224] Ádám pap azonban nem élvezhette sokáig szívós küzdelmeinek gyümölcsét, 1365-ben új fordulatot vesz a per. Busqueto Bernát pápai ügyhallgató ítéletéből megtudjuk, hogy a püspök Ádám örsi plébánost azzal vádolta, hogy 1358-ban világi hatalom igénybevételével foglalta el az alsó- és felsőkeszi tizedeket. VI. Ince és V. Orbán pápák rendeletére az ügy auditor elé kerül, aki azt kivizsgálja, a tizedek háromnegyed részét a püspöknek, egynyolcad részét a káptalannak, egynyolcad részét pedig a plébánosnak ítélte, a szedett többlet visszatérítése mellett.[225]

A világi hatalom igénybevételének vádja itt ismét a királyi kápolnákkal kapcsolatos perek jellegzetes vonását mutatja, az említett világi hatalmon csak a királyi udvart érthetjük, más hatalomnak ez időben nem volt befolyása az egyházi ügyekre. Figyelemre méltó még az ítéletnek a tizedek megosztására vonatkozó rendelkezése is, a megosztás egyezik Róbert veszprémi püspök 1226. évi és IV. Béla 1255. évi okleveleiben foglaltakkal, a veszprémi egyházmegyében tehát, amint arra már e tanulmány bevezető részében rámutattunk, a plébánosokat a tizedbevételek egynyolcada illette meg. A keszi egyházak ügye ezzel még nem ér véget, a per még évekig elhúzódik és a plébánia több Buda környéki volt királyi kápolnával együtt 1400-ban nyeri vissza exemptus kiváltságát.

SZENTJAKABFALVA EGYHÁZA

E falu a középkorban a mai Újlak vagy Neustifft helyén állott, egyházának XIII. századi múltjáról mindössze három oklevél számol be, 1296-ban a királyi kápolnák plébánosai felsorolásánál egy Domonkos nevű papjáról értesülünk. Az egyház eladományozása szintén a tatárjárás előtti időkre eshetett, a veszprémi káptalan 1247. évi okleveléből kitűnik, hogy a szolgáltatásai ekkor már a veszprémi püspököt illették meg.[226] Sorsa ez időben a budavári Mária-egyházhoz kapcsolódik, a püspök visszaszerzési kísérletei 1269-ig nem vezetnek eredményre. IV. Béla — mint arra már rámutattunk — a jogtalanul elvett egyházakkal együtt Szentjakabfalva kápolnáját is visszaadja a püspöknek. 1296-ban látszólag újból kísérletet tesznek régi jogainak felélesztésére, ez azonban nem jár maradandó eredménnyel.[227] A keszi per idején Lőrinc szentjakabfalvi plébános 1329-ben a kerület többi plébánosával együtt semmisnek nyilvánítja János keszi papnak a püspök elleni fellebbezését, ez egyházának joghatósági hovatartozására is fényt vet.[228] Egyházának nevét a Buda környéki királyi kápolnák pereiről beszámoló források többé nem említik, így feltételezhetjük, hogy a veszprémi püspök a XIV. században háborítatlanul birtokolta, ennek kell tulajdonítanunk, hogy IX. Bonifác pápa bullája sem sorolja az exemptus plébániák közé. Szentjakabfalva királyi kápolnája kiváltságos jogállását II. Pius pápa 1464. évi bullájával nyeri vissza.

FEHÉREGYHÁZA

A magyar történeti és régészeti kutatásnak nincsen talán még egy olyan területe, amelyhez az elmúlt másfél évszázad során annyi érdeklődés és egyúttal oly sok balsiker fűződött volna, mint Fehéregyháza hollétének kérdése. A probléma napjainkig megoldatlan, a sorozatos eredménytelenség nyomán kialakult általános vélemény feladta a kérdés tisztázásának reményét, ezzel az ügy — legalábbis továbbiakig — lekerült a kutatás napirendjéről. Bennünket Fehér-

egyháza elsősorban mint királyi kápolna és mint Buda-környéknek hajdani plébániája érdekel, így a róla beszámoló források adataival is elsősorban ebből a szemszögből kívánunk foglalkozni.

Fehéregyházára az újkorban Anonymus krónikája irányította a figyelmet, kéziratának 1746-ban a bécsi császári könyvtárban történt felfedezése ismét feleleventette azt a középkori hagyományt, amely Árpád fejedelem sírjának helyét az Óbuda határában álló kápolnához kapcsolta. Híradása szerint Árpádot egy forrás felett, amelynek vize kőmederben folyik Attila városába, temették el, ezen a helyen a magyarok megtérése után épült a Szűz Mária tiszteletére szentelt egyház, amelyet Fehérnek neveznek.[229]

Az a tény, hogy Árpád sírja felett egy királyi kápolna épült, mindenekelőtt a királyi háznak nemzetségi hagyománykultuszáról tanúskodik, az egyházalapítás indokának főmotívuma itt nem annyira a királyi birtokon megindított egyházszervezés, hanem a nemzetség egy kimagasló tagja, a honfoglaló ős iránti kegyelet.

Fehéregyháza eredetéről beszámoló források adatai mellett korai alapításának tényét neve is valószínűsíti. A pécsváradi apátság alapítólevelében említett két királyi kápolna közül az egyik ugyanezt a nevet viseli, feltehető, hogy „a fehér" megjelölés mint Fehérvár vagy a Zala megyei Alba curia esetében, összefüggésben áll az Árpád-ház korai alapításaival. Az alapítólevélben szereplő Fehéregyháza ma már nem létező helység, Szebenytől délnyugatra feküdt Baranya megyében.[230]

A jelek arra mutatnak, hogy az óbudai Fehéregyháza a XIII. században nem osztozott a többi kápolna sorsában, neve a Buda környéki kápolnák eladományozását követő joghatósági perekben nem szerepelt, valószínű, hogy Árpád sírjához fűződő kegyelet segítette át azon a válságos korszakon, amely az intézmény átmeneti megszüntetésével kiváltságos helyzetét fenyegette, és az egyház a középkor végéig királyi kegyuraság alatt állott. Erre mutat az a különös gondoskodás, amely Mátyásnak és II. Ulászlónak a kápolna fenntartása érdekében a pápához intézett folyamodványaiból is kitűnik, és végül 1483-ban azt eredményezte, hogy gondozásával a király a pálosokat bízta meg.[231] 1370-ben András veszprémi kanonok, budai főesperes a veszprémi székeskáptalantól bérbeveszi a főesperesség tized-negyedeivel együtt Fehéregyháza jövedelmeit is, ez az esemény látszólag arra mutat, hogy a kápolna ez időben a veszprémi püspök joghatóságához tartozott. Az a körülmény azonban, hogy a bérleti megállapodás az egész Pilis megyére kiterjedő budai főesperesség mellett Fehéregyházát külön kiemeli („quarta ipsorum in districu Budensi quasdam existentes . . . ac de alba ecclesia ipsi provenientes"), inkább arra enged következtetni, hogy nem tartozott a főesperességhez és bevételeit a káptalan is bérelte csupán.[232] IX. Bonifác 1400. évi bullája — mint arra már rámutattunk — ezt az egyházat is az exemptus plébániákhoz sorolja, a veszprémi püspöknek anyagi érdekeltsége azonban ennek ellenére továbbra is fennáll. Ozorai Pipo 1407-ben utasítja fehérvári kamarását, hogy a püspöknek Fehéregyháza, Nándor és Nyék tizedjárandósága fejében 1800 forint értékű sót szolgáltasson ki.[233] A joghatósági szempontból bonyolultnak tűnő ügy hátterére azonban némiképpen fényt deríthet a rendelkezésből kitűnő azon tudósítás, hogy ezeket a tizedeket György királyi kápolnaispán szedte. Fehéregyháza plébániájának körzete Békásmegyerre és Nyékre is kiterjedt. Mindkét falu az itt végzett régészeti kutatások eredményei szerint is a középkorban egyházas hely volt, a feltárt maradványok alapján képet alkothatunk magunknak Buda-környék két hajdani királyi kápolnájáról. A nyéki kápolna Árpád-kori magva a XV—XVI. században újabb épületekkel bővült, eredetileg egy félköríves szentéllyel záródó kisméretű (5,30 × 7,73 m belvilágú) kápolna volt.[234] Hasonló kisméretű egyház volt a békásmegyeri is. Legkorábbi épületrészei szintén románkori eredetre mutatnak. Mindkét kápolna temetkezési helyül szolgált, a sírok azonban a feltárás idején már meg voltak bolygatva, így kormeghatározó lelet nem került elő.[235]

Fehéregyházának az egyházi életben betöltött jelentőségére és szerepére legkifejezőbben a XV. századból fennmaradt források világítanak rá, plébánosainak tisztét királyi presentatio mellett jelentős egyházi méltóságot viselő lelkészek vagy befolyásos családok lelkésztagjai töltik be, a kinevezés körül támadt versengés minduntalan Szentszék, király vagy kormányzó és érsek beavatkozását idézi elő. A korból fennmaradt források adatait Gárdonyi Albert alább idézett munkája foglalja össze.[236]

1496-ban II. Ulászló felhatalmazást kér a pápától a pálosok számára, hogy a plébánia híveinek lelki gondozását is elláthassák, ezen felül a szombati napon Fehéregyházán áhítatoskodók és alamizsnálkodók részére búcsú engedélyezését kéri, azzal az indokolással, hogy az Egyház a főpapok és főurak körében nagy tiszteletnek örvend („ad quam praelatii et barones singularem gerunt devotionis affectum").[237] Az Árpád-ház hagyományai iránt megnyilvánuló kegyelet tehát még ekkor is élt. A másfél évszázados török hódoltság és a nemzeti hagyományoktól távolálló idegen uralkodóház feledteti el a középkor nemzedékeinek gondosan ápolt hagyatékát.

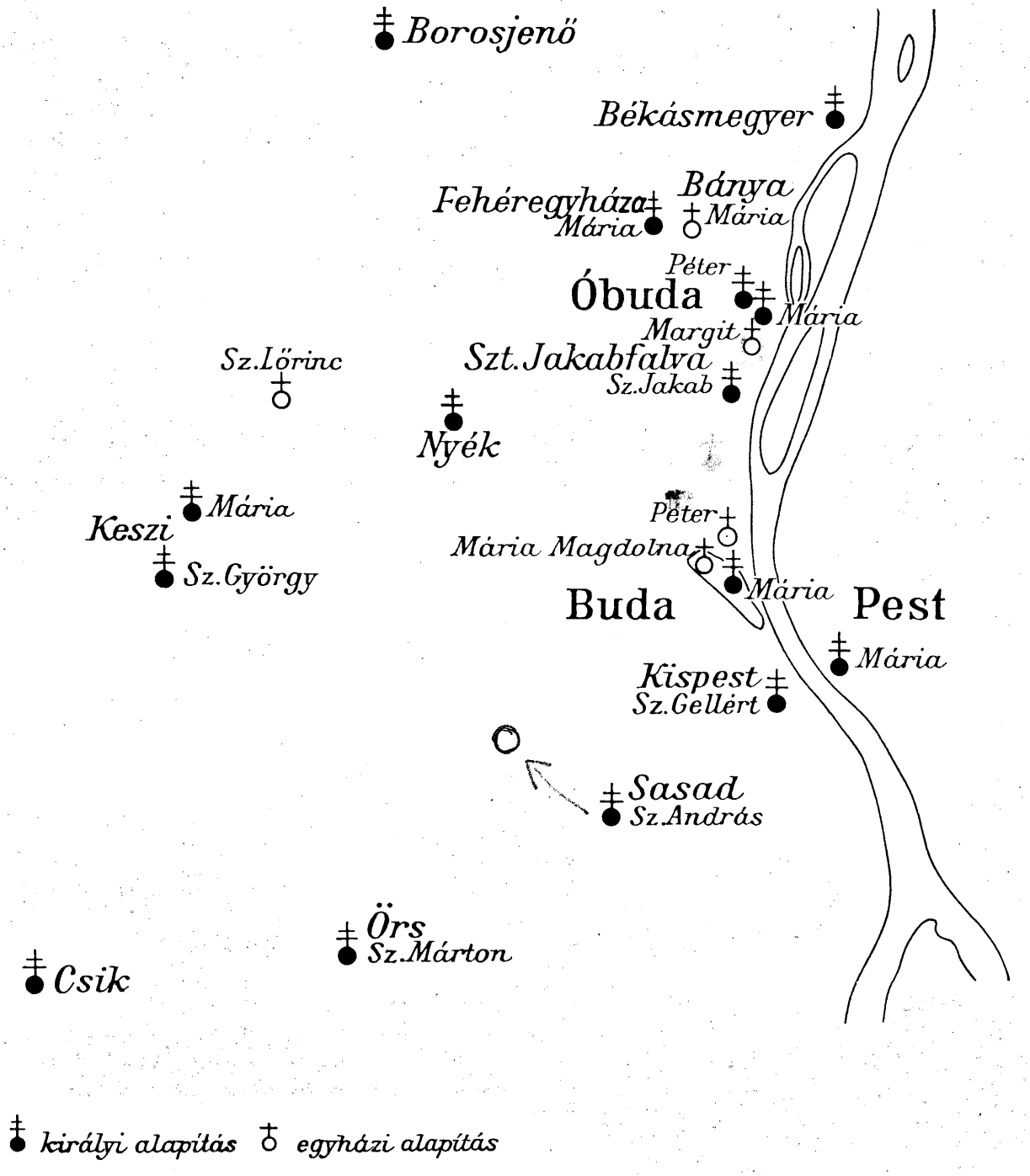
*

A Buda környéki plébániák középkori kialakulásának története újabb adatokat szolgáltat fővárosunk múltjának megismeréséhez. Vessünk egy pillantást a XI—XIII. századi oklevelekben szereplő királyi kápolnákat, valamint a pápai bullákban exemptnek megjelölt plébániákat feltüntető térképre, a királyi egyházak elhelyezkedése kifejező módon szemlélteti Buda-környéknek a királyi birtokok közt elfoglalt kiemelkedő szerepét, ami elsősorban a királyi kápolnáknak az ország más részeihez viszonyított szokatlan nagy számában nyilvánul meg. Elhelyezkedésük egyben szemünk elé tárja az ecclesia propria joggyakorlatának időszakában fennállott jelentősebb királyi birtokokat is, ezek két különálló birtokcsoportba sorolhatók, melyeknek magja a Dunántúl, illetve a Felső-Tisza vidék. Ezen csoportokon belül a következő jelentősebb királyi birtokterületeket állapíthatjuk meg : a Duna mindkét oldalára kiterjedő Buda környéki és visegrádi, továbbá Bars, Komárom, Fejér, Veszprém, Somogy és Baranya megyei, valamint felső-tiszai birtokcsoportot.

Nem lehet kétséges, hogy ez a kép nem szemlélteti teljes egészében ennek a kornak az ország területén fellelhető összes királyi birtokát, kiterjedésük a felsorolt területeket jóval meghaladhatta. A királyi kápolnák jelenléte csupán annak kifejezője, hogy a szóban forgó helységben egy olyan királyi kúria állott, amely a királyi ház tagjainak tartózkodási helyéül szolgált. Elhelyezkedésük egyben gazdasági okokra visszavezethető jellegzetességet is mutat, a kápolnák többségét azokon a vidékeken találjuk meg, ahol a középkornak fejlett bortermelése is kimutatható. A budai borvidék, Somlyóvidék, Somogy nyugati része, Pécsvárad, a Hegyalja menti Sárospatak, Nagyszőllös szőlőművelés alatt álló hegyoldalait és lankáit a királyi uradalmak legbelterjesebben művelt részeinek kell tekintenünk, itt helyezkednek el a királyi ház tagjai által gyakran felkeresett királyi lakhelyek is. További kápolnák elhelyezkedése szintén közös vonást mutat. Ezeket az ország erdős részein találjuk, az itt létesült királyi kúriák rendeltetése nyilvánvalóan vadászattal függött össze. Végül egyes királyi kápolnákat az ország jelentősebb központjaiban találunk meg, mint Székesfehérvárott, Óbudán és Pesten stb., ezek ugyancsak az ittlevő királyi lakokhoz kapcsolódhattak.

A Buda környékén kimutatható királyi kápolnákat szintén a királyi ház tagjainak gyakori itt-tartózkodásával kell összefüggésbe hoznunk. Egy itteni királyi lakhely korai létezését forrásaink is valószínűsítik, III. Béla Óbudán látja vendégül Barbarossa Frigyes német császárt Szentföldre vezetett hadjárata alkalmával. A kápolnáknak itt tapasztalható csoportos előfordulása azonban ellentmond annak a feltételezésnek, hogy azok kizárólagosan magánistentiszteleti célokat szolgáltak volna, az óbudai királyi lakhely körzetében tizenegy királyi kápolna elhelyezkedésének ténye ez ellen szól. Azt sem fogadhatjuk el, hogy a királyi birtokokon létesült királyi alapítású plébániák kivétel nélkül királyi kápolnák lettek volna, mert ez esetben csoportos előfordulásukat más birtokon is észlelnünk kellene.

Mint a királyi kápolnák rendeltetésének és szervezeti viszonyainak vizsgálatánál kimutattuk, az intézmény szerepének egyik legjellegzetesebb vonása a királyi ház személyeihez fűződő kapcsolat, elsősorban magánistentiszteleti célt szolgáló egyház, de egyúttal — mint Székesfehérvár és Fehéregyháza kápolnáinál kimutatható — temetkezési hely is. I. Istvánt követő királyaink a XI. században még nem temetkeznek Székesfehérvárra, Pétert Pécsen, Aba Sámuelt

2. kép. Buda-környék plébániái a XIII. sz.-ban

a sári nemzetségi monostorban, I. Endrét a tihanyi, I. Bélát a szekszárdi monostorban, I. Gézát Vácon, Salamont valahol a Balkánon vagy Dalmáciában, I. Lászlót pedig Nagyváradon temették el, Kálmán az első, aki újból megnyitja a Székesfehérvárra temetkező királyok sorát. Az itt felsorolt hazai temetkezési helyek a sári monostor kivételével királyi ecclesia propriák, az Árpádok nemzetségi egyházai, kézenfekvőnek látszik tehát, hogy ebben a korban az Árpád-ház többi tagját az általános szokásnak megfelelően szintén nemzetségi egyházakban temették el, ennek helye pedig a nemzetség tagjainak otthonául szolgáló szállásterület lehetett. Figyelembevéve a Buda-környéket érintő Duna-szakasznak mindkét oldalán kimutatható királyi kápolnák szokatlan nagy számát, fel kell vetnünk a kérdést : vajon az itteni kápolnák nem a nemzetség tagjainak sírhelyét jelzik-e? Az Árpádoknak ezen a térségen történő korai temetkezéséről krónikáink is megemlékeznek, amikor Fehéregyháza mellett fejedelmi temetkezési helynek jelölik meg a Pest megyei Taksony falut is, mint Taksony fejedelem sírhelyét, ugyanide temetkezik I. Endre pogányhitű testvére, Levente is.[238] V. Istvánnak 1270. évi oklevele e falut az ugyancsak Pest megyei Zoyck és Ráád falvakkal együtt a ducatushoz tartozónak mondja, a Buda környéki királyi birtokon tehát nemcsak a király és királyné, hanem a herceg is részt birtokolt.[239]

Az itt elmondottak fővárosunk múltját új megvilágításba helyezik. Ennek a vidéknek gazdasági jelentőségét bortermelése mellett egyéb szempontok is kiemelik. A Dunán lebonyolódó kereskedelmi forgalom mellett az itteni révhelyeken összepontosul a még ókorból fennmaradt úthálózat is, az ezen át lebonyolított forgalmat Aquincum gazdasági szerepéből adódó római hagyatéknak kell tekinteni. A kereskedelemmel foglalkozó volgai bolgároknak Pestre történt telepítése is az áruforgalom útjában elhelyezkedő kereskedelmi gócok korai kialakulását mutatja. Azok a jelek, amelyekből ennek a vidéknek gazdasági szerepére és az Árpádoknak ehhez a területhez fűződő kapcsolataira következtethetünk, arra utalnak, hogy Óbuda földrajzi adottságából eredő központi szerepét a honfoglalás utáni időkben is megtartotta és az Árpád-nemzetségnek legjelentősebb szálláshelye volt. Óbuda elpusztul a tatárjárás idején, régi fényét és jelentőségét többé nem nyeri vissza, Szt. Péter-temploma, valamint Attila művének tulajdonított városfala sem épül fel újra, a város képe a XV. századi leírások tanúsága szerint falu jelleget ölt. Budakörnyék azonban — amelyet Anonymus Megyertől Szászhalomig és Diódig terjedően Kund fia, Kurszán birtokának jelöl meg és a fejedelmi, majd a királyi nemzetség első szállásterülete — a tatárjárás után továbbra is betölti adottságából eredő régi hivatását. Térségein új királyi székhely épül, Óbuda hajdani jelentőségének hagyatéka pedig tovább él a pesti hegyen épülő új királyi erősség, Budavár nevében.

Az a kép, amely a királyi kápolnák országos elhelyezkedéséből elénk tárul, még további következtetésekre is jogosít. A királyi birtokok fekvésénél mutatkozó rendszeresség, amely azok dunántúli és felső-tiszai elhelyezkedéséből adódik, csupán a XI. századi királyi egyházalapítások egy töredéke, a királyi kápolnák feltüntetésének eredménye. Amennyiben a királyi egyházalapításoknak egyik leglényegesebb feltételeként a királyi tulajdonból eszközölt juttatást ismerjük fel, az eddig nyert képet — a XI. századi királyi területek megállapítása érdekében — ki kell egészítenünk az Árpádok XI. századi azon egyházi birtokadományozásaival, melyeket a veszprémvölgyi, pécsváradi, pannonhalmi, tihanyi, szekszárdi, garamszentbenedeki, dömösi, somogyvári és zalavári adománylevelek sorolnak fel, beleértve az Árpád-házzal rokon Koppány lázadása folytán királyi kézre szállott Somogy és Győr megyei területeket is. Az oklevelekben felsorolt birtokok javarésze a Dunántúlra esik, de amint a veszprémvölgyi, pécsváradi és tihanyi alapítólevelekből is kitűnik, kiterjed a Duna—Tisza közé is, úgyszintén a garamszentbenedeki és dömösi alapítólevelek tanúsága szerint a Dunától északra, Komárom, Bars és Hont megyékre. A felsorolt birtokok a királyi kápolnák jelenlétéből királyi birtoknak tekinthető területekkel együtt csaknem összefüggő területté egészülnek ki, az ezek közé feltételezhetően beékelődő vár- és egyéb nemzetségi birtokok területe a kisebbik részt képviselhette. Ezt az összefüggést mutató területet nagy vonásokban a következően határozhatjuk meg : A Duna Rába- és Dráva-torkolata közti szakaszának két oldalát érintő vármegyék, valamint a Dunántúlnak a Balatont övező megyéi. Az itt feltüntetett terület mellett a királyi birtokoknak egy másik összefüggő csoportja rajzolódik ki a Felső-Tisza vidéken, ennek területe Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Szatmár megyékre terjed ki.

Az egymástól távol eső országrészeken jelentkező két különnálló királyi birtokcsoport a XI. századi magyar királyság hármas területi tagoltságára utal. Ha figyelembe vesszük az országnak térképünkön is feltüntetett települési határait — ebben Kniezsa István által kimutatott eredményekre támaszkodunk[240] —, az említett két királyi birtoklású területet egy harmadik összefüggő országrész választja el, amelynek területe a Tisza középső és alsó szakaszának két oldalát érintő vármegyékéből adódik. A XI. századi magyar királyság hármas területi tagoltságáról krónikáink is megemlékeznek. I. Endre és öccse, Béla herceg között az ország megosztására vonatkozóan létrejött megállapodást következően írják le: „Tanácsot tartván az országot három részre osztván, melyből kettő a királyi felségé maradt, harmadik a herceg birtokába bocsájtatott" (diviserunt regnum in tres partes, quarum due in proprietate regie maiestatis manserunt, tertia vero pars in proprietatem ducis est collata).[241] Hóman ezt a megosztást következően értelmezi: „Bélának az ország észak és északkeleti része jutott Nyitrától és Pozsonytól Ung, Szatmár és Bihar vidékéig. Tartománya déli határa a Duna, keleten a Kőrös folyó és a bihari erdőség volt. A Dunántúl, a Duna—Tisza köze és Maros-vidék Erdéllyel Endrét uralta."[242] Megállapításai az itt közölt szempontok alapján módosításra szorulnak, a királyság második országrésze nem Erdély, hanem a Felső-Tisza vidék öt megyéje volt. Erdély, az ország északi megyéi, valamint a Veszprém, Győr és Bars megyék vonalától nyugatra eső területek ebben a korban még gyepűelvéknek tekinthetők.

Az itt elmondottak arra mutatnak, hogy a királyi alapítású egyházak elhelyezkedéséből kialakuló kép a XI. századi királyi és hercegi fennhatóságú országrészeket is szemlélteti. Következtetéseink, amelyek idáig vezetnek, a királyi kápolnák intézményére vonatkozó ismereteinkre támaszkodnak. A róluk beszámoló négy Árpád-kori oklevél új oldaláról világítja meg a magyar királyság kialakulásának egy alapvető, de ugyanekkor eddig áttekinthetetlen problémáját.

JEGYZETEK

E tanulmány nyomdai szedése után jutott kezünkhöz Wilhelm Lüders „Capella. Die Hofkapelle der Karolinger bis zur Mitte des neunten Jahrhunderts. Capellae auf Königs- und Privatgut" c. munkája, mely az analógiák révén szemléltetően világítja meg a magyar intézmény kialakulásánál érvényesülő frank-német befolyást. (Megj.: Archiv für Urkundenforschung. II. köt. 1. füz.) A két intézmény legjelentősebb rokonvonásaként ki kell emelnünk a kápolnáknak a királyi lakhelyhez való kapcsolódását és a királyi prépostságoknak királyi kápolna eredetét. Itt kell megemlítenünk V. Istvánnak a felszászi királyi kápolna (apud Domum nostram in Ugocha) kiváltságait megerősítő 1272. évi oklevelét is. (Fejér, C. D. V/1. 176. old.)

Rövidítések

Bártfai, Óbuda = *Bártfai Szabó L.*, Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Bp. 1935

Bártfai, Pest megye = Pest megye történetének okleveles emlékei. 1002—1599-ig. Bp. 1938

Csánki, I—IV = *Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—IV. köt.

Fejér, C. D. I—XLII = *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. I—XLII. köt. Buda 1829—44

Gárdonyi, Bpest = *Gárdonyi A.*, Budapest történetének okleveles emlékei. I. köt. (1148—1301). Bp. 1936

Gárdonyi, Fejéregyház = *Gárdonyi A.*, Az óbudai Fejéregyház problémája Történetírás, I. évf. 1. sz.

Knauz, Mon. Strig. I—III = *F. Knauz*, Monumenta ecclesiae Strigoniensis. 979—1349. I—III. köt. Esztergom 1874—1924

Kumorovitz, Veszpr. Reg. = *Kumorovitz L. B.*, Veszprémi regeszták. 1301—1387. Bp. 1953

Mon. Rom. Vespr. I—IV = Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis. I—IV. köt.

Szentpétery, Reg. I—III = *Szentpétery I.*, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I—III. köt. Bp. 1923—1930

Szentpétery, Scriptores I—II = *I. Szentpétery*, Scriptores Rerum Hungaricorum. I—II. köt. Bp. 1934—38

Theiner, I—II = *A. Theiner*, Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I—II. köt. Roma 1859—1860

[1] Corpus Iuris Hungarici. I. István decr. 34. fej.

[2] *Szentpétery*, Scriptores I. 95.

[3] *Györffy Gy.*, Kurszán és Kurszánvára. Bud. Rég. XVI. köt. 9.

[4] *Gárdonyi*, Bpest. 29. sz.

[5] *Bártfai*, Pest megye. 441.

[6] *Knauz*, Mon. Strig. III. 106. sz.

[7] *Bártfai*, Pest megye. 474. sz.

[8] Uo. 1237. sz.

[9] Orsz. Lt. Zichy lt. Fasc. 142. No 64. 469. old.

[10] *Gárdonyi*, Bpest. 1. sz.

[11] *Holub J.*, Zalamegye története a középkorban. Pécs 1929, 332.

[12] Mon. Rom. Vespr. I. 87. sz.

[13] *Bártfai*, Pest megye. 7. sz.

[14] *Gárdonyi*, Bpest. 23. sz.

[15] *Kumorovitz*, Veszpr. Reg. 95. sz.

[16] Uo. 50, 139, 141, 151, 155, 156, 173, 263, 341, 372. sz. — A felsorolt oklevelek János mestert (1311—1343) váltakozva veszprémi prépostnak, szentendrei főesperesnek és királynéi alkancellárnak nevezik, mindhárom tisztséget egyidőben bírta, az ő idejében történik a szentendrei székhelynek Budára való áthelyezése is.

[17] Berzeviczy cs. berzevici lt. 93. sz.

[18] Corpus Iuris Hungarici. Szent István II. könyv. 52. fej.

[19] Mon. Rom. Vespr. I. 81. sz.

[20] *Szentpétery*, Reg. II. 1036. sz.

[21] Uo. 1035. sz.

[22] L. 20. jegyzet.

[23] *Holub* i. m. 395.

[24] *Mályusz E.*, Az egyházi tizedkizsákmányolás. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Bp. 1953, 322.

[25] *Gárdonyi*, Bpest. 307. sz.

[26] *M. Buchberger*, Lexicon für Theologie und Kirche. III. köt. 185.

[27] A nemzetségi alapítású egyházak történetével Mezey Lászlónak jelen tanulmánnyal egyidejűleg megjelenő munkája foglalkozik.

[28] *Fraknói V.*, A magyar királyi kegyúri jog. 14.

[29] Uo. 40.

[30] *Fejér*, C. D. XV. köt. V. old.

[31] Magyar Nyelv (1936) 205.

[32] *Knauz*, Mon. Strig. I. 66. sz.

[33] *Mályusz E.*, Zsigmond-kori Oklevéltár. I. 1060.

[34] Mon. Rom. Vespr. 166. sz.

[35] *Bártfai*, Óbuda. 17.

[36] *Kumorovitz*, Veszpr. Reg. 147. sz.

[37] Veszprémi káptalan orsz. lt. Metales civ. Vet. Budae 31. sz.

[38] Orsz. Lt. Dl. 22.553.

[39] *Gárdonyi*, Bpest. 89. sz.

[40] Uo. 224. sz.

[41] L. 38. jegyzet.

[42] Orsz. Lt. Dl. 7529. sz.

[43] *Szentpétery*, Scriptores. I. 106.

[44] *Bártfai*, Óbuda. 60. sz.

[45] *ifj. Csemegi J.*, Hol állott egykor az óbudai királyi vár? MMÉE (1943) V. sz. 11. old.

[46] *Jankovich M.*, Adatok Óbuda középkori helyrajzához. Bud. Rég. XVIII. köt. 487.

[47] Orsz. Lt. Zichy lt. Fasc. 3. nb. 467. sz.

[48] Uo. 514. sz. és 9. nb 1100. sz.

[49] *Gárdonyi*, Fejéregyház. 21.

[50] L. 39. jegyzet.

[51] *Gárdonyi*, Bpest. 5. sz.

[52] L. 39. jegyzet.

[53] *Bártfai*, Óbuda. 39. sz.

[54] Uo. 65. sz.

[55] Orsz. Lt. Dl. 6655. sz.

[56] *Knauz*, Mon. Strig. I. 594.

[57] *Méri I.*, Árpád-kori pénzváltómérleg. FA (1954) 106.

[58] *Bártfai*, Óbuda. 82. sz.

[59] *Gárdonyi A.*, Óbuda és környéke a középkorban. Bud. Rég. XIV. köt. 580.

[60] *Knauz*, Mon. Strig. II. 360.

[61] *Bártfai*, Óbuda. 17.

[62] *Kumorovitz*, Veszpr. Reg. 204. sz.

[63] *Gárdonyi*, Bpest. 283. sz.

[64] L. 44. jegyzet.

[65] *Bártfai*, Óbuda. 26. sz.

[66] *Gárdonyi*, Bpest. 307. sz.

[67] *Fejér*, C. D. XV. 429. sz.

[68] *Szentpétery*, Scriptores I.

[69] *Gárdonyi*, Fejéregyház. 6.

[70] *Garády S.*, A budai (óbudai) káptalan alapítása. Tanulmányok Budapest múltjából. VII. köt. Bp. 1939, 6.

[71] *Szentpétery*, Scriptores. I. 35.

[72] *Csánki*, III. 40.

[73] Uo. II. 630.

[74] Uo. 600.

[75] *T. Lewicki*, Geografia Arabskiego Z XII. W. Al. Idrisiego, Krakow 1945, 127. (Óbuda XII. századi névalakjaira Györffy György hívta fel a figyelmünket.)

[76] *A. Jaubert*, Géographie D'Érdisi. II. köt. 372.

[77] Mon. Rom. Vespr. II. 37. sz.

[78] *Gárdonyi*, Bpest. 5. sz.

[79] Uo. 203. sz.

[80] Uo. 7. sz.

[81] *H. Walter Klewitz*, Königtum, Hofkapelle und Domkapitel im 10. und 11. Jahrhundert. Archiv für Urkundenforschung 16 (1939).

[82] *H. M. Schaller*, Die Staufische Hofkapelle in Königreich Sicilien. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters (1955) 462.

[83] *H. Bresslau*, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland in Italien. Leipzig—Berlin 1912, 467.

[84] *E. Hempel*, Geschichte der deutschen Baukunst. II. kiad. 1956. — Deutsche Kunstgeschichte. I. köt. München 1949, 72.

[85] *J. F. Böhmer*, Regesta Imperii II. Sächsisches Haus. 919—1024. 675. old.

[86] *R. Holzmann*, Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. 900—1024. München 1943, 429, 430.

[87] *Schaller* i. m. 467.

[88] Uo. 473.

[89] *O. Peterka*, Rechtsgeschichte der bömischen Länder. Reichenberg 1923, 50, 89.

[90] *Szentpétery I.*, Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele, függelék a veszprémi alapítólevél 1257-i átiratára. Bp. 1918, 23.

[91] *Knauz N.*, A Garan melletti szentbenedeki apátság. I. köt. Bp. 1890, 32.

[92] Uo. 158.

[93] Esztergomi káptalan magánlt. Lad. 66. Fasc. 2. No 10. (*Gárdonyi*, Bpest. 26. sz.)

[94] *Gárdonyi*, Bpest, 283. sz.

[95] *Szentpétery*, Scriptores. II. 418.

[96] Orsz. Lt. Arch. Vatic. Reg. Joh. XXIII. Vol. 342. Fol. 85/b.

[97] *Bártfai*, Óbuda. 163. sz.

[98] *Knauz*, Mon. Strig. I. 65. sz.

[99] *Buchberger* i. m. VIII. köt. 188.

[100] *Knauz*, Mon. Strig. I. 131. sz.

[101] *Theiner*, I. 628.

[102] Lásd a Fehéregyházát tárgyaló fejezetet.

[103] *St. Endlicher*, Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. St. Gallen 1849, 625. *Szilágyi Lóránt* a decretum keltezésének legutolsó időhatárát 1315-re teszi [Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis I (1957) 135].

[104] L. 39. jegyzet.

[105] Magyar Történeti Tár. XXIII. köt. Pierre Choque de Bretagne, 111.

[106] *Szentpétery*, Scriptores. I. 471.

[107] *Fejér*, C. D. II. VI/2. 20.

[108] *Bártfai*, Pest megye. 153. sz.

[109] Uo. 311. sz.

[110] Történeti Tár (1901) 244.

[111] *Gárdonyi*, Bpest. 22. sz.

[112] *T. Smičiclas*, Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. IV. köt. 224.

[113] *Héjj M.*, Visegrád. Műemlékeink. Bp. 1958, 10.

[114] *Fejér*, C. D. IV/1. 456.

[115] *Csánki*, I. 430.

[116] *Szentpétery*, Reg. I. 194. sz. — *Csánky*, I. 338.

[117] *Csánki*, I. 340.

[118] *Szentpétery*, Scriptores. II. 571.

[119] *Szentpétery*, Reg. 927. sz.

[120] *Bártfai*, Pest megye. 181. sz.

[121] *Fejér*, C. D. VIII/3. 194.

[122] Uo. VII/1. 322.

[123] Uo.

[124] *Füssi–Erdélyi*, Zalavári apátság története. 640.

[125] *Györffy Gy.*, Szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. M. Tud. Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Közleményei (1953) 328.

[126] *Szentpétery*, Reg. I. 1565. sz. Szentpétery az oklevél keltét IV. Béla uralkodási idejének végére teszi, mivel szövege a veszprémi püspököt „venerabilem p. episcopum"-nak tünteti fel, ennek kapcsán hozzáfűzi, hogy „ha a p. sigla Paulust jelent, akkor az oklevél IV. Béla uralkodásának végéről való". Az indokolás nem fogadható el, mert a szövegrész jelentését „venerabilem patrem"-nek kell tekintenünk, ez a címzés a középkorban közkeletű, ezért az oklevél keltét a levéltári elenchus megállapítása alapján 1237-re kell tennünk, már csak azért is, mert IV. Béla uralkodásának végén királyi kápolnákat már nem adományoztak el, inkább azok visszaszerzésére törekedtek.

[127] *Csánki*, III. 213.

[128] Uo. 214.

[129] *S. Katona*, Historica Critica. XI. köt. 510.

[130] Orsz. Lt. Dl. 25, 204. sz.

[131] Esztergomi káptalan magánlt. Lad. 44. Fasc. 4. No 5.

[132] Orsz. Lt. Filmt. Vasv. kápt. lt. 45. doboz, fasc. C. Ep. vespr. fasc. C. I. No 13.

[133] L. 91. jegyzet.

[134] *Balics Gy.*, A római kath. egyház története Magyarországon. II. köt. 473.

[135] *T. F. Tout*, Chapters in the Administrative History of Mediaeval England. Manchester 1937, II. köt. 29, 160.

[136] Mon. Rom. Vespr. II. 58.

[137] Uo. 130.

[138] *Knauz N.*, A budai királyi várpalota kápolnája. Bp. 1862, 7.

[139] Orsz. Lt. Dl. 11.384.

[140] *Zolnay L.*, A XIII—XIV. századi budai királyi szálláshely. Művészettörténeti Értesítő (1952) 18.

[141] *Bártfai*, Pest megye. 765. sz.

[142] L. 138. jegyzet.

[143] *Vencel G.*, Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról, Magyar Történeti Emlékek. II. oszt. I. köt. Bp. 1857, 1, 124.

[144] L. 140. jegyzet.

[145] *Uxa J.*, A budavári királyi kápolna, a nemzet temploma. Bp. 1934, 50.

[146] *Tout* i. m. köt. I. 72. old. kimutatja, hogy a camera jelentése a frank birodalomban a Karolingkor óta a királyi hálószoba, ahol a kincseket is őrizték. A megjelölést mind az angol, mind más fejedelmi udvartartások is átveszik.

[147] *Uxa* i. m. 193.

[148] L. 140. jegyzet.

[149] Orsz. Lt. Dl. 6692. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ szíves közlése.)

[150] *Gárdonyi*, Bpest. 208. sz.

[151] L. 138. jegyzet.

[152] *Bártfai*, Óbuda. 148. sz.

[153] Orsz. Lt. Pozsonyi Kam. lt. Benignae Resolutiones. 1728. apr. 6.

[154] Orsz. Lt. Jankovich-gyűjtemény. 1570.

[155] *Balics* i. m. 106.

[156] *Miklóssy Z.*, Hiteleshely és iskola a középkorban. Levéltári Közlemények (1940—41) 173.

[157] *Kumorovitz L. B.*, A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. Regnum (1942—43) 458.

[158] *Fejérpataky L.*, A királyi Kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885, 29.

[159] L. 83. jegyzet.

[160] *Schaller* i. m. 462, 484, 495.

[161] Orsz. Lt. Nemzeti Múzeum Törzsanyaga 1622. No 98.

[162] *Fejér*, C. D. I. 468.

[163] *Knauz*, Mon. Strig. I. 66.

[164] *Gárdonyi*, Bpest. I. sz.

[165] Uo. 116, 120. sz.

[166] Veszprémi káptalan orsz. lt.-a in cap. Sub L. J. No 146.

[167] *Gárdonyi*, Bpest. 84. sz.

[168] Corpus Iuris Hungarici. Kálmán kir. decr. I. 9. sz.

[169] *Bártfai*, Pest megye. 473. sz.

[170] *Kumorovitz*, Veszpr. Reg. 299, 301. sz.

[171] *Bártfai*, Pest megye. 505. sz.

[172] L. 112. jegyzet.

[173] L. 119. jegyzet.

[174] *Uxa* i. m. 193, 196.

[175] *Gárdonyi*, Bpest. 302. sz.

[176] *Szentpétery*, Scriptores. II. 503.

[177] Uo. I. 341.

[178] *Gárdonyi*, Bpest. 12. sz.

[179] Uo. 21. sz.

[180] Uo. 22. sz.
[181] Uo. 26. sz.
[182] Uo. 33. sz.
[183] Uo. 34. sz.
[184] Uo. 40. sz.
[185] Uo. 89. sz.
[186] Uo. 28. sz.
[187] Uo. 255. sz.
[188] Uo. 272. sz.
[189] Uo. 285. sz.
[190] Uo. 289. sz.
[191] Uo. 306. sz.
[192] Uo. 308. sz.
[193] Hazai Okmánytár. I. köt. 93.
[194] *M. Bél*, Notitia Hungariae novae. III. köt. Vienna 1737, 445.
[195] *Gerevich L.*, Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. köt. 133.
[196] *Némethy L.*, Nagyboldogasszonyról nevezett Budavári főtemplom története. Bp. 1874, 13.
[197] *Kumorovitz*, Veszpr. Reg. 20. sz.
[198] *Pataki V.*, A péterváradi ciszterciek a középkori Kelenföldön. Megj.: A Ciszterci rend budapesti Szt. Imre gimnáziumának Évkönyve az 1941—42. isk. évről. Bp. 1942, 30.
[199] *Kumorovitz*, Veszpr. Reg. 103. sz.
[200] Uo. 104. sz.
[201] *Knauz*, Mon. Strig. III. 966. sz.
[202] *Kumorovitz*, Veszpr. Reg. 115. sz.
[203] Uo. 121. sz.
[204] Uo. 174. sz.
[205] *Knauz*, Mon. Strig. III. 974. sz.
[206] *Kumorovitz*, Veszpr. Reg. 329. sz.
[207] Uo. 460. sz.
[208] Uo. 414. sz.
[209] Uo. 415. sz.
[210] Uo. 416. sz.
[211] Uo. 422. sz.
[212] Uo. 460. sz.
[213] Mon. Rom. Vespr. II. 342. sz.
[214] Veszprémi püspökség lt.-a Keszi prope Budam. No 1.
[215] Uo. No 2.
[216] *Gárdonyi*, Bpest. 272. sz.
[217] L. 62. jegyzet.
[218] *Kumorovitz*, Veszpr. Reg. 208.
[219] Uo. 427. sz.
[220] Uo. 515. sz.
[221] Uo. 516. sz.
[222] Uo. 522. sz.
[223] Uo. 539. sz.
[224] Uo. 557. sz.
[225] Uo. 584. sz.
[226] L. 182. jegyzet.
[227] *Gárdonyi*, Bpest. 283. sz.
[228] L. 62. jegyzet.
[229] *Szentpétery*, Scriptores. I.
[230] *Follajtár*, Baranya vármegye eltűnt helységei. A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei. 1. évf. 307.
[231] *Gárdonyi*, Fejéregyház. 14.
[232] *Bártfai*, Óbuda. 76. sz.
[233] Orsz. Lt. Dl. 42.912.
[234] *Garády S.*, A Hidegkúti út 48. sz. telkén feltárt nyéki templom. II. Arch. Ért. (1934) 165.
[235] *Garády S.*, Ásatások a békásmegyeri ún. „Puszta-templom"-ban és mellékén. Bud. Rég. XV. köt. 417.
[236] *Gárdonyi*, Fejéregyház. 14—15. old.: „... IX. Bonifác pápa 1401. október 11-i oklevele szerint Brumeni Tamás volt fejéregyházi plébános, aki előzetesen a császmai képtalanban őrkanonoki tisztet viselt. Báránd Miklós 1441. július 29-én IV. Jenő pápához intézett folyamodványában a fejéregyházi plébániában való megerősítését kérte azzal az indoklással, hogy a plébániát Wydamon János halála után I. Ulászló király bemutatása alapján foglalta el. Báránd Miklós halála után hosszabb per indul meg a plébánia birtokáért. 1443-ban ugyanis I. Ulászló király Jánosnak adta a plébániát, amivel szemben Dénes esztergomi érsek 1445-ben Wmarus Pétert nevezte ki, majd 1446-ban Hunyadi János Garai Miklóst mutatta be, ami ellen Péter a pápai székhez fellebbezett. 1453-ban viszont Garai Miklós vitte a pápai székhez az ügyet és sikerült azt saját javára elintéztetni. Mátyás királynak 1480. július 23-án IV. Sixtus pápához intézett folyamodványa szerint Karai László budai prépost élvezte a plébánia jövedelmét, amelynek egy idő óta nem volt valóságos plébánosa, hanem a javadalmat élvező nagyobb javadalmasok helyett vikáriusok végezték a lelkipásztori teendőket."
[237] *Gárdonyi*, Fehéregyház. 17.
[238] *Szentpétery*, Scriptores. I. 344.
[239] *Bártfai*, Pest megye. 61. sz. — Feltehető, hogy az Árpádok taksonyi pogány sírja felett — Fehéregyháza példájára — szintén keresztény egyház, valószínűleg hercegi kápolna épült. Az ecclesia propria idején itt létesült nemzetségi egyházaknak emlékét azonban az exemptio intézménye nem őrizhette meg, a királyi kápolnák szervezeti viszonyaiból tudjuk, hogy ez a kiváltság csak a királyi és királynéi kápolnákat illette meg. Ennek a feltételezésnek némiképpen támpontot nyújtanak az I. László sírját befogadó nagyváradi egyház hasonló viszonyai. Mint kimutatjuk, ez a város szintén a ducatus területén feküdt, templomát, amely a középkornak egyik legjelentősebb kultuszhelye, mint királyi temetkezési helyet nemzetségi egyháznak kell tekintenünk, exemptus jogállásának ugyanakkor nyomát nem találjuk. Ennek hiányát nem tulajdoníthatjuk annak a körülménynek, hogy a város püspöki székhely. I. Géza váci temetkezési helyén IX. Bonifác bullája exemptus plébániát tüntet fel.
[240] *Kniezsa I.*, Magyarország népei a XI. században. Bp. 1938.
[241] *Szentpétery*, Scriptores. I. 345.
[242] *Hóman B.*, Magyar történet. I. 264.

Ezen a helyen fejezzük ki köszönetünket mindazoknak, akik e tanulmány megírásánál tanácsaikkal és útmutatással segítségünkre voltak, így elsősorban Kubinyi Andrásnak, aki a tárgykörre vonatkozó bel- és külföldi irodalmi ismeretei révén részesített értékes támogatásban, továbbá Fügedy Eriknek, Gerevich Lászlónak, Györffy Györgynek, Horváth Antal Tibornak, Kumorovitz L. Bernátnak, Mezey Lászlónak és Szűcs Jenőnek, akik ugyancsak fontos adatokra hívták fel figyelmünket.

M. JANKOVICH

DIE ENTWICKLUNG DER PFARREN DER UMGEBUNG VON BUDA IM MITTELALTER UND DIE INSTITUTION DER KÖNIGLICHEN KAPELLEN

Der am rechten Donauufer liegende Teil unserer Hauptstadt unterstand im Mittelalter der Jurisdiktion des Bistums von Veszprém. Die Gründungsurkunde von 1002 des Königs Stephan schließt Visegrád, d. h. das Komitat Pilis der Diözese von Veszprém an. Die in der neugegründeten Diözese in Angriff genommene kirchliche Organisation regeln die Gesetze König Stephans. Über dessen Verlauf können wir leider kein übersichtliches Bild mehr gewinnen, es ist jedenfalls wahrscheinlich, daß die kirchliche Organisation in der Zeit Ladislaus I. jenes Niveau erreicht hat, das zur endgültigen Ausgestaltung der Diözesen führte.

Wenn wir uns mit der Entstehung der Pfarrein in der Umgebung von Buda näher befassen wollen, müssen wir allererst die Frage klären, wer zur Zeit der Bistumsgründung Grundherr dieses Gebietes war, um auch die, bei der Entstehung der niederen Institutionen, wirksamen weltlichen Faktoren mit in Betracht ziehen zu können. Aus unseren mittelalterlichen schriftlichen Quellen läßt sich ermitteln, daß dieser Teil des Komitats Pilis fortdauernd königliches Besitztum gewesen ist, das sich auch auf das linke Donauufer ausdehnte. Neben der Aussage der schriftlichen Quellen ist die Tatsache des königlichen Besitzes auch dadurch belegt, daß wir hier die Spuren der vom König gegründeten *ecclesia propria* Institution, die königlichen Kapellen, vorfinden. Um eine Parallele zwischen den bischöflichen und königlichen Gründungen ziehen zu können, müssen wir uns mit den Elementen der zwei, auf die Entstehung der Pfarrein einwirkenden Faktoren eingehender beschäftigen, die dabei auftauchenden Abweichungen kommen vor allem in den personellen und materiellen Beziehungen der Pfarrein zum Ausdruck. In der Diözese von Veszprém bezogen im 13. Jahrhundert die Geistlichen in den Pfarrein die Hälfte des vierten Teils des Zehnten, das heißt ein Achtel desselben als Einkünfte, während die Priester der königlichen Kapellen aus jeder Zehntgattung den ganzen Teil erhielten. Mit Bezug auf das Personelle kommen diese Differenzen darin zum Ausdruck, daß die königlichen Diözesen das Privilegium der *Exemption* genießen und der Jurisdiktion des Erzbischofs von Esztergom (Gran) unterstehen.

Die Pfarrei von Bánya

Bánya dürfte vor dem Mongoleneinbruch eine selbständige dorfähnliche Siedlung in der Nachbarschaft von Óbuda (Altofen) gewesen und zur Zeit des Mongolenzuges der Vernichtung anheimgefallen sein. Den mittelalterlichen Quellennachrichten entnehmen wir, daß die Siedlung in der Gegend gelegen ist, wo heute die Bécsi- und Vörösvári-Straßen zusammentreffen. Die in diesem Gebiet in Naturalien geleisteten kirchlichen und weltlichen Abgaben sprechen dafür, daß die Kirche unter der Jurisdiktion des Bischofs von Veszprém gestanden ist, während die grundherrlichen Rechte vom Probst von Buda ausgeübt wurden. Die Margarethenkapelle, eine Filialkirche der Pfarre von Bánya, stand in unmittelbarer Nähe der Stadt Óbuda (Altofen) und war die Kirche der Kovácsi- oder Kovács-Gasse benannten Siedlung, wo die königlichen Münzer und Metallhandwerker wohnten. In der Literatur pflegte man bisher die Pfarre von Bánya mit Fehéregyháza gleichzusetzen, dem widerspricht aber die Tatsache, daß letztere eine königliche Kapelle war.

In 1355 kauft Ludwig I. die Altofner Burg der Königin mit dem dazugehörigen Stadtteil der Probstei ab und gleichzeitig wird die Grenzlinie zwischen den beiden Stadtteilen gezogen. Nach der Untersuchung der Verhältnisse, die in der Jurisdiktion der Kirchen bestanden, können wir feststellen, daß diese Grenze den Grenzlinien der bischöflichen und königlichen Kirchen folgt und somit Rechtszustände widerspiegelt, die auf Jahrhunderte zurückgreifen. Nach dieser Teilung erwähnen die Urkunden die Pfarre von Bánya an keiner Stelle mehr und damit ist ihre Existenz auch *de iure* zu Ende.

Die Propstei von Buda (Óbuda-Altofen)

Die Seelsorge der Gläubigen in Óbuda oblag der Propstei von Buda. Ihre Kirche war die Domkirche von St. Peter. Die Chronik aus dem Jahre 1112 von Gallus erwähnt, König Peter habe die »ecclesia de Bazoario« gegründet; diese Mitteilung bezieht sich höchstwahrscheinlich auf die Kirche von Óbuda. Das scheint uns auch aus der Mitteilung des arabischen Geographen Idrisi belegt, der Óbuda unter dem Namen »Baduara« erwähnt. Diese Namensform Óbudas war in Südeuropa gebräuchlich, der Kardinal Gentilis erwähnt Óbuda in 1308 unter dem Namen »Bedoara«. Die im 13. Jahrhundert bestehenden Verhältnisse in der Jurisdiktion lassen die Vermutung zu, daß die Gründung der benachbarten Pfarre von Bánya jener der Kirche in Óbuda vorausgegangen ist. Die Propstei in Óbuda war ebenfalls

eine königliche Gründung und über den »exempten« Rechtsstand, den sie genoß, benachrichtigt uns eine Urkunde aus 1216, demnach der Erzbischof von Esztergom hier bloß in personeller und materieller Beziehung Rechte genoß, in spirituellen Angelegenheiten aber die Propstei der Jurisdiktion des Bischofs von Veszprém unterstand.

Die Institution der königlichen Kapellen

Der Ursprung der Institution der königlichen Kapellen wurzelt in der Rechtsübung der *ecclesia propria*. Im lateranischen Konzil von 1179 schaffte Papst Alexander III. mit der Einführung des Patronats die Institution der *ecclesia propria* ab. Diese Änderung wirkte insofern auf die königlichen Kapellen aus, daß sie um die Wende des 12. zum 13. Jahrhunderts von den Königen als Schenkungen vergeben wurden. Quellenmaterial, das über königliche Kapellen berichtet, ist nur äußerst spärlich vorhanden. Im ganzen können wir auf 4 solche Urkunden hinweisen: die Gründungsurkunde der Abtei von Pécsvárad von Stephan I. aus dem Jahre 1012; die Gründungsurkunde der Abtei von Garamszentbenedek aus dem Jahre 1075 von Géza I., endlich die Urkunden aus dem 13. Jahrhundert des Kapitels von Veszprém und Bélas IV. in den die königlichen Kapellen der Umgebung von Buda erwähnt werden. Aus diesen Urkunden läßt sich erkennen, daß die Kapellen einen von den Diözesen separaten Zehntbereich hatten, ihre Priester ganze Teile von jeder Zehntgattung bezogen und das Vorrecht der *Exemption* besaßen. Letzteres fand darin seinen Ausdruck, daß sie an der Synode des Erzbischofs von Esztergom teilnehmen durften. In Spirituellen war indessen auch hier die Jurisdiktion des Bischofs der Diözese in Kraft.

Die Anzeichen sprechen dafür, daß die tatsächliche Zahl der königlichen Kapellen die von den Urkunden erwähnte Kapellenzahl um ein Bedeutendes übertraf. Die Prozesse, die im 13. und 14. Jahrhundert in Angelegenheiten der Jurisdiktion geführt wurden, weisen darauf hin, daß die Pfarrgemeinden der in königlichen Besitz gewesenen Csepelinsel ebenfalls solche königliche Pfarrein waren. Auch in anderen Teilen des Landes sind ähnliche auf königlichen Grundbesitzen befindliche Pfarren aufzuweisen. Die *visitatio* von 1397 des Graner Kapitels zählt die bevorrechteten *(exempta)* Pfarrkirchen auf, und es ist sehr wahrscheinlich, daß ihre Privilegien darauf zurückzuführen sind, daß sie ursprünglich königliche Kapellen gewesen sind. Forschen wir in der Vergangenheit dieser aufgezählten Orte nach, stellt sich eben heraus, daß sie tatsächlich königliche Besitze bildeten, bei den meisten von ihnen kann sogar die einstige Existenz der königlichen Wohnstätte nachgewiesen werden. Dieser Umstand erklärt aber zugleich auch die Bestimmung der königlichen Kapellen: sie dienten dem Hausgottesdienst des königlichen Hauses.

In der Zeit, die auf die Verschenkung der königlichen Kapellen folgte, machten sich seitens der Könige und ihrer unmittelbaren Umgebung Bestrebungen bemerkbar, welche auf die Zurückgewinnung der Kapellen gerichtet waren. Die Versuche führten zu Prozessen, die beinahe anderthalb Jahrhunderte währten. Bezeichnend für alle diese Prozesse ist der hartnäckige Kampf, den die Priesterschaft der Kapellen führte, um wieder in ihre alten Rechte und Privilegien eingesetzt zu werden, und den das Königshaus — zumeist verborgen — unterstützte. Am Auslauf des 15. Jahrhunderts enden diese Prozesse damit, daß die Kapellen, die bisher der Jurisdiktion des Diözesenbischofs unterstanden, neuerdings das Privilegium der *Exemption* gewannen, damit war aber die Institution der exempten Pfarrkirchen ausgebildet. Mit der Verschenkung der königlichen Kapellen im 13. Jahrhundert war die Institution selbst nicht gänzlich aufgehoben worden. Der Bau von Burgen, der nach dem Mongoleneinbruch in Angriff genommen wurde, verursacht Änderungen auch mit Bezug auf die Wahl der königlichen Wohnsitze. Im Zusammenhang damit entstehen neue königliche Kapellen an den königlichen Residenzen, deren Verhältnisse hinsichtlich der Organisation gewisse Differenzen aufweisen, insofern sie nicht mehr aus dem Zehnt und den Spenden der Gläubigen unterhalten werden, sondern ihre Priester vom König einen Jahresgehalt beziehen.

Die hier angeführten Angaben über die Institution zusammenfassend, können wir feststellen, daß die ersten Kapellen in der Zeit Stephans I. entstanden sind und in ihrem Werdegang eine allmähliche Entwicklung erkennbar ist. Schon seit Beginn des 12. Jahrhunderts sehen wir ihre Geistlichen eine separate Körperschaft bilden. Daraus, daß wir neben königlichen Kaplanen auch über Kaplane von Königinnen oder von Prinzen Kenntnis haben, dürfen wir auch auf die Existenz von Kapellen schließen, die den Königinnen oder Prinzen gehört haben. Die weitere Entwicklung der Institution wird belegt durch den, gegen die Mitte des 12. Jahrhunderts aufkommenden und zur ständigen Umgebung des Königs gehörenden Titel des königlichen Kapellengrafen, des *comes capellae*, zu dessen Wirkungskreis die Aufsicht der königlichen Kapellen gehörte.

Die Institution ging unter der Türkenherrschaft zugrunde. Die anderthalb Jahrhundert dauernde Verheerung verwischte sogar die Erinnerung, an sie, an den Kirchen der exempten Pfarreien sichtbare königliche Doppelkreuz bewahrt allein ihr Andenken.

Die Kirchen von Kispest (Kelenföld)

Kispest oder Kelenföld lag im Mittelalter an der Stelle des heutigen Tabán, am Nordabhang des Gellértberges. Über ihre Kirchen geben uns die Chroniken Aufschluß. Béla IV. schenkt in 1236 die Gellért-Kapelle, als königliche Kapelle, der Abtei der Zisterzienser von Bélakút. In der Zeit, die auf die Schenkung folgte, entstand ein Prozess zwischen dem Abt und dem Bischof von Veszprém hinsichtlich des Zehntrechtes von Kispest. Daraus ist zu ersehen, daß die Verhältnisse der Marien- und Gellértkirchen in Fragen der Jurisdiktion nicht geordnet waren. In 1302 kommt es zu einem Ausgleich zwischen dem Abt und dem Bischof, demzufolge die Zehntbezirke der Kirchengemeinden geteilt wurden. Das Vorgehen bei der Teilung läßt die Vermutung zu, daß die Marienkirche Prioritätsrechteb esaß und eine frühere Gründung war als die Gellértkirche, und zwar können wir ihre Gründung in das 11. Jahrhundert setzen, wofür sich eine Bekräftigung in der päpstlichen Bulle von 1410 findet, die auf den Ursprung der Kirche als eine königliche Kapelle anspielt.

Die Pfarrein von Sasad, Örs und Csík

Die drei Orte lagen sämtlich westwärts von Buda, ihre Pfarrkirchen waren königliche Kapellen. Das Patronat über die Kirchen von Sasad und Örs verschenkte Béla IV. zusammen mit der Gellértkapelle von Kispest. Die im 14. Jahrhundert geführten Kirchenprozesse wurden von ihren Geistlichen entfacht, die bestrebt waren, ihre alten Rechte zurückzugewinnen und die wieder den Bischof von Veszprém auch die Unterstützung des Königshauses genossen. Papst Bonifaz IX. verleiht in 1400 den Kirchen von Sasad und Örs das Privilegium der *Exemption*. Sie kamen folglich unter die Jurisdiktion des Erzbischofs von Esztergom, die Kirche von Csík dagegen verblieb im Besitz des Bischof von Veszprém.

Die Pfarrkirchen von Felső- und Alsókeszi

Wir kennen drei Kirchen der zwei mittelalterlichen Dörfer, die einst im Gebiet der heutigen Gemeinde von Budakeszi lagen. Zwei von den Kirchen, die im Dorfe selbst standen, waren königliche Kapellen, die dritte, in der Peripherie befindliche Kapelle gehörte dagegen dem Bischof von Veszprém. Den Zeitpunkt ihrer Verschenkung kennen wir nicht. Die erste Urkunde, die uns über den Streit zwischen dem Diözösenbischof und der Geistlichkeit benachrichtigt, ist aus 1264 erhalten. Der wechselvoll verlaufende Prozess währte über 100 Jahre und der Kampf war hier am heftigsten. Ein Priester der Kirche von Keszi ging sogar bis nach Avignon um sein Recht und der Papst verhing bei einer Gelegenheit den Kirchenbann über den Bischof von Veszprém, weil dieser sich im Zusammenhang mit dem Prozess des Ungehorsams schuldig gemacht hatte. Auch hier machte sich die Unterstützung des Königshauses zugunsten der Sache der Priester fühlbar. Die Kirche von Keszi erhielt in 1400 ebenfalls ihr Privileg der *Exemption* zurück.

Die Kirche von Szentjakabfalva

Das Dorf lag im Mittelalter an Stelle des heutigen Újlak. Seine Kirche war einst ebenfalls königliche Kapelle. Ihre Verschenkung erfolgte noch in den Jahren vor dem Mongolensturm, in 1247 gehört sie bereits dem Bischof von Veszprém. Im Lauf des 13. Jahrhunderts gewinnt sie vorübergehend ihre Vorzugsstellung zweimal zurück. Die Urkunde Bélas IV. aus 1269 teilt mit, daß die Priester des Hofes die Rückgewinnung der Kirche im Interesse der königlichen Macht angestrebt haben. Der Name der Kirche kommt in den Jurisdiktionsprozessen des 14. Jahrhunderts nicht vor. Sie scheint also unbehelligt im Besitz des Bischofs von Veszprém verblieben zu sein. Dementsprechend fehlt sie auch aus der Aufzählung der exempten Pfarren in der Bulle des Papstes Bonifaz IX. Die ehemalige königliche Kapelle erhält erst im Jahre 1464 die Exemption.

Fehéregyháza

Auf diese Kirche richtete sich das Augenmerk in der Neuzeit dank der Chronik des Anonymus. Nach Entdeckung der Handschrift in 1746 lebte jene mittelalterliche Überlieferung neu auf, die die Grabstätte Árpáds mit der an der Grenze Óbudas stehenden Kapelle in Zusammenhang brachte. Im 13. Jahrhundert teilte Fehéregyháza nicht das Los der übrigen Kapellen. Ohne Zweifel war es die gegenüber dem Grabe Árpáds bewahrte Pietät, die der Kirche über diese kritische Periode hinweghalf. Im 15. Jahrhundert ist sie exempte Pfarrkirche, die Pfarrer rekrutieren sich aus Geistlichen, die bereits mit höheren kirchlichen Würden bekleidet sind oder einflußreichen Familien angehören. In 1483 vertraut König Matthias dem Paulanerorden die Betreuung der Kirche an. Aus dem an den Papst gerichteten Gesuch Wladislaws II. erfahren wir, daß die Kirche sogar noch zu jener Zeit bei geistlichen und weltlichen hohen Würdenträgern in hohem Ansehen stand. Die Pietät gegenüber den Traditionen des Árpádenhauses war also auch damals noch lebendig und erst die

anderthalb Jahrhunderte dauernde Türkenherrschaft und das den nationalen Überlieferungen fernstehende fremde Herrscherhaus lassen das von den Generationen des Mittelalters sorgsam gepflegte Vermächtnis in Vergessenheit geraten.

Die Karte, auf welcher die königlichen Kapellen sowie die in den päpstlichen Bullen aufgezählten exempten Pfarrein aufgetragen sind, veranschaulicht auch die Verteilung der königlichen Besitztümer im Land. Die Existenz von königlichen Kapellen in diesen Gütern bedeutet nur soviel, daß in dem in Rede stehenden Ort ein Landhaus des Königs gestanden ist, das als Aufenthaltsort für die Mitglieder der königlichen Familie diente. Die in der Umgebung von Buda nachweisbaren königlichen Kapellen müssen ebenfalls mit den häufigen Besuchen von Mitgliedern des Königshauses in Zusammenhang gebracht werden. Die Erfahrung, die wir indessen hier machen das gruppenweise Vorkommen der Kapellen, widerspricht jener Annahme, daß diese ausschlieslich den Zwecken privater Gottesdienste gedient hätten. Bei der Untersuchung der Bestimmung der Verhältnisse in der Organisation dieser Institution, konnten wir nachweisen, daß eine ihrer hauptsächlichsten Charakteristiken die persönliche Beziehung zum Herrscherhaus war. An erster Stelle kommt sie natürlich als eine den Zwecken des Privatgottesdienstes dienende Kirche, dann aber auch als Begräbnisstätte in Betracht. Die Nachfolger Stephans I. ließen sich im 11. Jahrhundert noch nicht in Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) begraben. Wir dürfen also annehmen, daß diese an beiden Donauufern der Umgebung von Buda in ungewöhnlich großer Zahl vorkommenden königlichen Kapellen auch als Begräbnisstätten für die Angehörigen des Árpádengeschlechtes gedient haben. Unsere Annahme wird übrigens sowohl durch das Grab Árpáds in Fehéregyháza, als auch durch die Begrabung von Taksony und Levente in Taksony in der Nähe von Pest gestützt.

Unsere Ausführungen beleuchten die Vergangenheit unserer Hauptstadt von einer neuen Seite. Es ist nämlich sehr wahrscheinlich, daß die Gegend um Buda mit Óbuda (Altofen) zusammen ihre aus der geographischen Lage ergebende zentrale Rolle auch in der Zeit nach der Landnahme beibehalten hat und das wichtigste Siedlungsgebiet des Árpádengeschlechts war. Das Bild, das sich aus der Lage der königlichen Kapellen im Land ergibt, klärt uns die Verteilung der königlichen Besitztümer im Land veranschaulicht zugleich, welche Landteile im 11. Jahrhundert unter königlicher Oberhochheit gestanden sind.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Königliche Kapellen und exempte Pfarren im 11—15. Jahrhundert

Abb. 2. Die Pfarrein in der Umgebung von Buda im 13. Jahrhundert

KUBINYI ANDRÁS

BUDAI KERESKEDŐK UDVARI SZÁLLÍTÁSAI A JAGELLÓ-KORBAN

A XV. század végének és a XVI. század elejének megnövekedett igényei, mint a hivatalnokkormányzat költsége, de elsősorban a katonai kiadások nagymérvű emelkedése Európa-szerte megnövelte az uralkodók pénzszükségletét. A régi jövedelemforrások nemcsak elégtelenek voltak, hanem az a fő hibájuk volt, hogy általuk nem lehetett mindig megfelelő időben és helyen pénzhez jutni. Az uralkodók ezen rendkívüli adókkal, hivatalok eladásával, a koronajavak el- és zálogbaadásával igyekeztek segíteni, végül a jelentkező nehézségeket többnyire hitelek igénybevételével oldották meg.[1] Ez az általános kép a Jagellók magyar királyságát is jellemezte. Köztudomású a II. Ulászló és II. Lajos udvarában jelentkező állandó pénzszűke, amelyen ők is a fenti módszerekkel igyekeztek segíteni.[2] Eléggé ismertek zálogosításaik, az állami jövedelmek bérbeadása, kevésbé ismert azonban az a módszer, amellyel az udvartartás és hadsereg szükségleteit alkotó árukat megszerezték. Bár tudjuk, hogy az udvar gyakran vásárolt hitelbe, többnyire ismerjük a hitelező kereskedők nevét is, azt azonban nem vizsgálták meg, hogy ezek a kereskedők tulajdonképpen milyen szerepet játszottak országunk életében.

Az udvari szállításnak az ország gazdasági életére gyakorolt hatását azonban csak akkor mérhetjük fel, ha megvizsgáljuk, hogy milyen tőke forgott ezekben az üzletekben: magyarországi kereskedő, vagy idegen, jelentős nagyságú, avagy jelentéktelen. Szakirodalmunk általában rámutat arra, hogy a XV. század elejéig a magyar gazdasági életben az olasz, elsősorban firenzei tőke játszotta a vezetőszerepet: olasz kereskedők jelentős forgalmat bonyolítottak le az országban, a pápai jövedelmek átutalásával kapcsolatban banküzleteket is folytattak, és az állami jövedelmek bérlésével is foglalkoztak.[3] Kevésbé ismert azonban az olasz tőke XV. század végi és XVI. század eleji magyarországi szereplése,[4] így ezt általában vagy ignorálták,[5] vagy éppenséggel tagadták.[6] Gazdaságtörténeti irodalmunk sokkal többet tud mondani e korszakban a német tőke magyarországi vezetőszerepéről. Elismeri ugyan, hogy a dél-német tőke árnyékában lassan kialakul a hazai kereskedelmi tőke, de ez csak a „másodhegedűs" szerepét játssza. Így azután közhellyé vált középkori kereskedelmünk tőkeszegénysége.[7] Ezek a dél-német kereskedők hozták be a legfontosabb importcikket, a nyugati posztót, amellyel szemben a középkori Magyarország lényegében csak aranyat, illetőleg egyéb bányászati árut (rezet) tudott szállítani, és így külkereskedelmi mérlegünk erősen passzív volt.[8] Ezzel szemben, igaz, hogy 1542-ben, Ember Győző szerint nyugatra irányuló külkereskedelmünk aktív volt.[9] Miután Kováts Ferenc adatai kilencven évvel korábbra vonatkoznak, nem tudhatjuk, hogy korszakunkban aktív vagy passzív volt-e külkereskedelmünk. A magyar történeti irodalom tehát vagy nem adott e kérdésekre egyértelmű feleletet, vagy nem foglalkozott velük, ezért a továbbiakban igyekezünk sorravenni az udvari szállításokban résztvevő Jagelló-kori kereskedő cégeket nemzetiség és tőkeerő tekintetében, és ezután rámutathatunk ennek az üzletágnak kereskedelmi jelentőségére.[10]

1. OLASZ KERESKEDŐK BUDÁN

A firenzei tőke érdeklődése hazánk iránt a Zsigmond utáni korszakban sem szűnt meg,[11] bár valamit veszített befolyásából. Viszont Mátyás uralkodásának utolsó évtizedétől kezdve újra nagyszámú firenzei kereskedőt találunk Magyarországon. 1489—1490-ben nem kevesebb,

mint 18 firenzei kereskedő szállított hitelbe az udvarnak különféle olasz szövetet: bíbort, damasztot, atlaszt, tafotát és más hasonló kelméket. A szállított áru értéke 26 093 ft volt.[12] Ezek a kereskedők többnyire itt éltek Budán, és Mátyás halála után is itt maradtak. Működésük jelentőségét legjobban úgy érthetjük meg, ha bemutatjuk néhány képviselőjük magyarországi pályafutását.

Az egész Jagelló-korszak egyik legismertebb, legtehetősebb budai kereskedője és udvari szállítója a firenzei Raggione Bontempi, illetve, ahogy az oklevelek és számadások többnyire nevezik, Rason Florentinus. Többnyire egregius nobilis címet visel és befolyását mutatja, hogy Bakócz Tamás „veteranus ac specialis amicus"-ának nevezte.[13] Rason, aki Mátyás hitelezői között a harmadik helyet foglalta el, továbbra is fő üzletágának tekintette az udvari szállítást. Táblázatban állítottuk össze az erre vonatkozó adatokat. Tulajdonképpen Bontempi, aki Magyarországon saját nevében, mint önálló kereskedő működött, a firenzei Nerli-cég magyarországi ügyvivője volt.[14] Az udvari szállításokon kívül a főpapság és a főurak számára is szállít olasz szöveteket, néha alacsony tételekben is.[15] Ötvösmű árusításával, pénzváltással, kölcsönök nyújtásával is foglalkozik.[16] 1505-ben Budán 300 ft kölcsönt nyújt a nagyszebeni polgármesternek.[17] Később is foglalkozik kölcsönök nyújtásával, mégpedig lombard üzlet formájában is: pl. 1512-ben Várday Ferenc váci püspöknek 266 ft-ot ad, zálogba adott ezüstneműkért.[18] Egészen Mohácsig nyomon követhető Budán. 1523-ban Massaro jelentése szerint a velenceiek ellensége.[19] 1524-ben a pápai nuncius szerint a pénzverés ügyéről tárgyalhat vele a pápa,[20] és melegen ajánlja egyik faktorát pozsonyi kanonokságra.[21] Burgio 1526-ban olyan kereskedőnek nevezi, aki húszezer dukát értékű posztót, selymet és aranyat adhat a kincstartónak.[22]

KIMUTATÁS A RAGGIONE BONTEMPI ÁLTAL A KIRÁLYNAK HITELEZETT ÖSSZEGEKRŐL[23]

Év	Összeg	Ki által téríti a kincstár	Megjegyzés
1494	104 ft	Kincstár, készpénzben	atlaszért
1495	577 „	Erdély adójára utalvány	selyemért
1507	500 „	Nagyszeben „ „	
1508	1200 „	Beszterce „ „	
1509	1500 „	Beszterce „ „	árukért és kölcsönért
	3963 „ 20 d	Szászok „ „	Másokkal együtt
1510	2000 „	Kincstartó készpézben	Elődje vette fel
1511	200 „	Bártfa adójára utalvány	
	2300 „	Nagyszeben „tartozása"	
1512	?	Eperjes adójára utalvány	
	?	Brassó „ „	
	250 „	Beszterce „ „	
1514	?	Beszterce „ „	A város adója felére
1518	1525 „	Beszterce „ „	Csak 300-at vett fel

Mint látjuk, az erősen hiányos adatok ellenére, jelentős összegű kincstári szállításokat tudunk igazolni egy firenzei kereskedőnél is.

A firenzei kereskedőkre általánosan jellemző az a kép, amelyet Bontempi működésének ismertetéséből nyertünk. Olasz szöveteket, köztük selymet, továbbá ékszereket hoztak be Magyarországra.[24] Akárcsak félszázaddal korábbi honfitársaik, pénzüzletekkel (pénzváltás, kölcsön és banküzlet) is foglalkoztak. Bár továbbra is elsősorban a király és a nagybirtokosok szolgálatában állnak, azonban városokkal is kötnek, néha egész alacsony összegű üzleteket.[25] A legnagyobb firenzei cégek érdekeltek a magyarországi kereskedelemben. A Nerli-ügynök Bontempivel egy időben működik a Cavalcanti-család egy tagja, Filippo,[26] és az Albizziekből Giovanni.[27] Ismerünk egy Gondit,[28] és Amerigo Vespucci öccse, Bernardo is itt él.[29] Az Antinorik is kötnek üzleteket Magyarországon: Leonardo Mátyás hitelezője.[30] Számos firenzei kereskedőről tudunk rajtuk

kívül is.[31] Sokan állandóan itt tartózkodnak, mások csak időnként jönnek Magyarországra, ahol ügyeiket rokonok vagy egyéb megbízottak intézik. Petro del Pugliese budai ügynöke 1496-ban rokona, Andrea volt, míg Francesco Corsellinit testvére, Petro képviselte hazánkban.[32] Áruikat rendesen hajón hozták a zenggi kikötőn keresztül az országba.[33] Valószínűleg rezet és állatokat, illetve magyar aranyat exportáltak.[34] Kétségtelen, hogy a magyarországi kereskedelem kockázatos vállalkozás volt. A Bontempi mellett legjelentékenyebb Budán működő firenzei kereskedő, Felice Stagi 1525-ben tönkrement.[35]

Mivel polgárai erősen érdekelve voltak a magyar kereskedelemben, Firenze városa maga is nagy súlyt fektetett a Magyarországgal való jóviszonyra. II. Ulászló trónralépte után levélben kérik az új királyt, hogy úgy támogassa a köztársaságot, mint Mátyás,[36] és mindent megtesznek, hogy megnyerjék a király jóindulatát.[37] A Jagelló-korban itt élő firenzei kereskedők között keveset találunk, aki politikai szerepet vitt volna. Kincstári hivatalt a harmincados Pastoron és a pénzverő Pythysen kívül úgy látszik egy sem viselt.

A velencei kereskedők valamikor igen jelentős szerepet játszottak hazánk gazdasági életében.[38] A XV. században a firenzeiekkel szemben háttérbe szorultak. Mátyás idején is kevesebb adat van rájuk, bár tudjuk, hogy ékszereket, könyveket adtak el a királynak.[39] Háttérbe szorulásuk egyik oka lehetett a velenceiekkel nem mindig barátságos magyar külpolitika, bár az is igaz, hogy a velencei kereskedelem erősen veszít aktivitásából a XV. században.[40] Jelentősebb kereskedő e korban — ha Kardos Tibornak igaza van, hogy velenceinek számítható[41] — csak ser Martinus Cotta és rokona, Franciscus. Ha azonos a spanyolországi eredetű Martinus Cotta de Tholetóval, akinek Mátyás 1488-ban egy budai házat adományoz,[42] akkor eredetileg művész lehetett, és csak mellékesen kereskedő. Így nem tudjuk, hogy amikor Beatrix tisztjei Martinus Cottának 1486—1488-ig összesen 1505 dukát 82 denárt fizetnek ki, áruit vagy művészi tevékenységét honorálják-e.[43] 1503-tól kezdve a Zuane de Sedák mellett mindenesetre a Cották a leggyakrabban szerepelő kereskedők a velencei segélypénzek adminisztrálásánál.[44] A velencei segélyszerződés (1500. július 24) helyreállította a jóviszonyt Magyarország és az Adriai köztársaság között, és a segélyek átutalásánál jó jövedelemforrás nyílt a velencei kereskedőknek. Ez időben tűnik fel a Seda-cég és vele együtt mások.

A Seda-család két tagja, Jacobus és Antonius Joannis de Serico, azaz Jacopo és Antonio Zuane de Seda működött Budán. E két rokon jelentékeny szerepet játszott, különösen a Velence által Magyarországnak 1501-től folyósított szubvenció lebonyolításában. Ezeknek az összegeknek nagy részét a Magyarországon élő velencei kereskedők folyósították mint kölcsönöket az ellenszámla terhére.[45] Több ezer forintos üzletekről van szó.[46] A Sedák ezen túlmenően is részt vesznek az udvari szállításokban.[47]

Mint ahogy, legalábbis eleinte, Bontempi egy olasz cég magyarországi megbízottja, a Sedák sem itt székeltek. 1501-ben említenek Velencében egy céget, amelynek firmája „Jachomo de Zuane et nevodi da la seda",[48] valószínű tehát, hogy Jacobo és Antonio az említett velencei kereskedőház tagjaiként annak magyarországi fiókját vezették. Eszerint a váltóátutalások nyilván a velencei anyacégen keresztül mentek. A Sedák banküzleteket is bonyolítottak le, részt vettek a püspökök részéről a pápának fizetendő összegek átutalásában is.[49] A cég 1526-ig követhető nyomon Budán.[50]

A velenceiek kereskedelmi tevékenysége a firenzeiekéhez hasonlítható. Fő behozatali cikkük a selyem és egyéb olasz szövet, amelyet kis tételekben, gyakran hitelben is árulnak. Bár pénzüzleteik is vannak, fő jövedelmi forrásuk az árukereskedelem marad. Kivitelük is a firenzeiekéhez lehet hasonló. Akár a firenzeiek, ők is csak hazai cégek faktoraiként működnek Budán, ahol nem telepednek meg véglegesen, és nem vállalnak kincstári hivatalt.

Az olasz kereskedelemnek igen nagy jelentősége volt hazánk kulturális életére is. Számos iparművészeti árucikk érkezett kereskedelmi útvonalon Budára, közülük kiemelhetjük a faenzai majolikaipar remekeit. A budai vár ásatásai alkalmával előkerült anyag fényt vethet ennek az importcikknek a jelentőségére. Ezen túlmenően könyveket is kaptunk Olaszországból.[51]

Az olasz kereskedők helyzete igen kedvező volt Magyarországon. Valóban semmi megkötés nem volt rájuk érvényes, és így igaza volt II. Ulászlónak, hogy ugyanazon jogokat élvezik, mint

a magyarok.[52] Nem érintette őket a középkorban az idegen kereskedőkre általában érvényes szabály, hogy csak vásárok idején árulhatnak kicsinyben.[53] Mindez azt mutatja, hogy a királyi udvar erősen rá volt utalva az olasz kereskedelem áruira, és ezért a hazai kereskedők kárára is támogatta őket. Az olasz kereskedelem jelentőségét igazolja az a fent idézett adat is, hogy Mátyás uralkodásának csak utolsó 15 hónapjában (1489—1490) olasz szövetekben 26 093 ft-ot hiteleznek firenzei kereskedők a királynak, nem számítva azt az ismeretlen mennyiséget, amelyet esetleg készpénzben fizetett ki, továbbá a Beatrix királynénak, Estei Hippolit érseknek és az ország többi urának eladott árukat.

Az olasz kereskedők Mátyástól elnyert és fentebb ismertetett privilegizált helyzetük miatt nem olvadtak be az ország kereskedő rétegébe. Zömük Budán élt, de magát itt is büszkén csak szülővárosa polgárának nevezte, és csak ritkán tette ki a „Bude commorans", vagy „inhabitans" jelzőt. Nobilisnek, nemesnek címeztették magukat, hogy ezáltal is különbnek mutassák magukat a magyar polgároktól. Így népszerűtlenekké váltak — ezért és privilégiumaik miatt a városi szegény nép felkelései alkalmával célpontul szolgáltak. Így az 1496. évi budai népmozgalom idején is megtámadták az olaszokat.[54]

Az olasz—magyar kereskedelmi forgalom értékének összegszerűségét könnyen ki lehet számítani a határvámoknak, az ún. harmincadoknak a jövedelméből. Miután a harmincad értékvám jellegű volt, a vámjövedelem összegéből meg lehet állapítani a vámokon átment áruk vámértékét. A kincstár az áruk értékének huszadát (!) szedte harmincadképpen.[55] A harmincadjövedelmekről a Jagelló-kor első és utolsó évtizedeiből vannak összehasonlító adataink. Az 1494—95. évi kincstári számadáskönyv elkészítése idején a német kereskedelmi forgalomra nézve oly jelentős pozsonyi és soproni harmincadok 5000 ft-ért voltak bérbeadva Harber Mátyás budai polgárnak.[56] Ugyanakkor a szintén budai polgár Jungker Péter 6000 ft-ért bérli a budai és székesfehérvári harmincadokat.[57] A szlavóniai harmincadok bérletére csak néhány évvel későbbi adatunk van: 1500-ban Corvin János 5500 ft-ért veszi bérbe.[58] 1523 körül viszont a buda—székesfehérvári harmincad jövedelmét 16 000, a pozsonyiét 6000, és a szlavóniaiét 4000 ft-ra becsülték.[59] E tiszta haszont képező 75%-hoz kb. 25%-ot kell számítanunk kezelési költség stb. címén, hogy a nyers vámjövedelmet megkaphassuk,[60] és ezt az így nyert összeget kell hússzal megszoroznunk, hogy a vámokon áthaladt áruk vámértékét megállapíthassuk. Ezek szerint a Nyugat felé irányuló magyar áruforgalom a Jagelló-korban így alakult:

A HARMINCADHIVATALOKON ÁTHALADT ÁRUK VÁMÉRTÉKE

Év	Buda—Székesfehérvár	Szlavónia	Pozsony—Sopron	Összesen
1494/5	160 000	146 666	133 334	440 000
1523	426 666	106 666	160 000	693 332
	Ugyanez %-ban			
1494/5	36,4	33,3	30,3	100,00
1523	61,5	15,4	23,1	100,00

A pozsony—soproni harmincadon a német, míg a szlavóniain főképp az olasz áru haladt át. Ha még tekintetbe vesszük azt is, hogy a központi harmincadokon is vámoltak el nyilván olasz vagy Olaszországba irányuló árut, akkor egészen világos, hogy a Nyugatra irányuló magyar külkereskedelemben a Jagelló-korban legalább 1/3-ot tett ki az olasz áruforgalom! Nem véletlen azonban, hogy a Jagelló-kor végére erősen esett a szlavóniai áruforgalom aránya. A sűrűsödő török támadások egyre kockázatosabbá tették Olaszország és Magyarország kereskedelmi összeköttetéseit. Egy évtized múlva szinte teljesen meg is szűnt itt a forgalom.[61] Hozzá kell még tennünk, hogy *mennyiségben* az olasz áruforgalom kisebb volt a németnél, mert áruik általában értékesebbek voltak, úgyhogy kisebb mennyiség nagyobb értéket képviselt. A budai harmincad túlsúlyának okairól később szólunk.

2. NÉMET, LENGYEL ÉS HAZAI KERESKEDŐK BUDÁN

Míg a Budán élő olasz kereskedők nem törekedtek a budai polgárjog elérésére, a német vagy lengyelországi eredetű kereskedőknél épp ellenkező a helyzet. Alig találunk oly Budán élő német kereskedőt, aki ne lett volna a város polgára. Pedig a német kereskedelem is érdeklődött a magyar piac iránt. Közismert, hogy a legnagyobb német cég, a Fugger, a magyar réz exportjára a Thurzókkal alakított társaságon kívül is tartott fenn faktorátust az ország fővárosában.[62] Rajtuk kívül is számos nagyobb és kisebb német cég folytatott kereskedelmet Magyarországgal.[63] A Fugger és talán még egy-két nagy cég ügynökein kívül mindegyik cég képviselője felveszi egy magyar város, rendesen Buda polgárjogát.

Az olasz kereskedők kivételével ugyanis[64] az idegen üzletemberek működése elé számos akadály gördült. Ezeken azonban könnyen lehetett segíteni azáltal, hogy magyar kereskedőkkel társultak, akik így mintegy a külföldiek bizományosaivá váltak.[65] Igaz, ez hamar fel is tűnt, és ezért a törvények tiltják a külföldi kereskedőkkel való társulásokat. (A társult kereskedők ugyanis monopolhelyzethez juthatnak többi társukkal szemben.)[66] E rendeletek azonban nálunk sem hoztak eredményt. Az idegen cégek legegyszerűbb módja a magyar piac megszerzésére az volt, hogy a család egyik tagja ide költözik, itt polgárjogot szerez, és átveszi cége képviseletét. Erre legjobb példa a Haller-család.

A nürnbergi patrícius Haller-családból Vilmos már 1480-ban Mátyás szolgálatában áll, míg testvére, Ruprecht 1483-ban már budai polgár, és ezentúl a város életében jelentős szerepet játszik,[67] de nürnbergi polgárjogát sem adja fel.[68] Testvére, Wolfgang és annak leszármazottjai Nürnbergben maradnak, és igen komoly szerepet játszanak Németország kereskedelmében.[69] A Ruprecht-ágon kívül a Haller-család több más tagja is kereskedik Magyarországon.[70] A nürnbergi Haller-cég áruit valószínűleg ezek a hazánkban élő és itt meghonosult családtagok bocsátották áruba. Más cégeknél hasonló a helyzet. A Mair-család egyik tagja Budán élt és forgatta a család tőkéjét. Amikor 1508-ban meghalt, özvegye 1008 ft-tal maradt adós a nürnbergi sógornak.[71] Valószínűleg hasonló módon került Magyarországra a regensburgi eredetű Pemflinger-család is.[72] A XV. század közepén már Bécsben találkozunk velük, ahol Kristóf 1461-ben már polgár,[73] később városbíró lett, míg unokatestvére, János 1477-ben szerepel először Budán. Nagylucsei kincstartó idejében annak szolgálatában állva kincstári megbízásokat vállal; több ízben viseli a budai városbírói tisztet is.[74]

A magyarországi kereskedelemben érdekelt németországi családok között nem mindig lehetett találni olyan családtagot, aki hajlandó volt Magyarországra költözni és itt meghonosodni. Ilyenkor gyakran faktort küldtek Budára, aki itt rendesen elnyerte a városi polgárjogot. Amikor a nürnbergi Hans Meistaler Paul Mulnert küldi Budára, azt itt Erhard Mulner budai polgár mint rokont fogadja magához,[75] és így lehetőséget nyújt neki a kereskedésre. A faktorküldésnél gyakoribb az, amidőn áruhitelt nyújtanak magyar kollégáiknak.[76] Ezáltal is befolyás nyílt nekik a magyar piacra. E korszakban is Nürnberg a főszereplő a magyar piacon.[77] A nürnbergiek zömében textiliákat hoznak be, és szarvasmarhát visznek ki.[78] Nürnbergen kívül Boroszló szerepe is jelentős volt. Innen jött be a sziléziai posztó.[79] Bécs jelentősége ilyen szempontból ekkor már a múlté. A XVI. század elején az idegen kereskedők engedélyt kaptak a császártól, hogy akadálytalanul kereskedhetnek Bécsben. Ez végét jelentette a bécsiek közvetítő szerepének.[80] Nagy szerepet játszanak még a krakkóiak. Közöttük különösen Maidel Mihály emelhető ki. Ez a krakkói polgár a valószínűleg szintén lengyel eredetű Polyák Pál budai polgárral közösen 1513-ban hitelben szállít árut a királyi kincstár számára.[81] Ezen kívül is 1508—1520-ig szinte évről évre kap utalványt Bártfa és Eperjes városok adójára az udvarnak szállított áruk és kölcsönök fejében.[82] Krakkóiak tartották áruhiteleikkel a kassai kereskedelmet is kézben.[83] Maidel vagy a boroszlóiak azonban nem költöznek Budára.

Ezek szerint a budai kereskedőket az idegen kereskedelmi tőke legalábbis bizonyos mértékben függésben tartotta. Ezenkívül azonban egy nem kereskedelmi eredetű tőke behatolásával is kell számolnunk a budai kereskedelemben. A feudális uraknak, az egyházi és világi nagybirtokosoknak kezén elég jelentős pénztőke halmozódott fel.[84] Nem szabad azonban eltúloznunk ennek

jelentőségét. Fügedi Erik kutatásai rámutattak, hogy Estei Hippolit esztergomi érseksége idején az ország akkor egyik legnagyobb földesurának, az érseknek birtokain ennek a lehetősége még nehezen volt megadva.[85] Pénztőke csak néhány intenzívebb árutermelést folytató nagybirtokon, vagy olyan főpapoknál és bárónál halmozódhatott fel, akik magas állami funkciókat viselve, az állami jövedelmekből húztak megengedett vagy inkább meg nem engedett hasznot.[86] A feudális urak igyekeztek tőkéjüket gyümölcsözően elhelyezni. Egyik módjuk volt erre kölcsönöket nyújtani az uralkodónak, amelyért többnyire birtokokat kaptak zálogba.[87] Másik mód volt a kereskedelmi tevékenységben való részesedés. Pénzükkel csendes társként léptek be valamelyik kereskedő üzletébe,[88] vagy áruikat hitelbe adták át azoknak. Különféle vállalkozásokra léptek, de különösen jelentős volt a feudális tőke szerepe a szarvasmarha kivitelben. Ez nem egyszer a kereskedőre is haszonnal járt, mert a csendestárs szerepét betöltő földesúr kiviteli monopóliumot tudott szerezni. Amikor 1488-ban Mátyás királynak panaszt tettek Aurifaber Mátyás működése ellen azzal, hogy az a kereskedelem kárára van, az uralkodó így válaszolt: „. . . nos quoque ad utilitatem nostram respectum habemus, et ob eam etiam causam prohibuimus, ne aliorum boves expelli permittantur." Ugyanis Aurifaber Mátyás király marháit hajtja ki, és az összegen Velencében kell árukat beszereznie a király részére.[89] Aurifaber azonos azzal a Harber Mátyás budai polgár, többszörös városbíróval, aki a századforduló egyik legjelentékenyebb budai kereskedője.[90] Hasonló módon folytatott marhakereskedelmet, ugyancsak Velencében, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök is. Tubero így ír róla: „. . . ita quaestui deditus erat, vt ne a mercatura quidem abstineret. Emebat enim institorum suorum opere magnam vim boum, quod genus pecoris leui pretio in Hungaria paratum, apud lanios Venetos magno venibat."[91] Nem véletlen, hogy amint átveszi Ernuszt a kincstár vezetését, azonnal kincstári kezelésbe akarja venni a szlavóniai harmincadhivatalokat, ami részben sikerül is neki.[92] Valószínű, hogy így a saját marhakivitelének harmincadmentességet szerzett. Bakócz Tamás egri püspök, majd esztergomi érsek sógorával, a budai Kanczlyr Angelussal dolgozott együtt, aki gyakran szerepel kincstári megbízatásokban is.[93] Bakócznak a pesti nagykereskedő Szakácsy Balázzsal is kapcsolatai vannak. Szakácsy épp ezzel kapcsolatban kerül csődbe, mert a 2882½ ft-os tartozását nem tudta megfizetni.[94] Ilyen „faktora" lehetett Batthyány Ferenc horvát bánnak Sank vagy Sanko Miklós budai kereskedő.[95]

Bár majdnem minden jelentősebb kereskedőnél igazolni lehet vagy az idegen kereskedelmi, vagy a hazai feudális tőke felhasználását, már igyekeztek magukat függetleníteni, és saját tőkével dolgozni. Ez Bécs viszonylatában mutatkozik meg a legélesebben. Köztudomású, hogy még a XV. század első felében jelentékeny befolyása volt a bécsi kereskedőknek a magyar piacon.[96] A XV. század vége felé kezd megváltozni a helyzet. Ebben a tekintetben Mátyás rövid uralkodása Bécs felett korszakalkotó jelentőségű. Ő mérte az első csapást Bécs árumegállító jogára. Miksa 1515. évi rendelete csak a pontot tette rá.[97] Ezáltal közvetlen kereskedelmi összeköttetés nyílt hazánk és a dél-német városok között. Más szempontból is jelentős Mátyás uralkodása. Ez időtől szereznek budai kereskedők sorra házakat Ausztria fővárosában, és így a város életére is befolyást gyakorolnak.[98] Egyre több adat mutatja, hogy bécsi kereskedők függnek budai tőkétől. Pemflinger János, aki valószínűleg bécsi rokonai pénzével kezdte budai pályáját, Mátyás bécsi kormányzása idején már hitelezője bécsi rokonainak: Pemflinger Kristóf bécsi esküdt 1487-ben 314 ft-tal tartozik budai unokatestvérének, aki 1504-ben megszerzi bécsi rokonai örökségét is.[99] Budai kereskedők ügynököket tartanak Bécsben,[100] továbbá hasznot húzva az élénk magyar—olasz kereskedelemből, olasz szövetet szállítanak az osztrák fővárosba.[101]

Buda tehát a bécsi piacon a bécsiek rovására tért kezdett nyerni. Kikapcsolva a bécsiek közvetítő szerepét, közvetlenül lépett kapcsolatra az itt megforduló dél-németekkel.[102] Ismeretes, hogy a magyar kereskedők eljutottak még Krakkóba, Boroszlóba, Brünnbe és Velencébe is, és részben itt kötik a már ismertetett hitelüzleteket a külföldi tőkével.[103] A Jagelló-kori budai kereskedő azonban nem áll már meg a határhoz közeli városokban, hanem maga is eljut Nürnbergbe. Amikor a budaiak 1500 végén kieszközlik az idegen kereskedők magyarországi kereskedésének eltiltását, Nürnberg viszonzásul a magyar kereskedőket tiltotta el Nürnbergben mindennemű üzlettől, azonban mivel ez ellen épp Budáról (és az ország egyéb tájáról) felszólamlás érkezett, ezt a tilalmat felo' 'ották.[104] Eze' szerint a budaiak már közvetlenül jártak Nürnbergbe.

Az ország nyugati behozatalában továbbra is a posztó állott az első helyen.[105] Kivitelünk arányaiban azonban a XV. század közepe óta eltolódás következett be. A rézkivitel, mint közismert, a század végétől a Fugger—Thurzó-cég monopóliuma volt. Ennek haszna tehát nem emelhette a budai kereskedőtőkét. Azonban a budaiak még a Thurzók megjelenése előtt érdeklődtek a felvidéki réz iránt. Ernuszt János, Mátyás király kincstartója is érdekelt volt ebben,[106] de rajta kívül még a Mülsteinek vállalkozása is említésre méltó. Vid 1473-ban mint Zólyom megye alispánja és körmöci kamarás bányákat vásárol Beckenschloer János egri püspöktől.[107] Mülstein valószínűleg budai volt, tudjuk, hogy Münzer János budai bíró felesége egy Mülstein-leány volt, és az ő leányukat vette feleségül Haller Ruprecht. Egy másik Mülstein, talán Vid fia, András 1484-ben Buda város esküdtje.[108] Ez az András 1493-ban egy budai Haller társaságában rézkereskedelemmel foglalkozik.[109] 1495-ös adat szerint Jungher, másnéven Edlasperger Péter, a már említett budai harmincadbérlő nyújt 2500 ft-os hitelt egy besztercebányai bányavállalkozáshoz.[110] Később, amint a bányákat a Fuggerektől elkobozzák, a nürnbergiek törekednek megszerzésükre.[111] Ebben az időben Kalthenhauser András budai polgár is foglalkozik rézvásárlással.[112] Mindezek azonban csak próbálkozások voltak, amelyek a Fugger-vállalkozással össze sem hasonlíthatók.

Legfontosabb kiviteli cikkünk az élőállat, elsősorban a szarvasmarha volt. 1457—58-ban kivitelünk 54,63%-át, míg 1542-ben már 93,40%-át alkotta. Ez évben az egész áruforgalom 59,49%-a ökörkivitel![113] Ez a kivitel, legalábbis részben, magyar, elsősorban a budai és székesfehérvári kereskedők kezén lehetett. Igaz, az országgyűlések sorozatosan eltiltják a magyarokat a szarvasmarhakiviteltől azzal, hogy az ország közepén át kell adni a marhákat a külföldieknek.[114] A sorozatos tilalom azonban épp azt bizonyítja, hogy a rendeletet nem hajtották végre. A magyar marhakivitelhez elsősorban Buda városnak fűződött nagy érdeke, mert amikor az 1504-es törvény újra a külföldieknek kedvez, Buda körlevéllel fordul a többi szabad királyi városhoz, hogy közösen lépjenek fel ennek eltörléséért.[115] Állatkivitelünk Németország ellátása tekintetében oly jelentős volt, hogyha nálunk marhavész pusztított, Nürnbergben emelkedett a hús ára.[116] A budaiak valószínűleg szarvasmarhát hajtottak ki és posztót hoztak be.[117]

A fentebb közölt harmincadjövedelmi kimutatás is a marhakivitel jelentőségét igazolja. A buda—székesfehérvári harmincad magas jövedelmét csak ebből magyarázhatjuk. A XV. század közepén a budai harmincad jövedelme még egész alacsony volt, és ezért Kováts Ferenc úgy tartotta, hogy csak azok számára jött tekintetbe, akik a határvámokat elkerülték, de nem olyanokra, akik a határhoz igyekeztek.[118] Nem tartjuk azonban valószínűnek, hogy az ország nyugati és déli áruforgalmának több mint fele a vámhelyek megkerülésével érkezett volna az országba. Sokkal inkább hihető az, hogy az Alföldről Pestre vagy Fehérvárra hajtott marhákat vámolták el Budán, vagy a koronázó városban. Ezt a törvények is alátámasztják, hiszen az ország közepén kell átadni a marhákat az idegeneknek. A budaiak is itt vették át a tenyésztőktől. Természetesen el nem vámolt behozatali cikkek és a belső forgalom egyes tételei is kerülhettek itt elvámolás alá, mégis a két harmincad forgalmának legalább kétharmadát kivitelnek tarthatjuk. Ezek szerint a Jagelló-kor elején még mindig az import volt a jelentősebb gazdasági életünkben (bár már nem annyira, mint a század közepén), azonban a korszak végén az import és export már körülbelül egyensúlyban tartották egymást.

Ezek szerint a budai tőke Jagelló-kori erősödéséhez valószínűleg hozzájárult a marhakivitel. A külföldről hozzánk került és először külföldi tőkével dolgozó budai kereskedők, mint a Pemflingerek, Hallerek ez időre lassan önállósulnak. Ezek és a budai tőke többi képviselője azonban szembetalálta magát a már itt gyökeret vert idegen tőkével. Az olasz tőkét privilégiumok védték, uralkodott a magyar áruforgalom jelentős része felett, viszont arra kevés adat van, hogy áruhiteleket nyújtottak volna a budai kereskedőknek ; míg a nyugati és északi tőke hiteleivel lefölözte a magyar polgárok hasznát. A magyar főváros kereskedői mind a két konkurrens ellen harcoltak. Amikor az augsburgi Paumgartner-cég vezetője a XVI. század elején Budán járt, már folyt a harc az olaszok kiváltságainak eltörléséért.[119] Sokkal nehezebb volt a küzdelem a dél-német és lengyel tőke ellen. A nürnbergieknek és érdektársaiknak nyilván részük volt azoknak a rendeleteknek a kiadásában, amelyek eltiltották a magyarok állatkivitelét. Az izmosodó budai tőke ellentámadásokkal válaszolt, 1500-ban eltiltják a nürnbergieket a magyarországi kereskedéstől. Az 1504. évi törvény

után is az önálló kereskedelem pártja hívhatta össze a városokat közös eljárásra.[120] Az egész Jagelló-koron át váltogatja egymást a nyugati ügynök és az önálló kereskedelem pártja. Ennek kikutatása azonban külön tanulmányt igényel.

3. BUDAI KERESKEDŐK ÉS A KINCSTÁR

Mindeddig a kereskedők tevékenységének leírásánál — az olaszok kivételével — csak mellékesen említettük a kincstári üzleteket. A kincstár leginkább szövetféléket vásárolt a kereskedelemtől. Míg az ország lakossága szövetszükségleteit többnyire a városok országos vásárain szerezte be, a kincstárral ritkán találkozunk a vásárokon. Budának két országos vására volt: az egyik a Várban Kisasszonynapján, a másik Felhévízen Pünkösdkor. Pesten is két vásár volt: Miklós-napkor és Vasas Szt. Péter napján.[121] A külföldiek a pestit tartották jobb vásárnak.[122] Nemcsak azért, mert ez volt a nyersterménypiac főhelye, hanem eladási szempontból is. A vásárok jelentőségét külföldiek számára az adta meg, hogy akkor nem voltak érvényben a kereskedésüket megszorító rendelkezések. Noha a budai vásárok nem voltak olyan jelentősek, mégis a budai kereskedők játszották a vezetőszerepet az ország gazdasági életében! Mivel magyarázható ez? Királyi számadáskönyveinkben alig szerepel a budai vásár, de annál több adat van arra, hogy budai kereskedőktől vásárolnak, ez azonban a legritkább esetben történt vásári időszakban.

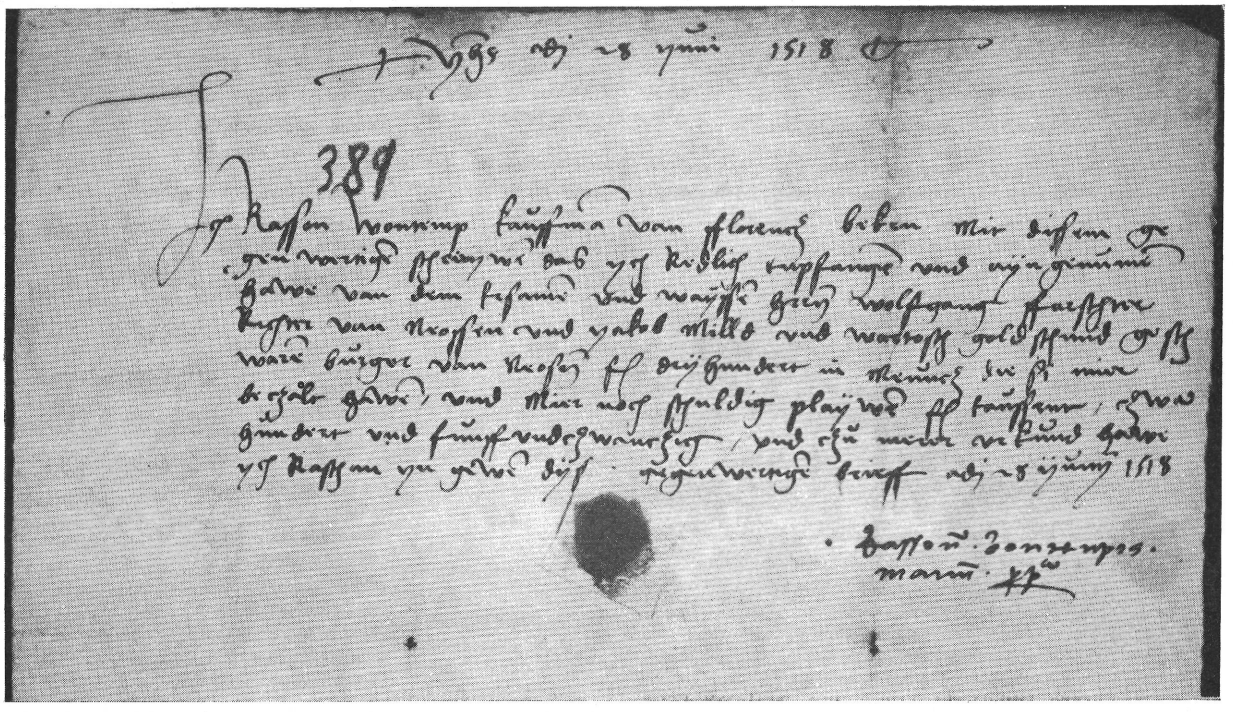
A budai és Budán élő kereskedők fő üzletfele a kincstár. Fő árucikkük az olasz selyemszövet és a német vagy sziléziai posztó. Mindkettőnek legnagyobb felvevőpiaca az udvar és az udvarban élő egyházi és világi nagybirtokosság volt. A familiarisok fizetése ugyanis részben posztóban, illetőleg magasabb rangú személyeknél különféle selyemszövetekben történt.[123] Különösen nagy volt a királyi udvar szükséglete. A hadsereg fizetése részben szintén posztóban történt. Pl. az 1510-es években az országos kincstartók egyik költségvetése 5830 forint értékű posztót (illetve egyes parancsnokoknál selyemruhát) irányoz elő.[124] Székely Miklós és Ztrazemlyei György jajcai bánok 1505-től 1507-ig 3300 forint értékű posztót kaptak kézhez.[125] Az udvar igen rászorult a posztóra, igen gyakran adóban is ezt kérte a városoktól.[126] A kincstár ezért Budán állandó posztóraktárt tartott.[127] Így érthető, hogy a budai kereskedők elsősorban az udvarnak adtak el, éspedig magyar viszonylatban igen nagy összegben.

Udvari szállításokkal Európa-szerte nagy, bár kockázatos üzleteket lehetett kötni, mert az uralkodók ritkán tudták vagy akarták megfizetni a felvett kölcsönöket.[128] Hozzá kell tennünk, hogy az uralkodói jövedelmek — még ha összegükben fedezhették volna is a kiadásokat — azáltal, hogy rendszertelenül folytak be, soha sem voltak elegendőek. Pl. Magyarország viszonylatában a király legfőbb jövedelemforrása a Mohács előtti évtizedekben a többnyire 1 forintos adó volt,[129] ez azonban egyszerre futott be az adószedés hónapjaiban és az év többi részében nem állott rendelkezésre. Így az uralkodó a kereskedőktől többnyire hitelben vásárolt. A hitelezés egyik módja volt, hogy az uralkodó valamely jövedelemforrás terhére utalványt adott.[130] Ilyen esetben sem voltak a kereskedők biztosítva, hogy pénzükhöz hozzájuthatnak, ezért akár Nyugaton, nálunk is kialakult az a szokás, hogy az uralkodóért mások kezességet vállalnak.[131] Különösen alkalmasak voltak erre a városok.

Ez azonban formailag csak ritkán volt kezességvállalás. A leggyakrabban egy különös ügylettel találkozunk. A kereskedő által hitelben szállított árut a kincstár nem tudta mindig kifizetni, és ez esetben gyakran utalványt adott a kereskedő részére valamely város adójára, vagy valamely más, többnyire város által bérelt jövedelemforrásra. Sokszor azonban a város az az évre esedékes összeget már kifizette a kincstárnak. Az utalvány tehát csak a jövő években válik beválthatóvá. A kereskedő az utalvánnyal együtt még egy királyi vagy kincstartói nyugtát vesz át a kincstartótól, amelyben azok igazolják, hogy a város az esetleg csak évek múlva esedékes összeget már lefizette. Ezek után bemutatja az utalványt a városnak, és amennyiben a város fizet, azt a kincstári nyugta átadásával igazolja. Bonyolultabb a helyzet akkor, ha a város még nem tud fizetni. Ilyenkor a város oklevelet állít ki, amely szerint ő az esedékes összeget a kereskedőtől kölcsönvette, és kötelezi magát annak határidőre való megfizetésére. E kötelezvény ellenében

a kereskedő szintén átadja a megfizetést igazoló kincstári nyugtát. Ezek szerint a város eleget tett a kincstár iránti kötelezettségének, helyette azonban ugyanezzel az összeggel egy kereskedőnek maradt adósa. Tehát városi levéltárainkban találhatunk kincstári nyugtákat soha ki nem fizetett adókról, és adóssághleveleket soha fel nem vett kölcsönökről. A valóságban pedig csupán arról van szó, hogy az udvarnak hitelben szállított áruk megfizetéséről egy város adójával szavatol. Sokszor már maga a kincstár szólítja fel a várost, hogy adjon ilyen adóssághlevelet, máskor a kereskedők is már nem a pénzt, hanem az adóssághlevelet kérik. Lehetséges, hogy a városok kötelezvényeivel már az értékpapírkereskedelem kezdetei is megjelennek a városban.[132]

A kincstár adósságai átvállalásának másik módja az, amikor a kincstartó a saját nevére és céljaira vesz fel kölcsönt, illetve ígér királyi tartozást megfizetni, amelyre vagy királyi jövedel-

1. kép. Raggione Bontempi 1518. július 28-i oklevele sajátkezű aláírásával

meket köt le, vagy azt in forma camere apostolice ígéri határidőre megfizetni.[133] Néha azonban a kereskedő már nem bízott meg a kincstartóban, és ilyen esetben a megfizetésért másnak is szavatolnia kellett.[134] Ezeknek a tartozásoknak egy részét a kincstár közvetlenül fizette ki. Más esetekben a hitelező kereskedőnek királyi birtokokat vagy jövedelmeket bocsátanak zálogba, esetleg bérbe. Ez leggyakrabban a harmincadhivataloknál fordult elő, ami érthető, hisz így a zálogbirtokos kereskedő árui után valószínűleg vámmentességhez jutott. Érdekes azonban az, hogy míg az udvari szállító kereskedők kevés kivétellel budaiak, a harmincadbérlő polgárok között nemcsak budaiakat találunk. Ez azt mutatja, hogy a harmincadbérletnél vagy zálogosításnál csak abban az esetben tételezhetünk fel udvari szállítást, ha azt az oklevél nyíltan ki is mondja. A nem budai harmincadbérlő vagy zálogbirtokos polgárok rendesen csak saját városuk harmincadját bérlik, míg budaiakkal mindenütt találkozunk. Hasonló a helyzet akkor, ha a polgár a harmincad vezetését hivatalnokként, mint kincstartói familiáris vállalja el.[135] Budai polgárokat nem egyszer találunk harmincadok élén, és az, hogy milyen harmincad igazgatását vállalják el, valószínűleg kereskedelmi tevékenységük irányára is fényt vet.[136] Meg kell még jegyeznünk, hogy a kincstár nemcsak hitelben, hanem készpénzben is vásárolt ; erre királyi számadáskönyveinkben nem egy adat található.[137]

Bár az előbbiekben már több oly adatot közöltünk, amely azt mutatja, hogy egyes kereskedők viszonylag magas összegben szállítottak árukat a királyi kincstárnak, a különböző kereskedőkre vonatkozó elszórt adatok még nem nyújtanak megfelelő támpontot annak megállapítására, hogy milyen nagyságú tőke forgott ebben az üzletágban. Pedig ennek meghatározása esetén megbízható adatokat kapnánk az egyes kereskedők tőkeerejére is. Szerencsére van egy forrásunk a Jagelló-kor utolsóelőtti évéből, Thurzó Elek királyi kincstartó 1525. évi számadáskönyve, amelyből fény derülhet erre a kérdésre. Ebből a kötetből, amely lényegében csak az év első felére nyújt felvilágosítást, megtudhatjuk, hogy ebben az időszakban milyen nagy összeget fizet ki közvetlenül a kincstár kereskedők részére hitelben szállított áruk fejében.[138]

KIMUTATÁS AZ 1525-ÖS ÉV ELSŐ FELÉBEN A KINCSTÁRNAK HITELEZŐ KERESKEDŐKRŐL

Név	Hány részletben	Összeg
1000 ft-nál magasabb összegek		
Krachmer Balázs budai posztónyíró[139]	kettő	3500 ft
Kokon Tamás budai kereskedő[140]	kettő	3150 „
Kalthenhauser András[141]	kettő	2202 „ 75,5 d
Pruner Konrád[142]	egy	2000 „
Ruprek Zsigmond[143]	egy	1970 „
Lucas italus[144]	kettő	1813 „ 75 „
Antonius venetus (az ismertetett Seda)	egy	1215 „
hét kereskedő részére		15 851 ft 50,5 d
500—1000 ft közötti összegek		
Polyák Pál (l. az előbbiekben)	egy	955 ft 50 d
György cseh titkár[145]	kettő	850 „ 50 „
Langenberger Pál budai posztónyíró[146]	három	857 „ 25 „
Crop János[147]	egy	827 „
Kalther András budai kereskedő[148]	egy	800 „
Freiberger Wolfgang (l. lent)	egy	600 „
Gazon Mihály[149]	egy	600 „
Farkas Tamás, Fekethe János és Hassy J.[150]	egy	500 „
Kouchprunner budai posztónyíró[151]	egy	500 „
kilenc fél részére		6490 ft 25 d
500 ft-nál kisebb összegek		
Dávid budai zsidó[152]	három	470 ft 06,5 d
Lukács mester budai cantrifusor[153]	három	386 „ 50 „
Pyrhella Miklós[154]	egy	200 „
Kokon Péter budai kereskedő[155]	egy	187 „
Angelus venetus[156]	egy	182 „
Debrecheny Jakab[157]	egy	167 „ 75 „
Gazon Jakab[158]	egy	128 „ 25 „
Segromer Kristóf régi tartozásért[159]	egy	60 „
Felix régi tartozás fejében (l. fenn)	egy	10 „
kilenc fél részére		1791 „ 56,5 d

Összesen tehát 24 133 forint 32 dénárt fizet ki a kincstár kereskedőknek hitelben szállított árukért. A más adatokból is ismert kereskedők mind budaiak, vagy pedig Budán élő személyek és így valószínűnek vehetjük, hogy az egyébként nem ismert kereskedők is budaiak. Elég jelentős, nagykereskedőnek nevezhető réteg van, amely 1000 forint felett köt üzletet, bár nyilván közéjük

tartozik a következő csoportban található Polyák és esetleg mások is.[160] A kincstári szállításba fektetett tőkét megkaphatjuk, ha körülbelül 25%-ot kereskedelmi haszon címén levonunk, így kerek számban 18 000 forintot kapunk. Miután azonban az így megkapott összeg nem jelentheti a teljes kincstári tartozást, hiszen az udvar tartozását leggyakrabban utalványokkal törlesztette, valószínűleg a kincstári szállításokba fektetett budai tőke 1525 első felében ennél jóval magasabb volt. Buda kereskedői azonban nemcsak az udvarnak szállítottak, hanem a nagybirtokosoknak is, így üzleti tőkéjüket még nagyobbnak kell tartanunk. Ha ezeket az adatokat más városok adataival összehasonlítjuk, különösen jól láthatjuk, hogy a budaiak tőkéje magyarországi viszonylatban nem nevezhető alacsonynak.[161] Az önállósuló magyar kereskedelmi tőke első csíráit Budán találjuk meg. Adataink vannak expanziós törekvéseire Bécsben, de a többi magyar város kereskedelmi vállalkozásaiban is megtaláljuk a budai tőkét.[162]

Ezeknek a budai kereskedőknek országos tekintélyük volt. A legtekintélyesebb budai polgárok viselnek országos tisztségeket, különösen a pénzügyigazgatásban. Alkincstartó volt Pemflinger Márk,[163] Haller János[164] és Szerencsés Imre.[165] Igen sok polgárnak nemessége is volt, így még németországi eredetű nemessége volt a Hallereknek (von Hallerstein)[166] és valószínűleg a Pemflingereknek is (de Regede).[167] De olyan budai polgár is nemes volt, akit az oklevelek nem

2. kép. „Freiberger Wolfgang" feliratú kő

említenek nemesnek, mint az előbb említett Freiberger Wolfgang városbíró. Ugyanis 1520-ból tárgyi emlékünk van Freibergertől. A Vármúzeum halászbástyai kőtárában egy feliratos ablakkeret-töredéket találunk,[168] amelyen a következő szöveg található (2. kép):

OBILIS WOLFGĀGI FREIBERGER
VDENSIS ANNO D MDXX

Az első sorkezdő O és a második sor kezdő V betűjének csak a fele van meg. A sorok részben kiegészítve és a rövidítések feloldva a következő szöveget adják:

. . . nobilis Wolfgangi Freiberger
[civis ?] Budensis anno domini 1520.

Ezek szerint Freiberger nemes volt. Ezt 1514. évi oklevelének pecsétje is alátámasztani látszik. A pecsétjén címerét találjuk, amelynek sisakdíszében úgy látszik, hogy fegyveres vitéz áll. Ezek a nemes polgárok ugyan szereznek ingatlanokat, különösen szőlőket, de mégsem mondhatjuk róluk azt, hogy tőkéjüket földbe fektették volna.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a XV. század végén és a XVI. század elején a fővárosban az általános magyar viszonyokhoz képest tőkeerős polgárság élt. Egy részük olasz volt, közöttük a firenzeiek megtartották régi jelentőségüket, azonban mellettük felzárkóztak a velenceiek is. Elsősorban itáliai szövetekkel kereskedtek, de az árukereskedelem mellett bankügyletekkel is foglalkoztak. Kereskedelmi hasznuk kikerült az országból. A nagy német cégek mellett — amelyek között a Fuggereké az ország kereskedelmében a legjelentékenyebb helyet

foglalta el — számos kisebb nürnbergi, boroszlói és krakkói cég tartott megbízottat Budán, vagy tartotta áruhitellel befolyása alatt budai üzletfeleit. A feudális eredetű magyar tőke is érdeklődött a budai kereskedelem iránt. Mégis az idegen tőke árnyékában lassan kezdett megizmosodni a helybeli kereskedelmi tőke is. Főszerepet a posztókereskedők játszották, posztó iránt volt a behozatali cikkek között a legnagyobb kereslet, elsősorban az udvar, másodsorban a nagybirtokosok részéről, bár posztót parasztok is vásároltak. Míg a lakosság mindennapi szükségleteit textiliákból az ország határszéli kereskedő városai elégítették ki, addig a legnagyobb tételek Budán, itteni kereskedők útján kerültek forgalomba. Különösen azóta erősödik meg Buda szerepe, amióta Mátyás idejében a kincstartóságot Budához kötik és az udvar a Jagelló-korban majdnem állandóan Budán tartózkodik. Természetesen ez a fővárosi kereskedő tőke nem érte még el a nyugati tőke nagyságát, amelytől részben függött és amely hasznának egy részét külföldre vonta ki; befolyással volt rá a nagybirtok kezén felhalmozódott tőke is, mégis fokozatosan erősödött, és így meg volt az adottság — ha nem következik be Buda eleste és a független magyar királyság pusztulása — az idegen tőkétől való felszabadulásra és a hazai tőkés fejlődés megindulására.

JEGYZETEK

[1] *W. Sombart*, Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus, München—Leipzig 1913, I. köt. Luxus und Kapitalismus. 2—5, 77. kk. II. köt. Krieg und Kapitalismus. 51. kk. — *R. Ehrenberg*, Das Zeitalter der Fugger. 3. kiad. I. köt. Jena 1922, 9. kk.

[2] *Tokay L.*, Magyarország kormányzata a Jagelló-korban. Békés 1932, 135. kk.

[3] *Mayer B.*, Pápai bankárok Magyarországon a középkor végén. Csánki emlékkönyv. Klny. a Századokból (1924) 248. kk. — *Lederer E.*, A középkori pénzüzletek története Magyarországon. Bp. 1932, 164. kk. — *Huszti D.*, Olasz—magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Bp. 1941, 56. kk. — *Mályusz E.*, Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1958, 306.

[4] Bár a firenzei kereskedelem jelentőségére *Balogh J.* már régen rámutatott: Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez a renaissance-korban. Arch. Ért. Ú. f. XL. köt. 201. old., 64. jegyzet és újabban is: A magyarországi művészet története. I. köt. Bp. 1956, 273. A velencei kereskedelemre vonatkozólag lásd: *Kardos T.*, Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502—1518). Századok (1951) 435.

[5] *Szűcs J.*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 183. kk. és *Kováts F.*, A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a Nyugattal a középkorban. (Klny. a Történelmi Szemle 1922-es évfolyamából) 41. old. sem említi a posztóbehozatallal kapcsolatban az olasz piacot.

[6] A firenzeiekét: *Molnár E.*, A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949, 163.

[7] *Szűcs* i. m. 191. Az erre vonatkozó irodalom felsorolása: Uo. 174. jegyzet.

[8] *Kováts* i. m. 41. — *Paulinyi O.*, Ipar, kereskedelem. Magyar művelődéstörténet. II. köt. Bp. é. n. 170—171.

[9] *Ember Gy.*, Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei VIII (1958) 328.

[10] Irodalmunk a hadiszállításokat a belső piac fejlődése szempontjából csak járulékos elemnek tekinti: *Elekes L.*, A központosító politika belső erőforrásai. Századok (1955) 13.

[11] *Balogh J.*: Arch. Ért. XL. köt. 201. old., 64. jegyzet. — Mátyás és Ulászló firenzei kapcsolataira: Uo. 193. kk.

[12] Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Középkori Gyűjtemény (a továbbiakban: Dl) 37684. L. még: Arch. Ért. (1887) 414.

[13] OL. Filmtár (a továbbiakban: Ft). Beszterce város levéltára. 297.

[14] *Simonyi*, Florenczi okmánytár. M. Tud. Akadémia Kézirattára. CDLIX—CDLX. sz.

[15] *Berzeviczy A.*, Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Magyar történelmi emlékek. I. oszt. 39. köt. Bp. 1914, 258—259. M. Tud. Akadémia Kézirattára. Modenai Hippolit számadások. 1489. év. — Városoknak is: *Myskovszky V.*, Bártfa középkori műemlékei. A Szent Egyed templomának műrégészeti leírása. Magyarországi régészeti emlékek. VI. köt. I. rész. Bp. 1879, 133.

[16] Modenai Hippolit számadások. 1503. június 30, augusztus 17, szeptember 28. (Ezt a kötetet az egri múzeum birtokában levő másolatból ismerjük, felhasználását Galván Károlynak köszönjük.) L. még: *Salamon F.*, Budapest története. III köt. Bp. 1885, 181. old., 3 jegyzet.

[17] Quellen zur Geschichte Siebenbürgens. I. köt. Hermannstadt 1880, 442.

[18] Dl. 82353.

[19] *Wenzel G.*, Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. Magyar Történelmi Tár XXV. köt. 294 (tévesen „rasore bon tempo Fiorentino"-nak írva).

[20] *Simonyi* i. m. II. köt. DXLIV. sz.

[21] Uo. DXXXVI. sz.

[22] Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. II/1. köt. Magyarországi pápai követek jelentései 1524—26. Bp. 1884, 339—340.

[23] 1494—95: *J. Ch. von Engel*, Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. Halle 1797, 82, 160. — 1507: Quell. z. G. Sieb. I. köt. 474. — 1508: Beszterce város levéltára. 271. — 1509: Uo. 291, 293. Quell. z. G. Sieb. I. köt. 512. — 1510: Dl. 82317—18. — 1511: *Iványi B.*, Bártfa sz. kir. város levéltára. II. köt. (kézirat az OL-ban) 4188, 4193, 4199. sz. — Nagyszeben tartozása Rason felé: Ol. Ft. Révay cs. lt. Jura fam. Révay per familiam Gyulay habita fasc. XI. No 19. — 1512: *Iványi B.*, Eperjes sz. kir. város levéltára 1245—1519. Szeged 1931—32, 1057. sz. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I. köt. Kronstadt 1886, 195, 197. Beszterce város levéltára. 324. — 1514: Uo. 337, 339. — 1518: Uo. 389.

[24] *Balogh*, Néhány adat... 194.

[25] L. 15. jegyzet (a bártfai adat).

[26] Modenai Hippolit kódexek. 1489. *Salamon* i. m. II. köt. 553—554, 1489-ben selymet szállít Magyarországra, *Simonyi* i. m. II. köt. CCCVIII. sz. Egyike Bontempivel és Stagival a Mátyásnak is hitelező kereskedőknek. Dl. 37684. A Cavalcantiakra l.: *Ehrenberg* i. m. I. köt. 279, 282. (Angliai és németalföldi üzletek.)

[27] Mátyás hitelezői között elrontott névírás: Johannes Albycz. (Dl. 37684.) Az Albizziekre l.: *Ehrenberg* i. m. I. köt. 294. (A XVI. század első felében Ruperto degli Albizzi vagyonát 250 000 dukátra becsülték.) Uo. I. köt. 296, 305, II. köt. 358. Elsősorban franciaországi üzleteik voltak.

[28] 1480-ban Simone Gondi mint Alessandro Attavanti társa (*Simonyi* i. m. II. köt. CCI. sz.), 1496-ban pedig Belicotius Gondius jár Magyarországon. Uo. CDL. sz. A Gondi-családra l.: *Ehrenberg* i. m. I. köt. 307. kk. — Attavanti valószínűleg a kódexminiátor rokona, már 1477-ben tevékenykedett itt mint Medici Lorenzo il Magnifico megbízottja. (*Berzeviczy* i. m. 36.) 1487-ben 318 dukátot fizetnek ki neki Beatrix megbízásából. (Uo. 257.)

[29] *Balogh J.*: Arch. Ért. XL. köt. 196. — Amerigho ekkor Lorenzo di Pier Francesco de Medici házában élt (*Simonyi* i. m. II. köt. CCLXXXIII sz.), tehát valószínűleg annak szolgálatában állott. Ez a Lorenzo a Mediciek egyik szintén igen gazdag mellékágából származott, amelynek Lyonban is volt bankja. *Ehrenberg* i. m. I. köt. 285.

[30] Mátyás hitelezője. Dl. 37684. — Az Antinoriak vagyonát a XVI. században 100 000 dukátra becsülték. *Ehrenberg* i. m. I. köt. 294.

[31] Felsorolásuk: *Balogh*, Néhány adat... 201. old., 64. jegyzet. Ottaviano da Volterra azonban azonos Ottaviano Caffereccióval. Ugyanis amikor 1497-ben Fiume közelében a Frangepánok kirabolják, az ebben az ügyben kelt levelekben felváltva szerepel a két néven. (*Simonyi* i. m. II. köt. CDXXXVII, CDXXXVIII, CDXXXIX, CDXLII, CDXLIII. sz.) Az idézett Mátyás-féle hitelezői névsorban még a következő — Balogh által nem említett — firenzei kereskedők szerepelnek (sajnos a magyar kancelláriai írnok eltorzította a neveiket): Antonius Calderini, Michael Cheke, Bernaldus Skilway, Ridolphus Mellini, Bartholomeus Zenobii, Leonardus Sarray, Franciscus Barwch. Még több nevet is lehetne felsorolni.

[32] *Simonyi* i. m. II. köt. CCCXVI, CDIV. sz.

[33] Gyakori a panasz, hogy a velenceiek elfogják a firenzeiek árukkal megrakott hajóit, noha magyar királyi védlevéllel utaznak. Igaz ugyan, hogy kissé hosszadalmas diplomáciai levelezés után többnyire visszakapják azokat. Ilyen esetek: 1492: *Simonyi* i. m. II. köt. CDL. sz. 1493: uo. CDXLVIII, CDXLVI, CCCXII. sz. (Antonius Benittus hajója), CCCXIII. sz. (Felice Stagi hajója). 1496: CCCXVI. sz. (del Pugliese hajója). Ezek a hajók a zenggi kikötőbe igyekeztek. Zengg jelentőségére vonatkozólag lásd: *Huszti* i. m. 17. kk.

[34] Amikor a hazatérő Ottaviano da Volterrát kirabolták, lényegében csak pénzt és valami posztót vittek el tőle. (*Simonyi* i. m. II. köt. CDXLIII. sz.) Lehet azonban, hogy a rézkivitelben is szerepet vállaltak, mert az egyik oklevél szerint, amint Petro del Pugliese öccse cum aliquot aeris ponderibus hazatért, foglalták le a velenceiek a hajóját. (Uo. II. köt. CCCXVI. sz.) A firenzeieknek a magyar rézkivitelben már régen jelentős szerepük volt. (*Paulinyi O.*, A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Klny. a Károlyi Árpád Emlékkönyvből. Bp. 1933, 12. kk.) Talán még az állatkivitelben is részük volt. — Olaszország felé irányuló marhakivitelünkre lásd: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1899) 144. kk., 436.

[35] Ez az egy Felix nevű firenzei kereskedő szerepel e korszakbeli adataink közt, mint egyike a legtekintélyesebb olasz kereskedőknek. Vezetéknevét (de Stagio, Stagy, Stagii filius) ritkán teszik ki (pl. *Berzeviczy* i. m. 303; *Simonyi* i. m. II. köt. CCCXIII, CCCXIV, CDLVI. sz.). Először 1489-ben szerepel, amikor Beatrix királyné több ízben utalványoz neki szállított árui fejében (*Berzeviczy* i. m. 259—260, 303). 1494—95-ben atlaszt, selymet, bíbort és hermelint szállít a kincstárnak, elég magas összegben (*Engel* i. m. I. köt. 80—81, 102, 162). Hajójának a velenceiek által történt kirablásáról fentebb szóltunk. A későbbi időben is gyakran hitelez árukat a kincstárnak. Utolsó ilyen adataink 1515-ből vannak. (Beszterce város levéltára. 355, 364. Dl. 104635—36.) A következő, reá vonatkozó kincstári adat 1525-ből való: ez év január 24-én a kincstartó 10 ft-ot ad „Felici mercatori Florentino depauperato" a király adósságai fejében. [*Fraknói V.*, II. Lajos számadási könyve 1525. január 12—július 16. Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 61.] Tehát időközben csődbe jutott.

[36] *Simonyi* i. m. II. köt. CCCIX. sz.

[37] 1496-ban II. Ulászló Firenzébe küldi a firenzei származású Zovan Pastor zenggi kapitányt, hogy a király számára bevásárlást eszközöljön. Ezzel kapcsolatban a király, a szoros kereskedelmi kapcsolatokra tekintettel, a vámmentesség megadását kéri. Jellemző a firenzei kereskedők magyarországi helyzetére a király indokolása: „Quamobrem cum vestri cives, mercatoresque hic non aliter ac nostri habiti semper sint, et continuo habeantur, magnaque ethrusce Nationis in hoc Nostro Regno consuetudo cum nostris

fuerit...” (Uo. I. köt. XI. sz.) A város az engedélyt természetesen meg is adta. (Uo. II. köt. CCCXV, CDXLI. sz.) Az árut Pastor nem a király, hanem saját neve alatt vette meg, azonban a hitelre vásárolt árukért sem ő, sem a király nem tett eleget határidőre fizetési kötelezettségének. (Uo. II. köt. CDLXI. sz.) Pastor egyébként eltérően legtöbb honfitársától, nem Budán, hanem a kereskedelmi útvonalon fekvő Zágrábban él, és állami szolgálatokat is vállal. 1495-ben Szlavónia adószedője (*Engel* i. m. 146—147), ez idő tájt lesz a fontos zenggi kikötő kapitánya is. (Uo. 70.) Már ekkor is vásárol az udvarnak (Velencében, 1000 ft értékben, uo. 159). 1503-ban zágrábi harmincados. (*Tkalčić*, Mon. Civ. Zagr. III. köt. 22—23.) Kincstári hivatalt viselt még a firenzei Pythys-család egyik tagja, aki 1524-ben egy Fysser Jakab nevű — valószínűleg német — kereskedővel együtt a pozsonyi pénzverde vezetését vállalja el. (OL. Ft. Pozsony város levéltára. 2663, 2664, 2671.) Valószínűleg rokona volt Pythys Péter firenzei kereskedőnek, akinek a kincstár 1514-ben hitelben szállított áruk és pénzkölcsön fejében Beszterce városa adóját utalványozza. A kincstári tartozás 2000 ft volt (Beszterce város levéltára. 340).

[38] *Huszti* i. m. 7. kk., 29. kk.

[39] *Balogh J.*: Arch. Ért. XL. köt. 195. old., 33. jegyzet.

[40] *Y. Renouard*, Les hommes d'affaires italiens du moyen âge. Paris 1949, 234. kk.

[41] *Kardos* i. m. 435.

[42] Történelmi Tár (1880) 581.

[43] *Berzeviczy* i. m. 257, 259.

[44] *Kardos* i. m. 438. kk. Pénzváltással is foglalkozik. L.: Modenai Hippolit kódexek. 1503.

[45] *Kardos* i. m. 435.

[46] Uo. 438—439. stb. Továbbá: Lónyay Albert velencei követségei 1501—1515. Magyar Történelmi Tár. XXII. köt. 17, 22, 25.

[47] Pl. 1507: a szászok adója terhére téríti a kincstár: Quell. z. G. Sieb. I. köt. 471 (Antonio ügye). 1515-ben Beriszló horvát bán fizetése terhére Jakab 92 1/2 ft, míg Antal 216 ft értékű posztót szállít a bánnak (Dl. 104635, 104636). Thurzó kincstartó 1525-ben egy hónap leforgása alatt két részletben összesen 1215 ft-ot fizet ki hitelben szállított áruk fejében Antoniónak. Magyar Történelmi Tár XXII. köt. 214, 235.

[48] *H. Simonsfeld*, Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen. I. köt. Stuttgart 1887, 338.

[49] 1525-ben a Móré Fülöp pécsi püspökké kinevezésével kapcsolatos díjaknak a pápa részére történő átutalásánál jár el: *A. Theiner*, Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. II. köt. 644. Pölnitz Antonio Giovanni velencei bankárnak nevezi ezzel kapcsolatban. *G. Freiherr von Pölnitz*, Jakob Fugger. II. köt. Quellen und Erläuterungen. Tübingen 1951, 561.

[50] Antonio 1526-ig folyamatosan értesíti velencei testvéreit a magyarországi politikai (és nyilván gazdasági) eseményekről. Magyar Történelmi Tár XXV. köt. 1878, 233—234, 240—241, 245, 326 (kereskedelmi tartalom is van benne), 331, 355, 363, 365, 369. Antonio informálta 1515-ben a velencei követet a bécsi szerződés megkötéséről. Uo. 23.

[51] Különösen sok olasz eredetű, elsősorban faenzai majolika került kereskedelmi úton Budára, ahogy azt a budai várbeli ásatások leletanyaga igazolja: *Voit P.—Holl I.*, Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. Bud. Rég. XVII. köt. Bp. 1956, 90. — *Bertalan V.-né*, Groteszk díszítésű faenzai tál a budai várból. Uo. 241. — Velencéből különösen az üvegimport volt jelentős: *Gerevich L.*, Castrum Budense. Arch. Ért. (1952) 153. — Lásd még ezekre: Magyarországi művészet története. I. köt. 243, 251, 265, 273, 283. stb. és általában a magyarországi reneszánsz művészettel foglalkozó irodalmat.

[52] L. 37. jegyzet.

[53] L. pl.: *H. Haussherr*, Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit vom Ende des 14. bis zur Höhe des 19. Jahrhunderts, 2. kiad. Weimar 1955, 21. Már az 1405. évi I. tv. 2. tc.-e eltiltja a külföldi kereskedőket a posztónyírástól és a kicsinyben való eladástól, és még vásárokon sem árulhatnak hat posztónál kisebb tételben (Corpus Juris). Később Budán és Pesten ez a vásárokon engedélyezve volt. Az olaszok viszont Mátyás idején fel lettek mentve minden megkötöttség alól, még vásárokon kívül is. „Item walchen thurfen zu Offen durch daz jar hin aus messen und wegn, was sie wolln; haben sy by des konig Matiaschgo zeiten erlangt durch die könig.” (*K. O. Müller*, Welthandelsbräuche. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. V. köt. Stuttgart 1934, 200.) — Szatócsárut sem hozhatott be külföldi. (Uo.)

[54] *Óváry L.*, A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél másolatai. Bp. 1890, 809. sz.

[55] *Ember* i. m. 327. — *Paulinyi* szerint (Ipar, kereskedelem... 169) tizenheted rész volt a vám.

[56] *Engel* i. m. I. köt. 127.

[57] Uo. 126.

[58] *Thallóczy L.—Horváth S.*, Jajcza története 1450—1527. Magyar Történeti Emlékek I. oszt. 40. köt. Bp. 1915, 143—144.

[59] *L. von Schedius*, Etwas über den Zustand der ungrischen Finanzen im Anfange des XVI. Jahrhunderts. Zeitschrift von und für Ungern III (1803) 101. — Nem említi ugyan a soproni, trencséni és árvai főharmincadokat, viszont a kassait (jövedelme 800 ft) és az erdélyieket (háborúk miatt csak a tisztviselők fizetését fedezi) igen, és ezért úgy véljük, hogy az említett harmincadok jövedelme vagy igen alacsony, vagy pedig — és ez a valószínűbb — szervezetileg a pozsonyi, esetleg a kassai alá tartoznak (Árva).

[60] *Paulinyi* szerint (Ipar, kereskedelem... i. h.).

[61] *Ember* i. m. 317. old., 20. jegyzet. A marhakivitelnek a XV. század közepéhez képest nagymértékű emelkedésének oka még kikutatásra vár.

[62] *Wenzel G.*, A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Bp. 1883, 21. kk. — *M. Jansen*, Jakob Fugger der Reiche, Studien und Quellen. I. köt. Studien zur Fugger-Geschichte. III. Leipzig 1910, 69. old., részleteket közöl a Fuggerek budai fiókjának 1510. évi naplójából.

[63] *Wenzel* i. m. 23. kk. A Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft című dél-német kereskedőház

Pesten is akart egy Geliegert létesíteni. — *A. Schulte*, Geschichte der Grossen Ravensburger Handelsgesellschaft 1380—1530. I. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. I. köt. Stuttgart—Berlin 1923, 97. Különben a bécsi Gelieger alá tartozott a cég magyarországi kereskedelme. Uo. 471. kk.

[64] L. 53. jegyzet.

[65] *Müller* i. h. Szatócskodás tilalmával kapcsolatban megjegyzi „Aber so ainer dess willn hat, findt man im alweg durch gut fraind es durchzubringen."

[66] Pl. 1405. évi I. törvény 16. tc. 1498 : 32. tc. (Corpus Juris.) Külföldön is tiltották — éppen a monopóliumlehetőség miatt — a társulásokat, de eredmény nélkül. Lásd. pl.: *Ehrenberg* i. m. I. köt. 403. kk.

[67] Vilmosra : *Szádeczky L.*, A Haller-grófok nemzetségkönyve. Turul (1886) 57. Ruprecht mint budai polgár 1483-ban : Pozsony város levéltára. 4885. Ruprecht állítólag budai bíró is volt. Itt nősült, feleségül vette az úgy látszik Bambergből származó Münzer Jánosnak a Mülstein-család egyik tagjától született leányát. (*Szádeczky* i. h.) E két család Buda legtekintélyesebb patrícius családjához tartozott. Münzer városbíró is volt (a Mülsteinekre vonatkozólag lásd alább). Haller Buda egyik legelőkelőbb kereskedőjeként gyakran szerepel városi megbízásból kereskedői számadások felülvizsgálatánál. (1483 : Pozsony város levéltára. 4885. 1491 : Ol. Ft. Kassa város levéltára. Schwartzenbach gy. 690.) Ruprecht halála után családja Budán maradt. Öt fia közül különösen kettő vált ki : János a későbbi alkincstartó (lásd alább) és Péter, aki 1526 után Fuggerszolgálatban Erdélybe került, és ott jelentős szerepet játszott. (*Szádeczky* i. m. 58.)

[68] Bár már budai polgár, sőt esküdt, 1494-ben mégis nürnbergi polgárként erősítteti meg Miksa római királlyal otthonmaradt testvéreivel közösen a III. Frigyes császár által édesapjuknak adományozott privilégiumokat. (*Szádeczky* i. h.) Nürnberg is polgárának tekinti. 1504-ben pl. utasítja, hogy járjon közben Ulászlónál egy a nürnbergiekre sérelmes intézkedés megváltoztatásáért : *Th. L.* [Thallóczy Lajos], Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltáraiból. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle VII (1900) 78.

[69] Miksa császár tanácsosai és pénzemberei, egyikük a Fuggerek antwerpeni faktora. Üzleteikre : *Ehrenberg* i. m. I. köt. 100, 107, 193, 207, és főleg 247. kk. *K. Pilz*, Nürnberg und die Niederlande. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg XLIII (1952) 21. kk.

[70] Egyik unokatestvérének fia, Bertalan, Pesten él és nősül. Haller Fábián viszont 1501-ben a nürnbergi kereskedők érdekében jár el Budán. Később fia, Konrád jön Magyarországra, akit 1514-ben Pesten bebörtönöznek, úgyhogy Nürnberg a királyhoz fordul érdekében. Később Kassán telepedik le. *Szádeczky* i. m. 54, 56, 58, 70. — 1501 : *Th. L.* i. m. 77—78. — 1514 : uo. 79.

[71] Nürnbergi lt. Briefbuch. 61. köt. 121. Mályusz Elemér regesztái a Vármúzeumban.

[72] *Fabritius K.*, Pemfflinger Márk szász gróf élete. Értekezések a történeti tudományok köréből. IV. köt. Bp. 1875, 5.

[73] Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. II/3. köt. Wien 1904, 3987. sz.

[74] *Kubinyi A.*, A kincstári személyzet a XV. század második felében. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957, 45. old., 167. jegyzet. — *Fabritius* i. m. 5—6.

[75] Nürnbergi lt. Briefbücher. 59. köt. 32. Mályusz reg. a Vármúzeumban. Erhard Mulner maga (vagy apja) valószínűleg hasonló módon került valamikor Nürnbergből Budára, ahol azonban már tekintélyes kereskedő ebben az időben. Sógora volt Szegedi Lukács püspök volt királyi kincstartónak. A ravensburgi társaságnak Budára küldött tanulóját is rokona, egy budai polgár, Paul Langenberger helyezte el. (*Schulte* i. m. I. köt. 140 ; III. köt. 454.) Langenberger (lásd alább) is eszerint dél-német származású volt.

[76] Pl. lásd ezekre — igaz, hogy korábbi időszakban — Pozsony város esetében *Kováts Ferenc* tanulságos összeállítását (i. m. 30. kk.). Kiderül, hogy leginkább Nürnberg kereskedői működnek így, akik mellé 1426 után Bécs, Augsburg és München kereskedői is felzárkóznak. Vö. még : *Lederer* i. m. 82. kk.

[77] Ezt mutatják a Hallerek és mások családi kapcsolatai is. Amikor a nürnbergi konkurrenciától való szabadulás végett a budaiak kieszközölték a külföldi kereskedelem teljes eltiltását, Nürnberg város ijedt leveleket írt és tárgyalást kért ebben az ügyben. (*Th. L.* i. m. 77—78.) A nürnbergi kereskedők budai kapcsolatait mutatja az is, hogy a budai Boldogasszony templom „gottesleichnam pruederschaft"-jának Nürnberg város évente bizonyos összeget fizetett. (Nürnbergi lt. Urkunden des siebenfarbigen Alphabets. 3889—3890. sz. Mályusz reg. a Vármúzeumban.) Ismerünk egy nürnbergi kereskedelmi szerződést magyarországi kereskedelemmel foglalkozó társaság alakítására, amelyet Christoph Tetzel kötött Karl Gartnerrel. (*J. F. Roth*, Geschichte des Nürnbergischen Handels. I. rész. Leipzig 1800, 368—371.) A Tetzel-család a XV. század elejétől kereskedik Magyarországgal. (Uo. 134—135.)

[78] *Szabó I.*, A hajdúk 1514-ben. Századok (1950) 189. kk.

[79] Számos adat van a boroszlóiak magyarországi kereskedelmére. Még Mátyás idején Hans Uthmann boroszlói polgár Budán egy Hans Schwarz nevű faktort tart. (*G. Pfeiffer*, Das breslauer Patriziat im Mittelalter. Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte. XXX. köt. Breslau 1929, 238.) Nagy szerepet játszott Budán Sauermann Konrád boroszlói kereskedő is. A kincstartó 1521 februárjában tőle és Locksawi György cseh királyi titkártól 8000 ft kölcsönt vesz fel. (Dl. 23.517.) 1521 szeptemberében Sauermanntól és egy budai polgártól a kincstartó újabb 1200 forint kölcsönt vesz fel, amelyet Pemflinger Márknak és Polyák Pálnak — mind a kettő budai polgár, mint az egri püspökség kormányzóinak — utal át. (Dl. 23.582.) Az 1520-as években Budán Brandenburgi György őrgróf részére a rossz pénz beváltásában segédkezik (*Jansen* i. m. 174—175) és talán része lehetett a Fuggerek elleni 1525.

évi támadásban is. (Uo. 181. Vö. még: *Pölnitz* i. m. II. köt. 560.)

[80] *Th. Mayer*, Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreichs im Mittelalter. Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs. 6. füzet. Innsbruck 1909, 161—162. — Inkább úgy látszik, hogy a magyar kereskedők aktívabb szerepet játszottak Bécsben, mint a bécsiek Budán. Lásd alább.

[81] Ennek fejében a kincstár Eperjes és Bártfa városok adóját köti le a két kereskedőnek. *Iványi*, Eperjes... 1093. sz. — Uő., Bártfa... II. köt. 4391, 4395. sz.

[82] L. erre pl. a köv. adatokat: *Iványi*, Bártfa... II. köt. 4062 (1508), 4914. sz. (1520). — *Iványi*, Eperjes... 1093. sz. (1513), 1211. sz. (1518). Maidel krakkói városi tanácsnok (1516: *Iványi*, Eperjes... 1180. sz.), akinek érdekében a lengyel király is közbenjár. (1515: *Iványi*, Bártfa... II. köt. 4532. sz.) Valószínűleg azonos személy a szintén krakkói Spiss Mihállyal, mert 1515-ben más Mihály nevű krakkói kereskedőnek nem utalványoznak Bártfa és Eperjes adójából. (Zsigmond lengyel király levele: 1515: *Iványi*, Bártfa... II. köt. 4539. sz.; *Iványi*, Eperjes... 1141. sz.) Ez a Spiss a lengyel király szerint társaival (cum eius sociis) nyújtott áruhitelt Ulászlónak. Néhány héttel ezután a levél után Bártfa kötelezvényt állít ki, hogy három éven át évente kétszer 150 forintot fizet Maidelnek. (*Iványi*, Bártfa... II. köt. 4545. sz.) Majd Ulászló nyugtatja a várost ennek az összegnek a megfizetéséről. (Uo. 4548. sz.) 1515-ben feleségének 300 forintot fizet ki a Fugger-cég. 1521-ben Frankfurtban tart ügynököt. (*Pölnitz* i. m. II. köt. 291, 473.) Maidel tekintélyét mutatja az, hogy amikor 1525-ben II. Lajos lefoglalja a Fuggerek magyarországi vagyonát, Fugger Jakob többek között neki, a krakkói püspök sógorának is ír, hogy támogassa a céget a lengyel királynál. (*Jansen* i. m. 183.)

[83] *E. Fügedi*, Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. Studia Slavica (1956) 209.

[84] Vö.: *Lederer* i. m. 183—191. — *Molnár* i. m. 267. kk.

[85] *Fügedi Erik* sajtó alatti tanulmánya Estei Hippolit érsek gazdálkodásáról a Századokban.

[86] Vö.: *Molnár* i. m. 264. kk.

[87] *Lederer* i. m. 187—188. old. pl. összehasonlítást közöl Zsigmond zálogosításaira. II. Ulászló idejére lásd pl.: *Fógel J.*, II. Ulászló udvartartása 1490—1516. Bp. 1913, 14. old., 5. jegyzet stb.

[88] *Mályusz* i. m. 305 (Mesztegnyői és Szepesi János zágrábi püspök).

[89] Dl. 19.436.

[90] *Kubinyi* i. m. 45. old., 169. jegyzet. Később is jelentős szerepe van. 1504-ben a kereskedők közül neki, Antonio da Zuanénak és a Cottaknak fizetnek királyi utalványra a velencei segélyből. Lónyay Albert velencei követségei. Magyar Történelmi Tár. XXII. köt. 17. — Budai bíró is volt (1503: Dl. 46636, 1504: Dl. 87.628).

[91] Ludovici Tuberonis Commentariorum de temporibus suis. *Schwandtner*, Scriptores rerum Hungaricarum. II. köt. Vienna 1746, 175.

[92] A nedelcei és muraszombati harmincadok élére Pretzner Gáspárt helyezi. (*Engel* i. m. 18.) Zala megye dicatorának is kinevezi. (Uo. 34.) — A főuraknak a marhakereskedelembeni szerepére vonatkozólag lásd: *Szabó* i. m. 195—196.

[93] Vö.: *Kubinyi* i. m. 28. Valószínűleg ő az az ifjabbik Kanczlyr és nem rokona, János, akinek kifizeti a kincstár a Bakócz által a királynak kölcsönzött 200 ft-ot 1494-ben és 1000 ft-ot 1495-ben. (*Engel* i. m. 99, 105.) 1496-ban Ernuszt János főlovászmesterrel közösen kölcsönöz 2000 ft-ot. (Esztergomi kpt. OL. C. 34. f. 2. No 29.) 1505-ben is az ő kezéhez fizetnek ki Bakócz érseknek járó pénzeket. Ekkor nobilis et circumspectusnak és az érsek sororiusának és budai faktorának nevezik. (Esztergomi kpt. OL. C. 8. f. 6. No 17.) Az egri udvarral Hippolit püspöksége alatt is kapcsolatban maradt. (1507. május 7: Modenai számadások.)

[94] Működésére: *Kubinyi* i. m. 42. old., 122. jegyzet. A csőd: 1504. február 15. Esztergomi kpt. mlt. Lad. 64. f. 2. No 4.

[95] 1521-ben Velencébe küldi. (Dl. 104405.) 1525. évi végrendeletében pedig azt írja róla, hogy „ex pecuniis nostris plus quam viginti milia fl. exposuit". Dl. 104441.

[96] *Kováts* i. m. 35. kk.

[97] *Schulte* i. m. I. köt. 475–476. L. még 80. jegyzet.

[98] Pl. Hans Arnolth budai esküdt (Quell. z. G. d. St. Wien. II/3. köt. 5349—50. sz.) ugyan 1490-ben, Mátyás halála után rögtön eladja (uo.) az 1489-ben vett (uo. 5307. sz.) házát, azonban 1493-ban újra szerez egyet zálogjogon (uo. 5480. sz.). — Arnolth budai nagykereskedő, akinek szintén vannak nürnbergi kapcsolatai. (*Th. L.* i. m. 79; 1518. április 17.) 1494-ben 80 ft értékű posztót ad el az udvarnak. (*Engel* i. m. 82.) A Losonczyak 3000 ft-tal tartoznak neki. (Erdődy cs. lt. Galgóc Lad. 96. f. 29. No 12—13. Mályusz reg. a Vármúzeumban.) — Háztulajdonos Bécsben az udvarnak 10000 ft-ot hitelező Fogelwaider Lénárt budai kereskedő is. (*Kubinyi* i. m 45. old., 166. jegyzet.)

[99] 1487: Quell. z. G. d. St. Wien. II/3. köt. 5221. sz. — 1504: uo. II/4. köt. I. Hlbd. 5786. sz.

[100] Mint 1493-ban Sunthaim Antal budai polgár Jörig Knol bécsi polgár személyében, aki elszámoláskor 78 ft-tal maradt adós gazdájának és ezért bécsi házát adja neki zálogba. Quell. z. G. d. St. Wien. II/3. köt. 5493. sz.

[101] 1486-ban a bécsi városi tanács (!) veronai szöveteket vásárol Puchler budai kereskedőtől. (*Mayer* i. m. 150.) Hans Puchler (Anzi Piller stb.) igen tehetős budai kereskedő. Szerepel az 1489-i modenai Hippolit-számadásokban is. Beatrix kamaraispánja 1486-ban 90, 1491-ben 184, 1492-ben 984 dukátot fizet ki neki. (*Berzeviczy* i. m. 257, 261, 302.) Ernuszt Zsigmond kincstartótól 1494-ben nürnbergi posztóért 124 ft-ot kap. (*Engel* i. m. 82.)

[102] Vö.: *Schulte* i. m. I. köt. 472; III. köt. 450—451.

[103] *Szűcs* i. m. 191.

[104] *Th. L.* i. m. 77.

[105] *Szűcs* i. m. 183. kk. 1542-ben is ez a helyzet: az egész behozatal 67,95%-a esik a kötött-szövött árukra. *Ember* i. m. 330.

[106] *Paulinyi*, Réztermelés... 20. old., 62. jegyzet; 25. old. kk.

[107] OL. Selmecbánya város levéltára. III. 101. 1466-tól 1478-ig megszakításokkal körmöci kamarásként szerepel. Numizmatikai Közlöny LIV—LV (1955—56) 30. — L. még: *Paulinyi*, Réztermelés... 25. old., 78. jegyzet, 32. old., 115. jegyzet.

[108] Quell. z. G. d. St. Wien. II/3. köt. 5040. sz.

[109] Dl. 20021, 20024. Mályusz reg. a Vármúzeumban. Ez a meg nem nevezett Haller nyilván Mülstein rokona, Ruprecht.

[110] *Paulinyi*, Réztermelés... 34. 1490-től bérelte a budai és székesfehérvári harmincadokat. *Engel* i. m. 126. 1491-ben Hallerrel és Arnolth János budai esküdtekkel együtt kereskedői számadásokat ellenőriz. Kassa város levéltára. Schwartzenbach gy. 690. Később Bécsbe költözik. Quell. z. G. d. St. Wien. II/4. köt. I. Hlbd. 5506, 5518, 5527. sz.

[111] *Th. L.* i. m. 81.

[112] *P. Ratkoš*, Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525—1526). Bratislava 1957, 235. Talán nem véletlen, hogy 1526-ban Wolf Seldner nürnbergi kereskedő társa, akivel együtt 1767 ft-ot kapott áruszállításért. Uo. 299. (Lásd még alább is.)

[113] *Kováts F.*, Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902, 197. — *Ember* i. m. 329.

[114] 1498: 31. tc. 1504: 28. tc. 1514: 66. tc. (Corpus Juris) stb. — *Szabó István* ezeket az intézkedéseket azzal magyarázza, hogy a kincstárnak fűződött érdeke hozzá, hogy a harmincadot a külföldiek fizessék. I. m. 195—196.

[115] *Iványi*, Bártfa... II. köt. 3797. sz.

[116] 1518: *Th. L.* i. m. 79. — *Szabó* i. m. 189. kk.

[117] Még 1542-ben is, amikor Buda már török kézen van, a budai Paur János a második legnagyobb magyar marhaexportőr kereskedő és a legnagyobb posztóimportőr. *Ember* i. m. 341, 346.

[118] *Kováts*, A magyar arany... 26.

[119] *Müller* i. m. 200. Az olaszok kirablása 1496-ban is ezzel kapcsolható össze.

[120] A bíró ekkor Harber Mátyás volt, az ismert nagykereskedő. Dl. 87628.

[121] *Salamon* i. m. II. köt. 343, 432, 590. A külföldi kereskedelem Budát (Felhévízzel) és Pestet gazdaságilag egy városnak tekintette. (*Müller* i. m. 149.) Brodarics István királyi titkár is budainak nevezi a pesti Miklós-napi vásárt. (Kassa város levéltára. Schwartzenbach gy. 904.) Hogy a pünkösdi *budai* vásár a valóságban Felhévízen volt, arra bizonyíték Várday Ferenc királyi kincstartó 1510-i oklevele. (Dl. 22030.)

[122] *Müller* i. m. 199.

[123] Amikor Hippolit érsek 1489-ben kis tételekben vásárol szöveteket Bontempitől, mindig megadják, hogy melyik familiáris részére vették. Vö. még: *Engel* i. m. 122. kk. stb.

[124] *Thallóczy—Horváth* i. m. 183. kk. 1495-ben — igaz, hogy csak részben posztóban — egy ízben 16 934 ft-ot fizet ki a kincstár Kubinyi László deák distributor pecuniarumnak az aulicus katonaság fizetésére. *Engel* i. m. 153. stb.

[125] *Thallóczy—Horváth* i. m. 207—209. Beriszló mint bán 1513—16-ban összesen 1739 ft 70 d értékű szövetet kapott. Dl. 104635—6.

[126] Mátyás alatt pl. 1481-ben Nagylucsei Orbán kincstartó kér posztót a kassaiaktól. *Csánki D.*, Oklevelek a Hunyadiak korából. Történelmi Tár (1902) 346—347. stb. Vagy Ulászló alatt: 1506. december 15: Batthyány Benedek kincstartó nyugtája Pozsony városnak részben pénzben, részben nürnbergi posztóban lefizetett adójáról. Pozsony város levéltára. 5237.

[127] 1510. május 25. Várday Ferenc kincstartó oklevele. Esztergomi kpt. m. lt. Lad. 53. f. 3. No 29.

[128] Vö.: *Ehrenberg* i. m. I. köt. 22. A legtöbb nagy cég ezen ment tönkre, mert a hitelezett összeg visszanyeréséért újabb és újabb kölcsönöket volt kénytelen nyújtani. Uo. 377—378.

[129] Az 1494 január végétől 1495 július közepéig, az 1495-ös adó beérkezéséig, a contributióból befutott jövedelem az összes jövedelmek 62,88%-a, míg 1495 július végétől az év végéig a 91,92%-a! (Az Ernusztszámadások alapján: *Kubinyi A.*, A kincstartói hivatal története és fejlődése Mátyás király haláláig. Bp. 1952, 74—75. Kézirat.)

[130] Még Mátyás és erőskezű kincstartója, Nagylucsei Orbán is gyakran nyúlt az utalványozáshoz (pl. 1479: sóra, Várday Aladár részére. Zichy Okmánytár. XI. köt. 244. 1488: megyei adóra Ellerbach István részére. Dl. 19452. stb.). — Ilyen példák kereskedőkre: lásd fenn, a Bontempire vonatkozó kimutatást, továbbá a Polyák Pál és Maidel Mihályra vonatkozó adatokat stb. Polyák máskor is kapott utalványt: 1515-ben a brassói huszadjövedelem terhére összesen 2000 ft-ot fizetnek ki neki kincstári utalványra. (Quell. z. G. d. St. Kronstadt. I. köt. 209.) Az egyik utalvány (1000 ft-ra) fenn is maradt. (Dl. 47108.) Ugyanakkor, ugyanitt Haller Jánosnak, Ruprecht fiának szintén 2000 ft-ot fizetnek ki.

[131] *Ehrenberg* i. m. I. köt. 25.

[132] 1509-ben a királyi kincstartó hitelben szállított áruk és pénzkölcsön fejében 1500 ft-ot utalványoz Bontempinek Beszterce város adója terhére, és felhívja a várost, hogy adjon biztosítékot Rasonnak a pénz megfizetésére. (Beszterce város levéltára. 291, 293. stb.) 1518-ban ugyancsak Bontempi nyugtatja Besztercét, hogy 300 ft-ot kifizettek neki, de még 1225 ft-tal tartoznak. (Uo. 389.) 1515-ben a király a város 2000 ft-ot kitevő 1517. évi cenzusát utalványozza Felice Staginak azzal, hogy oklevelével biztosítsa a firenzei kereskedőt, hogy meg fogja neki az összeget fizetni. (Uo. 364.) 1519. január 1-én utasítja a király Beszterce városát, hogy a Polyák Pálnak utalványozott adójából 500 ft-ot azonnal fizessen ki készpénzben, míg a többiről adjon biztosítékot Polyáknak. Azt, hogy a „biztosíték" mit jelentett, a város 1519. február 7-i oklevele mutatja. Eszerint a város „szükségéből" 1500 ft „kölcsönt" vett fel Polyáktól, amelyet adójából fog kifizetni. (Uo. 394—395.) Más városoknál és jövedelmeknél is ez volt a helyzet. A király a végvárak szükségletére hitelezett áruk és pénzek fejében zálogba adta a kassai harmincadot Pemflinger Jánosnak. Kassa azonban maga akarta a harmincadot kezelni, és ezért a király 1512-ben elismeri, hogy a város

megtérítette Pemflingernek a 3632 ft-os királyi tartozást, és ezért a harmincadot átadja a városnak. A valóságban Pemflinger nem kapta meg a pénzt, csak egy városi kötelezvényt. A Pemflingerek még 1513-ban és 1514-ben is nyugtatják a várost a részletek törlesztéséről. (Kassa város titkos levéltára E. 17. és Schwartzenbach gy. 896, 923, 1442.) Amennyire gyakran alkalmazta a kincstár ezt a kereskedők által is kedvelt módszert, annyira nem szerették ezt a városok. Beszterce pl. egy keltezetlen kérvényében keservesen panaszkodik ez ellen a módszer ellen II. Lajos királynak. (Beszterce város levéltára. 372.)

[133] *Kubinyi A.*, A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. Levéltári Közlemények XXVIII (1958) 37—38. — Pl. Várday kincstartó 1510-ben kötelezvényt ad Bontempinek, amelyben magára vállalja elődjének a kincstár terhére Rasontól felvett 2000 ft adósságát, amit meg is fizetett. Dl. 82317, 82318.

[134] Kokon Péter budai polgár 1525-ben hitelben szállított az udvarnak 1000 ft értékű posztót a végvárak ellátására és 2000 ft értékű selymet. Miután úgy látszik, a kereskedő nem bízott meg Dóczy János királyi kincstartóban, Zápolyai János erdélyi vajda állt jót a kincstartóért. Lásd a vajda és Chereughi János alkincstartó, kincstartói helytartó kötelezvényeit. (OL. Ft. Pozsonyi kpt. orsz. lt-a. Prot. No 5. extraser. 1514—26. 59. — A Vármúzeum Budapest Története c. gyűjteményében.) Kokonról lásd még alább is.

[135] *Kubinyi*, A kincstári személyzet... 33. kk.

[136] Pemflinger János, bár nyugati érdekeltségei is vannak, a XVI. század elejétől a lengyel kereskedelem útvonalán fekvő kassai harmincad bérletével foglalkozik. 1505 és 1507 között bérli először (*Iványi*, Bártfa... II. köt. 3878, 3894. sz.) Ekkor valószínűleg valóban bérletről van szó. Másodízben, mint láttuk, zálogbirtokosa volt a harmincadnak. Különösen sokszor vállalt harmincadosi megbízást Polyák Pál budai polgár. Sajnos, nem tudjuk, hogy bérlői, zálogbirtokosi vagy tisztviselői minőségben. Először 1515-ben pozsonyi harmincados. [Magyar Sion IV (1866) 163—165.] 1519-ben is az (Pozsony város levéltára. 2560; Beszterce város levéltára. 394), hasonlóképpen 1523-ban (Pozsony város levéltára. 5497). 1525-ben pedig a szintén budai polgár Szerencsés Imrével együtt, valószínűleg mint annak társa, a buda-székesfehérvári harmincadot igazgatja. (*Hatvani M.*, Magyar Történelmi Okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. I. köt. Magyar történelmi emlékek. I. oszt. 1. köt. Pest 1857, 31.)

[137] Pl. *Engel* i. m. 80. kk.

[138] Adatainkat a Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött eredeti alapján közöljük. Cod. Lat. med. aev. 394.

[139] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 179, 213 (a kiadás helytelenül 3000 ft-ot ad meg itt a helyes 2500 helyett). Igen tekintélyes budai kereskedő. Testvére, Lőrinc, Beriszló utóda a székesfehérvári prépostságban. (*J. Pauer*, Historia dioecesis Alba-Regalensis. Székesfehérvár 1877, 44.) Ugyanebben az évben Batthyány horvát bán is tartozik neki 1000 ft-tal posztóért. (Dl. 104441.) Mohács után is kereskedik, 1528-ban Sopron várost perli. (*Házi J.*, Sopron sz. kir. város története. I/7. köt. 316.) Még 1546-ban is törleszti Ferdinánd király II. Lajos adósságait. (OL. Múzeumi törzsanyag. 1546. január 13. Jankovich Miklós közlése.)

[140] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 179 (tévesen 1800 ft áll a helyes 1750 helyett). 1524-ben Zápolyai János erdélyi vajdának hitelez 300 ft-ot. Dl. 47556.

[141] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 213, 235 (itt 75 1/2 d helyett tévesen 76 d áll). L. még: 112. jegyzet.

[142] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 213.

[143] Uo. 236. — *Ratkoš* szerint valószínűleg a Fuggerek megbízottja, és Wolf Ruprecht rokona, ez azonban nem igazolható. (I. m. 446. old., 8. jegyzet 542. old.) Valóban szerepel egy Fugger-számadásban, a visegrádi pénzverdével kapcsolatban. (Uo. 445.) Az 1527-es Fugger-leltár szerint Budán — rossz pénzben — 2160 ft-tal tartoznak neki a Fuggerek. (*Strieder*, Die Inventur der Firma Fugger. 60.) Míg ugyanekkor Boroszlóban lakó feleségének 50 magyar arft-tal tartoznak, amely összeget még 1525 áprilisában fizették ki a Fuggereknek Budán. Tehát valószínűleg Ruprecht maga fizette be a pénzt Budán a Fuggereknek, hogy azt Boroszlóban az ottani Fugger-fiók fizesse ki a feleségének. (Uo. 59.) Ruprecht a Fuggerek bécsi fiókjának tartozik. (Uo. 72.) Felesége a boroszlói Jankwitz patrícius család sarja. (*Pfeiffer* i. m. 332.) Valószínű, hogy Ruprecht maga is ide való volt, csak üzleti központját tarthatta Budán.

[144] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 213, 235 (tévesen 713 ft 76 d, 813 ft 75 d helyett). Velencei kereskedő, ugyanabban az évben Batthyány horvát bán több, mint 600 ft-tal tartozik neki nova monetaban. Dl. 104441.

[145] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 214, 235 (itt tévesen 251 ft áll, 350 1/2 ft helyett). — Georg von Lockschaw Trepka András főudvarmester szolgálatából Szalkai útján került az udvarhoz, ahol a morva-sziléziai ügyek titkára lett. (*Ratkoš* i. m. 462.) Mint láttuk, 1521-ben Sauermannal közösen hitelez a kincstárnak. Lehet, hogy ő az a Sapka György nevű királyi titkár, aki 1525-ben épp cseh ügyekben jár el [Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 55. stb.] és aki az 1527. évi Fugger-vagyonleltárban mint Jorg Zabko statschreiber zu Olmütz szerepel 43 ft 40 d budai adósággal. (*Strieder* i. m. 108.)

[146] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 191, 213 (itt Fraknói tévedésből Pétert ír az eredetiben található Pál helyett), 236. — Háza 1504-ben a budai német mászárosok utcájában állott. Dl. 46663.

[147] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 235.

[148] Uo. 181. Lehet, hogy azonos Kaltenhauserrel.

[149] Uo. 213. Budai kereskedő, 1516-ban a város képviselője (Esztergomi kpt. m. lt. Lad. 25. f. 3. No 2) és 1523-ban városi esküdt (Dl. 90430). 1525-ben Batthyány bán is tartozik neki. (Dl. 104441.)

[150] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 214. Ezek pesti kereskedők voltak, és valószínűleg közös társaságot alkottak. Farkas Tamás és Hassy János 1516-ban Pest város nevében jár el. (Esztergomi

kpt. m. lt. Lad. 25. f. 3. No 2.) Hassy már 1503-ban pesti esküdt (*Rómer*, A régi Pest. Bp. 1873, 231). Földesuraknak is hitelez. (1512: Prot. Bud. No 3. 136. Mályusz reg. a Vármúzeumban.) Borkereskedelemmel is foglalkozik, 1519-ben hat familiárisa nevét ismerjük, akik részt vettek szerémségi borszállításaiban. (Szombathelyi kpt. lt. Liber inst. fasc. 15. No 3. Mályusz reg. a Vármúzeumban.) Fekethe János talán azonos azzal a Hanns Swartz von Pesst-tel, aki 1527-ben a Fuggereknek 108 ft-tal tartozik. (*Strieder* i. m. 108.)

[151] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 181.

[152] Uo. 98 (302 ft 6 1/2 d helyett Fraknói tévesen 302 ft 7 d-t ír), 125, 236. Dávid budai zsidó talán azonos lehet a budai zsidó hitközség egyik elöljárójával, néhai Ábrahám rabbi fiával, aki 1520-ban aláírja Mandel Jakab zsidó prefektus egyik oklevelét. *Kohn S.*, A zsidók története Magyarországon. I. köt. Bp. 1884, 467. old., 1. jegyzet.

[153] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 124, 181, 236 (tévesen 87 ft, 86 1/2 ft helyett).

[154] Uo. 113.

[155] Uo. 181. Nyilván Tamás rokona. L. 134. jegyzet.

[156] Uo. 236.

[157] Uo. 236. Budai kereskedő, akinek Budán (*Pataki V.*, A budai vár középkori helyrajza. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 283. old., 7. jegyzet, Szerencsés Imre szomszédja), Kassán (Kassa város levéltára. Schwartzenbach gy. 971) és Pozsonyban is van háza (és a két utóbbi helyen szőlője is). A pozsonyi házát 1520-ban eladja 400 ft-ért, azonban nem lehetett nagyon rászorulva a pénzre, mert a vételár megfizetésére két év haladékot ad. Felesége Wolffgang Gazon leánya (Dl. 23491), és e réven nyilván sógora Mihálynak és Jakabnak. Gazon Mihállyal talán társasviszonyban is áll, mert Batthyány bán kettőjüknek közösen tartozik. Dl. 104441.

[158] Magyar Történelmi Tár XXII (1877) 179. Valószínűleg Mihály testvére.

[159] Uo. 179.

[160] Ilyen a Kokon-család másik tagja, Péter is.

[161] Összehasonlításul lásd a kassai kereskedőtársaság megalakulását 1502-ben. Az alaptőkéhez a város 1500 forintot adott, míg 11 kereskedő összesen csak 3200 forintot tudott összeadni. A két legnagyobb tétel is csak egyenkint 500 forint volt. (*Fügedi*, Kaschau... 211.) Viszont ezzel a tőkével függetleníteni tudták magukat a krakkói tőkétől. (Uo. 209.) A később nagy szerepet játszó augsburgi Jakob Herbrot 1520-ban 1200 forinttal kezdte üzletét. (*Ehrenberg* i. m. I. köt. 235.)

[162] 1491-ben a kassai Ferber János 1100 ft-tal adós néhai Forster György budai polgár özvegyének. Kassa város levéltára. Schwartzenbach gy. 690.

[163] Beriszló Péter kincstartó és horvát bán kincstári helyettese volt. 1514 májusában szerepel először alkincstartóként. (*Iványi*, Bártfa... II. köt. 4431. sz.) Novemberben még ő az alkincstartó. (Uo. 4470. sz.) 1515 elején azonban már Várday Pált találjuk ebben a funkcióban. (Dl. 22652.) Márk Pemflinger János fia, tekintélyes budai kereskedő volt. Később is vállal kincstári megbízást, 1521-ben a sedis vacantia idején Polyák Pállal közösen az egri püspöki jövedelmek kezelője. (*Iványi*, Bártfa... II. köt. 5084. sz. Dl. 23582.) Az év végén Nagyszebenbe költözik, ahol királybíró lesz (elődje özvegyét veszi el) és jelentős szerepet játszik. (*Fabritius* i. m. 12. kk.) Még ekkor is vannak perei budai üzletek miatt. (Uo. 153—154.) A Fuggereknek 1527-ben 457,58 ft-tal tartozik. (*Strieder* i. m. 108.)

[164] Ruprecht fia. 1515. évi kincstári üzletéről szóltunk már (130. jegyzet). Első felesége, a nagyszebeni patrícius Hecht Eufrozina révén Szerencsés Imre rokona lett. A kikeresztelkedett zsidó Szerencsés Imre egy kolozsvári nőt, a Hechtek rokonát vette feleségül. (*Szádeczky* i. m. 58—70, *Ratkoš* i. m. 462.) Szerencsés és felesége 1518-ban fiukká és örökösükké fogadták Hallert. (*Pataki* i. m. 283. old., 7. jegyzet.) Az alkincstartóságot is Szerencsés támogatásával nyerte el. A harmincas évek elején pozsonyi pénzverőmester (Münzmeister) is volt. (OL. Kamarai lt. Benignae Resolutiones. 1531. szeptember 20.)

[165] *Kohn* i. m. 271—286, 387—393, 475—476. — *Büchler S.*, Szerencsés Imre. Mahler Emlékkönyv. Bp. 1937. Itt kell megjegyeznünk, hogy a budai polgárok kereskedelmi tőkéjéhez hozzá kell még számítanunk a budai zsidók kezén felhalmozódott szintén elég jelentős pénzösszeget. L. pl.: *Kohn* i. m. I. köt. 341. kk. budai zsidó nagykereskedőkről a Jagelló-korban.

[166] *Ehrenberg* i. m. I. köt. 247.

[167] *Fabritius* i. m.

[168] Lt. sz. 607. Freiberger egyébként budai posztókereskedő, akinek közvetítésével vesz át Bártfa városa a kincstártól hitelben 100 ft értékű posztót 1514-ben. (*Iványi*, Bártfa... II. köt. 4429. sz.) (Ebben az évben — saját, címeres pecsétjével ellátott oklevele szerint — budai helyettes bíró „klain richter". Dl. 25556.) Az oklevél szerint egy boltot vesz bérbe egy évre a budai Posztóárusok során. 1517-ben Jajca vára ellátására hitelez árut és pénzt a kincstárnak, és ennek megtérítésére Brassó adóját utalványozzák neki. (Brassó város levéltára. Stenner gy. No 57. Mályusz reg. a Vármúzeumban.) Mint láttuk, 1525-ben is hitelez a kincstárnak. (Magyar Történelmi Tár XXII. köt. 213.) 1526-ban ő a budai bíró, és sajnálatos szerepet játszik Adam z Hradce (von Neuhaus, de Nova domo), Lajos király cseh kancellárja kirablásában. (Szemtanúk leírása: a pápai nuncius: Mon. Vat. II/1. köt. 341. Dernschwam Fugger-ügynök: *Ratkoš* i. m. 468.) 1529-ben Buda Ferdinánd párti bírájaként török fogságba kerül és kivégzik. Egy süketnéma leánya maradt csak. (OL. Kamarai lt. Expeditiones camerales.)

A. KUBINYI

LE FORNITURE DEI COMMERCIANTI DI BUDA PER LA CORTE NELL'EPOCA DEGLI JAGELLO

La mancanza di capitali del commercio ungherese della fine del medievo è già diventata un luogo comune, della storiografia economica ungherese. L'Ungheria si vide costretta ad importare articoli industriali e questi sopratutto la lana, ci pervennero nel paese particolarmente dai territori della Germania del Sud, dalla Silesia e dalla Cracovia e in una tale quantità da rendere passivo il bilancio commerciale del paese. Così i commercianti ungheresi non avevano potuto accumulare un capitale commerciale autonomo, e si erano trovati in un rapporto di dipendenza dai commercianti delle regioni summenzionate. L'autore di questo saggio esaminando le forniture effettuate alla Corte reale e all'esercito vuole occuparsi anche del problema accennato di sopra, vale a dire se sia giusto o no il quadro tracciato prima anche quanto riguarda gli ultimi decenni del regno autonomo ungherese.

Tra i fornitori della Corte si trovano in numero rilevante commercianti italiani. La storiografia economica ungherese non ha finora sottolineato nella misura dovuta il ruolo di questi commercianti nell'epoca degli Jagello. Sta di fatto però che in base ai fatti ricavati dai diplomi si può dimostrare che dalla seconda metà del regno di Mattia in poi i commercianti fiorentini avevano avuto una parte notevolissima nella vita economica ungherese. Ma dai primi del secolo XVI. i commercianti veneziani cominciarono a gareggiarli. Essi importarono prima di tutto seta, tessuti italiani, articoli artigianeschi d'arte popolare, cioè articoli di lusso e nello stesso tempo esportarono rame e bestiame. In virtù dei loro privilegi ottenuti dal re Mattia essi potevano commerciare del tutto liberamente nel paese. E' il primo periodo dell'epoca jagellonica che il commercio italiano ha avuto un ruolo particolarmente importante. In questo tempo il commercio italiano aumentava circa a un terzo del commercio estero ungherese verso l'occidente. Tale percentuale più tardi veniva ridotta, poichè le incursioni dei turchi rendevano malsicure le vie di commercio. I commercianti italiani residenti in Ungheria non hanno rinunciato alla loro cittadinanza italiana, essi esercitavano il loro mestiere come commercianti fiorentini e veneziani. Essi erano, nella loro maggioranza commessi di case commerciali italiane in Ungheria. Abbiamo notizia certamente della fondazione di botteghe di banca. Il commerciante fiorentino che figurò il più frequentemente a Buda, Rason Bontempi, fu il rappresentante dei Nerli. Ci troviamo inoltre gli uomini dei Cavalcanti, Gondi, Antinori, Albizzi e di altre ditte fiorentine. Quanto ai veneziani, la piu importante era la ditta di Zuane della Seda.

Altra era la situazione delle ditte tedesche. Ciò che riguarda i tedeschi, contro di essi erano in vigore le norme relative ai commercianti stranieri e così essi dovevano trovare il modo di eluderle. Una ditta straniera per esempio aveva mandato qualche suo membro in Ungheria, il quale poi assunse la cittadinanza di qualche città ungherese, innanzitutto di Buda e da allora in poi egli curava gli affari della sua casa in qualità di commerciante ungherese. Fecero così gli Haller di Norinberga, i Pemflinger di Regensburgo e Vienna e altri. Ma le norme restrittive le si potevano eludere anche in una maniera diversa. Commercianti stranieri potevano offrire per esempio un credito in merci ai commercianti ungheresi poveri di capitale, i quali cosi divenivano commissionarii di una ditta straniera. Al commercio ungherese ebbe la sua parte anche il capitale investito dai signori feudali. Certi alti prelati e grandi signori, in parte alti funzionari statali, in parte latifondisti impegnati a una più intensiva produzione di merci, trovarono il modo di accumulare notevoli quantità di denaro. Essi poi si associarono con questo denaro a certe imprese commerciali. Cosi per esempio Sigismondo Ernuszt, vescovo di Cinquechiese mediante i suoi agenti del tesoro reale fece acquistare bovini a buon mercato e poi li fece rivendere a prezzo più alto a Venezia. Batthyány bano dei croati consegnò allo stesso scopo 20 000 fiorini a Niccolò Saunk commerciante di Buda nel 1525.

Già questi dati stessi che testimoniano la parte avuta dal capitale feudale al commercio ungherese, dimostrano che i commercianti ungheresi non erano solamente i commessi di ditte straniere. Esisteva già un capitale commerciale ungherese autonomo, dato che dalla fine del secolo XV. in poi l'esportazione di bestiame ungherese diventò sempre più notevole così che il bilancio del commercio estero ungherese verso la fine dell'epoca degli Jagello stava per raggiungere lo stato di equilibrio. All'esportazione del bestiame era fortemente interessato il commercio di Buda, i commercianti di Buda penetravano fino a Norimberga. La dipendenza dalle ditte tedesche per il commercio della lana si indebolì poichè per riscontro degli articoli di importazione dall'estero possiamo offrire in misura sempre crescente articoli ungheresi di esportazione. A Vienna per esempio gli ungheresi cominciarono a conquistare terreno, mentre i viennesi spariscono del tutto da Buda. E però interessante che soltanto a Buda si trovasse un notevole capitale commerciale e per quanto

riguarda le altre città, rimane valida la constatazione della storiografia economica ungherese sulla povertà di capitali. Ma il capitale di Buda che stava diventando autonomo doveva sostenere una dura lotta contro la concorrenza straniera così contro quella italiana, che contro quella tedesca. Agli italiani si volevano togliere i privilegi, mentre con i tedeschi si lottava per la libertà dell'esportazione di bestiame. La ragione principale dell'accumulazione notevole di capitali proprio a Buda può essere spiegata col fatto che Buda era la residenza reale. La corte reale era il maggiore consumatore, e ci risiedeva anche il Tesoro reale che provvedeva agli approvvigionamenti dell'esercito ed è naturale che sia la corte, sia il Tesoro ricorressero per lo più ai commercianti di Buda. Ciò assicurava loro un'alto contingente perchè ad esempio i soldati venivano in parte pagati con la lana. Di fatti tra i fornitori della corte si riscontrano per lo più commercianti di Buda o viventi a Buda (italiani). Naturalmente anche l'alta nobiltà risiedente nell'ambiente della corte si rivolgeva ai commercianti di Buda per acquisti. E vero d'altronde che il commercio con il tesoro era un affare rischioso. La corte spesso non poteva o non voleva pagare e così non pochi commercianti, per esempio anche il grande uomo d'affari fiorentino Felice Stagi erano falliti. Per questo i commercianti raramente si accontentavano delle obbligazioni reali o del Tesoro in caso di spedizioni fatte in credito. Per lo più richiedevano l'assicurazione nel pagamento del debito con le tasse di qualche città. Altre volte certi magnati si rendevano garanti del Tesoriere.

Eppure, in Ungheria gli affari maggiori si riscontrano proprio in relazione ai fornitori per il Tesoro. Nella prima metà del 1425 il tesoriere Thurzó pagò solo in contanti 24 133 fiorini e 32 denari a commercianti in gran parte di Buda per merci spedite. In questa somma non figuravano i buoni validi per le tasse cittadine e per altre fonti di entrate laddove si sa che il Tesoro soleva ammortizzare i suoi debiti per lo più con buoni.

Cosi, dunque, prima della battaglia di Mohács, andava formandosi a Buda una determinata categoria di commercianti forti di capitale e così il nostro paese si sarebbe potuto incamminare più presto sulla via dello sviluppo capitalistico se non fosse avvenuta la dominazione degli Asburghi e la divisione in tre parti del paese.

TAVOLA DELLE ILLUSTRAZIONI

Fig. 1. Diploma di Raggione Bontempi del 28 luglio del 1518 con la propria firma

Fig. 2. Lapide con l'iscrizione Freiberger Wolfgang

ANYAGKÖZLÉSEK

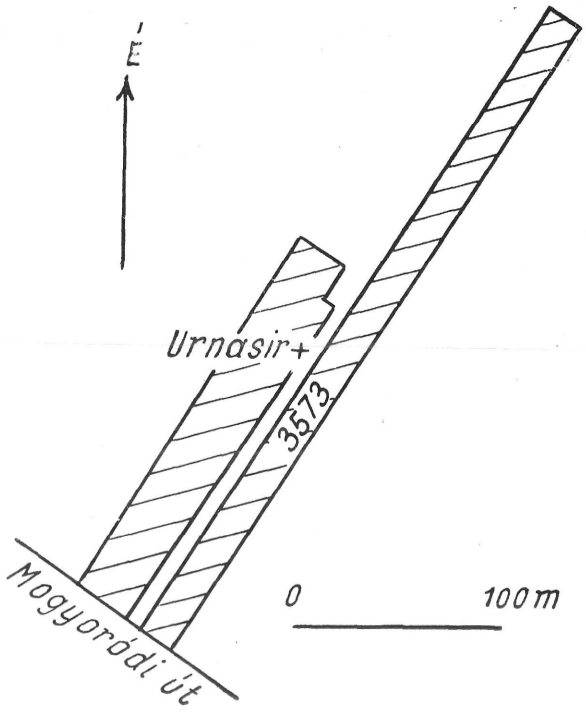
NAGY TIBOR

LA TÈNE-KORI SZKÍTAJELLEGŰ SÍRLELET RÁKOSPALOTÁRÓL

A Budapest őstörténetével foglalkozó újabb régészeti irodalom a pesti oldalon eddig gyéren lakott, elszórt kelta telepekkel számolt az i. e. III. és II. században és egyúttal feltételezte, hogy a Duna bal partján a kelta foglalás időszakában viszonylagos zavartalanságban továbbélt a keltával keveredett illír kultúra.[1] Az említett felfogás a legutóbbi időkig részben megfelelt régészeti ismereteinknek. Az i. e. I. században bekövetkezett dák foglalást[2] megelőző két évszázadban a pesti oldal aránylag kisszámú régészeti emlékanyaga (a LT C—D szintekre keltezhető néhány szórványos ékszer, valamint egy-két sírlelet[3]) valóban arról látszott tanúskodni, hogy az i. e. III. és II. században helyenként kelta telepesek szállták meg ezt a területet. Az illírséggel kapcsolatba hozott koravaskori műveltség továbbélését egészen a LT-korig a Duna bal partján a régészeti emlékanyag azonban eddig nem támasztotta alá, s erre több-kevesebb joggal csak a Duna jobb parti viszonyok alapján következtetett a kutatás. Az utóbbi években Rákospalotán előkerült urnasír leletegyüttese, amelyet az alábbiakban részletesebben elemzünk, végre konkrét adatokat szolgáltatott a Duna bal part műveltségi viszonyaihoz éppen az eddig hiányosan ismert i. e. III—II. századra. Az urnasír edényegyüttese, amint ezt látni fogjuk, az Alföld szkítakori kerámiájának ismert típusaiból áll, amelyek a Duna—Tisza közére jellemző módon egyesítették egyrészt e terület retardáló koravaskori műveltségben élő lakosságához, másrészt az i. e. V. század folyamán betelepült szkíta csoportokhoz köthető agyagművességi gyakorlatot és edényformákat. Leletegyüttesünk ennek a szkítakori kerámiának általában a fiatalabb változatait képviseli, ami a lelőhely periferikus jellegével karöltve majdnem lehetetlenné teszi a föntebbi két összetevő szabatos kielemzését minden egyes darabnál. De útját állja ennek továbbá az is, hogy ma még hiányzik az Alföld koravaskori (H A—C, Reinecke) és szkítakori (nagyjából H D—LT A—B, Reinecke) régiséganyagának összefoglaló feldolgozása, ami csak a következő években várható.[4] A Pontus vidéki szkítakori kerámiakutatás megalapozása is még folyamatban van.[5] Az említett nehézségek ellenére is az idézett urnasír anyaga nemcsak a helyi, koravaskori műveltség egyes elemeinek a LT C periódusig való továbbélését valószínűsíti egészen a bizonyosság határáig, amint az a következőkből remélhetőleg kitűnik, hanem egyúttal rávilágít arra az eddig fel sem merült tényállásra,[6] hogy a kelta foglalást megelőzően a Duna-könyöktől délre húzódó Duna bal parti sávban olyan kevert praeszkíta-szkíta műveltséggel számolhatunk, amely a lehető legszorosabb kapcsolatban állott az Alföld szkítakori kultúrájával.

A föntebbiekhez alapul és kiindulópontul szolgáló sírlelet 1955 decemberében Rákospalotán, a Medicolor Analinfestékek és Vegyitermékek Gyára Mogyoródi út 42. sz. alatti telepén került elő (1. kép), ahol a munkások betonkerítés alapozása alkalmával az egyik kerítéspillér ásásánál urnasírra bukkantak. Helyszíni kiszállásunk alkalmával az urnasír anyagát már kiszedve találtuk. Az agyagos talajba vágott sírgödör eredeti formája utólag nem volt megállapítható. A sírfenék a felszín alatt 45—50 cm mélyen feküdt. A sírgödör kihányt homokjának átvizsgálásakor még néhány edény perem- és oldaltöredéket szedtünk össze, amelyek a sírlelet agyagedényeinek összeállításakor az urna (1. szám), illetve magasfülű bögre (4. szám) darabjainak bizonyultak. Az alapozást végző munkások adatközlése szerint a sírgödörben elhelyezett urnát (1. szám) a szájperemrészével lefelé fordított tál (2. szám) borította. A kissé behúzott szájú tál valóban jól illik a bütykös urna szájperemrészére (5. kép). Összetartozásukat a szkítakori temetőkből ismert nagyszámú

példa is alátámasztja. Ugyancsak a munkások adatközlése szerint az urna belső fenékrészén volt elhelyezve, éspedig szájperemrészével fölfelé, a hengeres falú, bütyökdíszes kis csésze (3. szám), amelyben a magasfülű bögre (4. szám) állott. Az utóbb említett két kis edény valóban elfér a tállal borított urnában, úgyhogy ebből a szempontból az adatközléssel szemben kifogás nem emelhető.[7] A munkások közvetlenül az urna mellett, annak keleti oldalán találták a kis talpas poharat (5. szám), továbbá a bronzkarperec (6. szám) és a vaskarperec (7. szám) töredékeit, valamint az erős rézrozsdával bevont csontszilánkokat (8. szám). A sírgödör átvizsgált földjében sem hamu maradványait, sem pedig kalcinált emberi csontokat nem találtunk.[8] Felfigyeltünk azonban arra, hogy a kisebb bütyökdíszes csésze (3. szám) belső fenékrészéhez valami szürkésfehér színű anyag tapadt. Az elvégzett kvalitatív kémiai vizsgálat[9] erről azonban kimutatta, hogy nem hamu maradványa, hanem valószínűleg valamely növényi anyag elégéséből keletkezett. Megemlíthető még az, hogy a föntebbi urnasír a jelek szerint egy nagyobb temetőhöz tartozik. Erre utal, hogy az urnasírral szomszédos pilléralapnál is kerültek elő durva cseréptöredékek, amelyeket azonban a munkások nem őriztek meg. A terület feltárása, mielőtt beépítenék, Budapest őstörténete szempontjából fontos és kívánatos volna.

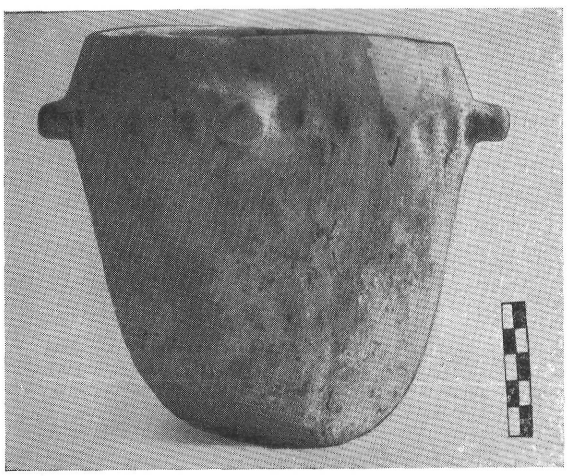

1. kép. Helyszínrajz

A jövőben 1. sorszámmal jelölhető rákospalotai urnasír leletegyütteséből a következő tárgyak kerültek a BTM Régészeti Osztály gyűjteményébe:

1. Kézzel formált, virágcserép alakú kis urna (2. kép). Színe világosbarna foltokkal tarkított feketés-szürke. A ferde síkban behúzott szájperemrész alatt négy, szimmetrikusan elhelyezett és vízszintesen elálló hengeres bütyök, közöttük 5—5—6—6 benyomott pontból álló sor. Lt. sz. 58.07.1.

2. Kézzel formált, alsó részében csonkakúpos, feketés-szürke tál. Pereme ferde síkkal kissé behúzott. Az edény fenékrésze egyenesre vágott (3. kép). Lt. sz. 58.07.2.

2. kép. Az urnasír urnája

3. Kézzel formált, világos téglabarna színű durva kis csésze (4. kép). Az egyik oldala majdnem merőleges, a másik kissé hordószerűen ívelődő. Aszimmetrikus. Az egyenetlen szájperemrész alatt két szimmetrikusan elhelyezett bütyök, közülük a ferdén lefelé irányuló egyszersmind a tartófül szerepét és funkcióját is játszhatta. Az edényke belseje erősen kormos. Lt. sz. 58.07.3.

4. Aránylag jól iszapolt, korongon készült, világos-szürke magasfülű bögre (4. kép). Az edény alsó csonkakúpos része sötétebb szürke árnyalatú. Fenékrésze profilált. A kissé megduzzadt szájperem fölé magasodó fül középen lapos és széles barázdával tagolt. Lt. sz. 58.07.4.

5. Durva anyagú és kézzel formált talpas kis pohár (4. kép). Színe helyenként feketés-szürke árnyalatú sötétbarna. A csonkakúpos talprész belül üreges. Lt. sz. 58. 07. 5.

6. Lemezes és külső oldalán hernyószerűen tagolt bronzkarperec töredékei (6. kép 1). A töredékek egy nagyjából 8 cm átmérőjű kör kerületén helyezhetők el. A karperec kb. 2 cm széles, 0,2—3 mm vastag bronzlemezből készült, amelynek széleit lenyírták. Majd az egyik széle közelében rátrébelték a gyöngysoros díszítést, s utána a lemezt 7 mm átmérőjű nyomott spirális formájában összehajtogatták. A külső oldalra került gyöngysoros dísz melletti lemezrészt a belső sima oldal fölé hajtották. A töredékek belseje részben homokkal volt tele. A szokásos durva szövet[10] vagy más pasztaszerű kitöltő anyag maradványát a töredékekben nem találtuk. Lt. sz. 58.07.6.

3. kép. Az urnasír tálja

7. Kerek átmetszetű, nyitott és lapított végű vaskarperec töredékei (6. kép 2). A tömör karika két kisebb töredékén kívül megmaradt a karperec 7 mm széles lemezzé kalapált egyik vége.

8. Három darab erős rézrozsdát mutató csontszilánk 18 évnél fiatalabb nő vázából. Az egyik valószínűleg borda, a másik esetleg alkar töredéke. A harmadik, alig pár cm hosszú töredék meghatározatlan.[11] A csontokon égés nyoma alig vehető ki. Lt. sz. 58.07.7.

A rákospalotai 1. sz. urnasír tehát hamvasztásos ritussal eltemetett fiatal nő sírhelyéül szolgált. A sír leletegyüttesének következő részletesebb elemzése kapcsán nem téveszthetjük szem elől a bevezetőben már hangoztatott nehézségeket, valamint azt a körülményt, hogy a rákospalotai urnasír egy nagyobb temető eddig ismert egyetlen sírlelete. Végleges értékelése tehát majd csak akkor adható meg, amikor ennek a temetőnek anyaga teljesebben ismeretessé válik. Az említetteken kívül dolgozatunk szabott terjedelme is megkívánja, hogy a következőkben csupán a fontosabbnak ítélt összefüggésekre mutassunk rá.

4. kép. Az urnasír kísérőkerámiája

5. kép. A tállal fedett urna. Rekonstrukció

A hernyószerűen tagolt lemezes bronz karperectöredék végeivel egymásbatolt vagy érintkező majdnem zárt karikára egészíthető ki.[12] A rákospalotai töredékes példánynál sem a könnyű lemezes anyag, sem a gyöngysoros díszítés vagy a kiegészíthető méret alapján nem dönthető el, hogy vajon eredetileg kar- vagy lábperecként használták-e. A lemezes gyöngysoros karikáknak kelta környezetben egyaránt kimutatható mind a két viselési módja.[13] Abból a korábbi helyi kultúrákkal színezett szkíta műveltségi körből viszont, ahová mint látni fogjuk kerámiája alapján a rákospalotai sírlelet is sorolható, lábperecek eddig nem ismeretesek. Gyöngysoros töredékeinknek vaskarpereccel együttes előfordulása is amellett szólhat, hogy az előbbiek ugyancsak karperechez tartoztak. A Nagy- és Kisalföld szkítakori és részben szkítajellegű temetőiben gyakoriak ugyanis az ilyen karperecpárok és a rákospalotai urnasírhoz hasonlóan bronz *és* vas karperecegyüttes is előfordul.[14]

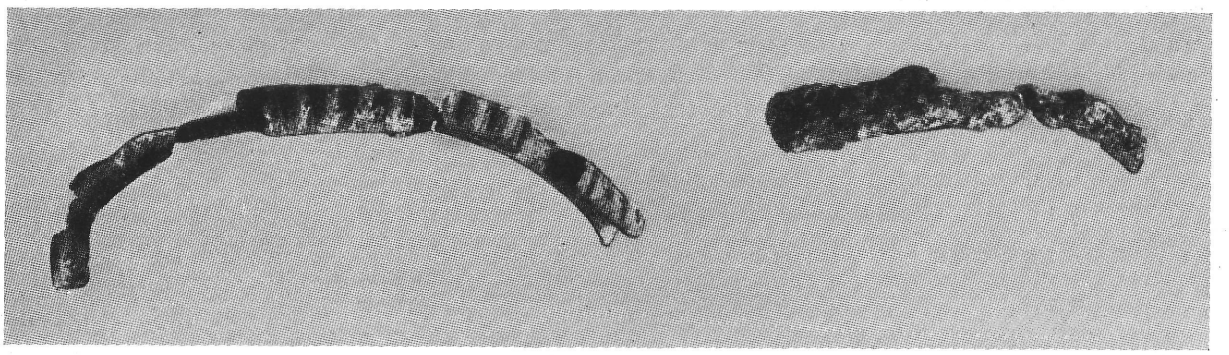
A rákospalota sírleletben a töredékes bronzkarperec a kelta műveltség hagyatékának számít. Ezen túlmenőleg azonban a karperectöredékek a sírlelet kormeghatározása szempontjából az urnasír leletegyüttese legfontosabb darabjainak tekinthetők. Az ilyen lemezes bronzkarperecek a korai vaskor fiatalabb szakaszának tömör gyöngydíszes karpereceiből vezethetők le.[15] Az utóbbiak Magyarországon kelta környezetben már az i. e. IV. században aránylag nagyobb számban felléphetnek, de elvétve még a következő században is kimutathatók.[16] Az aránylag súlyos, tömör öntésű bronzkarperecek mellett a könnyű, lemezes bronzkarperecek, amelyeknél a trébelt gyöngysordísz csak a karika külső oldalára szorítkozik és nem nyúlik le, mint a korábbi tömör karpereceknél, háromnegyedkörben a belső oldalig, a cseh—morva területeken az i. e. IV. században,[17] míg a Kárpát-medencében és Alsó-Ausztriában az i. e. III. század elején jelennek meg,[18] és így nálunk föltétlenül a második nagy kelta bevándorlási hullámmal hozhatók kapcsolatba. A hernyószerűen tagolt, lemezes bronzkarperecek használata Magyarországon éppúgy, mint a közvetlenül szomszédos nyugati területeken egészen az i. e. II. század végéig kimutatható.[19] A bronz karperectöredékek alapján tehát a rákospalotai sírlelet az i. e. III—II. századra keltezhető.

Az említett lemezes bronzkarperecek sorában két fő változatot különböztethetünk meg. Az egyiknél szorosan egymás mellett sorakoznak fel a plasztikusan megformált gyöngytagok (pl. Gyoma, Kósd), míg a másik változatnál a gyöngytagok aránylag laposak és laza elrendezésben következnek egymás után. A kétféle változat, mint a karperecekben gazdag kéméndi anyag[20] mutatja, már az i. e. III. században egymás mellett élt és nem képvisel időbeli egymásutánt. A lapos kezelésű és szaggatott gyöngysormintát mutató rákospalotai töredékes bronzkarperec kétségtelenül a második helyen említett változat példányai közé sorolható, és ezek közül leginkább a Hunyady i. m. IX. t. 25., 28. képeken közölt darabokkal vethető össze.

Nehezebb a rákospalotai urnasír vaskarperecének besorolása. A töredékek alapján először is határozottan nem dönthető el, hogy vajon a karperec lemezesen kiszélesedő végei egymásra futottak-e, vagy pedig (ami valószínűbbnek látszik) a töredékek nyitott végű karperecre egészíthetők ki. Egyik kiegészítés esetén sem származtatható azonban karperecünk a kelta műveltségű körből, ahol a lemezes végeikkel egymásra futó karperecek hiányoznak,[21] és az Andráshida,[22] Győr—Újszállások[23] lelőhelyű példányokkal jellemezhető nyitott, de elkeskenyülő végű karperecek pedig formailag térnek el a rákospalotai darabtól. Az utóbbi nem vezethető le a magyarföldi kora-

vaskori ékszerekből sem, ahol a kerek átmetszetű, de végeinél lemezesen kiszélesedő karperecforma ma még ismeretlen.[24] Az Alföld szkítakori publikált emlékanyagát tanulmányozva azt találjuk, hogy ebben a műveltségi körben közönségesek ugyan a kerek átmetszetű és nyitott végű vaskarperecek. Jellemző forma azonban az *elkeskenyülő* végeikkel egymásrafutó vaskarperecek. Ilyen teljes példányokat közöltek pl. Békéscsaba—Fényes,[25] Kishomok[26] és Tápiószele[27] temetőiből, míg kerek átmetszetű és valószínűleg erre a típusra kiegészíthető, de végeinél törött darabokat majd minden szkítakori lelőhelyről.[28] Az ékszerforma koravaskori előzményei eléggé ismeretesek. A Balsáról LT C (Reinecke) fibulákkal előkerült karperec[29] pedig figyelmeztet az ékszertípus hosszú élettartamára. A rákospalotai karperec azonban sem ehhez, sem a többi karperecformához nem illik. Megfelelő analógiák hiányában ezért esetleg arra gondolhatunk, hogy a rákospalotai vaskarperec a tömör, kerek átmetszetű és a lemezes vaskarperecek regionálisan kötött későszkítakori hibrid változata.

Mint már említettük, a rákospalotai urnasír agyagedényei közül a virágcserép alakú bütykös urna, a simafalú csonkakúpos tál, a hengeres bütykös kis csésze és az erőteljes profilú

6. kép. 1. A lemezes bronzkarperec töredékei. 2. A vaskarperec darabjai

magasfülű bögre a Nagy- és a Kisalföld szkítakori kerámiájának egészen közönséges edényformáit képviselik. A talpas kis pohár pontos megfelelői viszont az említett körben még nem mutathatók ki. Az első helyen idézett edényformákat, területi elterjedésüket, időrendi helyzetüket az utóbbi évek irodalma ismételten megtárgyalta.[30] Bár e kérdések közül egyik sincs véglegesen lezárva, a következőkben elsősorban arra szorítkozunk, hogy a rákospalotai urnasír edényeinek helyét az Alföld szkítakori kerámikáján belül kijelöljük.

A virágcserép alakú bütykös urna méretét tekintve inkább a bütykös fazekak csoportjába tartozik. Az Alföldön a virágcserép alakú urnák, amelyeket az irodalom vitathatóan nem választ szét a hordó alakú urnáktól, általában nyúlánkabbak és nagyobbak, mint az urnának használt rákospalotai edény. A nagyobb méretű és virágcserép alakú urnák közül legfeljebb a Hódmezővásárhely—Fehértó melletti szkítakori telep egyik edénye említhető,[31] amely jóval nyúlánkabb formája ellenére is rokon profilt mutat a rákospalotai edénnyel. Az utóbbi pontosabb megfelelőit Tápiószelén és Hódmezővásárhely—Kishomokon[32] azonban nem az urnák, hanem az urnasírok kísérő kerámiája között találjuk meg. Az előbbi helyen az urnák között a kettős csonkakúpos és a „Villanova" típusú, Kishomokon pedig a „Villanova" és a hordó alakú bütykös edények dominálnak. A rákospalotainál valamivel nyomottabb virágcserép alakú bütykös fazék a muhi—korcsmadombi temető 10/a jelzésű sírjából, Csanytelekről pedig szórványként ismeretes.[33] Az előbbi darab bütyökdíszeit benyomott pontsor köti össze. A rákospalotaival összevethető kisméretű bütykös urnák, pontosabban urnának használt fazekak szerepelnek azonban Békéscsaba—Fényesen[34] és Vekerzugon,[35] ahol a 117. sz. sír hárombütykös, hordó alakú kis urnáján a bütyökdíszek között benyomott pontsort és a ferdén behúzott szájperemrészt is megtaláljuk. Formai szempontból a rákospalotai urna legjobb megfelelőjének mégis az Érsekújvár—Ilonatelepről közölt edény[36] tekinthető, amelynek közelebbi leletösszefüggése sajnos nem ismeretes. Az utóbbi darab kapcsán

figyelmet érdemelhet, hogy a rákospalotaival méretben összevethető, azonban hordó alakú bütykös kis urnák általánosak az i. e. IV. századra keltezett hetényi (Chotin) birituális szkítakori temetőben.[37]

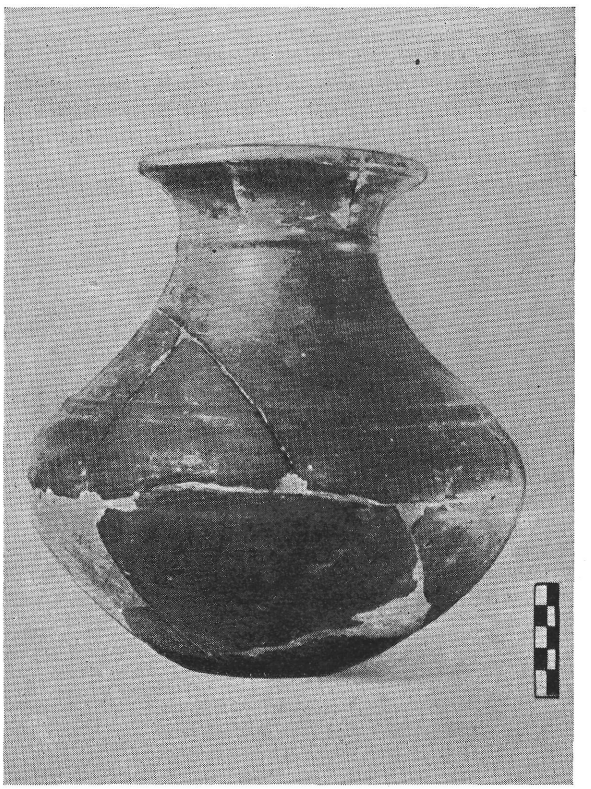
A felsorolt példák közül a vekerzugi, hódmezővásárhelyi, tápiószelei és muhi—korcsmadombi edények szájperemrésze a rákospalotaihoz hasonlóan ferde síkkal behúzott, míg a többi idézett példánynál egyenesre vágott, illetve legömbölyített. A behúzott szájperemű virágcserép alakú bütykös edények időrendi helyzetét az Alföldön az idézett leletegyüttesek pontosabb időmeghatározása világíthatja meg. A vekerzugi temető használata az i. e. V. században kezdődött, felhagyása az i. e. III. század elejére tehető.[38] A szóban forgó sír urnáját a helyi koravaskori tálakra visszavezethető, kézzel formált behúzott peremű bütyökdíszes kis tál fedte. Az ilyen bütyökdíszes tálak készítésének és használatának alsó időhatárát azonban még nem ismerjük. A közzétett anyag alapján úgy tűnik, hogy az utóbbiak a IV. század folyamán mindinkább átengedik a helyet a többnyire korongolt, ritkábban kézzel formált sima falú, behúzott peremű tálaknak.[39] A vekerzugi 117. sz. sír és a körülötte feltárt (feltehetően időben is közel egymáshoz tartozó) sírcsoport a 120. sz. sír állatfejben végződő csontmarkolatú szkíta tőre[40] miatt sem keltezhető az i. e. IV. század elejénél későbbi időre. A Hódmezővásárhely—Fehértó melletti telep kezdeteit az i. e. V. századra teszi a kutatás.[41] A telep élete azonban mélyen benyúlott a III. századba. Az idézett virágcserép alakú edény töredékei LT C (Reinecke) cserepek társaságában kerültek elő és így az i. e. III. század elejénél aligha lehetnek korábbiak. A tápiószelei bütykös fazék palackformájú korongolt edénnyel együtt került elő, amelyet LT B—C típusnak határoztak meg.[42] A tápiószelei edény valamivel nyomottabb megfelelőjét Kishomokról LT C_1 (Pittioni—Hunyady) környezetből ismerjük.[43] A muhi—korcsmadombi temető használata az i. e. V—IV. századra tehető. A szóban forgó 10/a jelzésű sírból származik két darab egyélű, íveltfokú vaskés töredéke.[44]

Mindkettő a szkítakorban közönséges ívelthátú egyélű kések sorába tartozik,[45] amelyek finomabb korhatározásra alkalmatlanok. A föntebbi néhány adat arra látszik utalni, hogy a ferde síkkal behúzott szájperemű, virágcserép alakú bütykös urna(fazék) az Alföld szkítakori kerámiájában pontosabb időhatárhoz nem köthető. Feltűnő azonban, hogy az Alföld egyik legkorábbinak tartott szkítakori temetőjében, Békéscsaba—Fényesen, a behúzott szájú, virágcserép alakú edények még hiányoznak.[46] A rákospalotai urna szempontjából viszont ennél fontosabb lehet, hogy a koravaskor későbbi szakaszára, valószínűleg a H C (Reinecke) periódusra keltezhető Budapest XIV. ker. Egressy úti agyagedények között kissé behúzott peremű virágcserép alakú kis bögre is szerepel,[47] amely hordó alakú formában a Gellérthegyen is előfordul.[48] A rákospalotai urna szájperemkiképzésénél tehát helyi tradíciók is szóba jöhetnek.

Nem könnyű a rákospalotai urna egyszerű pontsor díszítésének megítélése sem. A pontsor az i. e. V—IV. századi szkítakori temetők urnáin, kisebb fazék-, illetve köcsögszerű edényein gyakori ujj, köröm vagy pálcika végének benyomásával tagolt plasztikus szalagdísz[49] egyszerűbb változatának tekinthető. Mindkét díszítési mód előzményei egyaránt kimutathatók a helyi koravaskori[50] és a Pontus vidéki[51] szkíta kerámiában. A bütyökdíszek között benyomott pontsor az Alföld szkítakori kerámiájában inkább a fiatalabb csoportra jellemző. Emellett szól, hogy amíg Békéscsaba—Fényes aránylag korai temetőjének anyagában még a tagolt plasztikus szalagdísz az uralkodó, addig az i. e. III. század elején is használt vekerzugi temetőben már a rákospalotai edényével egyező pontsordíszítés az általánosabb.[52] Az i. e. III. századba még erősebben benyúló tápiószelei temető közzétett anyagában pedig az utóbbi díszítés is aránylag ritka.

A magyarföldi szkítakori temetőkben a hordó vagy virágcserép alakú urnák állandó kísérői a csonkakúpos, behúzott peremű tálak. Az edényforma Közép- és Kelet-Európában a késő bronzkortól a késő LT-korig követhető,[53] és a Kárpát-medence szkítakori kerámiájának is egyik jellemző edénytípusát képviseli. Az itteni szkíta körben a forma állandóságát példázhatja, hogy a rákospalotai tálnál alig valamivel szélesebb szájú tálat megtaláljuk már Békéscsaba—Fényesen, az i. e. V. századra keltezett 21. sz. sírban.[54] A simafalú és korongolt vagy kézzel formált behúzott peremű tálak, mint említettük, valószínűleg az i. e. IV. század folyamán szorítják háttérbe a bütyökdíszes, archaikus ízű tálakat. Az előbbiek csoportjában formai szempontból két fő változatot különíthetünk el.[55] Az egyiknél, ahová a rákospalotai tál is sorolható, a ferdén behúzott szájperemrész

aránylag mélyen indul és az alsó csonkakúpos edénytesttel tompa szöget zár be („A" változat). A másik változatot a felül, az edényszájnál majdnem vízszintesen behúzott peremű tálak képviselik („B" változat). Mindkét változat egyformán előfordul a legtöbb alföldi, szkítakori temetőben. Így pl. mindkettőt megtaláljuk Tápiószelén,[56] Kishomokon,[57] a nyíregyházai temetőkben,[58] Tiszalök—Vásárhalmon,[59] Szentes—Vekerzugon,[60] Hetényben[61] stb. Ugyanakkor viszont az „A" változathoz sorolható tálak dominálnak Békéscsaba—Fényesen,[62] Csanytelken,[63] Szentes—Jaksoron[64] és Szentes—Kistőkén.[65] A „B" változathoz sorolható tálakat az említett lelőhelyeken mindössze néhány szórványos példány képviseli.[66] A muhi—korcsmadombi temetőben ezzel szemben a „B" változat táljai kerültek elő.[67] A teljes anyag felgyűjtése és feltérképezése lehetséges, hogy területileg is ad majd bizonyos csoportokat, amelyek időrendi szempontból is értékelhetők lesznek.

7. kép. LT C urna a Gellérthegyről

A rákospalotai urnasír edénymellékletei sorában az élezett hasú, magasfülű, korongolt bögre és a kézzel formált, hengeres, bütykös kis csésze kísérőkerámiának számít. Egymásra téve, az urna belsejéből kerültek elő. A két kis edény együttes előfordulására Békéscsaba—Fényes,[68] Szentes—Vekerzug,[69] Hódmezővásárhely—Kishomok,[70] Törökszentmiklós—Surján,[71] Tápiószele,[72] Nógrádkövesd,[73] Alsóilosva[74] temetőiből idézhetünk példákat, amelyek a temetési ritusban összetartozásukat talán eléggé illusztrálják.[75]

Az Alföld és peremvidékei szkítakori temetőiben közönséges füles bögrék között a rákospalotai példány ritkább változatot képvisel, amit érdemes pár szóval megtárgyalni. A korongolt vagy kézzel formált kettős csonkakúpos, füles bögrék sorában egy aránylag szélesszájú és egy zártabb szájkiképzést mutató csoportot választhatunk szét. Mindkettő közös jellemvonása, hogy a legnagyobb kiöblösödés, az edény súlypontja aránylag mélyen fekszik. Az edényszájtól ferdén vagy kis ívelődéssel induló sima vagy bordázott fül alsó végével a legnagyobb kihasasodásra támaszkodik. Az edényprofil továbbá általában lágyvonalú, sokszor S formát mutat. Mindkét csoporton belül megtalálható azonban az éles, törtvonalú profilt mutató forma. A rákospalotai edény a szűkszájú és éles, törtvonalas profilú, füles bögrék alcsoportjának ama változatához tartozik, ahol a felső csonkakúpos edénytesthez még külön egy alacsonyabb cilindrikus nyaki rész járul. Az utóbbi formai előzményei olyan füles bögrék lehettek, mint pl. a szentes—zalotai és az egyik kishomoki,[76] ahol a felső csonkakúpos edénytesthez közvetlenül gallérszerűen elálló alacsony perem csatlakozik. A további formafejlődést képviselheti a vekerzugi 117. sz. sír bögréje,[77] amelynek kialakult cilindrikus nyaki része, legömbölyített és kissé ferdén kiképzett szájpereme a rákospalotai edénnyel összevethető és az Alföld erősprofilú bögréi között a tárgyalt változat egyik legkorábbi példájának tekinthető. Az egyik szórványnak számító kishomoki füles bögre[78] a szájperem és a fenékrész egyszerűbb formálása ellenére világosan kiképzett hengeres nyaki rész miatt említhető meg. Az idézett darabokon kívül a Tisza—Maros szöglet körzetéből (gyomai alcsoport—Bottyán) közzétett többi élesprofilú bögre viszont más változatokhoz kapcsolható.[79]

A tápiószentmártoni alcsoport (Bottyán) legnagyobb sírszámú temetőjében, Tápiószelén, mind a szélesszájú, mind pedig a zártabb szájkiképzést mutató füles bögrék csoportjában egyaránt megtaláljuk az éles, törtvonalú profillal rendelkező darabokat. Az utóbbiak sorában az 1. sz. sír

füles bögréje[80] az egyenesre vágott fenékrésztől eltekintve a rákospalotai edény pontos megfelelőjének tekinthető.[81] A törökszentmiklós—surjáni és tiszakeszi öblösebb bögréken[82] is megtaláljuk a fejlett cilindrikus nyaki részt, de vízszintesen kiképzett peremmel. A Mátra vidéki (zöldhalompusztai—Bottyán) alcsoport közölt anyagában az erősprofilú füles bögrék tárgyalt változata nem fordul elő.

A kettős csonkakúpos füles bögrék élesprofilú csoportja hiányzik a Pontus vidéki i. e. VI—V. századi szkíta kerámia anyagában.[83] A podoliai, kustánfalvi és erdélyi füles bögrék arányai és formái is mások.[84] Majdnem bizonyosra vehető ezért, hogy az Alföld szkítakori lelőhelyeiről ismert kettős csonkakúpos füles bögre mindkét említett csoportja és ezen belül az élesprofilú változatok részben az itteni autochton praeszkíta lakosság agyagművességétől függnek.[85] A füles bögrék Alföldön kialakult formái kerültek azután a szkíta foglalás révén a Kisalföldre,[86] ahol az előzmények eddig hiányoznak mind a hetényi (Chotin), mind pedig a šeredi kultúrában.

A rákospalotai urnasír füles bögréjével együtt előkerült aszimmetrikusan formált hengeres, bütykös kis csésze a két edénytípus összetartozására föntebb felsorolt leletegyüttesekben majd kivétel nélkül hordó alakú, illetve csonkakúpos formát mutat. A többi idézhető példánynál is a hordó alak az uralkodó.[87] Kivételnek számít a már említett tápiószelei 38. sz. sír hengeresfalú bütykös kis edénye,[88] amely ugyancsak élesprofilú füles bögre társaságában került elő. Az aszimmetrikusan formált edénytestre a vekerzugi 117. sz. sír kisméretű urnája idézhető.[89] A rákospalotaival összevethető durva kis edények csoportjában az aszimmetrikus forma ismert Dél-Oroszország szkíta kultúrájában, és pl. a Gerasimovka kurgán Nl anyagában egy ilyen durva kis csésze jött elő füles bögrével együtt.[90]

Az Alföld szkítakori keramikáján belül igen ritka edényformának számít a rákospalotai urnasír talpas kis pohara. Kishomokról közöltek egy szélesebb tányérú és kihajló peremű, már inkább talpas tálnak mondható példányt,[91] amelynek előzményei a helyi koravaskori[92] és a Pontus vidéki szkíta talpas tálakból[93] egyaránt levezethetők. Arányaiban egyezik ezzel a Békéscsaba—Fényes temetőjének egyik tállal borított hamvasztásos sírjából előkerült talpas tálka, peremrészén két kis füllel.[94] A rákospalotai talpas pohár szempontjából azonban mindkét idézett példa távolabbi analógiának számít. Az utóbbi elég pontos megfelelőjét Donja Dolinán találjuk meg,[95] ami a kis edény autochton gyökereit még jobban aláhúzza.

Az eddigiek folyamán ismételten utaltunk arra, hogy a rákospalotai urnasír edényeit igen erős szálak kapcsolják a helyi koravaskori praeszkíta kerámiához. Ugyanakkor viszont arra is rá kell mutatnunk, hogy a rákospalotai és az ezzel összevethető edény*együttesek* az Alföldön és peremterületein a szkíta időkben jelennek meg és a különböző formájú és méretű bütykös edények, behúzott peremű tálak, magasfülű bögrék nemcsak szkítakori, hanem fegyver, ékszer, realgar stb. mellékletek alapján határozottan szkítának tekinthető síroknak is tipikus kerámiaformái.[96] Ezzel kapcsolatban nem arról van szó, hogy a foglaló lovasnép átvette volna az autochton földműves állattartó lakosság edénykészletét. A virágcserép alakú bütykös urnák, fazekak pl. Podóliában korábbi előzmények nélkül a szkíta foglalás idején jelennek meg[97] és egészen közönségesek a dél-oroszországi szkíta kerámiában.[98] Az utóbbi körben a behúzott peremű tálak is éppoly gyakoriak, mint Közép-Európában, és a magasfülű bögre előzményei is kimutathatók. A magyarföldi szkítakori kerámia tehát kettős gyökerű. Egyrészt a helyi, autochton praeszkíta agyagművességre vezethető vissza, másrészt a betelepülő szkíták egyező (behúzott peremű tál) vagy rokon (hordó, illetve virágcserép alakú bütykös edények, magasfülű bögrék, talpas tálak) formáihoz kapcsolható. A rákospalotai sír edényei a föntebbi két összetevőből az Alföld és peremvidékén kialakult kerámiának fiatalabb formáit képviselik.

Annak ellenére, hogy a rákospalotai leletegyüttes legkorábban az i. e. III. századra keltezhető — de nincs kizárva, hogy átnyúlik az i. e. II. századba — kerámiája a kelta edényművesség legkisebb hatását sem mutatja. A leletegyüttes egyetlen korongolt edénye a föntebbieknek nem mond ellent. Párducz nagyon helyesen mutatott rá,[99] hogy a korong használatának ismeretét az Alföld szkítakori lakossága aligha az i. e. IV. század folyamán megjelent keltáktól vette át. Sokkal valószínűbb, hogy a szkíták a korong használatát a pontusi görög műhelyektől még dél-oroszországi tartózkodásuk idején elsajátították. A föntebbiekhez még hozzáfűzhetjük, hogy az i. e. IV. század

folyamán a keltaság és az alföldi szkíták közötti kulturális érintkezés nem is lehetett különösképpen intenzív. A LT B (Reinecke) emlékanyaghoz kapcsolható korai kelta bevándorlás a Dunántúlon lényegében a Bakony—Vértes hegységek vonaláig terjedő nyugat-dunántúli területeket érintette, és legfeljebb helyenként jutott el a Dunáig. Az utóbbi azonban nem bizonyítható.[100] A történeti és régészeti adatok továbbá egyaránt arra utalnak, hogy az Alföld végleges megszállása is csak a kelták nagy balkáni vállalkozásainak lezáródása után, az i. e. III. században, ennek is inkább a második felében történt meg. Az Alföld IV. századi szkítakori lelőhelyein aránylag nagy számban jelentkező korongolt edények már ezért sem vezethetők vissza a kelta edényművesség hatására. A rákospalotai urnasír esetében a hernyószerűen tagolt üreges bronzkarperec alapján viszont nem vitatható, hogy a sírlelet földbekerülése idején a pesti oldal lakossága már érintkezésbe került a keltasággal, sőt esetleg már kelta uralom alatt élt. A temető teljesebb feltárása előtt ennek az érintkezésnek formáiról a Duna-könyöktől délre eső sávban azonban közelebbit még nem mondhatunk.

Viszont már az eddigi anyagismeretünk alapján is felvázolható a pesti oldal őstörténetének kerete a dák foglalást megelőző századokban és ezen belül kijelölhető a rákospalotai leletegyüttes helye.

A H A—B (Reinecke) periódusokban Budapest területén a Duna bal parti sávjába is átnyúlott a váli kultúra. A zuglói Tisztviselőtelepen előkerült zárt edényleletben[101] a kultúra még igen erős helyi, későbronzkori vonásokkal jelentkezik, ami az idézett leletegyüttes öblöshasú, íveltnyakú bütyökdíszes hombáredényénél különösen szembetűnő.[102] A váli kultúrás sashalmi edényegyüttesben[103] viszont még velatitzi formák fordulnak elő. Az említett sajátosságok mindkét leletegyüttest a váli kultúrának még a korábbi szakaszába sorolják, ami valószínűvé teszi, hogy területünkön a váli-podoli műveltség megjelenésével már a H A folyamán számoljunk. Amennyiben az Egressy útról számontartott edények[104] együvétartozását elfogadjuk, úgy nagy valószínűséggel az is állítható, hogy a retardáló bronzkori elemekkel színezett váli kultúra a pesti oldalon megérte a H C periódust.[105] A rákospalotai urnasír kerámiájának megítélése szempontjából mármost figyelmet érdemel, hogy Budapest területén a váli kultúra köré csoportosítható kerámia anyagában már megtaláljuk a hordó alakú és bütyökdíszes edényeket, a behúzott peremű tálformát, virágcserép alakú bögrét kissé behúzott szájperemmel és a szélesszájú, S profilú füles bögrét;[106] ezek a terület későbbi szkítakori edényművességében a helyi összetevő szerepét játszhatták.

A váli kultúrát követően területünkön egy aránylag jól iszapolt, jórészt szürkésbarna színű kerámiacsoport jelentkezik, amit a zuglói Tisztviselőtelepről élezett hasú, ívelt nyakú bögre omphalosszal, turbántekercsdíszű, behúzott peremű tál és fekete bucchero-csésze együttese képvisel.[107] A csoport közvetve a Kalendenberg-kultúrától függő. Időrendbeli helyzetét (H C vége, H D eleje) a megfelelő nyugat-szlovákiai telepanyag (Šered) is alátámasztja, ahol edényegyüttesünkkel rokon kerámia közvetlenül a szkítakori szint alatt feküdt.[108] A szkíta foglalást megelőzően a Duna bal partján tehát egy nyugati habitusú kultúrával számolhatunk. A kimmérekkel kapcsolatba hozott praeszkíta lovasnépnek viszont eddig semmi nyoma sincs a pesti oldalon.[109]

Leletek hiányában ma még az sem ismeretes, hogy mikor következett be a szkíta foglalás a pesti oldalon. A boldoghatvani,[110] gyöngyösi,[111] de különösen a tápiószentmártoni[112] szkíta leletekből következtetve azonban a Galga—Zagyva folyók környékének szkíta megszállása legkésőbb a H D végének megfelelő i. e. V. század elején már befejeződött. Az említett időpont után Budapest körzetében a Duna bal part praeszkíta lakossága sem tarthatta magát hosszú ideig, és bizonyosra vehető, hogy rövidesen a legközelebbi szkíta politikai és kulturális központ befolyása, sőt uralma alá került. A budajenői kereszt alakú bronz tegezveret[113] és feltételesen a váli szkíta nyílhegyek[114] a Duna-könyök közelében megszállt szkíta csoport Duna jobb partjára történt átcsapásainak emlékeiként kezelhetők. Bár a pesti oldalról az i. e. V—IV. századra keltezhető leletanyag még hiányzik, a föntebbiek és a rákospalotai urnasír alapján mégis jogos annak föltevése, hogy a pesti oldalon a H D vége és LT A—B (Reinecke) fokozatoknak megfelelő időszakot, az i. e. V—IV. századot a szkíta uralom töltötte ki. Igazolható viszont, hogy ezt követően a kelták legkorábban csak az i. e. IV—III. század fordulóján szállták meg a Duna-könyöktől délre eső területet. Erről szükséges még néhány szót szólni.

A kelták megtelepülését Budapest területén még az újabb irodalom is az i. e. IV. századra tette.

Azonban sem a kelta mozgalmak története,[115] sem pedig az emlékanyag ezt a felfogást nem támasztja alá. A IV. század első harmadának végén a Dunántúl területére benyomult kelta csoportok, a leletanyag tanúsága szerint, lényegében megálltak a Bakony—Vértes—Pilis hegység vonalánál.[116] A korábbi irodalom egy részétől az LT B periódusra keltezett leletanyag Északkelet-Dunántúlról kimutathatóan a LT C vagy még későbbi időbe tartozik.[117] Egyedül az érd—gyulamajori hamvasztásos temető[118] 2. sz. sírjából előkerült rövid vaskos kis lándzsahegy mutat határozott LT B vonásokat. Az 1. sz. sír litéri típusú kardjai azonban már főként LT C környezetből ismeretesek.[119] Az érdi sírokat tehát legkorábban a LT B/C fordulójára keltezhetjük, ami abszolút időben az i. e. 300 körüli éveknek felelne meg. Tekintetbe véve a sírok leletanyagának erős nyugat-dunántúli kapcsolatait, nem kizárt, hogy az érdi sírok a IV. század végi újabb nyugati kelta előretöréstől kimozdított valamely nyugat-dunántúli kelta csoport hagyatékát képviselik.

Hasonlóan értékelhetők Budapest területén a békásmegyeri kelta telep anyagának az eddigi irodalomtól még a IV. századra keltezett darabjai.[120] A korainak ítélt edényformák és díszített edények között egyetlen egy sincs, amelyet nem ismernénk máshonnan LT C környezetből. Az eraviszkuszok hagyatékától elkülöníthető békásmegyeri kelta telepanyag i. e. III—II. századi. Békásmegyertől délre a budai oldalon egészen a Gellérthegyig mindössze két szórványos LT C karperec[121] képviseli a keltaság korai emlékanyagát. A Gellérthegyen, a későbbi *oppidum Eraviscorum* területén, a LT D szintek alatt eddig hiányzott a keltajellegű LT B, sőt még a LT C horizont is. Néhány esetben közvetlenül a LT D szint alatt a retardáló koravaskori műveltségben élő őslakosság emlékanyaga jelentkezett.[122] A gellérthegyi Citadella mögül szórványos leletként került újabban gyűjteményünkbe egy öblöshasú, íveltnyakú sötétszürke urna (7. kép),[123] amely formailag a zömökebb ócsai[124] s a valamivel nyúlánkabb kéméndi és ordódbabóti[125] példányok közé helyezhető; edényünk a Pittioni—Hunyady-féle LT C_2 fokozatba sorolható. Az eddig ismert leletanyag alapján a budai oldal megszállását tehát ugyancsak a LT C idejére tehetjük.[126]

Hasonlóképp ítélhető meg a Duna bal parti rész kelta megszállása. Az innen származó szórvány leletanyag[127] a LT C—D periódusokra keltezhető. Az elmondottakkal különben egyezik az a kép, amit a Duna-könyök körzetének megszállása mutat. A nagy kósdi[128] és szobi[129] temetők a III. században kezdődnek. A szobi temető görög fémedénye[130] nem a már itt letelepült kelták kereskedelmi kapcsolatait példázza, hanem a kelták III. századi balkáni hadjáratai alkalmával zsákmányolt darabként kezelhető. A temető keltezése szempontjából tehát nem használható fel. Az említett balkáni hadjáratok után, a III. század második negyedében történt csak meg az Alföld *végleges* megszállása, ahol vitathatatlan LT B környezetből nem került elő számottevő anyag.[131] Ettől az időponttól kezdve számíthatjuk a keltaság és a korábbi autochton szkíta lakosság tartósabb érintkezését, amelynek a rákospalotai sírlelet is egyik példája lehet.

JEGYZETEK

[1] *Tompa*, Őskor. Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 132—133.

[2] *Alföldi*, Az eraviszkuszok Buda földjén. Uo. 141. kk.

[3] Jórészt összeállította már ezeket: *Nagy G.*: Bud. Rég. VIII. köt. Bp. 1904, 123, 128, 138. kk.; pontosabb keltezésük: *Tompa* i. m., 131—132. kk. A korábbi rákospalotai leletek közül a babos karpereceket *Márton* [Arch. Hung. XI (1933) 39. old., XI. t. 8. kép] és *Hunyady* (Kelták a Kárpát-medencében. Diss. Pann. II. 18. 1944, 95), a LT középső szakaszára keltezhető fibulát (lt. sz. N. M. 14/1883. 5) a „Magyarország vármegyei és városai" sorozatban megjelent Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. című monográfia (I. köt. Bp. 1910, 181. old.) is megemlíti.

[4] Az előbbit Patek E., az utóbbit Párducz M. munkássága ígéri.

[5] L. 51. jegyzet.

[6] A Dunántúl katonai jellegű szkíta emlékeinek feltérképezése kapcsán ugyan már évekkel ezelőtt felvetődött, hogy ezek a szórványos leletek olyan szkíta előretörések emlékét őrzik, amelyek jórészt a mai Budapest körzetén keresztülhaladva sújtották a Dunántúl északi részét. A térképet még 1950-ben szerkesztettük és bemutattuk a BTM Régészeti Intézet 1951-ben megnyílt kiállításán. Akkor még nem ismertük *T. Sulimirski*, Kultura luzycka a Scytowie [Wiadomosci archeologiczne XVI (1948) 76 kk.] című dolgozatát, amely hasonló módszerrel a lausitzi kultúra területén térképezte fel a szkíta leleteket és

ezekből hasonló következtetéseket vont le a Kárpátoktól északra fekvő területekre vonatkozóan. Hasonlóképp ítélte meg a kérdést már *P. Reinecke*, Eine dreikantige Bronzepfeilspitze aus Oberfranken [Germania XXV (1941) 82. kk.].

[7] A vekerzugi 145. sz. sírban az urnát borító tálon feküdt a két kísérő edény [*Párducz:* Acta Arch. VI (1955) 9—10. kk., továbbiakban: Vekerzug (III)].

[8] A vekerzugi 117. és 145. sz. urnasíroknál is alig észleltek hamut s kalcinált csontmaradványokat. L.: *Párducz*, Vekerzug (III) i. h. és 4.

[9] A vizsgálatot Cser Arisztid és Duma György voltak szívesek elvégezni. Az említett kutatók a vizsgálat eredményét a következő pontokban foglalták össze: „*1.* A lamellás szerkezetű anyag savakban maradék nélkül oldódik, pezsgés tapasztalható. CO_2 reakciói pozitívek. *2.* Ammonszulfid csoport vizsgálata negatív. Fémszennyeződés nincs. *3.* Ammonkarbonát viszgálata negatív. Ca, Sr, BA nincsen. *4.* MgO vizsgálata negatív. *5.* K vizsgálata pozitív. *6.* Ag NO_3-mal vizsgálva negatív. *7.* PO_4 vizsgálata nyomokra mutat."

[10] Lásd erre pl. a guntramsdorfi III. sz. sír két gyöngysoros bronzkarperecét: *F. Wimmer*, Vier neuentdeckte La Tène-Gräber in Guntramsdorf (*R. Pittioni*, La Tène in Niederösterreich. Wien 1930 c. művében) 134. old., 12. kép. 2—3; VI. t. 10; VII. t. 6. — *R. Pittioni*, Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien 1954, 465. old., 10. kép. — Általában: *J. Filip*, Keltove ve střední Europě. Praha 1953, 527.

[11] A csontokat Lipták Pál volt szíves megvizsgálni.

[12] Kevésbé valószínű a végeikkel egymásrafutó karikára történő kiegészítés, ami a lemezes és hernyószerűen tagolt bronzkarpereceknél aránylag igen ritka. (L. pl.: *F. Stare*, Arheoloska poročila, 3. Ljubljana 1950, 58. old., 8. kép, és uo. további példányok a ljubljanai múzeumból.)

[13] Karperecként találták pl. a guntramsdorfi sírban (l. 10. jegyzet). Lábperecként került elő két ilyen darab a garamdamásdi (Damása) sírban [*J. Eisner*, Slovensko v praveku. 1933, LVI. t. — *Márton:* Dolgozatok IX—X (1933—34), 113. old., XLIII. t. 2—3]. Egy-egy sír leletegyüttesén belül a lábperecek általában 1—2 cm-rel szélesebbek, mint a karperecek. Az idézett garamdamásdi síron kívül lásd erre még: *Wosinsky*, Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. II. köt. Bp. 1896, 564, 570 (apátpusztai sírok); *A. Seracsin*, Frühlatènegräber bei Au am Leithaberge im Niederösterreich [Germania XX (1936) 18. kk.]; *Hunyady*, Kelták... XIII. t. stb.

[14] Érdekes, hogy Békéscsaba—Fényesen egy csontvázas gyermeksírból [*Párducz:* Arch. Ért. (1943) X. t. 8—9], Vekerzugon egy női csontvázas és egy valószínűleg női hamvasztásos sírból [*Párducz*, Vekerzug (II); Acta Arch. IV (1954) 37, 39. kk.] kerültek elő bronz- és vaskarperecek. Föntebb említettük, hogy a rákospalotai urnasír halottja 18 év körüli fiatal nő volt.

[15] *Déchelette*, Manuel d'archéologie préhistorique. IV. köt. 2. kiad. 1927, 728 és III. köt. 1913, 322. old., 337. kép. — Vö.: *Müller—Karpe*, Carinthia. I. 141 (1951) 612. kk., 1. kép közzétett anyagot Villach—Kanzianibergből, ahol LT B horizontnak megfelelő késő-hallstatti környezetben tömör, gyöngydíszes karperecek is szerepelnek. Az eredet kérdéséhez l. még: *P. Jacobstahl*, Early Celtic Art. Oxford 1944, 71—72 és *Filip* i. h.

[16] *Hunyady*, Kelták... 93. kk., XXVII. t. 6—10.

[17] Pl. Čižkovice: *Filip* i. m. 13. kép.

[18] *Hunyady*, Kelták... 97. — *Pittioni*, La Tène... 75, 89.

[19] Uo.

[20] *Hunyady*, Kelták... XIII. t.

[21] Az elkeskenyülő végeikkel egymásrafutó, nyitottvégű vaskarperecek, amelyek ismeretesen koravaskori ékszerformát képviselnek, persze megtalálhatók. L. pl.: *Viollier*, Les sépultures du second âge du fer sur le plateau suisse. Genève 1916, 17. t. 42.

[22] *Börzsönyi:* Arch. Ért. XXXI (1911) 357. — *Márton:* Dolgozatok IX—X (1933—34) 94.

[23] *Lovas:* FA I—II (1939) 94. old., II. t. 4. — Az egész csoportra: *Hunyady*, Kelták... 97.

[24] Az idevonatkozó irodalmon kívül negatív volt ebből a szempontból a dunántúli múzeumok anyagának átnézése. Ezen felül a vaszari temető fényképanyagát Szentléleky T. volt szíves megküldeni. A nagybaráti tumulusokról Mithay S. a Sopron megyei és a sopron—bécsidombi leletekről Nováki Gy. tájékoztatott. Mozsolics A. szíves szóbeli közlése szerint a Dunától keletre eső területek koravaskori ékszerei között sem fordul elő a föntebbi forma.

[25] *Párducz*, Békéscsaba—Fényes. Arch. Ért. (1943) IX. t. 5—13; X. t. 8.

[26] *Párduc* Kishomok. Dolg. XVI. köt. Bp. 1940, 79. kk., VI. t. 7.

[27] *Bottyán Á.*, Szkíták a Magyar Alföldön. Régészeti Füzetek 1 (1955) VIII. t. 4; XI. t. 1.

[28] Példák halmozása helyett csak utalunk Szentes—Vekerzug, Békéscsaba—Fényes, Csanytelek, Szentes—Jaksor, Tápiószele, Petneháza, Nagyhalász—Homoktanya, Muhi—Korcsmadomb közölt anyagára. A hetényi (Chotin) szkítakori temető 214. sz. sírjából pontosabb leírás nélkül két vaskarperecet említ az irodalom [*Dušek:* AR (1955) 564].

[29] Dolgozatok (1915) 29. old., 12. kép 4. — *Hunyady*, Kelták... 36. kép.

[30] *Párducz*, Kishomok, 91. kk. — Uő.: Fehértó. Arch. Ért. (1944—45) 67. kk. — Uő., Vekerzug (II). 65 kk. — Uő.: Arch. Ért. (1955) 159. — *Bottyán* i. m. 13. kk.

[31] *Párducz*, Fehértó. XXI. t. 17a—b.

[32] *Bottyán* i. m. CCVIII. t. 4. — *Párducz*, Kishomok. V. t. 5.

[33] *Leszih:* FA I—II (1939) III. t. 17. — *Csallány—Párducz:* Arch. Ért. (1944—45) 81. old., XXII. t. 2.

[34] *Banner B.:* Dolgozatok VIII (1932) 125. old., XLVII. t. 53, 58. — *Párducz*, Békéscsaba—Fényes. X. t. 22, 26.

[35] *Párducz*, Vekerzug (III). 4. old., XIV. t. 5.

[36] *Bottyán* i. m. XXXII. t. 9.

[37] *Dušek:* AR V (1953) 182. old., 75. kép.

[38] *Párducz*, Vekerzug (III). 14. — Uő.: Arch. Ért. (1955) 159.

[39] A tápiószelei több tucat behúzott peremű tál között mindössze egyetlen bütyökdíszes darabot közöltek (*Bottyán* i. m. XXIV. t. 18), amely a temető egyetlen archaikus „Villanova" urnáját fedte. A tápiószelei temető különben az Alföld szkíta korának fiatalabb periódusába sorolható. Az eddig közölt anyagban hiányzik az V. századra keltezhető tárgytípus, fellépnek viszont a síkozott peremű tálak (*Bottyán* i. m. XXIII. t. 6; XXV. t. 17; XXVI. t. 12; XXVII. t. 10), amelyek a LT C-ben megjelenő hasonló tálakkal (*Hunyady*, Kelták... XLVIII. t. 18—19) vethetők össze. A IV. századra keltezett hetényi temetőből ugyancsak simafalú példányokat közöltek eddig (l. 37. jegyzet).

[40] *Párducz*, Vekerzug (III). XIII. t. 2. és 3. kép 2a—b. A markolatvégződés megfelelőjét Pencről *Patay P.* közölte: FA VII (1955) 68. old., XVII. t. 1—3.

[41] *Párducz*, Fehértó. 72.

[42] *Bottyán* i. m. 32.

[43] *Hunyady*, Kelták... LXXI. t. 7. — A Kishomokon előkerült kelta hamvasztásos sírokat (*Párducz*, Kishomok. V. t. 1—4; VIII. t. és *Hunyady*, Kelták... 8. kép) a fibulák és a tálformák a LT C_1 szintre keltezik.

[44] *Leszih* i. h. III. t. 19, 24.

[45] L. pl.: *Bottyán* i. m. II. t. 16; III. t. 5; VI. t. 1. 19. — *Párducz*, Vekerzug (II). XXI. t. 3; XXVIII. t. 7. — *Patay* i. h. XV. t. stb.

[46] *Párducz*, Békéscsaba—Fényes. VIII—XIII. t.

[47] *Tompa:* Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 17. old., 1. kép 10.

[48] *B. Bónis:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 346. old., 18. kép 7.

[49] L. pl.: *Márton:* Arch. Ért. XXVIII (1908) 40. old., 5. ábra (Hatvan). — *Bottyán* i. m. XX. t. 14, 16 (Nyíregyháza—Vágóhíd); XXX. t. 4, 12, 14 (Muhi—Korcsmadomb?); XXX. 3 (Szirmabesnyő); XXX. t. 31 (Szob); XXXII. t. 11 (Érsekújvár). — *Párducz*, Békéscsaba—Fényes, XI. t. 9, 18, 20; XII. t. 12. — Uő., Fehértó. XVII. t. 11; XXII. t. 11; XXIII. t. 9, 13; XXIV. t. 12; XXVI. t. 3. — Uő., Vekerzug (III). II. t. 28; IX. t. 11—13; VII. t. 1; XII. t. 5. stb.

[50] L. pl. a 101. jegyzetben idézett zuglói leletegyüttest. Továbbá: *Kuzsinzsky*, A Balaton környékének archeológiája. Bp. 1920, 22. old., 27. kép. — *Kőszegi:* FA VIII (1956) XV. t. 3a—c; XVI. t. 6a. — *Szántó:* Arch. Ért. (1953) 57 (további dunántúli példákkal). — *Foltiny*, A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. Régészeti Füzetek 4 (1957) IV. t. 13, 16; V. t. 1. — Mindkét díszítés közönséges Dályán (Dalj) és Donja Dolinán. A tagolt plasztikus szalagdísz előfordul Jezerine [*Radimszký:* WMBH III (1895) 114. old., 258. kép, 170. old., 533. kép; 193. old., 606. kép] és Sanskimost [*Flala:* WMBH VI (1899) 70. kk., 28, 34, 150. kép] temetőiben.

[51] *B. N. Grakov—A. I. Meljukova*, Две археологические культуры в скифы Геродота. Szovj. Arch. XVIII (1953) 111. kk., 1—2. kép. — Uő., Об этнических и культурных различиях. Voproszi Szkifo-szarmatszkoj arh. 70. kk., 2—4. kép. — *A. N. Tyerenozskin*, Культура предскифского времени. Uo. 97. old., 1. kép. — *V. a. Iljinszkaja*, Керамика скифских погребений посуля. Uo. 168. kk., 1—2. kép.

[52] Lásd a két temető közölt anyagát a 45. és 46. jegyzetben idézett munkákban.

[53] Néhány irodalmi utalás: *Pittioni:* WPZ XXIII (1936) 78. — *Sulimirski*, Scytowie na zachodniem Podolu. Lwow 1936, 106. kk. — *Bottyán* i. m. 19. kk. — *Patek:* Arch. Ért. (1955) 169. A Pontus vidékére: *Ebert:* PZ V (1913) 1. kk., 3, 19, 42. kép. — *Grakov—Meljukova* i. m. 78. kk. — *Iljinszkaja* i. m. 175.

[54] *Párducz*, Békéscsaba—Fényes. 57. old., XI. t. 14.

[55] A simafalú csonkakúpos tálak harmadik változatát, amelyet az egyenesre vágott szájperemrész jellemez, nem tárgyaljuk.

[56] *Bottyán* i. m. XXII—XXVIII. t.

[57] *Párducz*, Kishomok. V. t. 10; XI. t. 1.

[58] *Bottyán* i. m. XX. kk. t.

[59] Uo. XVIII—XIX. t.

[60] *Párducz*, Vekerzug (II). 26—28. kép. — Uő., Vekerzug (III). IX. t. 7; XIV. t. 4, 10—11.

[61] *Dušek* utóbb i. h. 74. kép.

[62] *Párducz*, Békéscsaba—Fényes. X. t. 24; XI. t. 14, 16, 22; XII. t. 6—9; XIII. t. 5—6, 8, 25—26.

[63] *Csallány—Párducz* i. h. XXXIII. t. 7—9.

[64] Uo. XL. t. 9—10.

[65] Uo. XLI. t. 4.

[66] *Párducz*, Békéscsaba—Fényes. XI. t. 15. — *Csallány—Párducz* i. h. XLVIII. t. 1, 11. (Szentes—Jaksor).

[67] *Leszih* i. h. II. t. 17, 27. — L. még: *Bottyán* i. m. XXIX. t. 13. (Szirmabesnyő).

[68] *Banner B.:* Dolgozatok VIII (1942) 125, 127. old., XLVII. t. 55—56.

[69] *Párducz*, Vekerzug (II). 35. old., 26. kép 1, 5 (53. sz. sír). — Uő., Vekerzug (III). 2. old. (103. sz. sír); 3. old. (111. sz. sír); 10. old. (145. sz. sír). A füles bögrében talált kis edény formája kérdéses.

[70] *Párducz*, Kishomok. 79. kk., V. t. 5, 9. (2. sz. sír); 81. old., VII. t. 15, 22 (16. sz. sír).

[71] *Párducz*, Vekerzug (II). 56. — *Bottyán* i. m. XXIX. t. 8—9 (a durva kis edény hordó alakú).

[72] *Bottyán* i. m. XXIII. t. 12—13 (38. sz. sír); XXII. t. 17—19 (20. sz. sír).

[73] *Patay:* FA VII (1955) 65. old., XVIII. t. 10—11 (21. sz. sír). A magasfülű bögrét a rákospalotainál valamivel nagyobb hordó alakú négybütykös edény kísérte.

[74] *Bottyán* i. m. XXI. t. 12—13.

[75] Az urna nélküli szórt hamvasztásos síroknál behúzott peremű tál, kettős csonkakúpos magasfülű bögre és hordó alakú bütykös edényegyüttes gyakori.

[76] *Csallány—Párducz* i. m. XLVIII. t. 3. — *Párducz*, Kishomok. VII. t. 8; X. t. 10.

[77] *Párducz*, Vekerzug (III). XIII. t. 6. A sír keltezésére lásd föntebb, 128. old.

[78] *Párducz*, Kishomok. X. t. 11. — *Bottyán* i. m. XXIX. t. 17 (Szirmabesnyő).

[79] Az egyik változat az erdélyi szkítakori kerámiával mutat kapcsolatot. Lásd a csanytelki 1. sz. sír füles bögréjét [*Csallány—Párducz* i. m. XLVIII. t. 17. — *Kovács:* Dolgozatok (1915) 267. old., 34. kép 2. Marosvásárhely—Târgu-Mureş, 9. sz. sír] és egy szentes—jaksori szórványt (*Csallány—Párducz* i. h. XLVIII. t. 18, s hozzá: *Kovács* i. h. 32. kép 1).

[80] *Bottyán* i. m. XXII. t. 1. — Vö. még: XXIV. t. 112; XXV. t. 10.

[81] Az eltérő változatok megbeszélése e helyen nem feladatunk.

[82] *Bottyán* i. m. XXIX. t. 8, 23. — Vö. még: XIX. t. 15 (Újfehértó).

[83] Lásd erre: *Iljinszkaja* i. m. I. t. 5—7. formák. Az alföldi lágyprofilú változatokhoz legközelebb áll a II. t. 33. forma. — Vö. még: *Grakov—Meljukova* i. m. 7. kép 1.

[84] *Sulimirski*, Scytowie... XIII. t. — *Kovács* i. h. 27. kép 8—9. formák. — *Roska*, Skythische Altertümer Siebenbürgens. ESA XI (1937) 187. old., 28. kép. — Uő., Erdély régészeti repertóriuma. I. 1942, 158. old., 183. kép. Az egyik piski edény [*Roska:* Dolgozatok (1913) 238. old., 5. kép] az alföldivel rokon helyi praeszkíta kerámiához kapcsolható [vö.: *Nestor:* 22. Ber. d. RGK (1932) 15. t. 5].

[85] Megjegyezhető, hogy az éles profilú füles bögrék mélyen ülő hasi résszel ismertek már a pilinyi [*Dornyay B.*, Salgótarján és vidéke az őskorban. 1926, II. t. 10; *Tompa:* FA I—II. 29. kk., 1. kép; *Patay:* Arch. Ért. (1954) 7. kép 8—10. stb.] és az egyeki [*Tompa:* 24/25. Ber. d. RGK (1936) 31. t. 9; vö.: 32. t. 7—8] kultúrákból.

[86] *Poulik:* Slovenská Archeologia IV (1956) 197. old., VI. t. 13. kép. — *Benadik:* AR V (1953) 663. old., 305. kép. — *Dušek* utóbb i. h. 182. old., 73. kép.

[87] L. pl.: *Csallány—Párducz* i. m. XXXVIII. t. 10. — *Párducz*, Kishomok. IX. t. 8. — Uő., Vekerzug (II). VIII. t. 9. — *Bottyán* i. m. XIX. t. 10; XX. t. 4; XXVI. t. 7. — *Patay:* FA VII (1955) XVIII. t. 3. — *Dušek:* AR VII (1955) 474. old., 221. kép (baloldalt) stb.

[88] L. 72. jegyzet. Békéscsaba—Fényesről egy szórványdarabot idézhetünk (*Banner B.:* Dolgozatok VIII (1932) XLVII. t. 47).

[89] *Párducz*, Vekerzug (III). XIV. t. 5.

[90] *Iljinszkaja* i. m. I. t. 17. forma, és IV. t. 2. kép.

[91] *Párducz*, Kishomok. IX. t. 1. kép, a 24—25. sz. sírok összekevert anyagából. Nem tudunk közelebbit a vekerzugi 145. sz. urnasír serlegformájú kis edényről [*Párducz*, Vekerzug (III). 10].

[92] L. pl.: *Gallus — Horváth*, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Diss. Pann. II. 9. 1939, XXXIV. t. 4. — *Tompa:* 24/25. Ber. d. RGK (1936) 48. t. 5. kép. — Az utóbbi megfelelője Glasinacról ismert: *Truhelka:* WMBH I (1893) 107. old., 235. kép.

[93] *Iljinszkaja* i. m. II. t. 36, 40—42. formák. A formafejlődés a közép-európaihoz hasonló ütemű lehetett. Vö. az Azovi tenger vidékéről közölt nyúlánk szarmatakori poharat: *I. T. Kruglikova:* Szovj. Arh. XXV (1956) 255. old., 11. kép 4.

[94] *Párducz*, Békéscsaba—Fényes. XII. t. 15. — A lelőkörülményekre lásd: *Banner* utóbb i.h. 139 (a képszámra utalás sajtóhibával).

[95] *Truhelka:* WMBH IX (1904) XXI. t. 2. — Lásd még a dályai (Dalj) urnatemetőből ismeretes talpas poharat. — *Hoffiller:* CVA, Yougoslavie. fasc. 2. 33. t. 8.

[96] L. pl.: Vekerzug, 15, 31, 55, 134. sz. sírok.

[97] *Sulimirski*, Scytowie... 109.

[98] L. pl. uo. 129. Továbbá: *Grakov—Meljukova* i. m. 120 kk., 3. kép. — *A. I. Tyerenozskin* i. m. 7. kk., 4. kép. — *Iljinszkaja* i. m. I—II. táblán simafalú típusokat közöl.

[99] *Párducz*, Vekerzug (III). 14—5. — Uő.; Arch. Ért. (1955) 159. A Maritzyn melletti Adshigol 1J jelzésű kurgán korongon készült behúzott peremű tálját feketealakos vázatöredék az i. e. VI. századra [*Ebert:* PZ V (1913) 103. old., 3. kép], míg az 1R jelzésű kurgán gyűrűstalpú, behúzott peremű, korongolt tálját a két feketealakos lekythos (*Ebert* i. h. 19. kép) az i. e. V. századra keltezi.

[100] Lásd erre és a következőkre részletesebben: 132. old.

[101] *Tompa:* Budapest története. I köt. Bp. 1942, XXI. t. 6—10. — Uő.: Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 19. kk., 2. kép. — *Szántó:* Arch. Ért. (1953) 57. — *Patek:* Arch. Ért. (1955) 4. kép 1—6.

[102] *Tompa:* Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1943, 2. kép 12. — Az edény közeli megfelelője a kiskundorozsmai 4. sz. sír urnája (*Foltiny* i. m. V. t. 1. kép; 21. old.), amelynek lausitzi (talán inkább halomsíros) kapcsolatai vannak.

[103] *Tompa:* 24/25. Ber. d. RGK (1936) 48. t. 10. — Uő.: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 104. old., XX. t. 1—4. — *Patek* i. h. 1. kép 32; 3. kép 2, 8, 14. — Vö.: *Kőszegi:* FA VIII (1956) 59.

[104] *Tompa:* Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 16. kk., 1. kép 8—10. — Több kiadatlan töredék a BTM Régészeti Osztály gyűjteményében.

[105] Különösen fontos ebből a szempontból a Bud. Rég. XIV. köt. 1. kép 8. sz. alatt közölt nyúlánk S profilú csöbörformájú edény, a perem alatt két kis füllel. Pontos megfelelőjét a jánosházai 5. sz. urnasírból ismerjük: *Lázár:* Arch. Ért. (1955) 202. old., XXXI. t. 1.

[106] L. föntebb, a 101—104. jegyzetekben idézett kerámiát.

[107] *Tompa:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1945, 3. kép 17—20.

[108] *J. Paulik:* Slovenská Archeologia IV (1956) 179. kk.

[109] Ma még erőltetett volna az angyalföldi kincslelet [*Tompa:* Arch. Ért. (1928) 54. kk.], valamint a nagytétényi [*Hampel:* Arch. Ért. (1911) 278] raktárlelet földbekerülését ilyen mozgalomhoz kapcsolni. Aránylag közeli volta miatt figyelmet érdemel viszont a vácszentlászlói, *Harmatta* III. típusú zablalelet [*Gallus—Horváth* i. m. 33. kk.; *Harmatta:* Arch. Ért. (1948) 121, 123]. A magyarföldi bronz zablaleletekről egyéni véleményt képvisel: *A. A. Jessen* [Szovj. Arh. XVIII (1953) 49. kk. — Magyarul: Szovjet Régészet X (1955) 41 kk.].

[110] *Pósta B.:* Arch. Ért. XV (1895) 1. kk.

[111] *Márton:* Arch. Ért. XXVIII (1908) 37. kk. A korábbi rigolírozáskor előkerült aránylag nagyobb számú fém- és kevesebb edényanyag hiteles leletösszefüggése ma már nem állapítható meg. Nem kétséges azonban, hogy a szórványnak tekinthető darabok eredetileg több sírlelethez tartoztak. Elsőnek ezt *Fettich N.* szögezte le [A zöldhalompusztai szkíta lelet. Arch. Hung. III. (1928) 17—18, és Bestand d. skythischer Altertümer. *M. Rostowzew* „Skythien und der Bosporus" (Berlin 1931) c. művében. 515—517]. A szórványanyag sírok szerinti szétválasztásával fáradozott: *Párducz,* Vekerzug (I). Acta Arch. (1952) 149—150.

[112] *Bella,* Az Orsz. Magyar Régészeti Társulat II. Évkönyve. 1927, 157. kk. — *Fettich* [Arch. Ért. XLI (1927) 138. kk., 312. kk., és Arch. Hung. III. 40] mutatta ki, hogy a lelet nem rablásból elrejtett holmi, hanem hamvasztásos fejedelmi sír melléklete. Újabban a lelőhely közelében több hamvasztásos szkítakori sír került elő [Arch. Ért. (1954) 74]. Az aranyszarvas keltezésére lásd: *Rostowzew* i. m. 531: „Das frühe V. Jh. v. Chr. ist das späteste Datum für den Hirsch v. Tápiószentmárton."

[113] *Párducz,* Vekerzug (II). 61. old., és 31. kép 1a—c. — Vö.: *Benadik:* AR V (1955) 672. kk.

[114] *Fettich,* Bestand d. skythischen Altertümer. 525. old., 70. sz.

[115] A kelták Duna völgyi mozgalmainak részletes és modern feldolgozása hiányzik. A régészeti anyagtól távolabb álló történészek a Segovius nevéhez kapcsolt első nagy kelta bevándorlás jelentőségét, amely pedig a LT B emlékanyaggal lemérhető, eltúlozzák. A Dunától keletre az i. e. IV. századra keltezhető régiséganyag semmi nagyobb változást nem tükröz. Másképp pl.: *R. Lantier,* Die Kelten. Historia Mundi 3 (1954) 413. kk. — Vö. még: *H. Hubert,* Les Celtes depuis l'époque de La Tène. Paris 1932/1950, 40. kk.

[116] *Hunyady,* Kelták... 1. sz. térkép. Lásd még a következő jegyzetet.

[117] A dunapentelei (sztálinvárosi) korainak tartott madárfejes típusú fibulák (*Márton:* Arch. Hung. XI. 26. kép) másutt LT C környezetben is előfordulnak. Az 1951 és 1952-ben előkerült sírok anyagát *Kutzián* az i. e. III—II. századinak határozta meg [Intercisa. I. köt. 194. old., 3. jegyzet; Arch. Ért. (1954) 72]. A felsőtöbörzsöki sírlelet [Székesfehérvári Szemle (1932) 32; *Hunyady,* Leletanyag. Régészeti Füzetek 2 (1957) 73] a hosszú és széleslevelű vaslándzsa alapján ugyancsak LT C szintre keltezhető. — A sárosdi égetett sírokból [*Tompa:* 24/25. Ber. d. RGK (1936) 53. t. 4—9] az LT C elején feltűnő és az LT D-ig használt kardkötő láncok kerültek elő. A sírokat *Hunyady* (Kelták... 104) az LT C—D-nek megfelelő időszakra teszi. — A bonyhádvarasdi vaskard (*Tompa* utóbb i. h. 53. t. 1) az LT C kardok közé sorolható (*Hunyady,* Kelták... 111).

[118] *Hunyady,* Leletanyag... 62 (korábbi irodalommal).

[119] *Hunyady,* Kelták... 110.

[120] *Tompa:* Budapest története. I. köt. Bp. 1942, XXIV. t. felső kép. — *Hunyady,* Kelták... LX. t. 2; LXXVII. t. — A telepanyag legnagyobb része kiadatlan. Az itt elmondottak a BTM Régészeti Osztályán őrzött 1956 előtti teljes anyag átnézésén alapulnak. Nagy L. újabb ásatása LT D-kori anyagot talált.

[121] *Nagy G.* i. m. 124. — *Tompa* utóbb i. h. 131.

[122] *Tompa* utóbb i. h. 100. — *B. Kutzián I.:* Ant. Hung. II (1948) 11. — *B. Bónis É.:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 338, 340.

[123] 1930 körül találták és egy durva kézzel formált, szürkés-barna csonkakúpos edényalj töredékeivel együtt az OTM Régészeti Osztályának szolgáltatták be. A szórványlelet jelenleg a BTM Régészeti Osztály gyűjteményében található.

[124] *Hunyady,* Kelták... LXXVII. t. 3.

[125] Uo. VI. t. 6, LXXXII. t. 6.

[126] A Gellérthegyen ezt megelőzően a H A—D és LT A—B periódusoknak megfelelő időben a szembelevő pesti oldallal nagyjában egyező kultúrelemekkel számolhatunk. L. pl.: *B. Bónis* i. h. 346. old., 18. kép 1—3, 7.

[127] *Nagy G.* i. m. 128. kk. — *Tompa* utóbb i. h. 131—132. — *Hunyady,* Leletanyag... 115, 117. Rákospalotára l.: 3. jegyzet.

[128] *Fettich:* Arch. Ért. XL (1923—26) 234. kk. — *Márton:* Dolgozatok IX—X (1933—34) 114. kk. — *Tompa:* 24/25. Ber. d. RGK (1936) 53. t. 15—17; 54—56. t. — Az anyag jórésze kiadatlan.

[129] *Hunyady,* Leletanyag... 154. kk., régebbi irodalommal.

[130] *Tompa:* 24/25. Ber. d. RGK (1936) 53. t. 2. — *Hunyady,* Kelták... XXXVIII. t. 1. — *Szilágyi J. Gy.,* Programme de la Conférence arch. 1955, 191.

[131] A püspökhatvani szórvány jellegű darabok történeti értéke csekély.

Т. НАДЬ

МОГИЛА СКИФСКОГО ХАРАКТЕРА ЭПОХИ ЛАТЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАКОШПАЛОТЕ

В Будапеште, в XV-ом районе (Ракошпалоте) на участке дома 42 по проспекту Модьороди при подведении фундамента бетонного забора рабочие в декабре 1955 года обнаружили урновое захоронение. Первоначальной формы врезанной в глинистый грунт погребения не удалось определить. Глубина дна захоронения была 45—50 см от современной поверхности. Обнаруженный инвентарь урнового захоронения состоит из следующих находок.

1. Вылепленная вручную из глины урна имеет форму цветочного горшка. Цвет урны черноватосерый со светлобурыми пятнами.

2. Миска черноватосерого цвета ручной формовки, нижняя часть которой имеет форму усеченного конуса покрывала урну.

3. Чаша ручной формовки светло кирпичнобурого цвета. Под ротовой поверхности симметрично помещены два кулачка, из которых один направлен косо вниз и одновременно мог служить ручкой. Небольшая чаша была обнаружена в урне.

4. Хорошо отмученная, сделанная на гончарном круге светлосерая кружка с высокой ручкой. Ручка расчленена плоским и широким нарезом. Эта маленькая кружка также была обнаружена в урне.

5. Стопка на подставке ручной формовки, изготовленная из грубого материала; она была обнаружена вне урны.

6. Фрагменты бронзового пластинчатого браслета, расчлененного на внешней стороне в виде гусенины. Остатков обычной грубой ткани или другого мастикообразного материала для заполнения не было найдено в фрагментах.

7. Фрагменты открытого и со сплющенным концом железного браслета круглого сечения. Оба браслета находились вне урны.

8. Три осколка костей скелета молодой, моложе 18 лет, женщины. На костях едва можно было обнаружить следы сожжения.

Упомянутое урновое погребение принадлежит могильнику, состоящему из многочисленных урновых захоронений, раскрытие которых предусмотрено Археологическим отделом Будапештского исторического музея. Окончательная оценка находок также возможна лишь после полного раскрытия этого могильника.

Находки погребения в Ракошпалоте на основе бронзового пластинчатого браслета с расчленением в виде гусеницы следует отнести к III—II веку до н. э. Подобные браслеты появлялись в Карпатском бассейне в начале III века до н. э. и их непременно можно привести в связь со второй, большой волной кельтского переселения. Применение этих браслетов можно выявить вплоть до конца II в.

Аналоги массивного железного браслета с круглым сечением и с концами, расширяющимися в пластинки, отсутствуют в материале памятников венгерской Латенской культуры, также как и в материале раннежелезного века. Вероятно, что браслет из Ракошпалоты представляет из себя региональное гибридное видоизменение скифской эпохи массивных браслетов с круглым сечением как и расширяющихся в пластинки железных браслетов из раннежелезного века.

Автор на основе подробного анализа формы глиняных изделий из погребения в Ракошпалоте пришел к следующим установлениям: сосуды из урнового погребения тесно связаны, с одной стороны, со старой местной, так называемой предскифской керамикой раннежелезного века, а с другой, комплекс сосудов из Ракошпалоты и сопоставляемые с ним другие комплексы сосуд появляются на Большой Венгерской низменности и окраинных территориях во времена скифов и являются не только типичными формами керамики захоронений из скифской эпохи, но даже могил, которые на основании их содержания оружий, ювелирных и реальгарных изделий бесспорно рассматриваемы скифскими могилами. В связи с этим не может быть речи просто о том, что захватнический конный народ только перенял комплекс сосуд автохтонного земледельческого-скотоводческого населения. Так например, кулачковые урны, сосуды в форме цветочного горшка, появляются в Подолии без предшественников во время скифского завоевания страны, и являются весьма обыденной южнорусской скифской керамикой. В кругу последних миски с загнутыми во внутрь краями так же часто встречаются, как и в Средней Европе, далее выявляемы также предшественники кружка с высокой ручкой. Керамика скифского времени в Венгрии имеет *двоякие корни*. С одной стороны, она связана со старыми местными автохтонными, так называемыми предскифскими формами керамического ремесла, а с другой, с аналогичными ими (миски с загнутыми во внутрь краями) или родственными им (бочкообразные или баночной формы сосуды с сосковидными выступами, кружки с высокой ручкой, сосуды на подставке) формами керамического ремесла поселяющихся скифов. Сосуды из могилы в Ракошпалоте являются представителями

более молодых форм керамики, развивавшихся на Большой Венгерской низменности (Альфёльд) и на ее окраинах из двух вышеупомянутых компонентов.

Несмотря на то, что в инвентаре могилы в Ракошпалоте имеется бронзовый браслет, происходящий из кельтского культурного круга, и следовательно захоронение можно датировать III—II вв. до н. э., то керамика могилы не показывает ни малейших признаков о влиянии кельтского керамического ремесла. Изготовленная вручную на гончарном круге кружка с ручкой не указывает на происхождение из кельтского культурного круга. Переселявшиеся на Альфёльд скифы усваивали применение гончарного круга еще в южной России от понтических греческих мастерских. Только на этом основании можно истолковать, что в материале находок IV века на Альфёльде в большом количестве были обнаружены изготовленные на гончарном круге сосуды. С другой стороны в IV веке между кельтскими и скифскими группами населения Альфёльда связь была еще слишком слабой для того, чтобы на этом основании объяснить распространение гончарного круга среди автохтонного населения этой области. Автор в связи с этим подчеркивает, что по свидетельству статистических данных о находках, относимые к горизонту Латен «Б» (La Tène B) первые крупные кельтские группы, вторгнувшиеся на территорию Венгрии, по сути дела остановились у линии задунайского среднегорного хребта Баконь—Пилиш—Вертеш, и только небольшие группы достигли временно линию Дуная. Захват кельтами окрестности Среднего Дуная имел место лишь около 300 г., во время второй крупной кельтской волны переселения. На Альфёльде они стали оседать в более поздний период, только после окончания походов на Балканы, то есть со второй четверти III в. до н. э.

В заключительной части своей статьи автор вкратце излагает предисторию левобережной территории Будапешта, с начала вальской культуры, которую можно ставить в параллель с Гальштаттским «А» периодом, до кельтского вторжения на венгерскую территорию. Памятники кельтского господства появляются на территории Будапешта также не раньше, чем в период около 300 г. до н. э. Автентичный материал памятников горизонта Латен «Б» (La Tène B) отсутствуют. В горизонте Латен «В» (La Tène C) центром кельтских поселений можно рассматривать с. Бекашмедьер. На территории кельтского oppidum возникшего на горе Геллертхедь в ходе периода Латен «Г» (La Tène D) при вторжении эрависков (в семидесятых годах до н. э.) горизонт Латен «В» (La Tène C) представлен лишь спорадическими находками керамики. На упомянутой территории следует предполагать интенсивное дальнейшее существование задерживающейся раннежелезновековой культуры. Автохтонное население скифской эпохи Пештской части Будапешта попало под власть кельтов предположительно в первые десятилетия III в. до н. э. Взвешивая исторические связи, находки захоронения в Ракошпалоте следует скорее датировать III в., чем II в. до н. э. Однако, окончательное решение данного вопроса будет возможно только после полного раскрытия могильника.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Илл. 1. План местности
Илл. 2. Урна урнового захоронения
Илл. 3. Миска урнового захоронения
Илл. 4. Керамика урнового захоронения
Илл. 5. Накрытая миской урна. Реконструкция
Илл. 6. 1. Фрагменты пластинчатого бронзового браслета
2. Фрагменты железного браслета
Илл. 7. Урна из горизонта Латен «В» (La Tène C) Геллертхедь

SZ. PÓCZY KLÁRA

DIANA AQUINCUMI KULTUSZÁHOZ

1955 nyarán Óbudán, a Kórház és Verőfény utcák sarkán Diana-ábrázolással díszített kis márványtábla került elő.[1] A tábla alakja eltér a szabályos téglalaptól, felül kiszélesedik, felső sarkait enyhén lekerekítették. Ezen belül a tábla egész felületét, keskeny keretelő sáv kivételével, bemélyített félköríves záródású fülke foglalja el. Ennek hátteréből emelkedik ki a fülke ívéig magasodó, frontálisan beállított fiatal lány rövid ingben, ujjatlan tunikában, lábán csizmával. Jobb válla fölött tegez látszik nyílvesszőkkel, ehhez emeli jobb karját, íjat tartó bal karja elmosódott. A nőalak jobb lába mellett kutya ül, fejét a nő felé visszafordítja (1. kép).

A tábla lekerekített sarokvonala és a bemélyített fülke íves záródása nem párhuzamos.[2] E mellett a tudatos vonalvezetés mellett feltűnő a fülke ívének eltorzult vonala a relief bal oldalán. Miután Diana jobb karja nem fért el a képmezőben, a kőfaragó belevágott a keretbe, s így tudta csak megrajzolni az alak túlméretezett jobbját.[3] Még több aránytalanságra és pongyolaságra is figyelhetünk a kis márványtábla kidolgozásánál. A szögletes fej pl. aránytalanul nagyméretű a zömök testhez képest,[4] a bal kézfej rövidülést megkívánó komplikáltabb rajzát csak körvonalazta a kőfaragó. Az ujjakat és ruharedőket párhuzamos árkok érzékeltetik,[5] a haj kidolgozásában parókaszerű.

A vázolt stiláris jellemvonások : a lapos reliefkezelés, a mélyenárkolt, fatechnikára emlékeztető redők, amelyek következtében a relief híján van minden plaszticitásnak, a III. század közepére keltezi domborművünket. Ezek a jellemvonások ugyanis nemcsak a kőfaragó mesterségbeli kezdetlegességéből adódnak, hanem egyszersmind birodalomszerte elterjedt stílusirányzat következményei, amint azt számos pannóniai korabeli kőemlék illusztrálhatja.[6]

Tágabb perspektívában tekintve a Kórház utcai emléket, a tunikás, csizmás istennőhöz egy spalatói Diana-relief[7] említhető analógiaként. A tábla keretelésére és reliefkezelésére is Spalato környéke szolgáltat rokon darabokat.[8] Több bulgáriai példa, egy al-dunai Pluto-relief is egészen szoros kapcsolatba hozható domborművünkkel.[9] Továbbmenve, Dácia területéről ismerünk több votivtáblát, amely felfogásban és kivitelben ugyanehhez a stiláris csoporthoz kapcsolható. Egy dévai relief primitív Liber-Libera istenpárja mellett[10] egy tordai Liber-ábrázolás[11] szépen kidolgozott példánya végső fokon az aquincumi Diana mellé állítható.

Pannóniában egy intercisai votivtábla említhető meg legközelebbi analógiaként a Kórház utcai domborművel kapcsolatban. A hasonló anyagú márványtábla a vadászatra induló Kendrisost ábrázolja. A tábla — keretelése és stiláris felfogása alapján — Erdélyi G. megállapítása szerint Thrákiából importált darab.[12]

A felsorolás alapján a szóban forgó votivtábla típus Thrákia, Moesia, Dácia, Pannónia területére korlátozódik. Utóbbi provinciában a csoportot egyelőre néhány példány képviseli az említett provinciák gazdag leletanyaga mellett. A nyugati tartományokból a votivtípus eddig ismeretlen. Az illírthrák alaprétegű vidéken sűrűsödő emlékek elsősorban az itteni helyi lakosság isteneit ábrázolják a felsorolt reliefeken, s ilyen felfogásban értelmezhetjük a Kórház utcai Dianát is.[13]

Felvázoltuk az aquincumi Diana-relieffel rokon emlékek elterjedési területét, s így közelebb jutottunk ahhoz a kérdéshez is, hol kereshetjük a kőfaragó műhelyt, amelyben votivtáblánk készülhetett. Ha az aquincumi Diana-reliefet a már említett intercisai Kendrisos-relieffel, vagy pl. a

sárkeszi Mithraeum márványkorongjának mellékalakjaival,[14] az aquincumi,[15] brigetiói,[16] fehérvári Venus-reliefekkel[17] hasonlítjuk össze, feltűnő azonosságokat figyelhetünk meg. A kőfaragók mindegyik kőemléken sematikus mozdulatokat rögzítettek. Az alakok kidolgozása bizonyos merevség ellenére sem szögletes, hanem hajlékony. A nagy formák összefoglalása lapos kidolgozással történt, mintha az élesen körvonalazott mozdulatokat gondosan elsimították volna. Így ezeken az emlékeken igen jól érvényesülnek a fény-árnyék hatások, amit az emlékek egyik csoportjánál áttört technika is fokoz.[18]

1. kép. A Kórház utcai Diana-relief

A felsorolt emlékek, amelyekhez stiláris szempontból az aquincumi domborművet kapcsolhattuk, mind dél-pannóniai, vagy talán thrákiai műhelyben készültek. Itt feltételezhető egy kegyszergyártó műhely, amelyben sirmiumi kőfaragóiskolák hatására márvány táblákat[19] faragtak a környéken otthonos kultuszok köréből merítve témát. Diana-Thana, Silvanus-Liber, Dionysos, Mithras, valamint a thrák lovasisten alakjával találkozunk a csoporthoz tartozó emlékeken.

Az igen kedvelt márvány reliefek a III. század közepétől kezdve éppen Pannonia Inferior északkeleti sarkában sűrűsödnek. Talán azt is példázzák, hogy a déli műhelyek részére ekkor nyílnak

exportlehetőségek, amikor a zavaros politikai helyzet következtében beálló kereskedelmi kapcsolatok meglazulnak a nyugati tartományok felé, s az onnan beáramló kőfaragóiskolákkal is megszakadnak a helyi piac kapcsolatai.

Kerényi K. vallástörténeti tanulmányban foglalta össze a pannóniai Diana-emlékeket.[20] Összefoglalásából az is kitűnik, hogy Belső-Pannóniában elsősorban bennszülött jellegű Diana-ábrázolásokat találunk.[21] Viszont a limesmenti katonai alakulatok az otthonukban megszokott változatokban tisztelik az istennőt,[22] s ebbe a csoportba sorolhatjuk a fenti eredmények alapján a Kórház utcai reliefet is.

Magában Aquincumban egyébként Diana kultusza igen változatos képet mutat. Egy közismert ülő szobor Artemis-vonatkozásban vetíti elénk az istennőt.[23] A márványemlék típusának előképe még hellenisztikus mintákra vezethető vissza. Silvanusszal és Silvanakkal együtt szerepel egy oltár feliratán Diana.[24] Az emlék erős bennszülött jellege alapján arra utal, hogy Aquincum mezei munkával foglalkozó földművelő rétege ilyen felfogásban érezte közel magához az istennőt. Az aquincumi feliratok nagyrésze, különösen a polgárvárosi amfiteátrum szentélyéből származó oltárköveké, Dianát Nemesisszel azonosítja.[25] A többféle felfogás ugyanabban az időben is érvényben volt, amire a jól datálható feliratok alapján következtetni lehetett.[26]

Diana emlékei a III. században megszaporodnak Aquincumban, az eddigi feldolgozásokból kitűnik, hogy Brigetióban, Intercisában is ez volt a helyzet. A III. századból származó gazdag emlékanyag összhangban van az egyik 259-ből származó oltárkő feliratával, amely szerint ekkor még állott a polgárvárosi Nemesis-szentély, ahol Artemis-vonatkozásban tisztelték az istennőt. A kő állítója Publius Hyliatianus, a szentély főpapja volt.[27] A kultusz papjai közül még Aurelius Audentiust ismerjük névszerint egy távolabbi lelhelyről származó felirat alapján,[28] tehát több szentélye is állhatott Dianának Aquincumban a III. század folyamán.

Mindennek alapján úgy tűnik, hogy Diana kultusza a Severusok alatt elsősorban a katonaság körében erősödik.[29] Az illírthrákokból toborzott katonai alakulatok mellett szép számmal találunk keletieket is Diana hívei között Intercisában, Brigetióban és éppen az aquincumi polgárváros civil lakossága körében. Ennek magyarázatát részben abban látjuk, hogy Diana-Nemesis a III. század közepére hivatalosan is emelkedett jelentőségében, hiszen a pénzek hátlapján is mind gyakrabban látjuk az istennő alakját.[30] A pannóniai katonaanyagban közismerten felerősödő illyírthrák elem a hazájából magával hozott kultuszt terjeszti új táborhelyén is.[31] A század közepétől kezdve, amikor Aquincum térségében egymást érik a háborús pusztítások[32] s az élet mind bizonytalanabbá válik, Diana életet formáló alakja és Nemesis életet megőrző képessége nemcsak a gladiátorok és a katonaság, hanem a veszélyeztetett polgári lakosság szívét is bátorsággal töltötte el.

JEGYZETEK

[1] A dombormű m.: 38 cm, sz.: 29 cm, v.: 8 cm.

[2] Hasonló táblakeretelés legközelebb: *Nagy T.:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 10. kép; *Erdélyi G.:* Arch. Hung. XXXIII (1955) XC. t. 1; *Barkóczi L.*, Brigetio. Diss. Pann. II. 22. 1944, XLVIII. t. 1.

[3] Vö.: *M. Abramic:* Eggers Festschrift I (1952) 321. old., VI. t. — *I. Welkov:* Bulletin Bulgare III (1925) 252. — *Barkóczi* i. m. LII. t. 2. — *Kuzsinszky B.*, Aquincum, Ausgrabungen u. Funde. Bp. [1934], 182, 136.

[4] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. IX. köt. Bp. 1906, 49.

[5] Vö.: *Nagy T.* i. h. 376. kk.

[6] Ehhez: *Erdélyi* i. h. LXVI. t. 1. (257. old. irodalommal). — *Nagy T.:* Arch. Ért. 85 (1958) 13 (78. jegyzet).

[7] *S. Reinach*, Répertoire de reliefs grecs et romains. II. köt. Paris [1912], 168, 2 és 133, 4.

[8] Uo. 156, 7.

[9] *Gr. G. Tocilescu*, Monumentele epigrafice si sculpturali ale Museului National de Antichitati din Bucuresti. 1902, 511. old., 8. kép.

[10] *Reinach* i. m. 137.

[11] *Tocilescu* i. m. 26.

[12] *Erdélyi* i. h. 192. XC. t. 1. — Vö.: *D. Tudor:* Ephemeris Dacoromana VII (1937) 328. kép 64, 40. — Legutóbb: *Oroszlán Z.:* Dolgozatok 19 (1943) 145. kk.

[13] Ehhez: *Brelich A.:* Laureae Aquincenses. Diss. Pann. II. 10. 1942, 47. — *A. Mayer:* Glotta (1951) 235. kk.

[14] *Nagy T.:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 58. old., 8. kép.

[15] *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 413. old., 33. kép.

[16] Kállay Ö. gyűjteményében, lt. sz. 1893. Jelenleg a Tatai Múzeumban.

[17] Székesfehérvári Múzeumban, lt. sz. 526.

[18] Vö.: *Buday Á.:* Dolgozatok 7 (1916) 38. old., 6. kép. — *B. Filow:* Bulletin Bulgare III (1912) 26. old., 22. kép.

[19] *Nagy T.:* Arch. Ért. 85 (1958) 14. kk. — A sirmiumi műhely kérdéséhez: *Barkóczi L.:* Arch. Ért. (1946—48) 182. — *Soproni S.:* Arch. Ért. 81 (1954) 50. old., VIII. t. 4.

[20] *Kerényi K.:* Pannónia (1938) 231. kk.

[21] *Römer F.:* Arch. Közl. 6 (1866) 164. — *Kuzsinszky, B.*, A Balaton környékének archeológiája. 1920, 203. old., 126, 167. kép.

[22] Vö.: *Fülep F.:* Arch. Hung. XXXIII (1955) LXXIX. t. 4; LXXXII. t. 8, 6. — *Barkóczi L.:* Diss. Pann. II. 22. 1944, 31; LXIII. t. 2.

[23] *Nagy L.:* Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 600. old. és 113. jegyzet. — *Hekler A.:* Arch. Ért. 27 (1907) 133. — *Kuzsinszky B.:* Múz. és Kvtári Ért. 2 (1908) 94. old., 24. kép.

[24] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. III. köt. Bp. 1891, 137.

[25] Vö.: *Nagy T.:* Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 402. — *Brelich* i. m. 48.

[26] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. IX. köt. Bp. 1906, 46. kk.

[27] CIL. III. 10440.

[28] CIL. III. 3485.

[29] Ehhez: *Fülep F.:* Arch. Hung. XXXIII (1955) 220.

[30] Pl.: *H. Cohen,* Déscription historique des monnaies. Leipzig 1930, 500.

[31] Vö.: *Nagy T.:* Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 403. kk. — *Barkóczi L.:* Diss. Pann. II 22. 1944, 31. kk. — *Fülep* i. h. 231. kk.

[32] *Alföldi A.:* Századok 74 (1940) 129. kk. — Uő.; Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 693.

KLÁRA SZ. PÓCZY

ALCUNI DATI SUL CULTO DI DIANA DI AQUINCUM

L'estate del 1955 fu ritrovato una tabella di marmo ornata con un effigie di Diana a Óbuda all'angolo delle vie Verőfény e Kórház. La forma della tabella non è quella di un rettangolo regolare. La tabella è un po'arrotondata nella parte superiore, e questo tutta la superficie della tabella, all'infuori di una striscia sottile che funziona da cornice, contiene una nicchia che si chiude ad arco. Dal fondo di questa nicchia emerge la figura femminile posta di fronte che è alta da arrivare fino all'arco, in camicia corta, tunica senza maniche, con gli stivali. Sulla schiena porta la faretra e nella mano sinistra piegata si vede obliteratamente l'arco. Vicino al piede destro della figura sta accovacciato un cane che volta la testa verso la donna.

L'autore del saggio si occupa particolareggiatamente delle caratteristiche stilari del rilievo e con la conclusione che la tabella votiva fu fatta alla metà del secolo III. Dopo, analizzando i gruppi delle scuole scultoree della Pannonia, segnala il fatto che il rilievo della Diana di Aquincum può essere collegato al gruppo di scultori della Pannonia del sud. O è stato fatto in una delle officine di Sirmium stessa, oppure in una delle officine minori dove si fabbricavano oggetti pii di questa città. In questa occasione l'autore del saggio esamina più gruppi di monumenti di pietra trovati nella Pannonia del nord e dei quali durante le ricerche si è accertato che erano stati esportati dalle officine scultoree di Sirmium.

L'autore dal punto di vista della valutazione storico-religiosa del rilievo di Diana di Aquincum paragona il monumento con quelli di Aquincum e della Pannonia. In più vasto campo afferma che il tipo di tabella votiva in questione è ritrovabile solo sul territorio della Tracia, Moesia, Dacia e Pannonia. Per ora nelle provincie occidentali non conosciamo questo tipo di tabella votiva. Così l'autore del saggio formula l'ipotesi che i monumenti trovati in grande quantità sul territorio che ha come sostrato-base popolazioni illiriche e tracie, rappresentano gli dei della popolazione indigena, forse anche il monumento di Diana di Óbuda può essere inteso in questo senso, in un'epoca quando le officine di oggetti pii della Pannonia del sud con la espansione dei culti locali nella seconda metà del secolo III. inondano anche la Pannonia del nord con i loro prodotti.

In questo riguardo l'autore segnala il fatto, che i monumenti di Diana della Pannonia essenzialmente si dividono in due gruppi essenziali. Nel territorio interiore della Pannonia ed in primo luogo nei paraggi del Balaton si possono trovare dei santuari di Diana di carattere indigeno. Invece negli accampamenti vicino ai ,,limes'' i soldati nella maggior parte anche nel nuovo accampamento, interpretano la dea secondo il culto al quale si cono abituati a casa loro, come per esempio ad Intercisa, Brigetio, ecc. . .

I monumenti trovati ad Aquincum rivelano chiaramente i tre aspetti del culto della dea Diana. Il rilievo di via Kórház a un carattere indigeno. Una altra statua di Diana seduta, di Aquincum, ben conosciuta, risale ad esempi di rappresentazione classica di Artemis. Gran parte delle iscrizioni invece identifica Diana con la dea Nemesi. I tre aspetti erano in vigore contemporaneamente, a questo ci farebbero pensare le pietre d'altare ben databili.

Infine l'autore del saggio analizza come si può inserire la tabella votiva che è stata fatta alla metà del secolo III. nella serie dei monumenti di Aquincum della dea, i quali dimostrano che in questa epoca nelle città civili e militari c'erano più dedicati a Diana. Le iscrizioni ufficiali dimostrano che fra i soldati diventa popolare in primo luogo l'aspetto che è collegato con la Nemesi, questo fatto deriva sicuramente dalla situazione politica diventata poco sicura, per la quale i soldati e gli abitanti dei posti vicino ai ,,limes'' cercavano appoggio presso la Diana-Nemesi.

TAVOLA DELLE ILLUSTRAZIONI

Fig. 1. Il rilievo di via Kórház : Diana

SZ. PÓCZY KLÁRA

ÚJABB KŐEMLÉKEK AZ AQUINCUMI TÁBOR ÉS CANABAE TERÜLETÉRŐL

1954—56 folyamán szinte megszakítás nélkül folytak leletmentések az aquincumi tábor és canabae területén. A munkálatok során több kőemlékkel gazdagodott az Aquincumi Múzeum lapidariuma.

1. A Filatori gát BHÉV állomásától DNy-ra, az ún. Hévízi úti lakótelep építkezései alkalmából rómaikori épületek kerültek napfényre.[1] Az egyik épületcsoporttól néhány m-re, a Berend és Veder utcák sarkán igen jó állapotban levő oltárkő állott (1. kép)[2] tetején kis kőtállal. A kő felső párkányát díszítetlen akroterionok zárják le. Szabályosan profilált léctagok között a felirat arányos beosztása gondos munkára vall. Az oltárkő felirata a következő : SILVANO AUG /M. ULP/ SABINUS/COMM/COS. LEG/I.ADI.P.F./V.S.L.M.[3] Feloldása : Silvano Augusto, Marcus Ulpius Sabinus commentariens consularis legionis I. adiutricis piae fidelis, votum solvit libens merito.

A gyakori Ulpius Sabinus-feliratok közül az egyik Daciában került elő.[4] Minthogy itt egy tizennégy éves gyermek sírkövéről olvassuk ezt a nevet, az aquincumi kő állítójával ez a darab nem hozható kapcsolatba. Már sokkal több következtetést vonhatunk le egy brigetiói Mithras-oltárka Ulpius Sabinusával kapcsolatban,[5] bár itt a név után csupán „miles legionis I. adi." áll. Továbbá egy igen érdekes carnuntumi felirat említ egy Ulpius Sabinust, aki a leg. I. adiutrix commentariens consularisa volt.[6] Mommsen szerint ez a felirat a 212. vagy 213. évből való, s arról számol be, hogy Pannonia Superior három legiójához, a vindobonai X. geminához, a carnuntumi XIV. geminához és a brigetiói I. adiutrixhoz beosztott cornicularii, commentarienses és speculatores együttesen állítottak emléket uralkodójuknak. A névszerinti felsorolásban szereplő Ulpius Sabinus nem lehet más, mint az aquincumi kő commentariense, már csak azért sem, mert a két kő állítása között nem telhetett el hosszabb idő.

Azt meg éppen az idézett carnuntumi kő feldolgozása óta tudjuk, hogy minden consularis rangú legatus officiumába három commentariens tartozott, Pannonia Superior esetében mindhárom legióból egy-egy személy töltötte be a helytartó mellett ezt a tisztséget.[7] Severus Alexander idejében Pannonia Inferior legiói részére a commentarienses kiképzése Aquincumban folyt, s talán ezért kellett M. Ulpius Sabinus commentariensnek is hosszabb időt töltenie a provincia fővárosában, amelyhez ebben az időpontban már Brigetio is hozzátartozott, s így a legio I. adiutrix is.

Aquincumból még egy feliratról ismerjük a M. Ulp. Sabinus nevet. A kő szövegét a név után olvasható v.s. rövidítés alapján a korábbi felfogásoktól eltérően „vivus sibi"-re oldotta fel Alföldi A.[8] Ezáltal az I—II. század fordulójára keltezett felirat s a Berend utcai kő állítója között — akit foglalkozása biztosan a III. század elejére keltez — semmiféle kapcsolat sem képzelhető el.

Az utóbbi kő kikapcsolása ellenére Ulp. Sabinusról megtudtuk, hogy a brigetiói I. adi. legio sorkatonájaként Mithrasnak állított oltárt talán a legio tábori szentélyében ;[9] majd valószínűleg előlépve a legio commentarienseként Carnuntumba ment, s csak ezután került az aquincumi legatus officiumába, vagy talán a schola commentariorum oktatójaként tartózkodott városunkban.

Nem lehet meglepő, hogy ugyanaz a személy korábban Mithrasnak, később Silvanusnak állít oltárt, hiszen több feliratot ismerünk, csak magából Aquincumból is, ahol ugyanaz a személy különböző alkalmakkor más és más istenségnek teljesíti fogadalmát.[10]

1. kép. Oltárkő a Veder és Berend utcák sarkáról

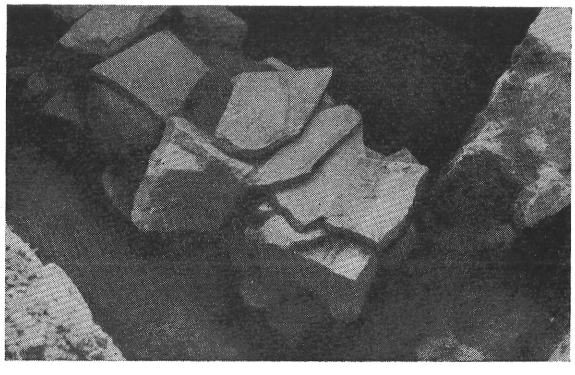
A Berend utcában előkerült oltárkő M. Ulpiusa tovább gyarapítja a brigetiói azonos nevű katonák sorát, akikről Radnóti A., majd Barkóczi L. megállapította, hogy egy olyan csoporthoz tartoznak, amelyet a markomann háborúk után telepítettek vagy soroztak a háborús pusztítások során erősen megritkult lakosság helyébe. A feliratokon ettől az időponttól kezdve szerepel nevük, s a betűtípusok és az oltár kidolgozása alapján az aquincumi oltár sem tehető ennél az időpontnál korábbra.[11]

Még néhány szót szólhatunk az oltár tetejére helyezett kőtálkákról, amit valószínűleg füstölőnek használhattak. Ilyen kőtálkát látunk az egyik intercisai domborművön egy oltár tetején, amely mellett Mucius Scaevola alakját jelenítették meg.[12] Talán az ilyen kő füstölőtálakat helyettesítették olcsóbb anyagból a terracotta tálkák. Az egyik aquincumi szentély[13] leletegyütteséhez több ilyen négyszögletes tálka is tartozott, amely füstölődés nyomait viselte magán. A négyszögletes terracotta tálkákkal azonos anyagból készültek kehelyalakú talpas füstölőtálak is, amelyek elsősorban sírmellékletként fordulnak elő. A füstölőedények formája — mint a kultikus tárgyaké általában — évtizedek során sem változott lényegesen.[14]

2. A Berend és Veder utcák sarkán előkerült rómaikori épület mellett egy töredékes mészkőoltárka hevert. Rossz fenntartású porózus anyagába bizonytalan kézzel vésték rá a feliratot, amelyből ma már csak az utolsó két sor olvasható : /CUNDA / VS. .[15] A név kiegészítése teljesen bizonytalan Iucunda, Secunda, Verecunda stb. votum solvit libens merito.

3. A Bogdányi út 12. sz. alatt, rómaikori épületek falmaradványai közé a későcsászárkorban sírokat helyeztek. A koporsókat az épületben talált kövekből állították össze. Az egyik sír pillér-, párkány-, küszöbkődarabokból összetákolt oldala mellett, a halott fejét három oldalról egy-egy feliratos oltárkő vette körül (2. kép).

Az első kő szépen megmunkált szabályos hasáb.[16] Felső szegélyét hármas tagozású párkány zárja le. Az előlap felirata egyenlő nagyságú betűkből áll : SILVANO DOM / AUR MU / CATRA BF / TRIB. PRO / SALUTE SUA / ET .SVORVM / V S L M. Feloldása : Silvano domestico Aurelius Mucatra beneficiarius tribuni pro salute sua et suorum votum solvit libens merito.

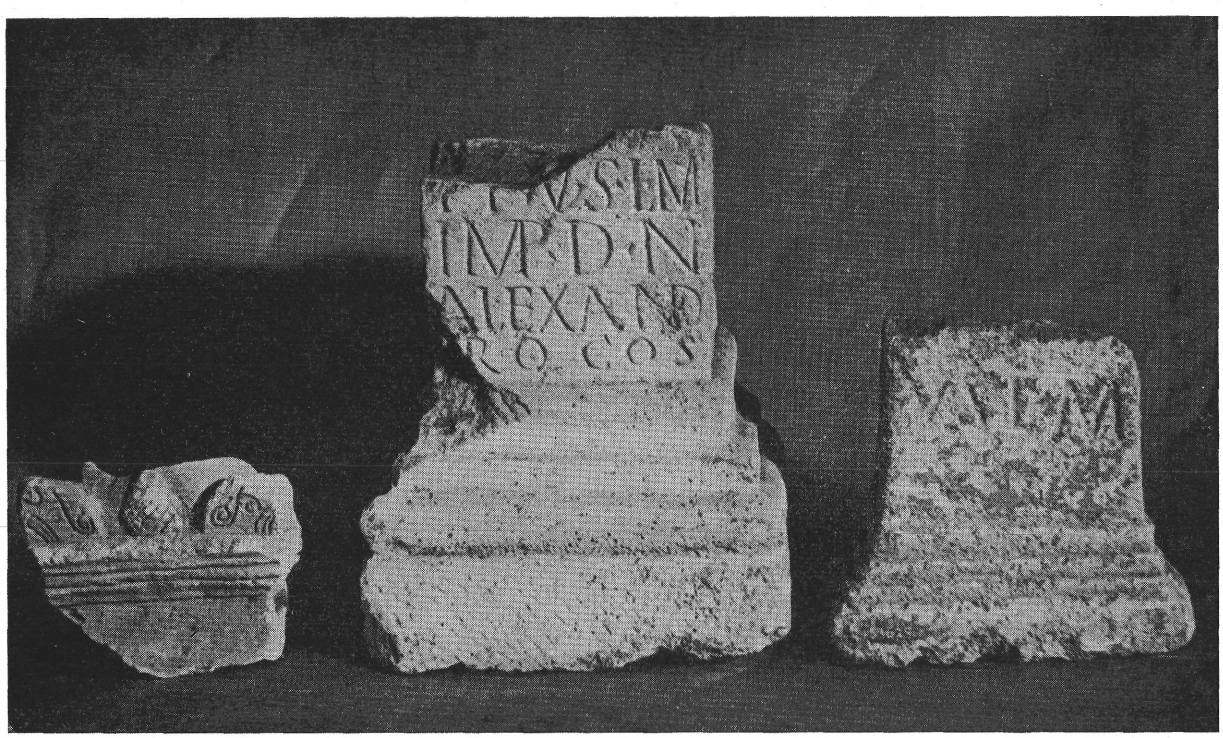
2. kép. Oltárkövek IV. sz.-i sírban másodlagos felhasználásban

A legutóbbi összeállítás szerint Aquincumban több, mint húsz oltárkövön olvasható Silvanus domesticusnak szóló ajánlás, s ebből is nyilvánvaló, hogy milyen népszerű volt a lakosság körében kultusza.[17]

A kő állítójának, Aurelius Mucatrának neve mellett csak katonai rangja, beneficiarius tribuni áll, anélkül, hogy megnevezné a katonai alakulatot, amelyben szolgált. A szokástól való-

3. kép. Oltárkövek a Bogdányi útról

4. kép. Oltárkövek a Szél és Szellő utcák sarkáról

színűleg azért tért el, mert a II. adiutrix legio katonája lehetett, s itt helyben a legio állandó táborhelyén feleslegesnek tartotta ezt a nyilvánvaló adatot is felvésetni dedikációja sorai közé.

A Mucatra név elég gyakori a pannóniai feliratos anyagban. Paulovics I., aki részletesen foglalkozott a Mucapor és Mucatra nevek elemzésével,[18] egy camponai Mithras-oltáron szereplő névvel kapcsolatban thrák eredetet állapított meg. Az aquincumi táborban korábban előkerült egyik sírkő állítója, Aurelius Mucialis neve mellett domo Thracia kitétel szerepel.[19]

Az aquincumi oltárkő korát az emlék stiláris jellegzetességei alapján a III. század elejére tehetjük. Ugyanis a párkányok laposan hornyolt léctagjai alapján az aquincumi oltárkövek egyik csoportjába sorolhatjuk ezt a darabot. Az intercisai kőemlékek feldolgozása óta ma már világosan látszik, hogy a III. század elején az oltárkövek kidolgozása leegyszerűsödik,[20] s a részletes profiláltság helyét ferdén hornyolt tagozás váltja fel. A díszesebb korabeli aquincumi kőemlékek mellett az egyszerűbb kidolgzású oltároknál ugyanez a folyamat figyelhető meg a III. század elején Aquincumban is.

4. A következő Bogdányi úti oltárkő már nem volt annyira jó állapotban. Négysoros feliratának kezdő- és végbetűi helyenként hiányoztak.[21] Gondatlanul bevésett, elnagyolt betűk, gyakorlatlan kéztől származnak. Felirata a következő :

1. sor. . O. M javasolt kiegészítés : i O M
2. sor. RM .. javasolt kiegészítés : auR Ma
3. sor. IMIA javasolt kiegészítés : xIMIA /N/
4. sor. VS.VSLM javasolt kiegészítés : VS.VSLM

Aurelius Maximianus szintén gyakori név magában az aquincumi feliratos anyagban is.[22] Az oltárkő szövegéből úgy tűnik, mintha a kő állítója nem lenne katona.

5. A sírban talált harmadik oltárkő a legproblematikusabb, bár maga a darab teljesen ép. Annyira puha homokkőből készült, hogy szinte szétmorzsolódik s így felirata ma már alig vehető ki. Továbbá a felirat maga is egészen kezdetleges, a szabálytalan betűk és sorok alapján biztosan csak az utolsó sor olvasható, Nagy Tibor olvasása szerint a felirat a következő : ASCLE / PIO IGIA(E) / SACR.[23]

A Bogdányi út környékén eddig már több Asclepiosnak és Hygeianak ajánlott kőemlék került elő,[24] feltevések szerint az innen alig néhány száz méterre álló valetudinarium szentélyéből szóródhattak szét. Talán ebbe az együttesbe tartozhatott a Bogdányi úton már másodlagosan felhasznált oltárkő is.

6. A többi oltárkövet is szentélyből hurcolhatták el. A közelben még a harmincas években Nagy L. tárt fel egy épületet, amelyben többek közt kis terracottákat, füstölő edényeket, valamint három feliratos oltárkő töredékeit találta.[25] Sajnos, csak az egyik kő feliratából olvasható az utolsó négy sor: I I.V.S.L.M / IMP.D.N. / ALEXANDRO COS. Az első két hasta kidolgozása a P és F betűkének felel meg. Így aquincumi feliratról lévén szó, valószínűleg a kő állítójának katonai rangja állhatott ez előtt, aki a II. leg. adiutrix pia fidelisben szolgált. A feliratból biztosan csak az tűnik ki, hogy a szentély a III. század első évtizedeiben, közelebbről 222 körül[26] már állhatott.

7. Egy másik kőnek csak a felső lezáró része maradt meg. Ez háromszorosan hornyolt párkány, szélein akroterionokkal, köztük fenyőtoboz látható. A díszítés kezdetleges, a szabálytalan akroterionok palmettaszerű erezése a lapos felületbe be van karcolva, a pinea lapos reliefkezeléséből hiányzik minden plaszticitás. A fenyőtobozokkal díszített oltárkövek gyakori előfordulása az aquincumi kőemlékek között arra mutat, hogy a kőfaragóműhelyek kialakult hagyományokat követtek a díszítés alkalmazásánál. Az egyik legkorábbi fenyőtobozokkal díszített oltárkát Titius Platanus augustalis 124 és 194 között állíttatta.[27] Egy igen szép pineákkal díszített oltár 198-ban készült, ahol az abacust gondosan megformált akroterionok között plasztikus fenyőtoboz díszíti.[28] A Bogdányi úti gyatra kivitelű oltártöredékekkel egyező stílusban készültek intercisai oltárok.[29] Ezeken is a kiemelkedő relief helyett bizonytalan kézzel bekarcolt erezés érzékelteti a mintát, a párkányok tagozását.

Ugyanilyen rossz fenntartású a Bogdányi úti épületben előkerült harmadik oltárkő töredéke is. A derékban kettétört hasábnak csak az alsó fele maradt meg. A kő anyaga és a hasáb

méretei alapján azonban nem tartozhatott össze a második kővel. A lábazati rész fölött V S L M felirat olvasható szabálytalanul balról-jobbra lejtő sorban.

Egy szomszédos épületben, a Szél és Szellő utcák sarkán, a tábort és polgárvárost összekötő római főútvonal mentén, Nagy L. további oltárköveket talált.[30] Minthogy az 1956—57-ben előkerült oltárkövek ugyanennek az úttestnek északi folytatásában helyezhetők el, nincs kizárva, hogy azokat éppen a Szél utcai szentélyből hurcolták el a IV. század közepén, amikor a sírok földbe kerültek (4. kép).

8. A Bécsi út 134—136. sz. alatti téglagyárban kéménybontás során sírtábla töredéke került elő (5. kép). Ez téglalap alakú, a vékony léctaggal szegélyezett keret feliratot vesz körül,[31] ennek

5. kép. Sírkőtábla töredéke a Bécsi út 134—136. sz. alól

töredékes négy utolsó sora maradt meg: ....CUND.HER..... / ....CORPUS.CONI / ....NTUBERNALIS / .....M.F.C.

A feliratra a szabályos, élesen vésett betűk jellemzőek, különösen a C betű végeinek hangsúlyozása, a szavakat elválasztó pontok helyett szabályos háromszög alakú ékek, az R vonala, az egyenlő nagyságú betűk közt a kis o betűk.

Mindezek az epigraphiai jellegzetességek előfordulnak Priscianus tribunus aquincumi kőkoporsóján. Ezt a feliratot Nagy T. a III. század első harmadára keltezte.[32] Svetrius Sabinus III. század első évtizedében, közelebbről 214 és 217 között készült[33] oltárköve is ebbe a csoportba sorolható, valamint a Kiscelli út 10. sz. alatt előkerült verses sírtábla, szintén a III. század elejéről.[34]

Amennyiben az alsó sor ...M.F.C. kitételét a szokásos benemerentibus kifejezéssel bővítjük, a kő felezővonalát az M és F betűk közé képzelhetjük. Ebben az esetben a felirat töredékes részének kiegészítését a következőképpen javasoljuk: "...secundum hereditatem corpus coniugis et contubernalis benemerentibus faciendum curavit."

Az első szó kiegészítése természetesen a „heres", örökös neve kiegészítésének lehetőségét sem zárja ki (pl. Iucundus, Verecundus stb.), de az sem lehetetlen, hogy itt a „secundus heres", vagyis másodörökös említésével állunk szemben.[35]

A felső sorok hiányában sajnos megközelítő adatunk sincs a kő állítójának és az elhunytak nevére vonatkozóan. A szövegből csak az tűnik ki, hogy az örökös, aki az emléket készíttette a férj és feleség részére, a férjnek katonatársa, contubernalisa volt.

A „corpus" kifejezés feliratokon igen ritkán fordul elő, Pannóniában egy-két ókeresztény emlék kivételével alig ismerjük.[36] Minthogy sírkövünkön ez a kifejezés ókeresztény vonatkozásban nem képzelhető el, itt azzal a ritka esettel állhatunk szemben, amikor a „corpus" magára az emlékre vonatkozhatik.[37]

9. Ugyancsak a téglagyár kéménybontásából szerzett az Aquincumi Múzeum egy alakos díszítésű sírkőtöredéket.[38] Ezen barokkos keretelésű fülkében szembenálló nőalak látható, fejét balra fordítja. Felemelt jobbjában poharat tart, bal kezével korsót szorít magához. Egész testét sűrűn redőzött alsóruha borítja, ami alatt testvonalai szépen kirajzolódnak. Súlyával jobb lábára nehezedik, jobb csípője is ezt a testtartást hangsúlyozza.

A pannóniai sírköveken az áldozati jelenetet részeire bontva aedicula falakon vagy szárkofágok előlapján a feliratos mező mindkét oldalán a II. század végétől alkalmazzák mind gyakrabban. Legutóbb Erdélyi G. állította össze az intercisai kőemlékek közzététele során az ide sorolható reliefeket.[39] Az összeállításból — amelyhez elsősorban aquincumi, intercisai és brigetiói darabok tartoznak — kitűnik: az újabban előkerült Bécsi úti dombormű annyiban tér el, hogy az alakot háromnegyed profilban ábrázolja, ezzel szemben az ismertetett pannóniai emlékeken mind szembe néznek az alakok. Ugyanilyen háromnegyed profilban egy noricumi síroltáron látható ifjút idézhetünk, aki kezével kancsót emel.[40] C. Masculinius Ianuarius és C. Babinus Saturninus dombormüve az aquincuminál díszesebb kivitelű. A fülke mellett dús növényi ornamentika látható, magának az ívesen záródó fülkének keretelését egy belső léctag kontúros megoldással hangsúlyozza. Ez a keretelésmód a noricumi kövekre jellemző, a pannóniai barokkos keretelésű fülkék egyszerűbb vonalvezetésével szemben. A. Schober C. Masculinius Ianuarius sírkövét a II. század végére datálta. Ezzel szemben az aquincumi nőalakos domborművön már maga a hajviselet elárulja, hogy a kő valamivel később, talán a III. század első harmadában készülhetett.[41] A középen elválasztott, simán hátrafésült frizura, amely a fület szabadon hagyja, s csak a tarkón van laza kontyba feltűzve, a Severus-dinasztia császárnőinek divatos hajviselete. Egyébként az Erdélyi G. által említett aquincumi egészalakos ábrázolások szintén mind a III. század elején készültek. Elsősorban katonaruhás alakok, amelyeken maga a viselet meghatározza a sírkövek készítésének idejét.[42]

Az aquincumi csoporton belül Nagy T. különböző árnyalatokat figyelt meg[43] egy feliratnélküli óbudai szarkofág hasonló díszítésével kapcsolatban. Szerinte ezek az árnyalati különbségek közös műhelyben dolgozó kőfaragómesterek keze nyomán születhettek.

A csoporton belül a Bécsi úti dombormű az egyik legjobb darab. Erre vall az alak viszonylag arányos formáit érzékeltető finom ruharedőzés, különösen a jobb láb vonalánál. Igen sikerültnek mondható a rövidülésben megrajzolt bal kar és kéz kidolgozása is.[44]

A kő leletkörülményei is valószínűvé teszik, hogy itt valóban egy műhely darabjaival számolhatunk. A másodlagosan beépített dombormű ugyanis a Victoria téglagyár területén került elő, s ez volt a lelőhelye az említett csoporthoz tartozó sírköveknek egészen kevés kivétellel. A gyár területén húzódott a III—IV. században az aquincumi tábor legnagyobb temetője.

10. A Harrer Pál utca 34. sz. előtt csatornafektetés során egy háromalakos sírkő töredéke került elő.[45] Az alakos díszítésű felső képmezőt, valamint az áldozati jelenettel kitöltött középmezőt pillérek határolják. A három alak — a szokásos ábrázolásmód szerint — jobbról balra haladva vállal kissé fedi egymást, mintha egymás mögött állnának.[46] A jobb szélen álló férfi paenulát visel, kezében irattekercset látunk.[47] A közbülső nőalak felső ruháját széles öv fogja össze magasan a mell alatt. Jobb kezében guzsalyt, baljában orsót tart.[48] A bal szélen is nő áll, kezében almával, illetve sarlóval. A középmező képtípusánál azt emelhetjük ki, hogy a szembenézetben ábrázolt szolgák egyike rövidre nyírt frizurát visel, a baloldali viszont csuklyaszerű sapkát hord. Az asztalon két patera közt szépformájú kantharosban gyümölcsöt halmoztak magasra.[49]

6. kép. Alakos díszű sírkőtöredék a Bécsi út 134—136. sz. alól

A sírkövön ábrázolt katonát és családját az aquincumi alakos domborművek jellegzetes beállításában örökítették meg. Feltűnő az alakok kéztartása, illetve a mutató- és kisujjak merev kidolgozása. A pannóniai kőemlékeken ez a kéztartás többször előfordul már a II. század elejétől kezdve,[50] pl. egy vindobonai sírkőről ismerjük, még közelebbről magából Aquincumból, az egyik legjobb kivitelű háromalakos domborművön látunk azonosan kifaragott kezeket. Ez utóbbi kőről egyéb stiláris jellegzetességek — pl. a ruharedők kidolgozása, a középmezőben szereplő venatio-jelenet stílusa — alapján megállapították, hogy a II. század végén készülhetett.[51]

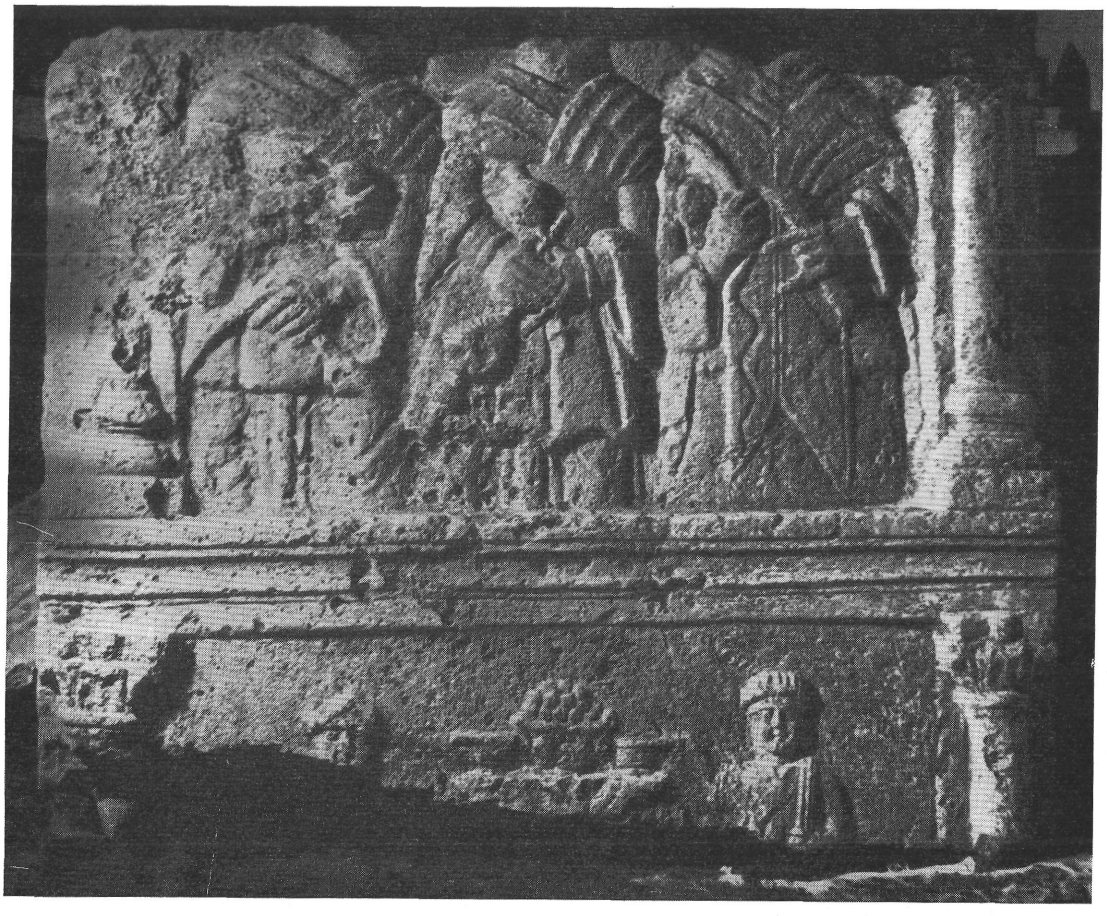
A Harrer Pál utcai sírkő az előbbinél sokkal laposabb reliefkezeléssel készült. Az alakok merevségénél csak a ruharedők ábrázolása kezdetlegesebb. Ezeket egészen párhuzamosan bevésett

vonalak érzékeltetik. Ugyanilyen párhuzamos hornyolásokkal készült több intercisai sírkő alakjainak ruhája, amelyekről Erdélyi G. megállapította, hogy a II. század második felére keltezhetőek.[52] Domborművünkhöz legközelebb egy Transaquincumban előkerült háromalakos sírkő áll, amelyet stíluskritikai alapon Nagy T. a II—III. század fordulójára helyezett.[53]

11. Egy további sírkőtöredék pontosabb lelőhelyét nem ismerjük, vétel útján került a Múzeumba, s az eladó a Szél utcát jelölte meg az emlék előkerülésének helyeként. A kőduc sírkert sarokpillére lehetett, egyik oldalát keretbe foglalt felirat töredéke tölti ki. Előlapját domború díszíti.[54]

A domború ma már töredékes, lábazati része profilált oltárt ábrázol, ennek jobb oldala hiányzik, bal oldalát pillér határolja. Az oltár tetején ívelt oldalú postamensen jobbra lépő nő látható. Feje az áll vonalánál letört. A teljes profilban ábrázolt alak dús redőjű alsó ruhát, ezen tunikát visel. Bal vállán átdobott köpenyének redői háta mögött széles ívben keretezik az alakot. Bal lábával előre lép, mindkét karját előre lendíti. Sajnos, a töredezett kő elmosódottsága és hiányossága következtében ma már nehezen vehető ki, hogy mit tartott a kezében, s így inkább csak találgatásokra szorítkozhatunk. A nyúlánk, karcsú alak szépen formált vonalait és a mozdulat élénkségét a plasztikusan kidolgozott ruharedők fény-árnyék hatása még jobban aláhúzza (8. kép).

Az utóbbi aquincumi domború bal oldalán egyenes lezáródású keretben többsoros felirat töredékéből sajnos csak néhány betű olvasható. A keret felső lezárása hiányzik. Minthogy a törött rész a reliefen az alak állvonalánál végződik, ez a méret átvetítve a feliratos oldalra, arra enged következtetni, hogy még egy sor felirat hiányozna a mezőt lezáró keretsávig. Ezek szerint a töredékes szövegből kivehető a második és harmadik sorkezdő L, ill. E betűje, az ötödik sor első C betűje, valamint az utolsó sorból ANA.. Tekintetbe véve a hiányosságokat, kissé erőltetett volna az utolsó sor betűi alapján a szöveget Dianával kapcsolatba hozni.

7. kép. A Folyamőr utcában előkerült családi sírkő töredéke

8. kép. Sírkő alakos díszű saroktöredéke

9. kép. Sírkő feliratos sarokrésze

Már sokkal többet kockáztathatunk meg az ábrázolás korhatározásával kapcsolatban. Az alak mozgalmasságát tekintve az aquincumi kőemlékek sorában egy Victoria-ábrázolás mellé állítható darabunk.[55] A dombormű kidolgozását véve alapul, stiláris rokonságba hozható az Achillest és Priamost megörökítő táblával.[56] Minthogy ezeket a kőemlékeket a II. század végén, esetleg a III. század elején készíthették, erre az időpontra tennénk a Szél utcai leletet is. Ez a korhatározás egyébként a pannóniai kőemlékek stílusalakulásával is egybevág. Ugyanilyen mozgalmas felfogásban ábrázolták a sárkeszi mithraeaum bikaölő jelenetét,[57] s ugyanilyen nyúlánk, karcsú Mithras alakja, mint az aquincumi nőalaké. A sárkeszi Mithras-kultúszképet szintén a II. század végén készítették publikálója szerint.

A relief ábrázolásának tartalmát illetően csak feltevést kockáztathatunk meg, miután éppen az a rész tört le, ahol a nő kezében tartott attributum látható volna. A töredék alapján girlandra gondolunk, s ebben az esetben nőalakunk a „nyár" ábrázolása lehetne. Sírkertről lévén szó, a ma már hiányzó három sarkon, a többi évszak szimbólumát faraghatta ki a kőfaragó. Aquincumból ismerjük egy sírkert sarokpilléreit, amelyeken a négy évszak meglehetősen primitív, inkább bennszülött felfogásban szerepel, ehhez viszonyítva a Szél utcai sarokpillér merőben eltérő műhelygyakorlatra vezethető vissza.

JEGYZETEK

[1] A Hévízi úti leletmentésről bővebben: Arch. Ért. (1958) 2. köt.

[2] A kő méretei: m.: 63 cm, sz.: 35 cm, vast.: 21 cm.

[3] A felirat negyedik sorában a sorkezdő C betű után egy betű helye kimaradt, illetve egy S betűnek megfelelő kipontozás látható kis ékalakú bevésésekből. Talán a kőfaragó tévedését észrevéve, kihagyta a megkezdett betű helyét és kicsit távolabb folytatta a szöveget.

[4] CIL. III. 1390. Marosnémetiről (Gyula mellett).

[5] *Barkóczi L.*, Brigetio. Diss. Pann. II. 22, 25, F. 215.

[6] CIL. III. 4452. — *J. Arneth:* Wie. Sitz. Ber. 9 (1922) 716.

[7] *J. Marquardt*, Römisches Staatsrecht. 3, 420.

[8] *Alföldi A.:* Budapest története I. köt. Bp. 1942, 347. old., 288. jegyzet.

[9] *Radnóti A.:* Arch. Ért. (1946—48) 138. kk.

[10] *Barkóczi* i. m. 27. kk. — Arch. Ért. (1944—45) 178. kk.

[11] *Fülep F.:* Intercisa. I. Arch. Hung. 33 (1954) 213.

[12] *Oroszlán Z.:* Arch. Ért. 46 (1932—33) 44. kk., 10. kép.

[13] A Szél és Szellő utcák sarkán feltárt szentélyből. Publikálatlan.

[14] *Bónis É.*, A koracsászárkori edényművesség Pannóniában. I. Diss. Pann. 20. 1942, XXIII. t. 11—21. — A füstölőtálakat a III. század elejénél tovább csak elvétve találjuk a pannóniai kerámiai anyagban. Ezután rövid ideig az agyag világítótornyocskákat készítik ugyanebből az anyagból.

[15] A kő méretei: m.: 24 cm, sz.: 32 cm, vast.: 20 cm. — A név kiegészítésének lehetőségeihez: (Iu) cundus; (Se) cundus; (Vere) cundus stb.

[16] A kő méretei: m.: 34 cm, sz.: 25 cm, vast.: 17 cm.

[17] *Szilágyi J.*, Aquincum. Bp. 1956, 88. kk.

[18] *Paulovics I.:* Mahler emlékkönyv. Bp. 1930, 266. old., 6. jegyzet.

[19] A MUC tövű nevekhez még: *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 387. kk. — *O. Premerstein:* JÖAI (1900) Beibl. 111. — CIL. III. 14507.

[20] Legutóbb: *Alföldy G.:* Arch. Ért. 84 (1957) 214.

[21] A kő méretei: m.: 37 cm, sz.: 30 cm, vast.: 19 cm.

[22] *C. Patsch:* Glasnik 11. évf. 77.

[23] A felirat olvasásáért ezúton is köszönetet mondunk Nagy Tibornak.

[24] *Szilágyi J.:* Tanulmányok Budapest múltjából. IX. köt. Bp. 1941, 240. kk. — Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 347. kk.

[25] Aquincumi Múzeumban. Lt. sz.: 53630. Töredék m.: 25,8 cm.

[26] Vö.: *R. Cagnat*, Cours d'épigraphie latine. 1898, 199.

[27] *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 409. old., 30. kép.

[28] *B. Kuzsinszky*, Aquincum, Ausgrabungen und Funde. Bp. 1934, 159. old., 126. kép.

[29] *Erdélyi G.—Fülep F.:* Intercisa. I. Arch. Hung. 33 (1954) LXXXIII. t. 1—5.

[30] *Nagy T.:* Budapest története. V. köt. Bp. 1942, 390, 393, old., LIX. t. 3. — *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. V. köt. Bp. 1897, 106. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 265.

[31] A kő méretei: m.: 41,5 cm, sz.: 64 cm, vast.: 16,5 cm.

[32] *Nagy T.:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 366. old., 6. kép.

[33] Uő.: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 423.

[34] *Szilágyi J.:* Acta Antiqua ASH I (1951) 191. kk. — Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 395.

[35] *Marton G.*, A római magánjog compendiuma. Bp. 1957, 280.

[36] *Nagy L.:* Pannonia Sacra I (1942) 112. — CIL. III. 9551.

[37] A kiegészítésnél számításba jöhetnek még többek közt azok az eshetőségek, hogy a corpust az örökös nevének végeként fogjuk fel (pl. Eucorpus stb.), ill. az elhunyt születési helyének neveként.

[38] A kő méretei: m.: 86 cm, sz.: 56 cm, vast.: 21 cm.

[39] *Erdélyi G.:* Intercisa. I. Arch. Hung. 33 (1954) 171. old., XIX. t. 1, LI. t. 1—2.

[40] *A. Schober*, Römische Grabsteine in Noricum u. Pann. 1923, 139, 179, 187. kép. — *Erdélyi G.*, A pannóniai síremlékek ornamentikája. Eger 1923, 35. kk. — *Nagy L.:* Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 543. kk. (további irodalommal).

[41] Vö.: *Szilágyi J.:* Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 396. old., 55a jegyzet.

[42] *Erdélyi:* Intercisa... 167. — *Nagy T.:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 368, old., 7. kép.

[43] *Nagy T.*: Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 366. — *Kuzsinszky*, Aquincum... 73, 79, 63, 216. sz. kőemlékek. — *Barkóczi* i. m. XX. t. 2.

[44] Vö.: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, XCVI. t. 1.

[45] A kő mérete: m.: 95 cm, sz.: 125 cm, vast.: 29 cm.

[46] Vö.: *Nagy L.:* Arch. Ért. (1944—1945) L. t. 1.

[47] *Schober* i. m. 223. kk.

[48] Ehhez: *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archeológiája. 1934, 73, 94. kép. — *Nagy L.:* Pannonia Sacra I (1942) 42. — *Schober* i. m. 92, 101. kép. — *Lovas E.:* Boll. d. Assoz. intern. studi med. (1931) 13. old., V. t. 2. — Győri Szemle (1931) 45. kk.

[49] Az áldozati jelenethez: *Nagy T.:* Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 385. kk.

[50] Vö.: *Nagy L.:* Pannonia Sacra I (1942) 43. — *Szilágyi*, Aquincum... LIV. t.

[51] *Kuzsinszky*, Aquincum... 77. kk., 27. kép.

[52] *Erdélyi:* Intercisa... — *Nagy L.:* Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1946, 168. old., 8—9. kép. 56, 58, 66. sz. kőemlékek.

[53] *Nagy T.:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 370. kk.

[54] A kőtöredék méretei: m.: 66 cm, sz.: 39 cm, vast.: 41 cm.

[55] *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1932, 143—157. old., 61. kép. — Uő., Aquincum. Bp. 1934, 160.

[56] *Kuzsinszky*, Aquincum... 138. kép. — *Schober* i. m. 164. kép.

[57] *Nagy T.:* Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 48.

КЛАРА С. ПОЦИ

НОВЫЕ КАМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ ИЗ ТЕРРИТОРИИ ЛАГЕРЯ И CANABAE АКВИНКУМА

В течение 1954—1956 гг. почти беспрерывно проводились работы по спасению находок и плановым раскопкам на территории canabae Аквинкума. В ходе этих работ лапидарий Аквинкумского музея обогатился несколькими каменными памятниками.

1. Около здания из римской эпохи на углу улиц Беренд и Ведер был обнаружен алтарный камень. На украшенной акротериями лицевой стороне камня видна следующая надпись: SILVANO AUG / M ULP / SABINUS / COMM / COS LEG / I ADI P F / V S L M. Среди часто встречаемых надписей Ulp. Sabinus можно аквинкумскую надпись привести в связь с одной надписью из Brigetio и с одной из Carnuntum. Из надписи на камне из Brigetio выявляется, что Ulp. Sabinus будучи еще рядовым солдатом в I. adi. legio поставил в военном храме памятник Митрасу. Имя Ulp. Sabinus раскрывает нам и то, что он после маркоманнских войн вследствие групповых заселений или наборов попал на эту стоянку вместе с рядом одноименных товарищей. На памятной доске в Carnuntum из 212—213 года, — воздвинутой кесарю штабом трех легионов на память какого либо торжественного события, — установщик новообнаруженного аквинкумского камня приведен уже в качестве commentarius того же I. adi. legio. После этого он повидимому переселился в Аквинкум, где именно, начиная со второго десятилетия III в., была основана школа по подготовке commentariens и cornicularii для легионов Pann. Inferior. M. Ulp. Sabinus получивший — согласно свидетельству камня из Carnuntum — уже раньше звание Commentarius предположительно был преподавателем этой школы, или одним из прикомандированных к Officium legatus.

В дальнейшем автор излагает значение небольшой каменной курильницы, помещенной на алтаре.

2. Из примитивно врезанной надписи на алтарном камне, обнаруженном в соседстве, сохранилась лишь последняя строка: Iucundus, Secundus, Verecundus и т. д.) . . / CUNDUS VSLM.

3. На участке улицы Богданьи 12 в могиле из IV века были обнаружены вокруг черепа три алтарных камня вторичного применения. На поверхности первого, красиво обработанного камня, видна следующая надпись: SILVANO DOM / AUR MU / CATRA BF / TRIB PRO / SALUTE SUA / ET SUORUM / V S L M. Ввиду того, что в надписи не упоминается военной части, в которой Aur. Mucatra служил, то автор предполагает, что он служил в leg. I. adiutrix, на постоянной стоянке которого дедикация состоялась. На основе стилистических размышлений и аналогий алтарный камень можно датировать началом III. столетия.

4. Для четырехстрочной надписи последующего алтарного камня автор предлагает следующее чтение: i / O M / auR Ma / IMIAn/US VSLM.

5. Примитивная обработка третьего камня этой могилы, пористый материал и плохо врезанный текст позволяют только неуверенное чтение: ASCLE / PIO IGIAe / SACR.

Можно предполагать, что найденные в могиле три камня вместе с уже раньше обнаруженными тремя алтарными камнями похитили из находившегося поблизости храма, причем автор выявляет, что последний находился вдоль главной дороги, опоясенной более поздними могилами конца IV в.

В дальнейшем автор попытается решить или же объяснить тексты на фрагментарной могильной плите, обнаруженной на территории Венского шоссе; из этой надписи сохранилось только следующее: ....CUND HER... ..CORPUS CONI / ..NTUBERNALIS / . .M F C. На основе распределения букв автор предлагает следующее чтение: «secundum hereditatem corpus coniugis et contubernalis benemerentibus faciendum curavit». Дополнение первой строки, разумеется, не исключает дополнения имени «heres», но возможно и то, что мы имеем дело с более сложным понятием, или же приведением «secundus heres», т. е. второочередного наследника. Из текста выявляется только, что наследник, воздвинувший надгробный камень мужу и его супруге, был соратником «contubernalis» мужа. Для объяснения выражения «corpus» автор приводит лишь предположения. На основе эпиграфических характеристик надгробную плиту с надписью можно датировать началом III в.

На фрагменте надгробного камня с рельефным украшением, обнаруженном также на участке Венского шоссе, в нише с барочным обрамлением вырезана фигура женщины, держащей бокал. На основе обработки ниши, установки фигуры, драпировки, прически и т. д. автор устанавливает, что этот памятник предположительно происходит из первой трети III в. и изготовлялся в аквинкумской каменотесной мастерской, некоторые работы которой уже были описаны Тибором Надь.

На участке улицы Пал Харрер раскрыли фрагмент надгробного камня с несколькими фигурами, на котором вырезан между двумя женскими фигурами портрет в бюст ветерана в военной форме. Под портретами покойников находится полоса с жертвенной сценой. На основе связей стиля, далее перечисления аналогов жертвенной сцены автор определил, что данный фрагмент изготовлялся на рубеже II—III вв.

Аквинкумский музей приобрел путем покупки из Обуды (Древняя Буда) с территории canaßae каменную стойку с фигурным украшением; на одной стороне стойки была надпись, которая к сожалению за исключением нескольких букв обломалась. На рельефном украшении лицевой стороны видна несущаяся в левом направлении стройная женская фигура в длинном платье, голова сломалась, в руках она держит гирлянду, которая, однако, также стерлась и видна только в контурах. На основе некоторых аквинкумских аналогов оживленного украшения и барочной обработки автор относит возраст фрагмента надгробного камня к II в., и предполагает, что изображение на камне представляет лето. Камень предположительно был одной из угловых колонн кладбища, и по всей вероятности на остальных углах кладбища находились украшенные остальными временами года колонны, образовавшие с этой стойкой единый комплекс. В связи с этим автор указывает на украшенный изображениями времен года комплекс каменных памятников другого аквинкумского могильника, причем, однако, на основе стиля последний, предположительно изготовился в совершенно другой мастерской.

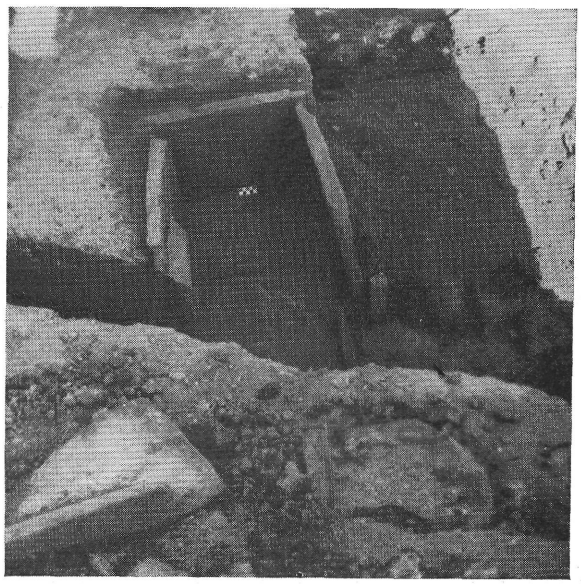
СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

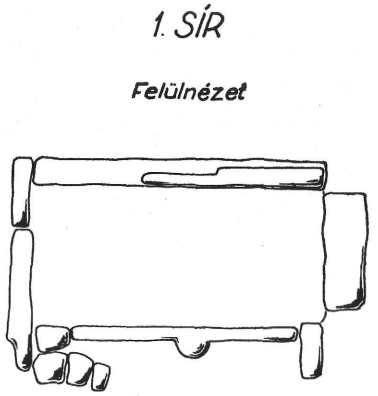
Илл. 1. Алтарный камень на углу улиц Ведер и Беренд
Илл. 2. Алтарные камни вторичного применения в могиле из IV века
Илл. 3. Алтарные камни на улице Богданьи
Илл. 4. Алтарные камни на углу улиц Сел и Селлё
Илл. 5. Фрагмент могильной плиты, обнаруженный на Венском шоссе № 134—136
Илл. 6. Фрагмент надгробного камня с фигурным украшением на Венском шоссе № 134—136
Илл. 7. Фрагмент фамильного надгробного камня, обнаруженный на улице Фойямёр
Илл. 8. Угловый фрагмент надгробного камня с фигурным украшением
Илл. 9. Угловая часть надгробного камня с надписью

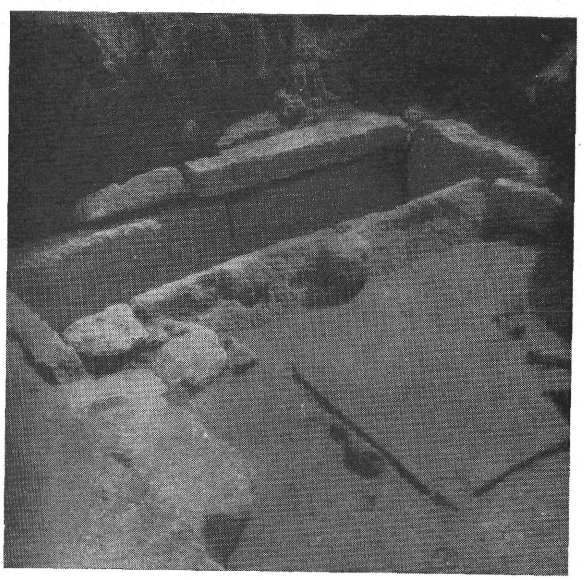
KABA MELINDA

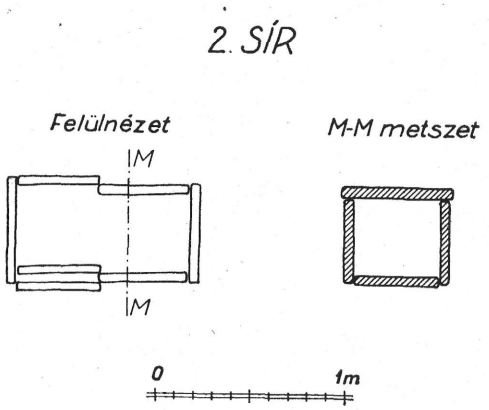
KÉSŐRÓMAI SÍROK A FÉNYES ELEK UTCÁBAN

1955 tavaszán a III. ker. Fényes Elek utca 6. sz. alatt óvodaépítkezés folyt. A villanykábel fektetése közben egy kőlapokból összeállított és egy téglasírt találtunk.[1]

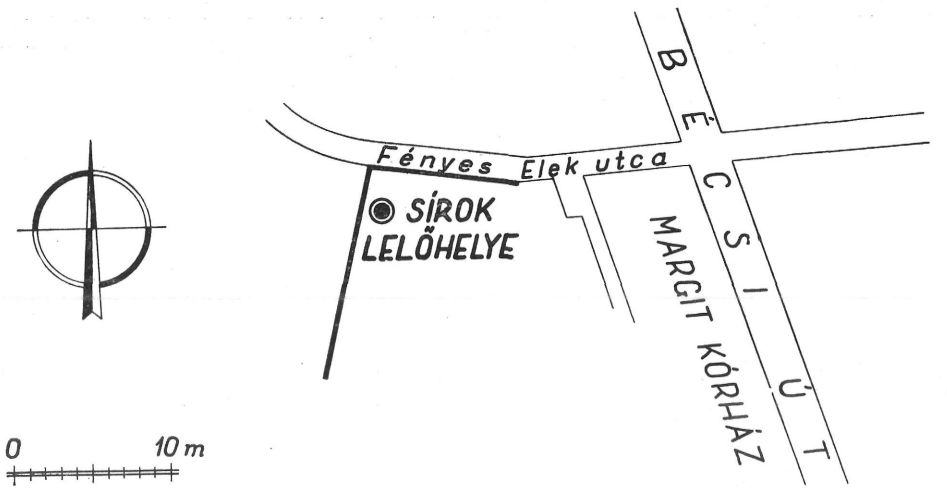

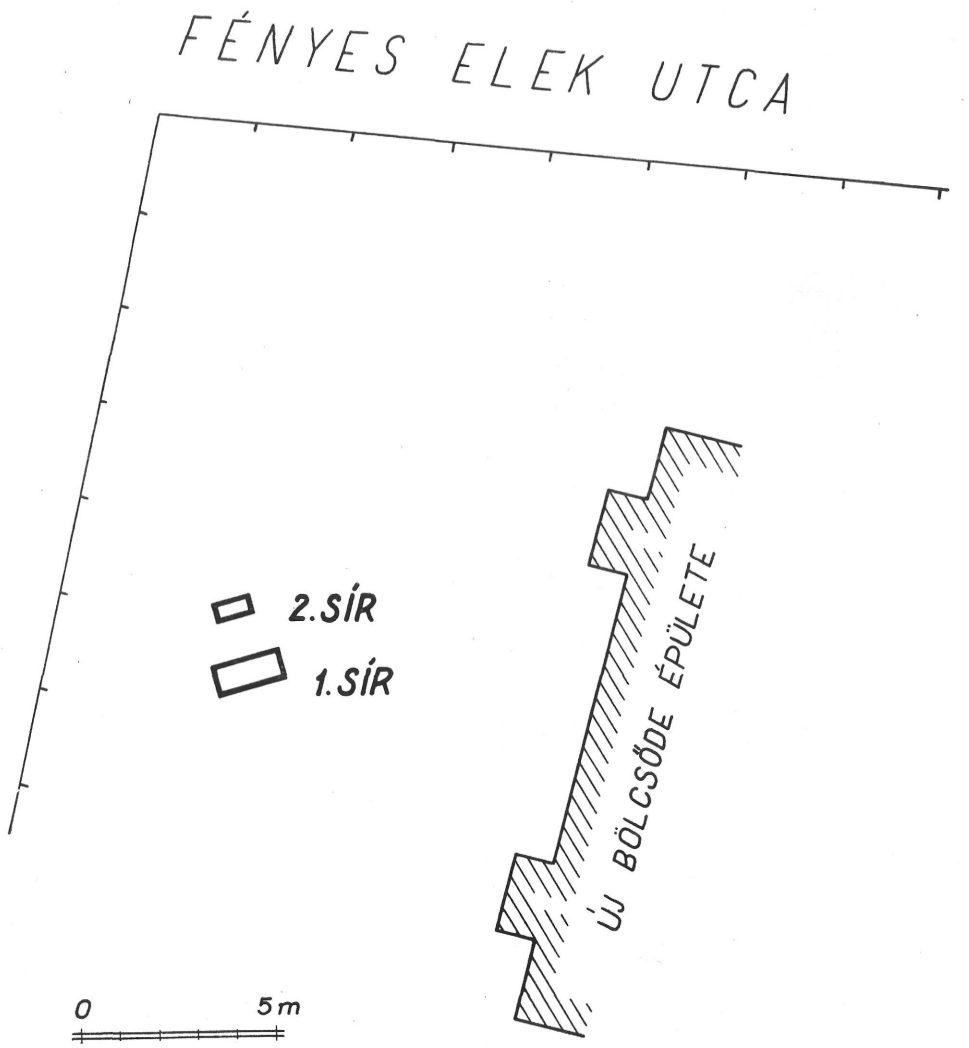

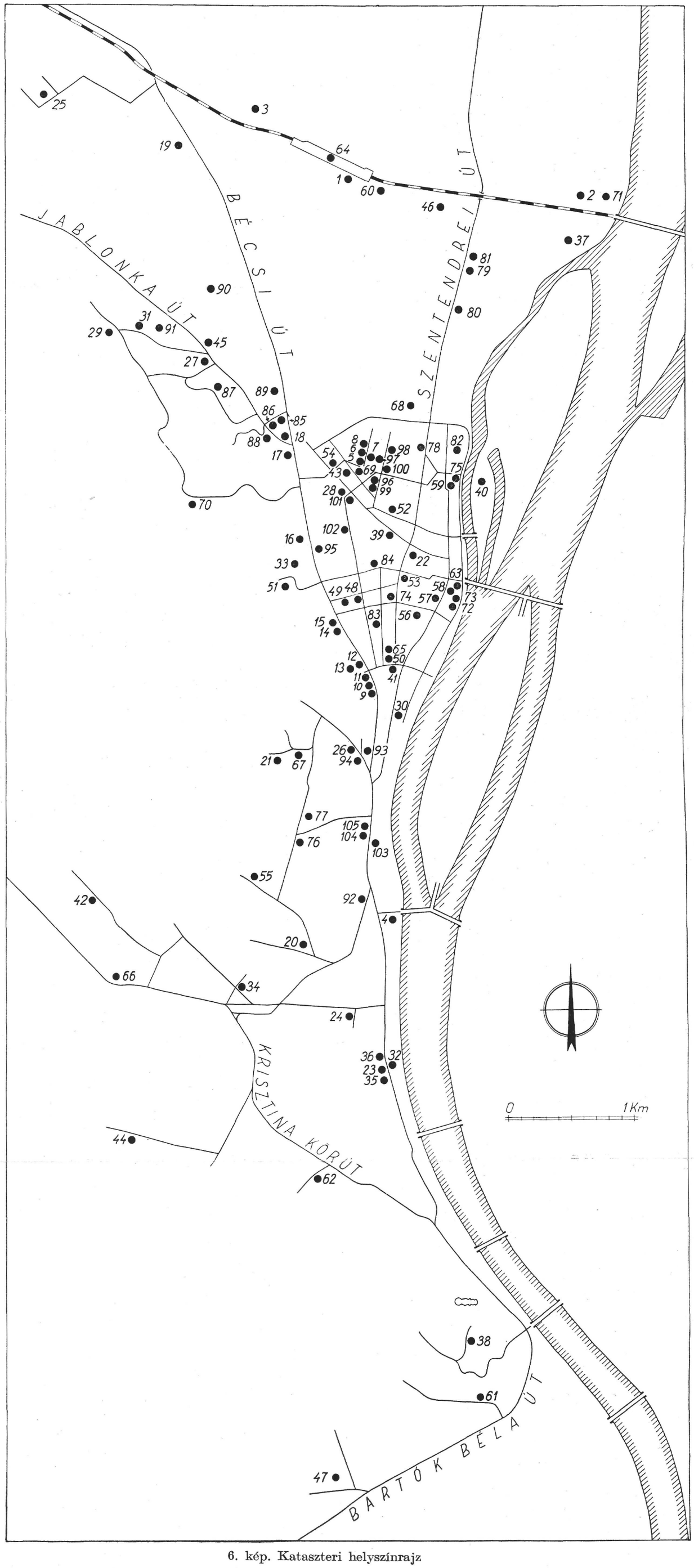

1—4. kép. Későrómai sírok a Fényes Elek utcában

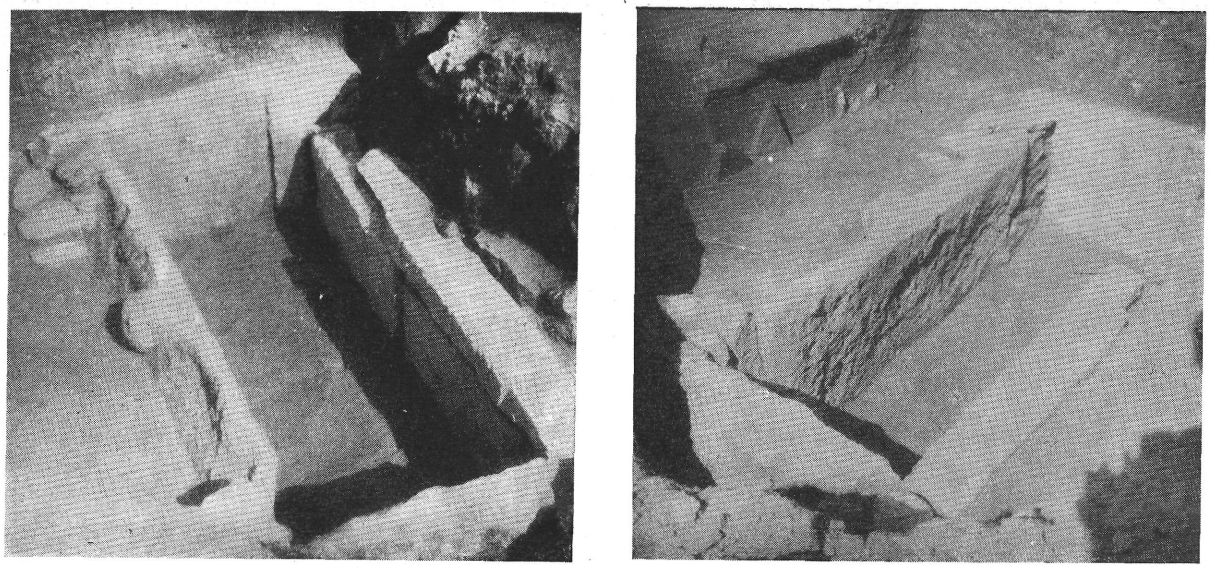

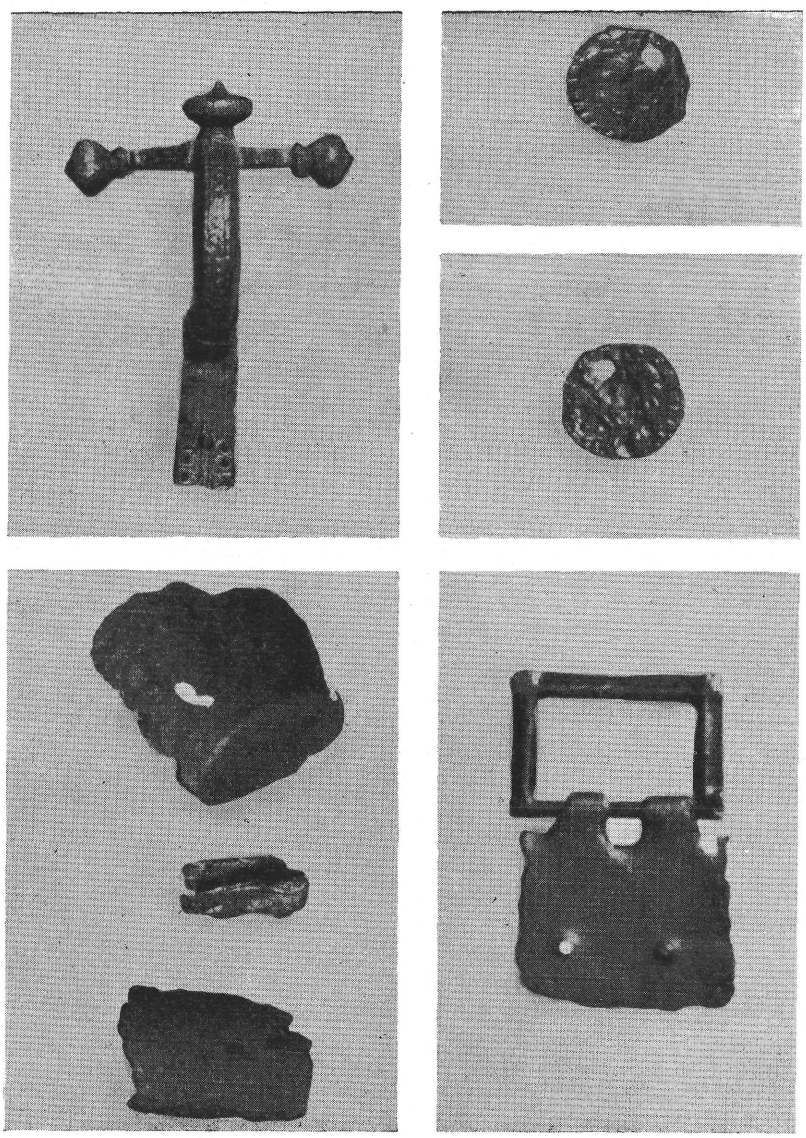
5. kép. Helyszínrajz

6. kép. Kataszteri helyszínrajz

7—8. kép. Későrómai sírok a Fényes Elek utcában

9—13. kép. Leletek a Fényes Elek utcai későrómai sírokból

A sírok egymás mellett párhuzamosan feküdtek a jelenlegi talajszint alatt 0,5 m-re. A vázakat már előzőleg megbolygatták (5. kép).

1. sz. sír (1—2. kép). Oldalait nagyméretű kőlapokkal bélelték. Az egyik oldal szarkofágtető másodlagos felhasználásával készült. Az alját nagyméretű tegulákkal rakták ki. A sírban egy darab bronz hagymafejes fibula (9. kép), egy bronzcsat (13. kép) és egy hengeres, üreges bronzeszköz darabja feküdt (12. kép). A sír méretét tekintve felnőtt sír volt, bár a csontokból csak néhány töredék maradt meg.

2. sz. sír (3—4. kép). Peremes téglákkal bélelték. Benne fiatal gyermekváz feküdt, bolygatva. A nyaknál sok apró, kékszínű, porrá zúzódott pasztagyöngy és átlyukasztott amulettként használt későrómai kis bronz (10—11. kép).

A hagymafejes fibulák fő használati ideje a császárkor III—IV. százada.[2] A bronzcsathoz hasonló példányt ugyancsak későcsászárkori temetőből ismerünk Intercisából.[3] Az átlyukasztott kisbronz I. Constantinus érmeivel azonosítható.

A két sírt tehát a bennük talált leletek alapján i.sz. IV. századra keltezzük.

Sírjaink helye topográfiailag kapcsolódik a későrómai aquincumi villatelepülések közelében már korábban kiásott sírok csoportjához.

A kataszteri helyszínrajz (6. kép) — az eddig megjelent irodalmi adatok[4] alapján — szemlélteti legújabb leletünk helyét a későrómai temetőterület Ny-i sávjában.[5]

JEGYZETEK

[1] *B. Bónis É.—Sz. Burger A.*, Leletmentő ásatások az 1955. évben. Arch. Ért. (1957) 85. oldalon előzetes jelentés a leletről.

[2] *Patek E.*, A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss. Pann. II. 19. XXVII. t. 1—10.

[3] *Sági K.*: Intercisa. I. Temetők. XXV. t. 12—13. kép.

[4] Az alábbi összegezés az irodalomban nyomon követhető aquincumi sírok lelőhelyeit alfabetikus sorrendben mutatja be (3. kép).

1. *Aranyárok. Nagy L.*, Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923—35 években. Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 265 (a továbbiakban: i. m. I.). A temető összefoglaló irodalma: *Kaba M.*, Az aquincumi üvegek. Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1958, 443. old. Legújabb adat: *Patay P.*, Archaeologische Forschungen im Jahre 1957. Arch. Ért. (1958) 203.
2. *Aranyárok—Lőpormalomdűlő.* Szilágyi Gyula, a 23.268. hrsz. telek tulajdonosa bejelentette, hogy az Aranyárok torkolatánál levő földjén szántás közben csontváz részeire bukkant, ahol előzőleg már római kori cserepek is kerültek elő.
3. *Aranyhegy. Kuzsinszky B.*, Újabb kőemlékek az aquincumi múzeumban. Bud. Rég. VII. köt. Bp. 1900, 44. oldalon sírleletet közöl Gittinger József aranyhegyi szőlőjében. A szóban levő telek hrsz.-a 5763 a „Budapesti cím- és lakásjegyzék" 1905—1906-os évkönyv 67. oldala szerint. Ezzel szemben *Nagy L.* i. m. I. 269. oldalon az új kiadványú kataszteri lap 22615. hrsz. telektulajdonosaként Schmidtbauer ny. hajógépészt jelölte meg. A 22615. hrsz. telek megegyezik a régebbi kiadású kataszteri lap 5763. hrsz. telkével. Ezek szerint tehát *Kuzsinszky B.* és *Nagy L.* adata azonos területre vonatkozik, csupán a korábbi tulajdonostól (Gittinger) Schmidtbauer vette át a telket. — Itt kell megjegyezni, hogy azoknál a lelőhelyeknél, ahol a szerzők csak a telektulajdonosok neveit adták meg, a legnagyobb nehézséget okozza a hivatkozott hely térképen történő rögzítése, mivel a telekkönyvek elpusztultak. Ezekben az esetekben a „Budapesti cím- és lakásjegyzék" egyes kötetei és a különböző években kiadott kataszteri lapok adnak némi támpontot, de még a leggondosabb keresés után is maradtak felderíthetetlen kérdések, amelyek az alfabetikus mutató végén következnek.
4. *Bem tér. Radnóti A.*, Buda régészeti emlékei. Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 25.
5. *Berend u. 2—4. Nagy L.* i. m. I. 268; i. m. III. 8.
6. *Berend u. 4. Nagy L.* i. m. II. 484.
7. *Berend u. 5. Nagy L.* i. m. III. 8.
8. *Berend u. 10. Nagy L.* i. m. I. 268; III. 8.
9. *Bécsi út 56. Römer F.*, Rudolf koronaherceg Óbudán. Arch. Ért. (1868) 238. oldalon közli, hogy Budaújvidéken Fő utca 168. sz. alatt Hoffmann Lipót molnármester telkén római sír került felszínre. A „Budapesti cím- és lakásjegyzék" 1882. évi kötetéből (443. old.)

megtudjuk, hogy Hoffmann Lipót a mai Bécsi út 56. sz.-nak megfelelő helyen lakott. *Nagy L.*, Temetők és temetkezés. Budapest története. I. köt. Bp. 1942, (a továbbiakban; i. m. II.) 471. old. a Bécsi út 56. sz. Hoffmann-házat mint római sír lelőhelyét említi. — Egyébként is a Bécsi út teljes hosszában követhetők a római temetők nyomai: *Nagy L.* i. m. II. 465.

10. *Bécsi út 82—84. Szilágyi J.*, Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936—42. évek folyamán. Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 340. — *Nagy L.* i. m. II. 465.
11. *Bécsi út 86. Hampel J.*, Hazai adatok az archeológiához. Emlékek és leletek. Arch. Ért. (1881) (a továbbiakban: i. m. I.) 168. old.: Budaújlaki Kunewalder-téglagyár. A „Budapesti cím- és lakásjegyzék" 1890. évi kötetének 415. oldalán Janszky szerint azonos a Bécsi út 86. számmal. — *Nagy L.* i. m. I. 268. — *Nagy T.*, A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—42. évek között végzett kutatásairól. Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 376.
12. *Bécsi út 88—94.* Újlaki téglagyár. *Nagy L.*, Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Bp. 1931, 26 (a továbbiakban: i. m. III.). — Uő., Pannonia Sacra. Szent István emlékkönyv. Bp. 1938, 64 (a továbbiakban: i. m. IV.). — *Lenkei M.*, Későrómai temetőrészlet az Emese utcában. Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1958, 540.
13. *Bécsi út 90—92. Nagy T.* i. m. 376.
14. *Bécsi út 98. Nagy T.* i. m. 374. — *Bónis É.*, Későrómai üvegleletek Aquincumban. Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 568. — *Lenkei* i. m. 540.
15. *Bécsi út 102. Kuzsinszky B.*, Újabb kőemlékek az aquincumi múzeumban. Bud. Rég. VII. köt. Bp. 1900, 6, 36, 40. — *Láng N.*, Herakles és Omphale elefántcsont relief az aquincumi múzeumban. Bud. Rég. X. köt. Bp. 1923, 4. — *Kuzsinszky B.*, Aquincumi sírlelet. Bud. Rég. X. köt. Bp. 1923, 58. — *Nagy L.* i. m. I. 268; i. m. II. 465, 468. — *Nagy T.* i. m. 374, 376.
16. *Bécsi út 134—136. Hampel* i. m. I. 168. — Uő., Aquincumi temetők. Bud. Rég. III. köt. Bp. 1891, 50. — *Nagy L.* i. m. II. 465. — *Nagy T.*, Római kőemlékek Transaquincum területéről. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 367. — *Szilágyi J.*, A római kori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951—53. években. Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 387. — *B. Thomas E.—Sz. Burger A.*, Leletmentő ásatások az 1953. évben, Arch. Ért. (1955) 97.
17. *Bécsi út 166. Hampel J.*, Aquincumi temetők. Bud. Rég. III. köt. Bp. 1891, 50, 78 (a továbbiakban: i. m. II.). — *Römer* i. m. 239. — *Vásárhelyi G.* levele az óbudai Victoria téglagyár telkén fölásott romokról. Arch. Ért. (1886) 241. — *Gömöri-Havas S.*, Újabb leletek és helyrajzi adatok Aquincumból. Arch. Ért. (1889) 165. — *Foerk E.*, Újabb leletek a Victoria telkén. Bud. Rég. X. köt. Bp. 1923, 75. — *Nagy L.*, Aquincumi múmia temetkezések. Diss. Pann. I. 4. 1935, 4. — *Kuzsinszky B.*, Az Aquincumi Múzeum kőemlékeinek negyedik sorozata. Bud. Rég. IX. köt. 1906, 55. — *Korbuly Gy.*, Aquincum orvosi emlékei. Diss. Pann. I. 3, 7—8. — *Szilágyi J.*, Előzetes jelentés az Aquincumi Múzeum ásatásairól és új szerzeményeiről az 1949—50. években. Arch. Ért. (1951) 126 (a továbbiakban: i. m. I.). Uő., Jelentés a Fővárosi ókortörténeti (Aquincum) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945—48. évek folyamán. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 305. — *Lenkei* i. m. 540.
18. *Bécsi út 170—172. Nagy L.* i. m. I. 273; i. m. II. 468.
19. *Bécsi út 20025. hrsz. Garády S.*, Ásatások az óbudai Leopold téglagyár mellett. Arch. Ért. (1936) 88. — *Nagy L.* i. m. II. 472, 479.
20. *Bimbó út 2. Nagy L.* i. m. II. 471. — *Radnóti* i. m. 27.
21. *Boróka u. 14. Nagy L.*, A budai hegyvidék újabb szórványos sírleletei. Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 537 (a továbbiakban: i. m. V.). — *Szilágyi J.*, A Fővárosi Múzeum római kori kutatásai és az Aquincumi Múzeum gyarapodása az 1943—44. években. Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 456 (a továbbiakban: i. m. II.). — *Radnóti* i. m. 27.
22. *Calvin u. Nagy L.* i. m. I. 275.
23. *Corvin tér. Nagy L.* i. m. II. 464. — *Radnóti* i. m. 24.
24. *Csalogány u. 12. Nagy T.*, Római kőemlékek Transaquincum területéről. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 366. — *Radnóti* i. m. 26.
25. *Csúcshegy.* Gyerekei B. tanya 21263—66. hrsz. *Nagy L.*, A Csúcshegyi római villa Óbudán. Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 27.
26. *Daru u. 7. Nagy L.*, A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentében. Arch. Ért. (1939) 118. — Uő., i. m. II. 471.
27. *Donáti kápolna. Nagy L.*, Aquincumi múmia temetkezések. Diss. Pann. I. 4. 1935, 4 (a továbbiakban: i. m. VI.).

28. *Emese u. 21. Lenkei* i. m. 535.
29. *Erdőalja út.* Brüdersriedi szőlő 20567—77. hrsz. *Nagy L.*, Pelta díszítés a pannóniai kőemlékeken. Arch. Ért. (1928) 72. oldalon csak a telektulajdonos nevét említi, de a bécsi kataszteri lapok alapján azonosítható a mai hr. számmal.
30. *Evező sikátor, Hampel* i. m. I. 167.
31. *Farkastorki lejtő 39.* Testvérhegy 20539/7. hrsz. *Nagy L.* i. m. VI. 4.
32. *Fazekas tér. Nagy L.* i. m. II. 464.
33. *Fényes Elek u. B. Bónis É.—Sz. Eurger A.*, Leletmentő ásatások az 1955. évben. Arch. Ért. (1957) 85.
34. *Fillér u. 11. Nagy L.* i. m. I. 268.
35. *Fő u. és Corvin tér között. Radnóti* i. m. 24.
36. *Fő u. 36. Radnóti* i. m. 25.
37. *Gázgyár. Gömöri-Havas* i. m. 165. — *Hampel* i. m. II. 50. — *Nagy L.*, Pelta díszítés a Pannóniai kőemlékeken. Arch. Ért. (1928) 73. — *Kuzsinszky B.*, Az Aquincumi múzeum és kőemlékei. Bud. Rég. V. köt. Bp. 1897, 163. — Uő., Az aquincumi múzeum kőemlékeinek negyedik sorozata. Bud. Rég. IX. köt. Bp. 1906, 36. — Uő., A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bud. Rég. XI. köt. Bp. 1932, 25. — *Nagy L.* i. m. II. 469. — Uő., Az aquincumi ókeresztény ség újabb emlékei. Arch. Ért. (1940) 253. — Uő., i. m. I. 265, 273. — *B. Thomas—Sz. Burger* i. m. 97. — *Barkóczi L.*, Újabb leletek a Gázgyár területéről. Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 445. — *Szilágyi J.*, A Fővárosi Múzeum római kori kutatásai és az Aquincumi Múzeum gyarapodása az 1943—44. években. Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 456. — *Szilágyi J.*, A római kori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az aquincumi múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951—53. években. Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 420 (a továbbiakban: i. m. III.). — *B. Bónis É.—Sz. Burger A.*, Leletmentő ásatások 1954-ben. Arch. Ért. (1956) 98. — *B. Bónis É.—Sz. Burger A.*, Leletmentő ásatások az 1955. évben. Arch. Ért. (1957) 85. — *Kaba M.*, Előzetes jelentés az óbudai gázgyár területén feltárt római kori fakoporsókról. Arch. Ért. (1958) 64. — *Patay* i. m. 203.
38. *Gellérthegy. Nagy L.* i. m. II. 464.
39. *Gyűrű u. 5. Szilágyi J.*, Előzetes jelentés az aquincumi múzeum ásatásairól és új szerzeményeiről az 1949—50. években. Arch. Ért. (1951) 126.
40. *Hajógyársziget. Römer F.*, Egyveleg. Arch. Ért. (1870) 241—242. — *Nagy L.* i. m. II. 470. — *Szilágyi* i. m. III. 407. — Ólomurna került felszínre a helytartói palota D-i szárnyától D-re, a munkás öltözők területén. Publikálását az apróleletanyag teljes feldolgozásával egyidejűleg alulírott végzi.
41. *Határ u. Nagy L.* i. m. II. 471.
42. *Hermann Ottó u. 16.* 1958 nyarán alulírott egy i. sz. IV. századra keltezhető sír mellékleteit találta építkezés során.
43. *Hunor u. 20. Szilágyi* i.m. I. 132.— *Bónis É.*, Későrómai üvegleletek Aquincumban. Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 564. — *B. Thomas—Sz. Burger* i. m. 97. — 1953. évi leletmentés során melléklet nélküli sírt találtunk ezen a helyen egy óvodaépítkezés alkalmából.
44. *Istenhegyi út 32. Szilágyi* i. m. III. 387.
45. *Jablonka út 7. Nagy L.* i. m. VI. 4; i. m. V. 543.
46. *Keled u. Nagy L.* i. m. II. 469.
47. *Kelenföld. Hampel J.*, Az eraviszkusz nép és emlékei. Bud. Rég. IV. köt. Bp. 1892, 54.
48. *Kenyeres u. 24. Nagy L.* i. m. II. 470.
49. *Kenyeres u. 32. Nagy L.* i. m. I. 268.
50. *Királydomb. Hampel* i. m. II. 79.
51. *Kiscelli u. 108. Nagy L.* i. m. I. 269; i. m. II. 470; i. m. V. 541; i. m. VI. 1.
52. *Kórház u. 41. Nagy L.* i. m. I. 267; i. m. II. 470.
53. *Korvin Ottó u. 63. Szilágyi* i. m. I. 121. — *Radnóti A.*, Leletmentő ásatások az 1952. évben. Arch. Ért. (1954) 75. — *B. Thomas—Sz. Burger* i. m. 97. — *Póczy K.*, Római épületek Óbudán a Kiscelli u. 10. sz. alatt. Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 61.
54. *Körte u. 20. Szilágyi* i. m. II. 455.
55. *Krétahegy.* Krétahegy a kataszteri térképen nem szerepel. Egyedül az 1870. évi bécsi kiadású térkép 1 : 20 bécsi öl léptékű kiadványán található „Kreideberg" jelölés. Ez a pont ma a Szemlőhegy, Eszter utca, Bimbó út és Paizs utca közötti területhez köthető. Krétahegy elnevezést először használta: *Nyáry J.*, Hazai tudományos intézetek és leletek. Arch. Ért. (1876) 59. — *Nagy L.* i. m. II. 483.
56. *Lajos u. 126—140. Nagy L.* i. m. I. 268; i. m. II. 470.
57. *Lajos u. 160. Szilágyi* i. m. III. 395.
58. *Lajos u. 185. Szilágyi J.*, Nyitott csarnokos és körös építmény az aquincumi katonai kolóniában. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 479 (a továbbiakban: i. m. IV.).
59. *Laktanya u. 35. Szilágyi* i. m. I. 133.
60. *Lókórház* (Esztergomi vasút óbudai állomása). *Kuzsinszky B.:* Bud. Rég. VII. köt. 43.
61. *Ménesi út 9. Patay* i. m. 203.
62. *Mészáros u. 4. Nagy L.* i. m. II. 471. — *Radnóti* i. m. 28.
63. *Óbudai rakpart 12* (Lajos u. 173). *Szilágyi J.*, Az aquincumi múzeum kutatásai és

gyarapodása az 1936—42. évek folyamán. Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 345 (a továbbiakban: i. m. V.). — Uő., i. m. IV. 480.

64. *Óbuda, vasútállomás. Kuzsinszky B.*, Az aquincumi múzeum kőemlékeinek negyedik sorozata. Bud. Rég. IX. köt. Bp. 1906, 37.
65. *Pacsirtamező u. 12. Nagy L.* i. m. II. 470.
66. *Pasarét* (Drasche-téglagyár). *Nyáry* i. m. 60. — *Radnóti* i. m. 26.
67. *Pusztaszeri út 16. Nagy L.* i. m. VI. 1. — *Radnóti* i. m. 27.
68. *Raktárrét. Hampel J.*, Aquincumi sírvers. Arch. Ért. (1882) 122. — *Kuzsinszky B.*, Az aquincumi Medea szobor. Arch. Ért. (1889) 24. — *Gömöri-Havas* i. m. 163—165. — *Hampel* i. m. II. 49—51, 76. — *Kuzsinszky B.*, Az aquincumi múzeum kőemlékeinek negyedik sorozata. Bud. Rég. IX. köt. Bp. 1906, 37. — *Hampel J.*, A pannóniai síremlékek áttekintő osztályozása. Arch. Ért. (1907) 334. — *Nagy L.*, Pelta díszítés a pannóniai kőemlékeken. Arch. Ért. (1928) 72. — *Korbuly* i. m. 32. — *Nagy L.* i. m. II. 468. — *B. Bónis É.—Sz. Burger A.*, Leletmentő ásatások 1954-ben. Arch. Ért. (1956) 98. — *Patay* i. m. 203.
69. *Raktár u. 52. Nagy L.* i. m. III. 8; i. m. I. 268; i. m. II. 470.
70. *Remetehegy. Nagy T.* i. m. 390.
71. *Rómaipart. Kuzsinszky B.*, Rómaikori temető Aquincumban. Arch. Ért. (1892) 446. — *Hampel* i. m. II. 80.
72. *Rupp Imre u. 118. Szilágyi* i. m. IV. 482; i. m. V. 342.
73. *Rupp Imre u 120. Szilágyi* i. m. IV. 480.
74. *Selmeci u. 1. Nagy L.* i. m. I. 273; i. m. II. 470.
75. *Sorompó u. 2. Szilágyi* i. m. III. 403.
76. *Szemlőhegy u. 23. Nagy L.* i. m. I. 274; i. m. VI. 1; i. m. V. 541. — *Radnóti* i. m. 27.
77. *Szemlőhegy* (Janzer-telek). *Janszky A.*, Budapesti cím- és lakásjegyzék. Bp. 1906—7, 84. oldalon közli, hogy Szemlőhegyen a 6110. hrsz. telek özv. Janzer Ignácné tulajdona. Minden valószínűség szerint tehát ez az a telek, amelyet *Nagy L.* i. m. VI. 18. old. említ.
78. *Szentendrei út 16. Nagy L.* i. m. I. 271; i. m. II. 470.
79. *Szentendrei út 117* (Czinkovszky-féle ház). *Nagy L.* i. m. I. 265; i. m. II. 469.
80. *Szentendrei út* (Schütz-vendéglő). *Nagy L.* i. m. I. 265.
81. *Szentendrei út 169. Patay* i. m. 203.
82. *Szentendrei út 63—75* (Leipziger-gyár). *Rómer F.*, A legújabb óbudai ásatások. Arch. Ért. (1868) 41, 65, 91. — Uő., Archaeologiai mozgalmak. Arch. Ért. (1870) 264. — *Nagy L.* i. m. I. 266; i. m. II. 468. — Uő., Üvegserleg hálósdíszítés utánzatával a budakalászi őrtoronyból. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 537.
83. *Szőlő u. 24. Nagy L.* i. m. II. 470.
84. *Szőlő u. és Kiscelli u. sarok. Szilágyi* i. m. I. 124.
85. *Táborhegyi út* 10 (16.887/5. hrsz.). *Nagy L.* i. m. VI. 4.
86. *Táborhegyi út 14. Nagy L.* i. m. I. 269; i. m. VI. 3; i. m. V. 541.
87. *Táborhegy 2406—9. hrsz.* (Schuster-vendéglő). *Nagy L.* i. m. I. 269; i. m. II. 483; i. m. VI. 5. — *Rómer F.*, Római sír Óbudán. Arch. Ért. (1875) 289—290.
88. *Táborhegy* (Árpád-malom felett). *Nagy L.* i. m. I. 269.
89. *Táborhegy. 16882. hrsz.* (Kuff szobrász) *Nagy L.* i. m. IV. 4.
90. *Táborhegy. 16832. hrsz. Nagy L.* i. m. VI. 4.
91. *Testvérhegy* (Farkastorki út) *20429/2 hrsz. Nagy L.* i. m. VI. 5.
92. *Török u. 40. Hampel* i. m. I. 136. — *Kuzsinszky B.*, Római sírok Budán és környékén. Arch. Ért. (1890) 158. — *Nagy L.* i. m. II. 471. — *Bónis É.*, Későrómai üvegleletek Aquincumban. Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 570. — *Radnóti* i. m. 27.
93. *Ürömi út 9. Nagy L.* i. m. II. 483.
94. *Ürömi út 10. Nagy L.* i. m. I. 274.
95. *Vályog u. 10. Nagy T.* utóbb i. m. 378.
96. *Vihar u. 14. Nagy L.* i. m. III. 8.
97. *Vihar u. 24. Nagy L.* i. m. I. 272; i. m. II. 470.
98. *Vihar u. 25. Nagy L.* i. m. I. 269.
99. *Vihar u. Bónis* i. m. 561.
100. *Vihar u. és Raktár u. sarok. Kuzsinszky B.*, Az aquincumi múzeum római kőemlékeinek ötödik sorozata. Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 81. — *Nagy L.* i. m. IV. 62. — *Szilágyi J.*, Legújabban talált írásos emlékek Aquincum életéhez. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 458.
101. *Vörösvári út. Hampel* i. m. II. 49. — *B. Bónis É.—Sz. Burger A.*, Leletmentő ásatások az 1955. évben. Arch. Ért. (1957) 85.
102. *Zápor u. 90. Szilágyi* i. m. II. 458.
103. *Zsigmond u.* Császárfürdő. *Gömöri—Havas* i. m. 166. — *Nagy L.* i. m. II. 464. — *Radnóti* i. m. 25.
104. *Zsigmond u.* Császár fürdővel szemben. *Kuzsinszky B.*, Újabb kőemlékek az aquincumi múzeumban. Bud. Rég. VII. köt. Bp. 1900, 6.
105. *Zsigmond u. 66. Hampel* i. m. I. 169. — *Radnóti* i. m. 26. — Pontosan ma már

nem azonosítható sírlelőhelyek: „*Svábhegy*, új rendőri laktanya építésénél" [*Hampel J.*, Római sír a Svábhegyen. Arch. Ért. (1888) 384]; „*Táborhegy*, Árpádforrástól É-ra" (*Nagy L.* i. m. VI. 3); „*Brühl téglagyár*" (*Gömöri—Havas* i. m. 165); „*Frank Lénárd*-féle fehér kőkereszt fölötti *szőlőben*" (*Römer F.*, A Buda környékén felásott római sírokról. Arch. Közl. IV. 119); „*Városmajortól* nem messze" (uo. 118); *Krisztinavárosi* Alagút utca D-i oldalán Lernbacher gazda szomszédságában" [*Havas S.*, Jelentés a Krisztinavárosi Mészáros utcai római sírról. Arch. Ért. (1882) CVIII]; „*Guttmann és Fekete-gyár* telke, Vihar utca" (*Nagy L.* i. m. I. 269).

[5] Ezúton is hálás köszönetünket fejezzük ki dr. Nagy Lajosnak és dr. Zakariás Sándornak, akik útmutatásaikkal a lelőhelyek azonosításánál nyújtottak igen értékes segítséget. — Azokat a parcellákat, amelyeket az egykori szerzők mint sírok lelőhelyeit említenek, az idők folyamán többször átszámozták. Így a különböző években kiadott 1 : 5000-es kataszteri lapok számainak azonosítása után sikerült csak térképünkön rögzíteni. — A bécsi ölben készült múlt század végi térkép rendelkezésre bocsátásáért ugyancsak dr. Nagy Lajosnak tartozunk köszönettel.

M. KABA

LATE ROMAN TOMBS IN THE FÉNYES ELEK STREET

In the spring of 1955 a nursery was under construction at No 6 Fényes Elek street. When laying the electric cables we have found a tomb fitted together of flagstones and another made of bricks.

The tombs lay side by side parallel with each other at 0,5 m below the present ground level. The skeletons were previously disarranged.

Tomb No 1. The side-walls have been lined with flagstones of large size. One of the side-walls was made by secondary employment of a sarcophagus-cover. The lower part of it was paved with large-sized bricks (tegulae). We have found in the tomb one bronze bulbiform fibula, one bronze buckle and the fragment of a cylindrical, hollow bronze tool. Taking into consideration the size of the tomb, it must have been that of an adult, although only a few fragments were left of the bones.

Tomb No 2. Lined with flanged bricks, inside a young child's skeleton, disarranged; at the level of the neck were many tiny blue paste pearls smashed to smithereens and a perforated late Roman small-bronze used as amulet.

The bulbiform fibulae were chiefly used in the 3rd and 4th centuries, the period of the Empire. A sample similar to the bronze buckle is known also from the late Empire graveyard of Intercisa. The perforated small-bronzes are identifiable with the coins of Constantine I.

Hence, relying upon these finds discovered in both tombs, we date them from the 4th century of our era.

The site of these tombs is connected topographically with the group of tombs previously excavated near the late Roman settlement of villas at Aquincum.

The cadastral site-plan shows — on the basis of the literary data published so far — that these newest finds are part of the Western sector (Ny) of the late Roman cemetery-area.

CAPTIONS

Fig. 1—4 Late Roman tombs in the Fényes Elek street
Fig. 5 Site-plan
Fig. 6 Cadastral site-plan
Fig. 7—8 Late Roman tombs in the Fényes Elek street
Fig. 9—13 Finds from the late Roman tombs in the Fényes Elek street

SZENTLÉLEKY TIHAMÉR

AQUINCUMI MÉCSKÉSZÍTŐ MŰHELYEK

I

Az Aquincumi Múzeum gazdag rómaikori mécsesanyagot őriz. Összesen 303 darab köthető meghatározott lelőhelyhez, és ezeknek is jelentős része, 240 darab, mécseskészítő műhelyekből került elő. Feltárásuk 1911 óta folyt. Kuzsinszky Bálint és Nagy Lajos rendszeres feldolgozásaiból és ásatási jelentéseiből ismeretes az anyag egy része. Kuzsinszky Bálint „A gázgyári római fazekastelep Aquincumban" címen publikálta a legjelentősebb fazekasnegyed anyagát és ezen belül a mécsesanyagot is. Különösen gazdag, összesen 130 darabból álló, a mécseskészítő műhelyekből előkerült negatív formák gyűjteménye. A készítőműhelyek szerinti leletegyüttesek lehetővé tették, hogy az aquincumi mécsesek készítésének módja és változásai két évszázadon keresztül nyomon követhetők legyenek. „A Kiscelli utca 77—79. sz. alatti fazekastelep", „A katonai anyagszertár melletti fazekastelep", „A gázgyári fazekastelep", „A macellum területén feltárt fazekastelep" és a „Mécseskészítő műhely a gázgyári munkáslakások helyén" leletegyüttesek ismertetése és összevetése a már feldolgozott anyaggal szükséges, mert csak ennek megtörténte után lehet az aquincumi mécseskészítés elterjedéséről, hatásairól és jelentőségéről képet alkotni.

A típusjelzéseknél Iványi Dóra „A pannóniai mécsesek" című művének típusszámai kerülnek felemlítésre. Bár a típussor nem egészen felel meg az aquincumi fejlődésnek, mégsem lenne célszerű a pannóniai anyagon belül újabb sort felállítani.

Az egyes mécsesekre a leltári szám szerint történik hivatkozás, csak azok a mécsesek kivételek, amelyeket Kuzsinszky Bálint „A gázgyári római fazekastelep Aquincumban" címen publikált. Az anyag könnyebb összevetése végett a Gázgyár területéről előkerült mécsek M, Mm és Gd jelzést viselnek, amelyek megfelelnek Kuzsinszky Bálint jelzéseinek.

II

A Kiscelli utca 77—79. sz. alatti fazekastelep

(1. kép 1—3, 5, 6; 7. kép 1, 2; 9. kép 5)

A mécseskészítő műhelyek sorát a Kiscelli utca 77—79. sz. alatt feltárt fazekasműhely nyitja meg.[1] Aquincum területén korábbra nem tehető a helyi mécseskészítés megindulása. A mécses szélesebb körű használatának elterjedése, szemben az egyéb kerámiai termékekkel, kötött a romanizáció bizonyos fokához. Az első, kisebb létszámú katonai csapatok és telepesek mécseiket magukkal hozták, és a letelepedő lakosságnak csak később vált szükségletévé, hogy az egyébként távolabbi provinciákból importált áru helyett helyi készítményekkel lássa el magát. A legio megjelenése után a számban tekintélyesen megnövekedett katonai alakulatok és canabae-lakosok igényeinek megfelelően, hamar felállíthatták az első, mécseket is készítő kemencéket.[2]

Más területen is, ahol a legiók megjelennek, ott rövid időn belül a helyi kerámiagyártás is megindul.[3] A romanizált, illetőleg a romanizáció útjára tért újabb provinciák lakosságának hálás felvevő piacára volt szükség ahhoz, hogy a római ízlés szerinti kerámiakészítésnek — és így a mécseskészítésnek is — kellő talaja legyen. A nagyobb szükséglet megteremti az alapját egy-egy helyi műhely kialakulásának. A helyi készítmények gyártása az iparosok részére jövedelmezővé

válhat, mert áruikat olcsóbban hozhatják forgalomba. A provinciákban a munkaerő sokkal olcsóbban biztosítható, és a szállítási költségek sem drágítják meg az árut.[4] Különösen vonatkozik ez a helyileg könnyebben előállítható termékekre, és ezek között elsősorban a kerámiaanyagra. Alapanyagai a legtöbb településnél a közelben fellelhetők. Aquincumban is a helyszínen találják az alap nyersanyagokat ; fát, agyagot és vizet.[5] A szakmunkások, akik a helyi mécsesipart megalapítják, a legiót kísérő iparosok.

Ezeket az adottságokat használják ki a kerámiakészítők, amidőn műhelyüket a Kiscelli utca 77—79. sz. alatt feltárt területen megalapítják. A műhely az elsők között kezdhette meg a mécsesek készítését.[6] A fennmaradt anyagból kiemelkedő fontosságú a gladiátorsisak alakú negatív forma (1 kép 6 ; 7. kép 2) és a 2. sz. kerek alakú mécsesmodell (1. kép 5).

A sisak alakú mécs minta mint nem helyi készítmény, Itáliában és a birodalom Ny-i provinciában már megelőzően ismert volt.[7] Jellemző, hogy ez a minta Aquincum korai mécsesgyártó műhelyéből került elő. Jelzi azt, hogy a korai mécsek az itáliai vagy Ny-i provinciákbeli mécsek másolatai voltak. Külön figyelemre méltó a sisak kiálló alsó peremének díszítése.

Pannónia területéről, Brigetióból került elő a Nemzeti Múzeum 1892. 16/86. sz. gladiátorsisak alakú mécse. NERI jelzésű firmamécs alj felett emelkedik a sisakrész. Külső alakjától eltekintve sem anyagában, sem díszítésében nem mutat egyező jegyeket az aquincumi példánnyal. Viszont jelzi, hogy a hasonló típusú mécsek készítése Pannónia egyéb vidékein is elterjedt.

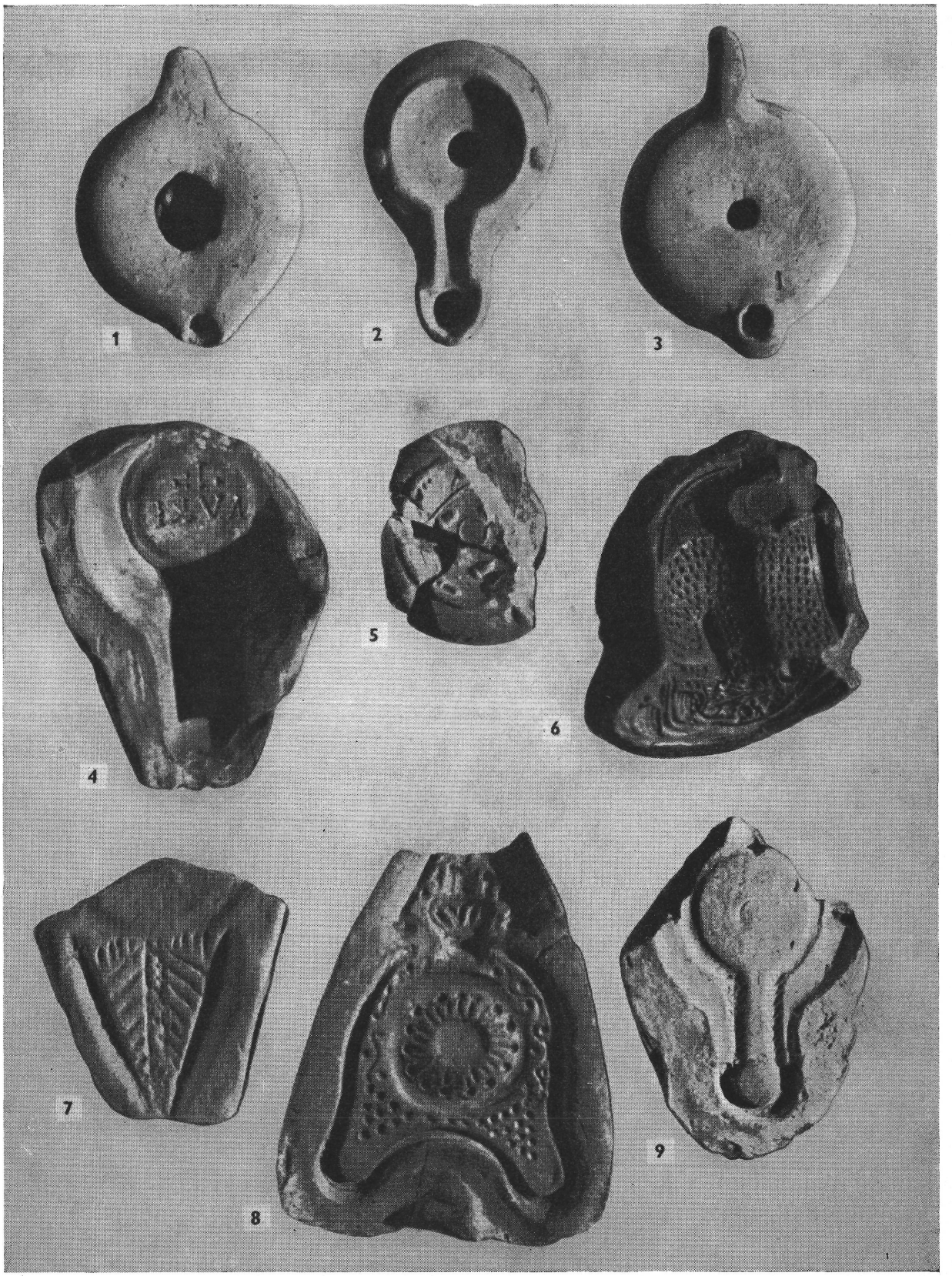
A germániai előfordulások közül különösen két mécs mutat feltűnőbb megegyezéseket az aquincumi formával. Mainzból származik a CIL. XIII. 10.001, 113. sz. mécse. Alján C DESSI firmajelzés. A sisak peremét és fejrészét bekarcolás díszíti. Az ellenző szélesen veszi körül az átlyukasztott arcrészt. A hasonló típusú sisakok a gladiátorjátékoknál voltak használatosak.[8] A mainzi mécset G. Behrens ismerteti. Megállapítja, hogy a mécs lelőhelye Mainz, és korát a traianus-hadrianusi időkben határozza meg. Általában — szemben a zártabb szemellenzőjű gladiátorsisak utánzatokkal — a nyíltabb ellenzőjű sisak alkalmazását a mécseken északi, germániai sajátosságnak tartja.[9] Kölnben került elő a Niessen-gyűjtemény 2147. sz. gladiátorsisak alakú mécse.[10] Külső alakra hasonló a most tárgyalt mainzi mécshez. A sisakot FORTIS firmajelzésű csésze felett helyezték el. A csésze Iványi Dóra XVII. típusának felel meg.[11] A nyakvédő peremen indás, szőlőleveles és szőlőfürtös díszítés fut körbe. Anyaga fényes-vörös égetett agyag.

Mindhárom mécs megegyezik egymással abban, hogy bevésett pont, illetőleg vonalka díszítés borítja, amely a fémtechnikával készült és a gladiátorjátékok alkalmával viselt sisakokat is jellemzi. Hasonlóan megegyező vonás, hogy a tarajon (cristán) felfüggesztés céljait szolgáló lyuk található. A felfüggesztés céljait szolgáló lyuk ismert az itáliai, valamint a britanniai hasonló típusú mécseken.[12] Ugyancsak azonos kiképzésű a széles ellenző rész, valamint az arcrostély nyílása is.

Ezeken túlmenően a kölni darab még további megegyezéseket mutat. A sisak nyakvédő peremén ugyanaz az indás szőlőlevél és fürtös motívumú díszítés található. Az aquincumi mécsesnegatív anyaga sötétvörös, igen keményre kiégetett, éles csengésű agyag. Ugyanakkor a kölni 2147. sz. példány is fényes, vörös agyagból készült.[13] Ez az anyagbeli egyezés annál feltűnőbb, mert a pannóniai mécsesek között sem a mécsminta használatának idején, sem a későbbi századokban nem található olyan színű anyag és égetési mód, mint amelyet a gladiátorsisak negatív mintájának anyaga mutat. Különleges a negatív keresztmetszetének alakja is. A minta fala — viszonyítva nagyságához — igen vékony és alakjával követi a kiöntésre kerülő sisak alakját (7. kép 2).

Mindezek a megegyezések igazolják, hogy kapcsolat kereshető az i. sz. II. század első éveiben meginduló aquincumi mécseskészítés és a germániai katonai telepek mécseskészítése között.

A Kiscelli utca 77—79. sz. alatti fazekaskemencék anyagát a bélyeges téglák pontosan datálják, és azt is megmutatják, hogy a mécsek készítésének idején mely alakulatok tartózkodtak Aquincum területén.[14] Egyaránt megtalálható a fazekasműhely területén és környékén a 103 és 107 között Aquincumban tartózkodó II. adiutrix és a X. gemina legiók téglabélyege is.[15] Mindezek alapján Nagy Lajos a fazekasműhely működésének kezdetét i. sz. 103 és 107 közé teszi.

1. kép. 1—3, 5—6. A Kiscelli utca 77—79. sz. alatti fazekastelep. 4, 7—9. Mécseskészítő műhely a gázgyári munkáslakások helyén

A fazekasnegyed a canabaehoz, a legiós tábor környező településéhez tartozott és a tábort látta el kerámiai termékekkel s téglákkal. A műhely felszerelése és készítményeinek felvevő köre a legiókhoz volt kötve. Felvetődik a kérdés, hogy a műhely melyik legióhoz tartozott. A gladiátorsisak alakú mécsek Germánia felé mutatnak. Egyes változatai Britanniából is előkerültek. Mind a II. adiutrix, mind a X. gemina legiók aquincumi tartózkodásuk előtt Germániában is időztek. A X. gemina Hispániában is megfordul, míg a II. adiutrix Britanniába látogat.[16] A fazekasműhely anyaga inkább azt mutatja, hogy a mécseket készítő kemencék a II. adiutrix legióhoz tartoztak : 1. a műhelyben talált kiöntő tálakon a II. adiutrix legio jelzései állnak, 2. a X. gemina legio 107-ben elhagyja Aquincumot, de a műhely ebben az időben sem szűnik meg tovább dolgozni, sőt olyan FAB jelzésű mécseket készít, amely jelzések egy évszázadon keresztül általánosan jellemzőek lesznek az aquincumi mécsesiparra.[17]

Szemben a gladiátorsisak negatív mintájával, már itt Aquincumban készülhetett a 2. sz. kerek alakú mécsmodell (1. kép 5). Anyaga megegyezik a fazekastelepen található kerámiaedények és a közönségesebb mécsek anyagával. A felhasznált világos tégla színűre égetett eléggé porózus agyag, anyag és kidolgozás tekintetében meg se közelíti a gladiátorsisak negatív formájának anyagát.

Az egészen egyszerű tömegmécsesek készítésének körébe tartozik a fazekasnegyedből előkerült három kis mécs (1. kép 1—3). Az 1. kép 1. és 3. sz. mécsek formája Aquincumban más lelőhelyeken nem fordult elő. Aljukon a jellegzetes, és a korai házikerámiából is ismert, egy pontban találkozó s mindig kissebbedő kördíszítés található (7. kép 1).

Az egészen egyszerű alak kicsiny fülével germániai példányokra emlékeztet. A mécseseken alkalmazott fülek fejlődése az I. és II. században a következő képet mutatja : A szalagfül használata általános a hellenisztikus és a korai római mécseken is.[18] A relief díszítésű mécsek elterjedésével az itáliai készítményeken, különösen a nagy tömegcikket jelentő volutás mécseken, a fül eltűnik és ugyancsak fül nélküliek a firmamécsek is. A Rajna menti anyagban általában szalagfüllel készítik az i. sz. I. század, valamint a II. század elején is a mécseket, közöttük a hetvenes években fellépő firmamécseket is.[19] Ezeket a füleket az összeillesztés után helyezték a mécsekre.[20] A későbbi fejlődés során az I. század végétől a firmamécsek füleit, akárcsak később a levélfüleket, a formával együtt öntötték. Az ismertetett két egyszerű mécsnek nincs teljes szalagfüle, hanem csak egy-egy, az olajtartó csészére később ráillesztett kicsiny fülcsökevénye, amely germániai hatásra utal.

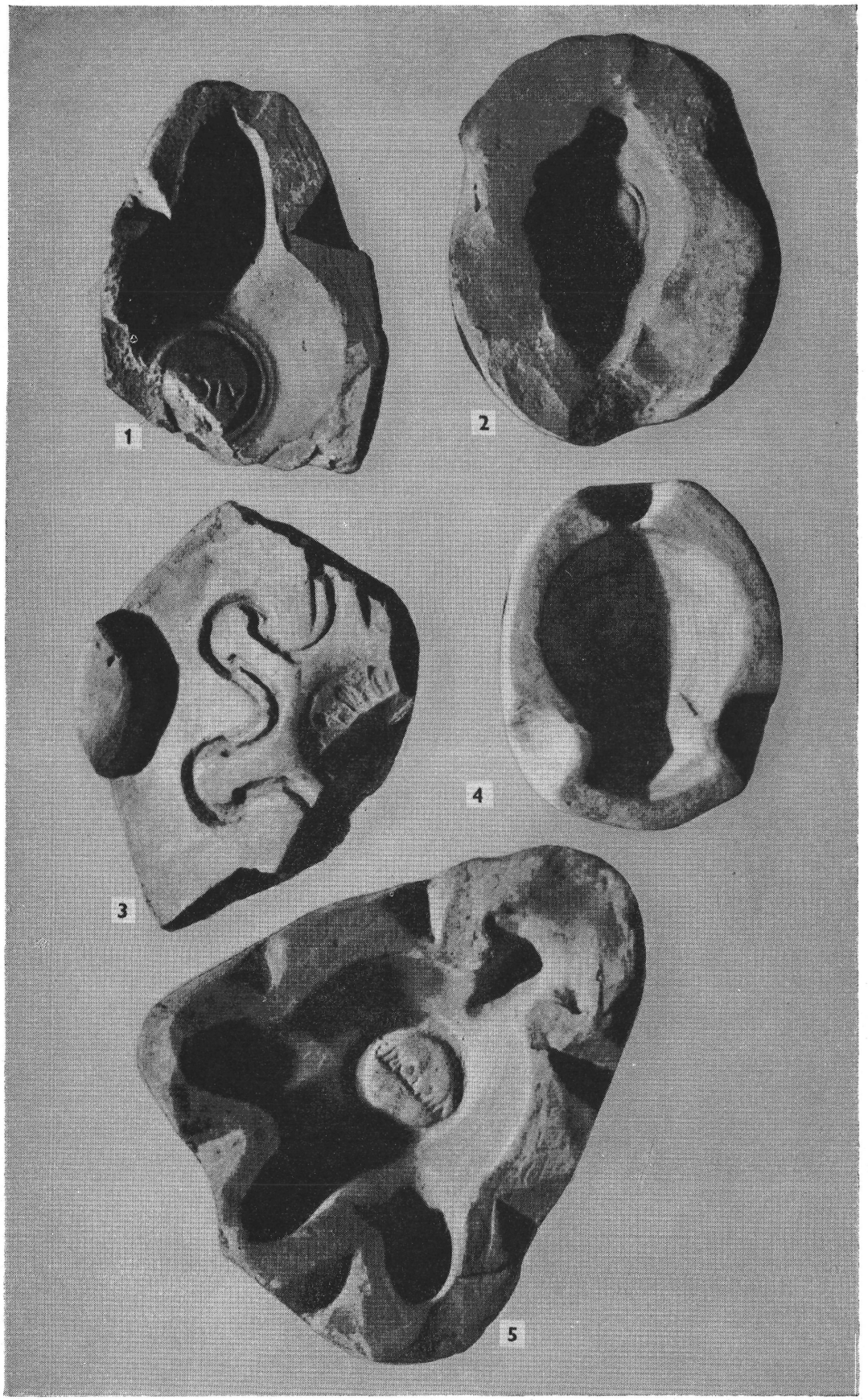
Nagyobb mennyiségben készített durva házikerámia világos tégla színű anyagából készült, a műhelyben talált firmamécses is (1. kép 2). Csatornája az orr felé teljesen nyitott és megfelel Iványi Dóra XVII. típusának.[21] Alján életlen FORTIS bélyeg áll. Tekintettel arra, hogy a firmamécsesek még ebben az időben nincsenek elterjedve Aquincumban — vagy legalábbis nem olyan hosszú ideje, hogy a leformázások következtében a fenékbélyegek élüket elveszthették volna —, feltehető, hogy a mécses mintáját még nem Aquincumban készítették.

Az éremlelet, a bélyegestéglák, valamint a reliefdíszes edények alapján a műhely működési ideje i. sz. 120 körülig, Hadrianus uralkodásának korai éveiig tarthatott.[22]

A katonai anyagszertár melletti fazekastelep

(2. kép ; 9. kép 6—8)

Az 1929. évi ásatások alkalmával került elő a katonai anyagszertár mellett két kis kemence és egy kút.[23] Időben a Kiscelli utcai fazekasműhelyt követhette, sőt korai működési idején még a Kiscelli utcai műhellyel egy időben is dolgozhatott. A fazekastelepen nemcsak mécseket, hanem — ahogy az még a Kiscelli utcai műhelyben is szokásban volt — egyéb kerámiai termékeket is készítettek. Működésének ideje Traianus és Hadrianus korára tehető a műhelyben gyártott egyéb kerámiai termékeknek a közelben húzódó Aranyárok menti temető anyagával történő összevetése után.[24] Még 1929 előtt erről a vidékről behoztak az Aquincumi Múzeumba húsz darab mécsmintát,

2. kép. A katonai anyagszertár melletti fazekastelep

amelyből tizenhét megmaradt.[25] Az anyag erősen kevert, de a formák mind koraiak. Ezek között a minták között van a 32.846. lt. sz. negatív alj (2. kép 4; 9. kép 8), amely az egyetlen volutás mécsminta Aquincum területén.[26]

A mécsek többsége Iványi Dóra (továbbiakban I. D.) XVII. típusához tartozik. Ezek közül három aljon FORTIS, SEXTI és VICT (2. kép 1) formajelzés olvasható. Egy másik aljon a firmajelzés olvashatatlan. A XVII. típusnak megfelelő fedőlap negatív mintából még nyolc darab található. A fedőlap minták korai készítésére utalnak az igen éles körvonalak.

A mécsek öntéséhez többféle agyagot használtak. A 32.859 (2. kép 3), 32.846 (2. kép 4), 51.701, 50.237, és 32.856. lt. sz. darabok anyaga egységesen világos tégla színű, általában elég kemény és éles csengésű. Csak a 32.846 és az 51.701. lt. sz. anyaga porózus. Valószínűleg égetési hiányosság miatt. Színben erősen elválik a többitől négy darab rózsaszínes színezetű mécsesnegatív. Anyaguk igen kemény és éles csengésű agyag. A határvonalak élesek. Az 50.177. lt. sz.-ún (2. kép 5) a VICTORI bélyeg kissé elmosódott, de a 32.853. lt. sz.-ún (2. kép 1) a VICT firmajelzés éles, és nem egyszerű leformázással, hanem bevéséssel készült. A negatív forma fala mindegyik példánynál vastag. Illesztő csapok szolgáltak az egyeztetésre, egyeztető vonásokat csak az 54.610 és 32.848. lt. sz. példányokon találni. Illesztő csapoknak általában kidudorodó, félkör alakú agyaggombokat használtak. Három példányon az illesztő csapok ékalakúak [lt. sz.: 50.177 (2. kép 5), 32.863, 32.855]. Sárgás-világosokker színű a 32.849. lt. sz. fedőminta töredék anyaga. Az agyag erősen porózus, de a határvonalak ennek ellenére elég élesek. Igen kemény az agyaga az egyetlen sötétszürke színű, 32.850. lt. sz. mécses fedőmintának.

Külön említésre méltó a két I. D. IV. típushoz tartozó mécsminta. Jellegzetesen levélfogó alakú a VICTORI F firmajelzésű mécsminta füle (2. kép 1). A későbbi VICT jelzésű mécseknek egyik jellemző ismertetőjele lesz a levél alakú, erősen kiemelkedő fül.

A 32.854. lt. sz. (2. kép 3) és ugyancsak a IV. típushoz tartozó mécs fedőlap negatívjának discusa nem homorú, hanem erősen kidomborodó. A töredékből meg lehet állapítani, hogy a discust rózsa díszítette. A domború discusból még jobban kiemelkedik egy félkör alakú korong. Ilyen félkör alakú korong és rózsadíszű domború discus található a klagenfurti Landesmuseum 3533. sz. mécsesén. Ennél a típusnál a korongot átfúrták és egy vaskorong, valamint egy karika segítségével a mécset felakasztották.[27] A mécs orrain körbefutó bemélyített perem a firmamécs-típusokon használt peremnek felel meg.

A mécsnegatívok anyagából és kidolgozásából megállapítható, hogy a mécskészítmények nem voltak finomak, hanem a tömegárukhoz tartoztak.

Az egységesnek nem mondható, de azért sok közös vonást felmutató anyaggal szemben előkerült két minta, amely nem illeszkedik be teljesen a műhely anyagába. Lehetséges, hogy a durva kidolgozás okozza, hogy a 32.854. lt. sz. darab (2. kép 2) igen életlen, erősen elnagyolt és még az állólapja sem egyenes. Hátraugró kicsiny csökevény füle volt, amely szintén szokatlan a műhely működésének idején.

A 32.858. lt. sz. aljtöredéknek csak a fülrésze maradt meg. A fül tövénél, kétoldalt az öt- és hétégős mécsekre jellemző íves szétágazást lehet megfigyelni. Elüt a korai agyaganyagoktól a minta erősen narancssárgás színű anyaga is.

A műhely fennállásának idején a mécseskészítésre jellemző, hogy a volutás mécsek típusa még tovább él, bár ekkor már csak szórványosan, és ugyanakkor általános az I. D. XVII. típusú firmamécs lesz. Megjelenik a firmajelzések között a VICT jelzés és változata egy XVII. és egy IV. típusú aljon. Ebben az időben gyártanak Aquincumban oly mécseket is, amelyeknek discusa felfelé kidomborodik, és egy, a felfüggesztéshez szükséges, korongot is használnak. E formából öntött mécs háromégős, vagy esetleg az is feltehető, hogy körégős volt (2. kép 3).

Analóg példái Pannónia Ny-i lelhelyein, a klagenfurti Landesmuseumban és Kölnben találhatók. A pannóniai darabok közül egy a soproni kat. temetőből,[28] egy Ószőnyből (jelenleg a bécsi Kunsthistorisches Museumban),[29] egy Szombathelyről[30] és végül az utolsó ugyancsak Szombathelyről[31] került elő. A pannóniai, most felsorolt példányok mind durva kidolgozásúak és életlenek. Közvetlenebb kapcsolatot mutat az aquincumi példány a klagenfurti Landesmuseum anyagában 3533. lt. sz. alatt őrzött mécsessel.[32] Ugyancsak hasonló discus-megoldást találni még Klagen-

furtban egy számozatlan mécsen, valamint Kölnben a Niessen-gyűjtemény három mécsesén.[33] A klagenfurti 3533. sz. mécsnél fennmaradt még a felfüggesztésre szolgáló karika is. A discus kiképzése ugyanúgy rózsaszerűen rovátkolt, mint az aquincumi, valamint a kölni példányoknál. A pannóniai analógiák annyira kopottak, hogy a most felsorolt mécseknél éles határvonalú szirmok alig látszanak. Lehetséges, hogy az aquincumi példány is, hasonlóan a kölni 1725 és 2103. sz. mécsekhez, nem a feltételezett háromorrú volt, hanem az égők körben is elhelyezkedhettek a csésze körül. Ez esetben a mécs hatégős volt. Erre az eshetőségre enged következtetni az is, hogy a forma külső széle ívalakúan hajlik.

Franz Miltner a típus megjelenését a VIBIANI bélyeg alapján, továbbá azért, mert a klagenfurti példány az I. D. XVII. típus korai változatára enged következtetni, az I. század végére teszi. Pannóniában a firmamécsek korai típusainak elterjedése többé-kevésbé néhány évtizedes eltérést mutat, és ez különösen vonatkozik Aquincumra, a provincia K-i városára. Ennek megfelelően a mécsestípusnak jelenléte alátámasztja a műhely datálását a traianus-hadrianusi korra.

A görögországi mécsesipar is ismerte a felfüggesztő karikás, illetőleg korongos megoldást. A későhellenizmus idejében hosszú, vékony, csőszerű testen nagy felfüggesztőkarika foglalt helyet. A korinthoszi anyagból meghatározhatóan egészen az i. e. I. század végéig terjedt e mécsesek gyártása.[34] Az itáliai reliefmécsekkel egy időben a felfüggesztőkarikás megoldás kisebb változtatással még megmaradt.[35] Még ekkor is a felfüggesztő karikát tartó csőszerű testet, valamint magát a karikát utólag ragasztják a discushoz, az eltérés csak az, hogy a karika és a felfüggesztő test jobban tagolt, és a karika jóval nagyobb, mint a hellenizmus utolsó századában. A felfüggesztő karikák ezután eltűnnek és csak a II. században jelenik meg a felfüggesztő korong.[36] Alkalmazása a Ny-i provinciák felfüggesztő korongos típusait időben csak később követi. A germániai, noricumi, valamint a pannóniai példányok használata az i. sz. I. század végétől a II. századon keresztül tart, Korinthoszban viszont csak a II. században jelenik meg.[37] Végső formája a felfüggesztő korongnak a III. századra tehető Görögországban. Egyszerű átlyukasztott korong ez, esetleg egy bordázattal.[38]

A gázgyári fazekastelep

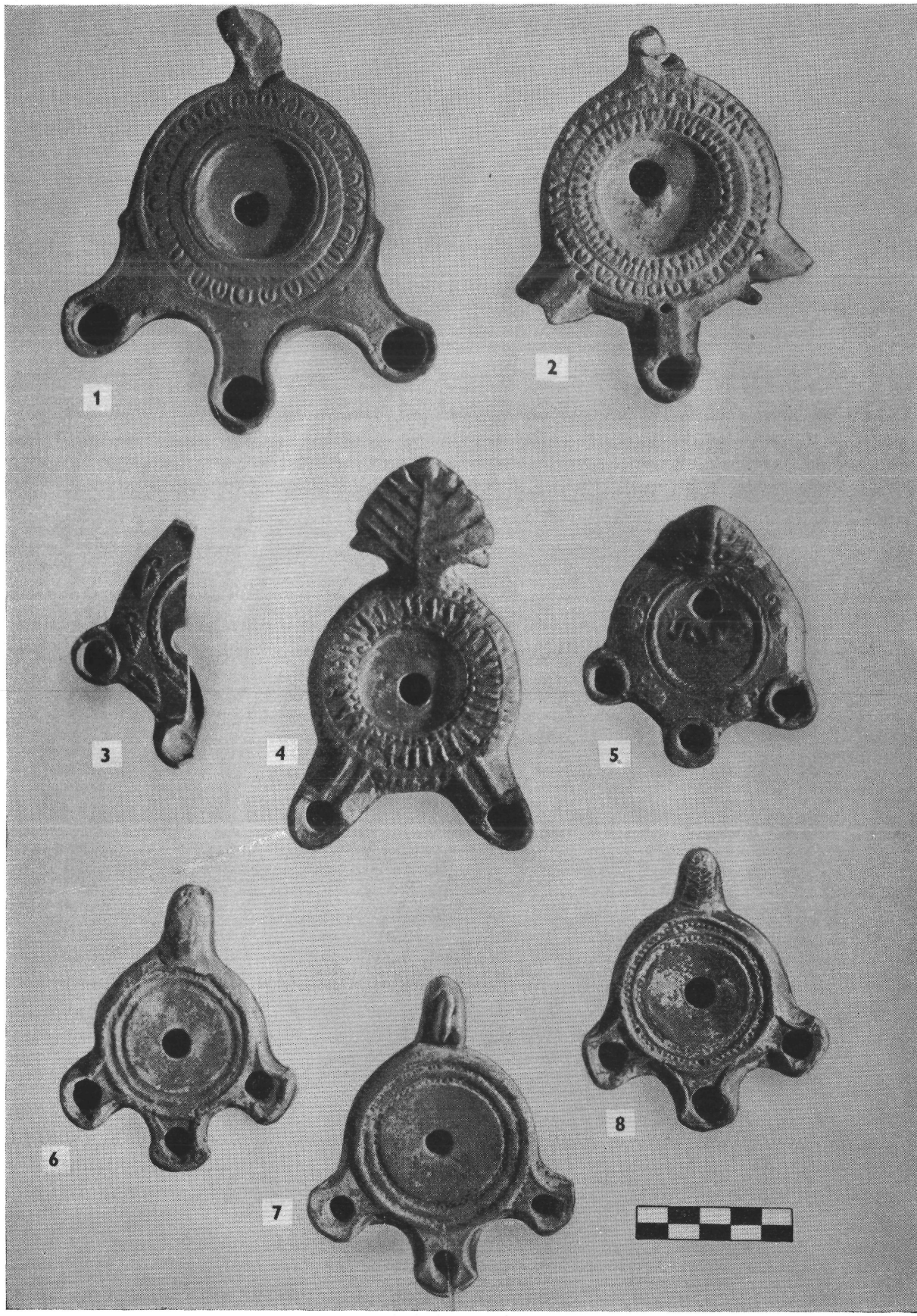
(3—5. kép; 7. kép 3, 7, 9; 9. kép 3—4)

Az anyagot részletesen feldolgozta Kuzsinszky Bálint.[39]

A Gázgyár területén előkerült kerámiai termékek nem mutatnak egységes képet. Kuzsinszky főleg az 1911—12. évi ásatások leleteit dolgozta fel. 1911-ben a Gázgyár építkezései alkalmával a Duna-parti munkálatokkor több mécses került elő a Dunából. Ezeket a mécseket jól el lehet különíteni a többi gázgyári mécsestől és az egész csoport jellegzetesen zárt egységet képvisel. E mécseket gyártó műhely időben megelőzhette a többi, a Gázgyár területén feltárt, mécsest is készítő kemencéket.

A mécsek közül három-három egységes típusú, míg a további kettő egy később általánossá vált forma korai változatára enged következtetni.

Az 50.552. (3. kép 1; 7. kép 7) és az 50.186. (3. kép 4; 7. kép 9) lt. sz. darabok alján VICT bélyeg áll domborodó betűkkel és nem a szokásos firmajelzéseknek megfelelő, kimagasodó, nyomtatott betűtípusokkal.[40] A harmadikon (lt. sz.: 32.408; 3. kép 2) nincs firmajelzés, hanem egy többágú csillag, rózsa, vagy rák elmosódott képe látható.[41] A 32.408 és az 50.552. lt. sz.-úak háromégősök, míg az 50.186. lt. sz. kétégős. Mélyülő discusuk peremén ugyanazokat a díszítő elemeket látni. Az 50.552. lt. sz.-ún a tojás-levél sort kicsiny diagonalis vonalakkal levélszerű részekre bontott szalag követi és az olajlyuk felé két kiemelkedő kör zárja le a díszített vállat. Kicsiny levélfüle letörött, de épen megmaradt a fül alsó fele, amely átfúrt. Az ily módon átfúrt fül a típus korai változatára mutat. A 32.408. lt. sz. mécses valamivel díszesebb, de a díszítés nem oly finom vonalú és kissé elmosódott. A levéltojás sort egy kiemelkedő kör választja el a következő, kis pálcikákból álló, díszített zónától. A pálcikák végén pontsor következik, és a discus válldíszítését egy kiemelkedő kör zárja le. Az átfúrt kisméretű fül alsó töredéke még megmaradt.

3. kép. A gázgyári fazekastelep

4. kép. A gázgyári fazekastelep

A harmadik, 50.186. lt. sz. mécses vállperemét rovátkolt díszítés fedi, majd egy körlezáródás után pálcika-pont díszítés következik. Nagy levélfül emelkedik ki, amelynek hátul bordázott, átfúratlan támasztórésze van.

A most felsorolt mécsesek VICT bélyegűek, és a katonai anyagszertár mellett talált VICT jelzésű mécs, illetőleg mécsek továbbfejlesztései. Ott is az egyik alj, amelyen VICTORI jelzés állott, háromégőjű és levélfülű. A katonai anyagszertár melletti műhellyel való rokonságra mutat az is, hogy a VICT jelzés — mégpedig utólag bevésve és nem egyszerűen leformázva — a 32.853. lt. sz. (2. kép 1) mintán is szerepelt. Így igen jelentőssé válnak a korai fenékbélyegek között a VICT jelzésűek. A VICT jelzésű mécsek készítőjének tevékenységét végig lehet vezetni Traianus korától egészen a II. század ötvenes éveiig.

A VICT névvel kapcsolatosan felvetődik az a kérdés, hogy vajon az ezeket a mécseket készítő mester nem tartozott-e Ressatus fazekasmester felszabadított rabszolgáinak köréhez.

Az aquincumi múzeum 735. lt. sz. alatt őriz egy Juppiternek szentelt kis oltárt az alábbi felirattal :

I O M
VOTUM
VOVIT
VICTOR
RESSATI L. L.

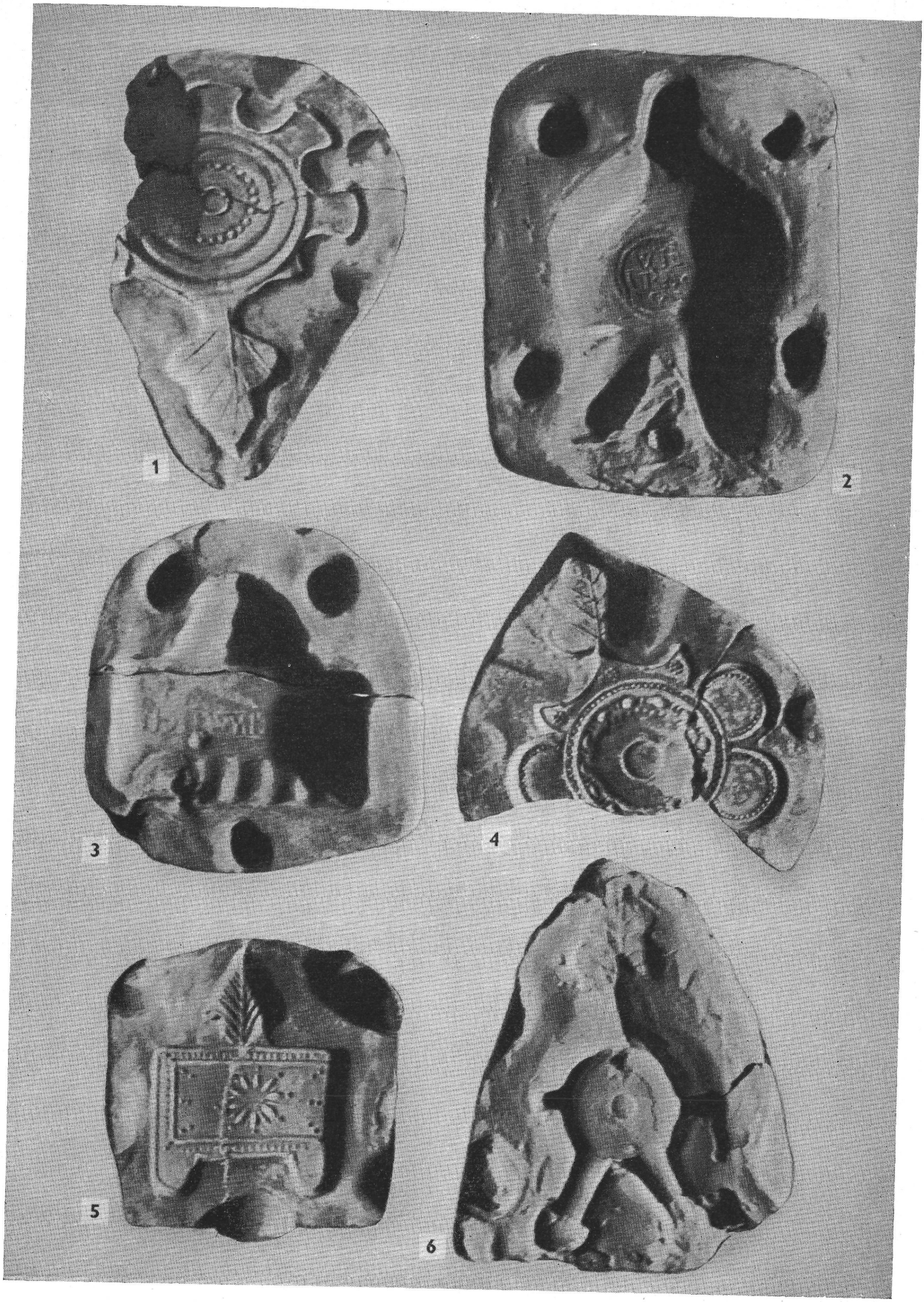
I/ovi/ O/ptimo/ M/aximo/, vutum vovit Victor Ressati l/ibertus/ l/ibens

A felirat szerint Ressatus felszabadított rabszolgája Juppiternek tett fogadalmát teljesítette.[42] Vitás volt, vajon a kő megfejtésnél a RESSATI név után következő L. L. „Ressati libertus libens"-et, vagy pedig „Ressati filius laetus libens"-et jelent-e.[43] Abban az összefüggésben, hogy Aquincumban éppen a fazekasművességgel akkor még teljesen egybekötött mécseskészítő fenékbélyegeként — úgyszólván elsőnek a fenékbélyegek között — VICT név szerepel, arra lehet következtetni, hogy az oltárkövet állító VICTOR azonos a mécseskészítő mesterrel. Az I. század végétől és — különösen a műhelyek kialakulásával — a II. századtól előtérbe kerül az a lehetőség, hogy a műhely tehetséges, törekvő, még rabszolgasorban levő szakmunkását — aki esetleg irányította már a többi rabszolga munkáját — dominusa felszabadítja, és így libertussá válik. A II. század elején, ha a libertus valamilyen ipart folytatott, azt csak patrónusa javára űzhette.[44] Iparával a libertus csak patrónusa beleegyezésével hagyhatott fel, vagy ha maga dignitasba, méltóságba került. A manumissio természetesen nem önkéntes ajándékozó tevékenysége volt a rabszolgatartó dominusnak, hanem az ipart szorgalmas munkával űző rabszolga iparos peculiumra tett szert és megválthatta magát.[45] Különösen érdeke volt ez a rabszolgának az i. sz. II. században, amidőn a rabszolgák helyzete igen súlyossá vált.[46]

Gyakran előfordult, hogy a felszabadított rabszolga vagy hálából, vagy mert patrónusa ezt kikötötte, fogadalmi oltárt állított patrónusa nevében.[47] Ezekben az esetekben az oltár felirata utal arra, hogy libertus állította. A CIL III. 3450. sz. fogadalmi oltáron Victor elmondja, hogy Ressatus libertusa, és ezt nyilvánvalóan azért teszi, hogy háláját vagy kötelezettségét lerója.

Ressatus felszabadított rabszolgájáról tesz említést a 68. lt. sz. felirat, amelyet a dák származású Scorillónak állítottak.

Sajnos, a Victor név egymagában nem árulja el, hogy kelta, illír, dák vagy esetleg germán származású volt-e. Victor jelzésre emlékeztető fenékbélyegű mécses került elő Ressatus működési területétől nem messze, a sztálinvárosi Öreghegy egyik sírjából, amelyet a székesfehérvári múzeum 5447. lt. sz. alatt őriz. A mécses kagylószerűen kiképzett és szalagfüle van. Fenékbélyege VTICT.[48] VICT jelzésű mécses került elő a tűzoltóegyesület házának V. sz. helyiségéből, vállán a szokásos tojáslevél sor díszítés (42.368. lt. sz.). Nagy Lajos korát a II. század második és a III. század első felére teszi. A három orr még kissé volutás kiképzésű és típusban teljesen megegyezik a már ismertetett 50.552. lt. sz.-úval.[49] Készítésének ideje a II. század közepére, vagy valamivel eléje tehető. Nagy Lajos megjegyzi ásatási jelentésében, hogy a gázgyári lakóház építkezéseknél 1930-ban VICT jelzésű mécs került elő egy FORTIS jelzésű mécccsel.

5. kép. A gázgyári fazekastelep

Helyi mesterjelzésnek lehet tartani az ismertetettek mellett azért is a VICT jelzést, mert a aljban a betűk reliefszerűen kidomborodóan és nem élesen vannak beírva.

Az 50.552. lt. sz. mécs orrain még volutás csökevényeket látni, és ebben rokon vonásokat mutat a következő három mécccsel. A 32.403. (3. kép 8), a 32.402. (3. kép 6) és a 32.401. (3. kép 7) lt. sz. mécsek ugyancsak I. D. III. típusához tartoznak, de ugyanakkor közeli rokonságban állnak az V. és VIII. típusokkal.[50] A három orr itt is még a volutás megoldás némi utóhatását mutatja. A discust bemélyített három körben két sor pont veszi körül. A fülrész elég egyszerű, bordázott (3. kép 7), illetőleg bevésett (3. kép 8) díszítésű. Két mécsesen (32.403 és 32.401. lt. sz.) még látszik a festés nyoma. A 32.403. lt. sz. foltosan vörösesbarna színű. Mindhárom mécsnél FABI jelzés található a kettős körrel körülvett aljon. A FABI jelzés betűi igen jellegzetesek, és a későbbi készítmények is megtartják a betűformákat. Mindhárom mécses anyaga kissé porózus, világos rózsaszínbe játszó okkerszínű agyag.

A szögletes lezárású orrok még korábbi típusai a később kifejlődő kerek orrú FABI mécseseknek. Az aquincumi példányok sokkal durvábbak, mint a provincia Ny-i lelőhelyeinek anyaga. Ez azt mutatja, hogy Aquincumba kerül később a típus. A három példányban előkerült és a Gázgyár dunai anyagából származó FABI jelzésű szögletes orrú mécsek az I. D. V. típus későbbi, aquincumi változatai. A négyszögletes orrú mécsek általában három- vagy többégősök.[51] Elterjedési területük Pannónia délnyugati vidéke. Innen kerül a típusnak több változata Aquincumba. A sziszeki lelhelyen előkerült és a zágrábi múzeumban őrzött példányon a discus vállán pont és tojássor díszítés fut körbe. Hat orra és hatalmas, díszített, levél alakú füle van.[52] Jellegzetes a tojássor és a pontsor díszítés. A többi hasonló típusú és díszítésű mécs lelőhelye: Poetovio (1 db), Sümeg (1 db), Szombathely (2 db), Petronell (1 db) és Aquincum (1 db).[53] A korai készítésre utal az is, hogy az általánosan ismert firmamécsek közül korai, OCTAVI jelzésű mécs került elő a dunai anyagból.

A Dunából származó anyagban még két lényeges darab szerepel, az 50.418. (3. kép 5) és a 32.413. (3. kép 3) lt. sz.-úak. Mindkettő reliefdíszes volt. Az egyiken a későbbi jellegzetes levélfül fordul először elő, amelyen egy halszálkásan rovátkolt ágtól jobb és bal felé kiemelkedő peremű levelek nőnek ki. A discus vállát szálkás szélű, hajlított ágú, egymással össze nem érő levelek fedik és a vállát az úgyszólván vízszintes, reliefdíszes discustól egy körbefutó fenyőfaág választja el. A teljesen ép, 50.418. lt. sz. mécs discusán előre ugró oroszlán képe látható. A 32.413. lt. sz. töredéken is reliefdíszítés nyomai mutatkoznak.

E típusnak korai készítője is ismert, mert az aljon kezdeti, igen primitív, tükörírású SIMILI firmajelzés található (3. kép 5; 7. kép 3). A mécsek anyaga éles csengésű, vékony falú, vörös színű anyag.

A korai típusokból, a tűzoltó székház V. sz. helyiségének rétegéből, valamint a katonai anyagszertár melletti anyaggal történt összevetésből — különös tekintettel a VICT jelzésre — és a gázgyári többi kemence működési idejéből következtetve a Gázgyár dunai anyaga Hadrianus uralkodásának késői éveitől 150-ig tehető.

A Gázgyár területén összesen 15 nagyobb tégla- és edényégető kemencét és 22 kisebb körkemencét tártak fel.[54] A körkemencék szolgálhattak a kisebb, finomabb edények, a terrakották és a mécsesek égetésére. Az 1—6. sz. kemencék egymáshoz közel feküdtek, a nagy kemencék közelében. A körkemencék mellett egymásra dobálva kerültek elő a minták, amelyek a tálak, lepényminták, terrakották és mécsek előállítására szolgáltak.[55] A körkemencék szomszédságában nagyobb szárító helyiség feküdt. A kis kemencék környékén készített kerámiai termékek (minták, valamint a lepényminták) alapján lehetett megállapítani a kemencék használatának idejét.[56]

Kiss Katalin feldolgozása alapján megállapítható, hogy a fazekastelep finom anyagot gyártó kis kemencéinek működési ideje a II. század ötvenes éveitől legalább 178—180-ig tartott.

A műhely különböző típusú mécseket készített. A leletek közül könnyen kiválaszthatók azok a darabok — volutás mécsek —, amelyek nem a gázgyári fazekastelep termékei.[57] E mécsek készítésére szolgáló negatív minták nem kerültek elő a gázgyári telep területén. Használatuk a korai időkre mutat és jelzi, hogy a telep már azt megelőzően megkezdte működését, hogy a fino-

mabb terra sigillata utánzat, lepényminta és mécs gyártására áttért volna. Kuzsinszky Bálint ezek között a mécsek között említi az 54.581. lt. sz. FABI jelzésű mécset. Ez a mécses kétségtelenül nem mutat kapcsolatot a hat kis kemence mécsesanyagával, ellenben pontosan beiktatható a Dunából előkerült anyag és a macellum alatt talált mécsesek fejlődési sorába.

A nagyszámú mécsnél még jelentősebb az, hogy igen sok negatív forma került elő. Így tovább lehet követni azt a fejlődési utat, amely a biztosan helyi készítményeken keresztül vezet a II. század első éveitől egészen a III. század végéig. Az I. D. XVII. típusú firmamécsek nagy számban fordulnak elő, de mellettük még több jelentős típuscsoportot is meg lehet különböztetni. A firmamécseknek nagy számban való megjelenése a gázgyári fazekastelep anyagában lehetővé teszi a firmamécsek aquincumi használatának szűkebb időhatárok közé történő datálását. Ugyanis oly firmamécsek, amelyeknek jelzései jól olvashatók lennének, az időrendben következő műhely — a macellum alatti telep — anyagában már csak ritkán jelennek meg. A gázgyári műhelyek tevékenységéről képet ad az áttekinthető táblázat.

A gázgyári fazekastelepen talált mécsesek és mécsesnegatívok feliratai igen fontosak, mert így nyomon követhető a mécseskészítő mesterek tevékenysége. A Dunából előkerült anyagból már ismeretesek a VICT, FABI és SIMIL jelzésű mécsek. Mindhárom név a tükörírásból, a domborodó betűs írásból, valamint a helyi jellegű formából következtetve arra mutat, hogy a mécseskészítők helyi mesterek lehettek.

A Dunából előkerült anyag FABI mécseinek folytatása fellelhető a Gázgyár kis kemencéi között is (M 14. sz. ; 4 kép 6).[58] Ez a példány teljesen hasonló a Dunából előkerült 32.403. lt. sz. mécshez (3. kép 8). Még kicsiny fülén is egészen hasonló, ágszerű rovátkák vannak.[59] A FABI jelzésű készítményeknek még volutás orra emlékeztető szögletes orrlezáródásuk volt. E típust kapcsolatba lehetett hozni a nyugat-pannóniai fejlődéssel. A Gázgyár kis kemencéinek anyagában a háromégős mécseket öt- és hétégősek váltják fel. Az új mécseknek falvastagsága és agyaga is különbözik az átlag mécsekétől. Az orrokat most már lekerekítik, a fogó nagyobb alakú levélfül és az oldalt kiinduló két volutacsökevény is jól látható. A volutacsökevényekből adódó háromszögű kis teret pontokból szerkesztett rózsákkal töltötték ki. Több ilyen mécs maradt ránk így az M 1. (4. kép 5), M 15. (4. kép 3, 8), valamint a hétlángú Gd 64. sz. A bélyeg továbbra is a gondosan kidolgozott FABI, illetőleg FAB jelzés. A finomabb változatnál gyöngysor veszi körül az égőket és a discust. A discus díszítéséhez hozzátartozik egy astragalos karika, valamint egy pontsor. Első nyomait a FAB bélyegnek Nagy Lajos ásatási jelentése szerint a Kiscelli utca 77—79. sz. alatti fazekasműhelyben találták meg.[60] A jellegzetes FABI bélyeget viseli a már említett gázgyári dunai anyagnak két I. D. III. típusú, szögletes orrú mécse. Teljes bizonyosságot nyújt arra, hogy a FABI bélyeget használó mester valóban Aquincumban dolgozott, a gázgyári kis kemencék anyaga egyik VIII. típusú mécsesének negatív formája (5. kép 1 ; 8. kép 6). A forma hátlapján, amely törött, a következő felirat olvasható : „BI FECIT FOR". A betűtípusok ugyanolyanok, mint a fenékbélyeg betűtípusai. Kuzsinszky Bálint (Fa)bi fecit formam szövegre egészítette ki a negatív forma fedőlapjába bevájt feliratot.[61] A felirat alatt ugyancsak bevájva egy galamb rajza tűnik elő. A FAB jelzéssel nemcsak a mécseseket különböztették meg, hanem a mester fazekas tevékenységet is végzett, mert az egyik ugyan csak galambot ábrázoló negatív formának hátlapján FABI jelzés áll.[62] A FAB bélyeget viselő egyik már említett igen finom kidolgozású mécs (M 1. sz. ; 4. kép 5) negatív fedőlap mintája is előkerült (Mm 79. sz. ; 5. kép 4). Az M 1. sz. mécses égőinek helye átfúratlan, így feltehető, hogy további pozitív formának használhatták.[63]

A FAB készítmények hamar kedveltté válhattak, mert VICT jelzésű mester mellett ő az a mécseskészítő, akinek nevét — a jellegzetes domború relief betűkkel — mint firmajelzést használják és megtartják több mint egy évszázadon keresztül. Firmajelzése közismert lehetett nemcsak Aquincumban, hanem Pannónia déli területein is. Az eszéki múzeum őriz egy I. D. VIII. típusú mécset, amelynek fenékbélyege FAB.[64] Elesik az a lehetőség, hogy maga FABIUS a mécseket Eszéken készítette volna, és hogy innen került volna Aquincumba, mert a VIII. típus a III. és az V. típusból — az anyagból levezethetően — Aquincumban alakult ki. Az eszéki példány még a VIII. típusnak is csak egy későbbi változata, amely az aquincumi készítményekkel összehasonlítva

a III. század első évtizedeiben készülhetett és a macellum alatti, a későbbiekben ismertetendő anyaggal rokon.

A VICT jelzéssel, amelynek útját végig lehetett kísérni a katonai anyagszertár melletti műhelyen, valamint a Dunából előkerült anyagon, a kis kemencék környékén már csak szórványosan találkozunk. Az I. D. XVII. típusú, Gd 26. sz. mécsen a betűk egyenetlen nagyságúak és nem annyira jellegzetesek, mint a dunai anyagnál. Az egyenetlen bekarcolás jelzi, hogy nem lemásolt, hanem eredetileg itt készített mécsesről van szó. A VICT bélyeg ugyancsak kapcsolatokat mutat Mursa felé. Az eszéki múzeumban két típusú változata is szerepel a VICT bélyegnek. Az egyik I. D. XVII. típusú, a másik az ugyancsak — mint ahogy a későbbiekben ismertetésre kerül — az Aquincumban kialakuló I. D. IX. típusú.[65]

A SIMIL bélyeg többé nem fedezhető fel, és úgy látszik a készítő már nem dolgozik a kis kemencék működésének idején.

Az első FABI és VICT jelzések mellett már a SIMIL bélyeg is újabb volt, hiszen nem vezethető vissza a kezdeti két műhelyig. A kis kemencék anyagában most több olyan név szerepel, amely az újabban megjelenő készítőkkel kapcsolatos. Az új mécseskészítők az alábbiak : Pacatus, Petilius, Maximinus, Aq. Secundus, Saturnus, Florentinus, Ermocatus.

A FAB és VICT bélyegeknél említett és Mursa felé utaló kapcsolatokra enged következtetni az Mm 81. sz. mécsminta töredékes ATI felirata, amelyet a mester formáló pálcájával mélyített be a készülő negatív formába. Pacatus elsősorban díszes kerámiát készítő mester volt. A mécsformán kívül egyéb aquincumi mécseken neve nem fordul elő, de az eszéki anyagban két mécses is viseli a PACAT firmajelzést.[66]

PETILIUS mesterről is kétséget kizáróan meg lehet állapítani, hogy ő maga készítette a mécseseket és a mécses-negatívokat. Az Mm 69. és Mm 22. mintákba a formáló pálcával bemélyítette nevét. A fenékrészen található bekarcolás már egyébként is jelzi, hogy a negatív is helyi készítmény, de minden kétséget eloszlat a külső oldal töredékes felirata :

../PETILIUS
PR/OVINCIALIS
FECI

Az Mm 74. sz. (5. kép 5; 8. kép 3) I. D. IX. típusú, kétorrú négyszögletes mécsesnegatív fedőlapjának külső oldalán ugyancsak a formáló pálca hegyes végével bemélyítve PETILI felírás áll. A IX. típus körébe tartozik az ugyancsak PETILIUS névvel jelölt hétégős Mm 78. sz. mécsminta.[67] Bélyegjelzései a kerámiaanyagon is előfordulnak.

MAXIMINUS kerámiakészítés mellett mécseskészítéssel is foglalkozott. Két mécsmintája még teljes, kettőnek pedig a fedőlapja maradt meg. Az Mm 21. és Mm. 67. sz. alj- és fedőminták teljesen egymásba illenek. A fedőlap külső oldalán két vége felé kissé egymáshoz közeledő egyenes vonalak között áll a MAXIMINI jelzés. Ugyanilyen módon fordul elő a név az Mm 68. sz. mintán, alatta és felette egy-egy benyomott lábfej látható. MAXIMINI jelzésűek még az Mm 71. és Mm 73. sz. minták. Maximinus mintáira jellemző, hogy külső oldalaik kivétel nélkül szögletesek és a firmamécsek típusához tartoznak. Az Mm 64. sz. mécsnegatív discusán a készítő fejet mintázott meg.[68] A fejábrás mécsek jelenléte a gázgyári anyagban mutatja, hogy az I. D. XVII. típusú mécsek korai változatainak készítése Aquincumban csak a II. század közepén kezdődik.

Kurzív írással bevésett fenékbélyeg eddig csak azokban az esetekben fordult elő, amidőn helyi mester készítményei kerültek napvilágra.[69] Így feltehető, hogy mindazokban az esetekben, amidőn nem szabályosan benyomott firmajelzés fordul elő, a mécsnegatív készítését helyi mesternek lehet tulajdonítani. Több ilyen bekarcolt bélyeg található a gázgyári anyagban, főleg azokon a típusokon, amelyek pannóniai — szűkebben aquincumi — helyi típusok továbbfejlődésének feltételezhetők.

Az M. 11. sz. I. D. IX. típusú mécs bemetszett fenékbélyege : AQ-SECUN.[70] E felírás a Dc 27. sz. aquincumi szórvány leleten is előfordul.[71] A jelzés a készítőnek a műhelyben betöltött szerepére látszik utalni.

Az Mm 64. sz. mécsminta (5. kép 6; 8. kép 8) I. D. XVII. típusú, kétorrú mécs negatív mintájának teteje. A minta külső oldalán két bevésett vonal között egy szótöredék vége, majd SATURNI felírás áll. A többlángú IX. típusú mécsek közé tartozott az a negatív alj (Mm 24. sz.), amelyben két vonal között (F)LORENTINUS FECIT felirat állott.[72]

Végül az egyik igen durva minőségű, erősen porózus alj negatív minta fenékrészén, rosszul olvashatóan, talán PUTEI ERMO CATS felirat fordul elő három sorban.[73]

A névbélyeges jelzéseken kívül az egyik készítő mécseseit kicsiny fácska-jellel látta el. Ezek a mécsek a XVII. típushoz tartoznak és a fácska a firmabélyeg helyén áll. A 32.079. lt. sz. mécsen — a gázgyári kis kemencék anyagából — elmosódott FORTIS jelzés felett áll a kis fácska. Ebből következtethető, hogy a készítő rendes FORTIS XVII. típusú mécset mintázott le, de megkülönböztetésül saját jelzését is belevéste munkájába. A fácska jelzés a kis kemencék anyagán kívül a most ismertetésre kerülő macellum alatti műhely anyagában is szerepel. A készítmények elterjedési területe jelentős, mert a brigetiói Jaróka-sírmező 52. sz. sírjából került elő egy változata,[74] míg ugyancsak hasonló fenékbélyeg fordul elő az eszéki múzeum anyagában is.[75]

Mint már ismertetésre került, a gázgyári kis kemencék anyagában szerepelt először a helyi fejlődés során kialakult VII. és IX. típus.

A fazekastelepet 178 körül, a markomann háború utolsó éveiben felhagyják.[76] A mécsesek készítése azonban nem szűnik meg Aquincumban, sőt ugyanazokat a mesterneveket látjuk megjelenni a III. század elején, amelyek a gázgyári anyagból már ismertek voltak.

A macellum területén feltárt fazekastelep

(6. kép; 7. kép 4, 6, 8)

1929-ben a papföldi ásatások során a polgárváros területén a macellumtól délre több építési réteg alatt egy fazekastelep maradványa került elő sok anyaggal.[77] A fazekasműhely hirtelen tűzvész áldozata lett. A rétegben talált III. Gordianus-érem szerint i. sz. 240-ig működhetett.[78] Ugyanazok a típusok fejlődnek tovább, amelyeket a gázgyári fazekastelepen készítettek. Alaptípusaik hasonlóak, azonban mégis eltérést mutatnak egymástól e két műhely készítményei. A gázgyári példányok gondosabban kidolgozottak, finomabb díszekkel ellátottak voltak, míg a macellum alatti raktár anyagából főleg elnagyolt durva példányok kerültek elő, bár szerepel a leletek között néhány vékony falú finomabb készítmény is. A Gázgyár mellett a Dunából előkerült anyagból ismert IV. típushoz hasonló mécs is előfordult (6. kép 10). Discusán már csak a két bevésett kört lehet megkülönböztetni. Az aljon alig kiálló, egyenetlen talpgyűrű foglal helyet.

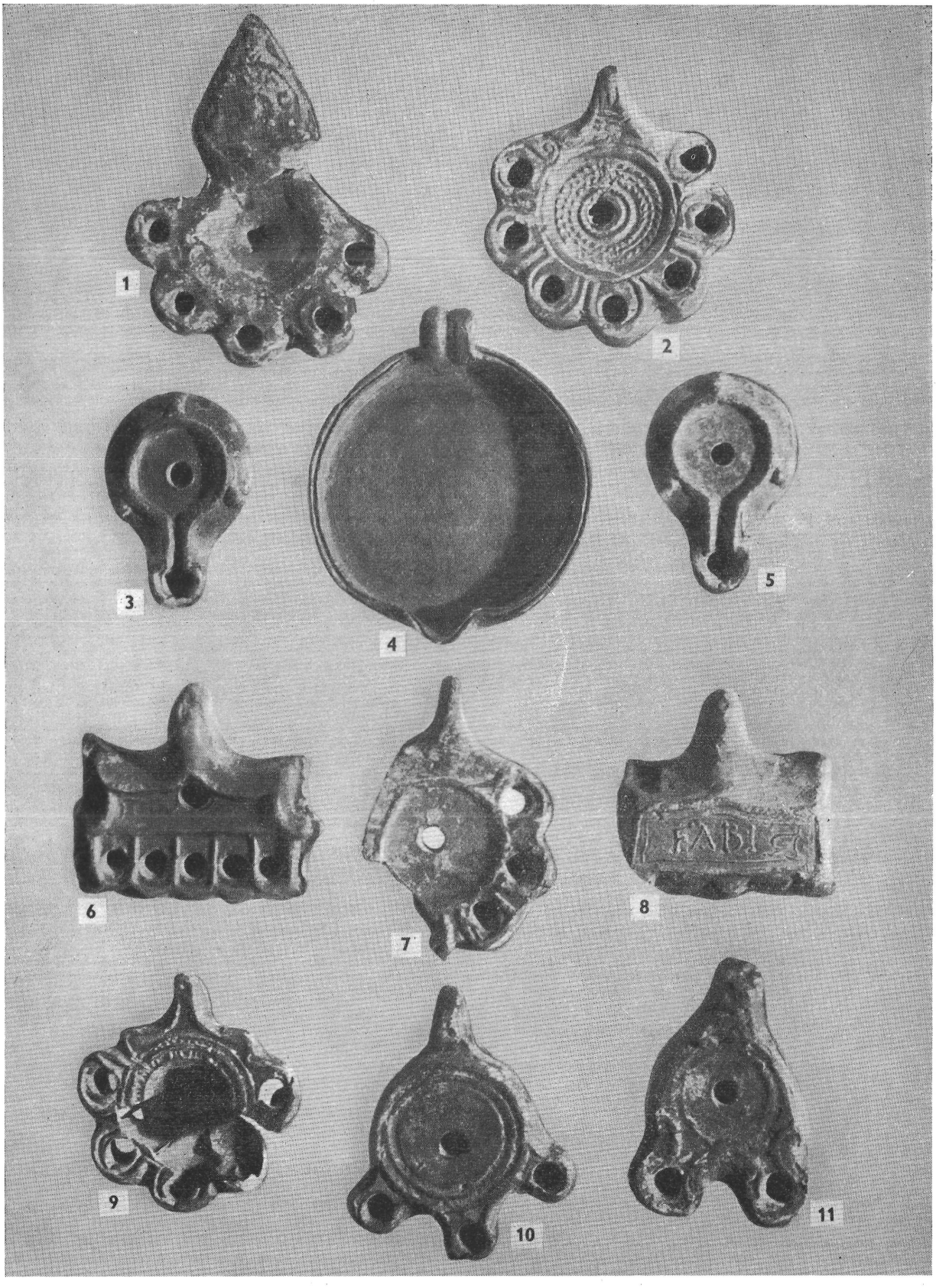
A mécsek anyaga rózsaszínbe tetsző, világos okker színű agyag. Csak a készítmények minőségében van igen nagy eltérés. A vékony falú mécsek mellett [lt. sz.: 32.960, 32.959, 32.958 (6. kép 9), 32.955, 32.953, 32.952 (6. kép 7)] közepes [lt. sz.: 32.957, 50.219 (6. kép 2), 32.951 (6. kép 8)], sőt egészen vastag falú mécsek is akadnak [lt. sz. 32.950 (6. kép 11), 32.948].

A lenyomatokból megállapíthatóan a finomabb öntőminták mellett [lt. sz.: 32.958 (6. kép 9), 50.219 (6. kép 2)] használtak kevésbé finom díszű [lt. sz.: 32.952 (6. kép 7), 32.955, 32.957, 32.960, 32.959], sőt egészen elkopott díszítésű mintákat [lt. sz.: 32.956 (6. kép 10), 32.950 (6. kép 11), 32.948]. Kirívó az anyagból az 50.352. lt. sz. (6. kép 1) mécs igen durva vonalaival és fülével.

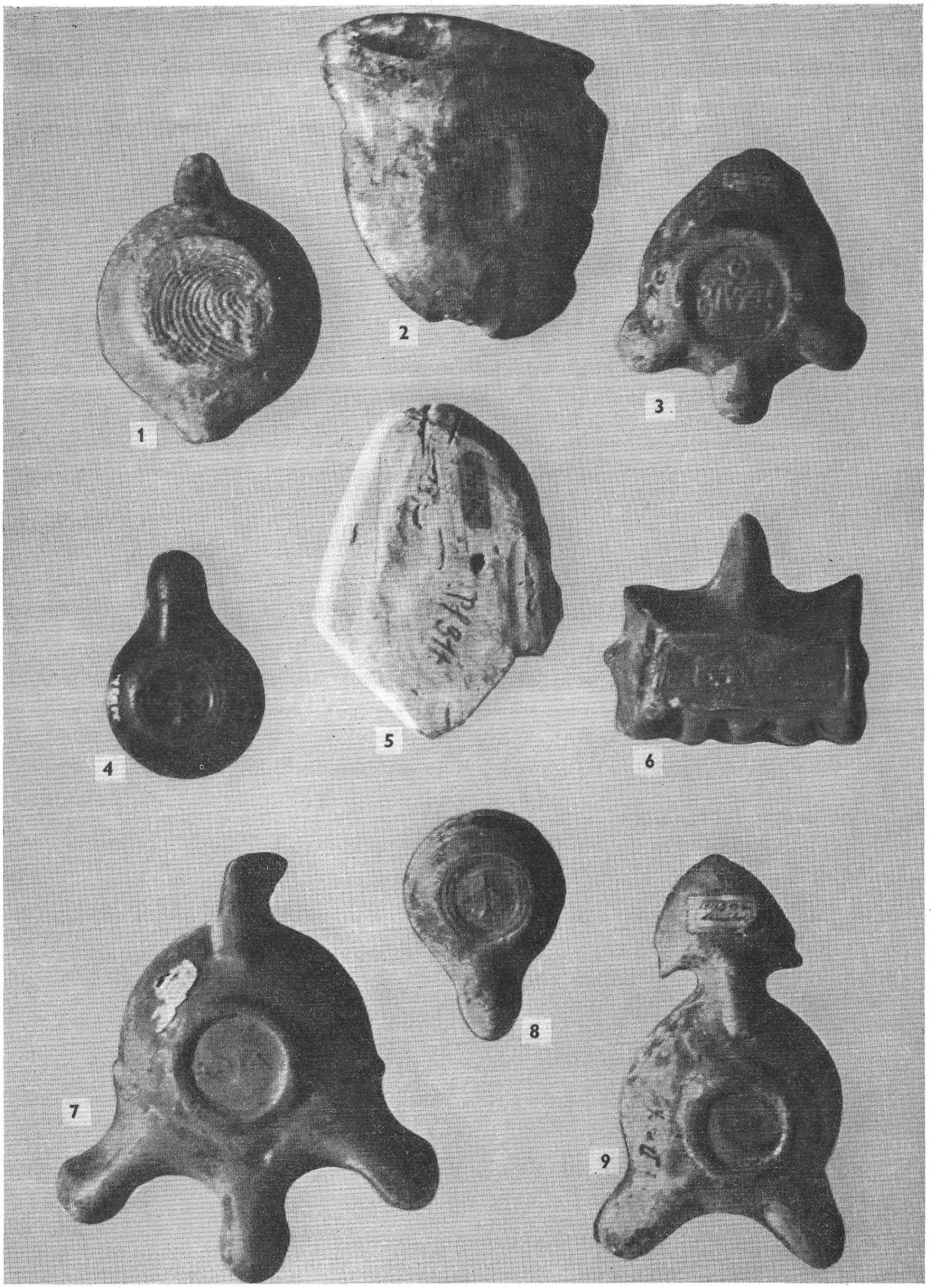
A 32.955, 32.952. (6. kép 7) és 32.957. lt. sz. mécsek a gázgyári fazekastelep Mm 60. sz. formájának teljesen hű lenyomatai.[79]

A FABI készítmények elmosódott életlen típusai is ismertek. Ezek a mécsek folytatásai a gázgyári fazekastelepen készített, hasonló fenékjelzésű daraboknak [lt. sz.: 50.219 (6. kép 2), 32.951 (6. kép 8)].

A Gázgyár anyagához képest, ahol a IX. típusnak lapos, egymástól elválasztott orrú változatai jelentek meg, ennél a műhelynél az olajtartó csészék viszonyítva hosszúságukhoz és széles-

6. kép. A macellum területén feltárt fazekastelep

7. kép. 1—2. A Kiscelli utca 77—79. sz. alatti fazekastelep. 3, 7, 9. A gázgyári fazekastelep. 4, 6, 8. A macellum területén feltárt fazekastelep. 5. Mécseskészítő műhely a gázgyári munkáslakások helyén

ségükhöz, sokkal magasabbak lesznek, kiugró orraik egymásba folynak és elválasztó vonalként csak egy-egy bordázat jelenik meg. A 32.951. lt. sz. (6. kép 8) fenékbélyege mellett egy elfekvő levéldísz található. Analóg példája ugyancsak FABI jelzéssel a szórványleletként előkerült 50.461 (6. kép 6) lt. sz. mécs. E mécs fedőlapján PRIMI IUL FEC betűk nyomai láthatók. A két mécses azonban kisebb részleteiben eltér egymástól. Erősen bordázott elülső oldaluk a 32.951. lt. számún háromosztatú, míg az 50.461. lt. számún ötosztatú. Hasonló domborodó levéldíszítés található a dáciai anyagban Marosvásárhelyen.[80]

Ugyancsak a gázgyári mesterjelzések hatását mutatják a XVII. típus mécsei, amelyeknek alján reliefszerűen fácska domborodik ki. Négy ilyen példány fordult elő [lt. sz. : 32.943, 32.939, 32.938 (6. kép 3), 32.936 (7. kép 4)].

A XVII. típus két firmajelzése is előfordul a gázgyári fazekastelep anyagában. Egy SEXTI és egy FORTIS jelzésű mécs került elő. Eltérés a Gázgyár anyagával azonban abban mutatkozik, hogy a tíz darab XVII. típusú mécs közül csak az említett kettőn volt firmajelzés. (A típusok és bélyegek megoszlása az áttekintő táblázaton.)

Előfordult a műhely anyagában egy XX. típusú nyitott tál alakú mécses, a kicsiny kiugró orral és kétosztatú, bordázott szalagfüllel (6. kép 4). Anyaga szürke színű.

Mécseskészítő műhely a gázgyári munkáslakások helyén

(1. kép 4, 7—9 ; 7. kép 5 ; 9. kép 1—2)

1911-ben és 1912-ben a papföldi ásatások során a múzeumtól ÉK-re a gázgyári munkáslakások építése alkalmával az aquincumi múzeum kutatásokat végzett. Több kerámiaanyagot gyártó műhely került elő. A kelta szentély közelében egy kicsiny fogadalmi Venus-szobrokat készítő műhely és egy olyan műhely nyomai tűntek elő, ahol kizárólag csak mécseket készítettek.[81] Az igen sok, összesen 39 darab, mécses negatív minta, illetőleg töredéke, jelentősen megnövelte a múzeum mécsesanyagát. A műhely a macellumtól délre eső telepet követően működött és anyaga a császárság késői korszakára utal.

Az a közvetlen kapcsolat, amely a macellum alatti telepig a műhelyek során keresztül világosan követhető volt, itt már nem mutatható ki. Az egyes típusok ugyan még tovább élnek, de kizárólag csak típusban hasonlóak, mert ezen kívül alig fedezhetők fel azonos elemek. A két mécseskészítő műhely között még kellett olyan telepnek lennie, amely e különálló műhely anyagát a többivel összekötötte.

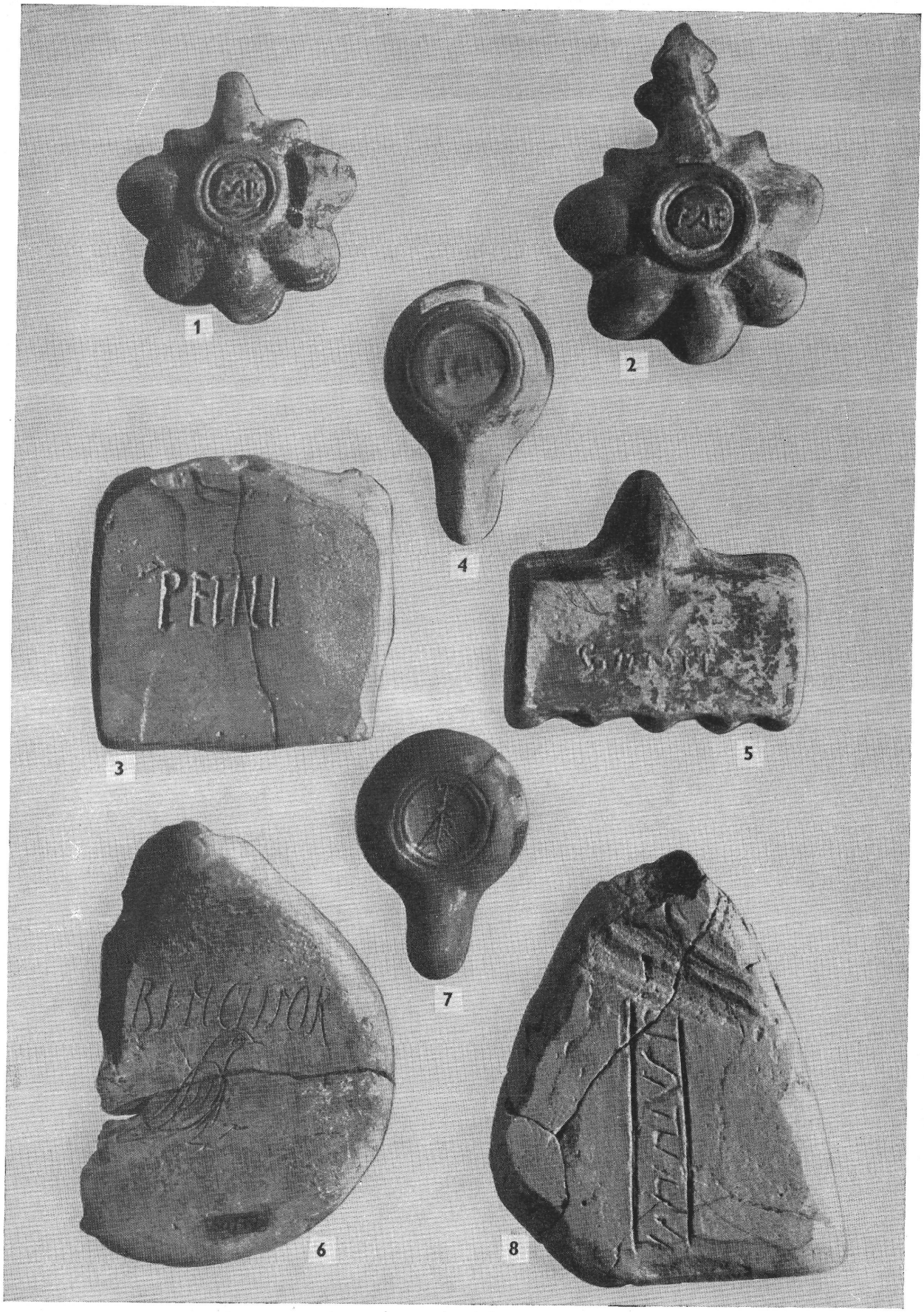
A közvetlen kapcsolat megszakadása mellett még több olyan tényező merült fel, amely arra enged következtetni, hogy a műhely működését a III. század végén, de esetleg a IV. század elején, az ókeresztény mécsestípusok megjelenéséig folytathatta.

A firmajelzéses mécsek egy kivételével nem fordulnak elő az anyagban, és csak néhány darabon tűnik úgy, mintha lekopott és a sok lemásolástól már teljesen eltűnt formajelzés lett volna a bemélyedő talpon.

A firmamécsek elenyésző száma feltűnő, mert a III. század közepén, amidőn már a macellum alatti telep anyagából megállapíthatóan a firmamécsek Aquincumban kezdenek háttérbe szorulni, a provincia egyéb vidékein még gyártják őket.[82]

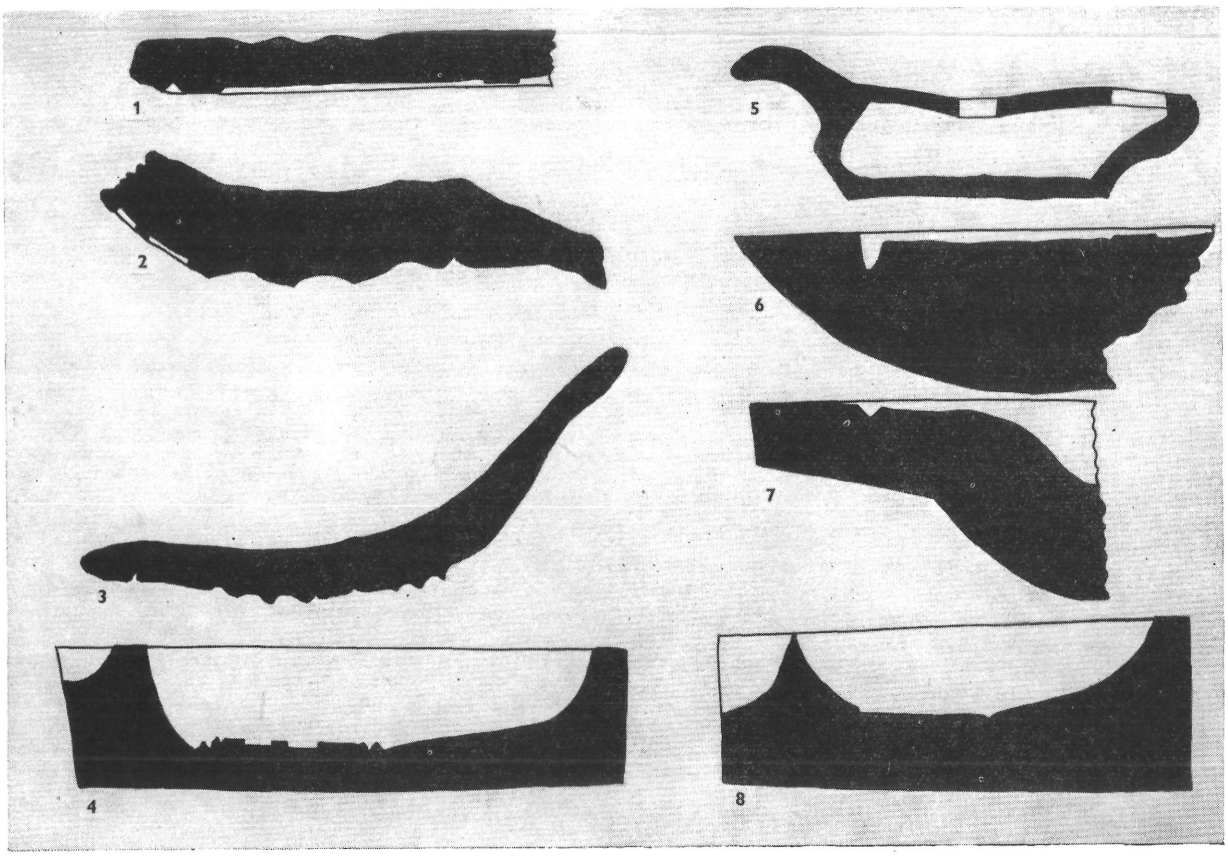
A műhely késői datálásához támpontot nyújt az is, hogy az egyes darabok igen durvák, porózusak és sok helyen az egyszerű leformázás helyett a negatív mintán utólag beszurkált kis lyukakkal díszítenek. A kopott és életlen mintát így akarják felfrissíteni [lt. sz. : 50.334, 54.611, 51.706 (1. kép 8), 51.851].

A műhely jellegzetes darabjai a IV. típus változatai. A kétégős mécsek discusát gyakran rózsa díszíti. Gyakori a discuson, orron és fülön a bemélyített pontdíszítés [lt. sz. : 51.854, 51.706 (1. kép 8), 54.613, 50.334, 54.630, 51.854, 50.334]. Több negatív minta tanúsága szerint a vállon hullámos vonal futott körbe és az egyes hullámokban pont díszt alkalmaztak [lt. sz. : 51.706 (1. kép 8), 54.600, 54.641, 54.651]. A díszítések általában egyszerűek, csak az 54.634. lt. sz.

8. kép. A gázgyári fazekastelep

mécs mutat finomabb kidolgozást és fenyőág, valamint szőlőlevél motívumokat. Jellemző a mécsminták többségére, hogy a díszítőelemek igen kopottak és sok lemásoláson mentek keresztül. A discus körülzárása fenyőág körrel gyakori, de a fenyő-koszorú tagolása már nem éles. Az 54.490. lt. sz. VIII. típusú mécs vállán szőlőlevelek találhatók, ugyanaz a motívum előfordul a 46.623. lt. sz. mécs discus peremén is. A XVII. típus átalakul. Már a IV. típusnál (54.551. lt. sz.) is tapasztalható a változás. Az égőt körülvevő perem felső részébe halszálkaszerűen bemetszett vonalakat húznak. Ez a fogazat a XVII. típusból átalakult mécs minden fajtáján megjelenik [lt. sz. : 54.647, 54.637 (1. kép 7)]. Jellegzetessége még ezeknek a mécseknek az igen nagy fül [lt. sz. : 54.490,

9. kép. 1—2. Mécseskészítő műhely a gázgyári munkáslakások helyén. 3—4. A gázgyári fazekastelep. 5. A Kiscelli utca 77—79. sz. alatti fazekastelep. 6—8. A katonai anyagszertár melletti fazekastelep

54.611, 51.706 (1. kép 8)] és a vastag széles talpgyűrű. (A típusok megoszlása az áttekintő táblázaton.

A felhasznált agyaganyag nem mutat egységes képet. A mécsesek között előfordul az egyszerű, okker színű agyag (lt. sz. : 54.635, 54.490, 54.440, 54.551), valamint az igen jól kiégetett sötét rózsaszín színű. Az 54.545. lt. sz. mécs anyaga téglavörös színbe játszó élénk narancssárga. Ez az anyag előfordul a mécsmintákon is ; igen porózus és csak a késői időkben használják [lt. sz. : 54.634, 50.486, 54.656 (1. kép 9 ; 7. kép 5)]. A többi negatív minta anyaga az egyszerű világos okker színű agyag. Előfordul még a szürke színű negatív minta is.

A műhelyek anyagában az i. sz. II. század első éveitől megszakítatlan sor vezet a III. század közepéig. A III. század közepe után is állítanak fel újabb műhelyeket, ezt bizonyítja a papföldi, gázgyári munkáslakások helyén végzett feltárásokkor előkerült mécses- és mécsesnegatív anyag is, de a fejlődést az eddig előkerült leletek alapján már nem lehet megszakítás nélkül követni. Aquincum mécsesiparának az a jelentősége, hogy a II. századtól lehet fejlődéséről összefüggő képet kapni, amidőn a többi provincia anyaga már nem ad megfelelő felvilágosítást.

A HELYI MŰHELYEK, A MŰHELYANYAGOKBAN ELŐFORDULÓ TÍPUSOK ÉS FIRMAJELZÉSEK, VALAMINT A HELYI MESTEREK MŰKÖDÉSÉNEK IDŐRENDI TÁBLÁJA

103–107 i. sz.

A Kiscelli utca 77—79. sz. alatti fazekastelep

Típus	Mécs	Minta	Firmajelzés	Mécs	Minta	Helyi mester	Mécs	Minta
XVII.	1 db		FORTIS	1 db				

A katonai anyagszertár melletti fazekastelep

Típus	Mécs	Minta	Firmajelzés	Mécs	Minta	Helyi mester	Mécs	Minta
I/c.	1 db					VICT	1 db	
III.	2 »					VICTORI	1 »	
IV.	1 »							
XVII.	10 »							

150

A gázgyári fazekastelep

Típus	Mécs	Minta	Firmajelzés	Mécs	Minta	Helyi mester	Mécs	Minta
III.	3 db		OCTAVI	1 db		FABI	3 db	
IV.	1 »					SIMIL	1 »	
VIII.	2 »					VICT	1 »	
XVII.	3 »							

Mécseskészítő műhely a gázgyári munkáslakások helyén

Típus	Mécs	Minta	Firmajelzés	Mécs	Minta	Helyi mester	Mécs	Minta
I/c.	5 db		ACELI	1 db		FAB	2 db	1 db
III.	10 »	3 db	AGILIS	1 »		ERMOCATS		1 »
VIII.	3 »	4 »	APRIO		1 db	FLORENTINUS		1 »
IX.	2 »	5 »	CASSI	1 »		MAXIMINI		4 »
XV.	2 »		CRESCE(N)S	2 »	1 »	PACATI		1 »
XVII.	67 »	46 »	C. DESSI	1 »		PETILI		3 »
			FAOR	4 »	1 »	SATURNI		1 »
			FORTIS	21 »	4 »	AQ. SECUN		1 »
			IEGIDI	2 »		VICT	1 »	
			LUCIUS	5 »	3 »	VICTORINI	1 »	
			L. NARI	2 »			5 »	2 »
			NERI	2 »				
			SEXTI	3 »	2 »			
			SUPER	1 »				
180			VIBIANI	2 »				

A macellum területén feltárt fazekastelep

Típus	Mécs	Minta	Firmajelzés	Mécs	Minta	Helyi mester	Mécs	Minta
IV.	3 db		FRONTO	1 db		FABI	4 db	
VIII.	9 »		SEXTI	1 »			4 »	
IX.	1 »							
XV.	1 »							
230 XVII.	10 »							

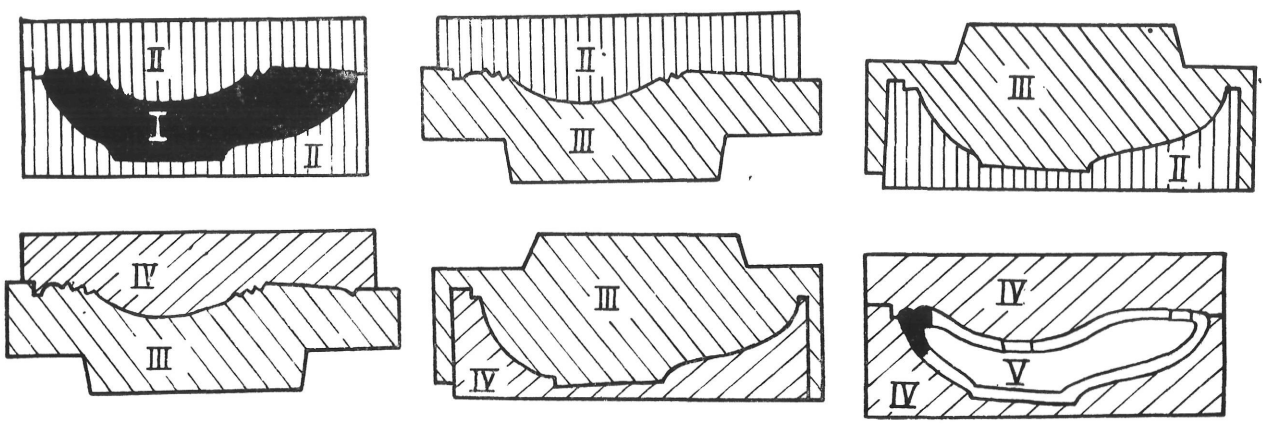
O. Broneer dolgozta fel összefüggően a korinthoszi mécsesanyag alapján a császárság utolsó századainak fejlődését is. A görögországi típusok eltérést mutatnak a pannóniai, illetőleg a Ny-i provinciák típusaitól. Aquincum mécseskészítésében a D-i hatás csak az i. sz. IV. században lesz erősebb, de e korból az eddigi feltárások során helyi műhely még nem került elő. Pannónia inferior székhelyének mécsesanyaga egyenes folytatása, kisebb helyi változtatásokkal, az Itáliában és a Ny-i provinciákban megindult fejlődésnek. Az aquincumi mécseskészítő műhelyek termékei sok megegyezést mutatnak az itáliai hatások alatt kifejlődött germániai, valamint noricumi mécsek anyagával, amelyeknek hatása részint közvetlen — Kiscelli utcai műhely —, részint Pannonia superioron keresztül — Poetovio, Emona, Savaria — közvetett.

III

A mécseskészítő műhelyek termékeinek időrendi sorbaállítása, a készítők neveinek és nyomon követhető tevékenységüknek meghatározása mellett az anyag módot nyújt arra is, hogy a készítés technikája és szerepe a mécsesipar fejlődése terén ugyancsak megvilágításra kerüljön.

Az aquincumi mécseskészítés nem megy vissza a hódítást megelőző időkre. Megjelenése nem a korai kereskedő- és iparoscsaládok tevékenységéhez fűződik. Az Itáliában és Germániában már működő, a legiókat kísérő iparosréteg telepedik le a canabaeban, hozzá köthető a mécseskészítés megindítása. Ahhoz, hogy a birodalom távoli provinciáiban helyi iparos műhelyek keletkezzenek, szükség volt képzett szakemberekre és arra, hogy a fizikai adottságok, valamint a készítők képzettsége miatt a gyártmányok technikai kivitelezése ne ütközzék áthághatatlan akadályokba. A mécseskészítés terén is általános technikai egyszerűsödésnek kellett bekövetkeznie, hogy Itáliától függetlenül is működhessenek műhelyek a nyugati provinciákban.

Az i. sz. I. században Észak-Itáliában, majd Galliában lehettek olyan művészek, szakemberek, mesterek, akik a mécsmintákat készíthették.[83] Az I. század igen komoly művészi követelményeket állított fel ezen a téren. A reliefmécsek első változatai mintáinak elkészítése gyakorlott mesterkezet igényelt, a felhasznált gipszanyag törékeny volt, és nehezen lehetett szállítani nagyobb távolságokra.[84] A birodalom távoli provinciáiba — így Germániába is — kezdetben az északitáliai mesterek mécseit szállítják.[85]

10. kép. A Satrius-modell szerinti mécseskészítés munkafolyamatának szakaszai

A romanizáció előrehaladása és így a mind szélesebb felvevőpiac kialakulása visszahat a mécseskészítés technikájára is. Az újabb készítési mód szerint nem szükséges az, hogy a mécsesnegatív alkotója a műhely közelében tartózkodjék. A mécseskészítő eszközök terén olyan közbeeső megoldást találnak, amely lehetővé teszi, hogy a készítő művész az elkészített mécsesmintáról olyan több pozitív mintát készítsen, amelyet ezután tetszése szerinti helyre küldhet, ahol a mécseseket gyártó műhelyeknek már nem lesz más feladatuk, minthogy ezekről a pozitív mintákról elkészítsék a negatív formát, amelyből azután hosszú sorát gyárthatták az azonos típusú mécseseknek. Fremersdort egy ilyen negatív minták készítésére alkalmas eszközt talált a mainzi múzeum anyagában. E modell negatívok sokszorosítására alkalmas pozitív lenyomat[86] (10. kép). A mainzi minta után is kétséges marad, vajon a mintázó művész, aki gyakorlott lehetett a tömör, akár negatív, akár pozitív minták készítésében, nem készített-e el esetleg már azonnal egy a II. vagy III. fázisnak megfelelő sokszorosításra alkalmas modellt. Kérdés továbbá az is, hogy a mainzi múzeum egyetlen modelljéből lehet-e olyan következtetést levonni, hogy az ily módon történő mécseskészítés általános volt.

Az i. sz. II. század első éveitől kezdve a pannóniai fejlődés szempontjából fontosabb a figyelmet inkább arra fordítani, hogyan alakul a mécseskészítés és mi válik a fejlődés során az anyagból bizonyíthatóan általánossá.

Az említett mainzi SATRIUS modell olyan lekerekített orrú mécsest képvisel, amely Augustus korában még nem lelhető fel, először Tiberius alatt kerül használatba.[87] Ebben az

időben a Rajna mellett még nem tartózkodhatott modellt készítő művész. A művészek csak Itáliában vagy Dél-Galliában készíthették eredeti modelljeiket.[88] Ez a tény, Fremersdorf szerint, megvilágítja a körülményes utat (I—IV.) az V. sz. pozitív mécsesig.

Az Alpoktól északra fekvő provinciákban az I. század hetvenes éveitől a mécsestípusokban is nagy változás áll be. Az I. század végén megjelennek a firmamécsek és igen gyorsan elterjednek. Az elterjedés okát Fremersdorf abban látja, hogy a Nerót követő polgárháborúk alatt a Flaviusok uralmának megerősödéséig nagy harcok dúltak Itália északi területein és ekkor a régi mécseskészítő műhelyek tönkremehettek. A jórészt gipszből készített minták megsemmisültek.[89] Ugyanakkor megjegyzi Fremersdorf, hogy a firmamécsek előállítása, viszonyítva a reliefmécsekhez, sokkal egyszerűbb, és túlhaladott már az a nagy berendezés, amely a reliefmécsek készítéséhez volt szükséges.[90]

A változás okaként több tényező szerepelhetett. Ezek között elsősorban az utóbb említett szempont jöhet számításba. A mécsek készítése fejlődésen megy keresztül. Ez megnyilvánul a mécseskészítés technikájában is. Ugyanakkor a készítők igyekeznek áruikat minél szélesebb körben terjeszteni, már csak azért is, mert a régebbi, díszes, drága mécsesek helyett az új mécsekből többet kellett készíteni és eladni ahhoz, hogy készítésük ugyanolyan, sőt még jövedelmezőbb legyen, mint a relief díszű mécseké. Ez az új nagy felvevő piac a provinciák számban is, igényben is rohamosan növekvő lakossága.[91] A széleskörű kereslet visszahat és még jobban elősegíti a könnyebb, olcsóbb és gyorsabb készítési mód kialakulását. Az új kívánalmak érvényesüléséhez viszont a mécseskészítésnek is bizonyos fejlődésen kellett keresztülmennie. Ezért van nagy jelentősége a Fremersdorf által felismert ténynek, hogy az I. század végén az eljárás egyszerűsödött. Az eljárás egyszerűsödése még tovább kimutatható a pannóniai II. századi mécseskészítésben.

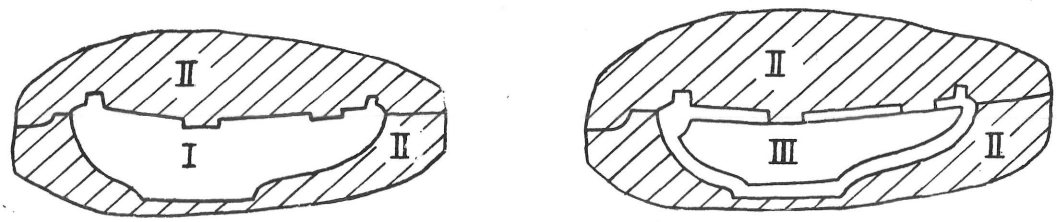
A fejlődés jelentős lépése az új firma típusú mécs kialakulása. A mécsekről lekopnak azok a díszítések, amelyeknek nem voltak funkcionális feladataik. Egyetlen kiemelkedő tagozást a körbefutó perem jelent, viszont ennek is megvan a maga funkcionális feladata és arra szolgál, hogy az esetleg kiömlő olaj a mécses felületének minden részéről visszacsepegjen a csészébe. A technikai tökéletesedést szolgálja a fém mécsesekről átvett, a felfüggesztő karikát tartó dudor is. A korai és éles példányokon ezek a dudorok még átfúrtak.

Visszafejlődés mutatkozik ezzel szemben a már ismertetett tények hatására a képesábrázolásokban és díszítőelemekben, bár a mécseskészítők megtalálják annak a módját, hogy a kényesebb és finomabb ízléseket is kielégítsék. Az általánosan elterjedt firmamécsekkel szemben éppen ezek a díszesebb, drágább példányok lesznek azok, amelyekben a helyi ipar újat alkothat. A firmamécs típust Pannónia már teljesen kialakultan kapta, és azon változtatni sem gazdasági, sem esztétikai okokból nem lett volna célszerű. A gázgyári fazekastelep és a macellum alatti műhely VIII. és IX. típusú mécsei is ilyen helyi fejlődésnek köszönhetik kialakulásukat. Ezeket a különlegességszámba menő mécseket a firmamécsek uralkodásának másfél évszázada alatt azokkal párhuzamosan készítik. További bizonyíték arra, hogy a megváltozott technikát elsősorban nem a háborús pusztítások okozták, hanem az, hogy az északi provinciákban és Aquincum korai anyagában is előfordulnak a gladiátorsisak alakú mécsek. Ismertek és elterjedtek voltak ezek a formák Itáliában már a hatvanas évek polgárháborúit megelőzően is.[92] A polgárháborúk után nemcsak hogy nem szűnik meg ezeknek a mécseknek gyártása, hanem a csapatmozgások következtében még jobban elterjed, és így kerül Germániába, Britanniába és Pannóniába is.

A háborús időszak bármennyire is feldúlja Itáliát, nem lehet olyan széles hatással, hogy az egész birodalomban általánosan elterjedt relifmécsek készítő műhelyeit mind elpusztítsa. A század végén bekövetkező technikai újítás okozója — mint ahogy azt már említettük — az ésszerűbb és gyorsabb készítési mód felé való törekvés volt. Pannóniában és különösen Aquincumban a helyi mécseskészítés csak a II. század első éveiben indul meg, és ahogy azt a gladiátorsisak alakú mécsminta külső oldala mutatja (7. kép 2), nem követi Satrius mécseseinek az I.-től V.-ig tartó útját.[93] Midőn a mécseskészítés Pannóniában elterjed, a tömeggyártás legegyszerűbb módja a leformázás (11. kép).

A II. század elején, ahogy ezt a gladiátorsisak alakú mécsnegatív mintája mutatja, finom, jól kiégetett agyagból készítik a negatívokat. Az eljárás egészen egyszerű. A leformázandó eredeti

modellt (11. kép), vagy esetleg egy mécset, finom porral beszórják, hogy ne ragadjon, majd elég vékonyan, ½ cm agyaggal körülveszik. A leformázás után a mintát erősen kiégetik. A gladiátorsisak alakú mintát nem Pannóniában készítették, mert anyaga és gondos kiégetése elüt a korabeli pannóniai kerámiakészítményektől. A Kiscelli utca 77—79. sz. alatti műhely azonban nemcsak Germániában gyártott modellről készített negatív mécsmintákat. A már említett kör alakú, 48.159.

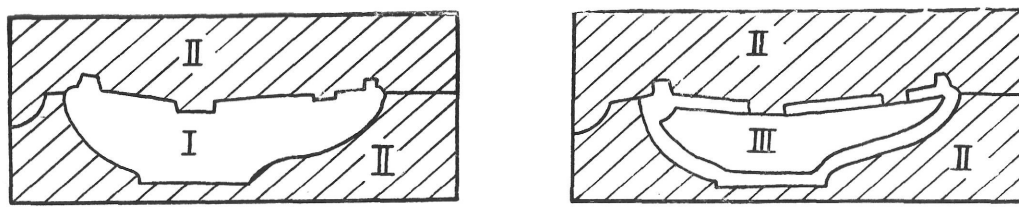

11. kép. Az i. sz. II. sz. eleji mécseskészítés munkafolyamatának szakaszai

lt. sz. (1. kép 5) pozitív minta anyaga nem a gladiátorsisak alakú negatív, vörös színű agyagához hasonló, hanem ugyanolyan világosokker színű, mint akár a másik három mécses, vagy az itt előkerült házikerámia. A modellt tehát itt Aquincumban készítették, és ugyancsak Aquincumban kellett készíteni a modellről a negatív öntetet is. A kör alakú pozitív modell is bizonyíték amellett, hogy Pannóniában már a mécseskészítés kezdetén is az I—V. fázisú gyártási mód helyett az I—III. fázisú gyártási módot követik. I. a pozitív modell, II. a negatív minta, III. maga a kész mécses (11. kép).

A Kiscelli utcai műhellyel tehát nemcsak a mécseskészítés indul meg Aquincumban, hanem a modellkészítés és a modellről a negatív minta készítése is. A fejlődés igen gyorsan, két évtized alatt megy végbe, mert a telep megindulásakor még Germániában készített mintát használnak (gladiátorsisak alakú negatív minta: 1. kép 6; 7. kép 2). A kör alakú pozitív modellből megállapíthatóan (1. kép 5) a helyileg készített modell egyszerű forma. Ez kisebb feladatot ró a műhelyre, mint a gladiátorsisak alakú mécs készítése.

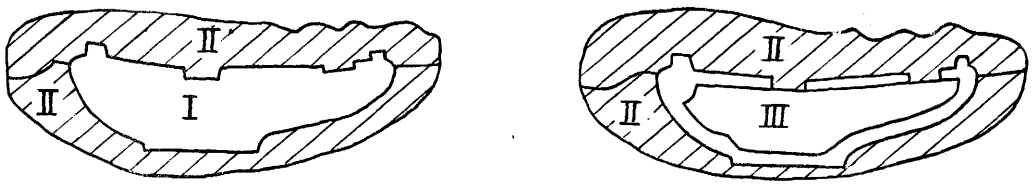
A negatív minták készítése ezután Aquincumban általánossá válik. Más lelőhelyen nem került elő ily nagyszámú negatív minta. A katonai anyagszertár melletti fazekastelep anyagában már tizenhárom negatív minta szerepel. A negatívok készítése kisebb eltérést mutat a Germániában készült gladiátorsisak alakú mécs negatív mintájától. A katonai anyagszertár melletti telep

12. kép. A gázgyári fazekastelep mécseskészítése munkafolyamatának szakaszai

mintái mind igen vastagok és külső felületük teknőszerűen kiképzett (9. kép 6—7). Egy volutás, negatív mécsalj kivételével XVII. típusúak. A volutás mécs mintája, szemben a többi negatív mintával, külső felületén egyenes oldalfalú és derékszögben találkozik a külső hátlap vízszintes felületével (9. kép 8). A volutás mécsesen kívül csak a 32.859. lt. sz. negatív (2. kép 3; 9. kép 7) fala nem egészen teknőszerű, de itt a felfüggesztő korong negatív kiemelkedő alakja indokolja az eltérést. Technikai újítást és egyszerűsége mellett haladást jelent e műhely anyagától kezdődően, hogy a fület nem utólag ragasztják a mécs testéhez, hanem együtt öntik ki a mintával.[94]

A gázgyári fazekastelepen egyaránt készítettek pozitív modelleket és negatív mécsmintákat is. A negatív minták külső alakjukban eltérnek a katonai anyagszertár melletti fazekastelepen talált negatívok alakjaitól. Gondosabban és pontosabban megmunkáltak. Általában külső felületük vízszintes és leggyakrabban — kisebb eltérésektől eltekintve, hasonlóan a katonai anyagszertár melletti műhely volutás mécsesnegatívjához — derékszögben találkoznak az oldalfallal (9. kép 4). A gázgyári anyagban még a korai mintákhoz tartozhat az 50.179. lt. sz. FABI FECIT FOR jelzésű minta (5. kép 1; 8. kép 6; 9. kép 4). Kívülről festés nyomai láthatók rajta, és hátlapja nem vízszintes, hanem követi a fedőminta felhajló levél alakú fülét. Rokon vonásokat mutat a Kiscelli utcai műhely gladiátorsisak alakú mécsesnegatív formájával. A fennmaradt anyagban már nem látható, de Nagy Lajos ásatási jelentése szerint a Kiscelli utcai műhelyben FABI jelzésű mécseket is találtak.[95] A gázgyári anyag mintái, szabályos, külsejükön is vízszintesre öntött példányai a pannóniai mécseskészítés fejlődésének tetőpontját jelentik.

13. kép. Az i. sz. III—IV. sz. mécseskészítése munkafolyamatának szakaszai

Fejlődést mutatnak a katonai anyagszertár melletti műhely negatívjaival szemben, ugyanakkor a típusok fejlődéséből, de a külső alakból is, továbbá a kiégetett agyag minőségéből is megítélhetően, a gázgyári munkáslakások helyén talált fazekasműhelyben gyártott anyagnál jobb kidolgozásúak.

A mainzi SATRIUS modellből kiindulva a gázgyári anyagnál úgy tűnhetne, mintha a minta külső oldala azért lenne olyan szabályosan függőleges és a hátlap szabályosan vízszintes, mert a negatívot egy negatívkészítő formából öntötték ki. Az aquincumi negatívkészítésre ez nem vonatkozhat, mert a fejlődés kezdetén a már említett gladiátorsisak alakú mécsmintát sem így készítették. Továbbá a feltételezésnek ellentmond a FABI FECIT FORMAM jelzésű minta (8.kép 6; 9. kép 4) gondosan eldolgozott, de hajlított fedőlappal rendelkező és lekerekített sarkú darabja. Ha a gázgyári negatívokat formában készítették volna, akkor több egyforma nagyságút kellett volna találni, márpedig nincs két forma az igen gazdag anyagban, amely azonos méretű lenne. Szemben a többi műhellyel, a gázgyári műhely szervezetére vonatkozóan bizonyos következtetéseket lehet levonni. A műhelyeket egy-két, a fazekas iparban már jártas mester alapítja, FABIUS, VICTOR, de hamar kialakul a következő generáció mestereinek sora. A műhelyek és az egyes mesterek készítményei egyben jó márkát is jelentettek, és ezért látták el a mécsek alját saját nevük bélyegével. Ezek a készítő nevek a FAB és VICT jelzés esetében firmajelzéssé válnak, és még akkor is ily jelzéssel hozzák forgalomba a mécseket, amidőn az alapító mesterek már nem élnek.[96] Különösen jelentőségteljes ez akkor, amidőn nemcsak a helyi piacnak, hanem távolabb fekvő városoknak is készítettek mécseket.[97]

Az égetőkemencék és a formák számából megítélhetően a telepen tömegcikk termelés folyt. A gyors és pontos összeillesztés elősegítésére a minták fedő és alj részének oldalfalain egyeztető vonásokat alkalmaztak. A tömeges kezelés és raktározás céljait szolgálhatta a minták külső felületének vízszintes elsimítása (9. kép 4).

A gázgyári fazekastelep pusztulása után a mécseskészítés a gázgyári fejlődést folytatva tovább halad. A macellum területén feltárt mécsesanyagból megállapíthatóan újra erősen fellendül a mécseskészítés. Septimus Severus idejétől, a colonia rangra emelt Aquincum életében III. Gordianusig még egy rövid ideig tartó fellendülés állott be.[98]

Nagy forma és technikabeli romlás tapasztalható a gázgyári munkáslakások helyén talált nagyszámú (39 darab) mécsmintán (1. kép 7—9). Az anyag kiégetése nem olyan gondos. Igen

porózus példányok kerülnek elő, életlen körvonalak és elmosódott díszítőelemek jelennek meg. Újítás számba megy, hogy az életlen mintát kiöntés után, még nedves állapotban, pontdíszekkel látják el, amelyek erősen belemélyednek az anyagba. Az ujjnyomokból megállapíthatóan a negatív minta anyagát kézzel rágyúrják a modellre (7. kép 5).

Ekkor valószínűleg már csak rendes mécseket használnak modellül, mert a sorozatos leformázás miatt az élek határai úgyszólván teljesen eltűnnek. A minta külső oldalát kissé elsimítják, de ott, ahol a finomabb díszítés miatt, például az orrperem rovátkolt felületén, szükséges, az agyagot ujjakkal jobban rányomkodják a lemintázandó modellre és az ujjak helyét később nem simítják el (7. kép 5). Ritkán fordul elő az egyeztető vonás, legtöbb esetben a minta szélét nem egyengetik el, nem vágják körbe. A mesterjelzések teljesen eltűnnek. A firmamécs típusnak már csak kései, átalakított és eltorzított formái maradnak meg. A fenékbélyeg legtöbbször már teljesen lekopott, olvashatatlan. Egyetlen éles firmajelzésű negatív mintaalj maradt fenn. Ezen is a felirat hibás, mert az AURE bélyeg felett az F betű fordított (1. kép 4). Megállapítható, hogy a III. század második felétől a minden téren jelentkező válság a mécsesgyártás továbbfejlődését is megakadályozza. Határozott visszafejlődés mutatkozik. A szórványleletekből megállapíthatóan a IV. század folyamán kisebb átmeneti minőségbeli javulás állott be, de Aquincum területének ásatási anyagában mind ez ideig IV. századi mécseskészítő műhely nyomok nem kerültek elő.

FÜGGELÉK

AZ AQUINCUMI MŰHELYEK MÉCSANYAGA

A Kiscelli utca 77—79. sz. alatti fazekastelep

(1. kép 1—3, 5—6; 7. kép 1—2; 9. kép 5)

MÉCSMINTÁK

1. Lt. sz. 48.159. Sz.: 7, d.: 4,5, m.: 70 cm. — Töredezett, több darabból összeállított modell. Reliefdíszes discusán körbefutó indából elágazó tölgyfalevelek és makkok. Alján két koncentrikus kör. Festetlen, rózsaszínbe játszó világosokker színű, kevéssé átégett, porózus agyag (1. kép 5).

2. Lt sz. 51.338. H.: 8,4, sz.: 7,5. — Negatív minta. A teljes negatív három részből állhatott. Gladiátorsisak (galea) alakú. Tetején előreugró nyúlvány (crista), a koponyát és a tarkót borító részen bevésett ékalakú díszítés, szegélyén szőlőindák, levelek és fürtök. Vöröses színű, keményre égetett élescsengésű agyag (1. kép 6; 7. kép 1).

MÉCSEK

3. Lt. sz. nélkül. H.: 10, sz.: 7,3, m.: 2,6, d.: 5,8. — Egyszerű kerek forma. Kicsiny elálló füle külön ráillesztve. Az egész aljat beborító, egy pontban érintkező körök. Festetlen, narancssárga színű, puha, porózus agyag (1. kép 3).

4. Lt. sz. nélkül. H.: 9, sz.: 7, m.: 2,5, d.: 5,8. — Szürkére festett, világosokker színű égetett agyag. Egyébként azonos a 3. számúval (1. kép 1; 7. kép 1).

5. Lt. sz. nélkül. H.: 9,1, sz.: 5, 9, m.: 3,2, d.: 4. — I. D. XVII. típus. Egy levegőlyuk, vállán két dudor. Alján elmosódott FORTIS bélyeg. Narancssárga festésű, világosokker színű, porózus, égetett agyag (1. kép 2).

A katonai anyagszertár melletti fazekastelep

(2. kép; 9. kép 6—8)

MÉCSMINTÁK

6. Lt. sz. 32.859. Sz.: 6. — XVII. típushoz közel álló III. típus. Fedőlap töredék. Három orrából kettő teljesen ép, egy töredékes, a mécs testének csak fele maradt fenn. Kiemelkedő discus felületén rózsadíszítés. Töredékesen látható a felfüggesztő karika befogadására szolgáló átlyukasztott kidudorodás. Kiálló illesztő csap. Vastag és széles méretű minta, oldala függőlegesre lesimítva. Világosokker színű keményre égetett agyag (2. kép 1).

7. Lt. sz. 32.857. Sz.: 6,4, d.: 3,5. — XVII. típus. Fedőlap töredék. Az orr egészen és a test háromnegyed részben maradt fenn. Igen éles kontúrvonalak. Két dudor élesen bemélyítve, két illesztőcsap nyoma, világosokker színű, igen vastag, éles csengésű égetett agyag.

8. Lt. sz. 32.849. Sz.: 5,8, d.: 3,3. — XVII. típus. Fedőlap töredék. Az orr egészben és a test háromnegyed részben maradt fenn. Két darabból összeállítva. Elmosódott kontúrok. Két dudor nyoma. Az orr két oldalán kiemelkedő illesztőcsapok. Citromsárga színű, porózus agyag, külseje gyengén lesimítva.

9. Lt. sz. 32.855. H.: 11,2, sz.: 7,3, d.: 4. — XVII. típus. Fedőlap. Erős, éles körvonalak. Három dudor a vállon, az olajlyuk, levegőlyuk és kanóclyuk helyén erősen kidudorodó gombok. Az orr két oldalán egy-egy nagyobb, a discus hátánál egy kisebb kiemelkedő háromszögletű illesztőcsap. Rózsaszín árnyalatú, világosokker színű, kemény, jól csengő agyag. Külső fala teknő alakú, az öntés jól látható, csak az oldalak széleinél látszik kisebb simítás nyoma.

10. Lt. sz. 32.856. H.: 11, sz.: 7,4, d.: 4,2. — XVII. típus. Fedőlap. Vállán két dudor. Az orr két oldalán egy-egy illesztőcsap. Az orr-résznél a minta kissé sérült. V alakú illesztő jel. Rózsaszínbe játszó, világosokker színű, jól csengő, kemény, égetett agyag. Külső fala teknő alakúk iképzésű, az oldalak lesimítva.

11. Lt. sz. 32.850. H.: 7,6, sz.: 5, d.: 2,9. — XVII. típus. Fedőlap. Kissé sérült. A vállon két dudor nyoma. Az orr két oldalán egy-egy illesztőcsap, az illesztőcsapok külső oldalán egyeztető vonás. Szürke színű, jó csengésű, keményre égetett agyag. A külső fal egyenetlen, de általánosságban vízszintes.

12. Lt. sz. 32.848. H.: 8,2, sz.: 5,5, d.: 2,9. — XVII. típus. Töredékes fedőlap. Bemélyülő illesztőcsap helyének nyomai. Az oldalakon két illesztő vonás. Életlen, morzsolódó, sárga, égetett agyag. Egyenesre simított külső fal, szabályosan függőlegesre és vízszintesre kiképezve.

13. Lt. sz. 32.851. Sz.: 6, d.: 3,2. — Feltehetően XVII. típus. Töredékes fedőlap. Három kétosztatú dudor. A discus hátánál illesztőcsap. Egyeztetéshez két ferde vonás. Közepesen kemény, sárgásokker színűre égetett agyag. Külseje teknő alakú kiképzésű, oldalszegélye lesimítva (9. kép 6).

14. Lt. sz. 32.858. Átmérő: 3,8. — Feltehetően III—IV. vagy VIII. típus töredéke. Levél alakú fogó alja és az oldalsó égőknek a fogó felé eső szélei maradtak fenn. Az illesztő dudorok negatív nyomai jól kivehetők. Mállékony, foltosan sötét és világosokker színűre égetett, életlen kontúrú agyag. Külseje teknő alakúra kidolgozva és elsimítva.

15. Lt. sz. 32.846. H.: 8,6, sz.: 6,3, m.: 1,8. — I/c típus. Aljrész. Illesztőc sapok negatív helyei. Alján az állólap életlenül megmintázott. Két darabból összeállítva. Külső oldala és háta függőlegesen és vízszintesen szabályosan elsimítva. Anyaga mállékony, sárga, égetett agyag (2. kép 4; 9. kép 8).

16. Lt. sz. 32.853. — Feltehetően XV—XVII. típus. Erősen töredékes alj. Fenéklapja, orra és a test oldalának egy része maradt fenn. Alján két mélyített koncentrikus körben töredékes VICT firmajelzés. Az orr mindkét tövénél illesztőcsap éles háromszögű helye. Anyaga igen kemény, éles csengésű, sötét rózsaszínű, kissé sötétokker tónusú agyag. Oldalszegélyén lesimítás (2. kép 1).

17. Lt. sz. 50.177. H.: 16,5, sz.: 11, m.: 7,5. — IV. típus. Egészen ép alj. Illesztőcsap háromszögű helye. Levél alakú fogó erezés nyomaival. Alján mélyített koncentrikus körben VICTORI firmajelzés. Durva, vastag minta. Jó csengésű, keményre égetett, sötét rózsaszínű, kissé sötétokker tónusú agyag. Simított oldalú teknő alakú külső felület (2. kép 5).

18. Lt. sz. 32.852. H.: 10, sz.: 7,3. — XV—XVII. típus. Erősen sérült alj. Alján két bemélyülő koncentrikus körben elmosódott, feltehetően FORTIS firmajelzés. Igen vastag, éles csengésű, kemény, halvány rózsaszínűre égetett agyag. Külső felülete teknő alakú lehetett, az agyagborításból egy réteg levált.

19. Lt. sz. 32.854. H.: 8,5, sz.: 4,9. — XVII. típus. Aljminta. Kisebb fül nyoma. Oldalán három illesztőcsap. Durva kidolgozású, egyenetlen alján két koncentrikus kör határolja. Anyaga közepes keménységű, okker színű agyag. Az igen vastag agyagburkolat oldalfala lesimítva (2. kép 2).

A gázgyári fazekastelep

(3—5. kép; 7. kép 3, 7, 9; 9. kép 3—4)

MÉCSEK

20. Lt. sz. 32.401. H.: 10,2, sz.: 8,6, m.: 3,5, d.: 4,2. — III. típus. Háromégős, szögletes orrú. A discus szegélyén két pontsor koncentrikus körben. Korong alakú fülén bekarcolt erek. Sárgásbarna színű égetett agyag, alján FABI bélyeg (3. kép 7).

21. Lt. sz. 32.403. H.: 9, sz.: 7,7, m.: 3,3, d.: 5,6. — III. típus. Sárga színű, barnára égetett agyag. Egyébként azonos a 20. számúval (3. kép 8).

22. Lt. sz. 32.402. H.: 9, sz.: 7,7, m.: 3, d.: 3,3. — III. típus. Kicsiny korong alakú fül. Egyébként azonos a 21. számúval (3. kép 6).

23. Lt. sz. 50.552. H.: 13,1, sz.: 11,8, m.: 3,4, d.: 4. — IV. típus. Háromégős, a forgó letörött. A discus peremén tojássor, pálcatag és gyöngysor. Az aljon talpgyűrűben VICT bélyeg. Sárga színű, sárga festésű égetett agyag (3. kép 1; 7. kép 7).

24. Lt. sz. 32.408. H.: 12,5, sz.: 7,4, m.: 3, d.: 3,6. — XVII. típus. Háromégős, két orr és a fül letörött. A discus peremén tojássor, pálcatag és gyöngysor dísz. Három levegőlyuk. Az aljon elmosódott rózsa- vagy rákdísz. Sárga színű, sárga festésű égetett agyag (3. kép 2).

25. Lt. sz. 50.186. H.: 13,1, sz.: 7,8, m.: 3,5, d.: 3,5. — XVII. típus. Két égő, nagy, levél alakú fogó. A discus szegélyén pálcika és pont díszítés. Vörös festésű, világosokker színű égetett agyag (3. kép 4).

26. Lt. sz. 50.418. H.: 8,6, sz.: 7,7, m.: 4,2, d.: 3,4. — VIII. típus. A discus peremén szőlőlevelek indával, szélén fenyőgally minta, közepén jobbra futó oroszlán. Alján tükörírással SIMIL bélyeg. Vörös festésű és színű égetett agyag (3. kép 5).

27. Lt. sz. 32.413. — VIII. típus. Erősen töredékes. A discus szegélyén szőlőlevelek. Feltehetően háromorru volt, csak két orra maradt fenn. Vörös festésű és vörös színű égetett agyag.

28. Lt. sz. 54.037. H.: 8,8, sz.: 6, m.: 2,9, d.: 4. — XVII. típus. A vállon két dudor. Az orr tövénél egy levegőlyuk. Alján két koncentrikus körben OCTAVI bélyeg. Vörös festésű, vörösessárga színű égetett agyag.

A macellum területén feltárt fazekastelep

(6. kép; 7. kép 4, 6, 8)

MÉCSMINTÁK

29. Lt. sz. 51.700. H.: 10,2, sz.: 7,6. — XI. típus. Fedőlap. Durva munka. Discusán fenyőgallyal körülvett mezőben kicsiny fenyőág alatt madárábrázolás. A discus peremén nagy szőlőlevél. A minta oldalán az egyeztetéshez öt bemélyítés. Anyaga sárgás, világosokker színű agyag.

MÉCSEK

30. Lt. sz. 32.956. H.: 9, sz.: 7,3, m.: 3,4, d.: 3,4. — III. típus. Háromégőjű, szögletes orrú. A discuson két koncentrikus kör, alján kissé kiálló gyűrű. Szürke festésű, szürke színű égetett agyag (6. kép 10).

31. Lt. sz. 32.950. H.: 8,1, sz.: 6,5, m.: 3,5, d.: 3. — IV. típus. Két orrán volutacsökevények. Kör alakú, alig kiemelkedő discusperem. Az alj szélén kissé kiemelkedő állólap. Festése általában barna, az aljánál narancssárga. Sárga színű égetett agyag (6. kép 11).

32. Lt. sz. 32.948. Sz.: 5,8, m.: 2,8. — IV. típus. A discust levelek, fürtök, indák és keretben emberi arc díszíti. Az ábrázolás folytán az olajlyuk nem központi elhelyezésű. Alján egy körben IV bélyeg. Festése szürke, anyaga szürke színű égetett agyag.

33. Lt. sz. 50.352. H.: 10,9, sz.: 8,6, m.: 5, d.: 3,5. — VIII. típus. Ötorrú mécs. Az orrok szögletesek. Durva kivitel, vaskos, levél alakú fül. Vöröses festésű, okker színű égetett agyag (6. kép 1).

34. Lt. sz. 32.960. D.: 4,5. — VIII. típus. Töredékes hétorrú mécs. A discuson koncentrikus körök. A fedőlap belső oldala is festve, az alj belső oldalának csak a szegélyén látni festés nyomát. Barnásvörös festésű, vörösesszürke színű égetett agyag.

35. Lt. sz. 32.952. H.: 9,3, m.: 2,3, d.: 3,8. — VIII. típus. Hét orr közül három ép. Az aljrész is hiányzik. A fül részben megmaradt. Egyetlen dísz az orrok peremét elválasztó kör. Sárga festésű és sárga színű égetett agyag (6. kép 7).

36. Lt. sz. 32.955. D.: 5. — VIII. típus. Hétorrú mécs töredéke. Kicsiny fül, barnásvörös festésű, vörösesszürke színű égetett agyag.

37. Lt. sz. 32.957. M.: 2,6, d.: 3,8. — VIII. típus. A hét orrból kettő ép. Levél alakú fül. Egyetlen dísz az orrok csatornája. Sárga festésű, sárga színű égetett agyag.

38. Lt. sz. 32.958. H.: 7,8, sz.: 7, m.: 3,3, d.: 4. — VIII. típus. Ötorrú mécs astragalos és pont díszekkel. Kiálló kicsiny levél alakú fogó. Két égő, a discus, valamint az oldal erősen sérült. Vörös festésű, világosokker színű égetett agyag (6. kép 9).

39. Lt. sz. 32.959. H.: 7,8, sz.: 7, m.: 3,2, d.: 3,3. — VIII. típus. Kicsiny fogó tövénél levél vagy ujjszerű csatlakozás. Discusán koncentrikus körök. Alján egy kiugró karikán belül állólap. Barna festésű, sárgásszürke színű, durva, életlen, égetett agyag.

40. Lt. sz. 50.689. H.: 9,9, sz.: 8,2, m.: 5,3, d.: 4,5. — Ötorrú, az orrokon elmosódott szögletek nyomai. A discuson koncentrikus körök között gyöngysor. Élesen erezett levél alakú fogó. Alján két koncentrikus körben domborodó betűkkel írt FABI bélyeg. Barnásvörös festésű, sárga színű, durva, a szárításkor deformálódott égetett agyag.

41. Lt. sz. 50.219. H.: 9, sz.: 8,1, m.: 3,8, d.: 4,4. — VIII. típus. A hét orr körül futó vonal volutásan kapcsolódik a vállhoz. Kissé kiálló fül vízszintes rovátkákkal. A discuson kiemelkedő, széles gyűrűs perem fut körbe, ezen belül három levélsor, egy gyöngysor, és az olajlyuk kiugró pereme. Alján két kiemelkedő körben domborodó betűkkel FABI bélyeg. Vörös festésű, világosokker színű égetett agyag (6. kép 2).

42. Lt. sz. 32.951. Sz.: 7,2. — IX. típus. Ötorrú mécs töredéke. A discus lapja és a test egyik oldala letörött. Alján FABI bélyeg domborodó betűkkel, utána levélke. Vörös festésű, okker színű égetett agyag (6. kép 8).

43. Lt. sz. 32.942. H.: 8,4, sz.: 5,5, m.: 3,3, d.: 3,8. — XV. típus. Két dudor a vállon. Discusa törött. Alján két koncentrikus kör. Vörös festésű, sárga színű égetett agyag.

44. Lt. sz. 32.941. H.: 6,9, sz.: 4,4, m.: 2,6, d.: 3,1. — XVII. típus. Vállán három dudor, discusa töredezett, orrán égési nyomok. Alján egy körben FRONTO bélyegjelzés. Sötétsárga festésű, sárga színű égetett agyag.

45. Lt. sz. 32.943. H.: 7,6, sz.: 5,1, m.: 2,3, d.: 3,2. — XVII. típus. Vállán három dudor, discusa töredezett. Alján két erősen kiemelkedő koncentrikus körben fácska-bélyeg. Sötétbarna festésű, világosbarna színű égetett agyag.

46. Lt. sz. 32.939. H.: 6,9, sz.: 5, m.: 2,3, d.: 3. — XVII. típus. A discus peremén három bemetszett dudor. Alján két koncentrikus körben fácska-bélyeg. Sárgásvörös festésű, sárga színű égetett agyag.

47. Lt. sz. 32.938. H.: 7, sz.: 5, m.: 2,3. — XVII. típus. Egyébként azonos a 46. szám alattival (6. kép 3; 7. kép 8).

48. Lt. sz. 32.936. H.: 7,5, sz.: 5, m.: 2,4, d.: 3. — XVII. típus. Barna festésű, barna színű égetett agyag. Egyébként azonos a 46. szám alattival (6. kép 5; 7. kép 4).

49. Lt. sz. 32.945. H.: 6,1, sz.: 4,1, m.: 2,6, d.: 2,6. — XVII. típus. Vállán három dudor, a discus sérült. Aljának szegélyén koncentrikus körök. Barna festésű, sárga színű égetett agyag.

50. Lt. sz. 32.944. H.: 6,2, sz.: 4,2, m.: 2,7, d.: 2,2. — XVII. típus. Vállán három dudor. Alján két koncentrikus kör. Vörösessárga festésű, sárga színű égetett agyag.

51. Lt. sz. 32.940. H. 7, sz.: 5,1, m.: 2,6, d.: 3. — XVII. típus. Vállán három dudor. Alja sérült. Vörösessárga festésű, sárga színű égetett agyag.

52. Lt. sz. 32.937. H.: 7,6, sz.: 5,2, m.: 3,1, d.: 3. — XVII. típus. Vállán három dudor. Alján két koncentrikus kör, sárga festésű, sárga színű égetett agyag.

53. Lt. sz. 52.055. H.: 11,2, sz.: 9,2, m.: 2,6. — XX. típus. Egyszerű, felül nyitott kiöntős tégely. Ragasztott szalagfül. Szürke színű égetett agyag (6. kép 4).

Mécseskészítő műhely a gázgyári munkáslakások helyén

(1. kép 4, 7—9; 7. kép 5; 9. kép 1—2)

MÉCSMINTÁK

54. Lt. sz. 51.854. — IV. típus. Fedőlap töredék. A discus fele és az egyik orr megmaradt. A discuson rózsa- és pontdísz. Szürkésokker színű égetett agyag.

55. Lt. sz. 51.706. H.: 11, sz.: 7,2, d.: 3,8. — IV. típusú fedőlap. A fülrész kissé sérült. A vállon és a két orron pont és hullámvonal díszítés. Discusán pontokkal szegélyezett rózsa. A levél alakú fülön amfora dísz. Anyaga szürkésokker színű égetett agyag (1. kép 8).

56. Lt. sz. 54.613. H.: 6,8, sz.: 5,6, d.: 3,4. — IV. típusú fedőlap. Kétorrú, egyik orr letörött. Az orrokon pont, a discuson rózsa díszítés. Kissé porózus, vékonyfalú, rózsaszín-sárgás színű égetett agyag.

57. Lt. sz. 54.611. Sz.: 5,5, d.: 2,7. — IV. típusú fedőlap töredéke. Az egyik orr teljesen, a másik ornak a vége hiányzik. A discus peremen és a discuson pontdíszítés, a fülön a pontokat összekötő rovátkolt sorok. Erősen porózus, narancssárga színű égetett agyag.

58. Lt. sz. 50.334. Sz.: 7,8. — IV. típusú fedőlap töredék. Két orr és a discus kicsiny töredéke maradt fenn. A discuson rózsamotívum, az orrokon pont és vonás díszítés. A két orr között illesztőcsap. Világosokker színű égetett agyag.

59. Lt. sz. 41.617. Sz.: 7,6, d.: 4,2. — Fel nem ismerhető típus fedőlap töredéke. Csak a discus és a kisméretű fül maradt meg. Díszítés nélküli, egyszerű forma. Narancssárga színű égetett agyag.

60. Lt. sz. 54.630. — IV. típusú fedőlap töredék. A forma anyagát az eredeti modellre kézzel rágyúrták. Egyenetlen külső oldal. Közepesen porózus, sárgás-rózsaszínű égetett agyag.

61. Lt. sz. 54.633. H.: 12, sz.: 8, d.: 4,7. — XI. típus. Fedőlap töredéke. Discusán fenyőág keretben rózsa. Kicsiny levél alakú fogó. Orránál a minta külső falán illesztő vonás. Kissé porózus, narancssárga színű égetett agyag. Csak kissé elsimított egyenetlen külső felületek.

62. Lt. sz. 41.623. H.: 9, sz.: 6,6, d.: 3,6. — IV. típusú fedőlap. Kétorrú, egyik orr hiányzik. A discus peremén szőlőlevél díszítés. A perem belső oldalát fenyőgally szegélyezi. Levél alakú fül.

63. Lt. sz. 51.225. — Feltehetően VIII. típus. Fedőlap töredék. Többégős. Igen durva munka. A discus peremén levélminta. A minta külső oldalán kézi nyomkodás helye. A külső szélen egyeztető jelek. Porózus, élénk színű vörös, égetett agyag.

64. Lt. sz. 54.634. — IV. típusú fedőlap töredék. A discust pontsor, fenyőág, szőlőlevelek, majd az orrok körül futó pontsor díszíti. Élénk narancssárga színű, kopott, porózus, égetett agyag.

65. Lt. sz. 54.641. — Fel nem ismerhető típus. Csak a szegélyrész maradt fenn. Szélén hullámvonalban pontdíszítés. Világosokker színű keményre égetett agyag.

66. Lt. sz. 54.651. — Fel nem ismerhető típus. Fedőlap töredéke, csak a szegélyrész maradt fenn. Szélén hullámvonalban pontdíszítés. Rózsaszínű égetett agyag.

67. Lt. sz. 54.637. — Fel nem ismerhető típus. Fedőlap töredéke, csak a fogórész maradt fenn. A minta külső oldalán kézi nyomkodás helyei. Narancssárga színű, porózus, égetett agyag (1. kép 7).

68. Lt. sz. 54.600. — Fel nem ismerhető típusú fedőlap töredéke. Az orr egy része és a discus peremtöredéke maradt fenn. A discus peremén hullámvonal és pontdíszítés. A minta külső szélén egyeztető vonások. Világosokker színű, porózus, égetett agyag.

69. Lt. sz. 54.601. — Fel nem ismerhető típusú fedőlap töredéke. Az olajbeöntő nyílás köre kissé kiemelkedik. Oldalt egyeztető vonalak nyomai. Világosokker színű, porózus, égetett agyag. A forma külső oldala egyenetlen, de csaknem vízszintes.

70. Lt. sz. 54.653. — Fel nem ismerhető típusú fedőlap töredéke. Feltehetően kétorrú. Igen vastag agyag. Nagyméretű illesztőcsap. Külső oldalai gondosan lesimítva. Sötét rózsaszínű, kevéssé porózus, égetett agyag.

71. Lt. sz. 54.647. Az orr hossza: 3,9. — XVII. típus. Csak az orr és a discusnak kisebb töredéke maradt fenn. Körte alakú orrátmenet. A csatornaperem kissé fogazott. Kevéssé porózus, sárgás-rózsaszínűre égetett agyag.

72. Lt. sz. 54.614. — XVII. típusú fedőlap töredéke. Csak az orral ellentétes oldal maradt fenn. Két dudor bevésés nyomaival. Külső felülete csaknem egészen vízszintes. Rózsaszínbe játszó sárga színű, porózus, égetett agyag.

73. Lt. sz. 54.648. — A XII. típusba átmenetet képező XVII. típus. Fedőlap töredék. Vállán egy dudor bemetszéssel. Discusán díszítés nyomai. Világosokker színű, porózus, égetett agyag.

74. Lt. sz. 54.644. H.: 9,2, sz.: 6,7, d.: 4. — XVII. típus. Fedőlap. A vállon három dudor, körte alakú orrátmenet. Életlen határvonalak. A modellre rágyúrt vékony, szabálytalan agyagfal. Világosokker színű, porózus, égetett agyag.

75. Lt. sz. 54.643. — Feltehetően XVII. típus. Fedőlap töredék. A külső oldalon egy kisebb és két nagyobb bemetszés. Okker színűre égetett agyag. Hátlapja szabályos, vízszintes felület.

76. Lt. sz. 54.631. — XVII. típus késői változata. Fedőlap töredék. Csak az orr és a discus egy része maradt fenn. Körte alakú orrcsatlakozás. Az orr két oldalán illesztőcsapok. A discuson vírágdíszítés nyomai. Szürkésokker színű égetett agyag.

77. Lt. sz. 54.656. — XVII. típus. Fedőlap töredék. A csatorna alig emelkedik ki, pereme fogazott. A fogazás mellett bemélyülő ujjnyomok. Tompa, életlen határvonalak. Kissé porózus, sárga színű, égetett agyag. Külső oldalán majdnem egész egyenletesre elsimítva (1. kép 9 ; 7. kép 5).

78. Lt. sz. 54.655. — A XVII. típus kései változata. Fedőlap töredék, az orr maradt fenn. A vállon körte alakú csatlakozás. A csatorna peremén fogazás. A minta külső széle kissé lesimítva. Okker színű égetett agyag.

79. Lt. sz. 41.616. H.: 10, sz.: 10, alj átm.: 4. — Széttört és utólag összeállított, durva kidolgozású, vastagfalú alj minta. Háromégős. Szürke színű égetett agyag.

80. Lt. sz. 41.618. H.: 10, sz.: 6,9, alj átm.: 4,5. — Aljminta. Három illesztőcsap helye. Anyaga félkemény, kissé porózus, sárga színű, égetett agyag. Külső felülete teknő alakúan kiképezve.

81. Lt. sz. 54.612. H.: 10,2, sz.: 6,8, alj átm.: 4,3. — Aljminta. Alján elmosódottan két koncentrikus kör. Csak a külső felület sérült. Kézzel történt rágyúrás nyomai. A külső fal kissé teknő alakú. Sárgás-rózsaszínű égetett agyag.

82. Lt. sz. 54.607. H.: 4,7. — Aljminta. Az orr és a test oldalának egy része maradt meg. Rózsaszínű, porózus anyagú égetett agyag.

83. Lt. sz. 54.608. — Alj töredéke. Igen durva. Világosokker színű égetett agyag.

84. Lt. sz. 54.617. Alj átm.: 4,6. — Alj töredéke. A fenéklap és az oldal egy része maradt fenn. Alján elmosódott firmajelzés. Vastag falú, külső oldalán teknő alakúra lesimítva. Sárgás-rózsaszínű égetett agyag.

85. Lt. sz. 54.632. Orr h.: 3, alj átm.: 3,8. — Aljtöredék. Csak az orr és a fenéklap fele maradt fenn. Külső felületén a formakészítő ujjának nyomai. Eléggé kemény, rózsaszínű, égetett agyag.

86. Lt. sz. 54.638. — Aljtöredék. Vastag falán a mintázó ujjnyomai látszanak. Csak az orr és a test kis töredéke maradt fenn. Körte alakú orrcsatlakozás. Rosszul átégett, élénk tégla színű agyag.

87. Lt. sz. 54.639. — Aljtöredék. Az alj és a test orr felé eső darabja maradt fenn. Az orr és a test körteszerűen találkozik. Alján széles talpgyűrű. Anyaga vékonyfalú, kissé porózus, égetett agyag.

88. Lt. sz. 54.649. — VIII. típus. Aljtöredék. Feltehetően kétorrú. Alján talpgyűrű. A vastagfalú agyag nincs egészen átégve. Okkerszínű, égetett agyag.

89. Lt. sz. 65.654. Az orr h.: 5,2. — Aljtöredék. Az orr és a test oldalának az orrfelőli részlete maradt fenn. Éles csengésű, keményre égetett agyag. Külső oldalát elsimították.

90. Lt. sz. 54.657. Az orr h.: 4,5, az alj átm.: 4. — Aljtöredék. Az orr és a fenéklap épen megmaradt. Az orr tövénél illesztőcsapok helyei. Külső felületén a formázó ujjainak nyoma. Sárga, porózus, égetett agyag.

91. Lt. sz. 54.596. — Aljtöredék. Csak a fogó maradt fenn. Anyaga világosokker színű, porózus, égetett agyag.

92. Lt. sz. 54.646. — Aljtöredék. Csak az orr vége maradt fenn. A töredék szélén talpgyűrű nyoma látszik. A forma fala kívülről elsimított. Sárga színű égetett agyag.

MÉCSEK

93. Lt. sz. 54.545. Sz.: 6, m.: 2,6, d.: 4. — III. típus. Kétorrú. Discusa pontokkal díszített. Füle letörött. Alján erősen kopott gyűrű. Vörös festésű, vörösessárga színű égetett agyag.

94. Lt. sz. 54.551. H.: 9,7, sz.: 5, m.: 3,3, d.: 3,5. — III. típus. Kétorrú, egyik orra és füle letörött. Alja durva talpgyűrűn belül erősen bemélyül. Vörös festésű és vörös színű égetett agyag.

95. Lt. sz. 54.598. — III. típus. Töredékes kétorrú mécs. A discuson szőlőindák és levelek. Vörös festésű és vörös színű égetett agyag.

96. Lt. sz. 54.490. M.: 5,3. — Fel nem ismerhető típusú háromégős mécs töredéke. Levél alakú fogó. A discus vállán szőlőfürt és levél díszítés, a discus körül fenyőág. Alja erősen kopott, jelentősen bemélyedt.

97. Lt. sz. 54.540. H.: 8,1, sz.: 7,2, m.: 4,3, d.: 2,5. — Fel nem ismerhető típus. Töredékes. Háromégős, orrain égési nyomok. Durva kivitelű levél alakú fül. A discus vállán durva kiképzésű szőlőlevelek és fürtök, szélén gyöngysor. Alján koncentrikus kör. Vörös festésű, narancssárga színű, égetett agyag.

98. Lt. sz. 54.635. H.: 7,2, sz.: 6,7, m.: 3,8. — IX. típus. Törött levél alakú fogó. Durva munka. Barna festésű, sárga színű égetett agyag.

99. Lt. sz. 54.526. H.: 8,1, sz.: 5,7, m.: 4,5, d.: 3,9. — A discuson fejdíszítés, ennek két oldalán az olajlyukak. A discus vállán pontsor. Levél alakú fül. Durva kidolgozás. (Régi raktári feljegyzés. 1912. XI. 6. m. házak.) Barnásvörös festésű, sárga színű, égetett agyag.

100. Lt. sz. 54.519. H.: 7,9, sz.: 4,3, m.: 3,2, d.: 2,5. — A discus az olajlyuk mellett sérült, vállán két dudor, bemetszett, korong alakú fogó. Durva kivitel, erősen kopott, festésnek nyomai nem látszanak. Sárga színű, égetett agyag.

101. Lt. sz. 54.544. Sz.: 4,8, m.: 3,2, d.: 2,7. — XII. típus. Orra letörött, a csésze több darabból összeállítva. Sérült, levél alakú fogó erezéssel. Barnásvörös festésű, sárga színű égetett agyag.

102. Lt. sz. 54.546. Sz.: 4,5, m.: 2,3, d.: 3. — XII. típus. Orra és levél alakú fogója törött. A csatorna körül kicsiny karikákból álló díszítés. Barna festésű, vörösessárga színű égetett agyag.

103. Lt. sz. 54.497. H.: 5,8, sz.: 3,4, d.: 2,2. — XV. típus. Orra és korong alakú fogója sérült. A discus vállán két dudor. Alján két koncentrikus körben, feltehetően FORTIS firmajelzés. Vörös festésű, narancssárga színű égetett agyag.

104. Lt. sz. 54.499. Sz.: 5,2, m.: 2,6, d.: 3,5. — XVII. típus. Orra letörött, a discus vállán három dudor nyoma. Erősen kopott példány. Sárga festésű és sárga színű égetett agyag.

105. Lt. sz. 54.525. H.: 7,1, sz.: 4,4, m.: 2,6, d.: 2,7. — XVII. típus. A discus vállán három dudor. Alján kopott bélyeg, vagy rák, vagy virágábrázolás. Festése lekopott. Rózsaszínűre égetett agyag.

106. Lt. sz. 54.548. M.: 3,3. — XVII. típus. Orra és fedőlapjának egyharmada hiányzik. A discus vállán egy fennmaradt dudor. Barna festésű, rózsaszínűre égetett agyag.

107. Lt. sz. 54.642. — XVII. típus. Orra és alja törött. Három dudor a vállon, egy levegőnyílás. Világosbarna festésű, világostégla színű égetett agyag.

JEGYZETEK

[1] *Nagy L.*, Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923—1935. években. Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 268. (A továbbiakban: i. m. I.)

[2] Kezdetben a mécseket nem helyileg állították elő, ezt valószínűsíti az a tény is, hogy elég jelentős számban kerültek elő oly korai, közöttük nagyalakú, díszes mécsek is, amelyeknek típusai és ábrázolásai Poetovio felé mutatnak.

[3] *F. Fremersdorf*, Römische Bildlampen. 1922, 77. — *S. Loeschcke*, Lampen aus Vindonissa. — *Nagy L.:* Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 628. (A továbbiakban: i. m. II.) — *Póczy K.*, Brigetio kerámiája. (Doktori értekezés) 17. old.

[4] *M. Rostovtzeff*, The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford 1926, 150—153.

[5] Vö.: *Fremersdorf* i. m. 77.

[6] *Nagy* i. m. II. 628.

[7] Uo. — *Nagy L.*, Gladiátor-ábrázolások az aquincumi múzeumban. Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 188.

[8] *L. Friedländer*, Sittengeschichte Roms. 1934, 716.

[9] *G. Behrens*, Zu CIL. XIII. 10.001, 113. Germania XII.

[10] *C. A. Niessen*, Beschreibung Römischer Altertümer. 1911, 113. old., LXXXIV. t.

[11] *Iványi D.*, A pannóniai mécsesek. Diss. Pann. II. 2. 1935, 16.

[12] *E. v. Mercklin*, Antiken des r. Museo Artistico Industriale in Rom. 117. old. — *Niessen* i. m. 2142, 2147/a. — *H. B. Walters*, Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum. London 1914, 64.

[13] *Niessen* i. m. 113. — Említésre tarthat számot, hogy a Niessen-gyűjtemény gladiátorsisak alakú 2142. sz. mécsesének anyaga vörös sigillataszerű agyag. Vörös sigillataszerű agyagból készült a Castell Saalburg 15. sz. mécse. L.: *L. Jacobi*, Das Römer Castell Saalburg.

[14] *Nagy* i. m. I. 268. — *Nagy* i. m. II. 628. — *J. Szilágyi*, Inscriptiones Tegularum Pannonicarum. Diss. Pann. II. 1. 24. kk.

[15] Uo. 27, 51.

[16] *Ritterling:* PWRE. Legio címszó. 1683—1684.

[17] *Nagy* i. m. I. 268.

[18] *O. Broneer*, Terracotta Lamps Corinth. IV. rész II. IX. típ. 170, 175, 181; XII. típ. 184; XIII. típ. 191; XIX. típ. 329; XXI. típ. 396.

[19] *Niessen* i. m. 1969, 1777, 1809. sz.

[20] *Fremersdorf* i. m. 41.

[21] *Iványi* i. m. 16.

[22] *Nagy* i. m. II. 628.

[23] *Nagy* i. m. I. 265.

[24] Uo. — *Nagy* i. m. II. 629. — Az Aranyárok menti temetőre vonatkozólag vö.: *Kaba M.*, Aranyhegyi patak menti temető üvegleletei. (Szakdolgozat.) — *B. Kuzsinszky*, Ausgrabungen und Funde Aquincum. Bp. 1934, 149. (A továbbiakban: i. m. I.)

[25] *Nagy* i. m. I. 265.

[26] *Kuzsinszky B.*, A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bud. Rég. XI. köt. Bp. 1932, 299. (A továbbiakban: i. m. II.) — *Kuzsinszky* i. m. I. 149.

[27] *F. Miltner*, Die antiken Lampen im Klagenfurter Landesmuseum. Ö. Jahreshefte. XXVI. köt. 1930, Beiblatt 95.

[28] *Iványi* i. m. 262. old., 3674. sz. (Sopron. Múzeum, 20. lt. sz.)

[29] Uo. 262. old., 3675. sz. (Wien. Kunsthistorisches Museum, 1974. ltsz.)

[30] Uo. 262. old., 3677. sz. (Szombathely. Múzeum, 25. lt. sz.)

[31] Uo. 254. old., 3520. sz. (Szombathely. Múzeum, 314. lt. sz.)

[32] *Miltner* i. m. 91.

[33] *Niessen* i. m. 1725, 2101, 2103. sz.

[34] *Broneer* i. m. 116. old., 1426. sz., XXX. tip.

[35] Uo. 1428. sz.

[36] Uo. 1433, 1434. sz.

[37] Uo. 117. old.

[38] Uo. 117. old., XXXI. típ. 1436, 1437, 1439, 1446, 1447. sz., XXI. t.

[39] *Kuzsinszky* i. m. II.

[40] *Iványi* i. m. 648, 3657. sz.

[41] Uo. 3656. sz.

[42] CIL III. 3450. — *Szilágyi J.*, Beszéljenek a kőemlékek. Bp. 1949, 24. — Uő.: Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 349. old., 19. kép.

[43] *Szilágyi*, Beszéljenek... 24.

[44] *I. M. Stajerman*, A rabszolgaság, időszámításunk III—IV. századában, a római birodalom nyugati provinciáiban. Vesztnyik Drevnyej Isztorii (1951) 88.

[45] Uo. 86—87.

[46] Uo. 86.

[47] *Visky K.*, A római magánjog Aquincum feliratos emlékein. Arch. Ért. (1952) 117—118.

[48] *Iványi* i. m. 262. old., 3678. sz.

[49] *Nagy L.*, Az aquincumi polgárváros tűzoltóságának székháza. Diss. Pann. II. 11. Laureae Aquincenses. II. 1941, 186, 201.

[50] *Iványi* i. m. 605. sz., LXXXVI. t. 21 ; 607. sz., LXXXVI. t. 20 ; 606. sz., LXXV. t. 14 ; LXXXVI. t. 19.

[51] Uo. 698—704. sz.

[52] Uo. 84—85. old., 699. sz., XXIV. t. 2.

[53] Uo. 698, 700, 701, 703, 702, 704. sz.

[54] *Kuzsinszky* i. m. II. 25, 54. — *Kuzsinszky* i. m. I. 138—142.

[55] *Kuzsinszky* i. m. II. 55.

[56] Uo. 17. — *D. Pryce*, Kuzsinszky Bálint : A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bírálat. The Journal of Roman Studios XXIV (1934) 96. — *Kiss K.*, A Pacatus-féle aquincumi fazekasműhely gyártmányainak időrendje. Diss. Pann. II. 10. 1938, 188—189.

[57] *Kuzsinszky* i. m. II. 245.

[58] A Gázgyár kis kemencéinek anyagánál az összehasonlítás megkönnyítése végett nem a leltári szám került felemlítésre, hanem Kuzsinszky Bálintnak a gázgyári fazekastelepről írt tanulmánya szerinti megfelelő számok.

[59] *Kuzsinszky* i. m. II. 266. old., 272. ábra. Kuzsinszky feltételezi, hogy a gázgyári példány nem helyben készült.

[60] *Nagy* i. m. I. 268.

[61] *Kuzsinszky* i. m. II. 292.

[62] Uo. 210, 292—293.

[63] Uo. 267.

[64] *V. Celestin*, Rimske Svjetiljka iz Osijeka. Vjesnik Hrvatskoja N. S. V (1901) 29.

[65] Uo. 33.

[66] *Kiss* i. m. 206—208.

[67] *Kuzsinszky* i. m. II. 297.

[68] Uo. 272.

[69] *Niessen* i. m. 104.

[70] *Kuzsinszky* i. m. II. 285.

[71] Uo.

[72] Uo. 296.

[73] Uo. 290.

[74] *I. Paulovics*, Funde und Forschungen in Brigetio. Diss. Pann. II. 11. 1941, 163.

[75] *Celestin* i. m. 34.

[76] *Alföldi A.*, Aquincum városa és a római világbirodalom. Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 204.

[77] *Nagy* i. m. I. 264. — *Nagy* i. m. II. 635. — *Nagy L.*, Egy pincelelet az aquincumi polgárvárosban, Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 173.

[78] *Nagy* i. m. II. 635.

[79] *Kuzsinszky* i. m. II. 301. ábra.

[80] Bónis Éva gyűjtése.

[81] *Tömörkényi I.*, Hírek az aquincumi múzeumból. Arch. Ért. (1913) 282. — *Nagy* i. m. II. 625. — *Kuzsinszky* i. m. II. 270.

[82] *Iványi* i. m. 14.

[83] *Fremersdorf* 47.

[84] Uo. 49.

[85] *Loeschcke* i. m.

[86] *Fremersdorf* i. m. 45—47. Feltételezése szerint a készítő művész megmintázta az úgynevezett „original" modellt, erről negatívot készített két részben és a negatív discusára az olajlyuk köré tükörírással beírta nevét. Sem az original modellt (I), sem az arról készített negatívot (II) a művész nem adta ki a kezéből. A II. negatívról pozitív öntetet készítettek (III) két darabban, egy felsőrészt három illesztőcsappal és egy aljrészt három illesztőcsap hellyel. A két különálló pozitív lenyomatot a művész vagy saját maga, vagy esetleg közvetítő kereskedők útján forgalomba hozta. A mécseskészítők ezekből a pozitív öntetekből gyártják a negatív mintákat (IV), ezekből öntik azután az égetésre alkalmas mécset (V). A feltételezett és a III. fázishoz tartozó mainzi modell SATRIUS felírást visel (10. kép).

[87] *Loschcke* i. m. 45—47.

[88] *Fremersdorf* i. m. 47.

[89] Uo. i. m. 125.

[90] Uo. 124.

[91] A lakosság számbeli és igénybeli növekedésére vö.: *Rostovtzeff* i. m. 208.

[92] *Mercklin* i. m. 116.

[93] Vö. 86. sz. jegyzettel.

[94] *Hug*, Paulis Realencyklopädia. XIII. köt. Lucerna címszó. 1588—1590.

[95] *Nagy* i. m. I. 268.

[96] Az első ilyen jelzésű mécsek a II. század korai évtizedeiben működő műhelyekből kerültek elő és még a macellum alatti fazekastelep anyagában, valamint az eszéki — aquincumi hatásra utaló — anyagban is szerepelnek.

[97] *Celestin* i. m. 29, 31, 33—34. — *Paulovics* i. m. 163.

[98] *Alföldi* i. m. 274.

T. SZENTLÉLEKY

LAMP-MAKING WORKSHOPS IN AQUINCUM

The Museum of Aquincum is preserving a rich material of lamps of the Roman age. Out of the three hundred and three pieces whose provenance could be established, two hundred and forty turned up in producing workshops. One hundred and thirty pieces of the workshops' material are negative moulds. Bálint Kuzsinszky, in his work : "The Roman pottery plant in Aquincum near the gas-works" and Lajos Nagy, in the reports about his excavations, have published the material in part. The groups of objects found in the various workshops allowed to follow the ways and changes of lamp-making in Aquincum through a period of two centuries. The lucernes originating from "Pottery plant near Kiscelli utca No. 77—79", from "Pottery plant near the Military Supply Depot", from the "Material turned up from the Danube near the gas-works" from the "Roman pottery plant opened up in the region of the Macellum" and from the "Workshop excavated in the site of lodgings for workmen of the gas-works" show an even development, discontinued only concerning the last workshop.

As to the marking of the types, the respective numbers figuring in the work: "Lamps of Pannonia" by Dóra Iványi are mentioned.

I

The series of lamp-manufacturing workshops begins with the pottery plant of No 77—79. Kiscelli utca. Military troops, arriving in the course of the first century, have brought their lamps with themselves and it was only later that the need was felt to supply lamps of local make instead of imported wares. The local production was more profitable for tradespeople because in this way they were able to put their wares at a cheaper price to the market. Their raw-materials : wood, clay and water were available on the spot, in Aquincum. The craftsmen following the legions provide the workmen for this indus- try. In the lamp-material of this workshop a ne gative form in the shape of a gladiator's helmet and a round-shaped positive lamp-model are taking an eminent place. The helmet-shaped mould for lamps is no local product, in Italy and in the western provinces of the empire this kind was known also before. Analogous to this one is a specimen from Mainz, bearing the C DESSI firm-mark. Its engraved ornaments imitate the technique of the decorations on metallic helmets of gladiators. Behrens in comparison with imitated helmets—of more closed forms—of gladiators considers the helmets with more open visors a northern characteristic, originating from Germania. The Niessen collection in Cologne is keeping a lamp entirely like the negative mould of Aquincum (No. 2147). The helmet has been put above a discus bearing the firm-mark FORTIS. Besides its outer form, the tendrillar ornaments on the rim of the helmet and its sigillata-like dark-red clay material correspond to our negative form. It is possible to suppose a relation between the production of lamp in Aquincum, beginning in the course of the early years of the 2nd century of our era and that of the military colonies in Germany at the end of the 1st century. The marked tegulae found are indicative in respect of the period during which the workshop was in action. There can be found the marks of the IInd Adiutrix and of the IInd Gemina legions which have presumably been stationing together in the Aquincum area from 103 to 107 or took over each other's places, respectively. The said workshop belonged presumably to the IInd Adiutrix legion since on the rims of the shedding-basins, found in the same place, the mark of the IInd Adiutrix legion may be read. The workshop is following its activity even at the time when the Xth Gemina had already left Aquincum. The round-shaped lamp-model mentioned above is a local product, as proved also by the clay used thereto. Three simple lamps of dimensions have turned up at this site. The simple form and the small handles refer to an influence from Germania. The use of the handles is known, prior to the 2nd century also in the material from southern Greece. Still one can not presume an influence originating from Greece, since the handles were in fashion there during the Hellenistic period, and in the early years of the 1st and 2nd centuries of our era, at the time of the activity of the workshop in Kiscelli utca, the use of handles is discontinud and returns only in the second half of the 2nd century, in the form of greater, foliate handles.

II

On the occasion of the excavations in 1919, two small kilns and a well were discovered near the military supply store. In this workshop lamps and also other ceramic products had been manufactured. The period of its activity may be assigned to the age of Trajan and Hadrian. Seventeen of our lamps come from

here ; the material is a mixed one but the forms are all bearing the mark of early periods. Fig. 2. No. 4., Fig. 9. No. 8. show the only voluted lamp-model of the Aquincum area. On the lower parts the marks FORTIS, SEXTI and VICT are to be read. The lamps bearing the inscriptions VICTORI and VICT deserve to be mentioned specially. From the elevated discus of the lamps Fig. 2. No. 3. a semicircular orb is protruding. A similar semicircular orb and a protuberant discus, ornamented with rosettes are to be found on lamp No. 3533 of the Landsemuseum in Klagenfurt. The lamp had been hung by means of the iron ring carried through the perforated disc. Its analogues can be found in the western finding places of the province of Pannonia, in Sopron, in Őszőny and in Szombathely. Owing to its outlines, the specimen shows a relationship to lamp No. 3533 of the Klagenfurt museum. Also the lamp-industry of Greece knew the method of suspending rings but there it is appearing at the time of late Hellenism and is produced until the lst century B. C. This method is still used at the time of the relief-lamps, then it disappears and turns up again only in the second century, thus following chronologically only at a later time the types with suspending discs of the western provinces.

III

The material of the pottery plant near the present-day gas-works had been fully treated by Bálint Kuzsinszky, in his work mentioned above. The group of lamps found in the Danube can be separated within this material. This workshop has, presumably, directly preceded the other kilns producing, among other articles, also lamps in the area of the gas-works. Three of the lucernes are versions with two or three burners ; on the receding rim of their discus a series of elliptic leaves, staff-articulation and stippled lines alternate in encircling zonal sections. On the lower parts of specimens Fig. 7. No. 7. and Fig. 7. No. 9. the mark VICT is to be read in embossed letters. The lamps bearing the mark VICT were to be found also among the products of the workshop near the Military Supply Depot. The mark VICT appeared there carved in subsequently and not in the simple moulded form without edges. The activity of the maker of lamps bearing the mark VICT can be followed from the age of Traian till the middle of the 2nd century. The inscription of the small altar No. CIL. III. 3450, found in Aquincum, is the following : I (ovi) O(ptiomo) M(aximo) votum vovit Victor Ressati l(ibertus) l(ibens). In connection with the appearance (practically as first among the bottom-marks of this region) of the name VICT as a bottom-mark of a lamp-maker — just in an industry linked at that time closely with pottery — one can conclude that the libertus of the already known potter Victor Ressatus, erecting the altar-stone, is identic with the master of the lamps. A lamp of a type similar to that of the lamps mentioned before, bearing the VICT mark, has come to light from room No. V. of the Aquincum Fireguard Society.

The lamps shown in Fig. 3. No. 6., Fig. 3. No. 7. and Fig. 3. No. 8., belong to the type No. I. D. III. and are closely related to types V. and VIII. The points of these three lamps reflect some after-effect of the volute-like shape. On the lower part of all three lamps the mark FABI is to be found. This way of production results from lamps of the type V and shows an influence originating from the south-western region of Pannonia. On two other lamps, Fig. 3. No. 3., Fig. 3. No. 5., the characteristic foliform lugs of the subsequent times are applied. The period of activity of the workshop lasts from the late years of the rule of Hadrian till the middle of the 2nd century.

IV

In the area of the gas-works fifteen kilns for baking tegulae and crockery, furthermore twenty-two smaller ring-shaped furnaces have been excavated. The ring-furnaces served for the baking of finer earthenware, of terracotta-articles and of lamps. The activity of those small furnaces of the pottery-plant that had produced fine earthenwares, lasted from the middle of the 2nd century till at least 178—180. Numerous negative forms have turned up and thus one can follow the development of the undoubtedly local products from the beginning of the second century till the end of the third one. The I. D. XVII.-type lamps — bearing the mark of the firm — are met with in considerable numbers. The marks FAB and VICT, known from preceding workshops, can also be found. The reverse of one of the type VIII, broken negative forms of the small furnaces bears the following inscription : (Fa) BI FECIT FOR (mam). The style of the letters is identical with that of the marks of the bottoms. Also the finely wrought negative mould for the cover-plate of Fig. 5. No. 1., Fig. 8. No. 6. has come to light. The mark VICT becomes less frequent. Several names connected with makers appearing recently are figuring in the material. Thus : the lamps bearing the marks PACATUS, PETILIUS, MAXIMINUS, AQ SECUNDUS, SATURNUS, FLORENTINUS, ERMOCATUS, VICT, PACATUS and FABI further the ones marked with a young tree, were to be found in the material of Mursa also. Types No. VIII. and IX. can be considered as forms of local development.

V

To the south of the Macellum, in the course of excavations carried out in the Papföld in 1929, the remains of a pottery plant have been discovered under several superstructural layers, containing rich material. According to the Gordianus III coin, found in the layer, this plant can be supposed to be working till 240 of our era. The same types have continued to develop here which had been manufactured in the pottery plant near the gas-works. Also the indistinct, bluntly outlined types of the FABI products are known from this material. On the slightly modified type IX, horizontal foliform ornaments are applied beside the FABI mark. Its analogous example has turned up as a sporadic item. Also the small tree mark, known from the material found near the gas-works, is met with.

VI

In the site of the labourers' lodgings the traces of a workshop have been excavated in 1911/12, where exclusively lamps had been made. In total 39 pieces of negative forms turned up. No direct connection with preceding workshops can be demonstrated, the types are similar yet there must have existed in addition one or more intermediate plants representing a connection with the material of this isolated workshop. As a basis for the dating of these items from the end of the 3rd and from the beginning of the 4th centuries the fact may serve that in the type XVII, with one exception, no firm-mark appears or, if there exist any, they are entirely worn off; further, that the specimens are very rough and porous and that, in a great number of cases there can be found, besides the simple moulding, dotted ornaments punched into the negative. A characteristic piece of the workshop is a variant of type IV. Pine-branch and vine-leaf ornaments are of frequent occurrence. Type XVII is slightly modified, incised lines resembling fish-bones are drawn in the upper part of the brim surrounding the burner. Their characteristic feature is, in addition, the large foliform handle and the thick, wide bottomring.

One of the most important points of the Aquincum lamps-industry, as reconstructed on the basis of the data furnished by the workshops mentioned above, is afforded by the fact that a continuous idea may be formed about the development of this industry from the 2nd century on, concerning a period for which the lamp-material of western provinces does not yield such a full conception. The development in Pannonia is, with local modifications of less importance, the carrying on of lamp-production developed in Italy and in the western provinces. The types of southern Greece show, in the 2nd and 3rd centuries, differences from the variants of Pannonia.

The rich material of the finding places reported above offers us a possibility to elucidate also the technique of production and its role played in the development of the lamps manufacturing industry. In Aquincum the production of lamps was started by craftsmen accompanying the military troops. In the course of the lst century of our era there may have existed *masters* in the North of Italy and later in Gaul who have probably made the moulds for the lamps, because the production of the moulds for the first variants of the lamps required the skilled hands of masters. A simplification in the technique had to follow, to enable them to supply the buyers' market with lamps as this market grew more and more extensive. Hence, owing to the recent and more developed manufacturing process, the maker of negative moulds is not forced to dwell near the reproducing workshop any more. Fritz Fremensdorf is presenting a model for the production of negative moulds from the Mainz museum (SATRIUS model). The workshops are producing the negative forms after these positive moulds, attaining thus the possibility of manufacturing an abundant quantity of similar lamps. Fig. No. 10. demonstrates the phases I to V of production. It is doubtful, however, whether it is justified to draw generalizing conclusions from the single model of the Mainz Museum. The method just described was used in the course of the lst century of our era in the provinces where romanization had reached a level where it was possible to start local lamp-production. The lamp-production of Aquincum presents a different aspect because here the pottery-plants begin producing lamps, among other articles, but at the beginning of the 2nd century. From the last years of the lst century on, also in the provinces situated northwards from the Alps, the types are beginning to change. The variants of firns' lamps spread rapidly. According to Fremersdorf's opinion, the main reason for this spreading was that the workshops of Northern Italy, working for the most part with plaster-mouldings, had been destroyed during the civil wars following Nero's reign. On the other hand, apart from the numerous other concomitants, perhaps an other factor should be taken into consideration, namely that the manufacturing of the new types, as compared with the reliefed lamps, proved to be much more simple, and the laborious working process and the expensive technical apparatus needed previously have proved antiquated. Parallelly with this, the makers strive for pushing their articles within the broadest possible bounds, if only for the reason that in the place of the earlier, adorned and expensive lamps a greater quantity has to

be manufactured and sold to render their production as much, and even more, profitable than the one of lamps with relief decoration. The population, rapidly increasing both in number and in pretensions, is representing this new, broader market. The considerable demand is reactive and is promoting the development of the easier, cheaper and quicker way of manufacturing. The adornments without a functional purpose are not present in the firms' lamps of new type any more. The encircling brim, preventing the oil from running over, presents the only protruding articulation. A regression appears in ornamental elements, although, as contrasted with the firms' lamps generally in use, it is just the more adorned types where the local industry is able to create new forms. Thus are formed in Aquincum the types VIII and IX.

At the time when lamp-making is spreading in Pannonia, the simplest way to mass-production is moulding in I to III phases. This was already demonstrated by the negative mould in the form of a gladiator's helmet. The method used during production is the following : In order to avoid its getting sticky, the original model to be moulded or maybe one of the lamps is strewn over with fine dust, then it is surrounded with a ½ cm thick layer of clay. After having been moulded, the form is thoroughly baked. Negative moulds have been made already in the first Aquincum workshop ; namely, in the material in question also a positive model is to be found. Thus the threephase way of production is the following : I. The positive model II. The negative mould III. The ready lamp.

In the material of the second part, of the workshop near the Military Supply Depot, as much as thirteen moulds are to be found. As compared with the model of the helmet-shaped lamp, attributable to influences from Germany, the models of the new plant are very thick and their surface has a trough-like form. The mould of the voluted lamp is the only one without a curved outer surface. This surface is meeting the horizontal one of the backplate at a right angle. The fact that the handle is moulded simultaneously with the model, means an advance in technique.

The negative moulds found in the pottery plant (active from the middle of the 2nd century) near the gas-works are more carefully and more precisely elaborated. Their surface is horizontal and the edges meet at right angles. The mould marked FABI FECIT FORMAM may be ranked in the early material. Traces of painting are to be seen on the outside and the reverse is not horizontal but follows the foliform, upwards-turned handle of the lid. The models discovered at the gas-works present the culmination in the development of lamp production in Pannonia. Although the material is scarce, one can draw conclusions with regard to the organization of these workshops. Thus, the kilns were established, evidently, by two masters already experienced in potter's craft, by FABIUS and by VICTOR yet soon the series of the masters of the next generation was formed. The name of the makers must have meant a good brand since the FAB and VICT marks on the bottom become firms' marks. From the number of kilns and from the angular forms with adjusting lines (enabling an easy storage of greater stocks), which forms were found in considerable quantities, one may conclude that goods were produced in considerable quantities in the plant.

As it can be ascertained from the material excavated in the area of the Macellum, a progress can be observed in connection with general transitory upswing till the times of Gordianus III, regarding the lamp-manufacturing of Aquincum raised to the rank of a "colonia".

A deterioration regarding forms and qualities can be perceived in the material of lamps making plant discovered at the site of workers' lodgings of the present-day gas-works. Nor are the selection of material and the burning satisfactory. The fact that after moulding, still in a damp state, impressions of dotted adormments have been applied on the model, is attributable to the crudeness of the mould. The finger-prints, showing on the outside of the mould, allow us to draw the conclusion that the clay was pugged on the model by means of the hands. Such prints are seen especially on the notched surfaces of the finely adorned brim. The marks of masters disappear altogether, the bottom-mark is in most cases worn off and indecipherable. It can be laid down as a fact that the general crisis beginning from the second half of the 3rd century, means a hindrance to the further development of lamp-manufacturing also. From the 4th century on lamp-producing workshops are not represented in the excavation-material found in Aquincum up to the present, though, according to the sporadic finds, there followed a slight improvement — of a transitory character — in quality.

CAPTIONS

Fig. 1 1—3, 5—6. Pottery plant, Kiscelli utca 77—79
4, 7—9. Lamp-manufacturing workshop in the site of workers' lodgings of the gasworks
Fig. 2 Pottery plant near the Military Supply Depot
Fig. 3 Pottery plant near the gas-works
Fig. 4 Pottery plant near the gas-works
Fig. 5 Pottery plant near the gas-works
Fig. 6 Pottery plant found in the area of the Macellum
Fig. 7 1—2. Pottery plant, Kiscelli utca 77—79
3, 7, 9. Pottery plant near the gas-works
4, 6, 8. Pottery plant discoverd in the area of the Macellum
5. Lamp-manufacturing workshop in the site of workers' lodgings of the gas-works
Fig. 8 Pottery plant near the gas-works
Fig. 9 1—2. Lamp-manufacturing workshop in the site of workers' lodgings of the gas-works
3—4. Pottery plant near the gas-works
5. Pottery plant, Kiscelli utca 77—79
6—8. Pottery plant near the Military Supply Depot
Fig. 10 Phases of the working process of lamp production, according to the Satrius model
Fig. 11 Phases of the working process of lamp production in the first part of the 2nd century o. o. e.
Fig. 12 Phases of the working process of lamp production of the pottery plant near the gas-works
Fig. 13 Phases of the working process of lamp production in the 3rd and in the 4th centuries o. o. e.

KOZÁK KÁROLY

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM—VÁRMÚZEUM VASNYELŰ SZAKÁLLAS PUSKÁJA

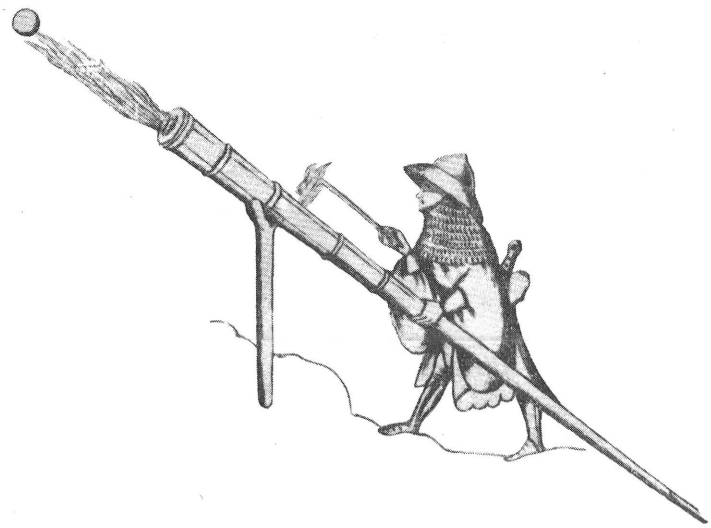
A budai vár 1952. évi ásatási munkái során számos régészeti lelet került elő, amelyet a Vármúzeum őriz. Ezek közül fegyvertörténeti szempontból különös figyelmet érdemel egy vasnyelű szakállas puska, amely a Ny-i palotaudvarban, a gyilokjáró felső rétegéből került elő[1] (7. kép 4).

Az említett vasnyelű szakállas puska a Vármúzeum legrégibb kézi tűzfegyvere, amely a XIV—XV. században kialakult puskákat követte időben, kissé fejlettebb szerkezettel.

A legrégibb kézi tűzfegyverekről, puskákról hazánkban először a XIV. század végén XV. század elején írt oklevelekből értesülünk. Ezekről a fegyverekről jó képet nyerhetünk az 1396 és 1405 között készített, a göttingeni Egyetemi Könyvtár 63. sz. kódexében ábrázolt, villára támasztott, fanyelű puska rajzáról, amelyet egy harcos éppen tüzes vassal süt el (1. kép). Ezekre a kézi tűzfegyverekre a XV. század elején, a csőtorkolat közelében alul egy vas nyúlványt kovácsoltak — erről nevezik ezeket a fegyvereket szakállas puskáknak —, hogy az elsütéskor fellépő visszaható erőt a bástyafalra, lőrésbe vagy állványra helyezve felfogja. E puskáknál a cső végén kiképzett hüvelybe erősítették a fanyelet.[2] Bizonyára sok hiba adódott ez első próbálkozásból. A vászon segítségével eredetileg jól beékelt nyél, a fa kiszáradása vagy a puska várfalra való fektetése következtében gyakran meglazulhatott, a rögzítésre szolgáló vasszegnél, a nyél meggyengítése következtében — különösen gyakori igénybevétel és gondatlan kezelés esetén — könnyen ki is törhetett. Ugyancsak hasonló hibákat idézhetett elő a rövidre készített, nyél beerősítésére szolgáló hüvely is, amelynek mélysége több esetben alig éri el a 25—30 mm-t, ugyanakkor a nyél átmérője sem nagyobb a hosszúsági méretnél. Ebből is kitűnik, hogy gyakran egyáltalán nem lehetett tartós egy ilyen nyél beerősítése. A fanyéllel kapcsolatos hibák vethették fel a változtatás szükségességét, amely aztán a fanyelet felváltó vasnyél kialakulásával be is következett. Addigra azonban már más szerkezeti változások is történtek, amelyek a lövés biztonságát és pontosságát lényegesen növelték.

A Vármúzeumban őrzött vasnyelű szakállas puska két főrészből áll, a csőből és a nyélből. A cső torkolata felé arányosan vékonyodik, majd a csőtorkolatnál hengeres, gyűrűs tagba megy át. Itt egy célgömb volt, a cső végén pedig, a nyélnél, az irányzéktőke beerősítésére szolgáló beütött mélyedést láthatjuk (3. kép). Ez előtt egy kör alakú mesterbélyeg van, előtte pedig, fent, a cső jobb oldalán a gyújtónyílás, amely kúpos felporzóserpenyővé bővül. A gyújtónyílástól a csőtorkolat irányában két-két bevésett horony díszíti a csövet. A csőtorkolattól 185 mm-re egy kétlépcsős, erős szakállt kovácsoltak a cső aljára (7. kép 4).

A nyél az irányzék mögött laposra kovácsolva csatlakozik a csőhöz. A cső hengeres végén két ferde lemunkálás alkotja az átmenetet a nyéllel. A nyél a cső végétől ívesen aláhajlik, majd kissé felfelé tartó vonalat követ. A nyél vége letörött, amit a törésfelület és az összehasonlításul közölt ép szakállas puska vasnyele világosan bizonyít (7. kép 5). A cső közelében a nyélen két kör alakú nyílást találunk, amelyeken a vasnyelet egykor borító fa nyélrészt erősítették fel a nyílásokon átütött szegek segítségével. Lehetséges, hogy az egyik nyílás kanócos lakatszerkezet felerősítésére szolgált, de erre egyelőre biztos adatunk még nincs, csak a cső felső, jobb oldalán elhelyezkedő, kúpos felporzóserpenyővé bővült gyújtónyílás helyzete alapján következtetünk arra. Ugyanis a nagyméretű, kúpos felporzóserpenyőben a puska elsütéséhez szükséges lőport a feltételezett kanócos lakatszerkezet kakasa jól elérhette és meggyújthatta. A XV. század végén a külföldi szakirodalom már említ kanócos lakatszerkezeteket,[3] s nálunk 1499-ben egy „lőfegyver-

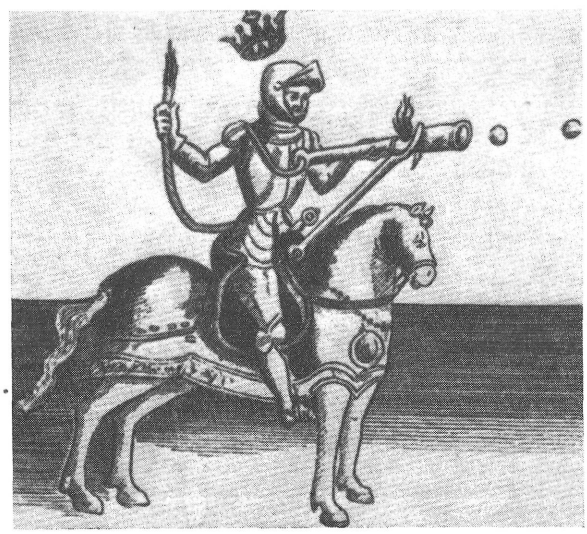
1. kép. Fanyelű puskából tüzelő harcos. XIV—XV. sz. fordulója

hez való kulcs-(zár)ért'' 10 dénár kifizetését említik,[4] amely feltehetően ugyancsak egy kanócos lakatszerkezet lehetett. Feltevésünket bizonyos fokig erősíti az irányzék kialakulása, amely ezen és az ezzel egyező formájú, szerkezetű, vasnyelű szakállas puskákon minden esetben megtalálható, illetve bizonyítható. Az irányzék használata feltételezi az elsütő szerkezetet, ugyanis a célzás és a lőpor meggyújtása egy időben csak elsütő szerkezet segítségével történhet.

A leírt szakállas puska főbb méreteit a mellékelt táblázaton közöljük, hogy a hasonló vasnyelű szakállas puskákkal könnyebb legyen az összehasonlítás.

Ezekután vizsgáljuk meg a vasnyelű szakállas puskák kialakulását és azt, hogy ebben a fejlődésben hol is van a helye a magyarországi vasnyelű szakállas puskáknak.

A hazai és külföldi fegyverrégészeti szakirodalomban alig találni utalást a vasnyelű szakállas puskákra, főleg azok kialakulására vonatkozólag. P. Sixl, a kézi lőfegyverekről írt értékes dolgozatában meglehetősen ritka darabokként említi a vasnyelű szakállas puskákat.[5] A Berni Múzeum Fegyvergyűjteményének leírásakor közölnek néhány vasnyelű szakállas puskát,[6] és R. Forrer is említést tesz erről a típusról egyik dolgozatában,[7] de a szakállas puskák fejlődésének menetébe nem helyezik bele a vasnyelű szakállasokat.

2. kép. Vasnyelű szakállas puskából tüzelő lovag. XV. sz. első fele

A hazai szakirodalomban egy helyen közölnek ugyan három szakállas puskát, ezek Mohácsról kerültek be a Nemzeti Múzeumba a múlt század végén, de adataik közlésén és egy hozzávetőleges korhatározáson kívül nem foglalkoztak ezek ismertetésével.[8]

A fent említett puskák közül kettő vasnyelű szakállas, csak letörött a nyelük, egy pedig egy fejlettebb típus, ágyazatba erősíthető szakállas puska, amelynek már oldalán van a gyújtónyílása és elsütése lakatszerkezettel történt. Véleményünk szerint is biztosra vehető, hogy ezek a fegyverek az 1526. augusztus 29-i, hazánkra oly sok szenvedést hozó vesztett mohácsi csata emlékei. Fegyvertörténeti szempontból ez számunkra igen becses adat. Ez is megerősíti azon feltevésünket, hogy a vas-

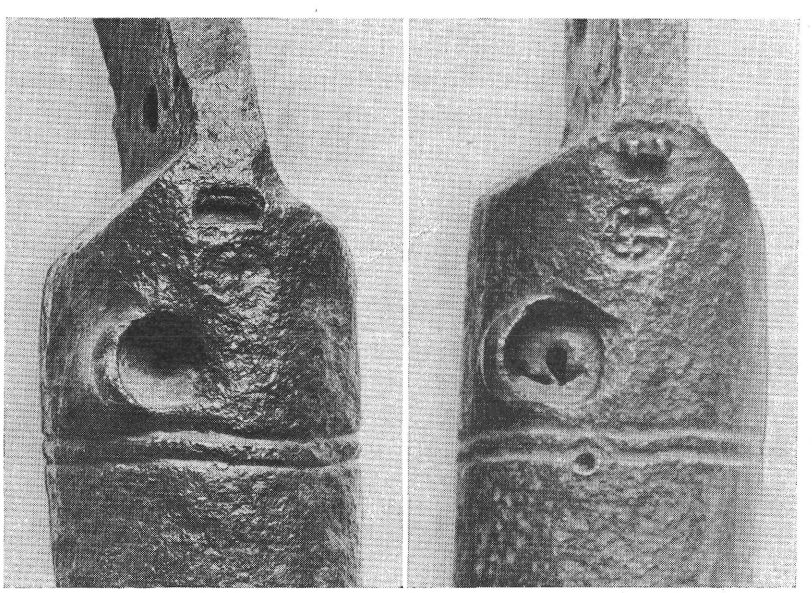
nyelű szakállas puskákat a XVI. század elején egy újabb rendszerű „modern" kézi tűzfegyver követi.

A hazai és külföldi szakirodalom főbb adatainak említése után, a rendelkezésünkre álló adatok alapján, megkíséreljük felvázolni a vasnyelű szakállas puskák kialakulását, fejlődését, és ezen belül meghatározni a magyarországi vasnyelű szakállasok helyét.

Mint már bevezetőként említettük, a fanyelű vagy nyélbeütős szakállas puskáknál előadódó gyakori, a fanyéllel kapcsolatos hibák tették szükségessé egy biztonságosabb, erősebb nyél kialakítását, amely aztán a vasnyelű szakállas puskák megjelenésével be is következett. Szerkezeti szempontból az általunk ismert darabok közül azt a vasnyelű szakállas puskát tartjuk a legrégebbinek, amelynek képét Párizsban találhatjuk meg a Bibliotheque Nationale Codex lat. 7239. sz. kéziratában (2. kép). Ez a kézirat 1450 körül készült.[9] Ezt igazolja a lovag testét teljesen befedő vértezet és fegyverzete is. A lovag sisakja fölött koronát látunk, ami nemesi származást bizonyít. Ez azért érdekes számunkra, mert ebben a korban a lőfegyver nem tartozott a lovagi fegyverzethez, s még később, a XVI. században is, általában a gyalogság használ kézi tűzfegyvereket. A koronás lovag égő kanóccal egy vasnyelű puskát süt el, amelyet egy nyeregkápához erősített villára támasztott, hogy a szakáll felfogja a visszaható erőt, a vasnyél végén kiképzett gyűrűn átfűzött kötél pedig nyakába akasztva tartja a nyél végét. A puska gyújtónyílása fent, középen van, mint a legrégebbi puskáknál általában.[10] A puska formája is igen régies, nagyon hasonlít a Müncheni Városi Könyvtárban őrzött Codex. lat. 197. sz. kéziratban ábrázolt, állványra helyezett szakállas puskára (7. kép 6). Ez a kézirat 1420 és 1430 között készült.[11] Boeheim is közli egy teljes vértezetben levő, nyereghez erősített, villára támasztott puskából tüzelő lovag rajzát, korát 1460 körül határozza meg,[12] és A. Demmin is közöl egy hasonlót a XV. századból.[13] Ezek után a Codex lat. 7239. sz. kéziratban ábrázolt és az ahhoz hasonló vasnyelű szakállas puskák korát, s egyben a vasnyél megjelenését az 1430 és 1450 közötti évekre határoznánk meg.

Fejlettebb szerkezetet és formát mutat már egy Nürnbergben őrzött szakállas puska, amelynél a csőüreg hosszának és átmérőjének aránya lényegesen nagyobb, mint a fenti, lovag által használt szakállas puskáé, így a lövés biztonságosabb volt ezzel a fegyverrel. Ennek is még fent, középen van a gyújtónyílása, vasnyelét hullámvonalszerűen, vége felé vékonyodóan kovácsolták (5. kép). Ennek a vasnyelű szakállas puskának korát 1440—1460 körül kereshetjük.

Wegeli már idézett munkájában közölt vasnyelű szakállas puskák közül a 2199. számúnak csőüreg hossz- és átmérő közti aránya már nagyobb, mint a fenti szakállas puskáé.[14] Fej-

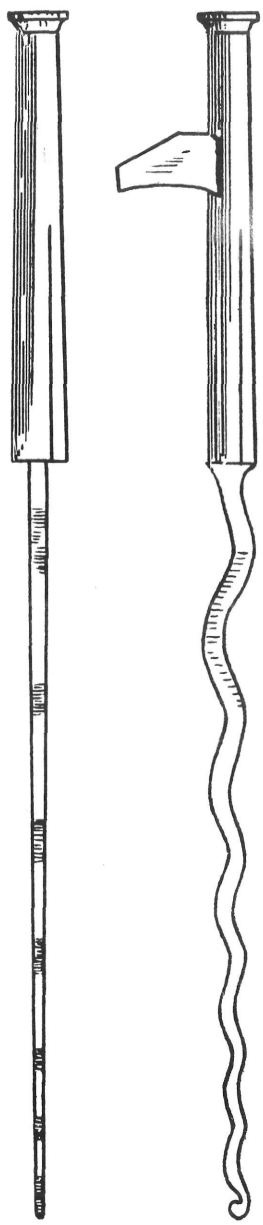

3—4. kép. Vasnyelű szakállas puskák mesterjegyei

lettebb voltára mutat a cső végébe erősített rúdszerű vasnyél is, amelynek végét gyűrűs fogantyúvá alakították ki. A gyújtónyílás ugyan még ennél is fent, középen van, de ha összehasonlítjuk az ugyanott közölt 2202. sz. vasnyelű szakállassal, amelynek már fent, oldalt van a gyújtónyílása, feltűnik a nagy formai hasonlóság, főképpen a rúdszerű vasnyélnél. E két hasonló vasnyelű szakállas puskán láthatjuk a gyújtónyílás oldalra való tolódását, a szerkezet fejlődését. Korukat a leírtak alapján 1450 és 1470 között határoznánk meg (6. kép 1—2).

A fanyelű vagy nyélbeütős szakállas puskáknál is ez időben kezdenek feltűnni a fent, oldalt elhelyezett gyújtónyílások, s valószínűleg ekkor kezdik meg a régi gyújtónyílások elzárását és azok helyett fent, oldalt elhelyezett új gyújtónyílás fúrását.

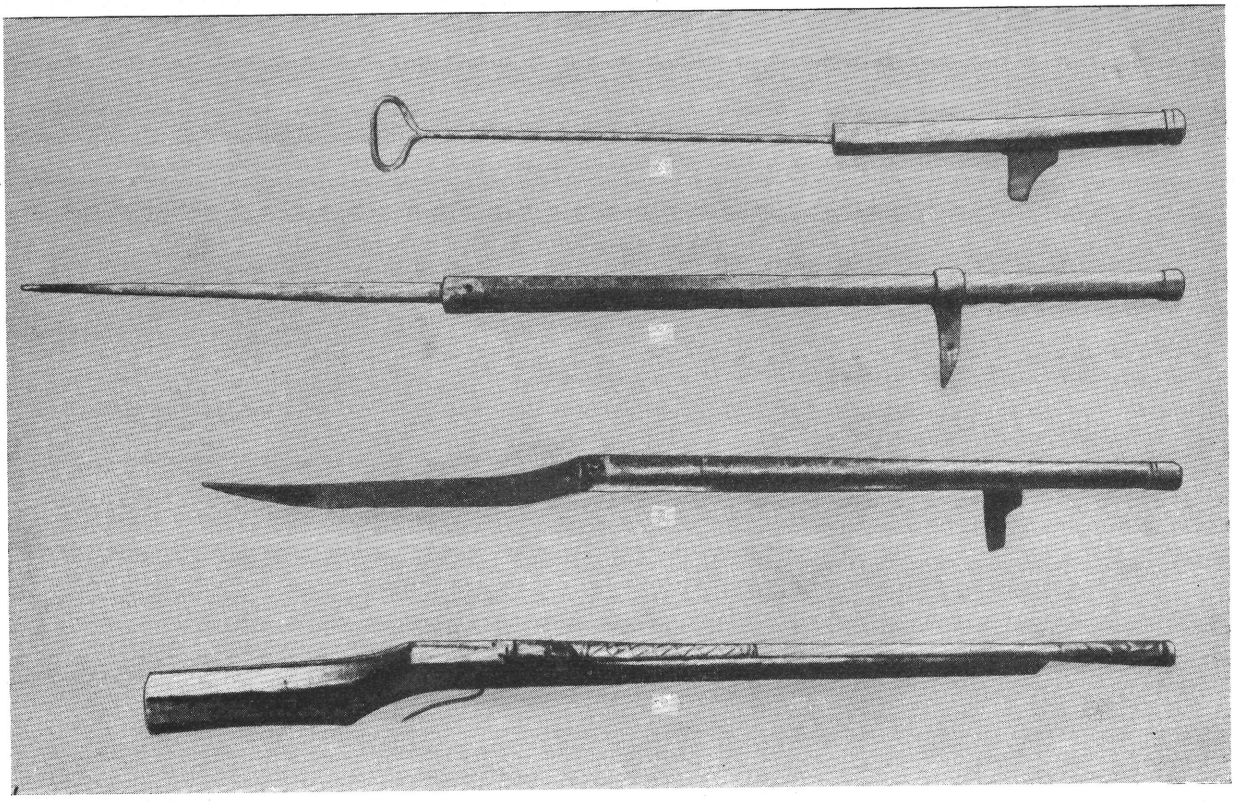
Wegeli közöl még egy vasnyelű szakállas puskát, amely a legfejlettebb az általa leírtak között. Ívesen aláhajló, laposra kovácsolt vasnyelét kétoldalt egykor fa borítás fedte, amelyről a nyélen látható nyílások tanúskodnak. Egyenletesen vékonyodó csövének alján lépcsős szakáll van, hátul a nyél közelében, fent, oldalt elhelyezett kúpos serpenyőjű gyújtónyílást látunk, előtte pedig két-két bevésett, körbefutó vonalat (6. kép 3). A gyújtónyílás közelében Wegeli egy jelet említ,[15] amelyet Forrer részletesebben is leír.[16] Lelőhelye a Bodensee környéke. Wegeli a puska korát a XV. sz. második felére teszi, Forrer 1480—1500 körül készült darabnak tartja. Wegeli rajza és Forrer leírása szerint kör alakú mélyedésben egy kereszt, abban egy B betű látszik. A lelőhely és a bélyeg alapján Forrer svájci műhelyre gondol.

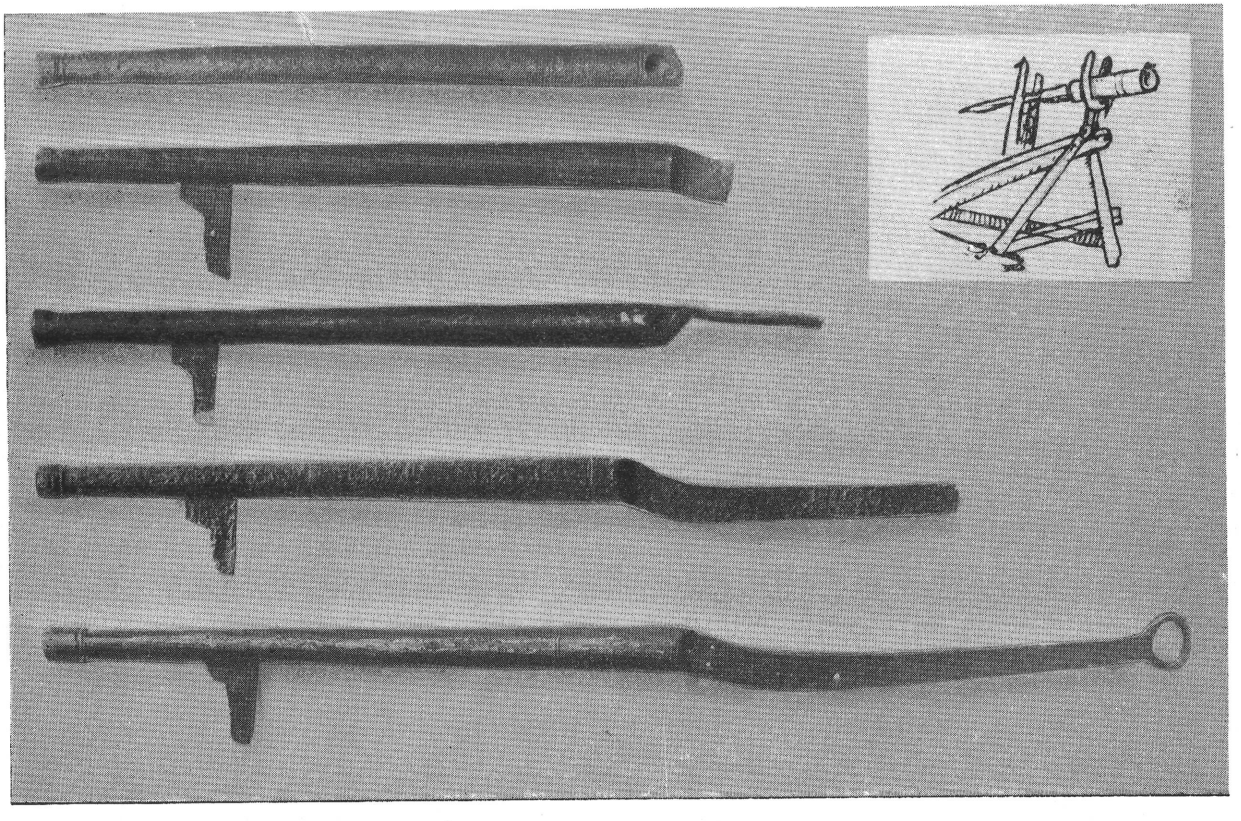
5. kép. Nürnbergi vasnyelű szakállas puska. XV. sz. közepe

Ez a Wegeli és Forrer által közölt vasnyelű szakállas puska mind formailag, mind szerkezetileg — több esetben részleteiben is — teljes azonosságot mutat a Vármúzeum vasnyelű szakállas puskájával (7. kép 4), a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Mohácson talált és Nagy Géza említett dolgozatában leírt két vasnyelű szakállasával (7. kép 1—2), de legszembetűnőbb a hasonlatosság az előbbi két fegyverrel együtt őrzött, teljesen ép, vasnyelű szakállas puskájával (7. kép 5).[17] Ezen utóbbi fegyveren világosan felismerhető a Wegeli és Forrer dolgozatában leírt, előbb említett mesterbélyeg, amelyet az eddig említett magyarországi vasnyelű szakállas puskákon is megtalálhatunk — gondos vizsgálat után — a gyújtónyílás és a vasnyél között, közvetlenül az irányzék vagy ahol az hiányzik, az irányzéktőke beerősítésére szolgáló bevésés előtt (4. kép). Még egy ilyen szakállas puskát találtunk a Győri Xantus János Múzeumban, amelynek vasnyelét — valószínűleg miután letörött — úgy alakították át, hogy egy csavar segítségével ágyazathoz erősíthették (7. kép 3). A dolgozatunkban felsorolt vasnyelű szakállas puskák az azonos mesterbélyeg és szerkezeti jellegzetességek alapján kétségtelenül egy csoportot képeznek, másfajta vasnyelű szakállas puskát hazánkban ez ideig nem ismerünk. Minthogy a külföldi szakirodalom egy, esetleg két darabot említ ebből a fajta szakállasból, nálunk pedig eddig már öt darabot találtunk és további darabokra is számíthatunk, Forrer véleményével szemben az a feltevésünk, hogy ezek a vasnyelű szakállas puskák egy hazai műhely készítményei. Feltevésünk támogatására megemlítjük, hogy ezeknek a puskáknak sem a csőtorkolat közelében kovácsolták fel a szakállt, hanem a csőtorkolattól számított kb. első negyednél, mint azt már a fanyelű, nyélbeütős szakállasoknál is láttuk.[18]

Táblázaton közöljük az említett vasnyelű szakállas puskák fontosabb adatait (l. 210. old.). A táblázat adatai és a közölt vasnyelű szakállas puskák képei világosan bizonyítják, hogy a magyarországi vasnyelű szakállasok egy műhely — feltehetően hazai — készítményei. Legerősebb bizonyíték az azonos mesterjegy, a szerkezet és a forma hasonlósága.

6. kép. 1—3. Vasnyelű szakállas puskák. XV. sz. második fele. 4. Kanócos lakatszerkezetű puska

7. kép. 1—5. Magyarországi vasnyelű szakállas puskák. XV. sz. vége. 6. Szakállas puska állványon

A VASNYELŰ SZAKÁLLAS PUSKÁK FONTOSABB ADATAI

	Vármúzeum	MNM Történeti Múzeum			Győr	Bern
Lelt. sz.:	51.2065	55.3606	55.3627	55.3646	—	2198
A puska hossza mm-ben	1190	1535	880	820	1020	1510
A puska súlya kg-ban	—	12,5	11,2	8,9	—	14,5
Csőüreg átmérője mm-ben	22	25	24	24	24	21
Gyújtónyílás távolsága a csőtorkolattól mm-ben	730	820	765	785	780	905
Csőüreg átmérőjének és hosszának aránya	1 : 33,1	1 : 32,8	1 : 31,8	1 : 32,7	1 : 32,5	1 : 43
Gyújtónyílás helye	fent j. o.	fent j. o.	fent j. o.	fent j. o.	fent j. o.	fent j. o.
Szakáll távolsága a csőtorkolattól mm-ben	185	215	180	kb. 180	175	kb. 230
A csőtorkolat gyűrűs megvastagodásának hossza mm-ben	35	55	35	37	35	kb. 55

Minthogy a magyarországi vasnyelű szakállas puskák a közöltek legfejlettebb csoportját alkotják, kialakulásukat az 1470 és 1490 közötti évekre tesszük. Ekkor ugyanis már megjelenik hazánkban a fanyelű vagy nyélbeütős szakállas puskák mellett egy másfajta szakállas puska,[19] mely nem más, mint a vasnyelű szakállas. Néhány évtized múlva azonban már ismernek egy még fejlettebb szerkezetű puskát, az ágyazatba erősíthető, lakatszerkezettel és irányzékkal ellátott kézi tűzfegyvert, amelyet 1526-ban a mohácsi csatában a vasnyelű szakállasokkal együtt használtak. A vasnyelű szakállas puskák még a XVI. század közepén is nagy számban találhatók váraink leltáraiban, amikor pedig már az ágyazatba erősíthető, lakatszerkezettel működő kézi tűzfegyverek is elterjedtek országszerte. A török háborúk által okozott nehéz gazdasági helyzetben lassan ment a régi, részben elavult szakállas puskáknak fejlettebb fegyverekkel való kicserélése. Jó példa erre a sümegi vár, ahol 1568-ban 33 régi fanyelű, 51 vasnyelű és 32 fejlettebb prágai szakállas puska volt.[20] Még a század végén is gyakran találkozunk vasnyelű szakállasokkal a magyar várak leltáraiban.

JEGYZETEK

[1] Lt. sz.: 51.2065.

[2] *Kozák K.*, Magyar nyélbeütős szakállas puskák. FA IX (1957).

[3] *M. Thierbach*, Das Lunteschloss. 7—8.

[4] *Iványi B.:* HK 15 (1914) 487—488.

[5] *P. Sixl*, Entwicklung und Gebrauch der Handfeuerwaffen. Waffenkunde 2 (1900—1902) 316.

[6] *R. Wegeli*, Inventar der Waffensamlung des Bernischen Muzeums in Bern. IV. köt. Bern 1948, IV. t.

[7] *R. Forrer*, Neues Studienmaterial zur mittelalterlichen Bewaffnung. Waffenkunde 5 (1903) 161.

[8] *Nagy G.:* HK 11 (1910) 238.

[9] *Sixl* i. m. 43. kép.

[10] *Kozák* i. m. 174. old., XXVIII. t.

[11] *Sixl* i. m. 248.

[12] *W. Boeheim*, Handbuch der Waffenkunde. Leipzig 1890, 470.

[13] *A. Demmin*, Die Kriegswaffen. Leipzig 1893, 946.

[14] *Wegeli* i. m. IV. köt. 2199. kép.

[15] Uo. 156.

[16] *Forrer* i. m. 162.

[17] A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum vasnyelű szakállas puskái : lt. sz. 55.3606 (7. kép 5); 55.3627 (7. kép 2); 55.3646 (7. kép 1).

[18] *Kozák* i. m. 175. old., XXIX. t.

[19] Uo.

[20] Országos Levéltár. Urb. et Conscr. Fasc. 76. No 17.

К. КОЗАК

ПИЩАЛЬ С ЖЕЛЕЗНОЙ РУКОЯТКОЙ В КРЕПОСТНОМ МУЗЕЕ БУДАПЕШТСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В ходе работ по уборке развалин и устройства местности, проводимых в 1952 г. в крепости Буды, было обнаружено много археологических находок, находящихся ныне в Крепостном музее. С точки зрения истории оружия среди этих памятников особое внимание заслуживает пищаль с железной рукояткой, которая была обнаружена на западной стороне горы Вархедь, в верхнем слое потайного прохода.

Упомянутая пищаль с железной рукояткой представляет из себя древнейшее огнестрельное ручное оружие Крепостного музея, которое по хронологии следовало за огнестрельными оружиями, оформленными в XIV—XV вв., за пищалями с деревяной рукояткой.

О первых ручных огнестрельных оружиях, о ружьях, в Венгрии мы впервые имеем сведения из документов, составленных в конце XIV и начала XV вв. В начале XV в. на нижнюю часть ствола наковали железный выступ — отсюда венгерское название этих оружий «szakállas puska» (бородатое ружье), — причем прикованный выступ бойцы клали на крепостную стену, в бойницу или на подставку, чтобы выступ перенял противодействующую силу, возникающую при выстреле. Деревянную рукоятку прикрепляли в муфту, оформленную на заднем конце ствола. Разумеется, при первых попытках обнаруживалось много недостатков. Вследствие высыхания рукоятки, частого применения и прочих недостатков конструкции рукоятка легко сломалась. Эти недостатки вероятно и выдвинули необходимость смены деревянной рукоятки железной. До тех пор, однако, последовали уже и другие конструкционные изменения, — затравочное отверстие переместилось на бок — оформлялись прицел и спусковой механизм, что в значительной степени повышало надежность и точность выстрела.

Автор на основе известных нам данных из венгерской и зарубежной литературы датирует появление железной рукоятки 1430—1450 гг. Венгерские пищали с железной рукояткой, изготовленные предположительно в отечественной мастерской — на что указывают идентичность клейма, как и сходство форм и конструкции — составляют самую развитию группу описанных автором пищалей с железной рукояткой. Их можно отнести к 1470—1490 гг. Однако, несколько десятилетий позже, в исторических источниках находятся сведения о пищалях с еще более развитой конструкцией. Это по всей вероятности пищали, прикрепленные к подставке, снабженные замочным механизмом и прицельным приспособлением. Само собой разумеется, что пищали с железной рукояткой — да даже на многих местах и такие с деревянной рукояткой — продолжали употреблять дальше; одна из причин этого кроется в трудном экономическом положении, обусловленном турецкими войнами. Даже в конце XVI. столетия в инвентаре венгерских крепостей часто приведены пищали с железной рукояткой.

СПИОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Илл. 1. Боец, стреляющий из пищали с деревянной рукояткой. На рубеже XIV—XV. вв.
Илл. 2. Боец, стреляющий из пищали с железной рукояткой. Первая половина XV. в.
Илл. 3—4. Клейма пищалей с железной рукояткой
Nлл. 5. Пищаль с железной рукояткой. Середина XV. столетия. Нюрнберг
Илл. 6. 1—3. Пищали с железной рукояткой. Вторая половина XV. столетия
4. Пищаль с фитилем и замочным механизмом
Илл. 7. 1—5. Пищали с железной рукояткой из Венгрии. Конец XV. столетия
6. Пищаль на подставке

HORLER FERENC

KÖZÉPKORI KŐFARAGÓ ÉS ELHELYEZŐ JELEK A BUDAVÁRI LAKÓNEGYED ÉPÜLETEIN. II

A Budapest Régiségei 1955-ben megjelent XVI. kötetében (373. old.) közöltük hasonló cím alatt az 1954. december 31-ig összegyűjtött középkori kőfaragó és elhelyező jeleket, számszerint 91 darabot. Az akkori beszámoló folytatásaképpen az 1958. december 31-ig folytatott tudományos kutatások során előkerült újabb kőfaragójeleket ismertetjük (1—2. kép). A budai vár lakónegyedében az alábbi épületeken találtunk kőfaragójeleket:

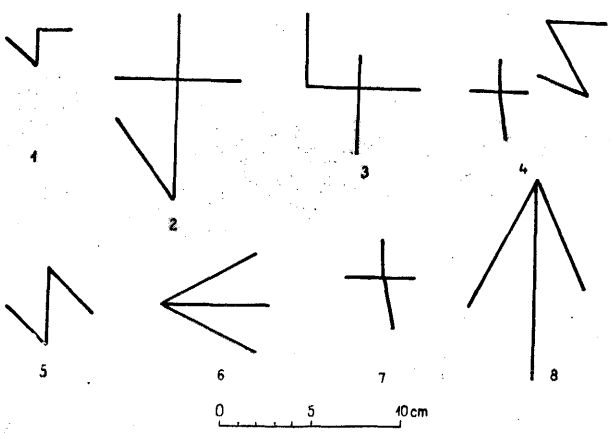
A középkori Mária Magdolna- (később Helyőrségi) templom hajómaradványainak további bontásakor az egyik kövön kőfaragójel (1. kép 1), további három faragott kövön kőelhelyező jelek (1. kép 2—4), azonkívül a főkapubéllet északi oldalának második sorában in situ egy darab kőfaragójel (2. kép 8) került elő.

Az Úri utca 37. sz. ház udvarán ásatásból előkerült boltozati bordatöredéken egy kőfaragójel (1. kép 5). Ugyanezen épület hátsó végében levő középkori torony keleti falához csatlakozó valószínűleg támpillér armírozásán, eredeti helyén egy kőfaragójel van (1. kép 6).

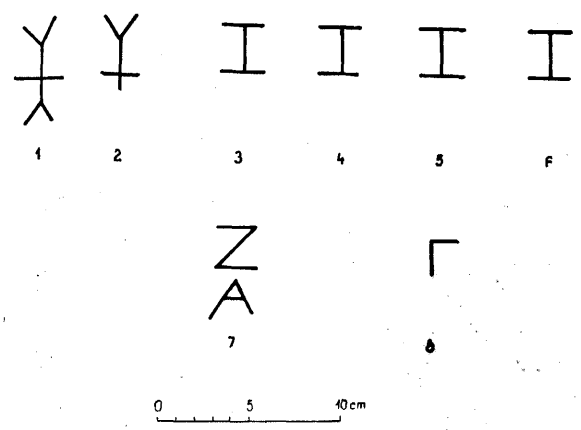
A Szentháromság utca 5. sz. ház kapualjának keleti falán levő ajtótól északra álló nyílás-keret déli, váll alatti kövén, eredeti helyén egy kőfaragójel, ugyanezen ajtókeret északi, váll alatti kövén ugyancsak egy kőfaragójel van, mindkettő eredeti helyén (1. kép 7—8).

A Nagyboldogasszony templom jelenleg folyamatban levő helyreállítása során, a főkapu köveinek vizsgálatakor kiderült, hogy annak egyes kövei eredeti középkori kövek, amelyeket Schulek Frigyes a századfordulókor végrehajtott restaurálása alkalmával eredeti helyükön meghagyott. A főkapu csúcsívének északi oldalán a váll feletti első kősorban levő egyik kövön, és a felette levő második sor ívkövén találtunk egy-egy kőfaragójelet (2. kép 1—2). Ezek mellett ugyancsak az első és második kősorban egymásfeletti két kövön egy-egy (2. kép 3—4), a csúcsíves kapubéllet déli oldalán a váll feletti második kősorban egy, a negyedikben ugyancsak egy (2. kép 5—6), összesen tehát négy darab azonos kőfaragójelet találtunk. Végül ugyancsak a déli oldalon a váll alatti egyik levéldíszes oszlopfő alatt egy kőfaragójel látott napvilágot (2. kép 7).

Már most megállapítható, hogy a Nagyboldogasszony templom és a Mária Magdolna-templom építői nem azonos kőfaragó iskola mesterei voltak.

1. kép. A Mária Magdolna-templom és budai házak kőfaragó jelei

2. kép. A Nagyboldogasszony templom főkapujának kőfaragó jelei

F. HORLER

MITTELALTERLICHE STEINMETZ- UND VERSETZUNGSZEICHEN AN DEN GEBÄUDEN IM WOHNVIERTEL DER FESTUNG BUDA. II

Im XVI. Band von Budapest Régiségei 1955 (S. 373) habe ich unter ähnlichem Titel die bis zum 31. Dezember 1954 gesammelten mittelalterlichen Steinmetz- und Versetzungszeichen, der Zahl nach 91 Stück publiziert. Als Fortsetzung meines damaligen Berichtes publiziere ich nun die bis zum 31. Dezember 1958 im Lauf unserer Denkmalforschungen gefundenen Steinmetzzeichen. Im Wohnviertel der Festung von Buda fanden wir Steinmetzzeichen auf folgenden Gebäuden:

Während der weiteren Niederreißung der Schiffüberreste der mittelalterlichen Marien-Magdalenenkirche (spätere Garnisonskirche) kamen auf einem Haustein ein Steinmetzzeichen und auf drei anderen behauenen Steinen Steinversetzungszeichen zum Vorschein.

1 Steinmetzzeichen auf dem Fragment einer Gewölberippe, das im Hof des Hauses Úrigasse Nr 37 ausgegraben wurde. — An der Eckverstärkung eines vermutlichen Stützpfeilers, der sich der Ostmauer des mittelalterlichen Turmes an der Rückseite desselben Gebäudes anschließt, 1 Steinmetzzeichen an seiner ursprünglichen Stelle.

Haus der Szentháromsággasse Nr. 5, Ostmauer der Toreinfahrt: auf dem südlichen Haustein unter dem Kämpfer der Öffnungsrahmung nördlich der Tür — 1 Steinmetzzeichen am ursprünglichen Ort; auf dem nördlichen Haustein unter dem Kämpfer derselben Türeinfassung ebenfalls 1 Steinmetzzeichen, beide an ihren ursprünglichen Stellen.

Als man während der Restaurierung der Liebfrauenkirche die Steine des Hauptportals untersuchte, stellte es sich heraus, das einige von ihnen originelle mittelalterliche Hausteine sind, die von F. Schulek an ihren ursprünglichen Plätzen belassen wurden, als er an der Jahrhundertwende die Kirche restaurierte. Je ein Steinmetzzeichen fanden wir an der Nordseite des Spitzbogens über dem Portal auf einem Werkstein in der ersten Steinreihe über dem Kämpfer, und auf dem darüber befindlichen Bogenstein der zweiten Reihe. Neben diesen fanden wir ebenfalls in der ersten und zweiten Hausteinreihe auf übereinander liegenden Steinen — je ein, auf der Südseite des spitzbogig abschließenden Gewändes in der zweiten Steinreihe über dem Kämpfer — ein Stück, in der vierten ebenfalls ein Stück, insgesamt also vier Stück identische Steinmetzzeichen. Endlich kam ebenfalls auf der Südseite unter dem Kämpfer und unter einer der Blattkapitelle ein Steinmetzzeichen zum Vorschein.

Soviel kann bereits jetzt festgestellt werden, daß die Baumeister der Liebfrauenkirche und der Maria-Magdalenenkirche nicht derselben Steinmetzschule angehören.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Die Steinmetzzeichen in der Kirche der Maria-Magdalene und der Häuser in Buda

Abb. 2. Steinmetzzeichen am Hauptportal der Liebfrauenkirche

GERŐ GYŐZŐ

HOL ÁLLOTT A BUDAI KÜCSÜK DZSÁMI?

A budai mecsetek és dzsámik topográfiai viszonyainak kérdését többé-kevésbé már az eddigi kutatások tisztázták.[1] A korábbi összefoglaló munkákban azonban még igen sok helytelen névazonosítással találkozunk, amelyektől sokszor maguk a korabeli török és nyugati források sem mentesek. A kérdés megoldásában Fekete Lajos jutott a legmesszebbre, akinek nemcsak névazonosításait, de topográfiai megjelöléseit is jórészt magunkévá tehetjük.[2] A kérdés ennek ellenére ma még nem tekinthető véglegesen lezártnak, különösen pedig a Vár mecsetei és dzsámijai esetében. A forrásokban szereplő és már azonosított épületek egy részének topográfiai meghatározása nem minden esetben történt meg.

A helyrajzi meghatározásoknál igen nagy figyelmet érdemel a Marsigli-hagyatékban talált, Budát ábrázoló részletes török térkép, valamint saját feljegyzései, az ún. Memoriale.[3] A két forrás egymást kiegészíti, és segítségükkel az egykori török Buda építményei majdnem mindegyikének topográfiai helyzete megállapítható.

A Memoriale a Várban nyolc dzsámit sorol fel, ezek közül utolsónak említve a Kücsük dzsámit, amelyet mindjárt másik használatos nevén Capagha, azaz a Kapu Aga kis kápolnájának nevez.[4] Fekete szerint is a Kücsük dzsámi és a Kapu agaszi meszdzsidi név egyazon épületet jelöl.[5]

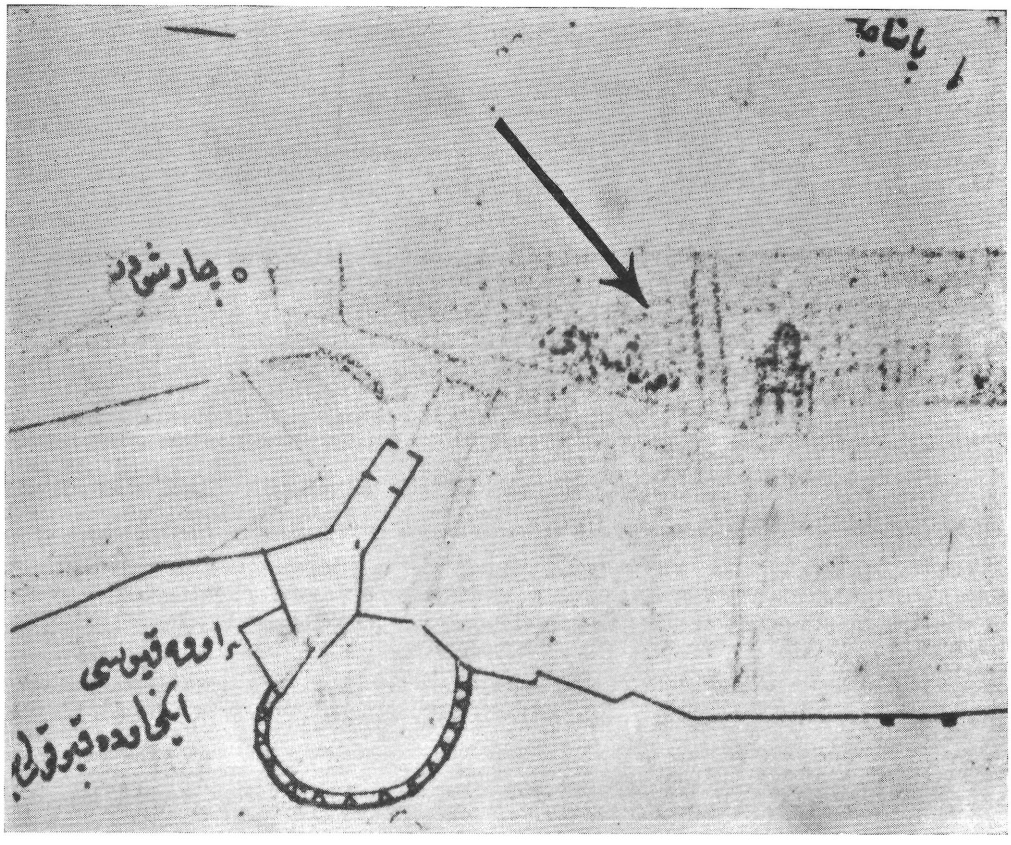
Evlia Cselebi Aga meszdzsidi néven említi, mint amely „leghíresebb a janicsárok laktanyája közelében".[6] A török források tehát hol dzsáminak, hol meszdzsidinek nevezik. Fekete véleménye szerint a Kücsük dzsámi épülete sem eredeti török, mohamedán építmény,[7] hanem egy korábbi templomból, közelebbről a középkori Szt. Mihály-kápolnából lett volna átépítve, amely a janicsárkaszárnyák környékén, a Vár déli részén állott;[8] pontos helyét ő sem tudja. Az a feltevése azonban, hogy a dzsámit a Vár déli részén kell keresnünk, helyes.

Károlyi—Wellmann csupán Capagha mecset néven ismeri, helyét azonban meg sem kísérli meghatározni.[9]

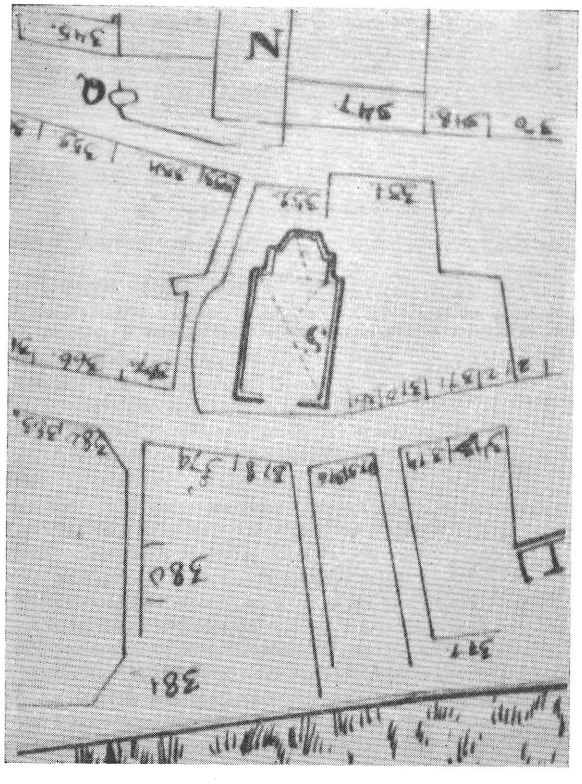
Marsigli részletes török térképének behatóbb tanulmányozása közben az említett területen valóban találunk egy középkori elrendezésű, keresztény templom-alaprajzot (1 kép), amely mellett elmosódott török írás látható. E rész felnagyított fényképén a felírás elég jól olvashatóvá válik, amelyből most már félreismerhetetlenül kiolvasható a török szöveg: كوچك جامع (Kücsük dzsámi). Ez lenne tehát a keresett Kücsük dzsámi. A szöveg elmosódottságának oka nem az, hogy az esetleg elhibázott szöveget az író törölni akarta, hanem a papirosnak ez a része zsíros lehetett és a tus nem tudott egyenlő mértékben beleszívódni. Ha ugyanis nem ez, hanem a Vár valamely másik dzsámija lett volna a Kücsük dzsámi, akkor az itt törölt szövegnek hibátlanul, tisztán kiírva meg kellene lennie egy másik dzsámi feliratakent. Az írás duktusa a többi szöveggel azonos, miszerint a térkép összes török felirata egy ember kezétől származik. Az elmondottakból kétségtelenül kitűnik, hogy dzsámink elnevezése tudatos és helyes.

Magliar 1686. évi metszetén és a hozzátartozó legendában — amely a török elnevezéseket is tartalmazza — hiába keressük akár a Kücsük dzsámi, Kapu agaszi meszdzsidi, vagy az Aga meszdzsidi elnevezést.[10]

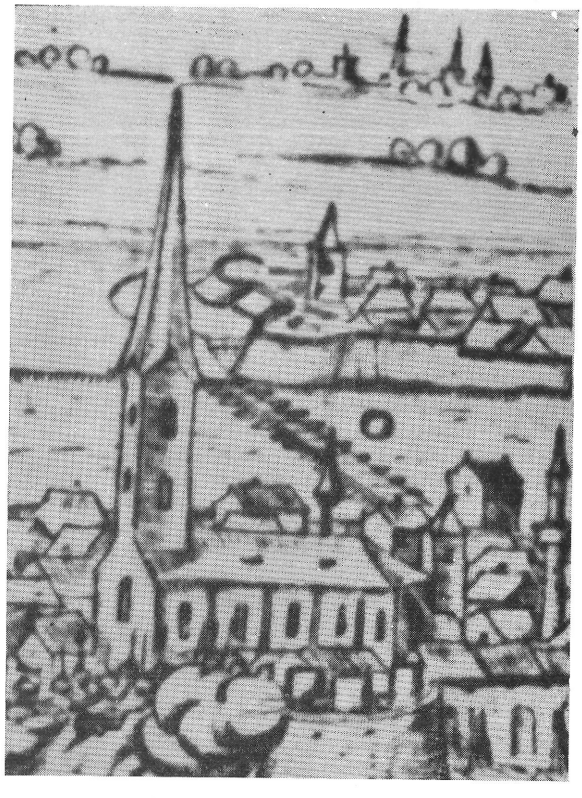
A Rabatta hagyatékában talált Haüy-féle térkép[11] (2. kép) az említett területen — Fehérvári kaputól kissé délkeletre — egy háromhajós, keletelt középkori templom alaprajzát

1. kép. A Kücsük dzsámi és környéke Marsigli részletes török térképén

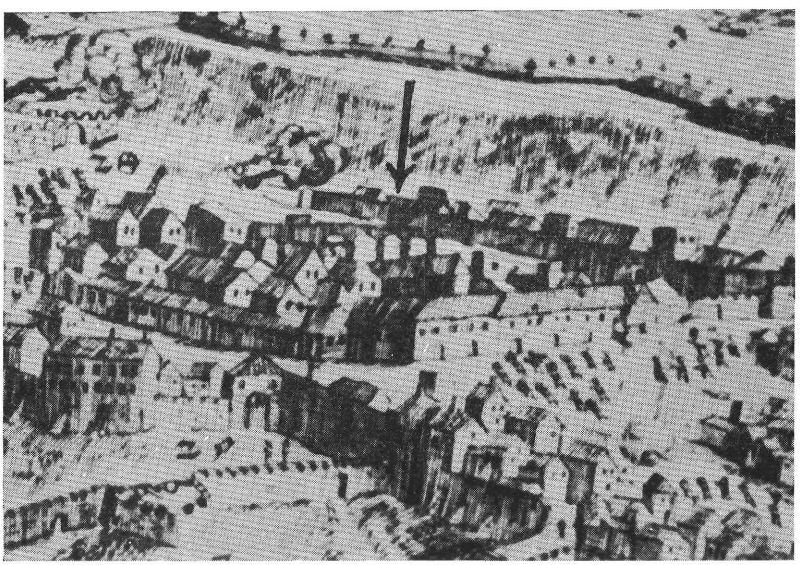
2. kép. A Szt. Zsigmond-templom alaprajza a Rabatta-féle térképen

3. kép. Siebmacher 1598. évi metszetének részlete a Szt. Zsigmond-templom ábrázolásával

jelzi, amely a török térkép elnagyolt alaprajzával sok hasonlatosságot mutat. Ennek a templomnak a képét jól láthatjuk Siebmacher 1598. évi metszetén (3. kép), amely Budát nyugati oldaláról ábrázolja.[12] A templomot egytornyos, nyeregtetővel fedett, nagyméretű ablakokkal áttört épületnek ábrázolja. Hasonlóak a későbbi, XVII. századi metszetek ábrázolásai is.

A Vár nyugati oldalának egyetlen bejárata a Fehérvári kapu volt. Védelmi szempontból nagy fontosságú hely, amelynek birtoklása vagy eleste döntő tényező volt a Vár további sorsára. Ezért nemcsak magát a védműveket erősítették meg a törökök, hanem a kapu közelében helyezték el a janicsárok kaszárnyáinak egy részét is. Itt lakott parancsnokuk, az aga is. Innen kaphatta a dzsámi az Aga meszdzsidi, illetőleg Kapu agaszi meszdzsidi elnevezést.

4. kép. A Kücsük dzsámi romjai Fontana metszetén

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a három különböző néven ismert dzsámi, ill. mecset a Fehérvári kapu közelében állott középkori templomból lett átalakítva. Kérdés most már csak az, hogy melyik volt ez a templom.

Haeufler helyszínrajzán az említett helyen álló templomot Szt. Zsigmond templomának nevezi.[13] A középkorban itt állott a Szt. Zsigmond prépostság temploma, amelyről a környező tér ugyancsak a Szt. Zsigmond tér nevet kapta. Ennek az épületnek török mecsetté való átépítésére utal Buda 1723. évi leírása is,[14] amely azt mondja, hogy a karmeliták templomától — amely a mai Várszínházzal azonos — nem messze, az utca túlsó oldalán mecset állott. Némethy Szt. Zsigmond templomát tévesen a Jeni dzsámival azonosítja.[15]

Az 1686. évi ostromban a mecset rombadőlt. Fontana metszetén a mecsetnek már csak romos, még a középkorból származó belső oszlopsorát láthatjuk[16] (4. kép). A Vár nagyarányú rendezése során lebontják. Az épület alapfalainak egy része a volt Honvédelmi Minisztérium építésekor megsemmisült, másik fele pedig a mai Szt. György tér útburkolata alatt húzódik meg. Ennek feltárása már a múlt év végén megkezdődött.

Az eddigiek alapján a következőket állapíthatjuk meg. Az Aga meszdzsidi, Kapu agaszi meszdzsidi és a Kücsük dzsámi elnevezések ugyanannak az épületnek más és más alkalommal használt nevei. Ez az épület pedig nem más, mint a középkori Szt. Zsigmond prépostsági templomból átalakított török mecset, amely hol mecset, hol meg dzsámi néven fordul elő.

JEGYZETEK

[1] A budai török mecsetekről összefoglaló tanulmány: *Némethy L.*, Török mecsetek Budán. Bp. 1878. — Ennek helyrajzi megállapításai azonban igen sok esetben tévesek. A hibákat jórészt korrigálja: *Károlyi—Wellmann*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936.

[2] *Fekete L.*, Budapest a törökkorban. Bp. 1944, „Helyrajz" című fejezet.

[3] Marsigli részletes török térképét és Memorialéját első ízben Veress Endre közölte: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. Bud. Rég. IX. köt. Bp. 1906, 106. kk. (A Memoriale a 135. oldaltól kezdődően; a részletes török térkép fotokópiája a 142. old. után kötve.)

[4] Bud. Rég. IX. köt. Bp. 1906, 135.

[5] *Fekete* i. m. 88.

[6] *Karácson I.*, Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. Bp. 1904, 243.

[7] *Fekete* i. m. 88.

[8] Uo. a 83. old. után következő második térképen, amely „A budai vár egyházi épületeinek térképe", az Aga meszdzsidi tévesen van bejelölve a Vár északi részébe. Az ide vonatkozó szöveg ugyanis (88. old.) az Aga meszdzsidi helyéül a Vár déli részét említi.

[9] *Károlyi—Wellmann* i. m. 165—166.

[10] Vero della disegno regal cittá di Bvda metropoli di Vngheria Anno 1686.

[11] Plan de la ville et Chateau de Bude 1687.

[12] Contrafactvr der Havbstad Ofen in Vngern wie die von den Christe belegert gewest. Año 1598. Mens. Octobri. (Megjelent Ortelius Chronologiájának mellékleteként 1602-ben.)

[13] *J. V. Haeufler*, Buda-Pest historisch-topographische Skizzen. Pest 1854. (A térképen 9. számmal jelezve.)

[14] Neu aus Seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen. 1733, 9.

[15] *Némethy* i. m. 13—14.

[16] Le plan, et perspective de la ville Royale de Bude, conguiste le II. de Septembre, L'an 1686 par les Armes invincibles du Tres Auguste Leopold Premier. (Ugyanez a szöveg olaszul és németül is.) Sign. Johannes Dominicus Fontana. E(lias) Nessenthaler fac. Viennae 1687. — Mérete: 153×76 cm.

GY. GERŐ

OU ÉTAIT SITUÉ LE KUTCHUK DJAMI DE BUDA?

L'emplacement topographique des djamis et des mosquées turcs est pour la plupart assez bien éclairci par les recherches faites jusqu'à présent. Malgré cela, il reste encore des bâtiments dont l'emplacement n'a pu être précisé exactement par les sources contemporaines, c.-à-d. par les chartes, les gravures et les cartes. Il en est de même pour le Kutchuk djami.

Dans son Mémorial, fait à la reprise de Buda en 1686, Marsigli énumère huit djamis sur le territoire de la Forteresse en mentionnant en dernier lieu le Kutchuk djami, il relève aussi le vocable «Capagha» c.-à-d. la chapelle de «Agha Kapou«. Selon l'avis de Lajos Fekete tous ces deux noms se rapportent à l'édifice connu, après d'autres sources, comme «Kapou aghassi masdjidi». Evliya Tchelebi le nomme «Agha masdjidi», la mosquée d'Agha, et la situe à la proximité de la caserne des Janissaires. Il aurait reçu ce dernier nom de la maison de l'agha janissaire, le commandant des casernes janissaires, lesquelles se sont trouvées, de même que sa maison, auprès de la porte de Fehérvár. Fekete identifie le Kutchuk djami par erreur avec la chapelle de Saint-Michel, située sur le côté sud de la Forteresse. D'après cela, le djami n'a pas été donc une bâtisse d'origine turque musulmane.

La carte exacte de Marsigli rendit possible la détermination précise de l'emplacement du djami. Sur la carte, au sud-est de la porte de Fehérvár, se trouve le plan d'une église à type de moyen âge, avec un texte turc effacé كوچك جامع. Ce texte est devenu lisible par agrandissement photographique. Le tracé scriptural est identique en caractère à celui des autres inscriptions de la carte.

Au même endroit, mentionné ci-dessus, la carte de Haüy indique aussi une église orientée, à trois nefs, semblable à l'esquisse turque. L'église à cette époque-là convertie déjà en djami, figure sur une gravure de Siebmacher de 1598, représentant Buda à l'époque turque, comme un bâtiment de caractère gothique couvert d'un toit à deux pentes et orné d'une tour.

Au moyen âge, l'église, convertie en djami à l'époque turque, était connue comme l'église de la prévôté sous le vocable de Saint Sigismond. Le djami fut détruit au cours du siège de 1686. Une partie de ses fondements subsistants se trouve aujourd'hui même sous le revêtement du pavement de la place Saint-Georges, cependant l'autre partie fut complètement anéantie au cours de la construction de l'ancien Ministère de la Défense nationale. Les travaux d'exploration pour la sauvegarde des restes de l'église sont mis en train sous la direction de Mlle Emese S. Nagy.

Sur la base de ce qui précède, nous pouvons donc établir que le Kutchuk djami de l'époque, sous les vocables d' «Agha masdjidi» et «Kapou agassi masdjidi», est identique à l'église de la prévôté de Saint-Sigismond du moyen âge, église qui se dressait sur la place Saint-Georges de nos jours.

TABLES DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Le Kutchuk djami et ses environs sur la carte détaillée turque de Marsigli
Fig. 2. Le plan de l'église de Saint-Sigismond sur la carte de Rabatta
Fig. 3. Un détail de la gravure de Siebmacher de 1598, avec l'esquisse de l'église de Saint-Sigismond
Fig. 4. Les restes du Kutchuk djami sur la gravure de Fontana

PATAKY DÉNESNÉ

A PEST-BUDAI ÖTVÖSSÉG A XVIII. SZÁZADBAN
(A BUDAPESTI TEMPLOMOK KINCSTÁRAI ALAPJÁN)

A magyar ötvösség történetének kutatása a hazánkat évszázadokon át ért nemzeti csapások miatt nagy nehézségekbe ütközik. A tatár- és törökdúlás alatt az egykor európai hírű magyar ötvösség tárgyi és okleveles emlékei jórészt elpusztultak. A véletlen folytán megmaradt levéltári adatok pedig műtárgyakkal alig azonosíthatók. A folyamatos fejlődés csak a barokk kortól követhető nyomon.

A középkorban virágzó budai és pesti templomi kincstárak kincseiből ma már csupán egyetlen hiteles darabot őriznek, az egykori XVI. századi, későgót stílusú, ún. budaújlaki kehely maradványát, a kupakosarat.[1] A kehely maga a második világháború alatt elpusztult.

Mind a középkori, mind a barokk-kori magyar ötvösség történetével több kiváló kutatónk foglalkozott. Az egyes budapesti templomok műkincs anyagával is foglalkoztak (itt elsősorban Schoen Arnold alapvető monográfiáira utalunk), s egyes kiemelt, remekbe készült darabjaik az 1884. évi Magyar Történeti Ötvösmű kiállításon, az 1896. évi millennáris kiállításon, az 1913. évi kehelykiállításon, az 1930. évi egyházművészeti kiállításon, az 1934. évi magyarországi református egyházak műkincseinek kiállításán s az 1935. évi „Régi Buda és Pest iparművészete" című kiállításon bemutatásra is kerültek ; mégis a budapesti templomok kincstárainak teljes emlékanyaga közlésre nem került, s a már publikált anyagot sem vizsgálták a budai és pesti ötvösök történetének folyamatos fejlődése szempontjából.

Ezért e tanulmány a barokk-kori budai és pesti ötvösség történetéhez egyrészt a budapesti templomi kincstárak teljes emlékanyaga alapján kíván adatokat nyújtani, másrészt pedig az egyes ismertetett magyar ötvösműveknek a mesterek munkásságában elfoglalt helyét kísérli megállapítani.

A hosszú török megszállás alatt a magyar ötvösművészet fejlődése a felvidéki és erdélyi ötvösműhelyekben követhető nyomon, különösen Erdélyben, a bőkezű fejedelmek pártfogása alatt kegyelettel ápolták és fejlesztették tovább a régi hagyományokat.

A török-megszállta területen, így az ország szívében, Budán is teljes pangásról nem beszélhetünk ugyan, de az ötvösség az elnyomók ízlésének megfelelően a keleti felfogáshoz idomult. Művelői maguk is leginkább török mesterek és a velük bevándorolt rácok voltak. A török hatás erős voltára mutat, hogy a török megszállás után még fél évszázaddal is egy 1732-ben elrendelt összeírás alkalmával a budai és az akkor még budai céhbe bekebelezett pesti ötvösmesterek nagy többsége is azt vallotta, hogy mesterségét a töröktől tanulta.[2] A törökkori emlékanyag azonban, akárcsak a török megszállás előtt készült műtárgyak zöme, elveszett, vagy a zsákmányolások martaléka lett, vagy inséges időkben beolvasztásra került, s ha a töröktől ment területekre jutott is el, elvitte a nemzeti felkelések és vallási harcok nyomán fakadt szegénység vagy elkobzás : töredékrészük az isztambuli Serail Múzeum iparművészeti múzeumában lappanghat.

A török alóli felszabadulás után, 1696-ban nyolc ötvös szerez új ötvöscéh-szabadalmat:[3] Lucich János Miklós, Petrovich Ferenc, Lucich Simon, Lucich István, Sudarovich József, Jorenell János Mihály, Cevich Márton Lukács, Tomich János.

Inasként működött : Briebilkovits János, Berkovits Mátyás, Martinovitz Joco, Norias Stela, Morincovitz Mihály, Iwonowitz Fülöp, Mihailovits Stephan, Maresovits Tamás, Mihitz János, Brotschitz Antal, Ilitz Miklós, Cevich Márton, Ironowitz Balázs.

1. kép. Kehely. Ismeretlen budai rác ötvös műve. XVIII. sz. első fele. Budai Szt. Anna-templom

2. kép. Kehely. Puchmayer János Mihály budai ötvös műve. 1769. Budaújlaki plébániatemplom

Illyefalvi L. és Pallós J. „Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai" c. művükben az ez időben működött pesti-budai ötvösök közül Ötvös Mihály rác aranyművest említik, aki 1691. február 7-én nyert polgárjogot, továbbá Francizkoviz Anton aranyművest, aki 1691. augusztus 2. és 1697. december 31. között nyert budai polgárjogot, Lucas Martin aranyművest, aki ugyanekkor, Lukazoviz Nikolauzt, aki Nikolaus Logazovizzal azonosítható, és Stephen aranyművest, aki a budai polgárjogot ugyancsak 1691. augusztus 2. és 1697. december 31. között szerezte meg. A budai céh iratai közül fennmaradt és a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán őrzött legénykönyv[4] első bejegyzése 1721. augusztus 20-áról való rác nyelven ; és 1750-ig majd minden ötvös és legény neve rác. E legénykönyv adatai szerint, valamint Illyefalvi—Pallós, Horváth H.,[5] Mihalik S. kutatásai szerint a XVIII. század első felében az említett, 1691 és 1697 között polgárjogot nyert ötvösökön kívül a következő ötvösök működtek Budán és Pesten :

Budán: 1700. szeptember 1-én nyert budai polgárjogot Fleischmann Max aranyműves, 1712. november 24-én Rott Benedikt aranyműves, 1713-ban Domagyic Simon fia, 1713. augusztus 25-én Senftleben Dániel aranyműves, 1713. augusztus 21-én Weidinger András aranyműves, 1719. február 28-án Sattanoviz Matthias aranyműves, 1720. február 5-én Vnalitsh Simon rác aranyműves, ugyanakkor, 1720. február 5-én nyert budai polgárjogot Marianoviz Anton rác aranyműves, 1721. szeptember 26-án Crines József aranyműves, aki Horváth H. kutatásai szerint Crines János Mihály néven 1732 óta Pesten működött, 1726. augusztus 23-án Sattanoviz Gregori aranyműves, 1732. június 20-án Illiasevics Nikolauz aranyműves. (Vnalitsh Simon inasai voltak : Nakesevits Misko, Matigonich Michail, Sitanih Juro, Nedelkovits Miklós, Emmen Kristóf, Debeli Mihály, Orel Péter.) 1717-től működött Petrovich János ; Satanoviz Gergely 1725 és 1756 között működött ; Rednich Simon 1701-ben budai céhtag (inasa : Zivanovic Neso) ; Marianoviz Ilko 1720-ban, Ivanoviz Anton 1726-ban működött. 1733-ban Francisa Wax, 1734. január 26-án

3. kép. Misekannácskák. Benyó János budai ötvös művei. 1746—1758. Budai Szt. Anna-templom

Minasevich Marcus, 1740. június 28-án Ellijasevich József aranyműves, 1740. december 9-én Buchner János Ádám aranyműves, 1740. június 28-án Preyzky János, 1741. szeptember 1-én Benjo János aranyműves, ugyanez év szeptember 18-án Stetics Antal aranyműves, szeptember 17-én Martinovich Jakab aranyműves, 1742. január 29-én Litsich János aranyműves, 1745. szeptember 6-án Pigino Thadeus aranyműves, 1746. június 28-án Puchmayer János Mihály aranyműves, 1750. június 3-án Lubisich Márton aranyműves működése mutatható ki.

Pesten: A fentemlített Crines János Mihályon kívül Roch József, aki 1707-ben lett mesterré, Rautenstrauch Lipót aranyműves, aki 1711-ben házat vett, Sebastian Mátyás aranyműves, aki 1712-ben nyert pesti polgárjogot, Szatmair Mihály aranyműves, aki 1719-ben, Poll (Pohl) Mátyás aranyműves, aki 1720-ban lett pesti polgár és működése 1745-ig mutatható ki, Poll (Pohl) József aranyműves, előzőnek talán a fia, aki 1740-ben nyert pesti polgárjogot, Ederer János aranyműves, aki ugyancsak 1740-ben lett pesti polgár és Hillebrandt Károly, aki 1741-ben választott polgár.[6]

A pesti ötvösök az eddigi kutatások szerint 1686 és 1759 között céhet nem alkottak, a mesterek a budai céh kültagjai voltak. Pest az 1710. évi pusztító nagy pestisjárvány után gyorsan fejlődött és népesedett, s a század ötvenes éveiben lélekszámban Budát meghaladta. Pest fejlődésével párhuzamosan az ötvösség is fellendült, és 1759-ben megalakult a pesti ötvöscéh is. A céhalapító mesterek tudása európai színvonalú volt, és hála a barokk pompakedvelésnek, sok reprezentációs feladatot talált. A megrendelők sorában az első helyen az egyház állt, mert ez időben épült a legtöbb pest-budai templom és a törökdúlás után a liturgikus felszerelés is pótlásra szorult. A polgárság gazdasági és szellemi gyarapodásával és előtérbe jutásával az ötvöstárgyak iránti szeretet a fényűzés jeleként egyre szélesebb rétegekben terjed el.

A pesti ötvösség művészi színvonal tekintetében rövidesen nemcsak az egy ideig makacs versenytársnak bizonyuló Budát, hanem a magyar ötvösművészet valamennyi gócpontját messze

túlszárnyalta és a XIX. század első felében Szentpéteri József nemzeti vonásokat tartalmazó művészetében külföldön is megbecsülést szerzett.

Mielőtt a mesternévhez kapcsolható XVIII. századi budai és pesti műtárgyak stíluselemzésére rátérnénk, megemlítjük azokat a műtárgyakat (két kehely), amelyek feltehetőleg budai rác ötvösök művei a század első feléből és ötvenes éveiből. Ezek a budai Szt. Anna-templom tulajdonában vannak. Megjelenésükben az európai barokk stílusformáihoz kapcsolódnak, szokványos megoldásúak, trébelésük közepes színvonalon álló. Tanúságot tesznek arról, hogy a török hódoltság után a budai és pesti ötvösök, ha néhány évtizedes késéssel is, de könnyen beleilleszkedtek a nyugati stílusáramlatokba.

4. kép. Örökmécs. Lubisich Márton műve. 1766. Budaújlaki plébániatemplom

A Szt. Anna-templomnak a régi Szt. János-kórház kápolnájából származó kelyhe stílusa szerint a XVIII. század első felében készülhetett. Jelzetlen. Talpának peremén a kurzív betűs vésett felirat az ajándékozás évét 1758-ban jelölte meg.[7]

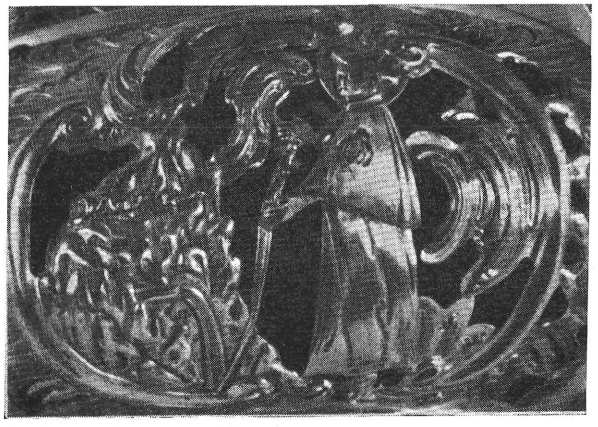
A budai Szt. Anna-templom másik budai rác ötvös művének tulajdonítható, aranyozott ezüstkelyhe stílusa szerint ugyancsak a XVIII. század első feléből származik, bár talpperemének vésett felirata az ajándékozás évét 1777-ben állapítja meg.[8] (ARMEN EX TABAN ET ANA CO HIV FILIUSQUE IOAN MICHA : ZACHA : AL : ANDO C BRICC CURARUNT FIERI ANNO 1777.)

A kehely a Budapesti Iparművészeti Múzeumban rendezett „Régi egyházművészet Országos Kiállításán" 1930-ban a 292. sz. alatt és az ugyanott megtartott „Régi Buda és Pest iparművészete" kiállításán 1935-ben került bemutatásra.

Budai, esetleg rác ötvösök igénytelen műve a budai Szt. Anna-templom két XVIII. század közepéről való, szoborra szánt koronája, amelyet a hívek fogadalmi ajándékul ajándékoztak. Mindkettő ezüstből trébelt, az egyik igen rossz ötvözet. Mindkettő zárt forma. Az egyik

akantuszleveles abroncsú, tetején gömbön álló kereszt. A másikat gazdag trébelt kagylódísz ékesíti, színes álékkövekkel kirakva, amelyeknek nagy része ma már hiányzik. Tetején gömbön álló kereszt.[9]

A XVIII. század első felében Budán működött ötvösök közül ötvösségünk nagyemlékű kutatója, Kőszeghy Elemér[10] a nemesi származású Petrovich Ferencről emlékezik meg először könyvének a budai ötvösjegyeket tárgyaló fejezetében. Az 1696-tól 1720-ig említett mesternek azonban budapesti templomok kincstáraiban egy műve sem található. *Martinovich Jákob* az

5. kép. Örökmécs-részlet. Lubisich Márton műve. 1766. Budaújlaki plébániatemplom

6. kép. Örökmécs-részlet. Lubisich Márton műve. 1766. Budaújlaki plébániattemplom

7. kép. Örökmécs-részlet. Lubisich Márton műve. 1766. Budaújlaki plébániatemplom

első budai mester, akinek az Országos Zsidó Múzeum tulajdonában egy gyertyatartója ismeretes, amely az 1935-ben rendezett „Régi Buda és Pest iparművészete" c. kiállításon 52. sz. alatt került bemutatásra. A mester Illyefalvi—Pallos szerint 1741. november 17-én nyert polgárjogot, 1732-től 1760-ig említik.

Az ezüstből trébelt kétágú gyertyatartó 1732 és 1760 között készült, ovális, tagolt boltozatos talpon áll, szára díszváza idomú, tetején fenyőtobozos díszítés.

A budai ötvösségnek a XVIII. század közepén működő legkiválóbb képviselői Puchmayer János Mihály, Benyó János és Lubisich Márton voltak. Műveikben későbarokk és rokokó stílus tisztán jelentkezik és java alkotásaik remekművek. Trébelésük művészi, formáik a későbarokk dús lendületében fogantak, műveik összbenyomása pazar, részleteik finomak és gazdagon modelláltak. *Benyó János*nak a budai Szt. Anna-templom kincstárában őrzött misekannácskáin a lágyan

hullámzó kontúrok, a tiszta tagolás mellett a nyugodtabb formaadásban jól látható a különbség, amely a reprezentatívabb kultusztárgy (kehely, monstrancia, pacifikálé, tömjéntartó) és a szerényebb kivitelű használati tárgy között fennállott. Benyó János Kőszeghy kutatásai szerint 1740-ben lett mester és 1758-ig említik.[11] Illyefalvi—Pallos szerint 1741. szeptember 1-én nyert budai polgárjogot, és a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán őrzött legényfelszabadulási könyv szerint 1746. június 22-én szabadult fel.[12]

Művei közül jelenleg csak a budai Szt. Anna-templom két ampolnáját ismerjük, amelyek a Régi Buda és Pest iparművészetének az Iparművészeti Múzeumban rendezett kiállításán kerültek bemutatásra 1935-ben.[13]

A XVIII. századi budai ötvösök között kiemelkedő jelentőségű *Puchmayer János Mihály.* Kőszeghy kutatásai szerint 1746-ban lett budai polgár, 1746-tól 1778-ig említik.[14] Illyefalvi—Pallós szerint a polgárjogot 1746. június 28-án szerezte meg. A Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán őrzött legényfelszabadulási könyv szerint 1752-ben már tekintélyes mesternek kellett lennie, mert ez év szeptember 3-án ő szabadította fel J. G. Firert.[15]

Művei a budaújlaki és a budai Szt. Anna-templom kincstárában, valamint a gyermelyi ref. egyház birtokában maradtak fenn.

Legkorábbi, 1763-ból származó műve a budai Szt. Anna-templom ampolna tálcája, mely az 1935. évi régi Buda és Pest iparművészetének kiállításán került bemutatásra.[16]

Puchmayer időrendben következő műve, a budai Szt. Anna-templom jezsuita szentek képeivel díszített kelyhe, a rokokó nagytudású mesterének mutatja. A talpon, a kosáron, de különösen a nódusz mozgalmas kagyló- és virágdíszeiben a rokokó fantázia játszi gazdagsága mesterségbeli tudással párosultan jelentkezik. Az alakos trébelések gyengébbek, élettelenebbek, mint az ornamentális részletek. Mint a XVIII. századi budai és pesti ötvöseink általában, ő is osztrák, főleg bécsi mintaképeket követett.

Az ornamentális metszeteket Puchmayer szabadon alkalmazta, ezért árad kelyheiből a rokokó szellem könnyedsége, formagazdagsága, trébelőkalapácsának ütése alatt a díszítőformák élettel teltek meg. A Szt. Anna-templom tűzaranyozott ezüstből trébelt kelyhének magas talpán hullámos szélű, a virágdísszel körülvett rokokó kartusokban Loyolai Szt. Ignác, Szt. Szaniszló és Xaveri Szt. Ferenc trébelt félalakjai láthatók. Nódusza háromoldalú vázaidom, volutákkal, kagyló- és virágdísszel, kupájának kosarát a talpéval megegyezően rokokó kartusokba foglalva Szt. Anna Mária, Maria Immaculata és Bűnbánó Magdolna ábrázolásai díszítik. Talpának egyik kartusában beütött budai hitelesítőbélyeg és Kőszeghy 338. sz. alatt közölt I. M., P. M. mesterjegye. 1765 körül készülhetett.

A budai Szt. Anna-templomban még két, Puchmayer kezéből származó aranyozott ezüstkehely található, az egyik jelzett, a másik jelzetlen, de az előbbivel azonos fogalmazású, így stíluskritikai alapon ezt is az ő művének tartjuk. Mindkettő bemutatásra került a régi Buda és Pest iparművészetének 1935-ös kiállításán.[17] Mindkettő 1760 és 1770 között készülhetett, lendületes trébeléssel, gazdag rokokó ornamentikával.

Puchmayer János Mihály művészetének csúcspontját a budaújlaki templom 1769-ben készült aranyozott ezüstkelyhe jelzi. Hullámos peremű, három volutával osztott magas talpát poncolt alapon, lángnyelves, kagylós levéldísz, búzakalász és szőlődísz ékesíti. Három ovális medaillonban festett zománcos, szentírásból vett miniatűr-jelenet : Mária és Erzsébet találkozása, Jézus születése és egy angyal a madonna képét tartja. Díszváza idomú nóduszán palmettás rocaille-os díszítés. Kupakosara trébelt, a díszítésben poncolt alapon szőlőfürt, búzaköteg és maszkos kútfő váltakozik, közöttük három ovális medaillonban festett zománcos szentírási jelenet : Maria Immaculata, Mária mennybemenetele és Jézus bemutatása a templomban. Talpperemén kétszer beütve Kőszeghy 338. sz. I. M., P. M. mesterjegye. Bemutatásra került 1935-ben a régi Buda és Pest iparművészetének kiállításán.[18]

A festett zománcos képek színhangulata kékes-bíbor, kevés zölddel, a rajz jó, a körvonalak lendületesek, s bár az ötvös a képekben osztrák mintaképeket követett, azt kitűnő mesterségbeli ízléssel és nagy hozzáértéssel alkalmazta. A kehely a magyarországi későbarokk ötvösség remekei közé tartozik.

8. kép. Füstölő. Lubisich Imre műve. XVIII. sz. vége.
Tabáni plébániatemplom

9. kép. Kehely. Fauser József pesti ötvös műve.
1753. Mártírok úti volt ferences templom

10. kép. Kehely. Fauser József pesti ötvös műve.
1760 körül. Budai Szt. Anna-templom

11. kép. Cibóriumkehely. Schätzl József pesti ötvös műve. 1765—67. Pesti volt ferences templom

12. kep. Kehely. Schwager János Mihály műve. 1770 körül. Budai Szt. Anna-templom

Ugyanez évben készítette a budaújlaki templom kitűnő arányú ezüst tömjéntartóját, amelynek ovális boltozatos talpát és csónakidomú felső részét gerezdekkel és trébelt kagylókkal ékesítette.

A budai barokk ötvösség másik jeles mestere *Lubisich Márton,* aki Illyefalvi—Pallós idézett műve szerint 1750. július 3-án szerezte meg a budai polgárjogot és Kőszeghy szerint 1790-ben halt meg.[19] Egyetlen ismeretes műve a budaújlaki plébániatemplom 1767-ből származó örökmécse, amely a magyarországi ötvösség remeke. Az ezüstből trébelt örökmécs kettőzötten dudoros testű, alján vésett állólevélsor, az alsó gömbrészen áttört levelekkel körülvett három rokokó kartus váltakozik három csavartan bordázott, virágos és naspolyás vázaidommal. A felső, áttört dudortagon trébelt rokokó leveles kartusokban jelenetek a Szentírásból: Mária találkozása, Mária a gyermekkel és Szt. Jodok sziklából csörgedező forrással. Vállán áttört rokokó kartusok és trébelt gyümölccsel telt kosarak váltakoznak. Nyaka csillagsorral áttört. Peremén trébelt, stilizált levéldísz. Három csigás füle egy-egy plasztikus öntött szeráffejjel díszített; ebből indul ki a cseppidomokból összefont lánc.

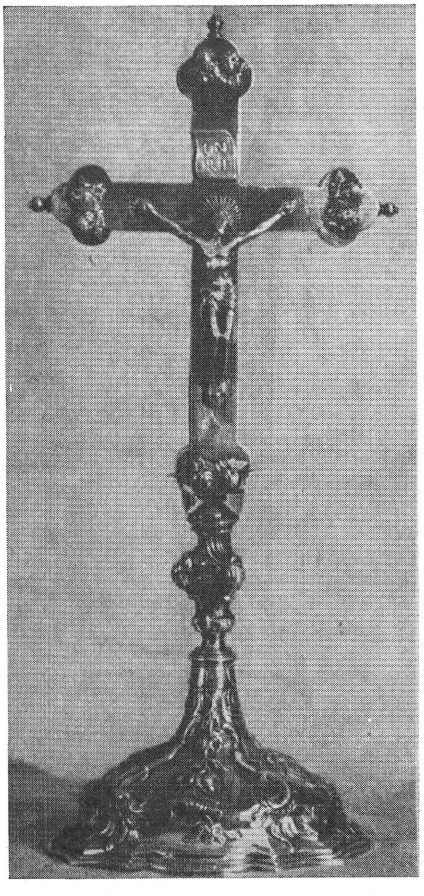
Az örökmécs az 1935. évi „Régi Buda és Pest iparművészete" kiállításon került bemutatásra.[20] A trébelés lendületes, az alakos jelenetek vonalvezetése játszi, könnyed. A könnyed megoldás Lubisich nagy mesterségbeli tudására vall. Az alakos részletek eléggé nagyméretűek, így a mesternek bőséges alkalma nyílott tudása csillogtatására. A ruházat, a redők vetése nagyvonalúan kezelt, az arcok mintázása is kitűnő. A minta itt is feltehetően osztrák, bécsi, de a mester a részleteket szabadon komponálta össze, ez különösen a kompozíciók összefűzésénél tűnik szembe. Ornamentális fantáziája dús, az egyes részletek igen finoman kidolgozottak, a mesternek látható öröme telt a kis részletek friss megoldásaiban, pl. a gyümölccsel és virággal telt vázában.

Fia, *Lubisich Imre* atyja dekoratív fantáziáját örökölte, mesterségbeli tudásában és formafelfogásában azonban a copf stílus jeles hazai képviselője. Kőszeghy szerint 1773 -ban lett mesterré és 1830-ban halt meg.[21] A Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán őrzött legényfelszabadítási könyv szerint[22] 1768. március 26-án szabadult fel, miután 3 évet apjánál, Lubisich Mártonnál töltött és a szabadulási bért befizette. Illyefalvi—Pallos szerint 1776. június 3-án nyert budai polgárjogot.

A tabáni plébániatemplom őrizte meg ezüstből trébelt füstölőjét, amely stílussajátságai után ítélve a XVIII. század utolsó évtizedeiben készülhetett. Fogantyújának fedelén beütött 12-es finomsági jel és Kőszeghy 341/a sz. PEL mesterjegye.[23] Belsejében zegzugos finomság jel. A jóarányú, finom formamegoldású füstölő a hazai copf ötvösség szép alkotása.

A mesternek időrendben ezzel egykorú, vagy következő alkotásai: a cecei ref. egyház 1788-ban készült körtenóduszú kelyhe, amely 1934-ben a magyarországi református egyházak műkincseinek kiállításán került bemutatásra,[24] valamint a budaújlaki templom 1810 körül készült trébelt ezüstfeszülete; az átlagos barokk alkotások közül ezek az ugyancsak jó arányaikkal emelkednek ki. Talpán belül vésett feirat: Lorenz und Anna Weber Guthalter Anno 1810. Talpperemén beütve Kőszeghy 340/a sz. PEL mesterjegye. A kereszt nyugodt formájával, takarékosan alkalmazott díszítésével a XIX. század elejének józan, polgári ízléshez idomuló, egyszerűségében előkelő klasszicista formavilágát tükrözi.

A pest-budai ötvösség súlypontja ekkor már Pestre került át, s a századfordulón működő budai mestereknek a jelenlegi Budapest egyházaiban fennmaradt alkotásai az 1800 utáni időkbe vezetnek.

13. kép. Feszület. Reichenpfalter Simon pesti ötvös műve. 1765. Budapest, Egyetemi templom

14. kép. Kehely. Reichenpfalter Simon pesti ötvös műve. Pest-belvárosi plébániatemplom

Mielőtt a pesti barokk műalkotások tárgyalására rátérnénk, megemlítjük azokat a budai mestereket, akiknek nevét pest-budai kincstárak, sőt magángyűjtemények műtárgyai sem őrizték meg, de működésük levéltári adatok alapján a XVIII. század második felében kimutatható.

Illyefalvi—Pallós a következő, a XVIII. század második felében működő budai aranyművesekről emlékezik meg: Schenbetter János György, budai polgárjogot nyert 1753. június 23-án, Postarovich Tamás, polgárjogot nyert 1754. március 4-én, Martinovich Fülöp, polgárjogot nyert 1758. május 29-én, Devics István, 1758. december 5-én, Eberhardt János, polgárjogot nyert 1760. szeptember 5-én, Jocher Lenárd, polgárjogot nyert 1762. június 12-én, Illiasevich Miklós, polgárjogot nyert 1764. január 2-án, Stetics Jakob, polgárjogot nyert 1768. szeptember 5-én, Blökl Kaspar (Mihalik S. szerint Blechel), polgárjogot nyert ugyancsak 1768. szeptember 5-én és Minasovich Tamás, polgárjogot nyert 1770. április 30-án.

A pesti ötvösség barokk-kori virágzása s az ország első céhévé emelkedése a céh újraalapításával veszi kezdetét. A céh alapítása előtt, a XVIII. század első felében, mint fentebb említettük, a pesti ötvösök a budai cég kültagjaiként működtek. A pesti ötvöscéh 1759-ben alakult a bécsi céh mintájára. A mesterek többnyire Ausztriából és Csehországból bevándorolt ötvösök voltak, csak az egy Ábrahámfy Mihály volt magyar. A céhmester Hillebrandt Károly, a jelzőmester Schätzl József, a legényelöljáró Dallinger János György, a mesterek Fauser József, Torner Károly, Ábrahámfy Mihály, Kojanicz János voltak.

Illyefalvi—Pallós i. m. szerint a bécsi születésű Hillebrandt Károly 1755. február 18-án, a felső-ausztriai Stambachból származó Tallinger (Dallinger) János György 1756. február 14-én, a bécsi születésű Schätzl József 1757. március 8-án, Fauser József 1751. szeptember 9-én, a kurlandi Mitau helységből származó Torner Károly ötvös 1752. szeptember 19-én, a vágújhelyi

15. kép. Úrmutató. Reichenpfalter Simon pesti ötvös műve. 1768. Pest-belvárosi plébániatemplom

16. kép. Úrmutató-részlet. Reichenpfalter Simon pesti ötvös műve. 1768. Pest-belvárosi plébániatemplom

17. kép. Cibóriumkehely. Paschberger József pesti ötvös műve. 1774—1781. Terézvárosi plébániatemplom

18. kép. Kehely. Paschberger József pesti ötvös műve. 1783. Deák téri ev. templom

születésű Ábrahámfy Mihály 1756. július 15-én, a bécsi születésű Kojanitz János pedig 1759. június 16-án kapott pesti polgárjogot.[25]

A Pesten letelepedett ötvösök magasszínvonalú tudását mutatják a budapesti templomok kincstáraiban fennmaradt ötvösműveik. Időrendben első *Fauser József* eddig még nem publikált, 1753-ból származó, a Mártírok úti volt ferences templom tulajdonában levő kelyhe. Fauser Józsefet 1751-től kezdve említik. 1761—62-ben alcéhmester, meghalt 1762-ben.[26] A ferencesek trébelt, aranyozott ezüstkelyhének talpa hatosztatú, háromkaréjos, három volutával tagolt. A voluták közötti mezőkben búzakoszorús kartusokban Szt. Ferenc életéből vett jelenet: Szt. Ferenc Jézussal, Szt. Ferenc kereszttel, Jézus kehellyel; poncolt alapon magas domborítással. Szára magas, nódusza öntött, háromoldalas vázaidom szőlőfürtökkel. Kosarán három, lángnyelves búzakalászos rokokó kartusban poncolt alapon Szentírásból vett jelenet: Alexandriai Szt. Katalin, Sárkányölő Szt. György, Szt. Anna Szűz Máriával. A kartusok közeiben szőlőfürtök. Talpperemén beütött (Kőszeghy 472. és 382. sz.) jegy, pesti hitelesítőbélyeg. Talpán vésett felirat: „C. P. Johannes Long a Buda 1753." Hozzávaló patenával. A kehely formaalakítása igen gazdag, az ornamentális részletek magas trébelése festői fény-árnyék hatást ad. A körvonal mozgalmasan hullámzó, az alakos részletek kissé merevebbek.

Hasonló megoldású, de még pompásabb, ornamentális részleteiben gazdagabb a budai Szt. Anna-templomban levő, a „Régi Buda és Pest iparművészete" kiállításán bemutatott kelyhe.[27] A tűzaranyozott ezüstből trébelt kehely hullámos szélű magas talpát három voluta tagolja. A voluták végződéseinél plasztikus, szárnyas angyalfejek, közöttük kagylós kartusokban Loyolai Szt. Ignác, Gonzaga Szt. Alajos és Xaveri Szt. Ferenc félalakjai. Háromoldalú, vázaidomú, volutákkal tagozott nóduszát ugyancsak plasztikus angyalfejek díszítik. Kupakosarán három rokokó lángnyelves rokokó kartusban páros angyalfejek. Egykorú paténája sima. Talpperemén beütött pesti hitelesítőbélyeg és Kőszeghy 472. sz. I. F. mesterjegye. A kehely 1760 körül készülhetett.

Körvonalai a rokokó stílusfelfogásnak megfelelően szeszélyesen hullámzóak, a trébelés a mester nagy mesterségbeli tudását árulja el, az öntött angyalfejek különösen a talpon a kehely lendületességét nagyban fokozzák, a rokokó díszítmények szinte kötetlen természetességel kapcsolódnak egymásba.

Schätzl József 1757-ben lett mesterré, 1763-ban céhmester, 1767-ben halt meg.[28] Pesten található művei közül eddig a budai Szt. Anna-templom kincstárában levő, a „Régi Buda és Pest iparművészete" kiállításon bemutatott (Leírólajstrom. 4. sz.) kelyhe volt ismeretes. Ez a kehely azonban mesterjegye szerint Schwager János Mihály műve.

Schätzlnek ezenkívül szakirodalmunkban három műve ismeretes. Két kelyhe a gyöngyösi volt ferences templom tulajdona, mindkettő 1760 körül készült.[29] Eddig ismert legszebb műve azonban a szegedi volt ferences templom tulajdonában levő, 1763-ban készült kelyhe.[30] A pesti volt ferences templom aranyozott ezüst cibóriumkelyhe és áldoztatókelyhe szakirodalmunkban eddig ismeretlen volt. A kehely D. évbetűje szerint 1765 és 1767 között készült. Jó arányú, sima barokk forma, talpa sokszorosan profilált (ez Schätzl műveire igen jellegzetes), hatosztatú. Nódusza is hatosztatú, vázaidomú, kupája sima. Talpperemén beütve Kőszeghy 474. sz. mesterjegye, a pesti hitelesítőbélyeg és D. évbetű.

A díszes cibóriumkehely ugyancsak 1765—67-ben készült D. évbetűje szerint. Az aranyozott ezüst, trébelt kehely magas, hullámos, sokszorosan profilált talpon áll, három voluta tagolja, a voluták közötti osztásokban poncolt alapon rocaille-os díszítés. Baluszteridomú nódusz, kupakosara poncolt alapon trébelt, két rocaille és legyezőidommal körülvett rózsás dísszel. Profilált fedelének kiképzése a talpéval megegyezik, tetején latin kereszt. Peremén beütve Kőszeghy 474. sz. jegye, D. évbetű és a pesti hitelesítőbélyeg. Ezek a művek Schätzl halála évében készültek és fent említett alkotásaival együtt a későbarokk jellegzetes, kvalitásos mesterének mutatják.

Az 1769-től 1822-ig[31] működő, erlaui (Eger) születésű, 1777. február 22-én pesti polgárjogot nyert[32] *Schwager János Mihály*nak a budai Szt. Anna-templomban őrzött kelyhe a már idézett „Régi Buda és Pest iparművészete" c. kiállításon Schätzl műve gyanánt került bemutatásra.[33] A tűzaranyozott ezüstből trébelt kehely hullámos szélű, magas talpát rokokó kartusokban Krisztus életéből vett három jelenet (az ostorozás, a töviskoronázás, Jézus a Getsemané kertben) díszíti. A kartusok között virágokkal és levelekkel borított voluták. Vázaidomú háromoldalú nóduszán szőlőfürt és rózsák. A talp díszítéseivel megegyező felépítésű kosarán három rokokó kartusban három jelenet Krisztus életéből (keresztvitel, Golgota és Krisztus feltámadása). Talpán beütve pesti hitelesítőbélyeg és Kőszeghy 482. sz. M. I. S. mesterjegye, amely minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a fenti kelyhet nem a jelzett leírólajstromban mestereként feltüntetett Schätzl József, hanem Schwager János Mihály készítette, aki a trébelésnek épp oly magasszínvonalú mestere volt, mint Schätzl. Az alakos trébelésben azonban Schätzllel ellentétben, aki eddig ismert műveinek felfogása szerint a félalakban megoldott kompozíciók híve volt, Schwager a miniatúraszerű ábrázolási módot kedvelte. Kehelyfelépítésük is más ; Schwageré karcsúbb, elegánsabb, Schätzlé zömökebb, a kupa szélesebb, a kupa és talp szélességi aránya Schätzlnél 1 : 07, Schwagernél 1 : 05. Magassági arányuk : a kupa aránylik a kehely egész magasságához, Schätzlnél 1 : 3, Schwagernél 1 : 2,5 arányban. A kehely 1770 körül készülhetett. Schwager János Mihálynak szakirodalmunkban kevés alkotása ismeretes, egy egyszerűbb, de jó formaadású kelyhe 1776-ból a Nemzeti Múzeum tulajdonában, egy díszkanala az Iparművészeti Múzeumban és a „Régi Buda és Pest iparművészete" c. kiállításon bemutatott[34] tóradísze, tóravértje jelenleg az Országos Zsidó Múzeum tulajdonában. A tóradísz hajóidomú, XIV. Lajos stílusú leveles, kagylós és fonatos díszítéssel, négy sor csengetyűvel, 1774 és 1781 között készült, mint a hozzátartozó, négy oszloppal és két gyümölcsfüzérrel díszített tóravért. Ezeken a műveken a rokokó díszítményekkel a copf díszítmények keverednek, de túlnyomó a rokokó jelleg.

Eddig ismert legkiválóbb műve azonban a kiskundorozsmai r. k. templom aranyozott ezüst rokokó monstranciája.[35]

A miniatúraszerűen finom trébelt jelenetek művészkezű ötvöse volt *Reichenpfalter Simon*, a XVIII. századi pest-budai ötvösök legkiválóbb képviselője. Mesterségbeli tudása szinte korlátlan, körplasztikában, lapos trébelésben egyaránt mester. Gazdag dekoratív fantáziájával

a kis jeleneteket az ornamentális részekkel harmóniába olvasztotta. Kitűnően mintázott és komponált; trébelő kalapácsa alól a magyarországi barokk ötvösség remekei kerültek ki.

A mester a Budapest Történeti Múzeum Újkori Osztályán őrzött pesti ötvöscéh protokollum szerint[36] 1763. december 11-én remekelt, 1763-tól 1772-ig említik.[37] Illyefalvi—Pallós szerint a porosz-sziléziai Radivar (Ratibor)-ban született és 1763. november 28-án nyert pesti polgárjogot.

Igen kevés művéről tud a szakirodalom, egy egykori magángyűjteményben levő cukortartójáról, a sátoraljaújhelyi r. k. plébániatemplom rokokó öröklámpájáról, egy lappangó szentségmutatójáról, amelyre az európai ötvösség kiváló kutatója, M. Rosenberg hivatkozik[38] és egy remekbe készült elefántcsont kupafoglalatáról, tetején Neptunnal, amely egykor dr. Hirshler Henrik tulajdonában volt.[39]

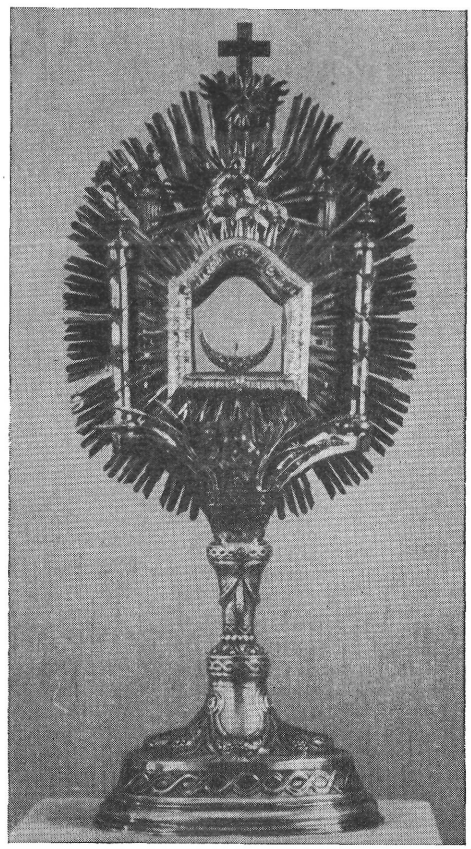
Budapest templomaiban folytatott kutatásaink során két publikálatlan remekművére bukkantunk, amely csekélyszámú oeuvre-jében nagy szerepet játszik. Az Egyetemi templom C évbetűje szerint 1765-ből származó feszülete ezüstből trébelt, hullámos, magas, ovális, profilált talpát lángnyelves rocaille-ok díszítik, két rokokó kartusban poncolt alapon trébelt rózsákkal. Nódusza rokokó díszváza idom. A keresztszárak háromkaréjos végződésűek, végeiken aranyozott plasztikus kettős angyalfejekkel. A korpusz és az INRI tábla aranyozott. A kereszt hátán és a talpperemen beütött pesti hitelesítőbélyeg azonos Kőszeghy 479. sz. jegyével. A feszület jó arányaival tűnik ki. A pest-belvárosi plébániatemplom aranyozott ezüstből trébelt kelyhe és monstranciája a XVIII. századi pesti ezüstművesség legkiemelkedőbb alkotásai.

A kehely talpa hullámos szélű, három karéjjal és három törtvonalú mezővel tagolt, profilált, gazdag, szeszélyesen hajló lángnyelves és kagylós dísszel, három rózsa és szőlőfürttel ékesített, pilaszterrel, amelyeknek alján kagylóidomban rózsa és szőlőfürt látható. A pilaszterek közötti mezőkben poncolt alapon rózsaágakkal körülvett rokokó kartusokban miniatúraszerű felfogásban trébelt, sokalakos jelenetek az ószövetségből: átkelés a Vörös tengeren, Izsák feláldozása, Melchidezek áldozata, öntött rokokó vázaidomú nóduszát leveles rózsaág díszíti. Kupakosarán búzakalásszal, szőlővel és rózsaággal szegélyezett lángnyelves rokokó kartusokban poncolt alapon rácsos mezőben rózsaszál, az Apokalipszis, szőlőfürt, búzakalászos kartusban poncolt alapon a Szentháromság ábrázolása. A templom feljegyzései szerint Biankovich Katarina ajándékozta az egyháznak.[40] Talpperemén beütve Kőszeghy 480. sz. jegye, pesti hitelesítőbélyeg és E. évbetű. A kehely felépítése igen elegáns, karcsú, a magas trébelés miatt az összhatás a gazdag fény-árnyék folytán igen festői. A kis jelenetek is festőien felfogottak, finomak, kompozíciójuk kitűnő. A sokalakos megoldás nehézségeit játszva küzdötte le a művész. A kehely 1768-ban készült. Ugyancsak 1768-ban készült aranyozott ezüst monstranciája, amelynek talpa az előző kehelyéhez hasonló felfogású, csak a talpat osztó pilaszterek közötti poncolt mezőkben a rokokó kartusok helyett lángnyelves rocaille-os díszítést láthatunk. Öntött, ívelt, rokokó vázaidomú nóduszán lángnyelvek és rózsadísz. A sokszorosan tagolt, felül megtört ívvel záródó, dicssugárral övezett szentségházat két volután nyugvó építészeti tagozat veszi körül. Jobb- és baloldalt két-két oszloppal és két-két konzolon térdelő angyallal. Az oszlopokat, amelyeknek fejezeténél két angyal térdel, csigás voluták kötik össze, középen baldachinnal, amelyről rózsafüzér csüng le.

A baldachin alatt az Atyaisten felhőkön. A szentségház alján sugárkoszorúval öntött galambábrázolás. A sugárkoszorút jobbról és balról rózsafüzér köti össze a volutákkal. Az egész szentségházat lemezből vágott dicsfénykoszorú övezi. A lunula álékkövekkel kirakott. A szentségmutató talpán Kőszeghy 480. sz. jegye látható. Az úrmutató felépítése kitűnő, az aránylag mértéktartóan díszített talp és nódusz a figyelmet a szentségház köré összpontosítja, amelynek minden apró részlete finoman mintázott, s a felfogás a részletező előadásmód ellenére mégis nagyvonalú. A részletek harmonikusan olvadnak össze és adnak hangsúlyt a szentségháznak. Az ismétlődő voluták, a lágyan kapcsolt ívek ritmusa folytatódik a térdelő angyalok hajlásának ritmusában. A két alsó térdelő angyal a maga nemében is kiváló plasztikai alkotás, amely Raphael Donner művészetének távoli hatása alatt készült és mesterének jó alakos mintázó készségére vall. A mesteri kompozíció és a részletek finom szépsége remekké avatja Reichenpfalter e monstranciáját.

A Paschberger-család művészete előkelő helyet foglal el a pest-budai ötvösség történetében. A prágai születésű *Paschberger József* a nagyhírű ötvösdinasztia megalapítója, 1762. október 24-én remekelt,[41] 1763. január 29-én nyert pesti polgárjogot,[42] 1768. június 13-án alcéhmester, 1776. június 9-én céhmester lett.[43] Paschberger József Reichenpfalter Simonnal együtt a pest-budai barokk ötvösség legnagyobb mestere. Kutatóink eddig a józsefvárosi r. k. templom aranyozott ezüstkelyhét tartották legszebb művének, de a magyar egyházak kincstáraiban folytatott tanulmányaink során a kecskeméti plébániatemplomba készült kelyhe és a pesti volt ferences templom monstranciája művészetében ugyanolyan előkelő helyet foglal el.

Az 1778-ban készült, trébelt, aranyozott ezüst, három volutával tagozott kehely magas talpon áll. A voluták között trébelt, lángnyelves, legyezős rokokó díszítés. Háromoldalú, rácsos mezővel és legyezőidommal díszített nódusz. Kupakosara három rocaille-díszes pilaszterrel tagolt, a közöttük levő mezőkben lángnyelves legyező- és kagylóidomok. Talpán bevésve „Jn Tek. Josefstat zu Best 1778, Den 12 novemb.", beütött G. évbetű s Kőszeghy 387. és 477. sz. jegye. A trébelés lendületes, a kontúrok lágyan hullámzóak, a szeszélyesen, de igen művészien kapcsolt díszítőmotívumokat harmonikus egységbe foglalják. A kehely fény-árnyék hatása a magas trébelés folytán igen festői, az átmenetek lágyak, finomak. A kehely a későbarokk művészet lebegő, vibráló lángnyelvekhez hasonló benyomását a szigorúan kiszámított kompozíció és látszólag önkényesen, valóságban azonban igen átgondoltan elrendezett díszítőmotívumok ellenére művészien érezteti. A Horváth H. által említett lipótvárosi Paschberger-kehelynek a második világháború alatt nyoma veszett.[44] A Fővárosi Múzeum Történeti Osztályának aranyozott ezüst, rokokó kelyhe (kiállítva az 1913. évi Egyházművészeti kiállításon 15. sz. alatt) és a kecskeméti plébániatemplomnak az 1896. évi Millenniumi kiállításon 2351. sz. alatt bemutatott kelyhe Paschbergernek igen magasszínvonalú alkotásai. A kecskeméti plébániatemplom kelyhének fel-

19. kép. Úrmutató. Paschberger József pesti ötvös műve. 1774—1781. Pesti volt ferences templom

20. kép. Füstölő. Raisch György ötvös műve. 1774—1781. Terézvárosi plébániatemplom

21. kép. Boroskanna. F. K. pesti mester műve. 1768—1774. Deák téri ev. templom

22. kép. Úrmutató. Hartl Lambert pesti ötvös műve. 1800. Terézvárosi plébániatemplom

építése és kiképzése a józsefvárosiéval csaknem teljesen azonos, csak a rokokó kartusokban a rózsadísz helyett trébelt jelenetek láthatók Jézus életéből, és a rocaille-ok ametiszttel kirakottak. A jelenetek trébelése osztrák metszetek alapján történt, igen lendületes, finomságban azonban nem versenyezhet a Reichenpfalter-féle ábrázolásokkal. A kehely megjelenése gazdagabb, pompásabb, mint a józsefvárosi kehelyé.

A gyöngyösi volt ferences templomban és ugyanott a Szt. Bertalan-templomban őrzött feszülete (kiállítva: 1935. „Régi Buda és Pest iparművészete" c. kiállításon 11. sz. alatt) ugyancsak rokokó stílusú. Pesti templomok kincstárában folytatott kutatásaink alapján a pesti volt ferences templom monstranciáján kívül egy cibóriumkelyhe, füstölője és a Deák téri ev. templom úrvacsorázó kelyhe került elő. A cibóriumkehely, a terézvárosi plébániatemplom tulajdona,[45] aranyozott ezüst, trébelt, kerek, profilált, hat volutával osztott talpú, gyűrűidommal kezdődő, függőlegesen bordázott baluszteres nóduszú, kupája sima, fedelének kiképzése a talpéval azonos, tetején kereszt. Peremén beütött G. évbetű, pesti városjegy, Kőszeghy 338. és 477. sz. jegye. 1774 és 1781 körül készült. Sima, jól elosztott formájával a mester egyszerűbb alkotásai közül való, éppúgy, mint a Deák téri ev. templom aranyozott ezüst,[46] trébelt úrvacsorázó kelyhe, amelynek kerek talpát füzér díszíti, nódusza fonatos, füzéres díszű, kupája sima. Elől vésett szalagcsokros medaillonban kettős címer és a „Maria Beleznai Geborne V. Podmaniczki 1787." felírás. Talpa füzérdísze között vésett heraldikus oroszlános címer. Talpperemén beütve a pesti hitelesítőbélyeg, H. évbetű és Paschberger József jegye. (Kőszeghy 477. sz.) A kehely 1783-ban készült. Hozzá sima, ezüst, trébelt, paténaidomú úrvacsoraosztó tányér tartozik, amely szintén a mester műve.

Paschberger József legszebb alkotásának a pesti volt ferences templom G. évbetűje szerint 1774 és 1781 között készült úrmutatóját tartjuk. Az aranyozott ezüst, trébelt úrmutató ovális, tagolt, gazdag legyező és fülkagylós díszű, efelett rozettákból csüngő füzérrel ékesített talpon áll, a szár indulásánál poncolt akantuszgallér, füzéres, fonatos díszű vázaidomú nódusz.

Szentségháza négyszegletes, felül ívelt záródással, oszlopon átcsavart szalagos keretelésben. Körülötte sugárkoszorú, két oldalán egy-egy leveles ággal átfont oszlop. A szentségház előtt áttört, rácsos XVI. Lajos stílusú erkély. Az oszlopok tetején trébelt rózsás váza, az oszlopokat összekötő ívek találkozásánál rojtos baldachin alatt az Atyaisten alakja, mellette két kanelurás oszlop. A baldachin tetején öntött galamb. A szentségházat ovális sugárkoszorú övezi. Tetején kereszt. Talpán beütve Kőszeghy i. m. 477. sz. mesterjegye, a 392. sz. hitelesítőbélyeg félig elvágva, hosszanti elhelyezésben és G. évbetű. A monstrancia XVI. Lajos stílusban fogant, a talp legyező- és kagylódíszeiben ugyan élnek még a későbarokk hagyományok, de a copf díszítőelemek a rokokó díszítőelemekkel egységbe olvadnak. Az úrmutató formaadása elegáns, a trébelés éppolyan ízes és lendületes, mint a józsefvárosi templom kelyhén. A mester a nyugat-európai stílusváltozásokra érzékenyen reagált és a copf ötvösségnek éppoly művésze volt, mint a rokokónak. A rokokó stílusból a copfba való áttérés egyébként igen rövid idő alatt történhetett mesterünk művészetében, mert mindkét alkotás G. évbetűvel jelölt; 1774. június 12 és 1781. július 21. közötti időben készült, míg a józsefvárosi kehely Paschberger művészetét a rokokó teljében, a belvárosi monstrancia pedig már a copf térhódításában mutatja. A Deák téri templom 1783-ban készült kelyhe már teljesen copf stílusú.

A Petőfi téri ortodox görög templom ezüstből trébelt füstölője szintén a Paschberger-műhelyben készült mesterjegye (Kőszeghy 477. sz.) szerint. A füstölőnek csak az alja készült a Paschberger-műhelyben, a teteje egy neogót füstölő felső része.

A füstölő formaadása és díszítőelemei klasszicizálók. A kerek talpat egyszerű bordázott sor emeli ki, a vázaidomú test alul trébelt, állólevélsoros díszű. A lánc négy öntött angyalfejből indul ki. Fedele kerek, trébelt, állólevélsoros, borda- és liliomsoros díszű. Fenekének görög nyelvű vésett ajánlása szerint Athanasius Petegh adományozta 1793-ban. A füstölő Paschberger József szerény igényű alkotása, esetleg csak felügyelete alatt készült műhelymunka.

A belvárosi plébániatemplom őrzi *Raisch György* pesti mester F. évbetűvel jelölt, 1774 és 1781 közötti időben készült, ezüstből trébelt füstölőjét. Raisch 1772-ben lett mesterré és 1782-ig említik.[47] Igen kevés műve ismeretes.

A kecskeméti egyház kincstárában folytatott kutatásaink során Raisch egy eddig ismeretlen későrokokó kelyhét fedeztük fel a hozzátartozó paténával együtt. Az aranyozott ezüst trébelt kehely hullámos, hatosztatú profilált magas talpát lendületesen trébelt kagyló, rózsa, szőlőfürt és búzakalász díszíti. Nódusza három oldalas vázaidom, szőlőfürttel. Kosarának díszítése a talpéhoz hasonló. Peremén beütött pesti hitelesítőbélyeg, Kőszeghy 483. sz. jegye és F. évbetű. A kehely tehát 1774 és 1781 között készült. A mester kevésbé igényes műve.

A belvárosi plébániatemplom füstölője kerek, profilált talpú, teste függőlegesen bordázott, ívesen hajló vázaidom, trébelt, lángnyelves díszítéssel. Füle kengyeles. Felső része ívesen hajló, áttört ívekkel és cseppsorral. Teteje trébelt, rocaille-os díszű. Fenekén beütött pesti városjegy, F. évbetű és Kőszeghy 483. sz. jegye. E füstölője is a későrokokó ötvösség képviselőjének mutatja Raischot.

A Deák téri ev. templom jó formájú, ezüstből trébelt fedeles boroskannája egy kutatóink előtt eddig ismeretlen kurzív F. K. mesterjegyű pesti ötvös műve. A hengeres testű, csőrös kiöntőjű, trébelt, akantuszleveles díszű, XVI. Lajos stílusú fülű kanna testét a talpperem felett és a szájperem alatt lapos trébelésű szőlőindás fríz díszíti. Az indák fonatosan kapcsoltak. A kerek, profilált fedél tetején levélsoros dísz között öntött kerek érem, Keresztelő János Jézust keresztteli jelenettel. A kanna felépítése arányos, a fríz igen szép vonalú. Az ovális medaillonban kurzív F. K. monogramos mesterjegyű pesti mester a pesti ötvösség magas színvonalának átlagképviselője volt. A kanna beütött F évbetűje szerint 1768 és 1774 között készülhetett. Schoen Arnold a pesti Deák téri ev. templomról írt művében Kronberg Frigyes művének tartja 1813-ból. Ez a beütött F évbetű miatt nehezen lehetséges. Kronberg Frigyest 1814-től 1828-ig említik.[48]

Az ötvöstörténeti kutatás a XIX. század elején egy F. K. monogramos mester működéséről tud, a „Régi Buda és Pest iparművészete" c. kiállításon a 40. sz. alatt kiállított szavazóurna mesteréről. A jelenleg az Országos Zsidó Múzeumban őrzött egyszerű, ezüstből trébelt, kommod formájú urna szerény alkotás, mestere a Deák téri kanna mesterével nem azonosítható.

A terézvárosi plébániatemplom az 1777-ben pesti mesterré lett[49] *Hartl Lambert* kiemelkedő művét, egy aranyozott ezüst monstranciát őriz, amelyet mestere 1800-ban készített. Hartl Lambertet a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán őrzött céhnapló[50] utoljára 1793. január 1-én említi, amikor Nagerl Pétert alkalmazza. A szakirodalom eddig két gyertyatartóját (Nemzeti Múzeum) és egy egykor magángyűjteményben őrzött kannáját ismerte.

A terézvárosi úrmutató szerint a hazai copf ötvösség jeles képviselője volt. Az úrmutató trébelt, ovális, magas talpát fonatos dísz, levél- és gyöngysor díszíti. Nódusza füzérdíszes vázaidom, felette fonatos ékítmény. Szentségháza felül ívesen záródó téglalapos alaprajzú, előtte áttört rácsos erkély. A szentségház búzakalásszal, szőlőtővel díszített, gyémántokkal kirakott, két oldalán két-két oszlop, amelyekre levélágak csavarodnak. Tetejükön váza, trébelt rózsákkal. A szentségház felett az Atyaisten trébelt alakja, alatta sugárkoszorúban galamb, felette kereszt. A szentségházat dicsfénykoszorú övezi. Talpán bevésve: „Gemacht Lambertus Hartl Anno 1800".[51] Hátán beütve Kőszeghy 606. és 603. sz. jegye. Eszerint a Kőszeghy 606. sz. alatt közölt téglalap alakban nyomtatott L. H. mesterjegy is Hartl Lambert mesterjegye (lásd Eger város ötvösségénél). Megegyezik Kőszeghy 484. sz. alatt Pest város ötvösségénél feltüntetett, téglalapban elhelyezett nyomtatott L. H. mesterjeggyel. Hartl Lambert tehát 1793 után Egerben működhetett. Egerbe, az ekkor virágzó püspöki városba Eszterházy Károly érsek mecénási híre vonzhatta, de az érseki kincstárban eddigi kutatásaink szerint csak kisebb igényű tárgyai, egy jóvonalú tálca és egy szenteltvízmerő találhatók. Az egri polgárság számára is dolgozott, mert a volt minorita templom Madonna képén levő fogadalmi tárgyakat Kőszeghy kutatásai szerint ő készítette.[52]

Végezetül megemlítjük azokat a XVIII. század második felében működött pesti mestereket, akiknek művei nem ismeretesek ugyan, nevüket azonban az okleveles feljegyzések és a céhiratok megőrizték :[53]

Hausser Józsefet 1757-ben említik, a bodai születésű Mohr János Ádám 1735. május 24-én nyert pesti polgárjogot, a nagyszombati Svacsek Ignác 1756. február 24-én lett pesti polgár, Fridl Ferenc 1757-ben pesti polgár, Svitzigné Erzsébet 1759-ben szerepel. Kolbel Jakab 1761-ben mester, 1788-ban szerepel utoljára. Kojanitz István 1762-ben lett mester, 1788-ban már nem él. Kolbl Miklós 1771-ben mester ; a boroszlói Ehrlich Sámuelt 1766-ban említik, Kohr József 1768-ban lett pesti polgár. Witman Antal 1772 és 1788 között szerepel, a miskolci Gorbatsh Ádám 1773-ban vétetett fel a céhbe, Kovács Ferenc is 1773-ban szerepel mint választott polgár. Kojanitz Ferenc 1776-ban mester. Veroszti György Willibald 1777-ben mester, 1800-ig kimutatható. Müller János Mihály 1760-ban inas, 1781-ben mester, 1798-ig említve. Fischer Andrást 1779-ben említik, Schaidetter (Scheidecker) János 1783-ban mester, 1794-ben szerepel utoljára, Luttasisch (Lugasich) Vencel 1782-ben mester, 1783—84-ben említik. Kojanitz György 1785-ben pesti polgár. Schkultéti Mátyás 1785-ben említve, Jaucher Mihály 1785-ben pesti polgár. Pletl (Bletl) József 1785-től 1819-ig állandóan szerepel. Fauser János Mihály 1786-ban mester, Schorndorfer Ferenc 1787 és 1800 között fordul elő. Semler Miksa 1788-ban mester, 1797-ig kimutatható. Nagerle Péter 1793-ban mester, 1822-ig említik. Pohl (Poll) János 1793-ban választott polgár. Koller András 1790 és 1793 között említve, 1791-ben mester, Komlósi Gottfried József 1791-ben „felkapja" a remeket, és 1797-ig szerepel, Betumviel János 1794-ben Pesten egy fél évig dolgozott.

A XVIII. századi pest-budai ötvösök további, még ismeretlen műveinek, a pest-budai ötvösség kisugárzásának és az ország művészetében betöltött szerepének részletes vizsgálatára a már megindult topográfiák nyomán előkerülő emlékanyag nyújt majd lehetőséget.

JEGYZETEK

[1] *Gerevich L.*, Középkori budai kelyhek. Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945.

[2] *Horváth H.*, Szentpéteri József pesti ötvösmester művészete. Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 200.

[3] Századok (1877) 809.

[4] Gesellenbuch Eines Löblichen Gold- und Silber Arbeiten Mittels...

[5] *Horváth H.*, A pesti arany- és ezüstművesek névsora. Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 252.

[6] Uo. 252—253.

[7] Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 612. — Anno 1758. In die Armehaus.

[8] Capeln in Offen von Herrn Jacob Sonhleithner. Gott und dem Heil Joanni Nepommocini zu ehren Geopferet. Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 613.

[9] Uo. 615.

[10] *Kőszeghy E.*, Magyarországi ötvösjegyek a középkorból 1867-ig. Bp. 1906, 57.

[11] Uo.

[12] Gesellenbuch... 40.

[13] Leírólajstrom. 8. sz. — Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 615. A mesternév feloldása nélkül.

[14] *Kőszeghy* i. m. 58.

[15] Gesellenbuch... 43.

[16] Leírólajstrom. 7. sz.

[17] Leírólajstrom. 6, 9. sz. (mint valószínűleg Puchmayer-művet említi).

[18] Leírólajstrom. 12. sz. — *dr. Szokolai A.*, A bp. újlaki r. k. egyház évkönyvei. 19. köt. 37.

[19] *Kőszeghy* i. m. 58.

[20] Leírólajstrom. 10. sz. — *Szokolai* i. m. 317. — Az ábrázolások ikonográfiai megfejtése Schoen Arnold érdeme.

[21] *Kőszeghy* i. m. 58.

[22] Gesellenbuch... 19.

[23] Mesterjegy feloldása nélkül. Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955.

[24] *Kőszeghy* i. m. 58.

[25] *Horváth H.*, Magyar ötvösök Bécsben. Historia (1930) 10.

[26] *Kőszeghy* i. m. 70.

[27] Leírólajstrom. 2. sz.

[28] *Kőszeghy* i. m. 70.

[29] Buda és Pest iparműv. kiáll. Leírólajstrom. 3. sz. — Másik kehely: Régi egyházművészet országos kiáll. Bp. 1932, 65.

[30] *Pataky D.-né*, A pest-budai fémművesség emlékei Csongrád megye egyházaiban. Bud. Rég. XVII. köt. Bp. 1956.

[31] *Kőszeghy* i. m. 72.

[32] *Illyefalvy L.—Pallós J.*, Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. Bp. 1944.

[33] Leírólajstrom. 4. sz. — A művet *Kőszeghy* i. m. 72. már Schwager műveként közli.

[34] Leírólajstrom. 27—28. sz.

[35] *Patakyné* i. m. 282.

[36] Hauptprotocoll eines löblichen Mittels... 5.

[37] *Kőszeghy* i. m. 72.

[38] *M. Rosenberg*, Der Goldschmiede Merkzeichen. 3. köt. 9407. B.

[39] *Kőszeghy* i. m. 72.

[40] Historia Domus.

[41] Hauptprotocoll eines löblichen Mittels... 6.

[42] *Illyefalvi—Pallós* i. m. 44.

[43] Hauptprotocoll eines löblichen Mittels... 8—11.

[44] *Horváth H.*, Pester Goldschmiede Barokk. A Műgyűjtő (1932) 132.

[45] *Schoen A.*, A bp.-terézvárosi r. k. plébániatemplom Bp. 1938, 15.

[46] Uő., A pesti Deák téri ev. templom. Bp. 1939.

[47] *Kőszeghy* i. m. 73.

[48] Uo. 80.

[49] Uo.

[50] Hauptprotocoll eines löblichen Mittels... 14.

[51] *Schoen* előbb i. m. — Adományozta Haraszthy Teréz 1807-ben.

[52] *Kőszeghy* i. m. 100.

[53] *Horváth* legutóbb i. m. 252. kk.

IRODALOM

(a jegyzetben felsoroltakon kívül)

Gerevich T., A régi magyar művészet európai helyzete. Bp. 1924.

Schoen A., XVIII. századi képző- és iparművész jezsuita frátereink. Bp. 1935.

— Buda és Óbuda XVIII. századi templomai. Bp. 1937.

— Hermina főhercegnő budapesti kápolnája. Bp. 1937.

— Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára. Bp. 1943.

— Jegyzetek a pesti belvárosi plébániatemplom ból. Bp. 1943.

— A budai Szt. Anna-templom. Bp. 1930.

— A budapest-krisztinavárosi templom. Bp. 1916

— A pesti Kálvin téri ref. templom. Bp. é. n.

Horváth H., Zsigmond király és kora. Bp. 1937.

Mihalik S., Régi pest-budai ezüstművesség. „Budapest" (1946) 452—456.

HELEN PATAKY

GOLDSMITH'S ART AT BUDA AND PEST IN THE 18th CENTURY

(ON THE EVIDENCE OF TREASURES KEPT IN THE CHURCHES OF BUDAPEST)

A reconstruction of the history of Hungarian goldsmith's art encounters many difficulties because the greatest part of the works of art and the archival material relating to them have been destroyed, and also because the documents which happened to escape destruction cannot, as a rule, be identified with the existing relics. The work of destruction reached its peak during World War II so that nearly all still existing treasures in the custody of the capital's churches derive from the 18th and 19th centuries. An exception is the so-called chalice of Budaújlak : this remnant of a chalice is kept in the Church of Our Lady at Buda and shows the late gothic style of the 16th century.

Hungarian goldsmiths enjoyed European fame during the Middle Ages but their craft deteriorated in the central parts of the country during Turkish occupation, so that its further development can be traced only in the workshops of Transylvania and Upper Hungary. At Buda, occupied by the Turkish conquerors, goldsmiths had to adapt themselves to oriental taste : most of them were Turks or Serbs who had immigrated with the Turkish invaders. No works of art from this period have been preserved for posterity.

After the liberation from Turkish yoke, eight goldsmiths of Buda were admitted to the goldsmith's guild in 1696. The goldsmiths of Pest formed no guild between 1686 and 1759 : masters of the craft were licensed to work as external members of the Guild of Buda. It was only in 1759 that the guild was restored at Pest.

Most important among the customers was the Church : the major part of the still existing churches of Pest was erected at that time, and the devastation wrought by the Turks necessitated a replacement of the liturgical equipment everywhere. Another important customer was the class of the bourgeoisie whose members were growing wealthy after the expulsion of the Turks. The heads of the revived guild of Pest were mostly master goldsmiths who had immigrated from Austria and Bohemia ; they were genuine artists, and their works of art soon surpassed the products not only of the masters of Buda but those of all historical centres of the Hungarian goldsmith's art. The masters of Pest adapted themselves to Hungarian taste and their later products revealed Hungarian national motifs, as witness the works of József Szentpéteri in the first half of the 19th century. Their products achieved fame both in and outside Hungary.

The baroque chalice and garland from the middle of the 18th century, now in the possession of the St. Anne church at Buda, shows instructively how easily also the Serbian goldsmiths of Buda adapted themselves to West European trends of style after the Turkish occupation.

János M. Puchmayer, János Benyó and Márton Lubisich were the most prominent goldsmiths of Buda in the middle of the 18th century. Sacred vessels, now in the custody of the St. Anne church at Buda, the products of János Benyó (1740—1758), demonstrate the exquisite art of this baroque master. (It is to be noted that the numbers shown in brackets after the name of this artist as well as after that of other artists quoted in this article indicate the first and the last year in which the artist's name appears in the register of the guild of Buda or Pest.)

Among the most noteworthy creations of János M. Puchmayer (1746—1778), this prominent master of rococo art, are an altar-cruet tray from 1763 and a chalice from about 1765 adorned with the embossed images of Jesuit saints ; both pieces are now in the St. Anne church at Buda. This master reached the peak of his art in the rococo chalice which is now kept in the church of Budaújlak. This colour-enamelled piece, made in 1769, shows the rococo style and is adorned with scenes from the New Testament. Puchmayer modelled his works of art after Austrian patterns. It was likewise in 1769 that he made a well-proportioned silver incense boat, also in the custody of the church of Budaújlak.

A rococo sanctuary lamp, adorned with Biblical scenes, made in 1767 and kept now in the church of Budaújlak, the sole known creation of another famous master, Márton Lubisich (1750—1790), belongs to the most exquisite pieces made by baroque goldsmiths at Buda.

His son, Imre Lubisich (1768—1830), a noted representative of the Louis XVI-style was also a gifted artist as witness a thurible made towards the end of the 18th century and kept now in the Tabán Parish Church, further a crucifix made about 1810 and kept now in the church of Budaújlak.

That the members of the guild of Pest, revived in 1759, disciples of Austrian — principally Viennese — masters, also reached a high artistic level is revealed by the treasures of the churches at Pest. The earliest known such piece is a beautiful rococo chalice decorated with scenes from the life of St. Francis worked in high relief ; it is the work of József Fauser (1751—1762) and is now in the possession of the Franciscan church in the Mártírok

Avenue. Another of his works, executed in a similar manner but more richly adorned, is a chalice in the St. Anne church at Buda : made around 1760, it shows the images of Jesuit saints.

Only very few creations of József Schätzl (1757—1767) are known. Two ciboria of gilded silver, now in the Franciscan Church of Pest, were made between 1765 and 1767 and reveal a delicate taste.

Two pieces made by János M. Schwager (1769—1822) are known : a chalice, made about 1770, is embellished with scenes from Christ's life and kept now in the St. Anne Church at Buda ; further a Torah decoration modelled in the form of a ship, made between 1774 and 1781 which is in the custody of the National Jewish Museum. Decorations on Schwager's work are dominated by rococo motifs.

The most gifted of all goldsmiths of Pest-Buda of the 18th century was Simon Reichenpfalter (1763—1772), a most prominent master of miniature repoussé-work. Not many of his works are known to art history. There is a rococo crucifix from 1765 in the University Church; a chalice of gilded silver with embossed decorations representing scenes from the Old Testament, made in 1768 and now in the possession of the Parish Church of the City of Pest; finally, a monstrance in the same church, also from 1768. All these pieces belong to the most outstanding works of art created by masters of the silversmith's craft in the 18th century.

The Paschberger family occupies a prominent position in the history of the gold and silversmith's art in Pest-Buda. József Paschberger, born in Prague (1762—1776), and Simon Reichenpfalter were the two greatest masters of the baroque style in Pest-Buda. A gilded silver chalice, made by Paschberger in 1778 and kept now in the Roman Catholic church of the VIIIth District, has always been regarded as the most beautiful work of this master, but it must be admitted that two of his other works, namely a rococo chalice in the Parish Church at Kecskemét and a monstrance in the Franciscan Church of Pest (1774—1781), revealing the style of Louis XVI, are quite as noteworthy pieces of art. Two of the master's more modest creations are the ciborium — made between 1774 and 1781 — of the Roman Catholic Parish Church of the VIth District and a chalice adorned with festoonlike embellishments : made in 1783, it is now in the possession of the Lutheran church of Pest.

The Parish Church of the City of Pest is in the possession of an embossed silver rococo thurible made between 1774 and 1781 by the master György Raisch (1772—1782).

An exquisite work of art, a monstrance, made in 1800, is the creation of Lambert Hartl: he was licensed as master in 1777 and worked at Eger as from 1793. It is in the possession of the Parish Church of the VIth District.

CAPTIONS

Fig. 1 Chalice. By a Serbian master of Buda. First half of 18th century. St. Anne Church, Buda

Fig. 2 Chalice. By János M. Puchmayer, master goldsmith at Buda, 1769. Parish Church of Budaújlak

Fig. 3 Sacred vessels. By János Benyó, master goldsmith at Buda between 1746 and 1758. St. Anne Church, Buda

Fig. 4 Sanctuary lamp by Márton Lubisich, 1766. Parish Church of Budaújlak

Fig. 5 Detail from sanctuary lamp. By Márton Lubisich, 1766. Parish Church of Budaújlak

Fig. 6 Detail from sanctuary lamp. By Márton Lubisich, 1766. Parish Church of Budaújlak

Fig. 7 Detail from sanctuary lamp. By Márton Lubisich, 1766. Parish Church of Budaújlak

Fig. 8 Thurible. By Imre Lubisich from end of 18th century. Parish Church of Tabán (Buda)

Fig. 9 Chalice by József Fauser, master goldsmith at Pest. 1753. Formerly Franciscan Church in Mártírok útja, Buda

Fig. 10 Chalice by József Fauser, master goldsmith at Pest. About 1760. St. Anne Church, Buda

Fig 11 Ciborium by József Schätzl, master goldsmith at Pest. 1765—67. Formerly Franciscan Church, Pest

Fig. 12 Chalice by János M. Schwager, Pest, about 1770. St. Anne Church, Buda

Fig. 13 Crucifix. Simon Reichenpfalter, master goldsmith at Pest, 1765. University Church

Fig. 14 Chalice by Simon Reichenpfalter, master goldsmith at Pest. Parish Church of the City of Pest

Fig. 15 Monstrance made by Simon Reichenpfalter, master goldsmith at Pest, 1768. Parish Church of the City of Pest

Fig. 16 Detail from monstrance made by Simon Reichenpfalter, master goldsmith at Pest, 1768. Parish Church of the City of Pest

Fig. 17 Ciborium by József Paschberger, master goldsmith at Pest, 1774—1781. Parish Church of the VIth District

Fig. 18 Chalice by József Paschberger, master goldsmith at Pest, 1783. Lutheran church of Pest

Fig. 19 Monstrance by József Paschberger, master goldsmith at Pest, 1774—1781. Franciscan Church at Pest

Fig. 20 Thurible by György Raisch, 1774—1781. Parish Church of VIth District

Fig. 21 Wine jug. Made by K. F., a goldsmith at Pest, 1768—1774. Lutheran church of Pest

Fig. 22 Monstrance by Lambert Hartl, master goldsmith at Pest, from 1800. Parish Church of VIth District

JELENTÉSEK

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM LELETMENTÉSEI ÉS ÁSATÁSAI AZ 1958. ÉVBEN

A Budapesti Történeti Múzeum 1958. évi leletmentő és ásató munkáját fontos szervezeti változás előzte meg. E szervezeti változást a régészettudomány fejlődésével együtt járó kutatási igények növekedése tette szükségessé. Tudományunk már a század első évtizedeiben túljutott azon a fokon, amely megelégedett a pusztán tipológiai alapon vizsgált időrendi vagy elterjedéstani problémák felvetésével. A materialista történetszemléletre való törekvés mindinkább előtérbe állította az egykori élet gazdasági és társadalmi viszonyainak vizsgálatát, ami viszont nem nélkülözhette a kifejezetten „régészeti" emlékeken és azok legközvetlenebb lelőkörülményein kívül, a csupán természettudományos módszerekkel megfejthető egyéb fontos (földtani, éghajlati stb.) tényezők rendszeres kutatását sem.

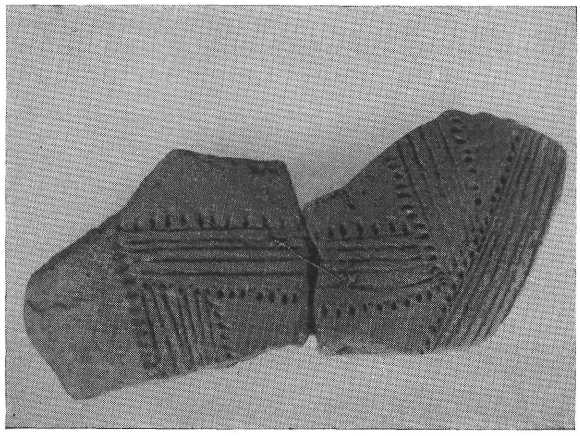
A leletmentéseknek és ásatásoknak azok az anyagi és szervezeti feltételei, amelyekkel a Budapesti Történeti Múzeum eddig rendelkezett, mind kevésbé bizonyultak elegendőnek a régészettudomány e fejlődő igényeinek kielégítésére. Különösen a rohamosan növekvő építkezések és földmunkák nyomán felmerülő leletmentési feladatok nélkülözték az igényesebb tudományos eredményeket legmegfelelőbben biztosító preventív felderítő tevékenység lehetőségét, a gyors és mégis maradéktalan munkához elengedhetetlen technikai segédszemélyzetet és nem utolsósorban a bármikor bevethető ásató szakmunkás gárdát.

A múzeum vezetősége ezen a helyzeten a *Leletmentő és Adatgyűjtő Csoport* létesítésével kívánt változtatni. Az egyelőre két múzeológusból, egy geodeta és egy szervező munkatársból, valamint két állandó ásatási szakmunkásból álló csoport 1958 márciusában alakult. Legsürgősebb feladataként rendszeres terepbejárásokkal megszervezte a preventív felderítő és propaganda munkát, s a jórészt ezek eredményeképpen jelentkező leletmentő feltárásokat a szükséghez képest igyekezett technikai segédszemélyzettel és ásató szakmunkásokkal segíteni. Bár a csoport eddigi rövid tevékenysége még korántsem érhette el kitűzött célját és aligha dicsekedhetik azzal, hogy munkája eredményeképpen már minden előbukkanó lelet az összes tudományos igényeket kielégítő módon került a múzeumba, kétségtelen, hogy létesítése első évében végzett *feltárások száma az előzőkhöz viszonyítva háromszorosára emelkedett* és fejlődés tapasztalható azok tudományos értékében is. A múzeum kutatóinak mind több lehetőségük nyílt arra, hogy már a földmunkákat megelőzően alaposan átkutassák a veszélyeztetett területeket, vagy a szoros értelemben vett leletmentő munkát kisebb hitelesítő ásatásokkal egészítsék ki. Támogatást nyújtott a csoport a kiterjedtebb „B-téma" ásatásoknak is.

Ennek köszönhető — hogy csak a legjelentősebb eredményeket említsük — az Andor utcai rézkori településhez kapcsolódó Budafoki úti temető- és teleprész, a lágymányosi korabronzkori feltárásokat kiegészítő és újabb jelentős adatokkal gyarapító Mező—Schönherz utcai és Ulászló úti vatyai kultúrájú telep, koravaskori topográfiánkat gazdagító békásmegyeri temető anyaga, az ugyanezen a tájon előbukkant késővaskori falu ; római vonatkozásban : az albertfalvai canabae területén előkerült több lakóhely gazdasági épületeivel és Flavius-korabeli szentélyével, a Király fürdő közvetlen környékén föllelt villa, a Lajos utcában felszínre került újabb katonai erődvonal-rész, a Bogdáni úti IV. századi temető néhány sírja, a szintén IV. századi Brassói úti sír gazdag éremleletével, legfőképpen pedig a Meggyfa utcában kiásott, középső emblémáját tekintve provinciális viszonylatban páratlan szépségű és technikájú mozaik ; a nép-

1. kép. Edény a Budafoki úti rézkori telepről
2. kép. Talpcsöves tál töredéke a Budafoki úti rézkori telepről
3. kép. Edénytöredékek a Budafoki úti rézkori telepről

vándorlás-, honfoglalás- és a korai Árpád-korból: a Budafoki úti hun sír, a rákospalotahonfoglalástelepi avar temető maradványa és a csillaghegy-téglagyári XI. századi temető több sírja; a későközépkorból: a kamaraerdei törzsgyümölcsös területének XIII—XV. századig fennálló telep- és temetőrésze, a Fő utcában a Kakas kapu melletti városfal maradványa, a Lajos utcában az egykori Szentjakabfalva nyoma, a margitszigeti Domonkos-kolostor néhány alaprajzi részletét tisztázó feltárása, a budaszentlőrinci pálos kolostor egyik négyszer átépített épületmaradványa és Békásmegyer középkori mészégető telepe; a törökkorból a Király fürdőben végzett feltárások eredményeképpen a török fürdő teljes belső rekonstrukciója és a turbános sírkővel jelölt Calvin téri temető; végül a legújabb korból: a vízivárosi pestistemető 1732-vel datált szép sírköve és a Császár fürdő 1841—45. évi átépítésének jellegzetes alapkőládája.

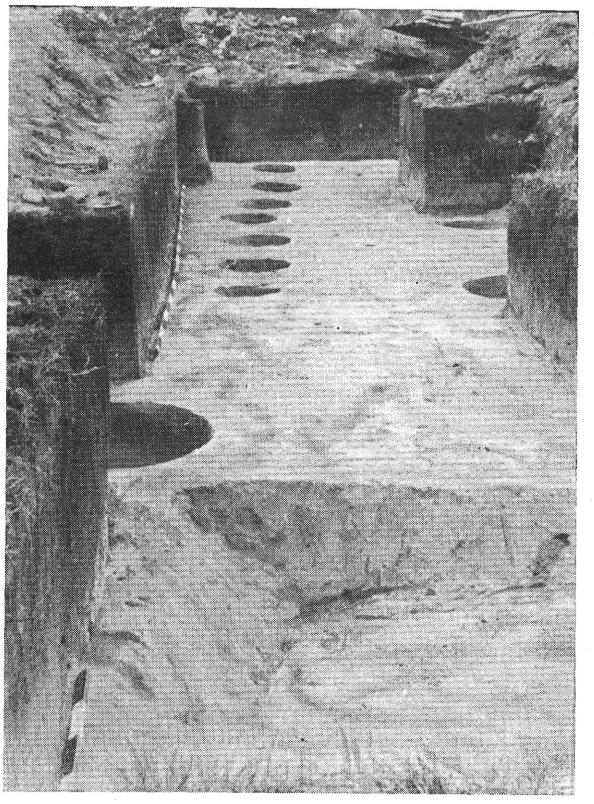
A feltárási feladatok tudományos igényességének követelménye természetszerűleg magával hozta az ásatási jelentések, jegyzőkönyvek és dokumentációik megfelelő összegyűjtésének, tárolásának és nyilvántartásának követelményét is. Ennek teljesítéséhez az eddigi decentralizált állapot szintén nem bizonyult jónak. Megnehezítette a beküldés ellenőrzésének, az anyag egységes rendszerű tárolásának és topográfiai érdekű nyilvántartásának lehetőségét. A múzeum vezetősége a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának szervezeti mintájára ezt a budapesti viszonylatban szintén jellegzetesen központi feladatot is a BTM Leletmentő és Adatgyűjtő Csoportjára bízta. A csoport ilyen irányú tevékenysége természetesen egyáltalán nem érinti az MNM Adattárának országos jellegű tevékenységét. Az Adattár és a Csoport között mindkét félre hasznos együttműködés alakult ki. Állandó kapcsolatban van a csoport a főváros területén dolgozó két helytörténeti gyűjteménnyel: a Pesterzsébeti Múzeummal és a Nagytétényi Kastélymúzeummal. Mindkét múzeum rendszeresen részt vesz kerületében a felderítő és leletmentő munkában és megküldi a csoport archívuma számára jelentéseit.

A Leletmentő Csoport folyamatos adatgyűjtő munkája tette lehetővé, hogy a Budapesti Történeti Múzeum 1958. évi leletmentő és ásató tevékenységéről már ebben a kötetben beszámolhassunk. Alábbi beszámolónkat, amely magába foglalja az év összes számottevő eredményét, a leletmentő és tervásatásokat egyaránt, a történelmi korszakok sorrendjében, a kutatók előzetes jelentéseiből állítottuk össze. A kutatók itt közölt szövege természetesen nem végleges megfogalmazása mondanivalójuknak, javarészük további publikációkban kerül majd nyilvánosságra. *Nagy László*

ŐSKOR

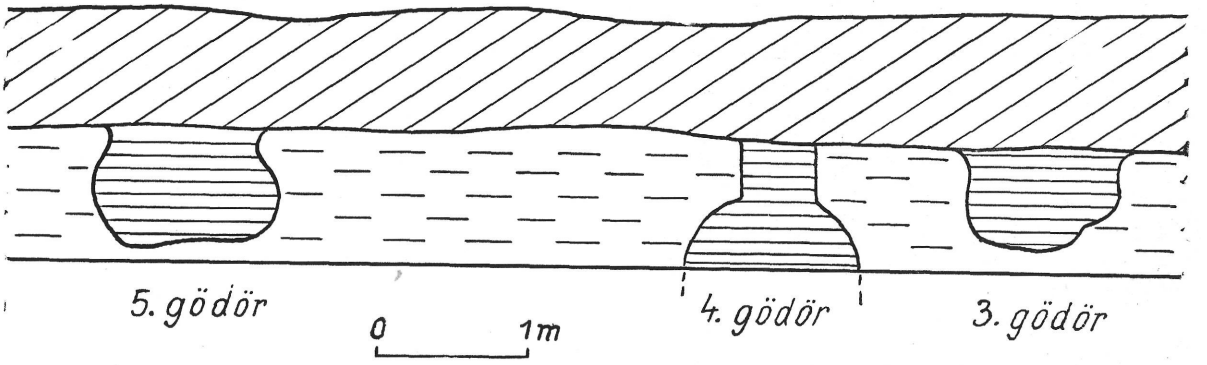
RÉZKOR

A *XI. ker. Budafoki út 78. sz.* telken az Épületelemgyár területén november 4-én darupálya építésekor a munkások rézkori zsugorított kettőssírra bukkantak, amelyből csak az egybeömlesztett csontanyagot és a mellékleteket : két kis bögrét (1. kép), valamint nagyobb edény töredékeit tudtuk megszerezni. A november 4. és 18. között végzett leletmentés során a darupálya alapozásához szükséges blokkokban kas alakú raktárverem, lakógödör, továbbá egy modern beásás által felbolygatott gödör maradványait tártuk fel, illetőleg figyeltük meg. A hitelesítő ásatás folyamán a darupálya déli oldalán újabb gödröt bontottunk ki, amely a megmaradt cölöplyuk tanúsága szerint eredetileg fedve lehetett. Részben a gödörbe belevágva hunkori sír került elő (lásd a népvándorláskori részben). A darupályáról É-ra viszonylag bolygatatlan területen nagyobb felszíni építmény cölöplyukai jelentkeztek (4. kép). Az építmény hossza 6 m, szélessége, miután Ny-i oldalát az 1951-ben történt felszínrendezés alkalmával lehordták, csak körülbelül adható meg 3,5 m-ben. A cölöplyuksortól É-ra 3 m-re két építési periódust mutató kemencét, a két építmény között azonos rétegbe ásott vermet bontottunk ki, amely gazdag rézkori leletanyagot szolgáltatott : zeg-zug vonalas díszítésű edény töredékeit (3. kép), talpcsöves edény alsó részét (2. kép), jól kiégetett kisebb és rosszul égetett nagyobb edények töredékeit, kőpengéket. Az előkerült leletek valószínűleg kapcsolatban állnak a lelőhelytől ÉK-re kb. 200 m-re, az Andor utca és a Budafoki út sarkán 1934-ben feltárt péceli sírokkal, illetőleg ásatásunk területétől ÉNy-ra 1947—49-ben kiásott rézkori telepmaradványokkal.

4. kép. Cölöplyukak a Budafoki úti rézkori telepen

Alföldy Géza

5. kép. Gödrök metszetei a Mező utcai korabronzkori telepről

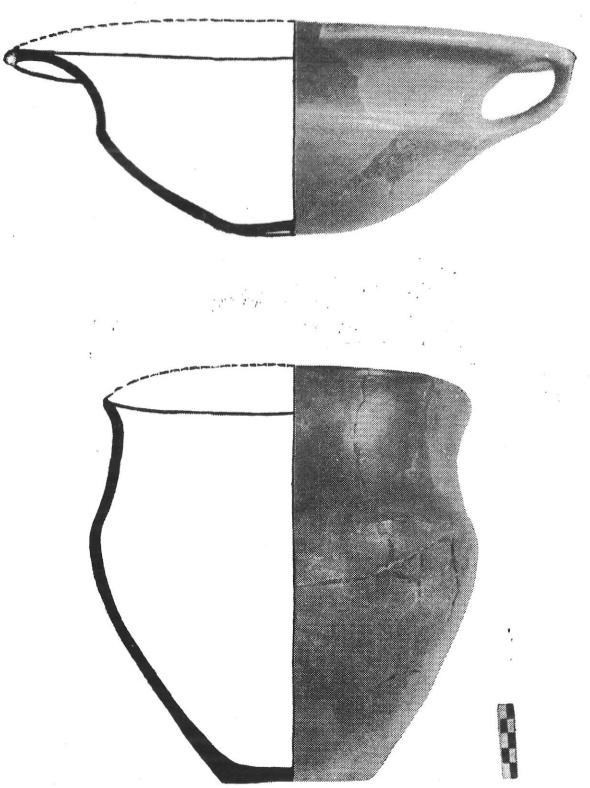
A *XI. ker. Mező utca 6—10. sz.* házak előtt március első két hetében 76 m ún. csatornaárkot és ettől Ny-ra 57 m ún. fűtési árkot ásott az ÉM 43. sz. Állami Építő Vállalata. Az É—D-i irányú árkokkal átvágták a húszas évek óta számontartott lágymányosi őskori telepet. A március 12-én megindult leletmentés rögzítette az árkokban jelentkező lakó-, tűzhely- és raktárvermek elszíneződéseit (5. kép). Az összegyűjtött kerámia a (Reinecke-féle) bronzkor A_2—B_1 periódusaira keltezte a telepmaradványokat.

Az árkokban észlelt jelenségek ellenőrzésére március 17-től április 19-ig hitelesítő ásatást végeztünk. Az ásatás három felületre terjedt ki és röviden összefoglalva a következőket eredményezte.

1. A csatornaárok D-i végénél feltártunk egy 225×180 cm-es lakógödröt. A gödör formáját jól ismerjük már a péceli műveltség köréből (Andor utca ; Csepel, Vízmű), így a Mező utcai gödör alapján a péceli és korabronzkori kultúrák lakóház formáinak összefüggése komolyan felvethető. A gödör betöltéséből a bronzkor A. periódusának második és B. periódusának első felére keltezhető kerámia töredékei, szarvasmarha- és kutyacsontok, alján egyszerű őskori „munkapad" tárgyi emlékei kerültek elő. A lakógödör szomszédságában kör alakú raktárverem helyezkedett el, amelyből több „svéd sisak" formára kiegészíthető tál darabjait emeltük ki (6. kép).

2. A lakógödörtől ÉNy-ra, a fűtési árok Ny-i oldalán szabálytalan kör alakú kisebb, két ízben megújított tűzhelygödröt ástunk ki. Szintjeiről sok állatcsont és a bronzkor A_2—B_1 periódusaiba keltezhető kerámia került elő.

3. A fűtési árok É-i végében feltárt blokkban a telep három periódusát választhattuk szét. A legalsó periódust többhelyiséges lakógödör (7. kép) és tőle ÉNy-ra — a blokk szélén levő kerítés miatt teljesen fel nem tárható — másik lakógödörkomplexus széle képviselte. A gödrök betöltéséből Vatya-, fenékrészéről Nagyrév-jellegű kerámia töredékei kerültek elő. A lakógödrök betöltése fölött két kis szabad tűzhelyet találtunk (B_1 periódus), mellettük a Vatya-csoport füles bögréivel. A legfelső periódust a blokk ÉNy-i részén feltárt kemence képviselte, amely a lakógödrök betöltése, majd a szabad tűzhely felhagyása után épült. Alaprajzi formája körte alakú. Szintjéből a bronzkor B. periódusának végére tehető kerámia került elő.

6. kép. Tál és fazék a Mező utcai korabronzkori telepről

A Mező utcai teleprész a bronzkor A. (vége) és B. periódusaiba sorolható és zömmel a Vatya-kultúrába tartozik. A leletanyag sztratigrafián alapuló feldolgozása lehetővé teszi majd a Vatya-kultúra É-i csoportjának Budapest területén érvényes periodizációját. A telep kiterjedése nagy vonalakban már most jól körülhatárolható. K felé a Mező utcai városi házak vonaláig terjedt. É-i irányban a BEAC pályák építésénél még megtalálták anyagát, amely a Fehérvári úti SZTK rendelő helyén már hiányzott. Ny-i irányban a Schönherz utca É-i szélén vezetett fűtési árokban egészen a Fehérvári útig követhető (vö. Sz. Póczy Klára jelentésével). A telep maradványai ettől D-re, a ref. templom és a „Trafó" alapozásánál is előkerültek. Az utóbbi épülettől Ny-ra a telep áthúzódik a Fehérvári út

Ny-i házsora alá, ahol az Ulászló út 1. sz. és a Fehérvári út 31. sz. saroktelken a település szélét is elértük (l. alább). Egyedül D-i irányban bizonytalan a telep kiterjedése. Nem vitás, hogy jóval túl fut a Baranyai út vonalán; a Fehérvári út 38. sz. háznál még találtunk telepnyomokat. Tovább D-re azonban egyelőre még hiányoznak az adatok. *Nagy Tibor*

A *XI. ker. Ulászló út 1.* (Fehérvári út 31.) sz. háztelken épületalapozásnál május—júniusban leletmegfigyelést, illetve hitelesítő ásatást végeztünk. A tervezett épület Fehérvári útra néző alapozási blokkjában három helyen figyelhettünk meg kör alakú és ovális elszíneződéseket. Az erősen lepusztult felületen, amelyet modern beásások is zavartak, az őskori beásásoknak mindenütt csak az alja maradt meg. A gödrök betöltési anyagából a bronzkor A_2—B periódusába sorolható kerámia darabjai kerültek elő. Az épület Ulászló útra néző blokkja, amely egészen az Ulászló út 3. sz. ház tűzfaláig futott, teljesen üres volt.

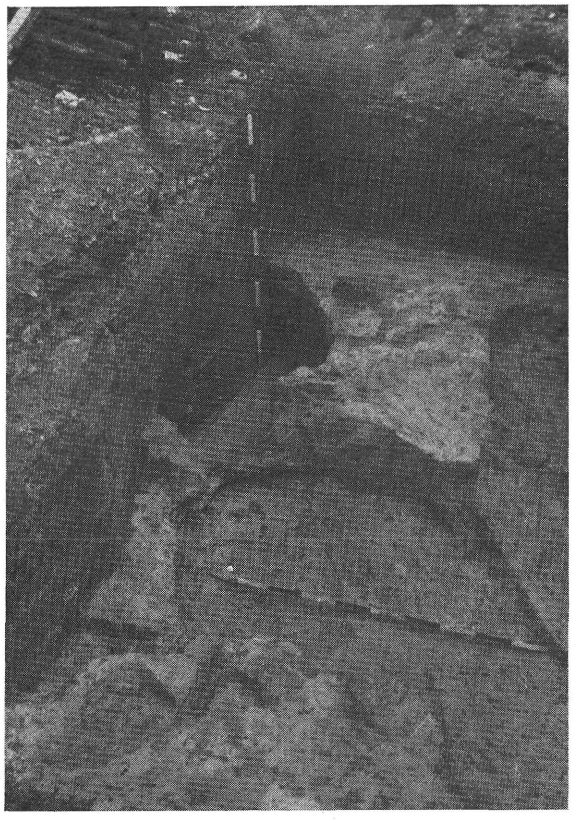
A két épületalapozó blokkrész között a tervezett udvar részén két hitelesítő blokkot ástunk. Az épületalapozás keleti blokkja szomszédságában kijelölt 3 × 5 m nagyságú blokkban agyaggerincekkel egy nagyobb és két kisebb teknőre osztott lakógödör maradványát találtuk meg. Betöltéséből szegényes Vatya I-jellegű kerámia jött elő. Az ettől Ny-ra feltárt blokk régészeti szempontból viszont már negatív volt.

A megfigyelt és átkutatott terület sávjában kétségtelenül elértük a lágymányosi korabronzkori lakótelep Ny-i szélét. Településtörténeti szempontból ebben jelölhető meg az itt végzett leletmentési munka jelentősége. *Nagy Tibor*

A *XI. ker. Schönherz utca* Ny-i végében, a Mező utca és Fehérvári út közötti szakaszon csatornaárokkal korabronzkori telepet vágtak át. A szeptember és november hónapokban végzett megfigyelő és leletmentő munka során méhkas alakú lakógödrök, anyagtároló vermek és szemétgödrök kerültek elő gazdag csont- és kerámiaanyaggal. Az emlékanyag azt bizonyítja, hogy a Mező utcában és az Ulászló úton megfigyelt őskori telep (vö. Nagy Tibor jelentéseivel) É-ra, illetve Ny-ra tovább húzódik és feltehetően összefügg a szomszédos ún. BEAC sportpályán már néhány évtizeddel korábban észlelt teleppel. *Sz. Póczy Klára*

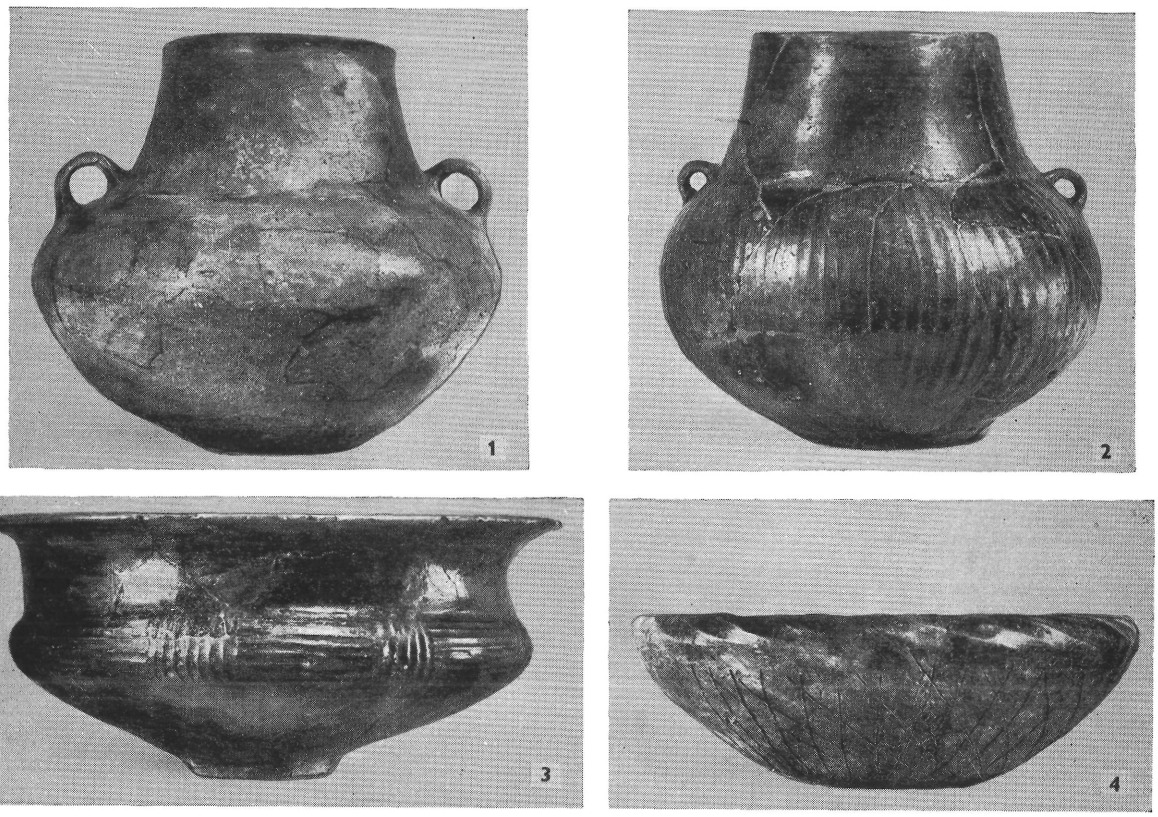
A *XXI. ker. Szilas utca 19—21. sz.* telken a Szellő utca és Késmárki utca környékén földmunkák közben végzett folyamatos leletmentés korabronzkori cserepeket és hálónehezékeket hozott felszínre. E leletek és az 1957-ben előkerült telep- és temetőmaradványok anyaga alapján a környéken nagyobb kiterjedésű bronzkori teleppel kell számolnunk. *T. Schreiber Rózsa*

A *XI. ker. Gyapot utca 1. sz.* telken a Szellőzőművek gépműhelyében alapozó munkálatok közben korabronzkori telepet bolygattak meg. A szeptember 25-én végzett leletmentés során összegyűjtött anyagból korabronzkorra utalnak a díszítetlen kis füles bögrék, telepre a házikerámia atipikus töredékei, őrlőkő-töredékek, paticsmaradványok és állati csontok. Hitelesítő ásatásra a gépműhely területén nem volt lehetőség. *Nagy László*

7. kép. Lakógödör a Mező utcai korabronzkori telepen

A *III. ker. békásmegyeri Kossuth L. üdülőparton,* a Bányászati Aknamélyítő Tröszt Sporttelepén július 3-án végzett leletmentés koravaskori sírt hozott felszínre. Az 50 cm mélységben vízcsőárokkal megbolygatott urnafészek zömében Váli típusú sírkerámiát tartalmazott. Az edénytöredékekből egy erősen kihajló peremű, vállán vízszintes és függőleges árkolású, profilált fenekű nagy tálat (8. kép 3), egy kétfülű, vállán és hasrészén függőleges árkolású, cilindernyakú kis urnát (8. kép 2) és egy behúzott turbántekercses peremű, külső részén hálósan karcolt díszű tálat (8. kép 4) sikerült összeállítani. Töredékes maradt a sír leletegyütteséből egy belsején grafittal bevont, ugyancsak behúzott turbántekercses peremű tál és egy valószínűleg kétfülű fazék.

8. kép. Koravaskori sírok edényei a békásmegyeri Kossuth L. üdülőpartról. 1. A Pénzjegynyomda üdülőjének, 2—4. A Bányászati Aknamélyítő Tröszt üdülőjének területéről

Feltehetőleg azonos urnatemető tartozéka az a kerámiaanyag is, amely július 2-án a közelben levő pénzjegynyomdai üdülő építkezésének meszesgödréből került a múzeumba és egy kétfülű díszítetlen, cilindrikus nyakú urnát (8. kép 1), egy turbántekercses peremű tál és egy vállán függőlegesen árkolt díszű füles edény (valószínűleg szintén tál) néhány nem összeállítható töredékét foglalta magában.

E két lelőhely alapján kirajzolódott temető jól illeszkedik abba a Duna-könyökre jellemző, nagyjából egységes kultúrájú koravaskor-eleji települési láncolatba, amely fővárosunk területén is Albertfalvától a Tabánon, Pünkösdfürdőn és a békásmegyeri Vízművek területén át a Szentendrei sziget D-i vonaláig húzódik.

Nagy László

A *XI. ker. Gellért téren* a szálló főbejáratával szemben, az úttesten keresztül a hegyoldalig szellőzőberendezés részére 4 m széles sávban földkitermelés történt. A felszedett járdakövek alatt a szeptember és október hónapokban végzett leletmentés során újkori sírok, alattuk eraviszkusz vermek kerültek elő, közvetlenül az itt húzódó sziklafalhoz tapasztva. Az úttest alapozásakor a vermek legnagyobb része elpusztult, vagy csak aljuk maradt meg. Egyetlen bombaalakú gödröt bonthattunk fel teljes egészében. Ezt keményen átégett vízszintes tapasztás két részre osztotta. Grafitos csöbrök, nagyméretű hombárok, bütykös durva edények töredékei, valamint megszenesedett szarvasagancs darabjai, hálónehezék és csonttű töltötték ki a verem üregeit. Még további három vermet tártunk fel. A feltöltésben sűrűn szereplő eraviszkusz telepanyag mellett ezekben is gazdag kerámia- és csontmaradványokat találtunk.

A szálló helyreállításának munkálatai során novemberben az udvarrész mélyítésekor még érintetlen rétegben szintén eraviszkusz telepnyomokra bukkantunk. Az egyik hamus réteggel lezárt, paticcsal körülfalazott gödörben ép fazék és kiegészíthető mély tál hevert lócsontok mellett. A gödör szomszédságában nagyméretű, teljesen ép malomkövet találtak, amely kidolgozásában már a római kori típusra emlékeztet.

A leletmentések eredményeképpen kitűnt, hogy a gellérthegyi eraviszkusz telep lehúzódott a hegy déli lábáig. A korábbi feltárásokkal csak a játszóterek vonalát érték el.

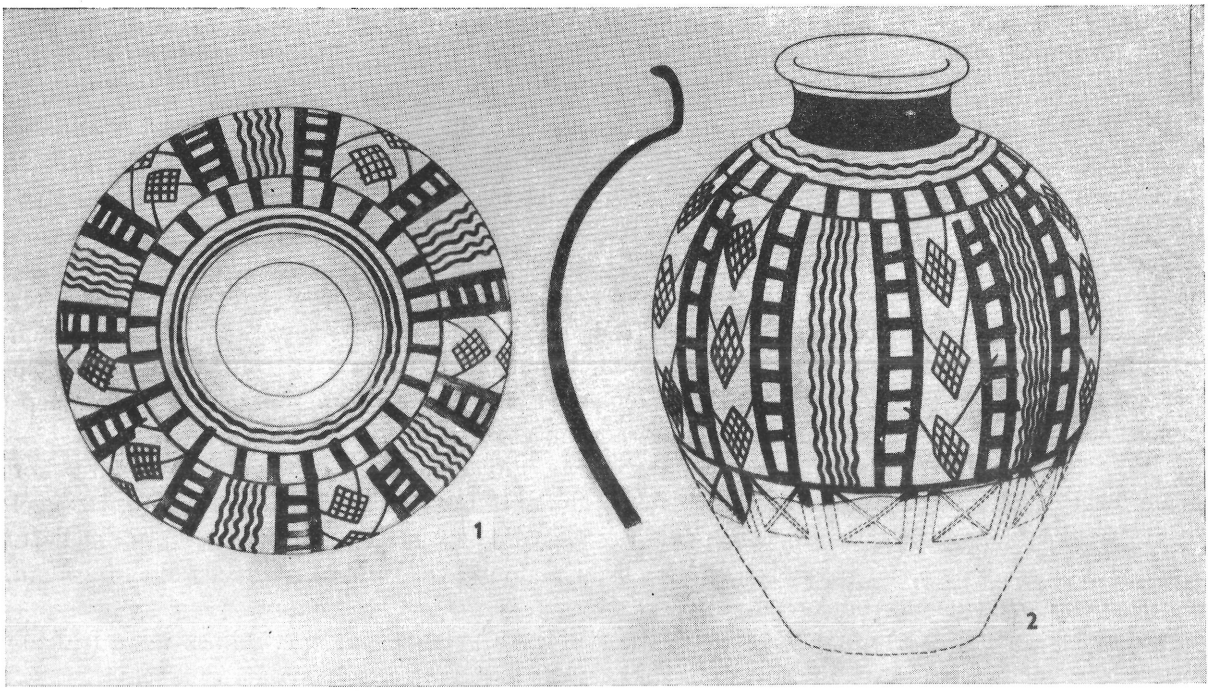
Sz. Póczy Klára

A *III. ker. békásmegyeri Kossuth L. üdülőparton* a Fővárosi Tanács és az Egészségügyi Minisztérium üdülője közötti területen vízvezetékcső-fektetés munkálatai késővaskori (LT D) települési maradványokat hoztak felszínre. Az év folyamán több ízben folytattunk itt leletmentést, majd szeptember 5-től 24-ig hitelesítő ásatást. Feltárásaink jelentősebb eredménye a Világítástechnikai Vállalat üdülője déli szélén előkerült, bőséges kerámiaanyagot rejtő kelta agyagkitermelő gödör, az ehhez észak felől közvetlenül csatlakozó téglalap alakú, lekerekített sarkú, szintén sok cseréptöredéket tartalmazó lakógödör, keleti és nyugati végében egy-egy cölöplyukkal és az üdülő telkén feltárt hombár alakú nagy raktárverem. A teleprész minden valószínűség szerint szerves tartozéka annak az azonos jellegű és leletanyagú teleprésznek, amelyet 1957-ben tártunk fel mintegy 150 m-re D-re a Tűzállóanyaggyár üdülőjének telkén. Az 1958-ban átkutatott területet is a közelben fekvő középkori Békásmegyer mészégető lakossága bolygatta meg kemencéivel (vö. Holl I. egyidejűleg végzett hitelesítő ásatási jelentésével).

Az ásatásból származó leletanyagra különösen jellemzők a LT D típusú finom, hamuszürke és sárgásbarna alávágott peremű tálak, a sávosan besimított díszítésű urna alakú edények (9. kép 5), a többnyire hullámvonalas besimított díszű nagy szürke hombárok, a rendszerint nagyobb méretű fésűs díszű grafitos csöbrök (9. kép 4, 6) és az ezeket kísérő dák jellegű durva kerámia feltűnően nagy mennyiségű töredékei. Viszonylag igen kevés a tojás alakú, festett és polírozott szűknyakú áru. Csupán egyetlen sávosan piros és fehér festésű nagyobb ilyen edénytöredék került elő. A másik hasonló alakú, alsó részét kivéve restaurálható példány piros alapon fekete hullámvonalakkal, rácsozott betöltésű rombusz- és létramotívumokkal díszített. E motívumokból kombinált függőleges irányú mezők az edény hasán viszonylag szabályosan váltják egymást. A mezőket a vállon körbefutó kettős hullámvonal, fölötte a szűk nyakon széles szalag, az edény alsó részén pedig minden valószínűség szerint András-kereszttel betöltött négyzetsor határolja (9. kép 1—3). Mindkét festett edény, illetőleg töredék a lakógödör melletti agyaggödör betöltéséből került elő jellegzetes LT D szürke áru kíséretében.

A római leletanyag teljes hiánya arra mutat, hogy az 1957—58. évi ásatások területén előkerült eraviszkusz falu nem sokáig élhette túl a római hódítást.

Nagy László

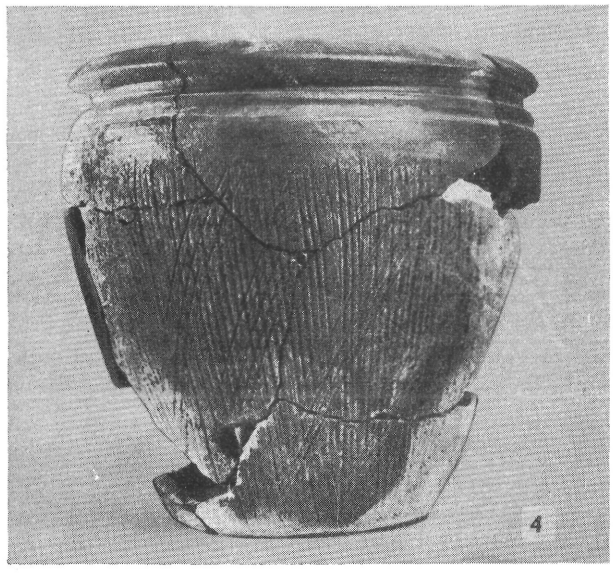

1

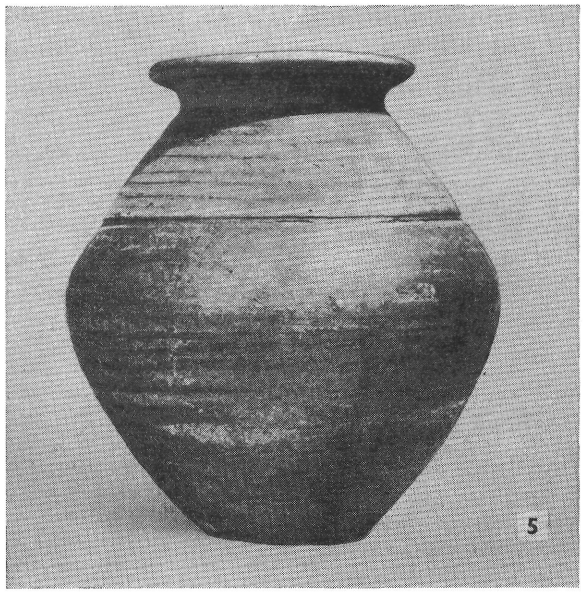
2

3

4

5

6

RÓMAIKOR

A *XI. ker. Albertfalvai tábor* területén május 26. és június 13. között a bolgár kertészek felhagyott öntözőcsatornájától D-re 30 m-re 10 m széles sávban végeztünk leletmentést. Feltártuk a kőtábor D-i frontjának egy-egy falszakaszát. A felmenő falrészek szélessége: 135—140 cm. A falmagot burkoló kváderköveket mind a külső, mind pedig a belső oldalakon kiszedték. A kőtábor D-i kapuzatának (porta principalis dextra) Ny-i kaputornya is előkerült (10. kép). A kőtábor falsíkjától beugró téglalap alakú torony mérete kereken 5,8 × 4,6 m. A toronyfalak a kőtábor falával egy időben épültek. A kváderkövekkel burkolt felmenő falrész a Ny-i toronyfalnál 4—5 sor magasságban megmaradt. A kaputorony ÉNy-i sarokrésze mellett helyezkedett el a torony 130 cm széles bejárata, amely a via sagularisból kiágazó, kőalapozást nélkülöző kavicsos úttestre nyílott. A kaputorony K-i részében a felemelt terrazzo padló alatt, a korábbi habarcspadlóba vágva kőfalas vízlevezető csatorna futott végig, amely a tábor praetentura-részéből vezette ki a szennyvizet a táboron kívüli területre (11. kép).

A kaputoronytól K-re 7 m-re még nem értük el a másik kaputornyot, ami arra mutat, hogy az albertfalvai kőtábor D-i kapuja az eddig feltárt Ny-i és É-i kapuknál (porta decumana, illetve porta principalis sinistra) szélesebb volt.

A déli kapu Ny-i tornya a palánktábor betöltött belső árkára (fossa interior) épült. A torony alsó habarcsos padlózata a korábbi tábor árkának betöltésébe ívelten lesüllyedt. Az alsó padlózat fölötti kevert betöltésből Natalis köréhez kapcsolható sigillata jött elő, amely legkésőbb az I—II. század fordulóján készült. Natalis áruja Albertfalván és Aquincumban a II. század tízes-húszas éveiben még használatban volt.[1] A kaputorony építésének is ez lehet a legkésőbbi időpontja.

A megemelt terrazzo padló DK-i sarkáról származik Hadrianus igen kopott középbronza, amely egyéb apró leletek tekintetbevételével megengedi, hogy a kaputorony átépítését a II. század harmadik negyedére keltezzük.

Nagy Tibor

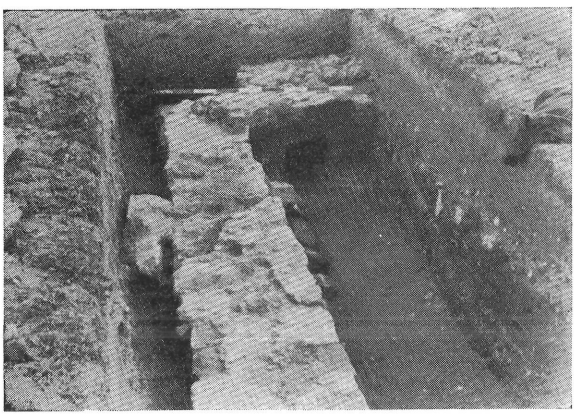
A *XI. ker. Albertfalvai Homokelőkészítő Vállalat* területén szeptember 22. és október 31. között építkezést megelőző leletmentést folytattunk. Az átkutatott 150 × 50 m-es területsáv az albertfalvai táboroktól É-ra kereken 450—500 m közt húzódik és a canabae területén fekszik. Középső részén összefüggő sávban jelentkeztek az i. sz. I. század utolsó harmadában épült lakóhelyek, gazdasági épületek (pincék), anyaggödrök. A kőtábor periódusában a terület lakottsága jóval gyérebb volt. A palánktáborral részben egyidős településmaradványok közül külön említést érdemelhet egy földbemélyített, lekerekített sarkú (d jelzésű) lakóhely (3,90 × 2,70 m), amelynek Ny-i végében búbos kemence-szerű tűzhely állott. Előtte az agyagpadlón találtuk meg a homokkőből faragott kis Lar-oltárt. Ennek a lakóhelynek anyaga különösen gazdag volt kerámia- és fémleletekben. Az előkerült benyomott díszű edények a bennszülött agyagművesség színvonalát egészen új megvilágításba helyezhetik.

Az átkutatott terület K-i végében Flavius kori szentélyt tártunk fel. K felől, a Dunamenti nagy limes-út felől két lépcsőfokon át vezetett a bejárat a szentély Ny—K-i irányú közel 5 m hosszú folyosórészébe. A bejárat mellett D-ről a falban kiképzett kisebb fülke foglalt helyet. Mellőle vörösfestésű agyagmécses került elő, amely eredetileg a fülke padkáján állhatott és a bejáratot világította meg. A folyosó Ny-i végében alacsonyabb padkán 80 cm magas szobortartó kőpostamens állott. Előtte agyagmécs, kisebb fogadalmi kőoltár és a kultuszinventáriumhoz tartozó korsók, tálak darabjai feküdtek. A folyosóból D-re kisebb helyiség nyílott. A szentély kőomladékának tetején Traianus 98—102 között vert verdefényes denárja feküdt, ami amellett szól, hogy a szentélyt Traianus uralkodása elején már felhagyták.

Nagy Tibor

---

9. kép. Késővaskori edények a békásmegyeri Kossuth L. üdülőpartról. 1—2. A 3. sz. edény festett díszítésének rajza felső és oldalnézetben. 3—6. Edények a Világítástechnikai Vállalat üdülőjén feltárt teleprészről

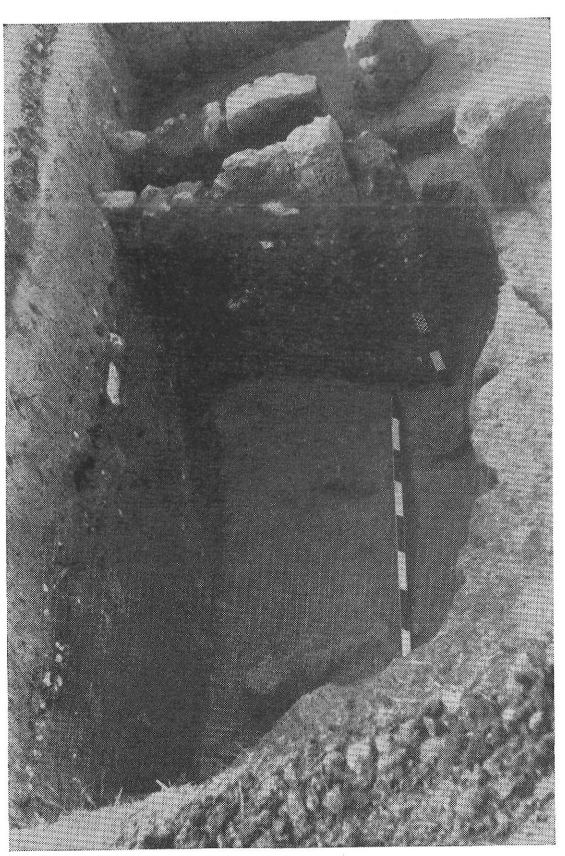
10. kép. Az albertfalvai rómaikori kőtábor déli kapujának Ny-i tornya (részlet)

A *XI. ker. Brassói út 17. sz.* telek mellett csatornázáskor téglasírra bukkantak. A szükséges leletmentést szeptember 6-tól 8-ig végeztük el. A sír a szokásos nagyméretű peremes téglákból épült ; teteje lapos volt, formájában kőláda sírt utánzott. A Ny—K-i irányba keletelt sírban nyújtott női csontváz feküdt, fejjel nyugatnak. Balkar és kézfej a medencén. A koponya fölött a sír DNy-i sarkában félgömbös üvegpohár volt összeroppantva. A baloldali vállcsont mögé lecsúszva hagymafejes bronzfibula; a jobboldali medence külső oldalán bőrerszény maradványa (12. kép) ; tartalma 21 bronzérem. A legkésőbbi veretek II. Constantinus (337—340) és II. Constantius (337—361) „Gloria exercitus" hátlapú sisciai veretei. A bal lábfej mellett oldalt fektetve korongon készült szürke, galléros, füles korsó. A lábfejek alatt állatcsont.

A Brassói úti sír halottját a IV. század negyvenes éveiben temették el olyan sírritussal, amelyet a katonaváros temetőiből jól ismerünk és a Duna—Tisza közéről betelepült, főként szarmata népelemekkel hozhatunk kapcsolatba. Sírleletünk nem tartozott nagyobb temetőhöz. A budai hegyvidék azon sírleleteinek számát szaporítja, amelyek közelében villa rustica jellegű épületek várhatók.

Nagy Tibor

A *II. ker. Fő utca* vonalában — Bem tértől a Király fürdőig — termálcső fektetés közben a Ganz utca kereszteződésénél május folyamán rómaikori épület része került felszínre. Az egyik apszis lezárású helyiség fürdő lehetett. Megtaláltuk vízlevezető csatornáját és hypocaustumos-rendszerű trachit oszlopos fűtőfolyosóját (13. kép).

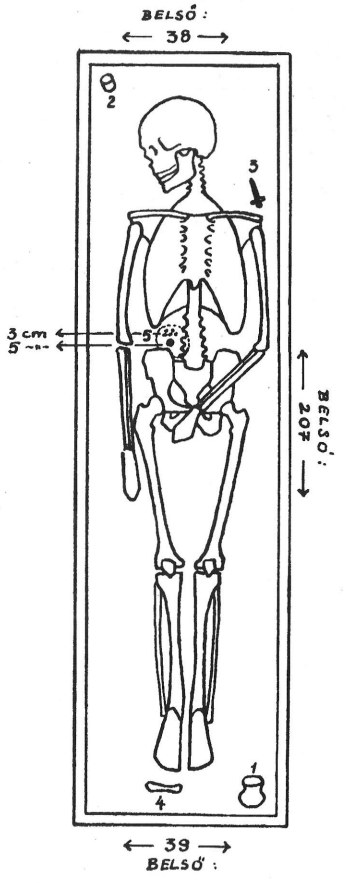

11. kép. Albertfalvai canabae. I. sz.-i pince betöltése, fölötte a II. sz.-ban épült kőfalas csatorna

A kutatás céljából kiszélesített ásatási blokk DK-i sarkában egy újabb épület opus spicatum fala mutatkozott, egy ugyancsak apszis lezárású helyiség részletével. Sajnos ez az épület a Fő utca K-i oldala alá húzódik, ahol már nem volt megközelíthető. A kőépületek Ny-i folytatását a barokk-kori katonai kórház építésekor elpusztították.

Az első blokkra merőlegesen K—Ny-i irányba húzott árokban a korai auxilliaris tábor É—D-i irányú útját metszettük át 9 m szélességben. Az út jelenlétéről egyébként már 1955 óta tudunk. Akkor ugyanis a fürdő belső udvarán végzett csatornázási munkálatok során ugyancsak feltártuk egy kisebb szakaszát, jellegzetes koracsászárkori kerámiaanyag kíséretében. Ez az úttest minden valószínűség szerint kapcsolódik ahhoz az úthoz, amelyet ezen a környéken Radnóti jelez korábbi ásatások feljegyzésnélküli anyaga alapján.[2] Ebben az árokban egyébként még további épületek falai is mutatkoztak. Agyagba rakott falhoz kemence kapcsolódott, amelyet árkunk csak részben érintett.

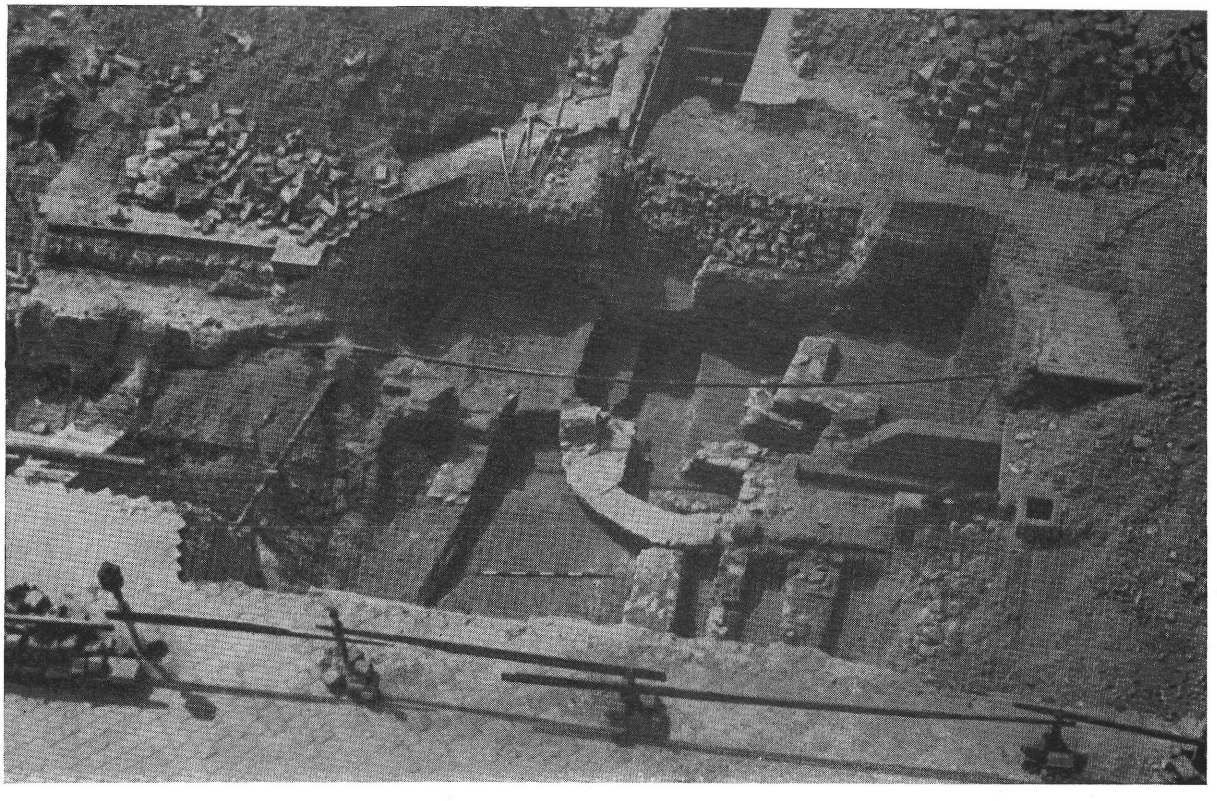
12. kép. A Brassói úti rómaikori sír

A kőépület és úttest rétegében talált leletek az i. sz. I—II. századfordulóra keltezhetők. Számtalan kerámiatöredék sorából megemlítünk több darab Pó vidéki applikált díszű sigillatát, Flavius-kori bordás üvegtál részeit és azokat a rendkívül finoman iszapolt barbotin díszítésű rhaetiai csészék és fekete bögrék töredékeit, amelyekhez hasonlókat az eddigi aquincumi ásatások korai rétegeiben találtunk. Az apszis lezárású helyiség falát falfestmény díszítette színes növényi ornamensekkel és ugyancsak színes geometrikus mustrákkal. Az egyik töredéken fehér alapon „IMP" felírás három betűje olvasható barna színű plasztikus festéssel. A római kőépületek falai alatt keltakori lakógödrök nyomai rajzolódtak ki. A bennük talált anyag a békásmegyeri típusú edényekkel mutat kapcsolatot.

Összegezve az eredményeket, megállapítható, hogy jelentős adatokkal bővül Aquincum rómaikori topográfiája. Rendkívül fontos a korai tábor megtalált útja és a kőépületek jelenléte a további kutatás szempontjából. A kelta gödrök e helyen talált nyomai ismét bizonyítékát adják annak az újabb megállapításnak, hogy a római megszállók előtt kelta eraviszkuszok laktak Aquincum területén.[3] A kutatás keleti irányba történő folytatása feltétlenül szükséges volna az árok metszetében mutatkozott újabb épületrészlet miatt, amelyet feltételezhetően épebben sikerülne feltárni, ugyanis utóbbi helyen a barokk alaprajz nem jelez nagyobb épületet.

Kaba Melinda

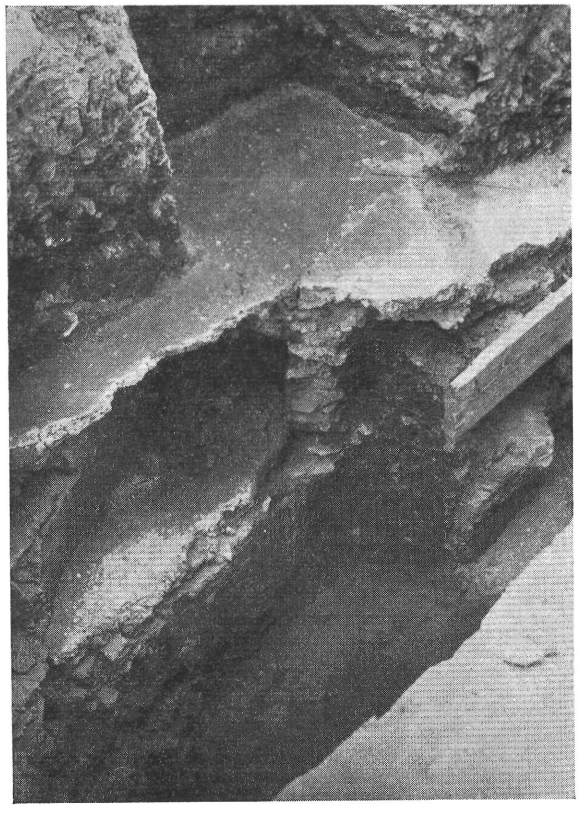
13. kép. Rómaikori épület alapfalmaradványai a Király fürdő környékéről

A *II. ker. Lajos utca 11—39. sz.* előtti úttesten végzett csőfektetésnél április 30-tól május 19-ig a 29. és 31. sz. házak előtt, a római limes út mentén egy 4,50, illetve 3,30 m vastag kőalapozást vágtak át csatornaárokkal. A leletmentés eredményei szerint egy II—III. századi katonai őrtoronyhoz tartoztak. A kisebb torony alapfalai fölé, annak pusztulása után, terrazzo padlós későrómai épületet emeltek. A 33. sz. ház D-i szélével szemben egy álboltozajos téglasír feküdt, É-i szélétől kőlapokkal fedett falazott csatorna indult a Duna felé. A 37. sz. ház É-i széle előtt Terra Maternek szentelt oltárkő töredékére bukkantunk. A római épületek alatt kelta lakógödrök mutatkoztak. A leletmentésből előkerült anyag II—III. századi edénytöredékekből áll. Feltárásunkkal a Duna mentén húzódó katonai erődvonal újabb, településtörténetileg igen fontos láncszeme került elő. *Wellner István*

A *III. ker. Óbudai Gázgyár* területén a Benzol gyártól keletre február 20-án és április 18—19-én vízcsőfektetéssel kapcsolatban végzett leletmentés rómaikori égetőkemence átvágott agyagrostélyát hozta felszínre. Ettől DK-re egy 2 m széles helyiség kőfalai mutatkoztak.

A gázgyári víztoronytól DK-re, az uj kazánház alapozásánál négy későrómai sírt tártunk fel. Az első, kőlapos sír váza mellett két edény, egy fibulát tartalmazó ládika több bronzverete és egy kés feküdt. Két sír téglalapokból volt összeállítva. Az egyikből ugyancsak bronz ládikaveretek kerültek elő, a zárban gyűrűs kulccsal. A negyedik csontváznál nem észleltük koporsó nyomát. *Wellner István*

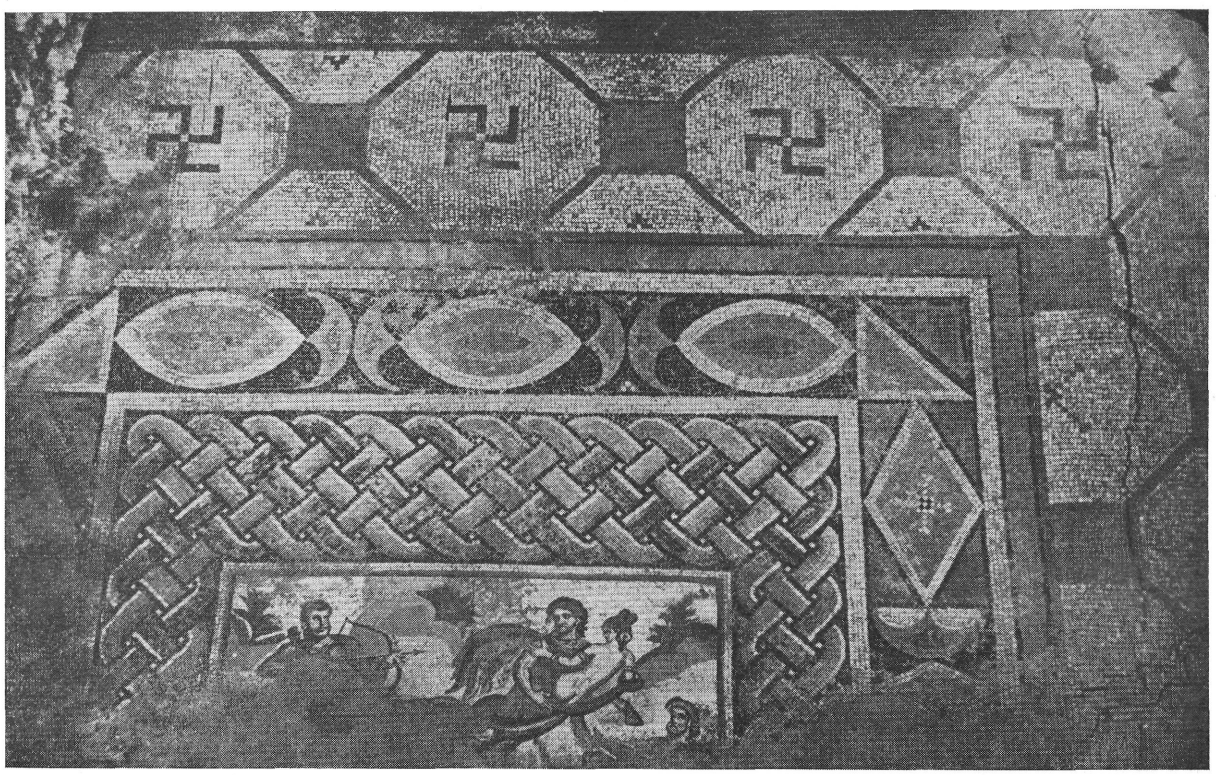
A *III. ker. Szellő utca és Szél utca sarkán* augusztus 20-tól szeptember 24-ig csatornázás alkalmával végzett leletmentés a Veder utca és Szellő utca közötti szakaszon tizenhat helyen római falmaradványt hozott felszínre. A Szellő utca sarkán megújított terrazzo padlós római épület került elő. A padló alatt fűtőcsatorna húzódott, amely II. századi falfestéses vakolatdarabokat tartalmazott. A későbbi terrazzót erre alapozták (14. kép). A fűtőcsatornából egy díszített stukkópárkány töredéke is előkerült. Az épület közelében gyenge alapozású római út húzódott, tőle D-re a csatornaárokból Juppiternek dedikált oltárkövet emeltünk ki. Eddigi adataink azt bizonyítják, hogy a táborvárosnak ez az É-i része sűrűn volt beépítve. *Wellner István*

14. kép. Rómaikori fűtőcsatorna és terrazzo padló maradványa a Szellő utcában

A *III. ker. Meggyfa utcában* a Hévízi úti lakótelep területén végzett leletmentés október 13-tól nagyobb római épület maradványait hozta felszínre, három mozaik és négy terrazzo padlós helyiséggel. Eddig még csak egy mozaikot sikerült majdnem teljesen feltárni (15. kép), amelyen előkerült a szoba K-i és Ny-i fala. A helyiség alatt É—D irányú fűtőcsatorna húzódik. A mozaik keretelése a szélén négyzetekkel összekapcsolt vörös hatszögekben szintén vörös szvasztika. Ezen belül vékony sárga és fehér sávok után egy fekete alapú, geometrikus elemekkel díszített övezet következik. Fölül, azaz a Ny-i oldalon mandolaformák között egymásnak háttal állított amazonpajzsok (pelta), kétoldalt pedig egyenlőszárú derékszögű háromszögek, rombuszok és peltával díszített félkörök sorakoznak. Ez után egy fölül hat-, kétoldalt négyszeres polychrom szalagfonat veszi körül az emblémát. Az embléma pannóniai viszonylatban egyedülállóan finom

technikával, egészen apró kövekből készült; ábrázolásmódjával és színösszeállításával festői hatásokra törekszik. Bár alul kb. $^1/_3$-a hiányzik, kétségtelenül Héraklész, Deianeira és Nesszosz mítoszát ábrázolja. Bal szélen Héraklészt látjuk, amint íjával a feleségét, Dieaneirát elragadó kentaurt veszi célba. A jobb alsó sarokban nyilván Euenosz folyóistent ábrázolta a művész. A hátteret stilizált növények díszítik. A mozaik hellenisztikus festmény alapján készülhetett, de pontos előképe még nem ismeretes. Leginkább a pompaei Casa di Menandro tepidariumában levő falfestményhez hasonlít. Ugyanezt a témát látjuk egy kisméretű madridi mozaikon is, ennél azonban hiányzik a folyó ábrázolása, tehát a mitosz egy másik megfogalmazására is gondolhatunk.

15. kép. Római mozaik a Meggyfa utcából

A mozaikos épület az aquincumi canabae északi szélén feküdt. Közvetlen szomszédságában terül el az ún. Bogdáni úti későrómai temető, amelyet Parragi Györgyi tárt fel 1956—57-ben. Ez az épület is a III. század végén, legkésőbb a IV. század elején elpusztult. Ezt bizonyitja a temető közelségén kívül egy, a mozaik felett 25 cm-re előkerült éremlelet is, amelyet elrejtője az épület omladékába ásott be. A 33 kisbronzot egy vászonzacskóba helyezte, amelynek foszlányai a pénzekhez tapadva megmaradtak. A legkorábbi érem Nagy Constantinusé, a legkésőbbi II. Constantiusé.

A 2. és 3. sz. mozaikpadlóból még csak kis darab került felszínre. Az előbbin egy férfi alak feje és válla látszik. A Héraklész-mozaiknál sokkal gyengébb kivitelű és fenntartású. A három mozaikpadló valószínűleg egy — még bizonytalan rendeltetésű — épülethez, alkalmasint villa urbanához tartozott. A további kutatásokat a Fővárosi Tanács jelentős anyagi segítséggel és a helyszínen folyó építkezés felfüggesztésével tette lehetővé.

Wellner István

A *III. ker. Bogdáni úton* „B téma" ásatás keretében két kőlapokból összeállított sír került elő. A sírok alja peremes téglából volt kirakva. Az ÉNy—DK-i tájolású csontvázak nyújtott

helyzetben feküdtek. Mellékletük nem volt; típusban legközelebb a temető eddig előkerült és IV. század végére datálható sírjaihoz állnak.

Parragi Györgyi

A *III. ker. Bécsi úti Téglagyár* homokbányájában május 27-én végzett leletmentés alkalmával egy szarkofag teteje került elő. A tető mészkőből készült, háztető kiképzésű, sarkán félköríves akrotérionnal. Készülésének ideje a III. század elejére tehető.

Parragi Györgyi

A *III. ker. Búvár utca 1. sz.* alatti telken november folyamán végzett leletmentés egy 2 × 4 m-es blokkban É—D-i irányú római épület falát hozta felszínre, tegulákból rakott, beépített vízlevezetővel. A kőfal alatt kelta gödör, égett kemence rétege rajzolódott ki. A betöltésben császárkori kerámiatörmelék feküdt.

A leletek sorából többek között kitűnt egy fekete fémmázas festésű völgyelt oldalú pohár töredéke és egy vésett üvegpalack darabja. Ritkább leletek közé tartozik egy ablaküveg táblatöredék, amelynek megvastagodó szélén jól kivehető a habarcskeretbe ágyazás nyoma.

A fal blokkjától K-re 3 m-re kiásott 2 × 1,60 m-es árokban lehatoltunk a bolygatatlan talajig, 3,20 m mélységig. Az árokban tiszta római réteget kaptunk fal nélkül. Kerámiaanyaga hasonló az előzőhöz. Az árok Ny-i sarkában tűzhely széle mutatkozott.

A kutatás helyén talált leletanyag tanúsága alapján két periódus különíthető szét: i. sz. I—II. század forduló és i. sz. II. század vége.

Kaba Melinda

A *III. ker. Rozália utcában* (Római fürdőtelep 84. utca a 44.419. sz. villanyoszlop mellett) kábelfektetés során június 19-én a leletmentés egy oltárkövet hozott felszínre (16. kép). A Juppiternek és Junónak szentelt, valószínűleg III. századi oltárkő felirata a provinciális köznyelv sajátságaira világít rá egyéni ízű megfogalmazásával.

Szilágyi János

16. kép. Rómaikori oltárkő a Rozália utcából

A *III. ker. Római fürdői strand* területén november 17. és 22. között kisebb hitelesítő ásatást végeztünk a rómaikori aquaeductus indításának tisztázására. A területtel korábban több kutató foglalkozott, ezek eredményeit a legutolsó, 1937-ben tartott hitelesítő feltárás konklúziójával együtt Nagy Lajos rögzítette le.[4] Garády Sándor véleményét tolmácsolja, aki elveti Fröhlich Róbert múlt század végi megállapítását, amely szerint akkor még látták volna annak a négytornyú erődnek falait, amit a rómaiak Aquincum gyógyvízellátásának biztosítására emeltek a források körül. Garády és Nagy Lajos szerint a felszínen mutatkozó falnyomok a XVIII. század elejéről származnak és a régi puskapormalom őrségének tornyait mutatják.

Hitelesítő (B téma) ásatásunk során az egyik valóban újkori építmény alatt — annak padlószintjéig lepusztítva — rómaikori falmaradványt találtunk. Ugyancsak rómaikori falakat tisztíthattunk ki a mai fürdőmedence alján is. Az elmúlt évben mélyítették ugyanis a strand uszodáját s ez adott alkalmat az ókori falak kikotrására. A rómaikorban egy-egy forrást fallal vettek körül, az így keletkezett kis medencéket —

amelyek alja lapos kövekkel van kirakva — már az újkorban foglalhatták össze egy nagy medencévé (Mária Terézia korabeli térképen a medencét már mai méretében ábrázolják).

A rómaikori vízduzzasztómű teljes rekonstruálásához még további kutatások szükségesek.

Sz. Póczy Klára

NÉPVÁNDORLÁSKOR

A *XI. ker. Budafoki út 78. sz.* telken az Épületelemgyár területén november 11-én a rézkori lakótelep hitelesítő ásatása közben hunkori sírt találtunk. A sír részben a rézkori település szemétgödrébe volt beásva (vö. az őskori fejezetben közölt jelentést), tájolása: Ny—ÉNy. A sírban női csontváz feküdt; koponyáját a föld szétnyomta. Fejénél és lábánál egy-egy edény állt. A váz jobb vállán aláhajtott lábú bronzfibulát találtunk, rajta kis ruhafoszlánnyal, a jobb felkarcsont és a bordák között csontfésű, a medencén bronzcsatot. A sír kora: i. sz. V. század.

Alföldy Géza

XV. ker. Rákospalota, Honfoglalástelep. A Ferroglobus (9447/1. hrsz.) kerítésének építésénél február folyamán két csontvázas sírt találtak. Utólag csak a sír körvonalait figyelhettük meg. Az egyik sírban Ny—K-i irányítású nyújtott csontváz feküdt, fejénél korongolt vörösszínű edénnyel. A másik Ny—K-i irányítású sír az elsővel egyvonalban helyezkedett el; valamivel mélyebb szinten, mint az első, a jelenlegi rendezetlen terepszinttől 89 cm mélységben. Mellékletei: fülbevalópár, a fejnél durva, kézzel formált edény és két gyöngy volt. E két sírtól Ny-ra a kerítés vonalában 60 cm mélységből még egy durva, kézzel formált edény került elő. Az esetleg hozzátartozó sírt nem sikerült megtalálnunk. Valószínűleg nem magányos sírokkal van dolgunk és a temető a kerítés melletti dombvonulaton helyezkedhetett el. Kora: avar, a VI. század végére vagy a VII. század elejére tehető.

T. Schreiber Rózsa

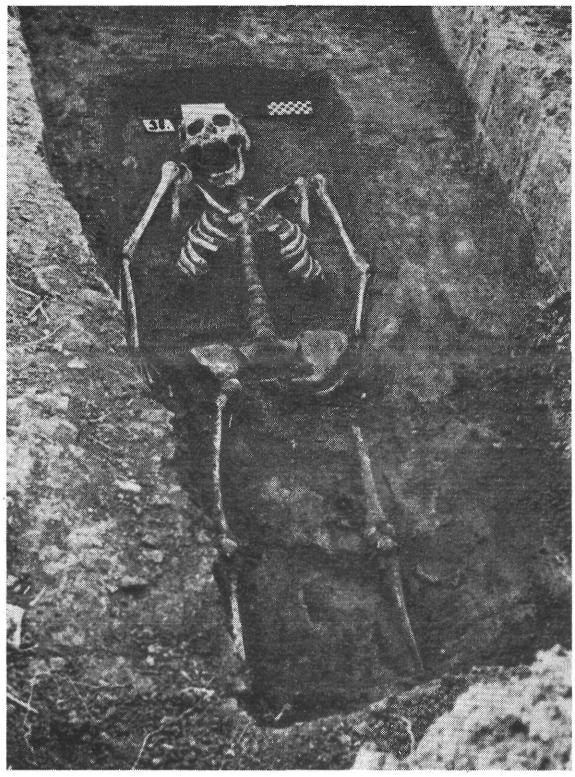
A *XIII. ker. Tüzér utca 15. sz.* telken október 23-án földmunkálatok alkalmával egy É—D-i irányitású hanyattfektetett, nyújtott csontvázat találtak. A leletmentés előtt kiszedett csontok között csak egy vasszeget és több korhadt fadarabot észleltünk. Pontosabban datáló leletek hiányában csupán a korábban előkerült (Dózsa György út és Lehel utca sarkán az ált. isk. udvarán) avarkori sírokra támaszkodhatunk. Feltehető, hogy ez a sír is a korábban feltárt temetőrész egy tartozéka.

T. Schreiber Rózsa

KÖZÉPKOR

A *III. ker. Csillaghegyi Téglagyár* (Pusztakúti út) feletti domboldalon az 1954—55-ben feltárt X—XII. századi temetőrész mellett[5] május 13-tól 21-ig preventív leletmentést, június 30-tól július 10-ig „B téma" ásatást végeztünk, 51 m² területen hat felnőtt és négy gyermek csontvázas sírját tártuk fel (17. kép). A csontvázak nagyjából ÉNy—DK-i irányításúak voltak. Öt sírban XI—XII. századra utaló mellékleteket találtunk, sima és S végű hajkarikákat, bronzgyűrűket és üvegpasztagyöngyöt. A többi sír mellékletnélküli volt. A sírritus és a mellékletek alapján megállapíthatjuk, hogy a X. század végétől a XII. század végéig használt temetővel van dolgunk, és hogy a korai leletek a temető Ny-i felében jelentkeznek, K felé haladva találjuk a későbbi mellékleteket. A temető kiterjedését nem rögzíthetjük pontosan, mivel korábban agyagkitermelés során sok csontvázat dúltak fel. A feldúlt sírokból sikerült néhány X—XI. századi bronzékszert összegyűjteni.

T. Schreiber Rózsa

17. kép. XI. sz.-i sír a Csillaghegyi Téglagyár területén

Az *I. ker. Kapisztrán tér* rendezésével kapcsolatban szükségessé vált az elpusztult barokk templom területének feltárása. Az egykori Mária Magdolna-templom helyén június 30-tól december 16-ig végzett kutatás során tisztázódott az első, egyszerű falusi templomokhoz hasonló XIII. századi egyház alaprajza. Hosszúkás hajójához egyenesződású szentély csatlakozik, erőteljes saroktámpillérekkel. A templom déli oldalán ma is látható kapujának maradványa. A templom kőfalának vastagsága 85 cm, külső oldalán kváderkő borítással, falpillérekkel s körülfutó rézsűs lábazattal (18. kép). A XIV. század második felében nyugati oldalán háromnyílásos karzatot építettek. Több helyen töredékekben fennmaradt a templom téglapadlója is.

A kutatások eddigi eredményei arra mutatnak, hogy a XIV. század utolsó éveiben a templom nagyobb arányú bővítésen ment keresztül. Háromhajóssá építették át, a hajó hossza lényegében nem változott, de szélessége a két mellékhajó hozzáépítésével a négyzethez közel álló formát öltött. Szintjét körülbelül 1½ méterrel megemelték. Ebben a feltöltési rétegben, amelyet a XV. század végén történt átépítésnél is megzavartak, sok bolygatott emberi csontot és XII—XVI. század elejéről való kerámiát és pénzt találtunk. A szórványosan előkerült XVI. század végi pénzek valószínűleg a temetkezések során kerültek a földbe. A réteg törökkori bolygatását mutatja kerámiaanyaga.

A XIV. század utolsó éveiben a templom nyugati oldalán egy kisméretű saroktámpilléres tornyot emeltek (19. kép). Csigalépcsője részben a hajóban helyezkedik el. A XV. század utolsó éveiben még egy nagyobb arányú építkezés történt, amelyet a XVI. század elején is folytattak. A templomot Ny felé a torony elbontása után két boltszakasszal megtoldották és a jelenleg is álló toronnyal zárták le. Valószínűleg ekkor épült hozzá É-i oldalán az a poligonális záródású kápolna, amelyet a korábbi sekrestyéhez toldottak és az a K—Ny-i irányú épület, amelynek pincéjében fennmaradt az első háromhajós templom homlokzati saroktámpillére és két pillére.

Bertalan Vilmosné

Az *I. ker. Hess András tér 1—2. sz.* telken az egykori domonkos kolostor és a Miklós-templom szentélyének területén kisebb tájékozódó jellegű ásatást végeztünk július hó folyamán. A templom szentélyében több helyen előkerült az eredeti, majd később megemelt terrazzo padlószint és a diadalív eddig ismeretlen lábazata. A század elején végzett ásatások során felmért falpillér lábazatokból már egyet sem találtunk a helyén.

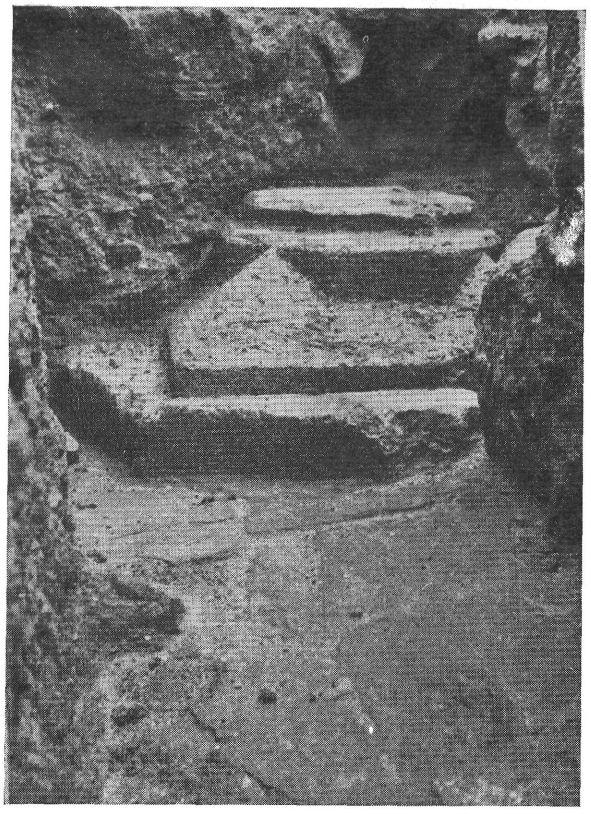
A volt iskola területén egy helyen megtaláltuk a kolostor kerengőjének alapfalát is. A kolostor keleti szárnyának néhány — többször átépített — falcsonkját és egyik ablaknyílását is feltártuk. Az ablak rézsűjében másodlagosan felhasznált XIII. századi mérműtöredékeket találtunk. E szakaszon egy középkori kapuív indítása is előkerült és megállapítottuk, hogy a bejárat oldalfalai az úttest alatt a Vár mai bástyafaláig húzódnak és feltehetőleg csatlakoznak a várfalban kívülről észlelhető elfalazott kapunyíláshoz. Megtaláltuk a kolostor kváderkövekből rakott, betemetett kútját is. A terület nagymértékű feltöltődése és a barokk épületmaradványok miatt a kolostor teljes alaprajzát csak minden részletre kiterjedő ásatással tisztázhatjuk. — Az előkerült kislelet-anyag jelentéktelen.

Gerevich László

Az *I. ker. Dárda utca* Ny-i felében szeptember 3—4-én csőfektetési munkákkal kapcsolatban végzett leletmentés a mai járdaszinttől 0,55 (az úttest szintjétől 0,35) m-re nagyköves korábbi kövezést hozott felszínre. A kövezett útszint közepét már korábbi csőfektetéskor elbontották, de szélei mindkét oldalon megmaradtak. Az útburkolat átlagos vastagsága 40 cm. Az utcácska középvonala a széleknél mélyebben fekszik, ellentétben a jelenlegi kövezés fordított irányával. A mai járdaszint alatt 1,10 m mélységben helyenként előtűnt a természetes sziklatalaj. A mai és a feltárt nagyköves útszint között néhány újabbkori cseréptöredék került elő. A nagyköves szint alatt mindössze két darab középkori cserepet találtunk, ez csupán valószínűsíti az útszint középkori voltát.

A Dárda utcától délre, a közeli Úri utca 37. sz. ház udvara alatt hasonló nagyköves szint került elő. A kettő között erős hasonlóság mutatkozik (l. Lócsy Erzsébet tanulmányát az Úri utca 37. sz. épületen végzett műemléki kutatásról).

Nagy Emese

18. kép. XIV. sz.-i lábazat a Helyőrségi templom területén

Az *I. ker. Attila krt. 2. sz.* ház épületbiztosító munkái során annak Sarló utcai oldalán, földszinti helyisége alatt ÉK—DNy-i irányú 70 cm vastag középkori fal került elő március 28-án. A leletmentés során az épület Attila krt.-i homlokzata előtt a járdaszint alatt a feltárt középkori falra merőleges, ugyancsak középkori falmaradvány mutatkozott. A járda alatti falrészlet feltárása nem volt lehetséges. A falak helyzete és iránya arra mutat, hogy a középkori királyi palota Karakas pasa tornyához csatlakozó kerítésfal DNy-i végére bukkantunk. A fal a palota középkori kertjét övezte. — Ezek alapján Erhard Schön 1541. évi fametszetén ábrázolt kertfalak topográfiailag hitelesnek tekinthetők.

Holl Imre

A *XIII. ker. Margitsziget.* Az egykori domonkos apácák kolostora és temploma területén a Fővárosi Tanács Műemléki Felügyelőségének megbízásából a romok állagmegóvásával és a terület rendezésével kapcsolatban június 25. és október 18. között feltárást végeztünk. A feltárás az állagmegóvás és területrendezés ütemének sorrendjében a következőket eredményezte :

1. A kolostor kápolnatermében középkori téglapadló maradványait tártuk fel. A kísérő leletek szerint a XV. századra datálható téglapadló alatt temetkezés nyomai mutatkoztak (bolygatott sír, emberi csontok).

2. A kolostorkert kútját a Dunával összekötő csatorna került felszínre a kolostornégyszög keleti szárnyában és a kerengőben. A kolostor csatornahálózata a korhatározó cserépleletek tanúsága szerint a XV. században épült. Hasonló jellegű csatorna vezetett a refektórium fali kútjától déli irányba is.

3. A XIII. századi konyha melletti udvart (szolgálók udvara) a XV. században feltöltötték és ezzel egyidejűleg mély szemétgödröt ástak, amelynek teljes hulladékanyaga is előkerült. A szemétgödör leletei : nagy mennyiségű, javarészben restaurálható XV. századi házi kerámia, velencei és német üvegtöredék, fémtárgyak.

4. A refektórium keleti fala mellett padlószint alatti fűtőberendezést tártunk fel, amelynek fűtőszájához a szomszédos kalefaktóriumból kőlépcső vezetett le. A négyszögletű, egyik oldalon

falhoz támaszkodó fűtőtér három oldala és padlója agyaggal kötött téglákból áll. A negyedik oldal téglasíkját lépcsőzetesen elhelyezett, kerek nyílásokkal átlyuggatott kőlapok alkotják. A fűtőberendezés a kolostor fennállásának utolsó szakaszában (XVI. század első fele) már nem volt használatban.

5. A kápolna mellett délre elterülő pilléres helyiség bejáratát és nyugati oldalát is kiszabadítottuk a földből, ennek során előbukkant a terem ötödik pillérének alapozása is.

6. A kolostor 1270-es években épült kápolnája körül és részben alatta a zárda építését megelőző időszakból származó épület alapfalainak egy részlete látott napvilágot. A helyreállítás gyors üteme megakadályozta teljes feltárását.

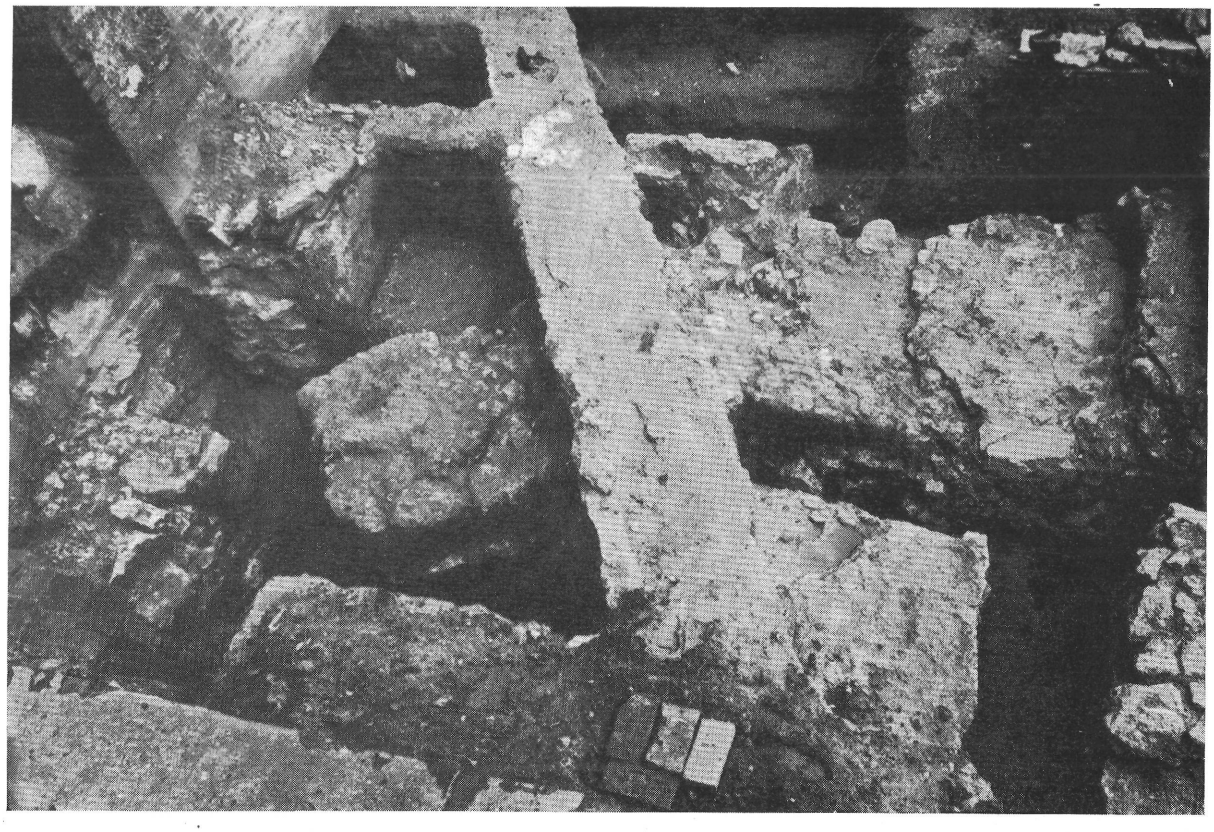
7. A templom szentélyének középtengelyében húzott kutatóárokban megtaláltuk a XIII. századi főoltár alapjait. A középkori források szerint Árpád-házi Margitot a főoltár előtt temették el. A királyleány sírhelye (tetemét a török elől menekülő apácák magukkal vitték) a főoltár tengelyének meghosszabbításában, a diadalív alatt került elő. A sírgödröt tört kőfalazat veszi körül, alja téglával borított. A négyszögű sírgödör fala szorosan egybeépült a diadalív két pillérét összekötő mellvédfallal. A sír hitelességét a források leírásával megegyező elhelyezésén kívül még az is igazolja, hogy mellette számos vörös és fehér márványtöredék feküdt, közöttük néhány faragással díszített. A töredékek anyagukban és jellegükben megegyeznek Árpád-házi Margit síremlékének már régebben meghatározott töredékeivel. A sírfallal egybeépített mellvédfal alkotta a síremlék alapjait, amely most már hitelesebben rekonstruálható.

8. A templom apácakórusának középtengelyében (a templom nyugati végében) megtaláltuk a középkori források szerint ezen a helyen állott Szent Kereszt oltár alapjait is.

A helyreállításokkal kapcsolatos feltárások az említett eredményeken kívül tisztázták az egyes helyiségek rétegviszonyait és az előkerült leletek a falak korának megállapítását tették lehetővé.

F. Tóth Rózsa

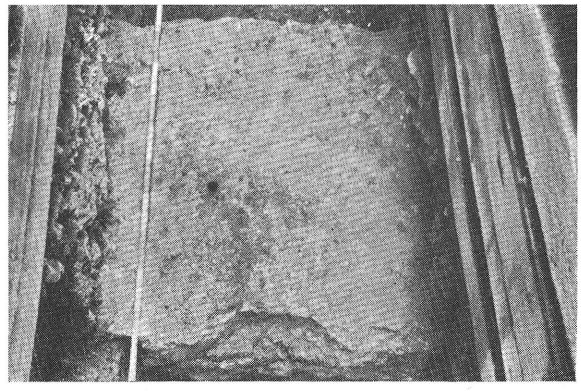
A *II. ker. Fő utca 92. sz.* ház előtt termálcsőárokkal 1,60 m mélyen egy 2 m széles, K—Ny-i irányú habarcsos kőfalat vágtak át. Március 25-től 27-ig történt leletmentés során az árok Ny-i

19. kép. XIV. sz.-i torony alapfalmaradványa a Helyőrségi templom területén

oldalából középkori falazótéglákat és tetőcserepeket szedtünk ki. A középkori szint alatt levő kavicsos rétegben i. sz. 110 körüli romanizált kelta edénytöredékeket találtunk nagy számban. Az előkerült falrészt (20. kép) struktúrája és rétegviszonyai, valamint a XVIII. századi térképek (21. kép) alapján a középkori alsóvárosi várfal Kakas kapu és Rondella előtti szakaszának tekinthetjük.

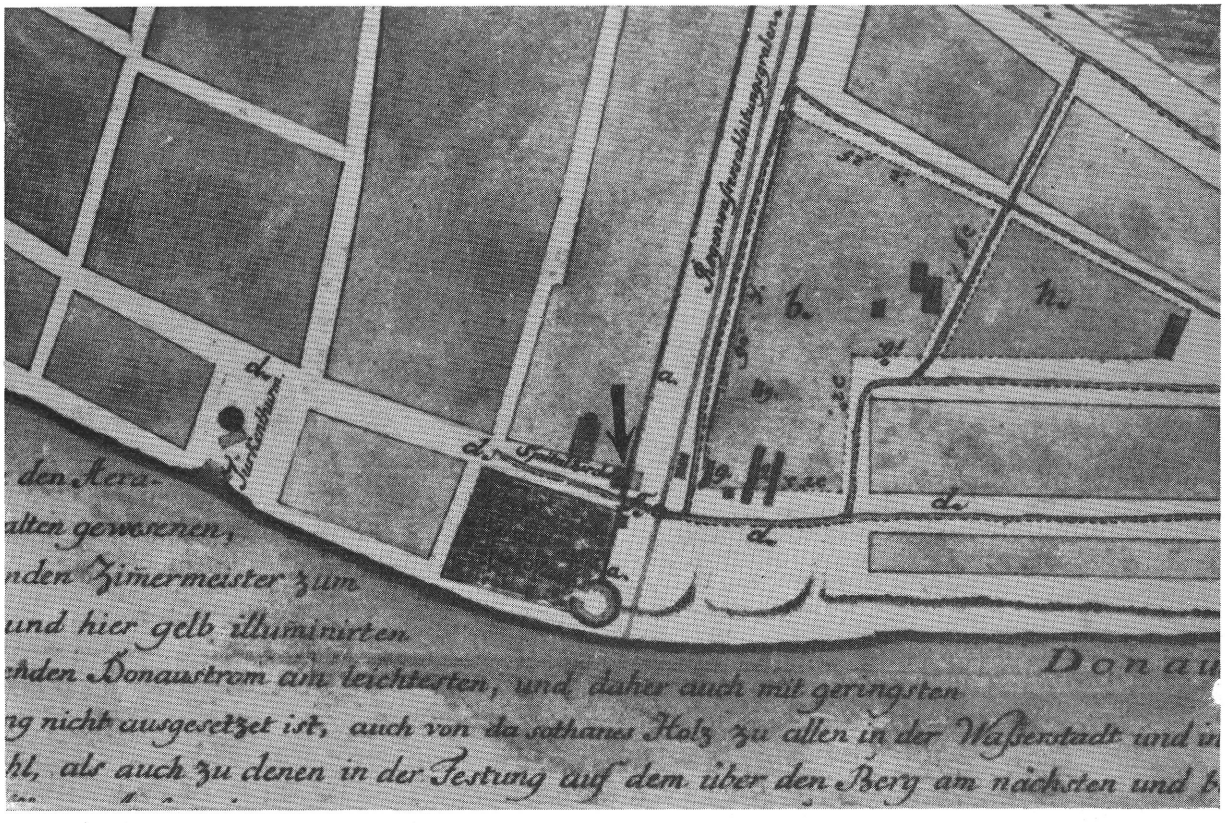
Bertalan Vilmosné

20. kép. Középkori városfal maradványa a Fő utcában

A *II. ker. Lajos utca 11. és 39. sz.* házak előtt termálcső fektetés közben végzett leletmentés során (többszöri megszakításokkal) április 28-tól július 14-ig római és középkori falmaradványokat találtunk. E területen a római épületmaradványok mellett (vö. Wellner I. római fejezetben közölt jelentésével) XIII—XVI. századi folyamatos település nyomai bontakoztak ki. A települést, amelynek egy részét az árokkal átvágták, valószínűleg a Buda és Óbuda között fekvő Szentjakabfalvával azonosíthatjuk.

Gazdag XIII. századi kerámiaanyag került elő a 21. sz. ház előtt (22. kép). Az árokban XIV. és XV. századi szintben több középkori szemétgödröt is megfigyelhettünk. A 23. sz. ház előtti szemétgödörből XIII—XIV. századi kerámia kíséretében egy verejtékcseppekkel díszített, hordóformájú, csipkéstalpú átlátszó üvegpohár töredékeit (23. kép) emeltük ki. A XIV. századi szint ezen a helyen a mai úttest alatt 1,60 m mélységben húzódott. Értékes reneszánsz idomtégla, XV. századi üveg- és kerámiaanyag jött elő a Lajos utca 25. sz. ház előtt.

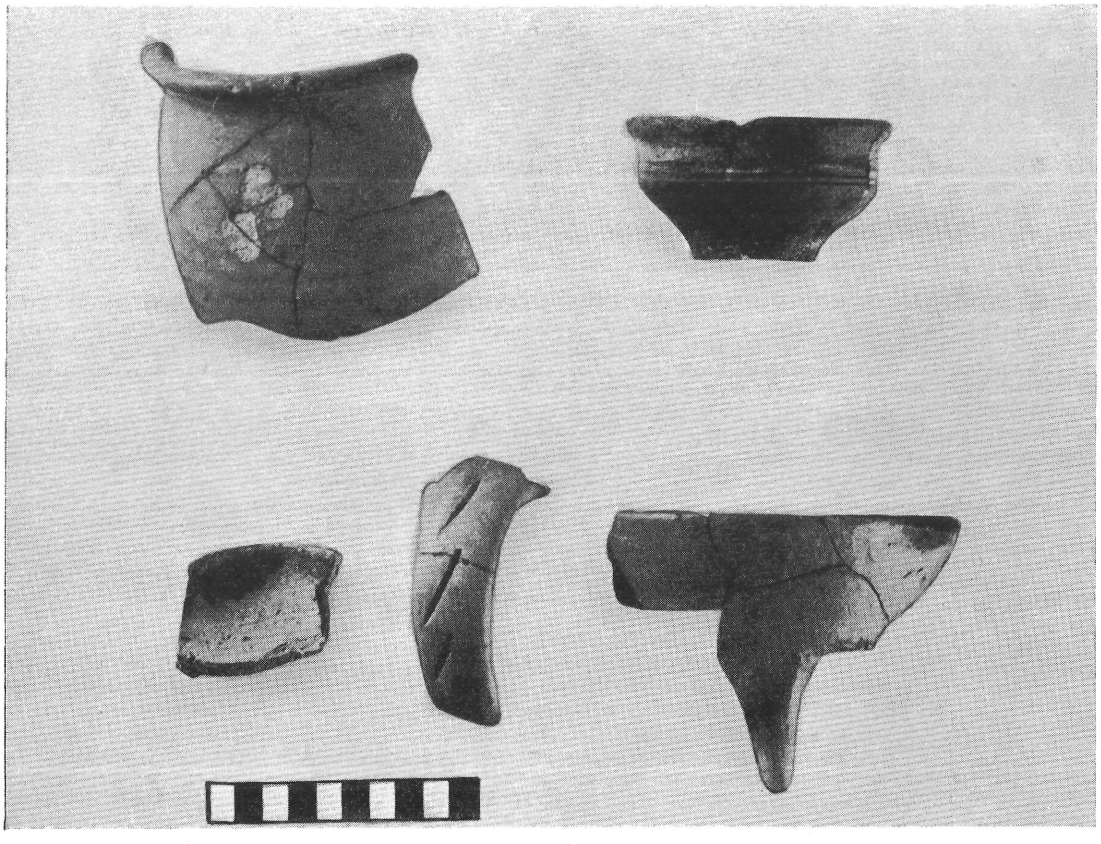
21. kép. A Fő utcai városfal térképe 1777-ből

A leletmentés eredményeként megfigyelhettük, hogy a későrómai korban mutatkozó szintemelkedés a 33. sz. ház táján a XV. században a római és középkori rétegek pusztulásával feltöltődik. A XV. századi falakat elplanírozó XVIII—XIX. századi útnak ezen a szakaszon csak 50-60 cm-es nívóhullámzása van.

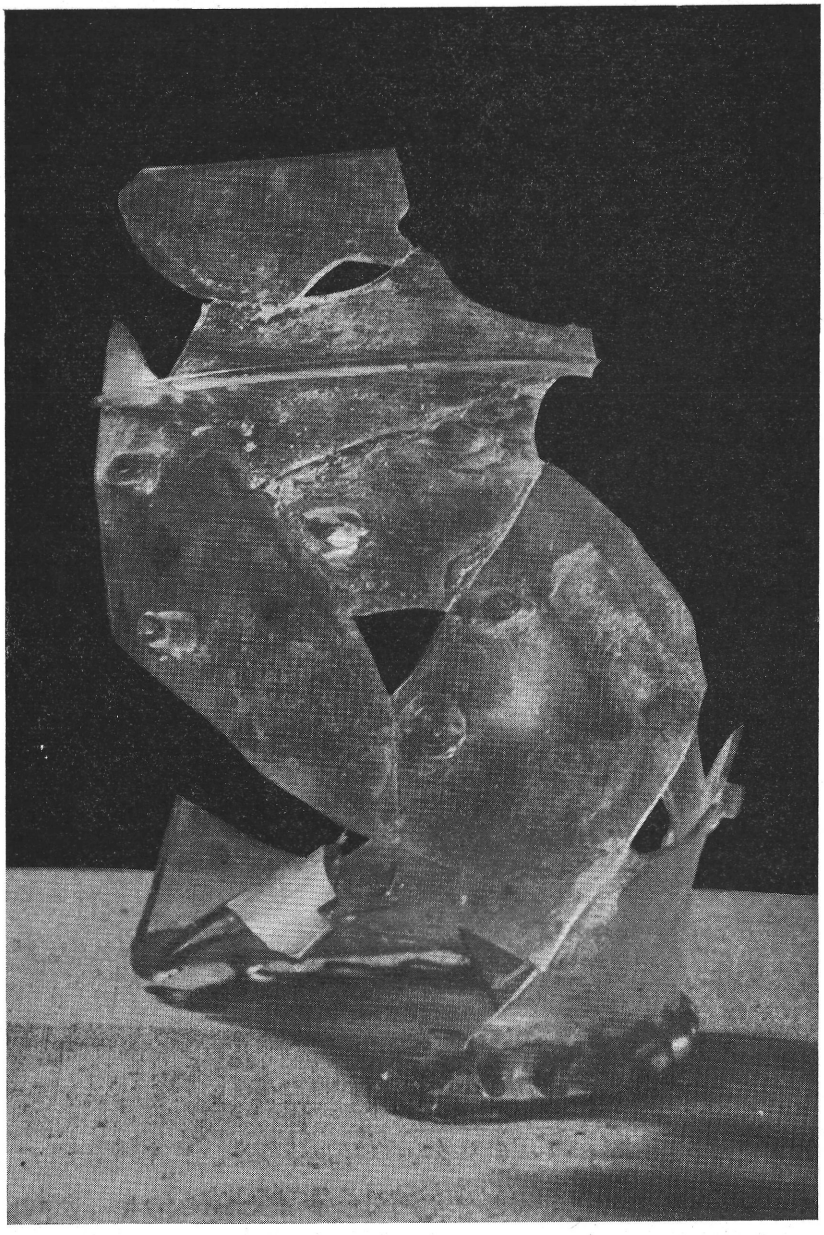
Bertalan Vilmosné

A *III. ker. Fő tér 6. sz.* ház előtt a Fő tér és Hídfő utca sarkánál gázcsőárok ásással kapcsolatban március 12-én végzett leletmentés során egy É—D-i irányú nagy kövekből rakott és erős habarccsal kötött falat figyelhettünk meg. A fal fölötti köves rétegből középkori falazótéglát, XI—XII. századi kőkonzolt és római cserepeket emeltünk ki. A köves réteg a fal elbontásának, illetve planírozásnak a nyoma. A fal struktúrája és lelőkörülménye arra mutat, hogy feltárt részlete egy románkori épülethez tartozhatott és kapcsolódik e területen korábban feltárt középkori falakhoz. *Bertalan Vilmosné*

A *III. ker. békásmegyeri Kossuth L. üdülőparton,* a Világítástechnikai Vállalat üdülője és a Duna közötti részen szeptember 8-tól 23-ig végzett leletmentés alkalmával négy középkori mészégető kemence maradványait tártuk fel. A megfigyelések szerint a kemencék fordított csonkakúp alakú alsó részét az altalaj agyagából vájták ki, az egyik oldalon erősen rézsútos szájnyílást képezve. Felső részüket a tüzelőanyag és a mészkő berakása után sással kevert agyagtapasztással boltozták. Miután az égetés befejezésekor a boltozatot le kellett bontani, a kemencék csak a váll magasságáig maradhattak meg. Erősen átégett belsejükben alul faszenet, felette mészkőtörmeléket, égetett meszet és a szétbontott kemencefalakból származó nagy mennyiségű salakosra égett agyagtapasztást találtunk. A csekély mennyiségű leletanyag a környező korábbi település gödreiből idekerült kelta (vö. Nagy László őskori fejezetben közölt jelentésével) és koraközépkori edényekből, valamint XV. századi házi kerámiából áll. A kemencék közvetlen köze-

22. kép. XIII. sz.-i edénytöredékek a Lajos utcából

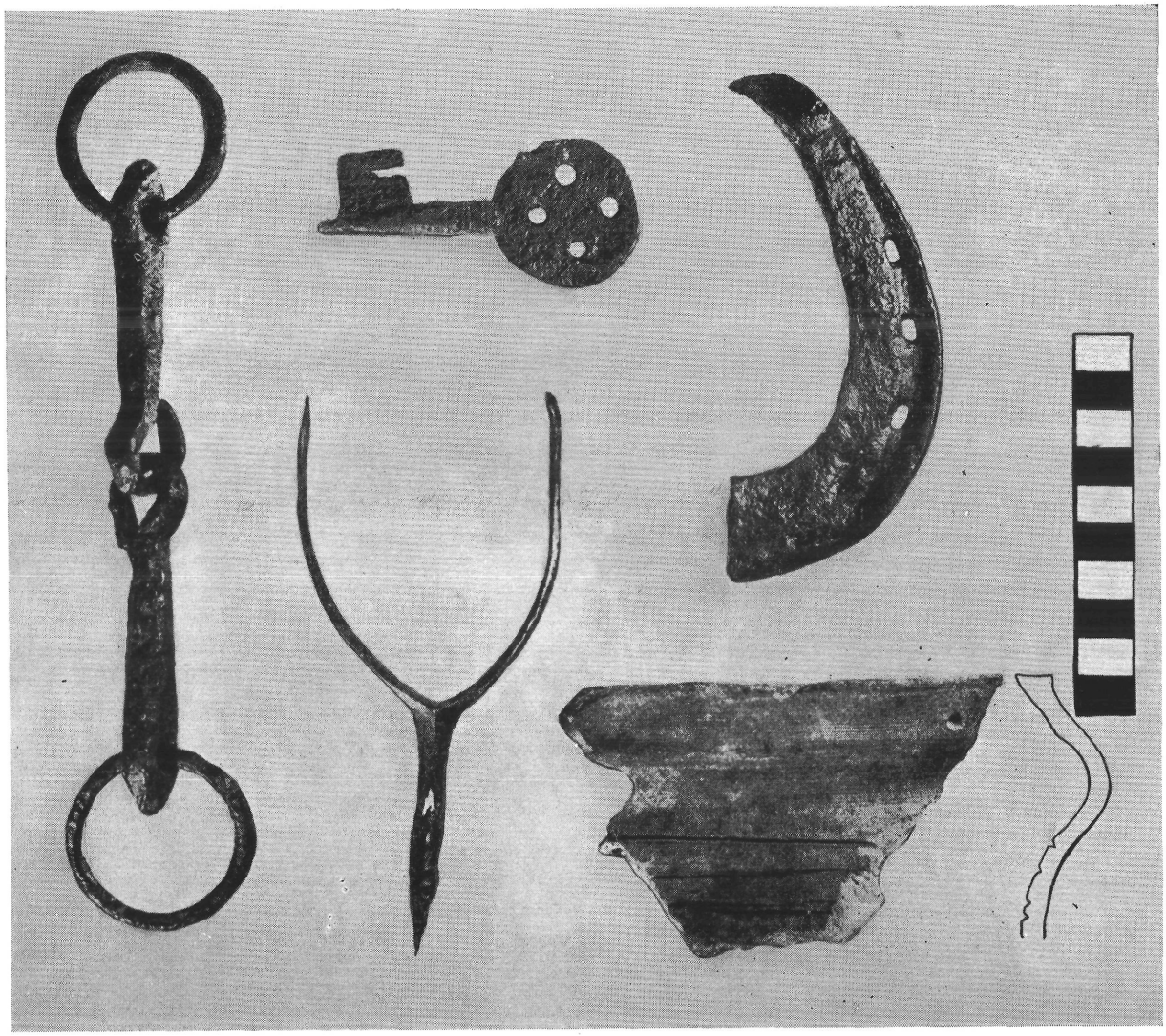
23. kép. Verejtékcseppes díszítésű középkori üvegpohár töredéke a Lajos utcából

lében két kisméretű agyagbavágott gödörben kerek őrlőkő töredéke és IX. századi kerámiaanyag is előkerült.

Az eddig feltárt kemencék sűrű, egymásmelletti elhelyezkedése és a környező terület további kemencékre mutató salakleletei azt bizonyítják, hogy a békásmegyeri középkori település lakossága részben mészégetéssel foglalkozott, felhasználva a Duna közelségéből adódó olcsó szállítási lehetőséget.

Holl Imre

A *II. ker. Budakeszi út 93. sz.* telken — a budaszentlőrinci pálos kolostor területén — október és november folyamán végzett „B téma" ásatás célja a kolostortemplom szentélyétől É-ra levő, ismeretlen rendeltetésű, 4 m vastag falú, sokszögű alaprajzú épület és az 1949-ben tőle É-ra talált csatornaszakaszok viszonyának és esetleges összefüggéseinek vizsgálata volt. A kutatások folyamán kiderült, hogy a csatorna és a sokszögű építmény semmiféle kapcsolatban nincs egymással, az utóbbi a csatornánál későbbi időpontban épült.

24. kép. Középkori vastárgyak és XIII. sz.-i cserépedény pereme a kamaraerdei törzsgyümölcsös területéről

A munkálatok folyamán a sokszögű építmény alapozásába befalazva megtaláltuk az ugyanezen építmény belsejében 1949-ben feltárt ismeretlen rendeltetésű falmaradványok folytatását, amelyek együttesen két, egymáson belül elhelyezkedő, kisméretű gótikus apszis vonalát adták ki. Így e kis területen belül minimálisan négy építési periódus mutatható ki: *1.* A belső kis apszis, *2.* a külső kis apszis, *3.* a csatorna és a jelenleg feltárt területet nyugatról határoló támpilléres fal, *4.* a sokszögű építmény. (Az ásatás részletesebb ismertetését, a felmérési rajzokat és fényképeket lásd a 291. oldalon kezdődő jelentésünkben.)

Nagy Emese

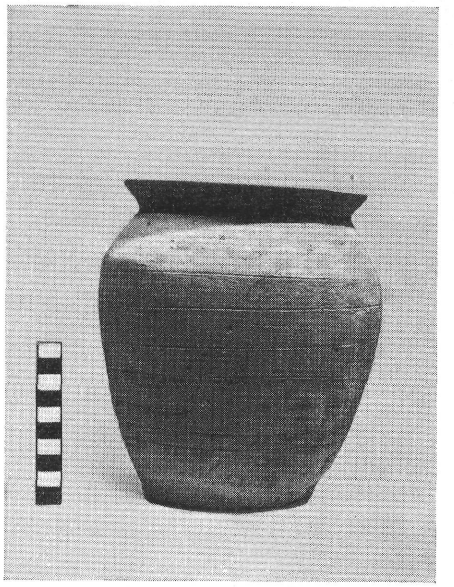
A *XI. ker. Kosztolányi Dezső téri* Bartók Béla Szabadtéri Színpad építésénél április 25-én és május 28-án végzett leletmentés alkalmával négy emberi csontváz került elő. A korábban megfigyelt É—D-i irányítású hanyattfektetett két váz mellett (mindkét váz feje balra billent, karok a medencén keresztbe rakva) melléklet nem volt. A leletmentést végző Szabó János és Schreiber Rózsa a vázakat ritusuk alapján középkorinak datálta.

A másik két csontváz május 7-én az előzőktől Ny-i irányban 46 m távolságban azonos mélységben került elő. Tájolásuk ÉK-i. Helyzetük soros temetésre mutat, egymástól 1,60 m távolságban feküdtek. Az egyik jófenntartású váz 154 cm hosszú volt. Jobb keze a mellen, a bal

a medencén feküdt. Bal alsó lábszárának külső oldalán pengetöredéket és vasoxid csekély maradványát figyelhettük meg. A jobb alsó lábszár külső oldalán és a medence mellett, valamint a két térd és az alsó lábszárak között faszénmaradványokat észleltünk.

A másik rosszfenntartású váz alsó lábszárainak fele hiányzott. Bal karja a medence felett, a bal kéz ujjai a test mellett, a jobb kéz a medencén feküdt. A nyak körül, a mellkason félkör alakban, a jobb könyök külső oldalán és a medencén szintén vasrozsdát figyelhettünk meg. A jobb felső lábszár külső oldalán vaspenge élének apró maradványát találtuk, a jobb felsőkar mellett faszenet. A vázak kibontásánál a Természettudományi Múzeum Embertárának munkatársai segédkeztek.

Lócsy Erzsébet

25. kép. XIII. sz.-i fazék az Őrjárat utcából

A *XI. ker. Kamaraerdő* törzsgyümölcsösének területén végzett talajforgatási munkák során tíz sírt emeltek ki. Az október végén megkezdődő és november 20-ig tartott leletmentés és hitelesítő ásatás során Schreiber Rózsa még két sírt bontott ki. Mindkét sír DNy—ÉK-i irányítású volt, hanyattfektetett nyújtott csontvázzal. A karok deréktájon keresztbe feküdtek. Mellékleteik: hajkarikák a fejnél, a 12. sírban a szegycsont táján egy aranyozott bronzpityke.

Schreiber Rózsától átvett hitelesítő ásatás alkalmával a temető kiterjedését és irányát kívántuk meghatározni. Több sír azonban nem került elő. A sírok vonalától Ny-ra mintegy 7—10 m-re, ÉNy—DK-irányítású sávban a föld forgatása alkalmával XIII—XV. századra datálható cserép- és vastárgyakat találtunk (24. kép). A tárgyak a föld felszínétől számított 60 cm-re kezdődő sárga, homokos talajban kerültek elő szórványosan, kisebb-nagyobb faragatlan épületkövekkel együtt. A gyümölcsös dolgozói szerint ezen a területen régebben talajegyengetési és töltési munkákat végeztek.

E területtől DK-re a jelenleg forgatott terület D-i sarkában húzott kutatóárkokban épületmaradványok kerültek elő. Az igen rossz állapotban levő, helyenként teljesen kiszedett alapfalrészletek többnyire csak foltban mutatták meg a fal irányát. Tört kőből épültek, rossz minőségű mészszegény sóderes habarccsal kötve. A falmaradvány melletti épületomladékban középkori méretű téglákat és vasszegeket is találtunk. A beültetett területek meggátolták az épület teljes feltárását és az alaprajz meghatározását. Az egykori épület DK-i sarka alatt kisebb-nagyobb, folyami kavicsból lerakódott réteget figyelhettünk meg, amely a helybeliek elbeszélései, valamint egy 1766-ból származó térkép nyomán hajdani vízmosás lerakódásának tekinthető.[6] A korai temető és környékének leletanyaga, valamint az építkezés módja hosszú időn keresztül folyamatos középkori települést feltételez e helyen. Az 1766. évi térkép megerősíti feltevésünket. A térképen jelzett „rudera"-ban a megtalált épületet sejtjük. Közelében szintén a térkép alapján egy „castellum" előkerülése várható.

H. Gyürki Katalin

A *XXII. ker. Nagytétényi Kastélymúzeum* dunai szárnyának helyreállítási munkálatai közben az épületrész ÉK-i oldalán október 10-től december 7-ig megszakításokkal végzett leletmentés, amelyen M. Geszti Eszter és Thurzky Béla is részt vett, a kastély építéstörténetére nézve értékes adatokat eredményezett. A középkori beépítésre utaló eddig ismert egyetlen emléket a leletmentő ásatás újabb adalékokkal egészítette ki.

A dunai szárny ÉK-i részén három szobát kutattunk át, amelynek során a középső főfal alatt erősen alapozott és mészhabarcsba ágyazott középkori fal került elő. A cour d'honneur felé eső oldalán a padlószint alatt 1,26 m mélységben kőkonzolok jelentkeztek, amelyekből bete-

metett pincére következtetünk. A pince másik falát azonban egyelőre még nem találtuk meg. A falat déli irányban tovább kutatva, a dunai szárny lépcsőelőterét is feltártuk, de ez sem hozott eddig eredményt. A középső főfal mélyen alapozott részének, valamint a meglevő pince falaival való kapcsolatának tisztázása szintén további feladat. Szükség van még a pincefeljáró teljes feltárására is, mivel a feltételezett pince ÉK-i folytatása és a meglevő pincéhez való viszonya jelenleg ismeretlen.

A cour d'honneur felőli és a vele szomszédos oromfal mögötti szobákban agyagba rakott, a jelenlegi alaprajztól részben eltérő falrendszert találtunk. E korai falrendszernek a mostani épület alól kifutó falai is további feltárást igényelnek.

Az előkerült kísérő leletanyag: római figurális sírkőtöredék, gótikus ülőfülke töredék, középkori őrlőkő, ágyúgolyó töredék, zabla és kerámiaanyag a római kortól a XIX. századig.

Cserey Éva

A *XV. ker. Őrjárat utca 1. sz.* telkén kisebb csatornaárok ásással kapcsolatos leletmentés október 31-én egy XIII. századi ép fazekat (25. kép) hozott felszínre. A csatornaárok falában, a mai felszíntől 80 cm mélységben, az edény mellett észlelt égési nyomok és állati csontmaradványok alapján a környéken középkori telephelyet kell feltételeznünk.

Gábori Miklós

TÖRÖKKOR

Az *I. ker. Hadnagy utca 8—10. sz.* alatt levő Rác (Imre) fürdőben az ott létesítendő új fürdő és szálloda tervezésével kapcsolatban július 1. és 25. között előzetes kutatásokat végeztünk a török rész feltárása céljából.

A munka folyamán előkerült a nyolcszögletű török medence terét fedő török kupola dobjának és a tetősisaknak jó állapotban levő részlete. A D-i és Ny-i oldalon kifejtettük az eredeti ablaknyílások szamárhátíves záródásait. A ma meglevő török részhez tartozott épületszárny egyik falának maradványát is megtaláltuk.

A kupola fölött emelkedő padlástér betöltésében török kúpcserép XVIII. századi kerámiával keveredett. A barokk ráépítésekből sok török és középkori tagozott követ váltottunk ki. A török homlokfalakban több gótikus profilú kőemlék fordult elő. A Hadnagy utcai főhomlokzaton a fürdő barokk-kori kapuját elég jó állapotban találtuk meg.

A kezdeti kutatások a török rész homlokzati képét illetően máris komoly eredményeket hoztak. A nagy medence fölött emelkedő kupola kiképzése eltér az eddigi ismert budai típusoktól. Nagyobb arányú kutatás esetén még újabb kiterjedt török maradványok várhatók.

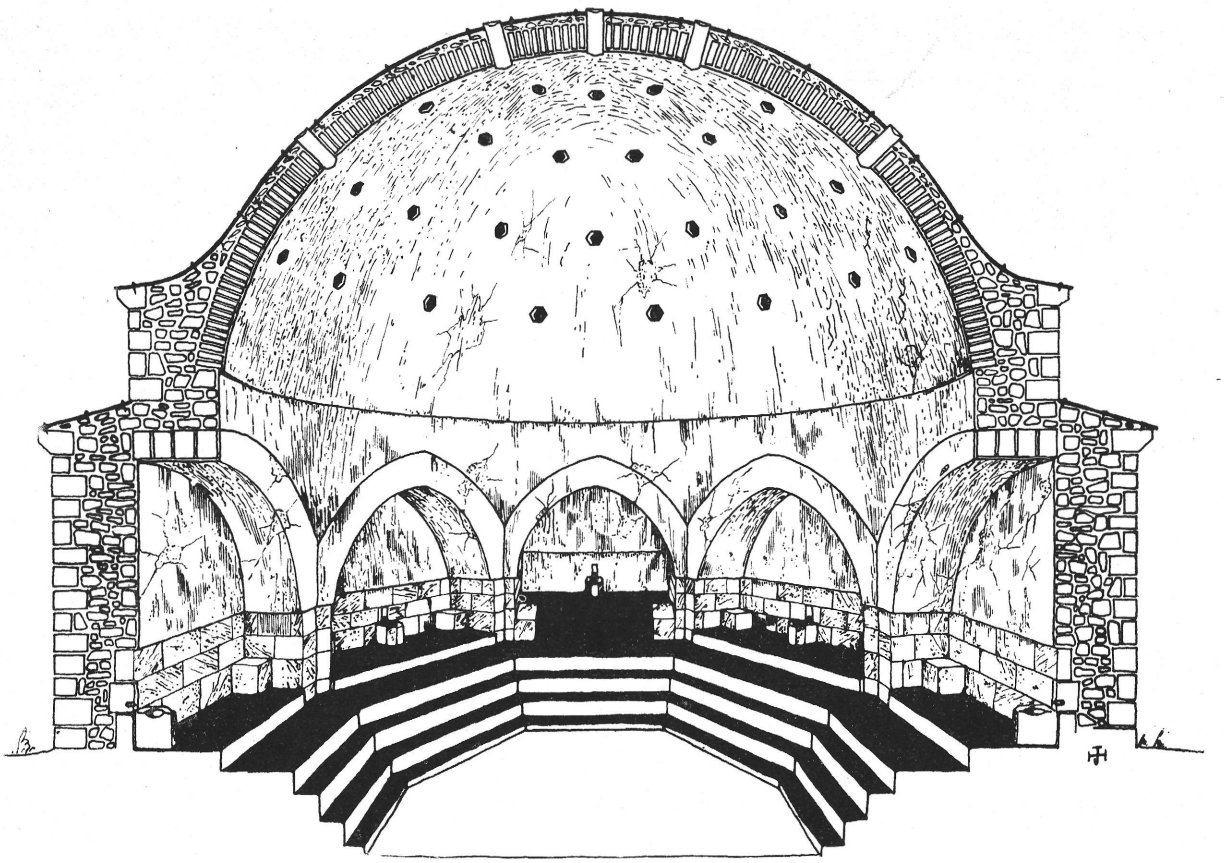
Gerő Győző

A *II. ker. Fő utca 82—84. sz.* A Király fürdőben az átépítéssel kapcsolatos munkák során május 23-tól június 30-ig leletmentő ásatást végeztünk. Munkánk kiterjedt a Lukács fürdő kertjétől a fürdőépületbe vezető csatorna vonalára is.

A fürdő belső terében végzett vakolatleverés és ásatás eredményeképpen jórészt sikerült a törökkori épület alaprajzát tisztázni és teljes kiterjedését meghatározni. A nagykupola alatti térben napvilágra kerültek a két periódusú padlószintek. A török padozatot burkoló vörösmárvány lapok között két középkori sírkövet is felhasználtak. Az épületnek ebben a helyiségében megtaláltuk az összes törökkori beépített berendezés maradványait. A Ganz utcai szárny középső helyiségében a török falikutak helyét is meghatározhattuk.

A XVIII. századi fürdőmedencék közül többet megtaláltunk a török medencétől É-ra és D-re fekvő szárnyban. A törökkori épület D-i traktusának Ny-i homlokfalán elfalazott török ablakok bukkantak elő. A kisleletek zöme XIX. századi kerámia volt.

A csatornázási munkák kapcsán a Flórián-kápolna és a fürdőépület közötti részen, kisebb szakaszokban, a törökkori vízvezeték agyagcsöveinek in situ maradványait tártuk fel. Az itt előkerült római épület (vö. Kaba Melinda római fejezetben közölt jelentésével) kutatásánál néhány török falmaradványra is bukkantunk.

26. kép. A Király fürdő kupolacsarnokának rekonstrukciós kísérlete

A Király fürdőben folytatott kutatás eredményeként első ízben vált lehetővé egy budai török fürdő homlokzatának és belső részleteinek majdnem teljes rekonstrukciója (26. kép).

Gerő Győző

A *IX. ker. Calvin tér 9. sz.* ház udvarán és előtt csatornázási munkákkal kapcsolatban részben Balás Vilmos által szeptember 7. és november 24. között végzett leletmentés egy nagyobb kiterjedésű temető anyagát hozta felszínre. A DNy és Ny-i tájolású bolygatott sírok soros temetkezést mutattak. Mélységük a mai felszínhez viszonyítva 2,30—2,80 m. Mellékletként csak néhány rozsdás szeg került elő, a ház udvarának feltöltéséből 1,60 m mélységből török turbános sírkő, fölötte az udvarból és a térről vegyes, XVIII—XIX. századi kerámiatöredék.

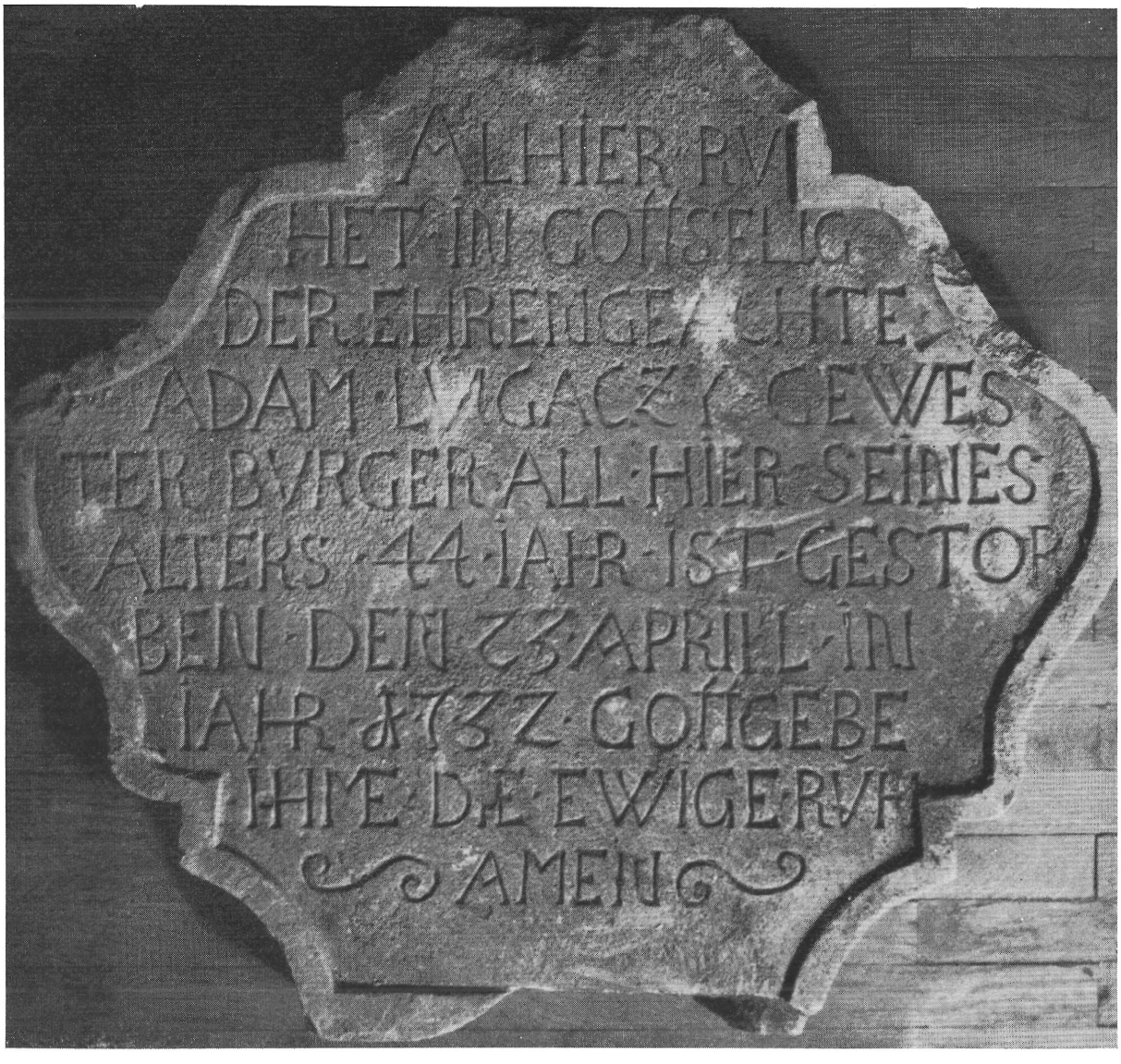
A turbános sírkő arra mutat, hogy feltehetőleg a XVII. századi metszeteken jelzett török temető egy részletével van dolgunk.

Gerő Győző

ÚJKOR (XVIII—XIX. század)

Az *I. ker. Hegyalja út és Czakó utca sarkán*, a Fővárosi Épületbontó és Javító Vállalat agyagbányájában december 8-tól 9-ig végzett leletmentés során egy szemétgödörre bukkantunk. A szemétgödörből nagy mennyiségű csontgombot és átlyuggatott csontlapot emeltünk ki. Az előkerült kísérő kerámiaanyag arra mutat, hogy e környéken a XVIII. század elején csontgombkészítő műhely állott. A leletanyag hasznos analógiát nyújthat a középkori csontművesség tanulmányozásához.

G. Sándor Mária

27. kép. Sírkőtöredék a Toldy Ferenc utcából

Az *I. ker. Toldy Ferenc utca 70. sz.* telken a ház bontásából másodlagosan felhasznált régi sírkő, mellőle pedig egy csonka kereszt került elő (27. kép).

A faragott mészkőtábla mérete: 50,5 × 51 × 11 cm. Vésett felirata: „AL HIER RV /HET IN GOTTSELIG/ DER EHRENGEACHTE /ADAM LUGACZY GEWES/ TER BVRGER ALL HIER SEINES /ALTERS 44 IAHR IST GESTOR/ BEN DEN 23 APRILL IN IAHR 1732 GOTTGEBE /IHME DIE EWIGE RVH/ AMEN."

E sírkőnek mind keresztje, mind töve hiányzik. A kő eredetét illetően bizonyosra vehetjük, hogy a vízivárosi ún. pestistemetőből származik. Ez a temető a mai Varsányi Irén utca — Erőd utca — Mártírok útja menti városfal — Kapás utca által határolt területen feküdt s 1695 és 1740 között használták.

Érdeklődésünkre Nagy Lajos levéltáros közölte, hogy Lugácsi Ádám 1725. április 27-én nyert budai polgárjogot.

E sírkővel együtt előkerült csonka kereszt homokkőből készült, mérete 23 × 20 × 11 cm, előoldalán faragott corpusszal. A hozzátartozó sírkő hiányzik.

Seenger Ervin

A *II. ker. Zsigmond közben* a Császár fürdő alapfalában csatornabekötés alkalmával november hó 27-én a munkások egy „kődoboz"-t találtak. A kiemelt kődoboz a fürdő 1841 és 1845 közötti átépítésének, illetőleg bővítésének alapköve.

Az „alapkő" piszkei vagy süttői vörösmészkőből készült fedeles láda, mérete: 33,5 × × 47,5 × 31,5 cm, korának stílusában faragták. Az ilyen alapkövekben az építkezés idején forgalomban volt pénzekből néhány darabot, ezen kívül külön okmányt is helyeztek el.

A Császár fürdő alapkövébe annak idején egy üvegdobozt tettek, amelynek sajnos már csak a töredékei maradtak fenn. Állítólag ilyen állapotban találták meg a munkálatok folyamán; felteszik, hogy egy korábbi kiemelés alkalmával törött össze és tűnt el a tartalma.

A helyszínre december 1-én kiszállt bizottság abban állapodott meg, hogy az alapkövet nem helyezteti vissza a falba, mivel így hiányosan amúgy sem töltheti be eredeti szerepét, hanem a fürdő átépítésének befejezésekor alkalmas helyen a Fürdőigazgatóság kiállítja.

Seenger Ervin

JEGYZETEK

[1] Natalis készítményeiről lásd: *Nagy T.*: Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1956.

[2] Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 26.

[3] *Kaba M.*, Kelták Aquincumban. Dokt. ért. 158.

[4] Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 535.

[5] Leletmentő ásatások az 1954. évben. Arch. Ért. (1956) 101.

[6] Országos Levéltár. Kamarai térképek. 717/1

РАСКОПКИ БУДАПЕШТСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В 1958 г. В ЦЕЛЯХ СПАСЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ НАХОДОК

Настоящий том серии Древности Будапешта содержит первые систематические описания раскопок, проведенных Будапештским историческим музеем в целях спасения археологических находок. По сравнению с предыдущими годами эти работы показывают значительный прогресс, прежде всего благодаря тому, что наряду с ростом строительств, все больше раскрылись возможности для спасения находок путем планомерной организации раскопок. В интересах этого музеем была создана особая «Группа для спасения находок и собирания данных». В результате пропагандистской деятельности этой группы, как и предпринятых ей контрольных разведок на местности, число раскопок по спасению находок повысилось почти на трехкратное. Благодаря привлечению к работам геодезиста и двух постоянных рабочих для раскопок повысилось также качественное развитие научных результатов раскрытий. Группа оказывала помощь также при раскопках для установления подлинности клада как и при плановых раскопках.

Отчет о работах 1958 г., охватывающий кроме раскопок по спасению находок и установлению подлинности клада также плановые раскопки, был составлен из предварительных, группированных по отдельным эпохам докладов управляющих раскопочными работами. Следовательно, он не представляет из себя окончательного отчета, ибо научная обработка большинства находок в настоящее время еще проводится.

Самые значительные результаты деятельности за 1958 г. нижеследующие:

Первобытные времена

Остаток поселения медного века, состоящий из двойной могилы и из погребов, далее из фундамента здания со свайными отверстиями из медного века, на участке ул. Будафоки 78 (XI района) (Геза Альфёльди); часть поселения большого простирания из раннебронзового века — кишапоштагская культура — на территории ул. Мезё и проспекта Уласло (XI района) с несколькими жилищными ямами и значительным керамическим материалом (Тибор Надь); остатки поселения, относящегося к предыдущему поселению, также из раннео бронзового века на территории ул. Шёнхерц (XI района) (Клара С. Поци); спорадический материал, указывающий также на поселение раннебронзового века на участке ул. Силаш 19—21 (XXI района) (Рожа Шрейбер); и на участке ул. Дьяпью 21 (XXII района) (Ласло Надь); две могилы, содержащие керамику из раннежелезного века, типа вальской культуры на территории Юдюлёпарт (дачное побережье) им. Л. Кошута (III района) Ласло Надь); в продолжении эравискского поселения на горе Геллертхедь остаток поселения позднежелезного века в окрестности гостиницы Геллерт (XI района) с несколькими складочными погребами (Клара С. Поци); часть эравискского поселения также большого простирания с жилищной ямой, складочным погребом и значительным серым и окрашенным керамическим материалом на территории Юдюлёпарт (дачное побережье) им. Л. Кошута (III района, Бекашмедьер) (Ласло Надь).

Римская эпоха

Новые участки стены лагеря в Альбертфальве (XI района), западная башня ворот, остатки водоотводного канала, далее храм той эпохи, несколько жилых помещений, хозяйственных зданий и ям для материала расположенного на севере от лагерей canabae Flavius (Тибор Надь); кирпичная могила из сороковых годов IV столетия с находками пряжек, стекла и много монет, на участке ул. Брашшои 17 (XI района) (Тибор Надь); каменное здание предположительно из I—II вв. и остатки мостовой аквинкумского раннего лагеря с характерной керамикой ранней эпохи империи, в одном закрытом апсидой помещении фрагмент стенописи и под римским горизонтом материал кельтских жилищных ям, в окрестности бани Кирайфюрдё на территории ул. Фё (Главная улица, II района) (Мелинда Каба); фундаментные стены военной сторожевой башни из II—III вв. над ними остатки здания из позднеримской эпохи, кирпичная могила с ложным сводом, алтарный камень, посвященный Terra mater, под римскими зданиями кельтские жилищные ямы на территории ул. Лайош (II района) (Иштван Велльнер); четыре позднеримских могилы, глиняная решетка печки, фундаментные стены небольшого помещения на территории газового завода (III района) (Иштван Велльнер); остатки здания с терраццо полом, с фрагментами римской стенописи и лепки из II века, с отопительным каналом и алтарным камнем, посвященным Юпитеру на углу ул. Селлё и Сель (III района) (Иштван Велльнер); остатки большого здания, погибшего в конце III или в начале IV вв., с тремя помещениями с мозаичными и четырьмя помещениями с терраццо полами, среди них в одном поме-

щении на мозаичной эмблеме, изготовленной беспримерной в Паннонии тонкой техникой, картина, изображающая миф Геракля, Дейанейры и Нессоса, на территории ул. Меддьфа (II района) (Иштван Велльнер); две могилы из каменных плит IV века на территории ул. Богданьи (III района) (Дьёрдьи Парраги); фрагмент крышки саркофага из III в песчаном карьере Кирпичного завода на территории Венского шоссе (III района) (Дьёрдьи Парраги); фундаментные стены здания из двух периодов с встроенным водоотводом, под ними кельтская яма, на участке ул. Бувар 1 (III района) (Мелинда Каба); алтарный камень из III века, посвященный Юпитеру и Юно на территории улицы Розалия (III района) (Янош Силадьи); остатки стен водохранилища на территории бани Ромаифюрдё (III района) (Клара С. Поци).

Эпохи великого переселения народов, завоевания отчины венграми и царствования королей из дома арпадов

Женская могила гуннской эпохи, содержащая керамику, пряжку, костяной гребень, застежку и остатки платья на участке ул. Будафоки 78 (XI района) (Геза Альфёльди); две могилы аварского могильника из VI—VII вв., содержащие керамику, серьги и жемчуг, на территории колонии Хонфоглалаш (XV района) (Рожа Шрейбер); могила с деревянным гробом, предположительно также из аварской эпохи на участке ул. Тюзер 15 (XIII района) (Рожа Шрейбер); 10 могил бывшего в пользовании от конца X-го до конца XII вв. могильника, датируемого на основании колец для волос с концами в форме S, бронзовых колец и жемчугов, на территории Кирпичного завода (III района) (Рожа Шрейбер).

Средневековье

Остатки фундаментных стен бывшей церкви Марии Магдалины, построенной в течение нескольких периодов (XIII—XVI вв.) на территории площади Капистран (I района) (Вильмошнэ Берталан); остатки зданий бывшего монастыря доминиканцев и церкви Миклош: горизонт терраццо пола святилища, цоколь триумфальной арки, основная стена обходной галереи монастыря, колодец на участке площади Андраш Хесс 1—2 (I района) (Ласло Геревич); предположительно .средневековая мостовая на территории ул. Дарда (I района) (Эмеше Надь); многочисленные детали комплекса зданий бывшего женского монастыря доминиканцев и церкви доминиканцев: кирпичный пол зала капитулы, канализация монастыря, отопительная установка под горизонтом пола, фундамент главного алтаря из XIII века, перед последним могила Маргита из дома Арпадов, на территории острова Маргит (Роза Фейерне Тот); остатки участка до ворот Какашкапу и Ронделлы фундаментных стен крепостной стены нижней части города, раскрытые перед домом 92 ул. Фё (Главной улицы) (II района) (Вильмошне Берталан); некоторые остатки стен с. Якабфальва, предположительно находившегося между Будапештом и Обудой, как и некоторые мелкие находки перед домами 11 и 39 ул. Лайош (II района), Вильмошне Берталан); часть фундаментной стены из романской эпохи перед домом 6 Фётер (Главной площади III района) (Вильмошне Берталан); датированные керамикой из IX века следы поселения, как и печи для обжигания извести населения Бекашмедьера из XIII—XV вв., на территории Юдюлёпарт (Дачное побережье) около Дуная (Бекашмедьер, II района); на севере от святилища церкви монастыря ордена св. Павла в Будасентлёринц остатки здания построенной в течение четырех периодов на участке ул. Будакеси 93 (II района) (Эмеше Надь); шесть могил с бедным инвентарем на площади Дежё Костоланьи (XI района) (Рожа Шрейбер и Эржебет Лочи); датированные керамическими и металлическими находками из XIII—XV вв. двенадцать могил и остатки фундаментных стен на территории леса Камараэрдё (XI района) (Каталин Х. Дьюрки); остатки стен и консоли погреба под барочным зданием Дворцового музея в Надьтетень (XXII района) (Эва Череи); датируемые сосудом из XIII века следы поселения на участке ул. Эрьярат 1 (XV района) (Миклош Габори).

Эпоха турецкого владычества

Барабан и шлемовидная крыша куполы, покрывающей пространство восьмиугольного бассейна для купанья, оконные отверстия с аркой в виде ослиной спины и остатки стен в бане Рац (Имре) на участке ул. Хаднадь 8—10 (I района) (Дьёзё Герё); стенные фонтаны первоначальных горизонтов бани и канализация в бане Кирайфюрдё (Дьёзё Герё); часть могильника с надгробным камнем в виде тюрбана на участке площади Кальвин 9 и на самой площади (IX района) (Вильмош Балаш и Дьёзё Герё).

Новые века

Бросовый материал мастерской для изготовления костяных пуговиц начала XIII века на углу ул. Хедьалья и Цако (I района) (Мария Г. Шандор); барочный надгробный

камень с надписью из 1732 года из бывшего могильника умерших чумой в Визивароше на участке ул. Ференц Тольди 70 (I района) (Эрвин Сеенгер); ящик фундаментного камня для расширения бани Часарфюрдё в 1845 году из фундаментной стены здания (Эрвин Сеенгер).

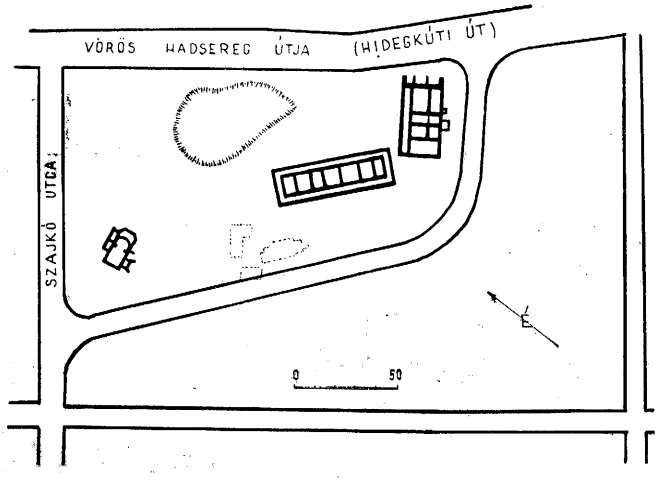
СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Илл. 1. Сосуд из поселения медного века, раскрытого на территории ул. Будафоки
Илл. 2. Фрагменты сосудов из поселения медного века, раскрытых на территории ул. Будафоки
Илл. 3. Фрагменты сосуда из поселения медного века, раскрытого на территории ул. Будафоки
Илл. 4. Свайные отверстия из поселения медного века на территории ул. Будафоки
Илл. 5. Профили ям из поселения раннебронзового века на территории ул. Мезё
Илл. 6. Миска и горшок из поселения раннебронзового века на территории ул. Мезё
Илл. 7. Жилищная яма из поселения раннебронзового века на территории ул. Мезё
Илл. 8. Могильные сосуды раннежелезного века из территории Юдюлёпарт (Дачное побережье) им. Кошута в Бекашмедьер. 1. дом отдыха Типографии денежных билетов. 2—4. дом отдыха Горнопроходческого треста
Илл. 9. Сосуды позднежелезного века из территории Юдюлёпарт (Дачное побережье) им. Кошута в Бекашмедьер. 1—2. крашенные орнаменты сосуда 3; вид сверху и сбоку. 3—6. сосуды, обнаруженные на участке дома отдыха предприятия «Светотехники»
Илл. 10. Альбертфальва. Западная башня южных ворот каменного лагеря римской эпохи (деталь)
Илл. 11. Альбертфальва, canabae. Наполнение погреба из I века, над ним построен канал каменной кладки из II века
Илл. 12. Чертеж могилы римской эпохи на ул. Брашшои
Илл. 13. Остатки фундамента здания из римской эпохи в окрестности бани Кирайфюрдё
Илл. 14. Отопительный канал и остатки терраццо пола из римской эпохи на участке ул. Селлё
Илл. 15. Мозаика римской эпохи из ул. Меддьфа
Илл. 16. Алтарная картина римской эпохи из ул. Розалия
Илл. 17. Могила из XI века на территории кирпичного завода в Чиллагхедь
Илл. 18. Цоколь из XIV века из территории Гарнизонной церкви
Илл. 19. Остатки фундаментной стены башни из XIV века на территории Гарнизонной церкви
Илл. 20. Остатки средневековой городской стены из ул. Фё (Главная улица)
Илл. 21. Карта из 1777 года городской стены на ул. Фё (Главная улица)
Илл. 22. Фрагменты сосуд XIII века из участка ул. Лайош
Илл. 23. Фрагменты средневекового стакана, украшенного каплями пота из участка ул. Лайош
Илл. 24. Средневековые железные предметы и край глиняного сосуда XIII века из территории фруктового сада в лесу Камараэрдё
Илл. 25. Горшок XIII столетия из участка улицы Эръярат
Илл. 26. Попытки реконструкции купольного зала бани Кирайфюрдё
Илл. 27. Фрагмент надгробного камня из участка ул. Ференц Тольди

HOLL IMRE

JELENTÉS A NYÉKI KASTÉLYÉPÜLETEK TERÜLETÉN 1956-BAN VÉGZETT HITELESÍTŐ ÁSATÁSRÓL

Garády Sándor 1931-től 1942-ig folyamatosan végezte a nyéki vadaskert és kastély kutatását. Az első két évben a település templomát tárta fel,[1] az alatta és körülötte húzódó temető egy részével együtt. 1931 és 1933 között végezte a I. számmal jelzett kastélyépület feltárását, amelyet a forrásokban említett Mátyás és II. Ulászló által épített királyi vadászkastéllyal sikerült azonosítania.[2] 1938 és 1942 között végezte a II. számmal jelzett kastélyépület feltárását.[3] Garády említett cikkeiben a főváros területén végzett középkori régészeti kutatásainak egyik legeredményesebb feltárását csak röviden értékelte ; a teljes feltárás részletes publikációját halála miatt már nem végezhette el. Miután az ásatási napló nem maradt fenn és a nagyszámú leletanyag pontos lelőkörülményei nagyrészt ismeretlenek,[4] 1956-ban a két kastélyépület területén kisebb hitelesítő kutatást végeztünk. Célunk az volt, hogy ha még lehetséges, Garády ásatási megfigyeléseit kiegészítsük és a meglevő leletanyag különböző korú csoportjait pontosabb lelőhelyhez és réteghez kössük. Így elsősorban azt kellett megismernünk, hogy a terep mai feltöltési rétegei hogyan viszonyulnak a középkori szintekhez, illetve a korábbi ásatások a falak közvetlen környékén milyen mértékben merítették ki a kultúrrétegeket és az épületek pusztulásakor keletkezett feltöltődést. További feladat volt annak megállapítása, hogy a falak közvetlen környékén, illetve az épületek alatt találhatók-e korábbi kultúrrétegek (1. kép).

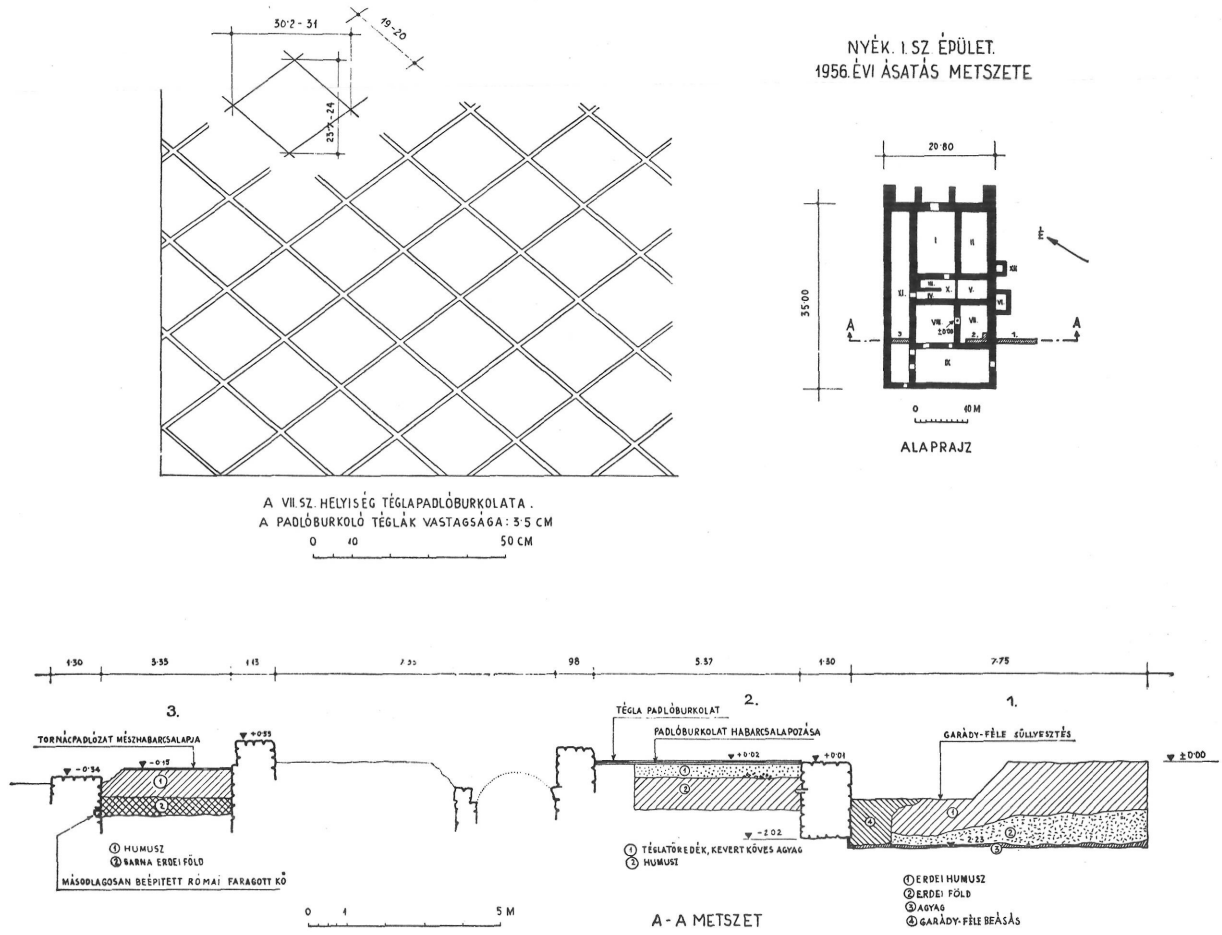
1. kép. A nyéki királyi kastélyok és a középkori kápolna helyszínrajza

AZ I. SZ. KASTÉLYÉPÜLET

A hitelesítő ásatás 1956. július 14. és 22. között folyt (2. kép). A Garády által I. számmal jelzett keleti kastélyéépület déli homlokzata előtt készített kutatóárok tanúsága szerint Garády az épület közvetlen környékén a középkori rétegeket feltárta és a falak műemléki konzerválása

után a szintet a középkori szint alá süllyesztette. A metszet teljes hosszában erdei humusz (1. R.), alatta pedig az agyagon fekvő leletnélküli erdei föld (2. R.) húzódik. Néhány szórványos XV. századi cseréptöredék és egy római (Maximinus Daia, 305—313) kis bronzérem csak Garády falalapozást vizsgáló kutató gödrének visszatemetett földjéből került elő.

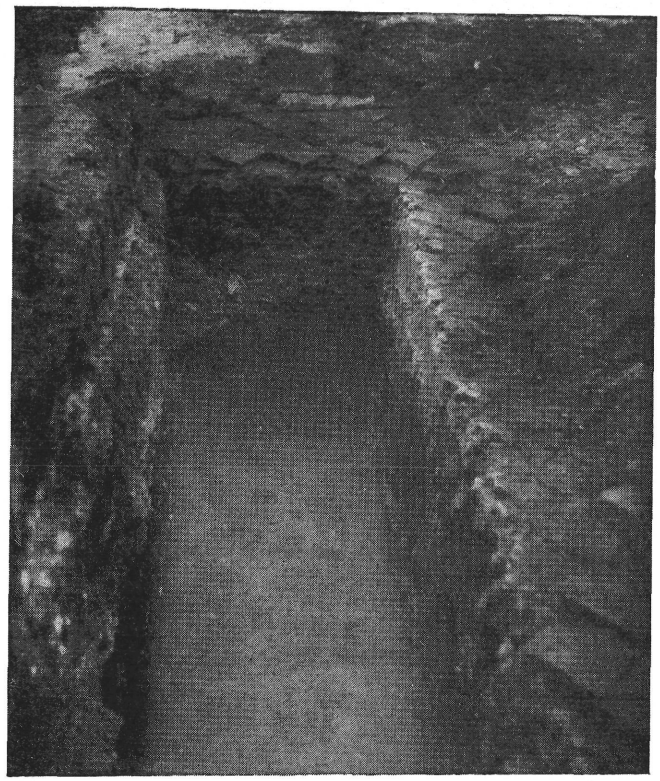
Második kutatóárkunkat a Garády által VII. számmal jelzett helyiség DNy-i fala mellett húztuk meg. A korábbi feltárás csak a helyiség ma is eredeti helyén fekvő padlószintjéig terjedt.

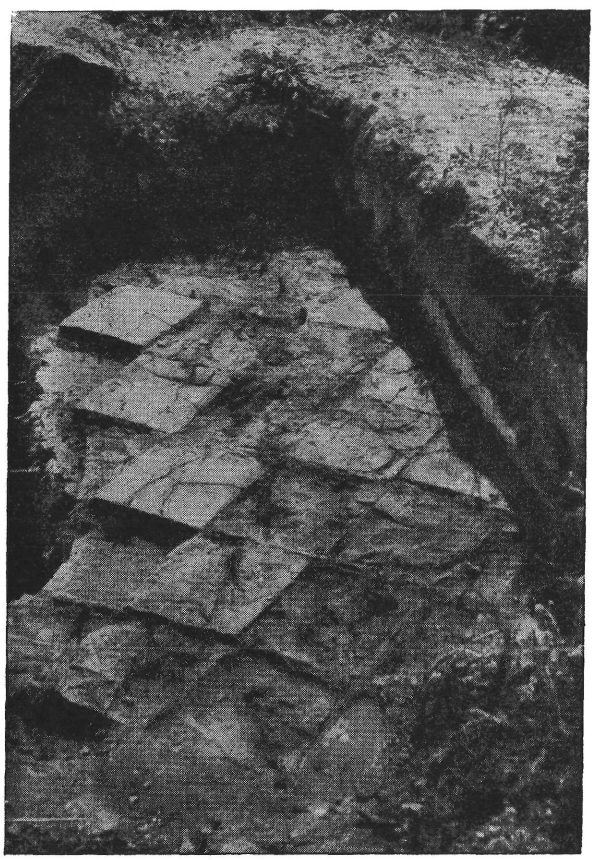
2. kép. Az I. sz. kastélyépület alaprajza és a kutatóárok metszetei (Horler F.)

A burkolat rombusz alakú, 19×19 cm nagyságú mázatlan téglákból áll; egy részük már szétfagyott, de az alapozó habarcsréteg a kutatómetszet teljes hosszában érintetlen maradt. A padló alatt kő- és téglatörmelékkel kevert agyag (1. R.) réteg, alatta pedig a külső metszetben is észlelt barna erdei humusz fekszik (2. R.). Leletanyagként az 1. R.-ből mintegy 20 darab középkori falazótégla töredéke, mázatlan késő középkori fazéktöredék, sárgamázas csempe háttöredéke került elő; az 1. R.-ből és a 2. R. felső részéből belül zöldmázas, kívül fehér engobe-os bögre töredékeit, néhány középkori falazótégla töredéket (15×7,5×?, 12×4,5×? cm) és néhány töredékes állatcsontot találtunk.

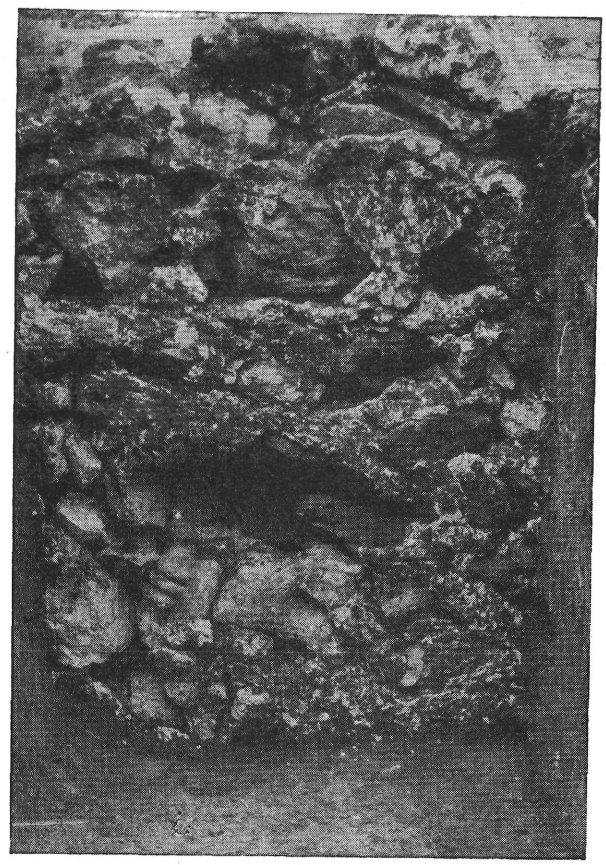
Kutatóárkot készítettünk az épület ÉNy-i tornáca alatt is. A korábbi feltárás itt is csak az eredeti padlószintig haladt; a fűtőkaró alatt közvetlenül a padló habarcs alapozása húzódik. A habarcsban eredetileg kőből és vörösmárványból faragott négyzetes burkolólapok feküdtek;

3. kép. A VII. helyiség padlója alatt húzott kutatóárok

4. kép. A VII. helyiség téglapadlójának részlete

5. kép. Az I. sz. kastélyépület tornácfalának alapozása másodlagos római oltárkő-töredékkel

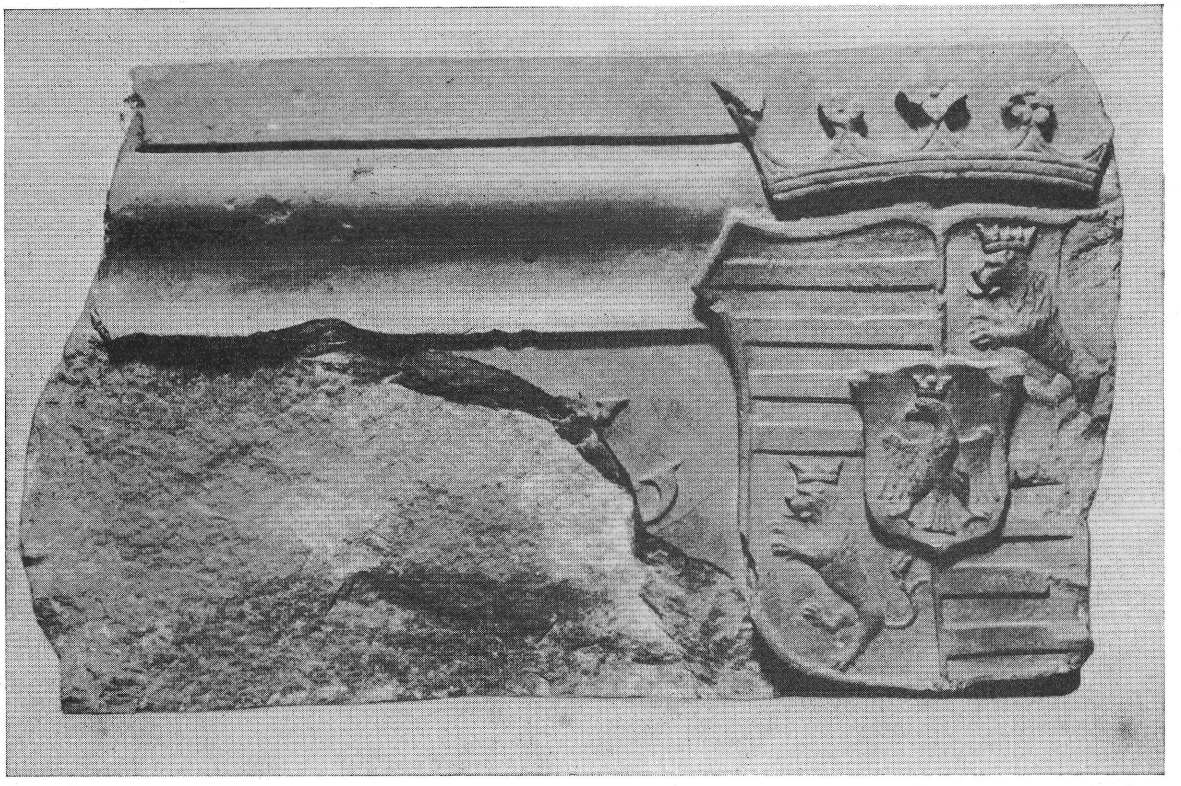
6. kép. II. Ulászló címerével díszített reneszánsz korlát töredéke

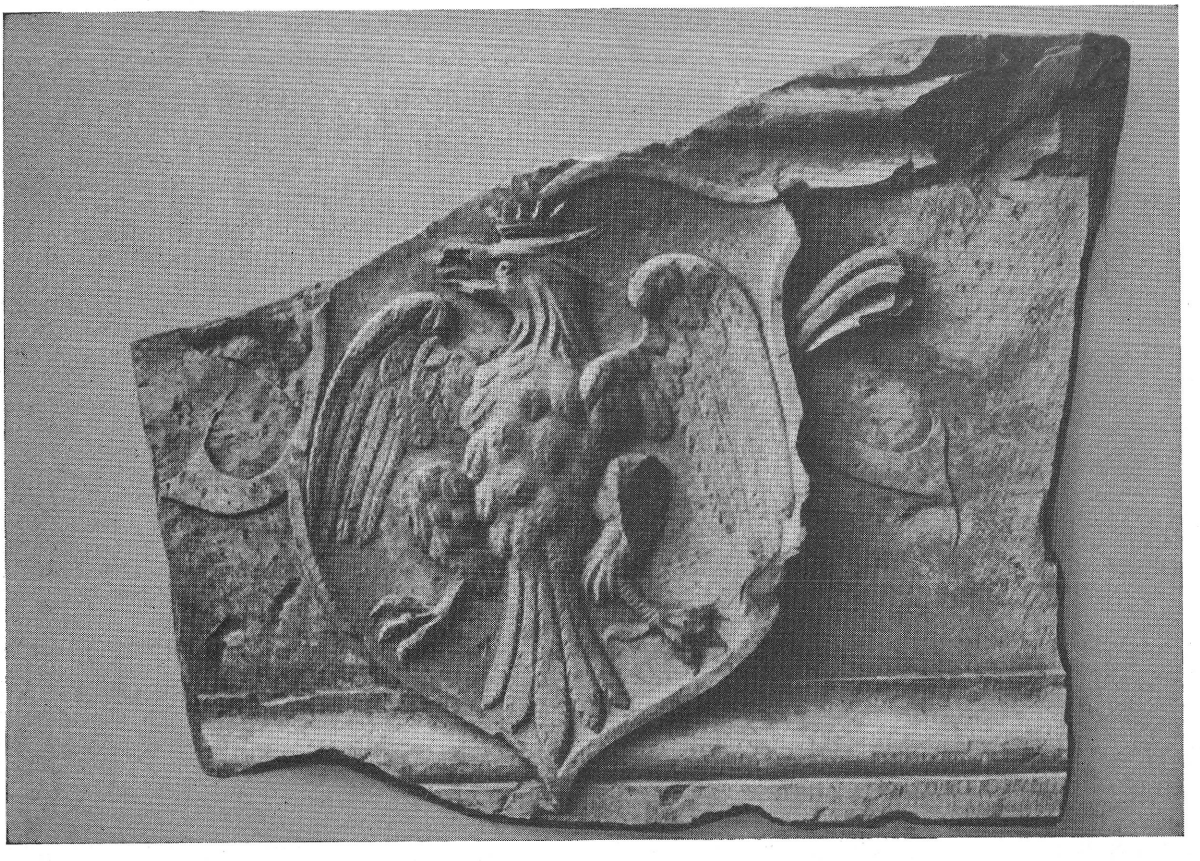
lenyomatuk még jól kivehető és néhány vörösmárvány töredéke is a helyén található (eredeti méretük : 40×40×10 cm). A padló alatt erdei (1. R.) humuszréteg húzódik, amelyben világoszöld mázas cseréptöredéket (kúpcserép vagy nagy edény), szürke fazéktöredéket, belül sárgamázas későközépkori edénytöredéket, valamint egy belül zöldmázas bögre peremtöredékét találtuk nagyon kevés töredékes állatcsonttal együtt ; korai darabként pedig egy fésűshullámvonal díszes, jól iszapolt barna edénytöredék került elő. Az 1. R.-ben 0,6 m mélységben XIII. századi bögretöredék került elő, 0,8 m mélységben 2 R.-ként a barna erdei föld jelentkezik. Miután a 2. R.-ben semmiféle lelet nincsen, az árkot csak 1,2 m mélységig bontottuk ki. Az épület tornácának külső fala jól láthatóan külön beásás nélkül közvetlenül az alapárokba dobált kövekből és közéjük öntött mészből készült, a mész az üregeket nem tölti ki. A fal lepusztult mai tetejétől számított 0,9 m mélységben másodlagosan felhasznált római oltárkő töredékét bontottuk ki a fal belső síkjából (5. kép).

A hitelesítő ásatás során sehol sem találtunk olyan nyomokra, amelyek átépítést vagy a padlók megújítását bizonyították volna ; így a padlószintek alatt talált csekély számú leletanyag legkésőbbi darabjait az építkezés megindulásának kormeghatározásához felhasználhatjuk. A töredékek közül a VII. helyiség 1—2. R.-ben talált, kívül fehér engobe-os, belül zöldmázas bögretöredékek és a tornác alatt az 1. R.-ben levő egyező anyagú bögre peremtöredéke a legkésőbbi. Ennek az edénytípusnak jellegzetes példányai a budai várpalota ásatásából már ismertek, s datálása szempontjából azok a töredékek jöhetnek számításba, amelyek a palotakápolna É-i oldalán fekvő udvar feltárása során legmélyebben a 7. R.-ben jelentkeztek, nagyszámú Zsigmond—Mátyás korából való pénzlelettel. A legkésőbbi 11 Mátyás-dénár 1461 és 1481 közötti időből származik.[5] Így a régészeti anyag alapján történő kormeghatározás arra mutat, hogy a nyéki I. sz. kastélyépületet Mátyás uralkodása utolsó évtizedében kezdi el építtetni. Ez a meghatározás alátámasztja Garády felfogását is, aki a késő gótikus anyag hiányából és az itt talált reneszánsz faragványok stílusából az 1480-as évekre következtetett.[6]

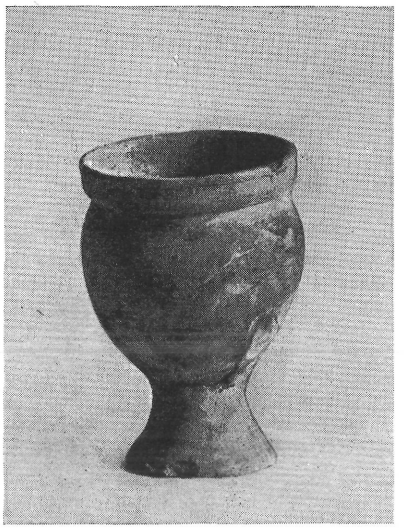
Mátyás nevéhez köti az I. sz. kastély építését az itt töredékben előkerült reneszánsz faragvány is, amelyen a talán pásztorjelenetet ábrázoló figurális rész alatti sávban a Corvinákban is fellelhető emblémák közül a hordó, a gyémánthegy és az aratókoszorú szerepel,[7] — tehát Mátyás és Beatrix esküvője (1476) után használatba vett nápolyi királyi embléma.[8]

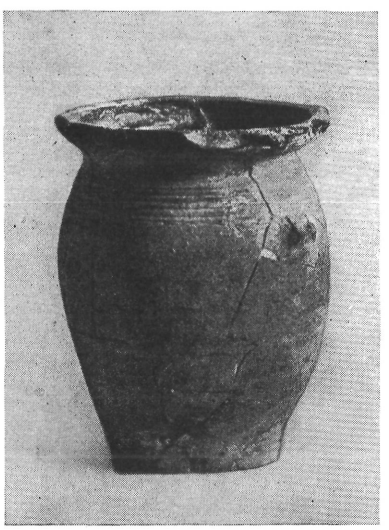
Az építkezés tovább folyt Mátyás halála után is ; talán túl későn kezdődött ahhoz, hogy befejeződhessék, s az utód, II. Ulászló itt is fontosnak tartotta, hogy az építkezést az ő nevéhez kössék. A reneszánsz párkányokon a Jagelló-sassal bővített magyar címer két esetben szerepel ; a családi címer önállóan reneszánsz képszéken és báboskorlát választótagján fordul elő, utóbbi

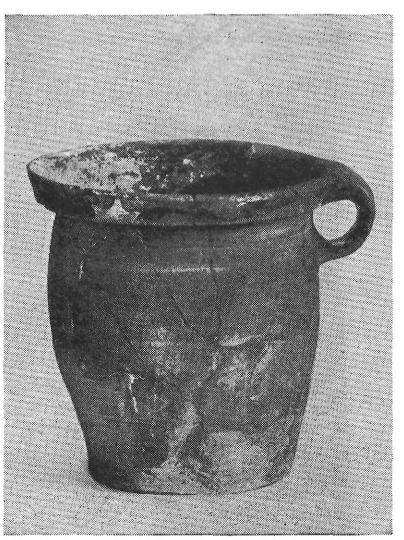

7—8. kép. II. Ulászló címerével díszített reneszánsz faragványok

esetben címersorozat (pólyák, kettős kereszt) részeként. Így magyarázható, hogy Bonfini még Mátyás, Oláh Miklós viszont már Ulászló építkezéseként emlékszik meg a vadászkastélyról (6—8. kép).

A Garády által kiásott apróleletek közül ma már csak néhányat lehet az I. sz. épülethez kötni (9—11. kép), a vörös ivókupa, a belül zöldmázas fazekak, bécsi grafitos fazék és a zöldmázas csempe, sarkán kötéldíszzel a XV. század végének, a XVI. század elejének termékei közé jól beilleszthetők.

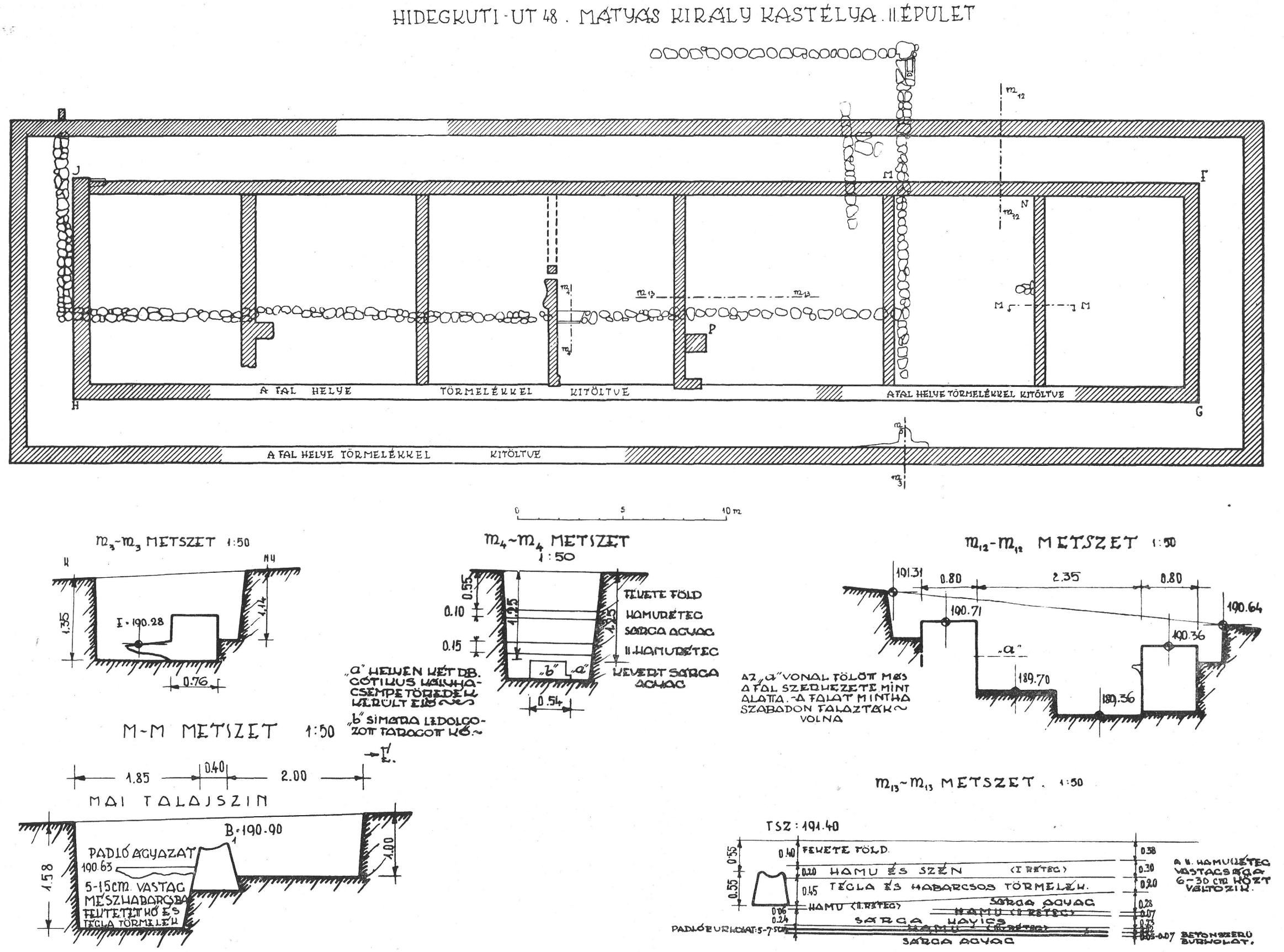
A II. SZ. KASTÉLYÉPÜLET

A II. sz. épület DNy-i homlokzatára merőlegesen húzott kutatóárkunk sem az épület előtt, sem a tornác alatt nem eredményezett korhatározó leleteket; még a falak alapozási mélysége alatt is kevert erdei földet találtunk, s az eredeti rétegződésnek és a Garády jelentéseiben említett szinteknek nyoma már nem volt. Úgy látszik — s ezt a jelentések is alátámasztják[9] —, Garády a feltárások során a kultúrrétegeket ennél az épületnél majdnem mindenütt kimerítette s a falak konzerválása érdekében azok alapozásait is megerősítette, a talajt az eredeti szinteknél mélyebbre süllyesztette, majd újra feltöltötte. Itt tehát a meglevő leletanyagot újabb darabok segítségével azonosítani, illetve réteghez kötni nem sikerült. A kronológiai kérdések tisztázását tehát csak a meglevő jelentések adataiból és egyes említett leletek azonosításával közelíthetjük meg.

Garády jelentéseiben és 1941. évi összefoglalásában[10] többször utal arra, hogy a II. sz. épület több periódusú, illetve háromszor égett le. Feltevése szerint legkorábbi az épület alatt és részben az ÉK-i oldal előtt húzódó agyagba rakott falhálózat, maga a II. sz. épület első periódusában csak a belső főfalakból és a körülvevő tornácból állott, a belső osztófalak, amelyek hét helyiségre tagolják, az utolsó periódusból valók. Minderre abból következtetett, hogy az épületen belül négy különböző mélységű padlószint nyoma mutatkozott és három — egymás feletti — hamuréteg[11] (12. kép).

Véleményünk szerint — eltekintve a korábbi periódushoz tartozó agyagba rakott falrésztől — az épület egy periódusban épült; alaprajza jelentősebb átépítésre nem enged következtetni, falainak kő- és habarcsanyaga Garády megfigyelése szerint is egységes jellegű, az I. sz. épülettel egyező;[12] a belső osztófalak magasabb alapozása és falkötéseinek hiánya csak arra mutat — amit Garády is feltételezett[13] —, hogy nagyobb terhelést nem hordhat. A padlószintek közül a legmagasabb (190,63 m tszf.) a belső helyiségek szintje (lásd a VI—VII. helyiség metszetét; 12. kép;

9—11. kép. Belül mázas fazekak és vörös cserépkupa az I. sz. kastélyépület területéről. XV. sz. vége—XVI. sz. eleje

12. kép. A II. sz. kastélyépület alaprajza és metszetei Garády S. rajza alapján

13. kép. Kályhacsempék Zsigmond király nyéki kastélyából

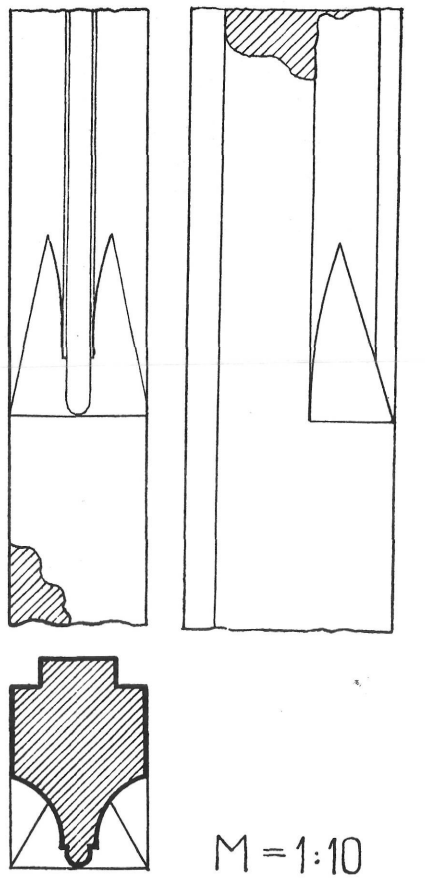
ezt csak az utolsó helyiségben találta meg) ; a mélyebben fekvő második szint (190,10 m tszf.) a körülfutó tornác szintje (lásd az m_3 és m_{12} metszeteket), ennek magassága felett Garády megfigyelése szerint a külső tornác falszerkezete már más, „szabadon falazott", alatta tehát alapozás ; mélyebben fekvő tornácszint esetében a falon a habarcskicsorgások nem maradhattak volna meg. A harmadik szint (190,05—190,14 m tszf.) sárgásfehér, nagy mésztartalmú szilárd burkolata, amelyet a IV. és V. helyiség alatt talált meg, korábbi az épületnél, ez a szint és a felette húzódó harmadik és negyedik hamuréteg a belső válaszfalak alatt is áthúzódik (lásd az m_{13} metszetet). Ugyanígy korábbi periódushoz és nem a II. sz. épülethez tartozik a legalsó (189,71 m tszf.), rózsaszínű téglatörmelékkel és kaviccsal kevert, terrazzós szint, amelyet a tornác alatt talált meg (lásd az m_{12} metszetet).[14]

Garády leletanyagának nagyobb része a II. sz. épület feltárása során került elő ; a kormeghatározás szempontjából fontos és réteghez köthető típusok a következők :

A II. hamurétegben és az alatta fekvő sárga agyagrétegben Zsigmond-kori kályhacsempék összefont nyakú sárkányok ábrázolásával, aranysárga vagy olajzöld mázas megoldásban (13. kép), valamint Zsigmond-kori, sellő alakjával díszített csempék olajzöld, illetve fűzöld mázzal (13. kép). Olivzöld mázas, áttört mérműves díszű csempetöredékek kerültek elő a III. és IV. helyiség válaszfala mellett (lásd az m_4 metszetrajzot) ; valamint az V. helyiségben, mindkét helyen „az agyagba rakott fal mellől, illetve a kövei közötti hézagból . . . 1,35—1,40 m mélységből a mai talajszint alatt, valamint a rózsaszínű, tehát legmélyebben fekvő padlóburkolatról".[15] A metszetrajzok szerint utóbbiak tehát már a második hamuréteg alatt, illetve a válaszfalak alapozási mélysége alatt, a tornácfalakhoz viszonyítva pedig azok alapozási mélységében feküdtek. Meghatározásunk szerint ezek a csempetípusok már Zsigmond uralkodásának második felében, legkorábban 1408 után készültek,[16] a II. sz. épület tehát már egy Zsigmond-kori vadászkastély lebontása után épülhetett. Ezt erősíti meg Garádynak az a megfigyelése is,[17] hogy a II. sz. épület É-i belső sarokfalában másodlagos beépítésben egy gótikus ablakosztó köve feküdt (14. kép), amely típusában és méretében a budai palota Zsigmond-kori kövei között többször előfordul.[18]

A lebontott korábbi épület pontos formáját és alaprajzi szerkezetét nem ismerjük, de talán evvel álltak kapcsolatban azok a falmaradványok, amelyeket Garády az épület alatt talált,

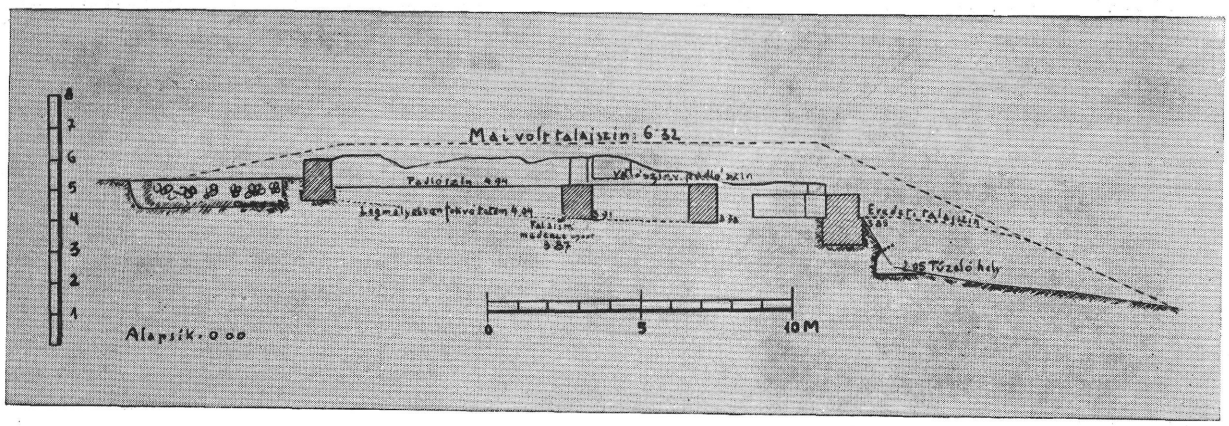

14. kép. Zsigmond-kori gótikus ablak osztója másodlagosan felhasználva a II. sz. kastélyépület falában

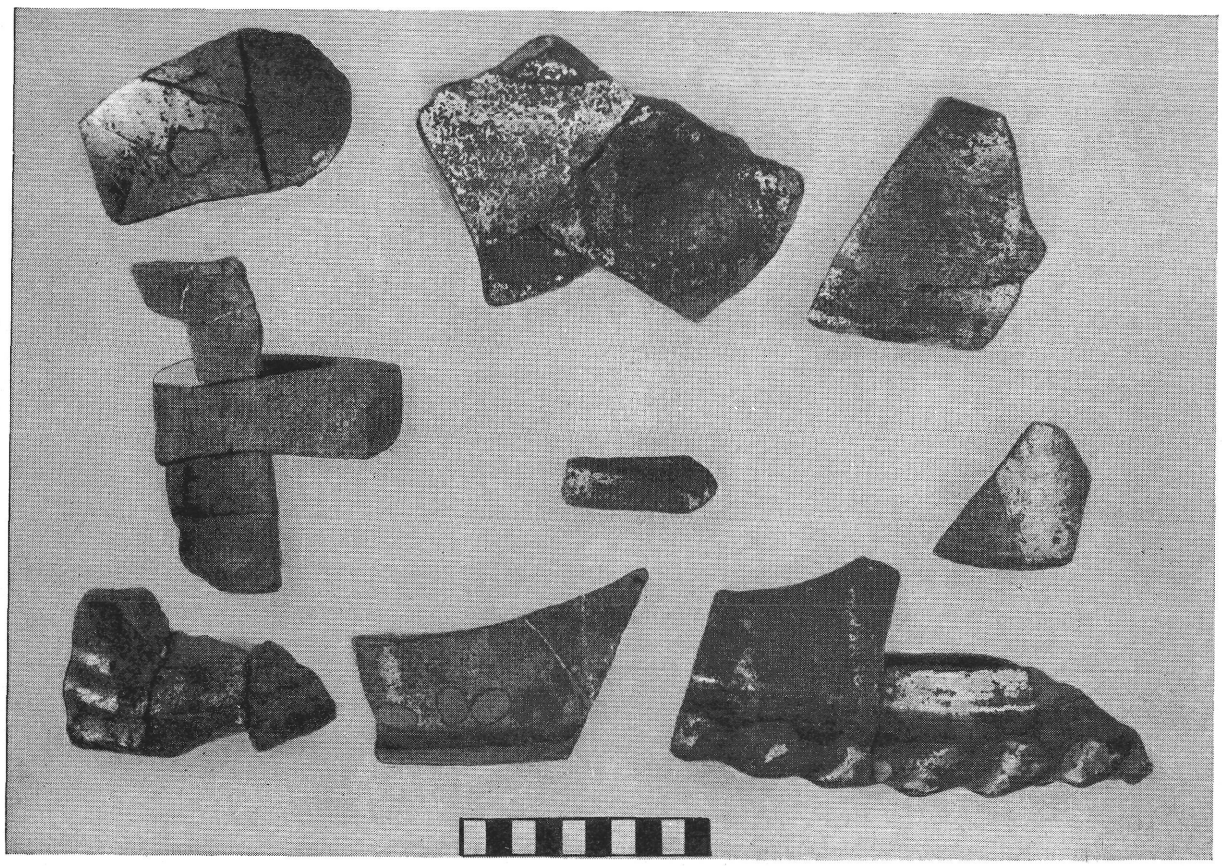
15. kép. Római faragvány az agyagba rakott fal kövei között

16. kép. A nyéki templom hosszmetszete (Garády S.)

s amelyeknek mérete legalább 40 m hosszú építményt sejtet. Ennek falmaradványai között, K-i sarkában Garády 1940-ben másodlagosan felhasznált római faragványt talált (15. kép). A Zsigmond-kori vadászkastély építésének idejére csak közvetve következtethetünk. Az e területen előkerült — ma már réteghez nem köthető — leletek között a Zsigmond-kori I, II, IV. és V. csoport kályhacsempéinek töredékei fordulnak elő,[19] tehát az építkezés 1387 és 1408 között történt ; a szobákat folyamatosan újabb kályhákkal látták el, az utolsó 1423 és 1437 között készült. Talán ugyanezt az épületet szerelték fel az 1454 és 1457 között készült lovagkályha egyik példányával is.[20]

A II. sz. épület Garády-féle feltárásával kapcsolatban a következőket kell kiemelnünk : ezen a területen korábban, már a XIV. század utolsó évtizedében állt egy királyi vadászkastély,

17. kép. Aranyozott tetődíszek a II. sz. kastélyépületről

amely Zsigmond király — és talán V. László — uralkodása alatt állandó használatban volt és téli tartózkodásra is be volt rendezve. Amennyiben ez azonos a II. sz. épület alatt talált falmaradványokkal (és azok nemcsak a Zsigmond-kori kastély egy melléképületének maradványai), úgy megállapítható az is, hogy a Zsigmond-kori épület alaprajzilag — bizonyos fokig formailag is — elődje a XV. század végén felépült II. sz. kastélyépületnek. Valamivel rövidebb alakban, de ugyanúgy hosszan elnyúló, viszonylag keskeny épület lehetett, vékony és gyenge alapfalaiból következtetve valószínűleg favázas szerkezetű könnyű felépítménnyel.

A Mátyás-kori II. sz. épület körülfutó tornácos elrendezésével, keskeny és alig alapozott falaival (ellentétben az I. sz. épület vastagfalú, pincés-emeletes kiképzésével) könnyű, szellős nyitott folyosókkal és loggiákkal ellátott nyaralópalotára enged következtetni. Belső osztófalai az alapozás kivételével fából készülhettek. Ezt bizonyítja, hogy Garády még meg tudta figyelni a belső osztófalakra felfekvő rönkfák nyomait és korhadékaikat is (lásd : Függelék, 1939. évi jelentés).

*

A topográfiai és településtörténeti kérdések további tisztázásához folytatni kellene a kutatásokat a kastély és a nyaralóépület környékén. Különösen a kastélyhoz tartozó gazdasági épületek és műhelyek felkutatása volna fontos. Utóbbiak tekintetében az 1938-ban a II. sz. épület területén (valószínűleg a Zsigmond-kori alsó rétegekben) előkerült kályhacsempe-negativ töredékek fontos bizonyítékot jelentenek az 1408 után itt működő királyi műhely tevékenységéhez.[21]

A koraközépkori településtörténet szempontjából nagy fontosságúak azok a megfigyelések és leletek, amelyek a templom környékének korábbi történetéhez adnak adatokat. A templom alatt Garády által feltárt temető szerény mellékletű (rézgyűrű, kapcsok, pitykegombok, vaskés) sírjainak földjében a templom használatának korához tartozó XIII—XVI. századi kerámiatöredékek mellett IX—X. századi fésűs-hullámvonal díszes és egyszerű hullámvonal díszes edénytöredékek is feküdtek.[22] A nyéki Árpád-kori királyi kápolna[23] tehát egy korábbi település helyén épült fel ; ennek maradványa az a földbevágott kemence is, amely a templom megnagyobbított szentélyének falalapozása előtt került elő (16. kép).

FÜGGELÉK

Alábbiakban kivonatosan közöljük Garády Sándor jelentéseinek szövegét ; elhagyva az adminisztratív jellegű, valamint a leletanyag beszállítására vonatkozó részeket. A közvetlenül az ásatásra és leletekre vonatkozó részekből csak azokat közöljük, amelyeket egyező vagy kissé változott formában Garády cikkeiben nem érintett és a lelőkörülmények szempontjából különösebben fontosak.

II. Jelentés. 1932. június.

... az ásatásokat f. évi március hó 22-én egy emberrel újból megkezdtük. A munkaerők számát fokozatosan kilenc emberre emeltem föl. A telek parcellázásával kapcsolatosan ugyanakkor húsz kubikos a telektulajdonos megbízásából és költségére egyengetési munkákat is végzett. Ennek a munkának abból a szempontból való ellenőrzése volt egyúttal a feladatom, hogy a kubikosok a rommaradványokat ne veszélyeztessék és az esetleges leleteket beszolgáltassák. Különben is megbeszélés szerint csak a falak, illetve egyes helyeken a földszinti padlóburkolat felszínéig terjedt. Elhordták azonkívül a mi munkásaink által kiásott anyag egy részét is.

Amennyire örvendetes volt, hogy a kubikosok munkája mintegy megkönnyítette az ásatásokat és csökkentette azok költségét, annyira káros volt a rendszeres ásatások menetére .... Megesett, hogy magam szedtem ki a taligából a faragott követ ....

Különösen káros volt munkájuk a kápolnánál, ahol előre magam sem tudtam, milyen építményt rejt e domb s hol kezdődnek a falak. Ennek tulajdonítható, hogy a kápolna falai ma közvetlenül a falaktól lefelémenő meredek rézsűvel határolt dombon állanak. A kápolna ennek következtében csak az esetben lenne továbbra is fenntartható, ha körülötte védőfalat emelnének. A kastély romoknál ez természetesen nem következhetett be, mert ott az előzetes ásatások folytán már ismertük az épület terjedelmét.

A kubikosok munkáját f. évi március hó 30-án kezdték meg és április hó 13-án fejezték be. Mind a két helyről elhordtak körülbelül 1200—1400 köbmétert ....

Most már kezdődhetett volna a rendszeres ásatás, azonban a tulajdonos f. évi április hó 16-án a munkálatok további folytatását betiltotta és így az ásatásokat be kellett szüntetni . . .

V. Jelentés. 1939. május 1.

. . . a kastélyhoz tartozó második épület feltárásáról.

. . . A feltárt épület hossza 59,80 m, alapterülete tehát 1004 m² vagyis . . . 266 m²-el nagyobb alapterületű mint az I. épület.

Amint azt a három egymás alatt következő hamu és törmelék rétegből megállapíthattuk, az épület háromszor égett le. A két első leégés után újból fölépült, de belső beosztását megváltoztatták.

Az első leégés nyoma az eddigi föltárások szerint csak egy, helyenként — így főleg a „P" pont, tehát az épület közepe tájékán — megtalálható igen vékony (átlag 1 cm vastag) hamuréteg. Ez itt egy betonszerű sárgásfehér padlóburkolaton fekszik . . . .

A II. hamuréteg amelyet az elsőtől egy 24—26 cm vastag sárga bányakavicsréteg választ el, már vastagabb (6—30 cm). Helyenként fa szén darabkák is vannak benne. Itt is azonban a kutató árkokból nem tudjuk teljes képét és terjedelmét a leégésnek megállapítani . . . E fölött a hamuréteg fölött sárga agyag réteg következik 30—40 cm vastagságban. E fölött találtuk meg a legfelső, vagyis fölülről számítva első hamuréteget, 10—26 cm vastagságban. Ebből már nagyobb mennyiségű és méretű fa szén darabkák kerültek elő. Fölötte egy törmelék, habarcs- és tégla réteg . . .

Az épületet . . . folyosó határolta. Ennek falai 0,76—0,80 m vastagok, nagyobbrészt kőből vannak, a kötőanyag ugyanolyan sárgás dolomitos habarcs, mint az I. épületnél.

E folyosónak úgy belső, mint külső falát eddigi megállapítás szerint négy helyen egészen az alap fenekéig elhordták és helyét kő és tégla törmelékkel, habarcs darabokkal töltötték ki. A kő anyagot valószínűleg a XVIII—XIX. sz. folyamán hordhatták el és használták egyebütt föl . . .

Érdekes, hogy „J" sarok pontnál a két falrész tompán, kötés nélkül csatlakozik egymáshoz és ezen a helyen egyik oldalán legömbölyített élű, 80 cm hosszú párkánykő töredék van ugyancsak másodlagosan fölhasználva . . . „A" pontnál a falon át egy 10 cm széles, 40 cm magas rés megy keresztül.

Az épület belső részének beosztása az idők folyamán egy-egy leégés után változott. A belső résznek kb. harmadában mintegy 70—80 cm széles, agyagba rakott kőfal maradványaira bukkantunk . . .

Az épület második leégése után ismét újabb beosztást kapott. Ekkor négy belső folyosófal közé eső részt a hosszfalak irányára merőlegesen hat fallal hét különböző hosszúságú, körülbelül 9,20 m széles helyiségre osztották föl . . . Az elválasztó falak elég kezdetleges szerkezetűek. Persze az útban levő fák miatt nem lehetett valamennyit teljesen kiásni. E falak a folyosó falakhoz természetesen tompán, kötés nélkül csatlakoznak, alapjuk jóval magasabban van, mint amazoké vagy a már előbb említett agyagbarakott kőfalé. (L. m_{13}—m_{13}, m_{18}—m_{18} és a többi metszetet is.)

E keresztfalak keresztmetszete trapéz alakú. Felső szélességük 0,35—0,40 m, az alsó 0,50—0,60 m.

Érdekes a keresztfalak felső lapjának alakítása. Ez ugyanis homorú hengeralakú, tehát vályúszerű és nagyobbrészt vakolattal borított. A vakolaton helyenként tisztán látható a rajta feküdt szálfa külső rostozatának lenyomata, kétségtelen bizonyítékául annak, hogy ezekre a falakra gömbfákat fektettek kötőgerendák gyanánt. Ezeket részben a falaknak a friss feltöltésére készült gyenge alapozása miatt is alkalmazhatták, részben pedig a falkötő vasakat voltak hivatva pótolni. Most már két eset lehetséges : a) vagy a fal folytatása gömbfákból készült ú. n. boronafal volt, amelyet azután benádaltak és vakoltak vagy pedig a gömbfa felső oldalát vízszintes síkúra ácsolták és arra ismét kő- vagy inkább téglafalat építettek . . .

A habarcs egyébként mind a körülfutó folyosónál, mind a keresztfalaknál, egyöntetűnek látszik. Sárga dolomitos kő mészhabarcs, teljesen hasonló az I. épületéhez. Már ez is mutatja, hogy nem lehet nagy a korkülönbség az egyes átépítési időszakok között . . . .

Eredeti padlószínt vagy annak nyomát négy helyen találtunk. Nevezetesen :

1. P pont mellékén az épület belső részén. Ez sárgásfehér színű finom, valószínűleg dolomit homokkal készült nagy mésztartalmú betonszerű burkolat, vastagsága 2—7 cm, felülete teljesen sima. Magassági mérőjegye az Adria felett 190,05—190,14. Ez a keresztfal alatt is áthalad.

2. N—F között szintén az épület belsejében kő- és téglatörmelékkel vegyes ugyancsak betonszerű, de teljesen durva, egyenetlen felületű, vastagsága 5—15 cm. Inkább burkolat ágyazatának látszik. Magassági mérőjegye 190,63.

3. M—N között a folyosón. Ez rózsaszínű finom, alighanem dolomithomokkal, téglatörmelékkel és kavics szemekkel készült, erősen mésztartalmú, nagy szilárdságú burkolat, simított felülettel. Egy helyen deszka lenyomata látszik rajta. Nagyon hasonlít a rómaiaknál használt e nemű burkolatokhoz. Vastagsága 4—5 cm. Magassági mérőjegye 189,71.

4. A fentinek közelében a külső folyosófal belső oldalán kb. másfél méter hosszban (úgy látszik tovább is folytatódik, de már nem ástuk ki) 3—4 cm vastag, burkolatnyomnak látszó, közel vízszintes kitüremlés. Magassági mérőjegye 190,10.

5. E_2 pontnál hasonló nyom. Ez azonban nem vízszintes hanem rézsútos szintű . . .

Úgy a P pont körül, mint az M és N pont között a padlóburkolatot már csak részben találtuk meg. Hogy vajjon ez a kerti munkálatok következménye-e vagy az épület mindenkori újjáépítése alkalmával távolították-e el, ezt csak további ásatásokkal lehetne kideríteni . . .

A falakon sehol ajtónyílás nyomát nem találtuk. Igazán véletlen lenne, hogy az összes ajtónyílások azokra a helyekre estek volna, ahol a falak hiányoznak. Ilyen nagy terjedelmű épületnél ez alig valószínű, annyival is inkább, mert az összes megtalált falrészek (eltekintve a belső keresztfalaktól) magasabbak a két legalacsonyabb (189,71 és 190,05) padlószintnél. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a legmagasabbiktól eltekintve, a többi kettő pincének a padozata volt. Erre mutat az is, hogy az ásatások folyamán az I. épületben lelt máz nélküli és mázas burkoló lapokat elég szép számmal itt is találtunk. Már pedig ezek a két előbb említetten semmiesetre sem feküdhettek, hiszen azok kész, simított felületű padlóburkolatok. A 2. pont alatt említett, tehát legmagasabban fekvőn azonban lehettek, bár nyomuk ott sem látszik.

. . . A többi lelet között úgy mennyiség, mint változatosság szempontjából első helyre sorozhatók a kályha csempe töredékek. Teljes egész sajnos egy sem került elő. Ezek között találhatók a legegyszerűbbektől a legdíszesebbekig, különfélék.

Az egyszerűek töredékei inkább a felső rétegekből, a díszesebbek az alsókból kerültek elő. Legmélyebben feküdtek az olajzöld színű, gótikus áttört díszű kályhacsempék töredékei. Így V—T fal mellől és a „P" pont közelében, az agyagba rakott fal mellől, illetve a kövei közti hézagból kerültek ilyenek elő 1,35—1,40 m mélységből a mai talajszín alatt, valamint a rózsaszínű, tehát legmélyebben fekvő padlóburkolatról.

Az alakos díszűek (sárkány, hableány stb.) inkább a II. hamurétegben és az alatta levő sárga agyagrétegben feküdtek.

Az egyszerűek a szürke, máz nélküli négyszögű, tálas és az ugyanilyen vályus csempe. Ez utóbbi a szokásos fonatos díszítéssel. . . . .

Egyedül álló egy durván csipkézett szélű levelet ábrázoló negatív présminta töredéke égetett agyagból, fogazott keretrésszel. Az agyagból megformált kályhacsempe nyers, még nedves anyagába benyomva adta annak domborművű díszítését. Ez a díszítő elem azonban egyetlen eddig lelt csempe töredéken sem található meg. Mindenesetre különös lehet ezen a helyen, amely — ha több lenne belőle — arra engedne következtetni, hogy a csempéket helyben készítették el. . . .

Találtunk továbbá egy csontból való apró játékkockát, oldalain 1—6 szemmel. A kocka éle 8 mm. Azonkívül két játékgolyót üvegből, átmérőjük 13 mm.

Előkerült M—N fal között 1,5 m mélységből egy ólomzár is, egyik oldalán egyenlő oldalú kereszttel, a másik oldalán Bécs város pólyás címerével.

Az éremleletek között különösen említésre méltó egy budai ezüstpénz: „Moneta Budensium" felirattal (C. N. H. 98). Azonkívül: 3 db Zsigmond korabeli ezüstpénz (1 db C. 124 A, 2 db C. 129), 1 db Hunyadi Jánosé (C 156), 1 db V. Lászlóé (C. 182), két db Hunyadi Mátyásé (C. 216 és 218), egy Brandenburgi György Vilmosé 1717-ből és egy 1851-ből való rézkrajcár. Összesen 10 db. . .

VI. Jelentés. 1940. (december).

. . . Miután a templomrom falai teljesen szabadon állanak, itt az összes falak felső színét védő réteggel kellett bevonnunk. Helyenként az ott talált kővel kisebbszerű falkiegészítő munkákat is végeztünk. . . .

Föltártuk továbbá a II. számú épület keleti folyosójának mintegy kétharmad részét. Azonkívül azonban csak ott ásattam kisebb kutató gödröket, ahol a II. épület két év előtti föltárása alkalmával a fák és bokrok akadályozták a kutatómunkát . . .

A falak közötti részek természetesen rejthetnek még meglepetéseket. Azonban az egész épület területén esetleg újabb leletek kedvéért ötletszerűen, rendszertelen kutató gödröket ásni csak kárára vált volna a további kutatómunkának. Az épület beosztására nézve úgyis aligha fogunk újabb eredményekre bukkanni, legfeljebb a részletekben és az épület háromszori leégése előtti állapotára nézve kaphatunk talán még újabb adatokat. Ilyen új adat pl. az épület keleti fala előtt párhuzamosan kerek 3,50 m távolságban 13½ m hosszban mutatkozó agyagba rakott falmaradványa. Ezt teljesen föltártuk. Ennek a keleti folyosófalra merőleges, annak a keleti fala alá futó elágazásában találtuk egy római aedicula feliratos darabját. Ez arra mutat, hogy a közelben római villának kellett lennie s ennek maradványai valahol még a föld alatt rejtőzködhetnek . . .

Az ásatás folyamán néhány tagozott faragott kőtöredék is került elő, leginkább korlátbáb darabkák, azonkívül nagyobb számban a már előbb is talált arannyal futtatott égetett agyagvázák töredékei . . .

VII. Jelentés. 1941. november 29.

... Mátyás király vadászkastélya II. épületénél a falmaradványok kiásását folytattuk és kb. 15 folyó méter híjján be is fejeztük. Azonkívül kiástuk teljesen az épületnek $N-K_2$ továbbá az AB és HJ falak közé eső részét és a keleti folyosót, valamint a déli folyosót és a nyugati folyosónak 30 m hosszú darabját. Ilyenformán leszámítva a tavaly végzett munkát, a II. épületnél körülbelül 500 m³ földmunkát végeztünk ...

Azonkívül ástunk 40 fm kutató árkot azokon a helyeken, ahol habarcs- és téglatörmelék jelenléte falmaradványra engedett következtetni. De ezeken a helyeken a habarcs törmeléken, téglákon, valamint cserépedény- és kályhacsempe töredékeken kívül egyebet nem találtunk. Egyetlen kutató árok volt kivétel, de ott is csak egy kb. ½ m² terjedelmű agyagba rakott kőréteget és egy habarcs lepényt találtunk ...

Az ásatások eredményeinek részletes ismertetését, miután az anyag teljes földolgozása, a rajzok elkészítése még csak ezután kerül sorra, ezúttal mellőzöm. Megemlítendőnek tartok csupán annyit, hogy az agyagba rakott falakkal körülzárt régebbi épület határvonalait ezúttal sikerült megállapítanunk. Lehetséges, hogy ez a régebbi épület már Zsigmond király idejében állott, bár erre egyelőre más támpontunk, mint az ebben a mélységben talált gótikus kályha csempetöredékek és Zsigmond kori érmek, nincsenek ...

VIII. Jelentés. 1942. október.

... Folytattuk a II. épület falai között levő földtömegek eltávolítását és a tervbevett végleges szintre való kiegyengetését. Helyenként a végleges szintnél mélyebbre kellett leásni. Ezeket a helyeket újból feltöltöttük.

A keresztfalakat, ott ahol azok alapozása nem volt elég mély, a kifagyás ellen rövid szakaszokban fokozatosan szárazon aláfalaztattam.

A főfalak védőréteggel már tavaly megkezdett borítását folytattuk és a már szabaddá tett részeken be is fejeztük. Megkezdettük továbbá a főfalaknak pótlását azokon a helyeken, ahol azokat teljesen eltávolítva találtuk. Takarékossági szempontból és főleg cementhiány miatt a pótfalaknak a talaj színe alá eső részét agyagba rakattam ...

A munkálatok folyamán főleg sok tégla, kőfaragvány és kályhacsempe, valamint edénytöredékek, és egyéb vastárgyak kerültek elő.

A kályhacsempe-töredékek nagyon változatosak. A töredékekből sikerült egy tornyokkal, bástyákkal környezett várkaput majdnem teljesen összeállítani. A többieket, így Zsigmond király sárkánnyal övezett címerét is csak részben.

JEGYZETEK

[1] *Garády S.:* Arch. Ért. (1934) 165—169. — Tanulmányok Budapest múltjából. I. köt. Bp. 1932.

[2] *Garády S.:* Arch. Ért. (1932—33) 137—143.

[3] *Garády S.*, Mátyás király Budanyéki vadászkastélya. Bp. 1941.

[4] A leletanyag a Vármúzeum birtokába leltározatlanul jutott; az egyes leletek pontosabb lelőhelyének azonosítása a megjelent cikkek és a Garády által meghatározott fényképfelvételek alapján csak néhány esetben volt elvégezhető; legtöbbjéről azt sem sikerült megállapítani, hogy a három épület közül melyiknek területén került elő. Aránylag legnagyobb mértékben a faragott kőanyagot lehet meghatározni, miután ennek nagy részét már Garády jegyzékbe foglalta.

[5] CNH. II. 218, 219, 227, 234. és 235 A. típusok — Lásd: *Huszár L.:* Bud. Rég. XVII. köt. Bp. 1956, 223. — Bár a rétegeknek a pénzleletek segélyével pontosabb, egy évtizedre történő datálása rendszerint nehezen fogadható el, ez esetben további bizonyítékot ad az is, hogy a mélyebben fekvő 7/b. R. — amelyben ilyen zöldmázas edénytípusok már nem fordultak elő — pénzleletei között a legkésőbbi Mátyás-dénárok 1465 utáni típusokban már nem fordultak elő. Ez is arra mutat, hogy a 7. R. szemétanyagát a nyolcvanas években dobták ki. E rétegben Zsigmond—V. László kályhacsempe-töredékek is előfordultak.

[6] *Garády S.:* Arch. Ért. (1932—33) 143.

[7] *Garády,* Mátyás király... 65. kép, 139—140. old.

[8] A gyémánthegy a budai műhely majolika padlótégláin is előfordul. *Bertalan V.-né:* Arch. Ért. (1952) 188.

[9] Lásd Garády VIII. Jelentését a Függelékben.

[10] Ez az egyetlen nyomtatásban megjelent munkája, amely már a II. sz. épület feltárása közben jelent meg, de ásatását még a következő évben is folytatta.

[11] *Garády S.*, Jelentés. 1939. május 1. (Lásd: Függelék.)

[12] Uo.

[13] Uo.

[14] Ezek miatt a mélyebb szintek miatt gondolt Garády arra, hogy az épületnek tulajdonképpen

pincéjét találta meg, s emiatt nem láthatók bejáratok vagy küszöbhelyek. Valójában a kiszedett falhelyekre eshettek ezek, s a kövek újabbkori kibányászása során, amelynek nyomait Garády is észlelte, elsősorban a lépcsők, illetve küszöbkövek jöhettek számításba.

[15] *Garády S.*, Jelentés. 1939. május 1. (Lásd: Függelék.)

[16] *Holl I.:* Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1958, 251. Az első két csempe a Zsigmond-kori IV. csoport első és második típusába tartozik.

[17] Garády S. 124. lt. sz. eredeti felmérésén; felirata: „A J—H_1 felrészben a J pont mellett talált faragott kő rajza."

[18] Gerevich László meghatározása.

[19] *Holl* i. h. 228—251.

[20] 1941. novemberi jelentésében már Garády is lehetségesnek tartja, hogy a II. sz. épület alatt feltárt falak Zsigmond-koriak. (Lásd: Függelék.) A lovagkályha általunk említett csempetöredékei Nyéken sajnos réteghez már nem köthetőek.

[21] Lásd Garády jelentését a Függelékben. A negatív képe és meghatározása: *Holl* i. h. 250.

[22] *Garády S.:* Arch. Ért. (1934) 167—168.

[23] A „királyi kápolna" jellegére vonatkozó bizonyítékokat lásd *Jankovich M.* e kötetben közölt tanulmányában.

I. HOLL

BERICHT ÜBER DIE IM JAHRE 1956 IM GEBIET DER SCHLOSSBAUTEN ZU NYÉK VORGENOMMENEN AUTHENTIFIKATIONSGRABUNGEN

Sándor Garády war von 1931 bis seinem 1944 erfolgten Tod ohne Unterbrechung an der Erforschung des in den Bergen von Buda liegenden Schlosses und Wildgartens zu Nyék tätig. Zuerst gelang es ihm die Kirche und einen Teil des Friedhofs der Siedlung zu erschließen. Danach stieß er auf das mit Nummer I. gemerkte Schloßgebäude, und identifizierte es anhand seiner Funde mit dem im Renaissancestil erbauten Jagdschloß, das laut den Quellen von Matthias und Wladislaw II. errichtet wurde. Zwischen 1938—42 legte Garády den mit Nummer II. angegebenen Schloßbau frei. Seine Forschungsergebnisse wertete er in seinen Artikeln von damals nur ganz kurz ; die Publikation der vollständigen Freilegung ward ihm vom Tod verwehrt. Nachdem die Grabungsnotizien nicht erhalten sind und die genauen Fundumstände des zutagegekommenen Materials größtenteils unbekannt sind, unternahmen wir in 1956 eine kleinere Ausgrabung zwecks Authentisierung. Wir bezweckten damit einerseits eine Ergänzung der Beobachtungen Garádys, andererseits wollten wir aber auch feststellen, zu welchem Maß die in der unmittelbaren Umgebung der Bauten geführten Ausgrabungen die Kulturschichten erschöpft hatten.

Schloßbau Nr. I.

Im Verlauf der Authentifikationsgrabungen zogen wir einen Sondiergraben vor der Südfassade des mit Nummer I. angegebenen Ostbaus (Abb. 2.). Aus den Schichtungen stellte sich heraus, daß in der nächsten Umgebung des Gebäudes die mittelalterliche Schicht erschlossen ist und die gegenwärtige Schicht stellenweise bereits tiefer liegt als die des Mittelalters. Eine frühere Kulturschicht fanden wir hier nicht vor.

Mit dem in der ganzen Breite des unter Nr. VII. angegebenen Raumes gezogenen Sondiergraben begaben wir uns unter das auch heute erhaltene unberührte Fußbodenniveau. Sein Belag besteht aus unglasierten rhombusförmigen Ziegeln von der Größe von 19 × 19 cm. Ähnliche, jedoch glasierte Stücke, hat Garády in der Aufschüttung in großer Menge gefunden. Letztere gehörten zum Fußbodenbelag der Obergeschoßräume. Die unter dem Fußboden freigelegte und mit Ziegelschutt gemengte Lehmschicht (1. Schicht) enthielt Fragmente von mittelalterlichen Mauerziegeln, spätmittelalterlichen Topfscherben und den Scherben eines innen grünglasierten, außen aber mit weißer Engobe überzogenen Napfes. Aus dem oberen Teil der 2. Schichte kam ein ebensolcher glasierter Scherben samt einigen Tierknochen zum Vorschein.

Auch unter dem Laubengang an der NW-Seite des Gebäudes zogen wir einen Sondiergraben. Die frühere Ausgrabung war auch hier nur bis zum ursprünglichen Fußbodenniveau vorgedrungen, das den Beobachtungen Garádys entsprechend mit weißen Stein- und roten Marmorplatten bedeckt war. Unter der Mörtelschicht des Fußbodens erstreckt sich eine Waldhumusschicht (1. Schicht), in ihr fanden wir ein hellgrün glasiertes Scherbenfragment, weiters einen Gefäßscherben, der innen gelbglasiert war und aus dem 15. Jahrhundert stammt, endlich zu dem im vorigen Graben gefundenen Typus des grünglasierten Napfes gehörendes Randbruchstück. Als frühere Funde lagen außerdem noch ein Napfscherben des 13. Jahrhunderts und das Stück eines Gefäßes aus dem 9. Jahrhunderts mit Kamwellenliniendekor. Die darunter liegende 2. Schichte ist eine fundlose Schichte braunen Waldbodens. Die äußere Laubenmauer ist sichtlich ohne eigene Eingrabung, unmittelbar aus den in den Fundamentgrube der Mauer geworfenen Steinen und dem dazwischen gegossenen Kalk errichtet worden. An der Innenseite des Grundgemäuers legten wir das Bruchstück eines sekundär verwendeten römischen Altarsteines frei. (Abb. 5.)

Während den Grabungen fanden wir nirgends Spuren, die für einen eventuellen Umbau oder Erneuerung der Fußboden gezeugt hätten folglich können wir die spätesten Stücke des kleinzähligen Fundamaterials zur Zeitbestimmung des Baubeginns verwenden. Unter der Fragmenten sind die außen mit weißer Engobe überzogenen, innen grünglasierten Napfscherben, die in der Schichte 1—2. des Raumes Nr-VII. und in der ersten Schichte unter der Laube lagen, die zeitlich jüngsten. Charakteristische Exemplare dieses Gefäßtypus kennen wir aus den Ausgrabungen des Burgpalastes von Buda bereits sehr gut ; hinsichtlich der Datierung können jene Scherbenfragmente, die sich im Hof neben der Kapelle des Palastes in der 7. Schichte zusammen mit einem reichen Münzfund aus der Zeit der Könige Sigismund-Matthias eingefunden haben für uns in Betracht kommen. Die zeitlich spätesten 11 Stück Matthias-Denare dieser Fundstelle stammen aus der Zeit zwischen 1461—1481. Auf Grund dieser Zeitbestimmung hat sich also die Ansicht Sándor Garádys über die Zeit des Baubeginns auch von archäologischer Seite als richtig erwiesen. Der Stil der Renaissanceschnitzwerken

nämlich, die er in überreicher Menge im Bereich des Gebäudes gefunden hat, ferner die Beobachtung, daß spätgotisches Material gänzlich fehlte, ließen ihn den Baubeginn in die Jahre von 1480 ansetzen.

Noch ein anderes Relief verbindet den Bau des Schlosses Nr. I. mit dem Namen des Matthias Corvinus. Es handelt sich von einem Relief im Renaissancestil dessen figürlicher Teil vielleicht eine Hirtenszene darstellen soll und dessen untere Zone Embleme aufweist wie: Faß, Diamantberg und Erntekranz, Embleme, die in den Bänden der Corvina ebenfalls vorkommen und als neapolitanische königliche Embleme nach der Vermählung des Königs mit Beatrix (1476) in Gebrauch genommen wurden. Der Bau des Schlosses wurde auch nach dem Tod des Matthias fortgesetzt. Es dürfte zu spät in Angriff genommen worden sein, um noch zu Matthias' Lebzeiten vollendet zu werden. Der Nachfolger, Wladislaw II, hielt es auch da wichtig, den Bau an seinen Namen zu knüpfen. Die von Garády an diesem Ort gefundenen vier Jagellonenwappen, in zwei Fällen mit dem ungarischen Wappen vereint, in zweien aber selbständig vorkommend, sind die Bestätigungen.

Unter den letzteren gehört eines zu einer Wappenreihe, deren einzelne Stücke an den Trennungsgliedern einer Renaissancebalustrade vorkommen (Balken, Doppelkreuz, Adler der Jagellonen). Dadurch wird es begreiflich, daß von den zeitgenössischen Quellen Bonfini noch von Matthias, Bischof Miklós Oláh aber bereits von Wladislaw als dem Bauherrn des Jagdschlosses von Nyék spricht. (Abb. 6—8).

Von den von Garády ausgegrabenen Kleinfunden können heute nur mehr einige wenige mit dem Bau Nr. I. in Verbindung gebracht werden. Der rote irdene Trinkbecher, die innen grünglasierten Töpfe, ein wiener graphitierter Topf und eine grünglasierte Kachel mit Schnurverzierung an der Ecke können den Produkten vom Ende des 15., Anfang des 16. Jahrhunderts beigestellt werden.

Schloßbau Nr. II.

Im Forschungsgraben, den wir in vertikaler Richtung auf die SW-Fassade des Gebäudes Nr. II. gezogen haben, stießen wir weder vor dem Gebäude selbst, noch unter dem Laubengang auf zeitbestimmende Funde. Auch in der Tiefe unter dem Grundgemäuer erstreckt sich eine gemischte Walbodenschichte. Keine Spur mehr war da erhalten von den ursprünglichen Schichtungen, noch von den in den Berichten Garádys erwähnten Schichten und Brandschichten. Es dürften demnach — und die Berichte Garádys lassen diese Vermutung naheliegend erscheinen — die Kulturschichten bei diesem Gebäude während der Freilegung beinahe überall aufgebrochen, und im Lauf der Mauerkonservierungen zuerst die Senkung des Geländes, sodann seine neue Aufschüttung durchgeführt worden sein. Hier können wir also die chronologischen Fragen nur mit Hilfe der Angaben in den Berichten Garádys (die wir im Anhang unseres Berichtes bringen) und seiner originalen Vermessungsskizzen klären.

Garády deutet in seinen Berichten und in seiner Zusammenfassung von 1941 des öfteren an, daß das Gebäude II. mehrere Perioden aufweist bzw. dreimal abgebrannt ist. Er nahm an, daß das unter dem Gebäude und zum Teil vor der NO-Seite hinziehende in Lehm gelegte Mauerzug das früheste Gemäuer wäre. Das Gebäude Nr. II. selbst hätte in seiner ersten Periode nur aus den Hauptmauern und dem umlaufenden Laubengang bestanden, während die Innenwände, die ihn in sieben Räume aufteilen, der letzten Periode angehört hätten. Diese Schlußfolgerungen zog Garády aus den Spuren von vier verschieden tiefen Fußbodenniveaus und von drei übereinandergelagerten Brandschichten, die alle innerhalb des Gebäudes zu finden waren (Abb. 12).

Dieser Meinung können wir nicht beistimmen, denn wir sind der Ansicht, daß — abgesehen von dem in Lehm gelegten und tatsächlich einer früheren Bauperiode angehörenden Mauerpartie — das Gebäude während einer einzigen Bauperiode errichtet wurde: der Grundriß läßt auf keinen Umbau größeren Umfangs schließen, das Stein- und Mörtelmaterial der Mauern verrät auch gemäß den Beobachtungen Garádys einen einheitlichen Charakter und ist mit dem des Gebäudes Nr. I. identisch. Die höhere Grundierung der Teilungswände im Inneren und das Fehlen der Mauerverbände deuten nur darauf — und dies nahm übrigens auch Garády an —, daß sie keine allzu große Belastung zu tragen hatten. Von den Fußbodenniveaus liegt das Niveau der inneren Räume am höchsten (190,63 m ü. d. M.) (vergl. Schnitt der Räume VI. VII. Abb. 12; diese Höhe fand Garády nur im letzten Raum); das tieferliegende zweite Niveau (190,10 m ü. d. M.) ist das des umlaufenden Laubenganges (s. die Schnitte m_3 und m_{12}). Garády machte die Beobachtung, daß die Mauerstruktur des äußeren Laubenganges über dieser Niveauhöhe bereits „freigemauert" ist, unter ihr sich also Fundament befindet. Im Fall eines tieferliegenden Gangniveaus wäre nämlich der übergeflossene Mörtel nicht erhalten geblieben. Das dritte Niveau (190,15—190,14 über dem Meeresspiegel) ist mit seinem gelblichweißen, kalkhaltigem Belag, den Garády unter den Räumen IV. und V. gefunden hat, älter als das Gebäude. Dieses Niveau, samt der darüber gelagerten dritten und vierten Brandschicht erstreckt sich auch unter den inneren Teilungswänden (Vgl. Schnitt m_{13}). Ebenfalls zu einer früheren Periode und nicht diesem Gebäude gehörend ist jener unterste (189,71 m ü. d. M.) rosa-

farbige Terrazzoboden, den Garády unter dem Laubengang gefunden hat.

Garádys Fundmaterial war zum größten Teil im Verlauf der Freilegung des II. Gebäudes geborgen worden. Wichtig für die Zeitbestimmung mit bestimmten Schichten verknüpfbar sind folgende Typen :

In der II. Brandschicht und in der darunter befindlichen gelben Lehmschicht : Ofenkacheln der Sigismundszeit mit der Darstellung von Drachen die sich mit ihren Hälsen umschlingen, mit goldgelber, oder olivengrüner Glasur, sowie mit Nixengestalt geschmückte Kacheln aus der Sigismundszeit, olivengrün bzw. grasgrün glasiert (Abb. 13).

Diese Kacheltypen wurden, wie wir dies an anderer Stelle bereits ausgeführt haben (Holl I., Bud. Rég. XVIII. 1958., 251), bereits in der zweiten Hälfte der Regierungszeit Sigismunds, frühestens nach 1408 verfertigt. Das Gebäude II. wurde also nach der Abreißung eines Jagdschlosses der Sigismundszeit an dieser Stelle errichtet. Auch Garádys Beobachtungen sind im Einklang mit unserer Ansicht, er fand nämlich in einer Eckmauer des Gebäudes den Mittelpfosten eines gotischen Fensters in sekundärer Vermauerung (Abb. 14). Dieser kommt aber sowohl im Typus als auch in den Dimensionen mehrmals unter den Steinen der frühen Sigismundischen Epoche im Palast von Buda vor.

Über die genaue Gestalt des abgerissenen Schlosses aus der Sigismundszeit haben wir keine sichere Kenntnis, doch dürften aller Wahrscheinlichkeit nach jene Mauerüberreste damit in Zusammenhang stehen, auf die Garády unter dem Gebäude gestoßen war und deren Maße einen Bau von zumindest 40 m Länge vermuten lassen. In der Ostecke dieses Gemäuers fand Garády in 1940 das sekundär verwendete Fragment eines römischen behauenen Steines (Abb. 15). Nur mittelbar können wir heute die Bauzeit des Schlosses aus der Sigismundszeit bestimmen. Unter den im Baugebiet gefundenen, gegenwärtig aber keiner Schichte mehr zuweisbaren Fundgegenständen kommen Ofenkachelnfragmente der II., IV. und V. Gruppe der Sigismundszeit vor, die dafür zu sprechen scheinen, daß hier zwischen 1387—1408 gebaut worden ist. Die Zimmer wurden fortlaufend mit neueren Öfen versehen und der letzte Ofen zwischen 1423—37 aufgestellt.

Der auf Geheiß des Königs Matthias begonnene Bau von Schloß und Sommerresidenz wurde also an derselben Stelle aufgeführt, wo ehedem ein königliches Jagdschloß gestanden ist, über dessen langgestrecktem Grundriß sich ein leichter Oberbau erhoben hat, der, zieht man die schwachen und dünnen Fundierungsmauern in Betracht, aller Wahrscheinlichkeit nach von hölzerner Konstruktion war.

Im Gebäude II. der Matthiaszeit dürfen wir aus seinem umlaufenden Laubengang und den dünnen, kaum fundierten Mauern einen mit zierlichen, luftigen Gängen und Loggien ausgestatteten Sommerpalast vermuten. Die Innenwände mochten Fachwände gewesen sein, denn Garády konnte noch die Spuren der auf den inneren Teilungswänden aufliegenden Holzbalken und deren mulmige Überreste beobachten. Das Gebäude I. dagegen war in Anbetracht der dicken Mauern, seiner beiden gut fundierten Keller und seinem Treppenhaus ein mit Obergeschoß versehenes, auch für Winteraufenthalt geeignetes Königsschloß mit reicher Renaissanceausstattung. Beide Gebäude gingen während der Türkenherrschaft zugrunde.

Der weiteren Forschung ist es anheimgestellt, Detailfragen der Besiedlungsgeschichte aufzuhellen. Besonders wichtig wäre es die Standorte der einst zum Schloß gehörenden Wirtschaftsgebäude und Werkstätten zu finden. In 1938 fand Garády im Bereich des II. Gebäudes (wahrscheinlich in den unteren Schichten der Sigismundszeit) die Bruchstücke von Ofenkachelnegativen, die also bezeugen, daß nach 1408 eine königliche Werkstatt in der unmittelbaren Umgebung tätig war. (Über die Werkstatt vgl. : Bud. Rég. XVIII. 1958., 250).

Auch Gefäßscherben des 9—10. Jahrhunderts mit Kammwellenlinien und einfachen Wellenlininen verziert lagen in der Erde der von Garády unter der Kirche erschlossenen Gräber mit bescheidenen Beigaben. Diese Überreste einer frühen Kultur lagen neben keramischen Fragmenten, die dem 13—14. Jahrhundert angehörten, also einer Zeit, in der die Kirche noch zu Bestattungszwecken verwendet wurde.

Die königliche Kapelle der Árpádenzeit zu Nyék wurde also an der Stelle einer früheren Siedlung erbaut, als deren Überrest u. a. auch jener in die Erde eingegrabener Herd gilt, der sich unter der Fundierungstiefe des erweiterten Kirchenchors befand (Abb. 16).

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Situationsplan der königlichen Schlösser und der mittelalterlichen Kapelle zu Nyék

Abb. 2. Grundriß des Schlossgebäudes Nr. I. und die Schnitte durch die Sondierungsgräben (F. Horler)

Abb. 3. Sondiergraben unter dem Fußboden von Raum Nr. VII.

Abb. 4. Detail der Ziegelpflasterung des Raumes Nr. VII.

Abb. 5. Grundgemäuer der Laubenwand des Schlossgebäudes Nr. I. mit dem sekundär verbauten römischen Altarsteinfragment

Abb. 6. Bruchstück der Renaissance-Balustrade mit dem Wappen Wladislaws II.

Abb. 7—8. Fragmente in Renaissancestil mit dem Wappen Wladislaws II. geschmückt

Abb. 9—11. Inwändig glasierte Töpfer und roter Trinkbecher aus dem Bereich des Schlossgebäudes I. Ende des 15., Beginn des 16. Jahrhunderts

Abb. 12. Grundriß und Schnitte des Renaissance-Schlossgebäudes Nr. II., nach der Zeichnung Garádys

Abb. 13. Ofenkacheln aus König Sigismunds Schloß zu Nyék

Abb. 14. Gotischer Fensterpfosten aus der Sigismundszeit im Schlossgebäude Nr. II. sekundär vermauert

Abb. 15. Fragment eines römischen Hausteins unter den Steinen der in Lehm gelegten Mauer

Abb. 16. Längsschnitt durch die Kirche zu Nyék (S. Garády)

Abb. 17. Vergoldete Dachverzierungen des Schlossgebäudes Nr. II.

NAGY EMESE

KUTATÁSOK A BUDASZENTLŐRINCI PÁLOS KOLOSTOR TERÜLETÉN

A budaszentlőrinci pálos kolostor, mint az összes középkori pálos kolostorok anyakolostora és központja mind történeti, mind művészeti szempontból egyike fővárosunk legjelentékenyebb középkori emlékeinek.[1] Az 1300 és 1304 között alapított s a török alatt elpusztult kolostor romjai a XVIII. század vége felé még magasan fennállottak, de a múlt század húszas éveiben már alig találtak rá az azóta lepusztult és elhordott falakra.

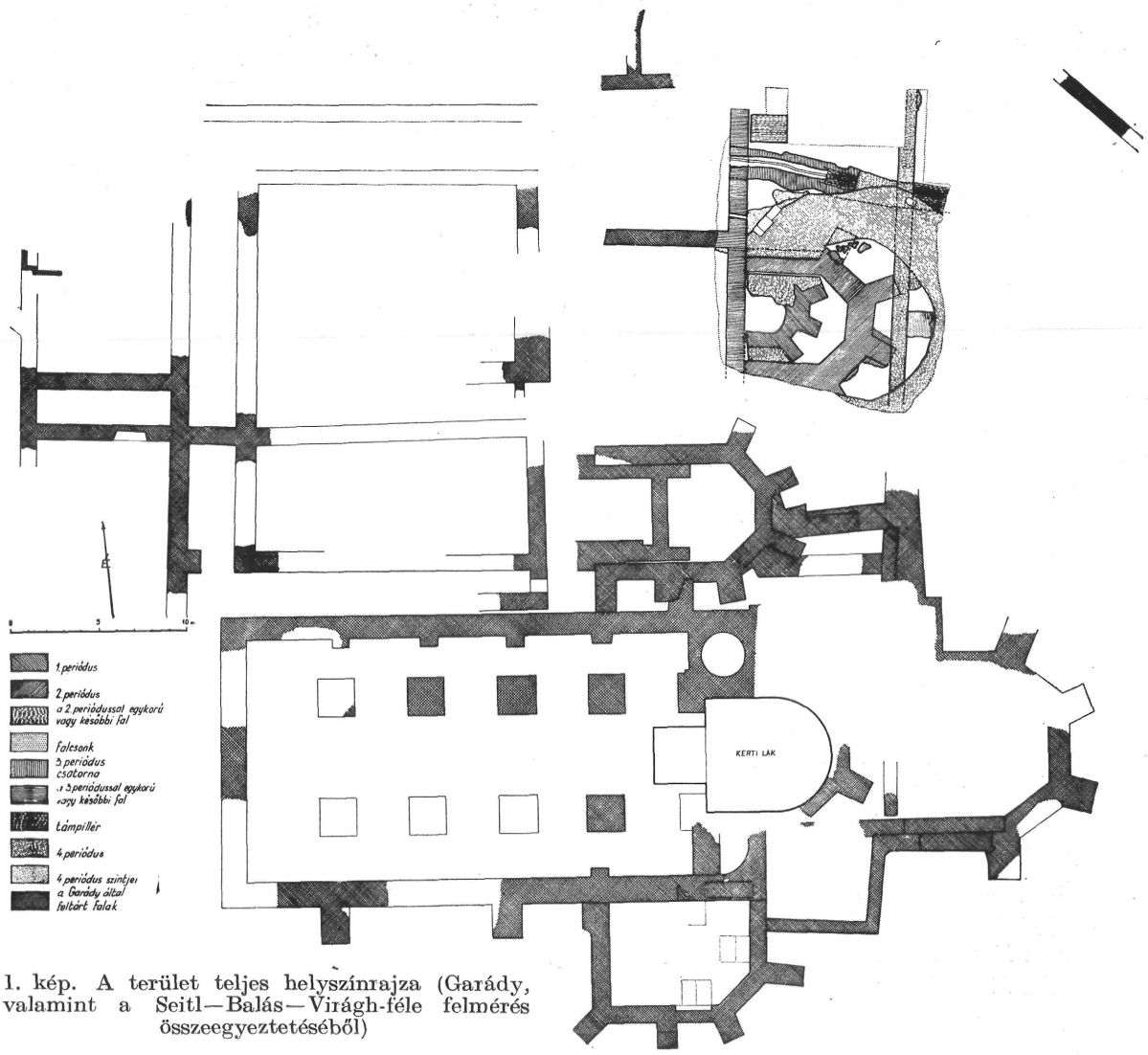
A kolostor területén több ízben folytak ásatások. 1847-ben Henszlmann Imre és Bugát Pál, 1934-ben Garády Sándor, 1949-ben pedig Gerevich László és Zolnay László végzett itt kutatásokat. E kutatások folyamán bizonyos mértékig kirajzolódott a kolostor alaprajza. A templom két határozottan elkülöníthető építési periódusra oszlott. A kolostorépület alapfalai már kevésbé pontosan bontakoztak ki.[2] Ez ásatások alkalmával készült felmérési rajzok és meglehetősen gyér ásatási adatok azonban korántsem oldanak meg minden, a kolostor építéstörténetével kapcsolatosan felmerült problémát. Még a részleteiben aránylag legjobban feltárt templom területén is akadnak bizonytalanságok mind építészeti, mind pedig kronológiai szempontból, nem beszélve a kolostorról, ahol — úgy tűnik — Garády az általa kiásott rövid falszakaszok összekötéséből rekonstruált alaprajzon különböző korú s feltehetően eredetileg össze nem függő falrészleteket is összekapcsolt bizonyos esetekben, s ebből több helyen alaprajzi problémák adódnak. Másutt az egyes összefüggő egységeken belül jelentkező, feltétlenül korábbi falak utalnak arra, hogy egy alaposabb kutatás az átépítések egész sorát tudná kimutatni az épületkomplexumon belül.

Az átépítések s a különféle alaprajzi variációk lehetőségét az 1958 októberében végzett kisebb kutatás a legnagyobb mértékben alátámasztotta.

Az ásatás elsődleges célja a templom szentélyétől északi irányban elhelyezkedő sokszögű épületalap s a tőle északra az 1949-ben feltárt két kisebb csatornaszakasz összefüggéseinek vizsgálata volt (1. kép). Az ekkor készült ásatási felvételi rajz alapján a csatorna kiásatlan folytatásának ugyanis a sokszögű építmény északi fele alatt kellett elhaladnia, s amennyiben a csatorna és az ismeretlen rendeltetésű épületalapozás között konkrétan értékelhető összefüggés lett volna, talán pontosabb képet alakíthattunk volna ki magáról a sokszögű épületalapról is. Sajnos, ez utóbbi feltételezésünk nem volt helyes ; mint az ásatások folyamán bebizonyosodott, a csatornának az épületalaphoz semmiféle köze nem volt. Más szempontból azonban érdekes megfigyeléseket tehettünk, amennyiben kiderült, hogy a kolostornak ezen az aránylag igen kis területén legalább négy különböző építési periódussal kell számolnunk, ezek további folytatásait vizsgálva, később fényt deríthetünk a kolostoron belül egyebütt kimutatható, egyelőre minden összefüggés nélküli korábbi falak kapcsolataira s így az épület sorozatos alaprajzai változásaira is.

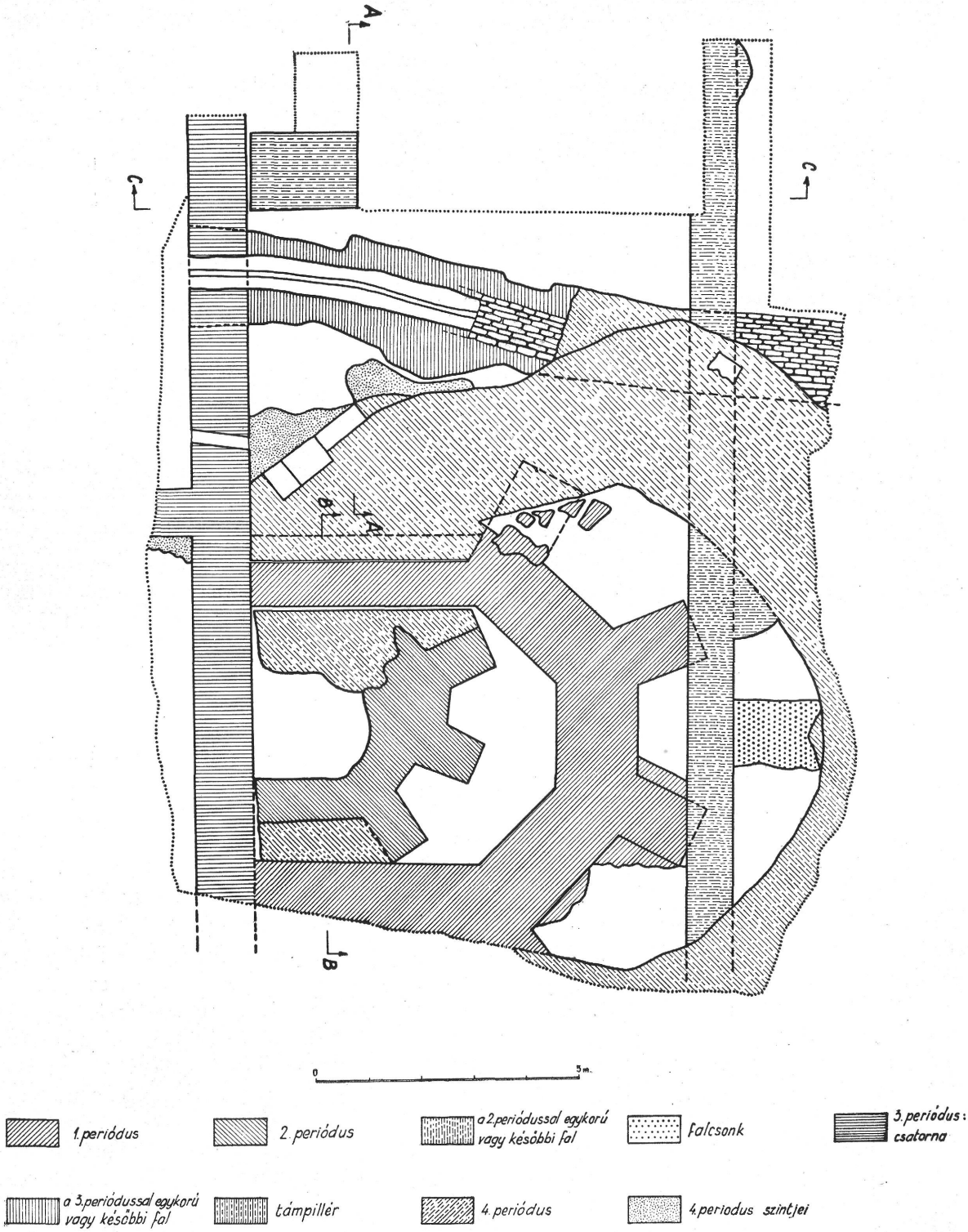
Az ez évi ásatásokról a következőket mondhatjuk el :

A templom szentélyétől északra, kissé távolabb állott az a sokszögű alaprajzú építmény, melynek belsejét és falfelületeit teljesen feltárták 1949-ben, kívül azonban csak egy-egy pontját kutatták meg. Ez épületet Garády — közel négyméteres falvastagsága alapján — toronynak, Gerevich és Zolnay pedig talán a Szent Lőrinc-hamvait magábafoglaló kápolnának tartotta. Ehhez a nyugati oldalon széles fal csatlakozik, később hozzáépített támpillérrel. Ez alatt a fal alatt, ill. részben ebbe belevágódva fut a csatorna a sokszögű építmény északi széle alá, ahol az utóbbi alapozása mintegy körülöleli és rátámaszkodik a részben téglával, részben keskeny kövekkel bol-

1. kép. A terület teljes helyszínrajza (Garády, valamint a Seitl—Balás—Virágh-féle felmérés összeegyeztetéséből)

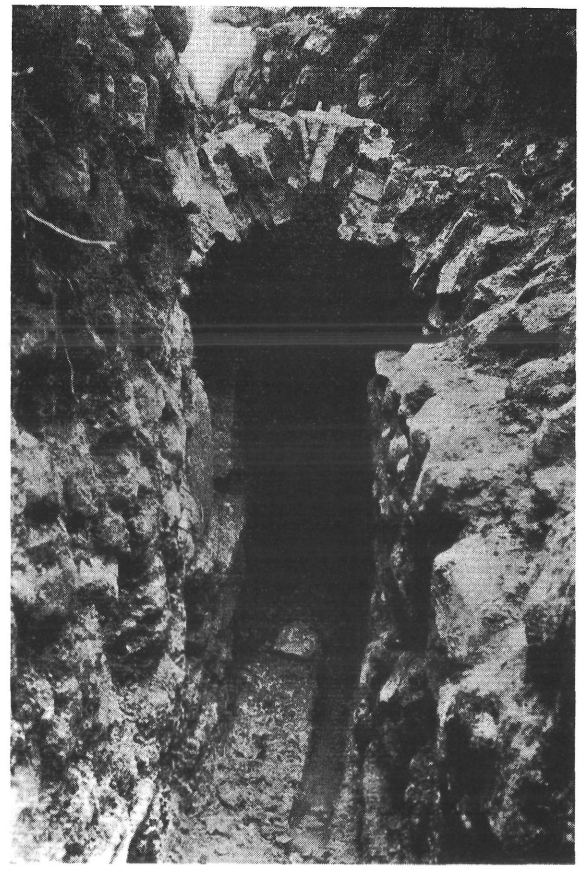
tozott csatornára, bizonyítva, hogy a csatorna a sokszögű építmény emelésekor már itt haladt (2—3. kép). A sokszögű épület belsejében már a korábbi ásatások felszínre hoztak egy egyenes, valamint több, első pillanatra szabálytalan elrendezésűnek tűnő falat, amelyek rendeltetése és esetleges összefüggései ismeretlenek voltak. A jelenlegi ásatások folyamán megtisztítottuk újra nagyjából az építmény belsejében levő falakat, megkutattuk alaposan a sokszögű építmény és az annak nyugati oldalán futó széles fal felületét, és kutatóárkot húztunk az építmény belsejében levő egyenes fal külső, északi folytatásában. Ez utóbbi árok szélén mutatkozott az építmény belsejében levő fal folytatása, amelyről így kimutatható volt, hogy a sokszögű építménynél korábbi s annak emelésekor már minden funkciója megszűnt (2. kép). (A Henszlmann-féle alaprajz feltehetően e fal északi folytatását tünteti fel szaggatott vonalakkal, de nem jelöl semmiféle periódus-különbségeket a falak között). Ami a csatorna és e fal egymáshoz való viszonyát illeti : a csatorna áthalad e fal alatt, úgyhogy a fal alatti szakaszon magassága csökken, ugyanitt a téglaboltozat helyét három, szorosan egymás mellé helyezett kőív foglalja el, s a fal külső széle mellett újra felmagasodó téglaboltozat majdnemhogy nekitámaszkodik a fal oldalának (4—5. kép). Mindez arra mutat, hogy a csatorna a fal felépítése után került mai helyére, tehát a korábbi fal és a későbbi sokszögű építmény közötti időben készült. Ezzel szemben a sokszögű építményből nyugatra futó fal alapozásába bevágódva látszanak a befalazott csatornaboltozat nyomai, amelyek, az előbbivel ellentétben, mutatják, hogy ez a fal vagy későbbi, vagy legalábbis egyidejű a csatornával.

2. kép. Az 1958. évi ásatási terület helyszínrajza (Seitl—Balás—Virágh)

3. kép. Az ásatási terület nyugat felől nézve: a csatorna, a sokszögű építmény és a két észak—déli irányú fal

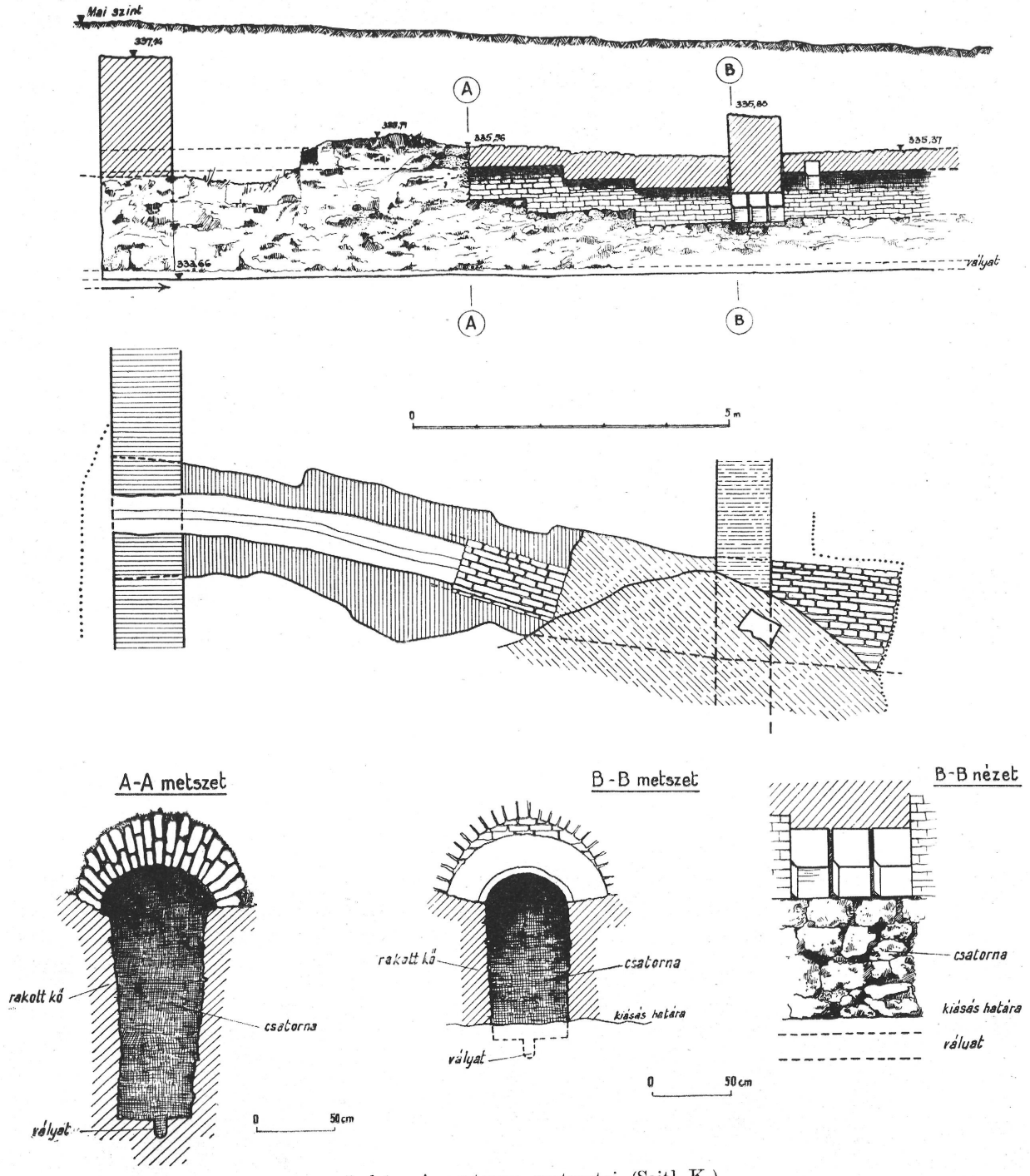

4. kép. A csatorna

Az ásatások folyamán alaposan letisztítottuk a sokszögű építmény és a hozzá nyugatról csatlakozó fal felületeit is. Ennek eredményeképpen a nyugati fal felületén előkerült egy kis keskeny, négyszögű keresztmetszetű, téglával bélelt csatorna, amelynek folytatását valószínűleg a sokszögű építmény emelésekor bontották el : a nyugati fal tehát korábbi a sokszögű építménynél.

Ugyancsak az itt végzett tisztítási munkák alapján oldódott meg a sokszögű építmény belsejében levő, ismeretlen rendeltetésű falak kérdése is. Az egyik, tompaszögben törő és a szögletekhez kívülről csatlakozó falnyúlványokkal ellátott fal eddig is nagyon emlékeztetett egy kisméretű, gótikus templomapszis részletére (6. kép). Most a tisztítás folyamán megtaláltuk azokat a sokszögű építmény falába befalazott, attól világosan és élesen elváló egyenes falszakaszokat, amelyek közvetlen folytatását alkotják az előbb említett apszisnak s együttesen kisméretű szentélyt alakítanak ki (2, 7—8. kép). Ennek az apszisnak egyik támpillér-csücske belevágódik a sokszögű építmény belsejében talált, s kívül északi irányban továbbfutó, már említett egyenes falba : ebből következtethetően az apszis vagy korábbi, vagy legfeljebb egyidős lehet ezzel az egyenes fallal.

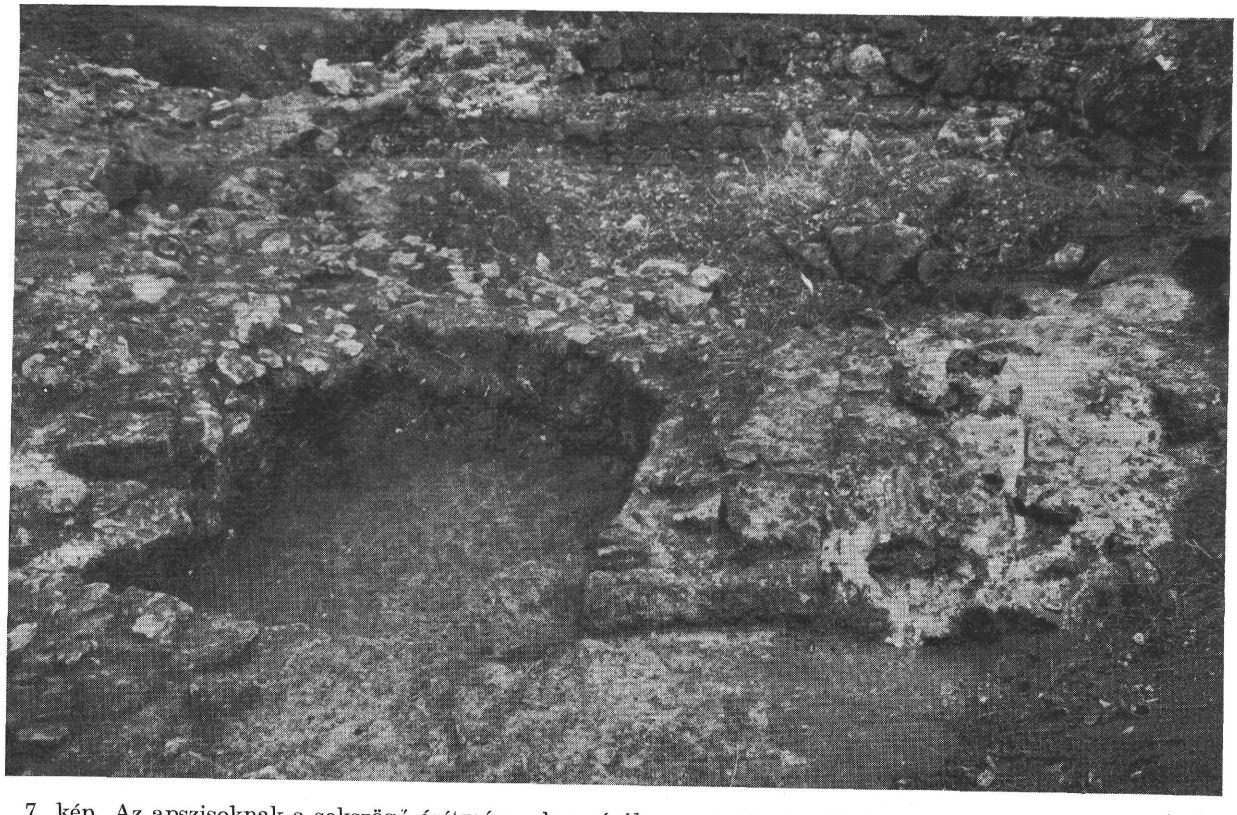
Az előbbiekben említett apszis belsejében további falrészletek is mutatkoztak, amelyekről a kutatások folyamán ugyancsak az derült ki, hogy egy, az előbbinél kisebb, még korábbi apszis maradványai. Ennek is megtaláltuk a sokszögű záródáshoz vezető egyenes oldalfalát a kerek építmény falában, de csak a déli oldalon (7. kép), az északin a kerek építmény falazókövei elfedik a korábbi falelválást, amelyet kis bontással valószínűleg meg is találhattunk volna. Mivel azonban a további összefüggések vizsgálatára anyagi fedezet híján nem kerülhetett volna sor, itt sem akartunk semmiféle bontást végezni. A két egymásba épült apszis tengelyei nem esnek egyvonalba, a belső kissé északra tolódik. A kisebb belső apszis belsejét a sokszögű építmény alapozásakor nem falazták ki teljesen, egyik része csak földdel volt betöltve. Az innen kikerült földtöltésből XIII—XIV. századi kerámia került elő. A két kis apszis déli oldalfalai közötti űrt

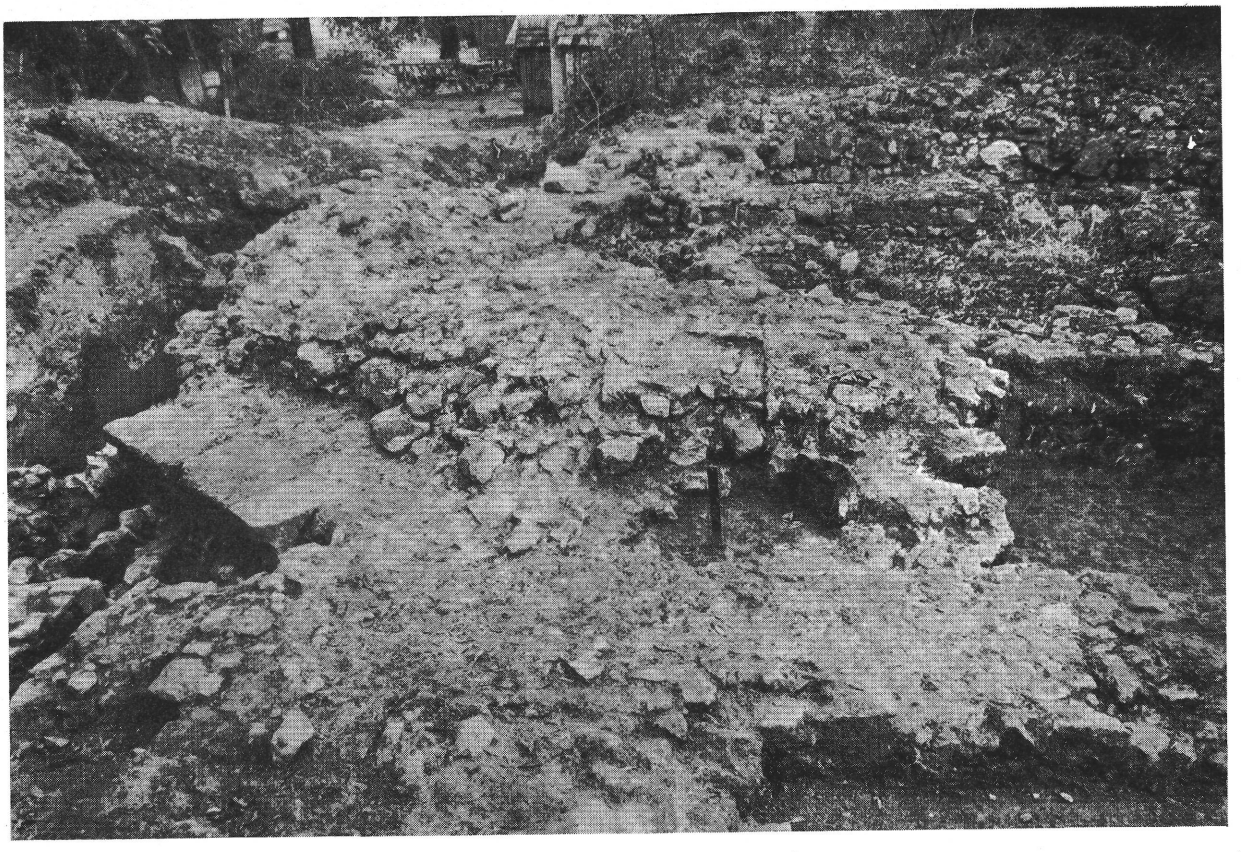
5. kép. A csatorna metszetei (Seitl K.)

6. kép. A sokszögű építmény belsejében levő külső kápolnaapszis és egyenes fal

7. kép. Az apszisoknak a sokszögű építmény alapozásában mutatkozó déli oldalfalai, a közöttük levő befalazásban a másodlagosan beépített XIV. sz.-i bordaindítással

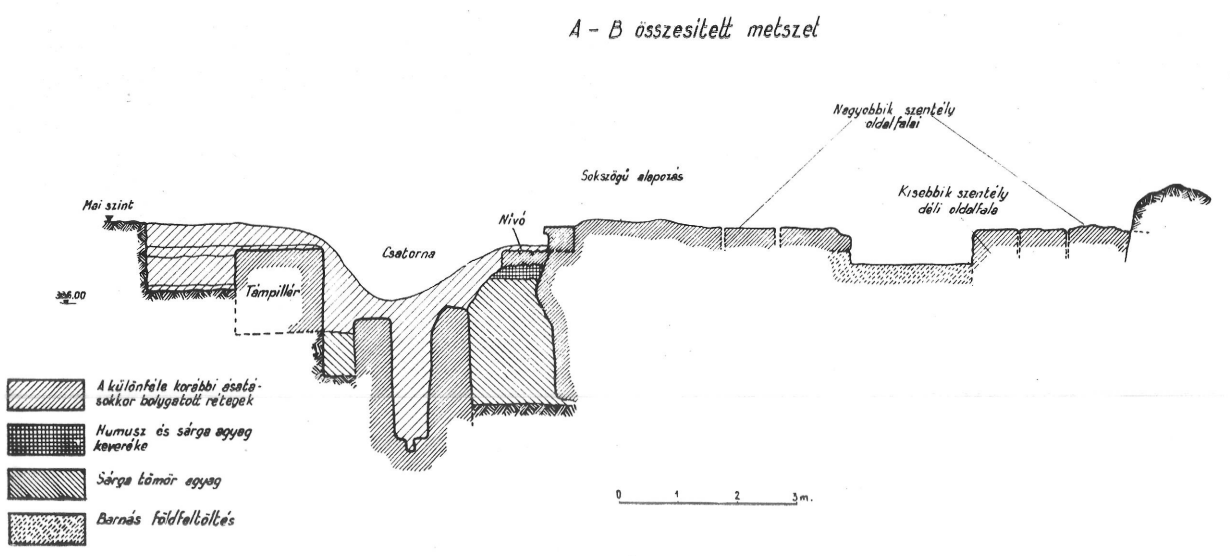

8. kép. A külső apszis északi oldalfala a sokszögű építmény alapozásában

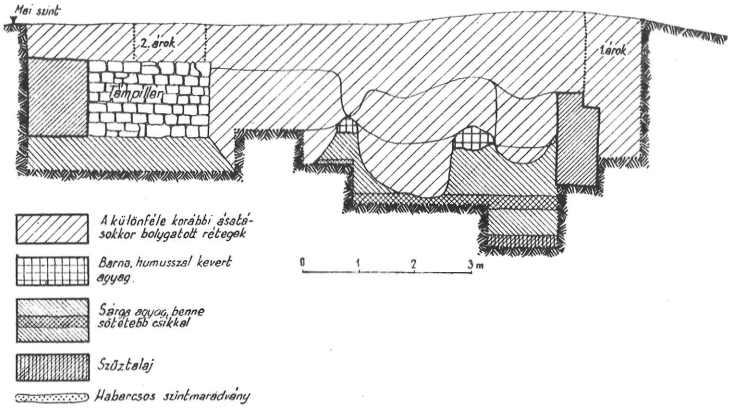
ellenben kifalazták a sokszögű építmény alapozásakor. E kifalazásban megtaláltuk másodlagosan befalazva az egyik, időközben lebontott vagy átalakított épület XIV. századinak tűnő bordaindítását (7. kép). Az apszisokat kb. a diadalívnek megfelelő magasságban vágja el a sokszögű építménytől nyugatra eső, támpilléres fal, amelyben, a jelek szerint, kisebb kutatások árán egy elkövetkező ásatás alkalmával rábukkanhatunk a diadalív nyomaira is. Pillanatnyilag, sajnos, sem ennek alaposabb átvizsgálására, sem pedig a további nyugati irányú összefüggések feltárására nem volt lehetőségünk, de épp. mivel a szóban forgó csatlakozó területen soha semmiféle korábbi kutatás nem folyt, remélhetjük, hogy a további összefüggéseket megvilágító falak jó korhatározó leletanyag kíséretében kerülnek majd elő.

Ami az előbbiekben említett, különböző korú falak és a hozzájuk tartozó szintek egymáshoz való viszonyát illeti: a két egymásba épített apszis padlószintjeit egyelőre nem ismerjük. A nagyobbik apszis belsejében az 1949. évi ásatásnál ugyan mutatkozott valamiféle habarcsos szint-szerű réteg, amelynek nyomai ma már alig-alig találhatóak meg, de ez a külső kis szentély eredeti padlószintje nem lehet, mert mélyebben fekszik a benne előkerült belső apszismaradvány felszínénél. A két apszisfal jelenlegi magassága azonos, így mind a külső apszis, mind pedig a sokszögű építmény belső, időközben elpusztult padlószintjének magasabban kellett ezeknél lennie. A sokszögű építményhez tartozó külső, durva, nagyköves szintalapozás nyomait találtuk meg az építmény in situ álló, faragott lábazati köve alatt, ott, ahol ez a hozzá csatlakozó nyugati, támpilléres fallal találkozik. Hasonló nagyköves szint mutatkozik e fal nyugati oldalán is, egymagasságban a mai falfelülettel. Mindez arra mutat, hogy a sokszögű építmény emelésekor a nyugati fal mai felszíne egybeesett az akkori szinttel s a sokszögű építmény a minden valószínűség szerint itt lévő bejáraton keresztül volt megközelíthető.

Összefoglalva az előbbiekben elmondottakat, látjuk, hogy e kis területen minimálisan négy különféle építési periódus mutatkozott: *1.* a belső kis apszis, *2.* a külső kis apszis; ezzel vagy egyidejű, vagy későbbi a sokszögű építmény belsejéből kiinduló egyenes fal, *3.* csatorna, amely vagy

9. kép. É—D irányú metszetrajz (Nagy E.—Seitl K.)

10. kép. K—Ny irányú metszetrajz (Nagy E.)

egyidőben, vagy korábban készült a sokszögű építményhez nyugatról csatlakozó egyenes falnál, 4. a sokszögű építmény. Ezek a különféle építési periódusok arra figyelmeztetnek, hogy a jövőben — eltérően az eddigiektől — milyen fontos szerepet kell tulajdonítanunk e gyakran átépített területen a különböző periódusok vizsgálatának és szétválasztásának. Ez természetesen csak az egész terület szisztematikus feltárása alapján képzelhető el.

Ami a sokszögű építmény rendeltetését illeti: erre az ásatás, sajnos, pontos feleletet ez idén sem tudott mondani.

Az a tény azonban, hogy belsejében két kis kápolnaapszis került elő s hogy a középkorban előzőleg megszentelt helyekre később lehetőleg nem emeltek profán rendeltetésű épületeket, lehetővé teszi azt a Gerevich—Zolnay-féle feltételezést, amely szerint a Szent Pál-ereklyék befogadására szolgáló díszes, talán — vastag falait tekintetbe véve — toronyszerű épület lett volna, bár adataink szerint Szent Pál vörösmárvány koporsójának egy kisebb töredékét Henszlmanék a kerek építmény és a kolostortemplom szentélye közé eső kis kápolnában találták meg.

[1] Bp. II. ker. Budakeszi út 93., 10.897. hrsz

[2] A budaszentlőrinci pálos kolostorra vonatkozó fontosabb művek jegyzéke: *[Jankovich M.]*, A budai várban talált régi gazdag sírboltról... Tudományos Gyűjtemény (1827) 48—49. — *Érdy J.*, Hazai műrégiség. Családi Lapok (1852) 281—284. — *Zákonyi M.*, A Buda melletti Szent-Lőrinc pálos kolostor története. Századok (1911). — *Garády S.*, A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos kolostor. Tanulmányok Budapest múltjából. III. köt. Bp. 1934, 145—156. — Uő., A Budapest Székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése, 1931—1941. 2. A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos templom és kolostor. Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 173—182.

E. NAGY

FORSCHUNGEN IM GEBIET DES PAULINERKLOSTERS VON BUDASZENTLŐRINC

Das in den Jahren 1847, 1934 und 1949 zum Teil erschlossene Paulinerkloster von Budaszentlőrinc ist eines der interessantesten mittelalterlichen Baudenkmäler Budapests. Obwohl die bisherigen Ausgrabungen die Kirche und mehrere Teile des Klostergebäudes freigelegt haben, bleiben der weiteren Forschung noch viele Probleme zu lösen.

Der Zweck der Ausgrabungen von 1952 war, jene Beziehungen bzw. Zusammenhänge aufzudecken, die mutmaßlich bestanden zwischen dem nördlich des Chors der Klosterkirche liegenden Bauwerkfundament mit vieleckigem Grundriß und 4 m. dicken Mauern, dessen Bestimmung wir noch nicht ermitteln konnten, und den Kanalabschnitten, die wir in 1949 weiter im Norden gefunden haben. Während der Grabungen stellte es sich heraus, daß der Kanal und das vieleckige Bauwerk in gar keinem näheren Zusammenhang standen und daß letzterer einer späteren Zeit angehört als der Kanal.

Während der Grabungsarbeiten fanden wir im Fundament des vieleckigen Baues eingemauert die Fortsetzung jener in 1949 im Inneren des Baues freigelegten Mauerzüge, deren Bestimmung nicht ermittelt werden konnte. Sie ergaben zusammen die Umrißlinien von zwei ineinanderliegenden kleinen gotischen Apsiden. Innerhalb dieses engen Gebiets sind also zumindest 4 Bauperioden nachweisbar: 1. die innere kleine Apsis, 2. die äußere kleine Apsis, 3. der Kanal und die Mauer mit Stützpfeiler, die das gegenwärtig erschlossene Gebiet gegen Westen begrenzt, 4. das Fundament mit vieleckigem Grundriss.

Die Erfahrungen der Ausgrabungen dieses Jahres lehren, daß wir die Untersuchung der verschiedenen Perioden auf das ganze Klostergebiet also auch auf die bereits freigelegten, bisher aber aus solchem Gesichtspunkt unbeachtet gelassenen Partien, auszudehnen haben. Man sieht nämlich aus den Ausgrabungen dieses Jahres — doch auch aus einigen früher ausgegrabenen Mauerresten —, daß die Grundrißeinteilung des Klosters im Lauf seiner an die 250 Jahre dauernden Benützung als solches mehrfachen Änderungen unterworfen wurde.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Vollständiger Situationsplan des Gebietes (aus der Vergleichung der Vermessungen von Garády und Seitl – Balás – Virágh)
Abb. 2. Situationsplan des Grabungsgebietes. Ausgrabung 1958 (Seitl – Balás – Virágh)
Abb. 3. Grabungsgebiet vom Westen gesehen: Die Beziehungen des Kanals, des vieleckigen Bauwerks und des NS-Mauerzuges
Abb. 4. Der Kanal
Abb. 5. Schnitte durch den Kanal (K. Seitl)
Abb. 6. Die äußere Kapellenapsis im Inneren des vieleckigen Bauwerks und die gerade Mauer
Abb. 7. Die südlichen Seitenmauern der Apsiden im Grundgemäuer des vieleckigen Bauwerks, zwischen ihnen der sekundär vermauerte Rippenanfang aus dem 14. Jahrhundert
Abb. 8. Nordwand der äußeren Apsis im Grundgemäuer des vieleckigen Bauwerks
Abb. 9. Durchschnittriß in NS-Richtung (E. Nagy – K. Seitl)
Abb. 10. Durchschnittriß in OW-Richtung (E. Nagy)

A BUDAI VÁR HÁZAINAK 1957. ÉVI MŰEMLÉKI KUTATÁSAI

A műemlékvédelem elvi szempontjai a kikristályosodás útján haladnak. A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai ezt a fejlettebb folyamatot jól tükrözték vissza.

A Középülettervező Vállalat, Budapest Főváros Tanácsa VB Műemléki Osztálya, az I. ker. Tanács Házkezelési Igazgatóság Műemléki Osztálya lehetővé tették az 1958. évi építkezési munkálatok előtt a Várnegyed házainak előzetes kutatásait.

A Várnegyed lakóházainak sortatarozásával kapcsolatban elvégeztük a régészeti feltárásokat, amelyek dokumentációi nélkülözhetetlen alapot nyújtanak a tervezőknek. Az 1957-ben végzett kutatások folytatásai az eddigi feltárásoknak.

A Budapesti Történeti Múzeum megbízatása 36 ház feltárására terjedt ki. Sajnos e kutatások nem feleltek meg mindig a teljesség követelményeinek. A házak lakottsága és egyéb körülmények nehezítették meg munkánkat. Az elért eredmények gyakran további kutatásokat igényelnek még. Új eredményeinket összevetve az eddigi adatokkal, jelentős mértékben gyarapítottuk a Várnegyedre vonatkozó ismereteinket.

A feltárt építészeti részletek legtöbbször önmagukat magyarázzák. Ezen emlékek gyakori megjelentetése felidézi az egykori városképet, egyben építészeti összefüggéseket is érzékeltet.

Több esetben munkánk eredményeképpen nemcsak a középkori építészeti emlékeket tudtuk rekonstruálni, hanem egyéb településtörténeti adatokat is kaptunk. Ezek főleg a Haüy-féle térkép használhatóságát támasztották alá. Azonban a feltárt alaprajzok egy-két helyen eltérnek a térkép ábrázolásaitól. Ez arra enged következtetni, hogy a térkép szerzője már nem mérhette ezeket az alakzati formákat, vagy térképének nagy méretaránya bizonyos mérvű összevonásokat tett szükségessé. Bizonyosra vehető azonban, hogy a XIII. századi lakónegyed mellékutcahálózatát később megváltoztatták.

A főutcák tengelyvonala és a háztömbök megmaradtak, annak ellenére, hogy a külső bástyafalakat átépítették. Eredményeink azt mutatják, hogy a forrásanyag értékelésénél (határjárások, birtoklási viszonyok stb.) főleg a XV—XVII. századi állapotok rögzítésére a Haüy-térkép szolgálhat alapul.

A kutatások a fentiek mellett fényt vetettek egyes esetekben a Vár lüktető kereskedelmi életére is. Az újonnan előkerült, feltehetőleg műhelyekhez, boltokhoz tartozó ablaknyílás keretkő maradványok szaporítják az eddig feltártak sorát. A középkori homlokzatokon félköríves ablakok mellett kisebb ajtónyílásokat is találtunk, amelyek valószínűleg műhelybejárók voltak. A fellelt sarokarmírozások azt mutatják, hogy a Várra nagyobb mértékben volt jellemző a középkori fogazott utcavonal, mint azt eddigi adataink mutatták.

A felszínre került építészeti részletek formavilága a XIV—XV. századra tehető. Feltehetőleg a korábbi település nyomait tártuk fel az Úri utca 19. sz. ház udvarában. E falmaradványok további kutatása lényeges adatokat szolgáltat az oly fontos XIV. század előtti település megvilágításához. A XIII. század derekán épült templomok mellett telepítések alakultak, amelyek később átépítéseknek, majd pusztulásnak estek áldozatul. Ennek több bizonyítéka is van, pl. az Úri utca 19, Úri utca 41. stb. sz. házak feltárt falmaradványaiban. A XIII—XIV. századi település viszonyait csak nagyobb kutatómunkával lehetne megismerni. Ezeknek a feltárásoknak szinte utolsó lehetősége most adódik, mivel a Várnegyed teljes újjáépítése hosszú időre lezárja

az ez irányú tevékenységeket. Lényeges lenne ezért a mélypincék, a pincékhez közvetlenül csatlakozó falak, továbbá a pinceszintek megnyitása és a városkutak feltárása, mert ezek sok új adatot szolgáltatnának a korai települések történetéhez.

Igen érdekes a barokk házak átépített téglaíves utcai homlokzata és az udvarokban igen gyakran megtalált árkádívek (Úri utca 34, 18. stb. sz.).

A Várnegyed területének zárt egysége lehetővé teszi, hogy az építészeti részletek bemutatásával a Vár középkori jellegét őrizzük meg és ezeket az emlékeket mutassuk be.

Szerintünk a Várnegyed területén ez még akkor is indokolt, ha egyes esetekben ez az újkori építészeti emlékek háttérbeszorítását jelenti.

Műemléki kutatásaink csak abban az esetben szolgálhatják a műemlékvédelmi szempontokat, ha a tervezők és helyreállítók, továbbá a tervbírálók figyelme fokozottabb mértékben terjed ki a feltárások dokumentációs anyagára és ezek nem maradnak sok esetben pusztán tudományos értékek.

Kötelességünk felhívni a figyelmet arra, hogy a lakóházak középkori és barokk freskói, szekkói eltűnnek, illetve pusztuló félben vannak. Ezt a sürgős kérdést az illetékesek együttes munkája és támogatása oldhatja csak meg, nem különben a restaurátorok megértése.

Az alábbiakban adjuk az egyes házak műemléki kutatásainak eredményét. A közölt anyag elsősorban az építészettörténeti eredmények feldolgozása. Ezt kell követnie még az ezekre vonatkozó történeti forrásanyag értékelésének.

Seitl Kornél

DÍSZ TÉR 11. SZ.

Zártsorú, két utcára néző egyemeletes lakóház a Dísz tér felé neobarokk átalakítással, módosított klasszicista homlokzattal.

A kutatás munkálatait a földszinti homlokzaton húzott vízszintes kutatósávval kezdtük el. A kaputól jobbra a kutatósávban egy modern, téglával elfalazott falszakaszt találtunk. Az elfalazás fölött az ablak vasrácsának magasságában középkori téglákból készült ív maradványa volt már korábban is látható. Az elfalazás helyén ajtó- vagy ablaknyílás lehetett. Az elfalazás kibontásakor előkerült egy középkori eredetű ajtónyílás, amelynek keretköve hiányzott, belső oldala pedig sárgás habarccsal vakolt és szürke színű volt. Az ajtónyílás jobb oldala elpusztult a jelenlegi ablak beépítésekor. A nyílás elfalazása két periódusban történt. Első ízben az utcai homlokzat felől zárják el a téglák tanúsága szerint a XIX. század folyamán. A helyiségbe néző részét ekkor falifülkévé alakítják át. Ezt igazolja a baloldali béllet falán levő többrétegű meszelés is, amely a század elején elfalazott falifülke befelé ívelő sarkainak maradványa.

Az épület földszinti homlokzatának északi szakaszán levő egyetlen ablak jobb oldalán egy ugyancsak középkori téglákból falazott félköríves záródású boltablak maradványát tártuk fel, keretköve ennek is hiányzott s bélletét az ajtóéhoz hasonló vakolat és festés borította. A feltárt ajtó és ablak alapján kiderült, hogy Venerio Ceresola az itt állott középkori ház földszinti homlokzatát az újjáépítés során felhasználta és az ott levő ajtónyílást, valószínűleg eredeti rendeltetésétől eltérően, ablakká alakította át. A nagyméretű középkori boltablak befalazása minden valószínűség szerint az újjáépítéssel egy időben vagy korábban történhetett.

A Haüy-féle térképen feltüntetett sarokkiugrás nyoma a kutatás során nem került elő.

Az épület földszintjének déli homlokzatán barokk-kori téglából készült ívrészletek kerültek elő, a jelenlegi ablakok mindkét oldalán. A közös telekhatárt jelző falvarrat nem mutatkozott a főhomlokzaton. Az emeleten középkori maradványok nem kerültek elő.

A kapualj kutatásakor középkori maradványokra csak a déli falon bukkantunk. E falnak egy szakasza kisméretű megmunkálatlan kövekből készült és sóderos habarccsal kötött. Itt került elő egy homokkőből faragott ablak kerete a hozzá csatlakozó nyílás elfalazott részletével és a könyöklőpárkány mészkőből faragott töredékével. Az ajtónyílás elfalazása a XVI. században történhetett. Az ugyancsak kisméretű kövekből készült elfalazást kibontva megtaláltuk az ablak befelé, lőrésszerűen szélesedő bélletét és a kőkeret élszedésének kis darabját. Az elfalazás itt is két periódusban történt, mint az utcai ajtó esetében. Még a középkor folyamán falazták be az

ablaknak a mai kapualjra néző oldalát, bélletében pedig falifülkét alakítottak ki. A falifülke megszüntetése valószínűleg a XVII. század végén történhetett. E feltételezésünket a falazás módja és anyaga is alátámasztja. A barokk-kori elfalazások anyagában gyakori a vályog-, valamint a sárba rakott kő- és téglatörmelék. Haüy térképén jelzett két középkori lakóház közös telekhatárát jelentő válaszfal a jelenlegi kapualj déli fala helyén keresendő. Bár a kapualj e falának csak egy része középkori eredetű, mégis feltételezhetjük, hogy az a déli, 10. sz. épület határfala volt. A két ház telekhatárai a középkor folyamán több ízben is változhattak. Egy ilyen változást jelezne az említett ablaknak a XVI. század elején történt elfalazása is. Az említett fal többi szakasza részben a Ceresola-féle átépítésből, részben — elsősorban a nyugati szakasz — az újabbkori hozzáépítésből származik. A falba vágott és a Ray-féle átépítésből származó ablakok egyikének építésekor a már említett középkori ablaknyílás jobb felét teljes egészében megsemmisítették. A jelenlegi kapu ívének a Zichy-címert ábrázoló záróköve valószínűleg a XIX. századi átépítés emléke lehet annak ellenére, hogy előlapján az 1719-es évszám olvasható.

A kutatás eredményeként megállapíthatjuk, hogy a mai épület helyén a Haüynál is feltüntetett két középkori ház állott, amelynek közös telekhatára a jelenlegi kapualj déli fala volt. Az északi traktus helyén állott középkori épület földszintjén a középkorban üzlet volt.

Gerő Győző

FORTUNA UTCA 12. SZ.

Zártsorú, egyemeletes, oromfalával a Fortuna utcára néző lakóépület.

A második világháború folyamán súlyos sérüléseket szenvedett, amelyeknek során az emelet egy része, a tető pedig teljesen elpusztult. Homlokzatának vakolata teljesen lehullott, s alóla középkori falmaradványok és építészeti részletek kerültek napvilágra.

A ház déli határát alkotó falsarok szépen megmunkált kváderkövekből készült. A mai utcanívótól 0,63 m magasságban kezdődő sarokarmírozás első kváderén élszedés megállítását látjuk. Az élszedett sarokarmírozás emeletmagasságig tart, ahol egy profilálatlan tégla és fölötte egy övpárkány maradványai alkotják az átmenetet az emelet homokkőből készült sarokkiképzéséhez.

Az épület északi oldalának armírozása elpusztult, csupán a mellette álló 14. sz. házzal történt összeépítés során keletkezett varrat jelzi egykori helyét.

Egyetlen földszinti, középkori ablak egyenes záródású keretkövének maradványa is előkerült. A két darabból álló baloldali kávakő, valamint a könyök és párkány saroktöredéke egyszerű élszedéssel díszített, amely körbefut.

A kapu és az említett ablakmaradványok között középkori keskeny téglákból épített ív nyomát találtuk. Eredetileg az utcáról nyíló pincelejárat lehetett, amelyet később pinceablakká szűkítettek.

A homlokzat földszinti részének közepe táján ma is álló középkori falszakaszon bekarcolt XVI. század elejei kváderezés nyomai kerültek elő. Hozzá hasonló módon készült kváderezés nyomait találjuk a Vár középkori házainak nagy részén.

Kapuja félköríves záródású, amelynek kávakövei lekerekített profilú kerékvetőkön nyugszanak. Kerete profilálatlan kőhasábokból és ívekből áll, felületén jellegzetes török fogasvésős megmunkálás nyomaival. Az ív kőkerete a zárókőtől jobbra hiányzik, helyét középkori kisméretű téglákkal pótolták. Jobboldali kerékvető köve másodlagosan felhasznált középkori élszedésű darab, amelyet elhelyezésekor részben átfaragtak. A kapu törökkori keretköve fölött barokk téglákból épült teherhárító ívet találtunk.

Az eredeti homlokzat falában több másodlagosan falazókőnek felhasznált barokk ablakkeret kőtöredékét találtuk, amelyek talán a XVIII. századi ablaknyílások keretkövei lehettek.

Összefoglalva a kutatás eredményeit, megállapíthatjuk, hogy a mai Fortuna utca 12. sz. a XV. század folyamán épülhetett, földszintjén egyetlen, egyenes záródású élszedéses ablakkal. Kapujának profilálatlan kőkerete talán a középkori kapu köveinek felhasználásával készült török munka.

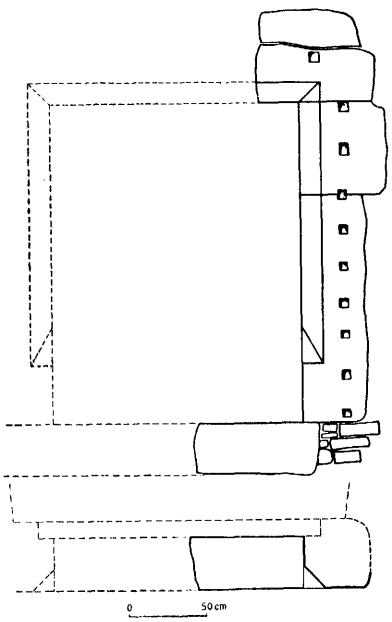
Gerő Győző

ORSZÁGHÁZ UTCA 5. SZ. HÁZ FORTUNA KÖZ FELŐLI HOMLOKZATA

A kutatások az Országház utca és a Fortuna köz sarkán álló egyemeletes lakóház Fortuna köz felőli homlokzatán folytak, a gazdagon díszített, bár szintén sérült Országház utcai copf homlokzatra nem terjedtek ki.

A mai épülettömb helyén a XV—XVI. században két középkori lakóház állott. Az Országház utca felőli homlokzat északi felét a Haüy-féle térkép 160, a déli felét 161. számmal jelöli, s a térkép mutatója szerint mindkét ház 30—30 láb (egyenként 9,48 m) hosszú. A Fortuna köz felőli oldalon ebben az időben nem volt bejárat. Ezen az oldalon a mai keleti házhatárnak megfelelő mélységben jelzi az igen keskeny és hosszú épület végét.

Az 1686. évi ostrom alkalmával mindkét ház megsérült. Az 1696. évi Zaiger über die Vöstung adatai szerint az akkoriban 137. számot viselő északi háznak „van még valami régi fala és beomlott pincéje", a déli, 138. számúnak pedig „még jó falai és pincéje" van. (A kutatások során ez utóbbi épület déli homlokzatát vizsgáltuk.)

1. kép. Országház utca 5. sz. Középkori ablakkeret (Ilosfai J. rekonstrukciója)

1728-ban az időközben feltehetően egyesített két ház új birtokos tulajdonába került, valószínűleg ez után történt a copf stílusú újjáépítés. A XIX. század folyamán nagyobb arányú változtatás nyomaira nem akadtunk. 1933-ban Szepesi Sándor tervei szerint átépítik belsejét s megnyitják az addig zárt Fortuna köz felőli homlokzat kis kapuját.

1944—45-ben az épület erősen megsérült, ekkor került elő a lehullott vakolat alól a Fortuna közi homlokzat bal oldalán a középkori épület armírozott és vörös kváderfestéses sarka.

Mint említettük, kutatásokat az Országház utcai homlokzaton nem folytattunk az ott részben megmaradt gazdag copf díszítés miatt. A felület kopott részleteit vizsgálva úgy tűnt, hogy a jobboldali (tehát a Fortuna köz felé eső) sarkon látható nyomoktól eltekintve középkori részletek a homlokzatban nincsenek.

A Fortuna köz felőli oldalon a vakolat alól előkerültek az előbbiekben már említett középkori vörös kváderfestés további nyomai.

A homlokzaton a vakolat, ill. a burkoló téglák eltávolítása után a balról számított 3. és 4. ablak között XV. századi, rézsűs sarokátmenettel kiképzett, élszedéses ablakkeret jobb oldala került elő (1. kép), pontosan azon a részen, ahol a ház homlokzatvonala megtörik, tehát olyan helyen, ahol ablakkeret helyett inkább falelválást vártunk volna. Ennek ellenére az ablak alatt megástuk a ház alapozását, hátha, mielőtt a XV. században az ablak odakerült, két, később egyesített épület volt itt. Az alapozásnál azonban teljesen összefüggő, egységes alapfalat találtunk.

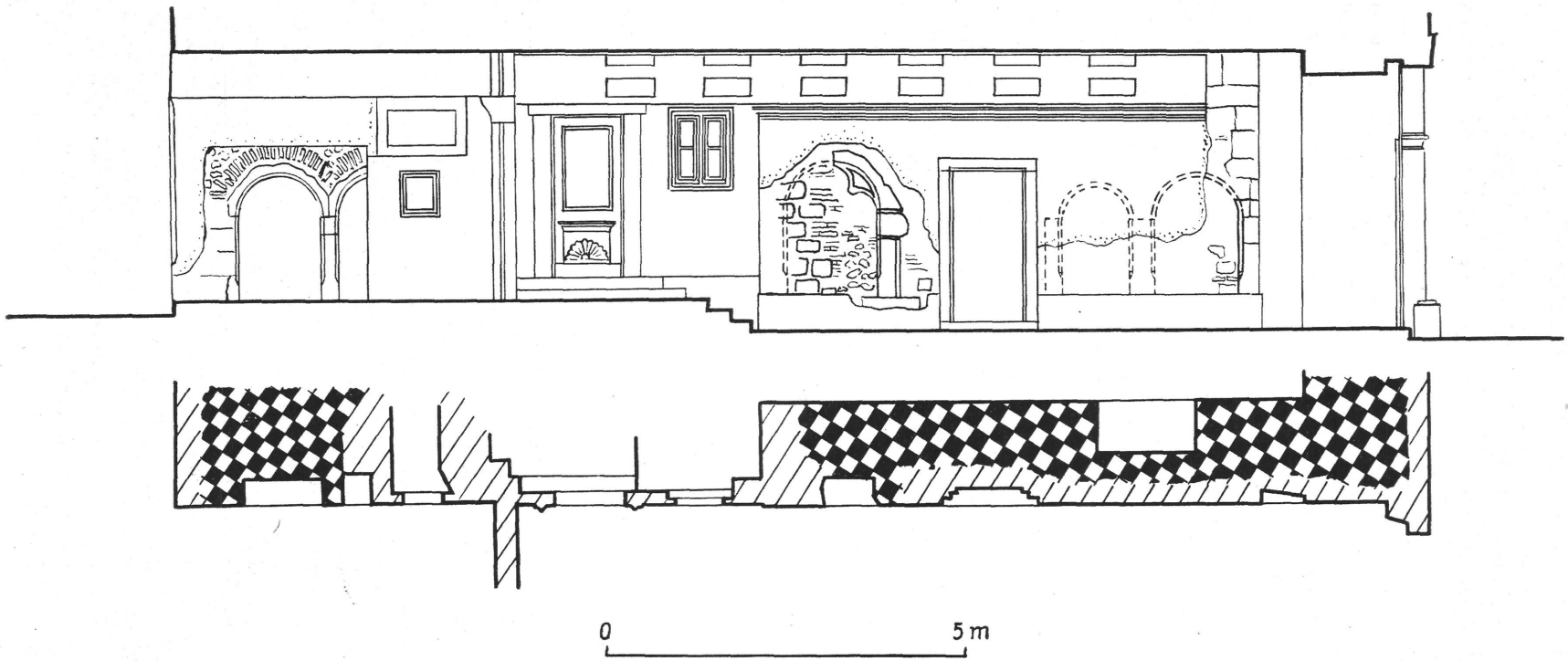
Ami a fennálló falak korát illeti: a kutatások azt mutatják, hogy a homlokzat hetedik ablaktengelyében levő újkori bejárattól balra, az Országház utca felé eső szakaszon legnagyobbrészt megmaradt a középkori falmag, ha sok helyütt pótolták és kifoltozták is. Az emeleten a harmadik földszinti ablak vonaláig összefüggő, sem középkori, sem újkori falnyílástól meg nem szakított középkori falat találunk. Ettől jobbra, ahol az emeletet már újkori ablakokkal törték át, sok az új téglaráépítés, foltozás. így a középkori falmag csak a kis bejárat fölött mutatható ki nyomokban, de az is lehetséges, hogy itt már csak másodlagosan felhasznált középkori építőanyaggal állunk szemben.

A kis bejárattól jobbra eső szakaszon csak a földszinten húztunk szélesebb kutatóvésíkot, amelyből kiderült, hogy a tégla és kő keverékéből épített fal teljes egészében újkori, középkori részletek nem kerülhettek elő, így a burkolat teljes lebontására nem is került sor.

Nagy Emese

Ablakok homloknézete és alaprajzi metszete M=1:10

15. kép. Az elsőemeleti, középkori ablakok helyreállítása (a szerző műszaki kiviteli terve)

JELMAGYARÁZAT (A jelek a tanulmány többi ábrájára is vonatkoznak)

Középkori falak
Újkori falak
Barokk falak
Kutatatlan falak
Copf falak

2. kép. Országház utca 7. sz. A kapualj déli falának felmérési rajza

ORSZÁGHÁZ UTCA 7. SZ.

A műemléki vizsgálat a helyreállításra kerülő épület homlokzatára és kapualjára terjedt ki. A kutatás alapján a következőket tudtuk megállapítani : A homlokzati fal az első emelet magasságáig középkori. Az Országház utca 5. sz. ház felé kváderes sarokarmírozása van. Megállapításunkat az 1696-os évből származó Zaiger adatai is megerősítik : „Hat noch guets Gemür, Gewölber und eingebrochener Keller." A pincében a középkori kő hevederív ma is jól látható. A hevederívek válla a mai pinceszint közelében van, ami arra mutat, hogy a pincét erősen feltöltötték. Arányi Lajos a XVIII. században újjáépített ház kapualjában lát némi középkori faragást. A kapualjban végzett kutatásnál a félköríves ülőfülkesor további tagjait tártuk fel. Az újabban kibontott fülkénél az élszedett keretben félköríves mérműdíszítést találunk (2—3. kép). Az eddig ismert négy fülke vizsgálatánál a lefaragott mérműves díszítés nyomát megtaláltuk. A fülkék korát a XIV. század végére tehetjük. Az épületre vonatkozólag több középkori okleveles adatunk van. I. Ulászló 1440-ben Rozgonyi Simon egri püspöknek ajándékozza a hűtlen Brankovich Györgytől elvett kőházat (domum magnum, lapidem) az Olasz utcában (. . . in vico Italicorum). 1482-ben 500 forintért cserél gazdát az épület. Az új tulajdonos Erdődi Tamás titeli prépost. A ház évi adójáról, illetve annak 4 forintra való mérsékléséről rendelkezik egy 1484. évi oklevél. Egy örökösödési szerződés kapcsán történik még említés a házról 1498-ban.

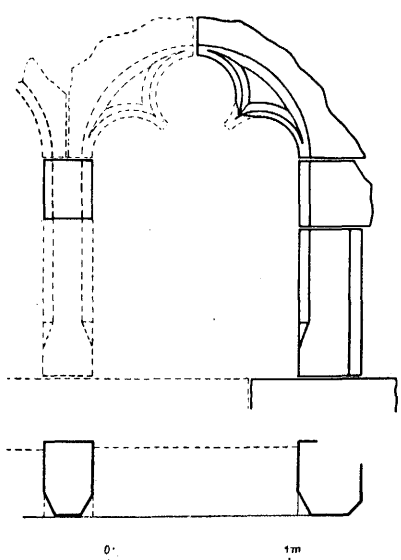
Az épület erősen megsérült az 1686. évi visszafoglalási harcokban. A XVIII. században újjáépítették, mai formáját az 1830-as években alakították ki, ekkor kapta klasszicista kiképzését. A XIX. századi egyenes záródású kapunyílást a mai neobarokk kapu helyén bontottuk ki.

Bertalan Vilmosné

ORSZÁGHÁZ UTCA 16. SZ.

Pataki Vidor levéltári kutatásai szerint a mai Dárda utca helyén a középkorban nem volt utca. Az 1687-ben készült Haüy-féle térképen és az 1696. évi Zaigeren már szerepel egy középen erősen megtört keresztutca a mai Úri és Országház utcák között Kloster Gasse névvel. A Dárda utca Úri utca felé eső szakaszán Nagy Emese 1958-ban egy csőfektetésnél a mai utca vonalának megfelelő középkori úttestet figyelt meg. A kérdés végleges tisztázását a Dárda utca keleti részén végzendő ásatás eredménye adná meg.

A homlokzatkutatás során 5—15 cm vastag újkori vakolatréteg alól középkori falsíkot bontottunk ki. A falnak az Országház utca 18. sz. ház felé kváderes lezárása van. A törtköves középkori fal az övpárkány magasságáig ér fel. Az emeleten, a megkutatott részen újkori téglafalat találtunk. Középkori ablak- vagy ajtónyílásokat nem találtunk. Hasonlóképpen a Dárda utcai homlokzaton sem volt középkori nyíláskeretnek nyoma. A középkori fal sem volt a Dárda utcai homlokzat teljes hosszában megállapítható. A ház nyugati végén újkori vegyes kő- és téglafalat bontottunk ki. A több építési periódust mutató komplexum középkori részeinek meghatározásánál a pincék alaprajzi elhelyezkedését és korát is figyelembe vettük. Az Országház utcai szárny, a Dárda utcai épület K-i része alatt és az Országház utca 20. sz. házzal határos épületszakaszon összefüggő, középkori, U alakú pince van. Az Úri utca 41. számmal határos nyugati udvari szárny alatt újkori pince van. A fenti pincének a keleti fala azonban részben középkori.

3. kép. Országház utca 7. sz. Feltárt ülőfülke rekonstrukciós rajza

Bertalan Vilmosné

ORSZÁGHÁZ UTCA 17. SZ.

Zártsorú, mind a négy oldalán beépített földszintes ház, barokk homlokzattal, középkori maradványokkal.

Helyén két középkori ház állott, éspedig a mai telek északi felén az egyik, amely Haüy 1687. évi térképén a 153-as számot viseli, a mai telek déli felén a másik, amelynek Haüy térképén 154-es száma van.

A 153. sz. ház a mai kapualjtól északra levő keskeny helyiségből áll, ez volt a középkori kapubejárat, és a mellette levő szobából.

A 154. sz. középkori ház a mai kapualjból és az attól délre levő, udvarra benyúló szárnyból állott.

A 153. sz. ház homlokzati hossza Haüy szerint 27 láb (8,43 m), a 154. sz. házé 36 láb (11,38 m). A két méret együtt 19,91 m, a mai homlokzat felmérési hossza ezzel szemben 19,48 m, tehát Haüy méretei és a mai méret között 43 cm különbség mutatkozik, ami az akkori idők gyors felmérési munkáinak, illetve az azzal járó pontatlanságnak tudható be.

1686-ban az ostrom során mindkét ház erősen megrongálódott, csupán falaik és boltozataik egy része maradt fenn, köztük a 153-as ház középkori pincéi, amelyek közül a ház északnyugati sarka alatti pincerész középpillérből szétágazó, félköríves hevederekkel tartott kődongaboltozatos belsőtér, az oldalfalakban korábbi, gerendákon nyugvó fafödémet tartó kőkonzolokkal. Alatta még egy sziklapince van, amelynek felnyúló sziklái alkotják a felső pince keleti falát.

1696-ban a Zaiger über die Vöstung összeírási könyv szerint a Haüy-féle 153. sz. ház a 130-as, a 154. sz. pedig a 131-es számot kapta.

A Zaiger homlokzati méretei:

130. sz. ház	4 öl 5 láb	
131. sz. ház	5 öl 3 láb	
Összesen	9 öl 8 láb	= 19,53 m

tehát 5 cm különbséggel megegyezik a homlokzat hosszának mai felmérésével.

A homlokzati fal nagy része középkori tört kő falazat, későbbi téglajavításokkal. Ugyanilyen a kapubejárattól északra és délre fekvő két-két egymásmögötti helyiség fala is.

Az épület mai homlokfalának északi végén vízszintes záradékú, 68×86 cm belméretű, egyszerű középkori ablak kőkerete került elő az 1944—45-i ostrom alatt megsérült vakolat alól. Ez a kisméretű ablak erősen megrongálódott könyöklőkővel, egyszerű 45°-ban élsarkított körülfutó profillal, amely a könyöklő felett 34 cm-re 60°-os rézsűvel visszametsződve megáll, stílusformája után ítélve a XV. század elejére tehető. Az ablak szemöldökkövén és két oldalsó keretkövén levő lyukakból következik, hogy azon egyszerű, fűzött vasrács volt a középkorban.

Ugyancsak a vakolat eltávolítása után látott napvilágot a mai kaputól északra levő barokk ajtókeret mellett a középkori kapu keretkövének egy eredeti darabja. Szintén 45°-os, 14 cm szélességben erőteljesen élsarkított profillal. A megmaradt kapukeretkő magassága 1,80 m.

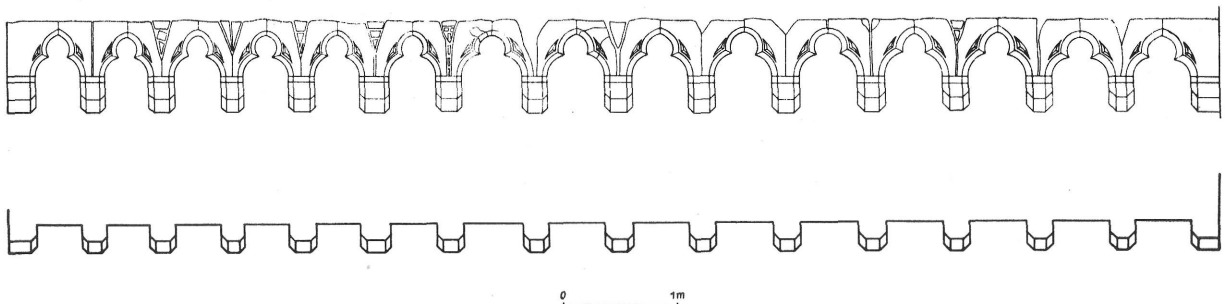
Feltétlenül érdemes megemlíteni, hogy az 1957. évi tudományos kutatások során a gondosan lefejtett vakolat alól a jelenlegi homlokzat két ablaka és ajtaja felett ritka szépségű barokk stukkódíszek nyomai kerültek elő, amelyekből a teljes, eredeti szépségű stukkódíszek helyreállítása folyamatban van.

Horler Ferenc

ORSZÁGHÁZ UTCA 20. SZ.

Az Országház utca egyik legjellegzetesebb épülete, azon aránylag kisszámú házak egyike, amelyeknek középkori eredete a háború előtt is leolvasható volt utcai homlokzatáról. Az összes, több ízben végzett építkezések ellenére is eredeti állapotában maradt meg az előreugró emeletet tartó lóhereíves konzolsor, amelynek eredete még a XIV. századra nyúlik vissza (4. kép). Ugyancsak középkori eredetű az épület kapualja s a földszinti helyiség boltozata.

Az 1696-ban keletkezett Zaiger über die Vöstung leírása szerint a töröktől való visszafoglalás után 113-as számot viselő háznak „jó falai, boltozata és pincéje" volt, azaz szerencsésen vészelte át az 1686. évi ostrom pusztításait.

4. kép. Országház utca 20. sz. Ívsoros párkány (Kollár Gy. rajza)

A sérült részleteket a XVIII. század folyamán építették újjá. Ekkor az eredetileg csak az utca hosszában húzódó épületet U alakban megtoldották. Mai homlokzatát a barokk kapukeret zárókövén látható évszám szerint 1771-ben nyerhette, ekkor építtette át az ugyanott *N J* monogrammal megörökített Nickel János mészárosmester. Ekkor vágták a homlokzatba a volutás stukkódíszítésű emeleti ablakokat is. A földszinti homlokzat kaputól jobbra eső ajtajai és ablakai a XVIII. századnál későbbi átalakítások eredményei.

A kutatások célja a homlokzat esetleg még fellelhető középkori eredetű részleteinek tisztázása volt. Sajnos, az eredmények nem feleltek meg a várakozásnak, mivel a későbbi alakítások mind a földszinti, mint az emeleti falnyíláskereteket eltüntették, egyedül a földszinti homlokzat közepén levő, újabban bevágott kis ajtó mellett kerültek elő egy egész egyszerű, tagozatlan középkori ablak keretkövei. A kisméretű ablak jobb oldalát a fent említett ajtó elhelyezésekor levágták. Az előkerült keretmaradványok arra vallanak, hogy a földszinti homlokzat dísztelenebb volt, mint amire a megmaradt ívsoros párkányból eredetileg következtetni lehetett volna.

A kapubejárat körül végzett kutatások bebizonyították, hogy a barokk kapu elhelyezésekor a középkori keretet teljes egészében eltávolították, így a középkori kapuból egyedül a szép, szabályosan faragott kövekből összeállított teherelhárító ív maradt meg.

A földszinti homlokzaton — mint ez a kutatások folyamán kiderült, de az épen maradt emeletelválasztó párkányból is következtetni lehetett — a kisebb-nagyobb alakításokkal járó pótlásoktól eltekintve megmaradt az eredeti középkori falmag. Az emeleti homlokzaton már más a helyzet: a falmag nagyobb része újabbkori eredetű, a török ostrom alatt az emelet erősebben megsérülhetett s ezért teljesen újjáépítették. Erre mutat a falszerkezet külső képe, de a homlokzat belső, szoba felőli oldalán végzett kisebb kutatás is.

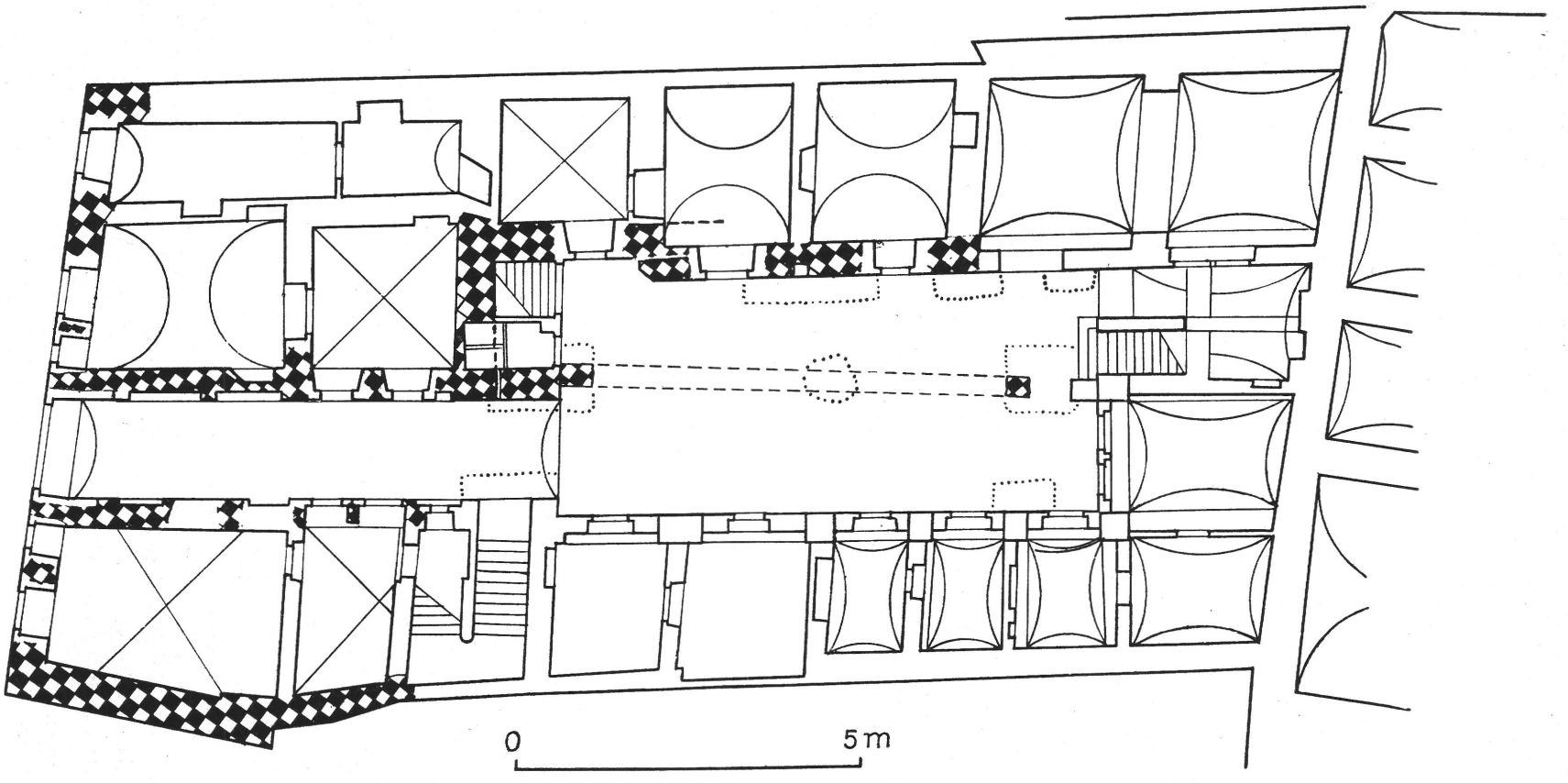
Az emeleti homlokzati falban a vakolat leverése után a mai ablakok mellett nagyobb méretű, hosszúkás középkori kövek tűntek elő. Ezekről elképzelhető volt, hogy esetleg az eredeti középkori ablakkeretek maradványai, amelyeket másodlagosan, profiljukkal befelé fordítva használtak fel az emeleti homlokzat javításakor, ill. újjáépítésekor. Ezért a kutatások folyamán néhány darabot kiemeltünk közülük, profilálás nyoma azonban, sajnos, egyiken sem mutatkozott. Így tehát az emeleti homlokzat eredeti megoldására a kutatások semmiféle támpontot nem nyújtottak.

Nagy Emese

SZENTHÁROMSÁG UTCA 5. SZ.

A mai épület helyén Haüy 1687-ben készült térképén két házat jelöl. Nyugaton 86, keleten 87. sz. alatt. A 86. sz. ház homlokzatának hossza 24 láb (7,59 m), a 87. sz. ház homlokzata 27 láb (8,53 m) hosszú. Zaiger 1696. évi jegyzékében már egy ház szerepel a 100. sz. alatt. Arányi jegyzékében (1877) Városház utca 68. (Schügerl), csak kapualjáról ír: „... 20 lépéses donga (de újabb időben módosított) boltozat 8 (!) öles hossza már eléggé tanúsítja ódon eredetét."

A kutatást a homlokzaton kezdtük vakolateltávolítással. A ház nyugati sarkán jól megmunkált kváderek kerültek elő, a homlokzat keleti végződése nem armírozott. A Haüy-térképen jelölt két középkori ház telekhatárának megkeresésére nyitott kutatóárokban előkerült középkori falon falelválás jelentkezett. Ugyancsak megmutatkozott ez a felmenő falon is. A falelválás itt

5. kép. Szentháromság utca 5. sz. Alaprajz (Horler F. felmérése)

6. kép. Szentháromság utca 5. sz. A keleti szárny udvari homlokzata (Horler F. felmérése)

kváderekkel szegélyezett, de nem éles, mert mivel a minden valószínűség szerint korábban épült keleti (Haüy 87.) ház É—D irányú zárófala képezte a később mellé épített ház tűzfalát is, azért a később épített ház homlokzati falát bekötötték a már korábban épült házéba.

A ház főhomlokzata előtt folytatott kutatások alapján fel kell tételeznünk, hogy itt a középkori utcaszint egy magasságban húzódott a maival.

A kapualj középkori részletei a háborús sérülések és az 1947-ben folytatott kutatások nyomán kerültek elő. A kapualj nyugati falában csak későbbi időben elfalazott kettős gótikus ülőfülkék helyezkednek el. Nyugat felé vezető nyílásnak nyoma sincsen. Ez is amellett szól, hogy a mai ház eredetileg két épület volt. Elképzelhetetlen, hogy amennyiben a középkorban is egy ház lett volna, a hosszú kapualj egyik falát csak ülőfülkékkel építsék be és ne törjék át nyílásokkal, mint tették ezt a szembeni, keleti oldalon. A Vár területén található számtalan példa általánosítja azt, hogy a ház tengelyében elhelyezkedő középkori kapualjak mindkét oldaláról ajtók vezettek a ház mindkét traktusába.

A másik középkori ház (Haüy 86.) kapualja az a keskeny helyiség lehetett, amely a szomszédos Szentháromság utca 7. sz. ház mellett húzódik (ma lakás).

A kapualj nyugati falának ülőfülkéi csúcsívesek, a fülkepárokat elválasztó pillérek élsarkítottak, a fülkepárok összefutó íveit egyszerű gyámkövek tartják. Ma már számos ív és lábazati kő hiányzik, ezek egyike-másika felfedezhető abban a falazó anyagban, amellyel a fülkéket később

elzárták. Az ülőfülkesor további rongálódására vezetett az újkori ajtó és ablak elhelyezése. A négy fülkepárból álló sor végén kváderes sarok zárja a kapualj nyugati falát az udvar felé (9. kép). Ettől az udvar felől hozzáépített fal élesen elválik és újkori építménynek látszik, de a kutatás során kitűnt, hogy alapjaiban szintén középkori és alapozása összefügg az ülőfülkés faléval. Minden bizonnyal a két középkori házat elválasztó kerítésfal részlete. A fal tövében nyitott kutatóárokban a mai szinttől 86 cm mélységben 2—3 cm vastag agyagos réteget találtunk, ezen 10—12 cm vastag habarcs, alatta humusz, majd bolygatatlan homok.

A kváderes sarokkal záródó ülőfülkés fal a fal túlsó oldalára épített fülkében is látható. Itt csupán a szint felett mutatkozik egy-két kváderkő, a felmenő fal vegyes anyagú és összekötött a kerítésfallal, amelynek további részletét a kapualj nyugati falának udvari végéhez épített vízvezeték alatt tártuk fel. Az itt talált fal erősen lerongyolt, szélessége 70 cm.

A kapualj keleti falán, a kapunál egy a szemben levőkkel azonos fülkepár maradványa látható. Itt a belső fülke vizsgálatánál kitűnik, hogy az elfalazáskor a fülke egy részét nyitva hagyták s az így nyert kisméretű nyílást mint lámpatartó fülkét hasznosíthatták. Azt, hogy a fülke felső részét valóban nem falazták el, az bizonyítja, hogy a részbeni elfalazással nyert kis fülke azonos vakolatot visel a fülke többi részét elzáró fallal. — Ettől északra a barokkban elfalazott gótikus ajtó küszöbköve előtt nyitott kutatóárokban a küszöbkő alatt 15—20 cm-re megtaláltuk az alapfalat. A betöltés habarcs, alatta 4 cm-es agyagréteg, majd humusz.

A fal északi végén egy középkori ülőfülkében újkori ablakot helyeztek el úgy, hogy az ülőfülke lábazati köve helyén maradt. Mellette áll az ablakkal elrontott fülke ép, elfalazott példánya. Ez a két ülőfülke abban különbözik a többitől, hogy nem kettős fülkék, lényegesen szélesebbek amazoknál, ennek következtében csúcsívük is jóval tompább, de ugyancsak élszedettek és a lábazatok is egyeznek.

Az udvar felé eső elfalazott ülőfülke faragott középkori téglákkal javított sarka a lépcsőház bejárati ajtaját szegélyezi. Nincsen egyvonalban a kapualj nyugati falának kváderes végződésével. Annak, hogy ezt eredeti állapotnak tarthassuk, ellene szól az a tény, hogy a boltozat vakolata alól kibontott, a középkori kapualj végét jelölő zöld, mállékony kövekből rakott hevederív keleti vége a levegőben lóg, szerves folytatása, a tartópillér, hiányzik. Mivel a hevederív nyugati végét a fal kváderes sarka tartja, megkerestük a keleti oldalon is a hevederpillér maradványát. A lépcsőházi ajtó első lépcsőfoka alatt 77 cm hosszú kváderkőre bukkantunk. Udvar felőli sarka egyvonalban áll a szembeni kvádersarokkal, és pontosan a boltozati heveder alatt helyezkedik el. Nyilvánvaló tehát, hogy a keleti hevederpillért a mai lépcsőház építésekor rombolták el.

A keleti szárny udvari homlokzatán folytatott vakolateltávolítás nyomán előtűnt a barokk ház udvari árkádsorának maradványa (6. kép). A keleti falon öt, téglával szegélyezett árkádív került elő. A két déli félköríves, belső ívméret: 2,75, 3 m — az udvar hátsó traktusa felé eső három árkádnyílás kosárívű és jóval kisebb az előzőknél. Belső ívméret: 2 m. A két nagyobb árkádnyílást elválasztó pillér szélessége 1,20 m, a kisebbeké 65 cm. Nemcsak méreteikben, hanem falazási módjukban is különböznek. A nagyobb méretű árkádoknál szinte csak téglát használtak — a pillérek építésénél is —, ha elvétve előfordul kő, az faragatlan és szabálytalanul elhelyezett. Ezzel szemben a kisméretű árkádok pillérei a tipikus barokk falazási eljárással készültek; kő, tégla, kő sorok váltogatásával. Ez a kettősség igazolná esetleg a két XVIII. századi építkezést. (Első a század elején rövid udvari szárnyakkal, második a század végén, amikor az udvart körülépítették.) Meglepő az, hogy a fal egyetlen középkori részletet sem mutat, még alapozásában sem.

Az udvar hátsó, északi traktusának homlokzatát ma lent kiszélesedő támpillér osztja ketté. Keleti oldalán boltozatos helyiség udvarra nyíló ablaka és ajtaja, másik oldalát ív köti össze az udvar nyugati homlokzati falával. Vakolateltávolítás után a támpillér keleti oldalán az ajtó, illetve ablak felett 3,25 m átmérőjű téglaív került elő. Ugyanez az ívméret mutatkozik a támpillér nyugati oldalán is. Mindez arra mutat, hogy a barokk-korban ez a hátsó traktus is nyitott árkádos volt. — A támpillért sziklára alapozták és minden bizonnyal volt valamiféle kapcsolata a két középkori házat elválasztó kerítésfallal. Annak sajnos csak jelentéktelen csonkját találtuk meg a támpillértől távolabb, mert a pilléralapozás előtt, a sziklán fekvő vízcső elhelyezésekor elpusztították a sziklára alapozott középkori falat.

Az udvar déli traktusán a kapualj nyugati zárófalánál eltávolítottuk a vakolatot. A kapualj nyugati zárófalához épített K—Ny irányú fal északi külső síkján középkori nyíláskeret, valószínűleg ajtó rézsűs szemöldökköve került elő. A K—Ny irányú fal töretlen vonalban folytatódik a pincelejáró felett is. Ehhez építették azt az É—D irányú falat (az udvar nyugati homlokzati fala), amelyben íves áthidalás alatt a földszinti lakás bejárata helyezkedik el. Ez a fal alkotta az első középkori építkezés után az udvar nyugati falát. Későbbi, de ugyancsak középkori építkezés eredménye az udvar mai nyugati homlokzati fala, amelynek sok, értékes középkori részletét tártuk fel.

A ma látható fal kváderes sarokképzéssel épült a korábbi falsík elé, valószínűleg eredetileg is íves megoldással, erre mutat a barokk pinceajtó felett kibontott két töredékes középkori kő (10. kép). A rézsűs kvádersarok ma már csupán töredékeiben látható, de feltehető, hogy a barokk téglajavítás az eredeti állapotot követte. Emellett szól az is, hogy felette az emeleten azonos kőanyagból készült nagyméretű ív részletét tártuk fel és az itt ugyancsak lesarkított kősor éle megegyezik a földszinti téglajavítás élével.

A földszinten, a sarok mellett kettős középkori konzol csonkjára bukkantunk, ugyanezt megtaláltuk a barokk kőkeretes ablak túlsó oldalán is, az ereszcsatorna mellett (12. kép). Valószínű, hogy a feltárt két konzol között volt még egy, a mai ablak helyén. Az északi konzolcsonk alatt a kapualjban elhelyezett ajtóhoz hasonló konzolos, gótikus ajtó töredékes jobboldali keretköve és szemöldökkövének maradványa került elő (8. kép). Küszöbköve közvetlenül a mai szint alatt helyezkedik el. Ezzel kapcsolatban két feltevés lehetséges: vagy nem sokkal a mai szint alatt húzódott a középkori nívó, vagy mélyebben fekvő szintről lépcsők vezettek az ajtó küszöbéhez. Azért kell feltevésekre szorítkoznunk, mert szintet nem találhattunk az erősen bolygatott betöltés miatt. A küszöbkő vastagsága 20 cm, alatta 80 cm mélységig alapfal, majd az alapozásként felhasznált szikla.

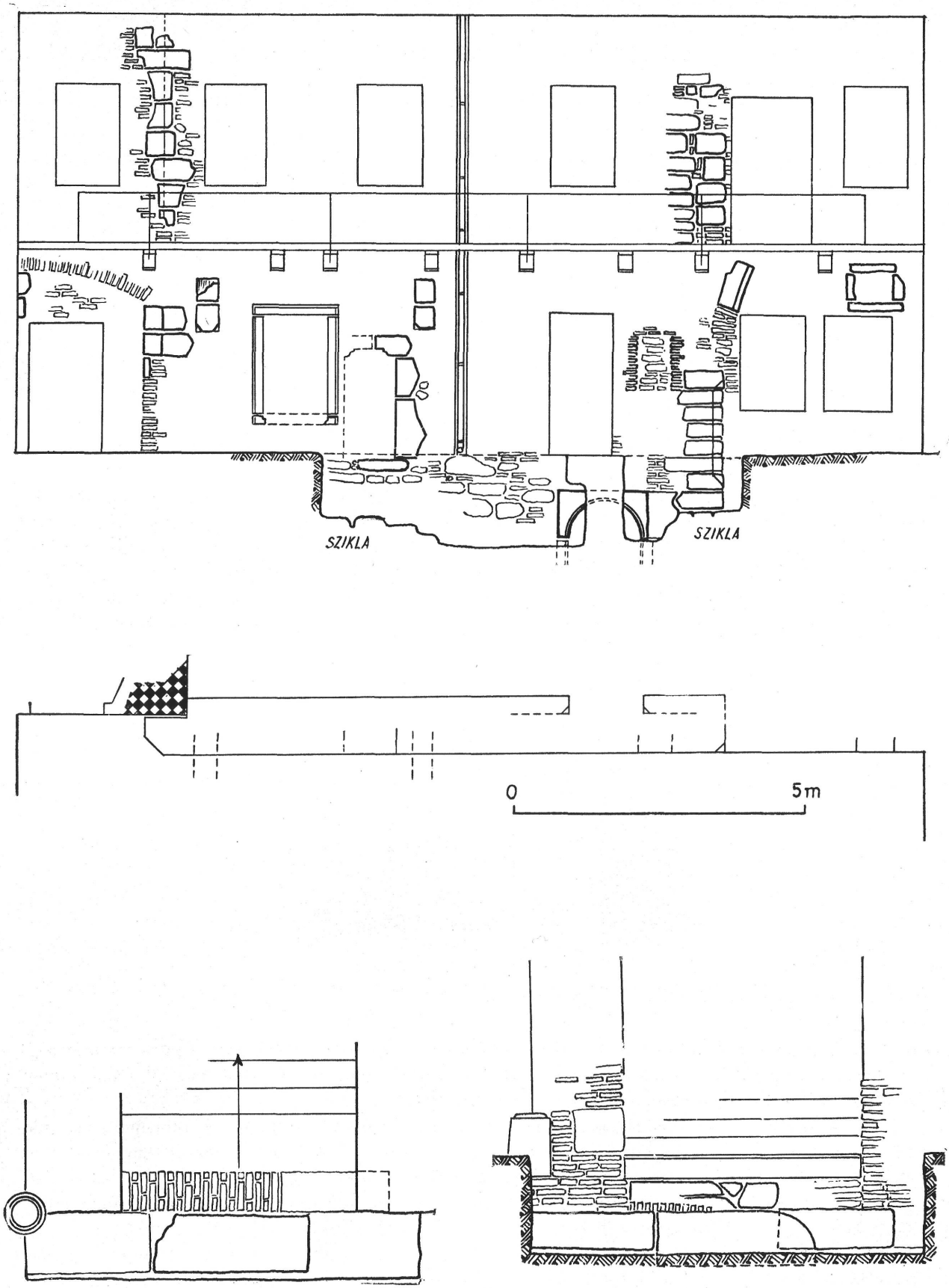
Az ettől északra nyitott kutatóárokban megtaláltuk a középkori alapfal síkjától 70 cm-re beljebb elhelyezett középkori pincelejáró íves, élsarkított keretkövének részletét. A feltárt alapfal és a pincelejáró falsíkja közötti differencia magyarázata az, hogy a pincelejáró az első középkori építkezés alkalmával készült, ezért az eredeti falsíkba vágták, de a ház átépítése után is használták. Ezért ugrik vissza a másodlagos homlokzati fal síkja a mögötte fekvő falhoz, illetve az ebbe vágott ajtóhoz.

A fal északi felén a vakolat alól öt tagból álló kvádersarok került elő. A szint feletti négy élsarkított, a legfelső visszatér a kő eredeti síkjához. Közvetlenül a mai szint alatt még egy élsarkított követ találtunk, alatta a kvádersarok lábazata, amely a legfelső kőhöz hasonlóan visszafaragott a kő eredeti síkjához. Ez alatt sima kváder, ennek alján képzelhető el a középkori szint, mert alatta a fal már szabálytalan kövekből rendszertelenül rakott. A kutatóárok déli végében az alsó kvádertől 75—80 cm-re a fal középkori téglákból készült sarokkiképzést mutat és visszaugrik az eredeti falsíkhoz, ahol előkerült az említett pinceajtó jobboldali keretkövének ívrészlete (11. kép).

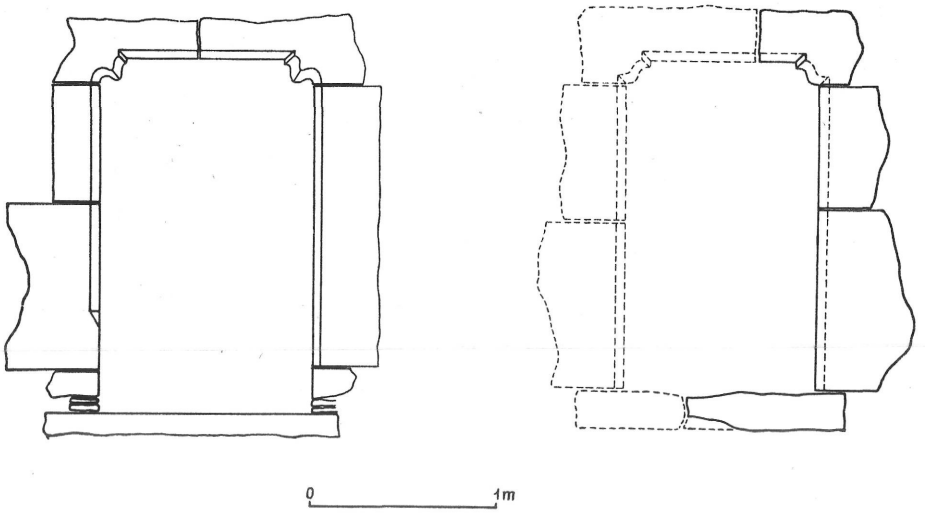
A feltárt kváderes sarok az emeleten is folytatódik. Ott az erősen javított középkori falban puha, sárga homokkőből faragott, ma már töredezett kváderekét tártunk fel. Bár a kövek sok csorbulást szenvedtek, világosan kivehető, hogy külső síkjuk összevág a földszinti kvádersarok felső kövének szélével. Ennek alapján feltételezhető, hogy sarokarmírozás — a feltárt középkori ház északi lezárása (7. kép).

Az emeleten eddig ismeretlen barokk részletek is napvilágra kerültek. Két ablak kőkerete és egy ajtó. Az ablakkereteket később erősen visszafaragták a falsíkhoz, de így is megállapítható, hogy cseppes, füles keretek. Maradványaik alapján könnyűszerrel rekonstruálhatók a Dísz tér 16. sz. házon látható volutás záróköves formában. Az előkerült, ugyancsak visszafaragott könyöklők profilja is egyezik az említett analógiával.

Összefoglalásul a következőket állapíthatjuk meg: A mai barokk stílusú lakóház két középkori épületet foglal magában — ezek Haüy 1687-ben készült térképén 86. és 87. sz. alatt szerepelnek. A főhomlokzat falán folytatott kutatások nyomán megtaláltuk a két középkori ház határát.

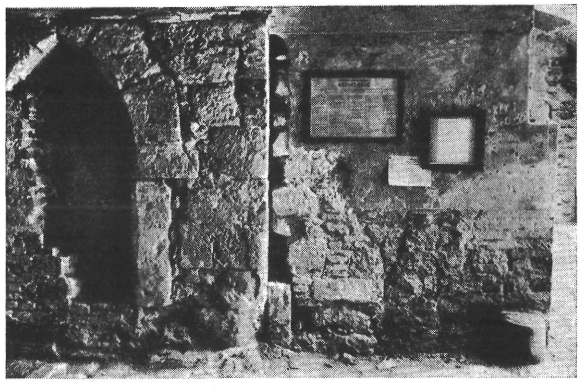

7. kép. Szentháromság utca 5. sz. A nyugati szárny udvari homlokzatának feltárt középkori részletei és a kapualj keleti falának feltárt kváderes végződése (Horler F. felmérése)

8. kép. Szentháromság utca 5. sz. A kapualatti és az udvarban feltárt gótikus ajtó (Horler F. rekonstrukciója)

A Haüy-féle 87. sz. ház kapualja ülőfülkés, a keskeny homlokzat (9,92 m) nyugati felén helyezkedik el, az épület csupán egy traktus szélességű volt. A ház É—D irányú zárófalához (kapualj nyugati fala) épült a szomszédos (Haüy 86. sz.) épület. Éppen a közös tűzfal magyarázza azt, hogy a két ház határa nem éles, hanem a később épült ház homlokzati falát bekötötték a már fennálló homlokzatba. Ez a Haüy-féle 86. sz. épület ugyancsak egytraktusos, kapualja minden bizonnyal az a keskeny boltozatos helyiség volt, amely a feltárt nyugati sarokarmírozás mellett húzódik.

9. kép. Szentháromság utca 5. sz. A kapualj nyugati falának kváderes végződése

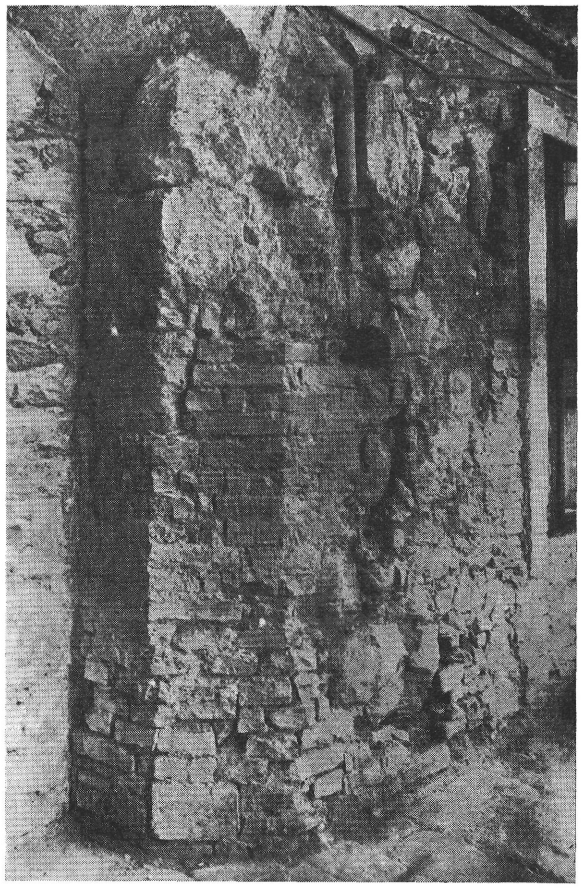
A mai épület keleti felében állott középkori ház építésének korát kapualatti ülőfülkéi és gótikus ajtajának műformái alapján a XIV. századra tehetjük. A másik ház — a mai épület Ny-i felében — építése időben nem sokkal ez után következhetett.

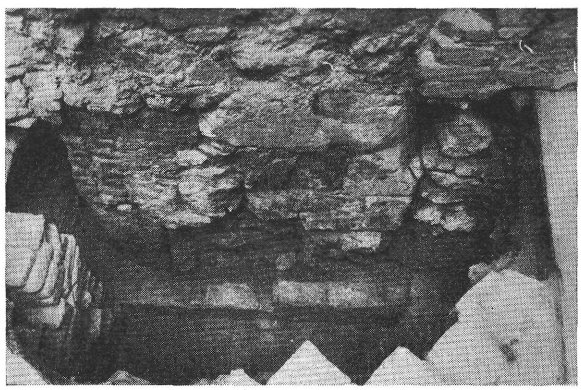
A keleti ház középkori építményeiből ma már csupán kapualját és pincéjét ismerjük, udvari homlokzati fala egyetlen középkori részletet sem mutat. Ennek alapján feltehető, hogy ez az épület a középkorban nem terjedt túl a kapualj hosszánál.

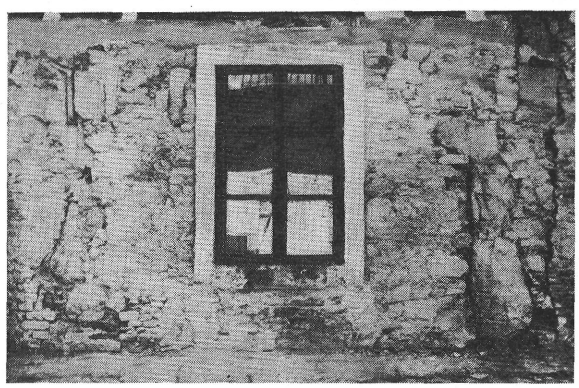
A nyugati ház udvari homlokzata barokk javításoktól eltekintve középkori. Megállapítható, hogy a ma is fennálló középkori falak két építési periódus emlékei. Az eredeti falsík a fal déli végében, a barokk ív alatt látható. Ebbe a falsíkba vágták a ház feltárt középkori pincelejáróját is. Ez elé a falsík elé építették a második középkori építkezés alkalmával azt a falat, amely ma az udvar nyugati homlokzati falát alkotja. Déli kváderes sarka az emeleten is folytatódik, valószínűleg a középkorban is ívet tartott, a földszint barokk megoldásához hasonlóan.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy vajon a ház az első építkezés után is emeletes volt-e? Ha igen, akkor az emeleten éppúgy kitolták a homlokzat síkját hozzáépítéssel, mint a földszinten, és ennek eredménye lenne a földszintihez hasonlóan élsarkított kváderekből rakott ív. Feltehető, hogy eredetileg földszintes volt és éppen a második periódusban, az emelet felépítésével vált szükségessé az újabb, előbbre nyúló földszinti fal, amelyben a feltárt kettős konzolcsonkok már kétségkívül az emeletes megoldás mellett szólnak. Nem elképzelhetetlen, hogy eredetileg is emeletes volt, udvari folyosó nélkül. A második periódus építkezése a konzolos fal létrehozásával csupán haladottabb formája lenne az emeletes megoldásnak, és a függőfolyosó csupán azt a célt szolgálta, hogy az emeleti helyiségeket könnyebben megközelíthessék.

A fal északi végén feltárt, részben élsarkított armírozás jelöli a középkori épület északi lezárását.—Kérdés, hogy a fal déli szakaszán jelentkezett konzolsor miért nem folytatódik erre is? Feltűnő, hogy míg a déli konzol alsó tagjának mindkét oldala élsarkított, az északi konzol csupán déli oldalán mutat élsarkítást, északi fele sima. Ez arra mutatna, hogy az északi konzol volt a feltehetőleg három tagból állott konzolsor utolsó példánya. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a feltárt gótikus ajtómaradvány elképzelhető szintje jóval magasabban volt, mint a tőle északra fekvő élsarkított sarokarmírozásé. Nem elképzelhetetlen, hogy ennek a kettősségnek — kis távon belül jelentős szintkülönbség, felmenő falon jelentkező konzolsor, illetve a konzolsor megszakadása — oka az, hogy a két falszakasz (ereszcsatornán innen és túl) nem egy időben épült, illetve nem egy, hanem esetleg két különálló épület falai. Erre a meggondolásra vezethet a feltárt középkori pincelejáró is. Ugyanis kevéssé valószínű, hogy egységes épület két, udvar felőli pincelejáróval rendelkezett volna. Márpedig az udvar délnyugati sarkában a ma is használt,

10. kép. Szentháromság utca 5. sz. Az udvar nyugati homlokzati falának déli végződése. A második középkori építkezés eredményeképpen létrejött fal mögött helyezkedik el az eredeti homlokzat

11. kép. Szentháromság utca 5. sz. Az udvar nyugati homlokzati falának északi végződése a sarokarmírozás lábazatával és a középkori pincelejáró maradványával

12. kép. Szentháromság utca 5. sz. Az udvar nyugati homlokzati falának részlete a feltárt kettős konzolcsonkokkal és gótikus ajtó maradványával

barokk kőkeretes pincelejárót a középkorban is használták és ez teljesen szükségtelenné tette azt, hogy tőle néhány méterre a nyugati homlokzati falba még egy pincelejáratot vágjanak.

A keleti homlokzati falon barokk árkádsor öt elfalazott árkádívét bontottuk ki. A két déli nagyméretű és félköríves, a három északi kisebb és kosárívű.

A két középkori ház a Zaiger 1696. évi jegyzékében már egy házként szerepel. Végérvényesen egy házzá építésük a XVIII. század elején történt. Ekkor a két házat egységes barokk homlokzattal zárták le és így került majdnem a ház középtengelyébe a korábban épült középkori lakóház eredetileg a ház szélére épített kapualja.

Az 1947-ben folytatott kutatás során a ház északi falán egy kisméretű, északra néző gótikus ablak keretrészletét tárták fel. (Közli: *Gerevich L.*, Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 20. kép 1. – Említve: Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1954, 476.) Mivel az ablak külső oldala helyezkedik el a ház északi zárófalában, csak arra gondolhatunk, hogy eredetileg a szomszédos házhoz tartozott. Ugyanis az előkerült középkori részletek alapján felmerül annak lehetősége, hogy egy, ma már nem létező középkori sikátort tételezzünk fel a mai telek északi végében. Ilyen formában az 1947-ben előkerült gótikus ablak a sikátor beépítését megelőző korszak maradványa lenne úgy, hogy az ablak az általunk feltételezett keresztutca túlsó oldalán állott ház tartozéka, és csak a sikátor beépítése után került külső oldala a mai ház északi zárófalába. Olyképpen, mint ahogy az Úri utca 19. sz. ház emeleti lakásának falában a szomszédos ház akkor még átboltozatlan sikátorra (Balta köz) néző ablakát láthatjuk.

Ugyanez vonatkozik a mai Országház utca 2. sz. ház déli falában látható délre néző középkori ablakokra is, amelyek ugyancsak a feltételezett sikátorra nézhettek.

Sikátorra enged következtetni az is, hogy az udvar nyugati homlokzatán feltárt kváderes sarokarmírozáson túl semmiféle középkori falrészlet nem került elő. A sarokarmírozást tehát a középkori lakóház keresztutcát szegélyező északi lezárásának tekinthetjük. Természetesen ahhoz, hogy ezt, az Úri utcát a Szentháromság térrel összekötő középkori keresztutcát véglegesen felrajzolhassuk a Vár térképére, újabb alapos és részletes kutatásokra lesz szükség.

Lócsy Erzsébet

SZENTHÁROMSÁG UTCA 7. SZ.

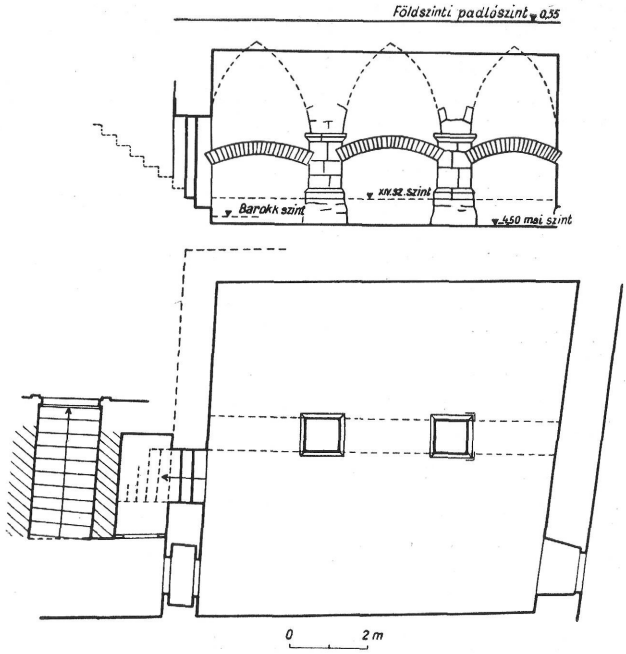
A Szentháromság utca 7. sz. ház (Ruszwurm-ház) a középkorban két épületből állott. A régebbi rész a mai kapualj jobb oldalán mutatkozó sarokarmírozásig terjed. A másik középkori lakóház a Ruszwurm-cukrászda helyiségeit foglalja magába. A ház nyugati, utcai oldalát képező középkori lakóház Haüy 1687. évi térképén a 84-es számot viseli. Ehhez az épülethez tartozott az impozáns ülőfülkékkel és ajtókeretekkel díszített kapualj és ugyanitt — részben az udvari homlokzaton — kerültek elő a legújabb kutatások alkalmával a középkori részletek. A mai ház utcai traktusának keleti oldalát alkotó, egykor 85. sz. házból középkori részletek nem kerültek elő. Egykori kapualja valószínűleg a Ruszwurm-cukrászda belső helyisége volt, a kapunyílás téglaboltöve a homlokzaton a nyugati ablak körül ma is látható.

A továbbiakban a kutatások eredményeit az építéstörténet sorrendjében ismertetjük.

A XIV. században épült, nyugati oldalon levő lakóház alaprajzát a Szentháromság utca felé néző pince alapfalai határozzák meg, amelyek északi irányban a kapualj végének vonaláig terjednek. A kutatások során itt is újabb középkori részletek kerültek elő. A pince négyszögletes terét a középtengelytől kissé keletre (pontosan a kapualj nyugati fala alatt) két pillér osztja meg. A pillérek középkori vállköveire ma barokk ívek támaszkodnak. Miután a vakolatot a vállkövek felett eltávolítottuk, impozáns csúcsívek indításait találtuk meg. A pillérek és a hozzátartozó ívek, a kapualj ülőfülkéihez hasonlóan, a XIV. század építészetére jellemzők (13. kép).

A pince északi falában befalazva megvan az a középkori lejárat, amit barokk időben átalakított formában még nemrégen is használtak. A ház legrégebbi formájában valószínűleg földszintes volt.

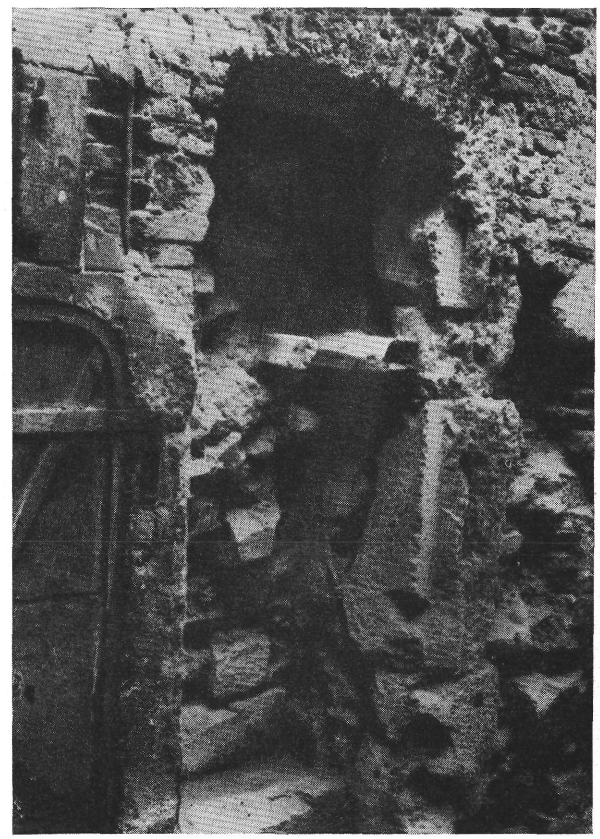
A legrégibb lakóház a leírt pince felett épült a XIV. században. Ebben az időben az udvari hosszú szárny még nem létezett. Amikor valamivel később (még a középkor folyamán) az udvari

13. kép. Szentháromság utca 7. sz. XIV. sz.-i pince metszete és alaprajza (Várnai D. felmérése)

nyugati szárnyat megépítették, a XIV. századi ház északi határfalát téglaboltövvel áttörték és a hosszú dongaboltozatos utcai helyiséget (ma cukrászmúzeum) az udvar felé meghosszabbították. Ennek a jelentős építési periódusnak emlékeként maradt meg az ún. füstölő helyiségében a fentebb említett téglaboltöv és a meghosszabbított dongaboltozat, amely szintén a kutatások folyamán látott napvilágot. Ugyancsak a második építési periódusban építettek a házra emeletet és vált szükségessé egy lépcsőház építése, amelynek maradványait a műemléki kutatások során sikerült megtalálnunk.

Az udvari szárnyon a kutatásokat a copf pinceajtótól északra indítottuk meg. A teljesen sima vakolt felület leverése után csakhamar előtűnt a lépcsőház ajtókeretének három rétegkőből álló kávája (14. kép). A legfelső szemöldökkövön a balra induló gyámkő ívindítás is látható. A nyílást felül középkori méretű téglákból álló teherelhárító ív zárja le. A nyílás bal oldalát a copf pinceajtó építésekor elbontották. A keret mögött a középkori lépcsőház oldalfala mutatkozott, két megmaradt lépcsőfokkal. Ugyancsak megmaradt a lépcsőház emelkedő szegmentíves dongaboltozata, amelynek ívvonala és záradékpontja eltér a fentebb említett tégla teherelhárító ívétől. Ez utóbbi tény arra enged következtetni, hogy a középkori lépcsőháznak a dongaboltozat ívéhez épített ajtókeretét valamilyen ok miatt elbontották és az új keretet, illetve a teherelhárító ívet az újjáépítés során az eredeti középponttól egy kissé balra tolták el. A lépcsőház egykarú volt, folytatását az emeleti részeken nem állt módunkban feltárni. A feljárat a mai copf pinceajtó és pincelejárat építéséig, tehát a XVIII. század második feléig volt használatban. Ekkor a lépcsőház felső szakaszát elbontották és a mintegy 85 cm széles falban megmaradt alsó részét tört kő falazattal tömték be, amelybe helyenként CI jelzésű téglákat kevertek. Az elbontott lépcsőfokok egy részét a copf pincelejárat falába helyezték el.

14. kép. Szentháromság utca 7. Feltárt középkori lépcsőház-bejárat

A lépcsőház-maradványok véleményünk szerint középkori eredetűek, bár kormeghatározó stílusjegyeket feltüntető faragott részlet nem maradt fenn. Indokolja ezt a feltételezést építőanyagának a ház barokk korban épült részleteitől eltérő volta, másrészt az a körülmény, hogy a középkori ház emeletére felvezető lépcsőfeljáratnak másutt nem találtuk nyomát. A lépcsőház ajtókerete részben másodlagosan felhasznált középkori kövekből készült, barokk időkben. A lép-

csőház oldalfalát és emelkedő dongaboltozatát ellenben kemény, meszes, kavicsos, középkori jellegű habarcs borítja. A barokk ajtókeret a középkori falhoz lazán illeszkedik és a szorosan hozzákapcsolódó homlokzati fal nagyméretű barokk téglákból épült.

A lépcsőház építésekor a 85. sz. ház már valószínűleg állt. Teljes biztonsággal nem datálható, mert ebből a részből profilált, faragott részletek még nem kerültek elő.

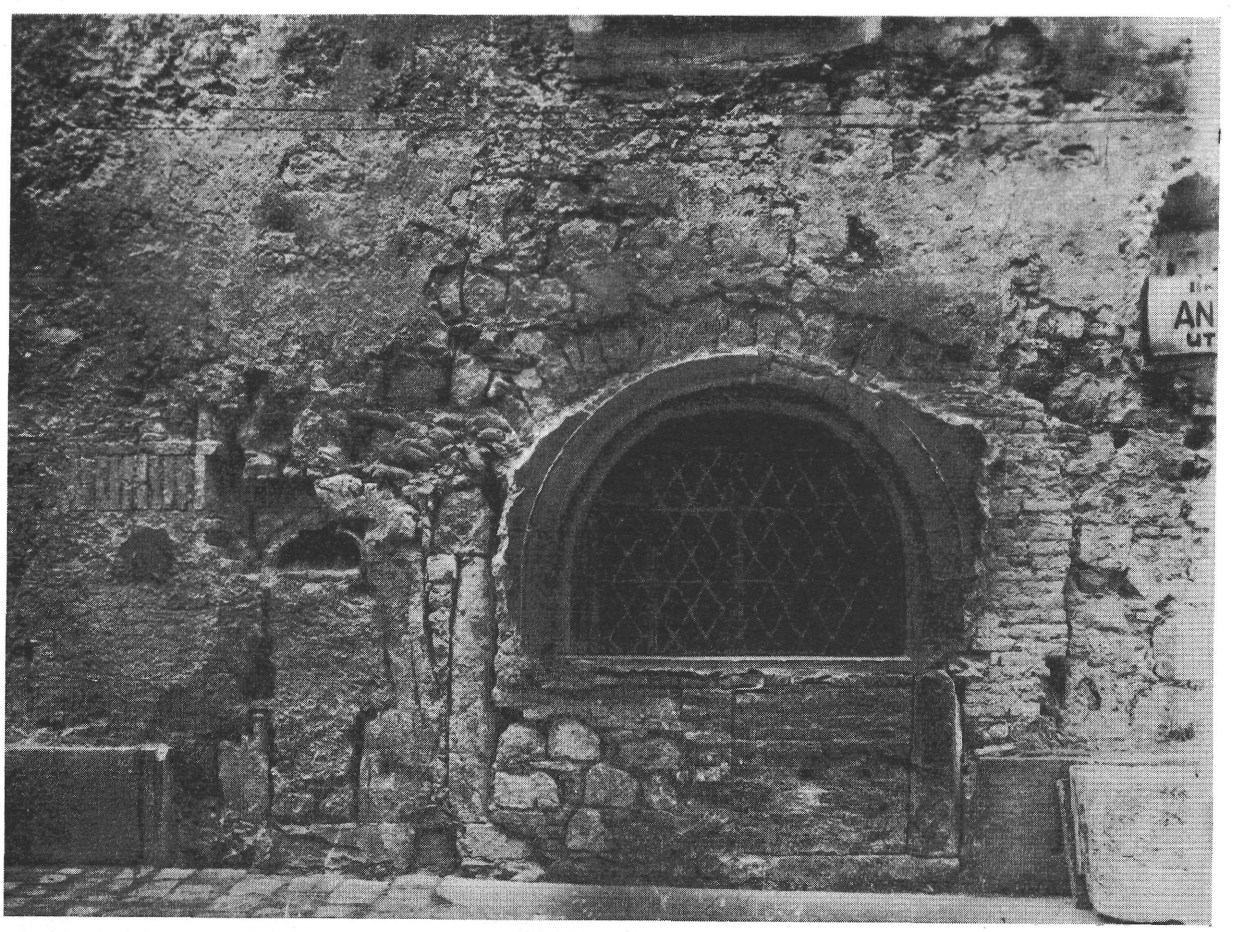
Az 1686. évi felszabadulás után Hirschl Vendel háztulajdonos a két középkori házat egyesítette. Az emeleti részeket újjáépíttette és megépíttette a kapualjból nyíló ma is használt lépcsőházat, valamint a keleti udvari szárnyakat. Újabb nagyobb építkezés a XVIII. század végén történt. Ekkor alápincézték és újjáépítették a nyugati udvari szárnyat. Valószínűleg ezzel kapcsolatban, vagy valamivel később szűnt meg a feltárt és ismertetett középkori lépcsőház funkciója. A korábbi betömésre enged következtetni az, hogy a bejáratot kitöltő falban a CI jelzésű téglák mellett égett végű fagerendát is találtunk. Lehetséges, hogy a feljáratot már az 1723. évi tűzvész után megszüntették. Ebben az építési periódusban nyerte a Szentháromság utcai homlokzat a mai architektúrát. A negyedik lényeges építési szakaszban, a XVIII. század végén épült a harmadik északi udvari szárny és a függőfolyosók. A XIX. századból csak kisebb jelentőségű átalakítások nyomait láthatjuk.

F. Tóth Rózsa

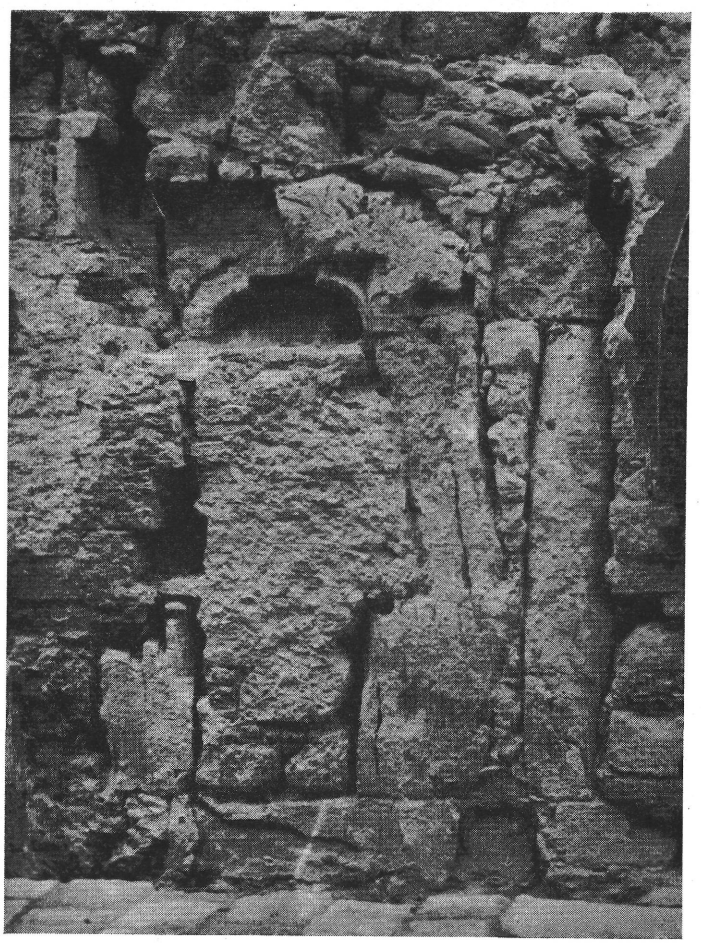
TÁRNOK UTCA 18. SZ.

Zártsorú, körülépített udvaros lakóépület a Tárnok és Anna utca sarkán.

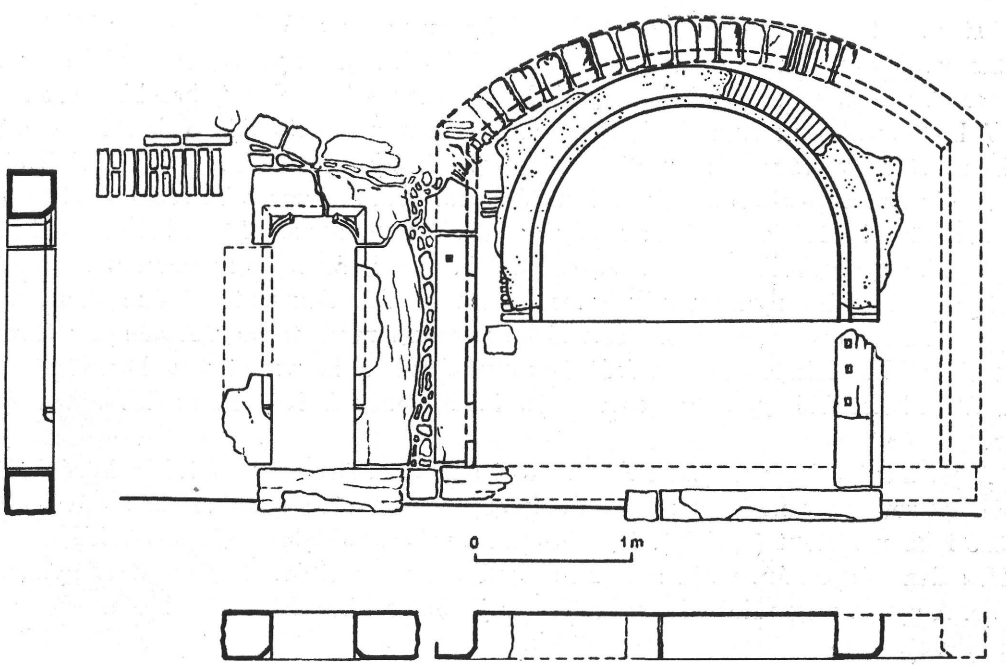
A Tárnok utcai középkori épület homlokzatának kutatása során az emeleten, az épület tengelyében egy barokk-kori szoborfülkét találtunk, benne falazott postamenssel. Falát kékes-

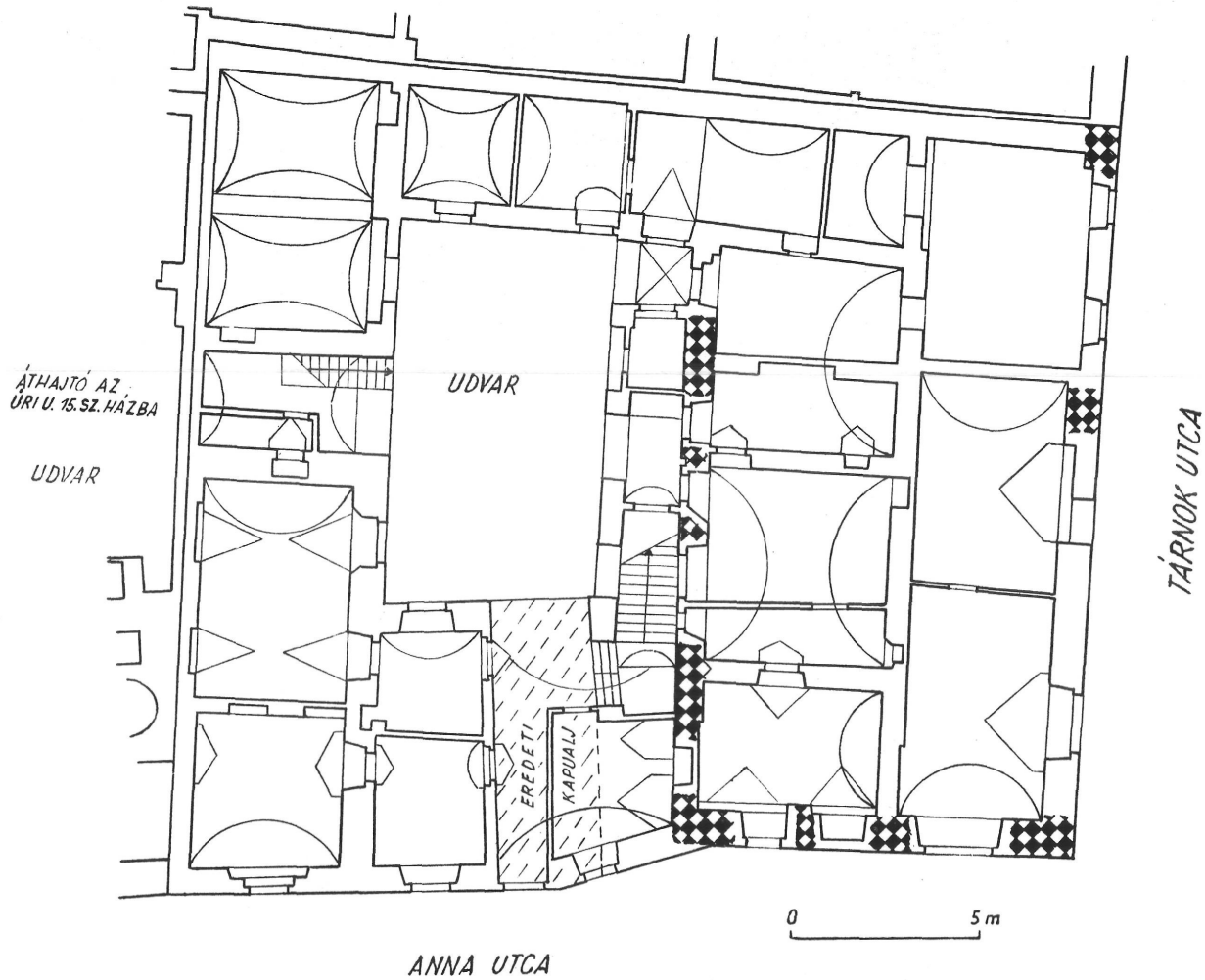
15. kép. Tárnok utca 18. sz. Az Anna utcai homlokzat földszintjén feltárt középkori maradványok

16. kép. Tárnok utca 18. sz. A ház déli, Anna utcai homlokzatának földszintjén levő gótikus ajtókeret

17. kép. Tárnok utca 18. sz. Az Anna utcai homlokzat földszintjén előkerült gótikus nyíláskeretek rekonstrukciós rajza

18. kép. Tárnok utca 18. sz. A földszint alaprajza a középkori traktus megjelölésével

szürke festés borította, rajta az eget szimbolizáló arany csillagokkal. Eredetileg Mária-szobor állhatott benne. A fülkében levő postamenshez a lakásból ablak nyílott, amely jelenleg vályoggal van elfalazva. Ennek bélletében kék alapon fehér és barna színnel festett barokk ornamentika van.

A homlokzatnak ezen a részén csupán a földszinten került elő középkori keretkő igen rossz állapotban levő maradványa és egy kisméretű téglából falazott ablak fölötti teherhárító heveder.

A ház Anna utcai oromfalának kutatása már sokkal gazdagabb eredményt hozott. Ezen az oldalon a középkori fal a tűzfal magasságáig előkerült. A nagyobb kövekből rakott falat sóderos vakolat fedte, s azon XVI. századi bekarcolással készült kváderezés nyomait találtuk. Az épület délkeleti sarka a főpárkány magasságáig armírozott volt. Az Anna utca felé néző, a főpárkánytól kissé lejjebb levő sarokkváderen bevésett címer nyoma figyelhető meg. A délnyugati sarok nagy mészkőkváderekből készült armírozását is megtaláltuk a hegyesszögben hozzáépített téglafal mögött. Ettől kelet felé egy szegmentíves ajtó kőkeretének és ívindításának maradványa került felszínre.

A jelenlegi Háztartási Bolt Anna utcai ablaka fölött megtaláltuk a középkori kváderkövekből falazott szegmentíves záródásának egy részletét és baloldali kávakövét. Elfalazása különböző időben történt (15. kép). Először csak a nyílás baloldali felét falazták be, valószínűleg a XVIII. század folyamán, majd a XIX. század végén az ajtóvá megszűkített nyílást téglával rakták be. A nyílás megszűkítésével egy időben jobboldali kávakövét részben megsemmisítették, részben elfordítva másodlagosan beépítették.

A vakolat alól a boltnyílással egybeépítve egy mindössze 52 cm széles nyílású gótikus kis ajtónyílás kőkeretének eléggé hiányos maradványa került elő (16. kép). Ennek elfalazása még

a XVI. század folyamán történhetett, téglával vegyes kővel. Az ajtó — keretkövének műformáit tekintve — a XV. század elejéről való lehet. Ez nyílhatott az említett boltba (17. kép).

Az Anna utcai traktus homlokzatának kutatása során más középkori maradványokat nem találtunk.

A belső udvarban az épület határfala volt, a földszinten és az Anna utca felé eső pincelejáróban gótikus ajtók szegmentíves záródású kőkereteinek maradványait találtuk. Ugyanitt került elő egy törökkori ajtó keretének kőhasábja, amely a gótikus ajtó nyílásában volt elhelyezve.

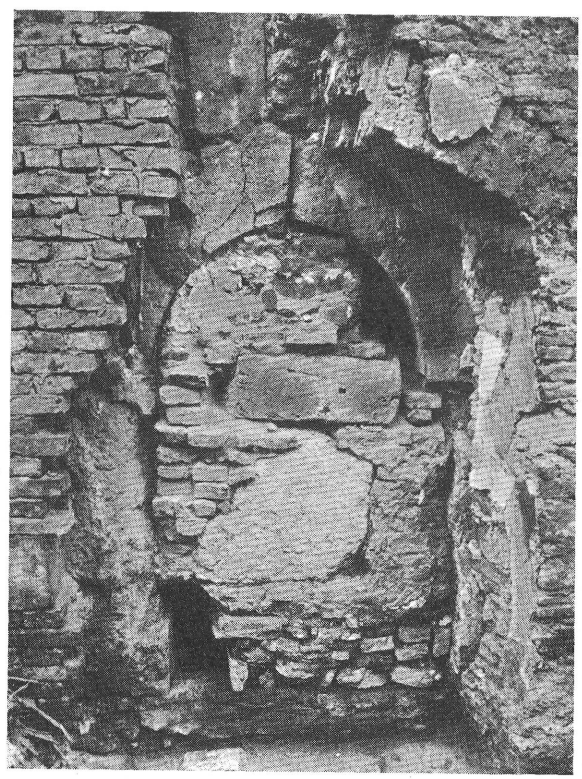
A jelenlegi kapualjban és az udvar többi homlokzati falában középkori maradványok nem voltak. Az eredeti középkori kapubejárat is bizonyára a Tárnok utcából nyílott.

A kutatás végeredményeképpen sikerült tisztázni a mai Tárnok utca 18. sz. két házból álló épülete egyikének középkori alaprajzát (18. kép). A Haüy-féle 115. sz. ház a XV. század elején épült, amit az oromfal földszinti szakaszán feltárt késő gótikus kis ajtó keretköve is igazol.

Gerő Győző

ÚRI UTCA 6. SZ.

Zártsorú, körülépített udvaros, két utcára néző, egyemeletes lakóépület. A jelenlegi épület helyén a középkorban két lakóház állott, közülük a délinek egy része átnyúlt a mai Úri utca 4. sz. területére. Az egykori épület a XIV. században épült, míg az északi a XIV. század elejéről való. Az 1686. évi visszafoglalás során a két lakóház részben elpusztult, a délinek csak a pincéje, falai és kapualjának egy része, az északinak azonban kapualja és a mellett levő helyisége is megmaradt. 1696-ban a telekhatár megváltozott. Az északi házhoz csatolták a déli kapualjat. Az 1696. évi állapot alkotja a jelenkori telekhatár alapját. Mindkét ház tulajdonosa a császári parancsnok volt, akinek itt volt a szállása. A császári parancsnok szállásául használt mindkét épület 1696-ban már újjáépült. Jó állapotban levő, a fentiekben említett középkori eredetű részleteiről a Zaiger külön említést tesz. A XVIII. század elején Úri utcai szárnyát újjáépítették, az 1900-as évek elején pedig az egész épület nagyarányú átépítésen ment keresztül, amelynek során új homlokzatot kapott és belső szerkezetében modernizálták. Arányi 1877-ben az épület homlokzatáról említést sem tesz, a kapualjról azonban részletesen szól. A leírásból a 6. sz. ház jelenlegi kapualjára ismerünk. 1933-ban ismét átalakítják és ebben a formájában éri a második világháború. Ekkor pusztul el Úri utcai homlokzatának részben emeleti traktusa és szakad be az északi oldalon egyik középkori dongaboltozatos helyisége. A keletkezett károk egy részét 1950-ben helyreállítják.

19. kép. Úri utca 6. sz. A ház déli tűzfalainak nyugati szakaszán feltárt középkori ajtó- és ablakkeret részlete

A homlokzat kutatása során lényeges középkori maradványok nem kerültek felszínre. A déli szakaszon az épület utolsó K—Ny irányú helyiségsora irányában a homlokzaton nagy fesztávolságot áthidaló középkori téglából épült hevederív egy szakasza került elő. Minthogy a korábban említett és a mai 4. sz. telek helyén állott középkori háznak kapualja az épület e szakaszára esik, a feltárt ív maradványa nem lehet más, mint a kapubejáró teherhárító boltíve. Másodlagos felhasználásból került elő földszinti homlokzati falából egy gótikus, többszörösen tagolt szegment-

íves kőkeret vállköve, amely talán az említett kapukeret kövének egy részlete. Az említett vállkövet műformái alapján a XV. századra tehetjük. A jelenlegi homlokzaton a középkorban itt állott telekhatárt jelentő fal nyomára nem bukkantunk.

A déli tűzfalat a KÖZTI kutatta. Kutatásai során az említett helyen elfalazott nyílásokat tárt fel, amelyeket a kapualj ülőfülkéinek tartott. Az újabb feltárás során kiderült, hogy az ülőfülkéknek tartott nyílások nem mások, mint a kapualjból nyíló déli helyiségek bejárati ajtajai (19. kép). A középkori kapualjból nyíló első ajtó elfalazását tovább bontottuk és ennek során megtaláltuk az ajtónyílásnak köríves záródású élszedett keretkövét, amely majdnem teljes épségben volt, valamint az ugyancsak jó állapotban levő küszöbkövet. A helyiség felé — amelyben az ajtó nyílott — szegmentíves homokkőből faragott záródását is megtaláltuk, melynek kváderkövekkel kiképzett egyik kávája is előkerült. Az elfalazás valószínűleg a XVI. század elején történt, amikor is az ostrom során elpusztult, az Úri utcára merőleges, középkori téglából épült dongaboltozatot építették. A boltváll egy része ugyanis az ajtó szemöldökköve alá van építve. A XVI. század folyamán elfalazott ajtótól kis távolságra a Bástya sétány irányában ugyancsak egy későbbi falifülkének átalakított ajtónyílást találtunk, amely az említett boltozat építésével egykorúnak mutatkozik. Ezt a XIX. század folyamán falifülkének használták és részben a század elején függőleges irányban megszűkítették.

A modern fapadló alatt feküdt a középkori ajtóhoz tartozó küszöbkő. Kőkeretnek nyomát nem találtuk, mindössze az ajtó szemöldök része készült egy darabon homokkőből, amelyet délről téglaív takar.

A tűzfal e szakaszán, az utcával párhuzamosan húzódó középkori dongaboltozatnak levésett maradványa látszik. E boltozat nyoma korábbi, valószínűleg XV. századi eredetű belsőhelyiség födémére utal. Korábbi, valószínűleg még XIV. század végi födém maradványa lehet a boltozaton belüli részben levésett konzol csonkja.

Az említett ajtónyílásoktól távolabb, a Bástya sétány irányában, ugyancsak előkerült a tűzfalon már a korábbi kutatások során ajtó, közvetlen fölötte egy ablak kőkeretének maradványa. A kutatás a továbbiakban feltárta az ajtó jó állapotban levő küszöbkövét. Az ajtó kávaprofilja és mérete az első ajtóval teljesen megegyező (20. kép).

A kutatás eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze : A mai Úri utca 6. sz. épület déli, utolsó helyiségsora a középkor folyamán tőle délre levő épület kapualja volt. Innen nyíltak a déli helyiségekbe vezető ajtók. Ülőfülkének nyomát nem találtuk. A déli tűzfalon levő konzol- és boltozatmaradványok alapján még a középkor folyamán történt három átépítési periódust állapíthatunk meg.

Gerő Győző

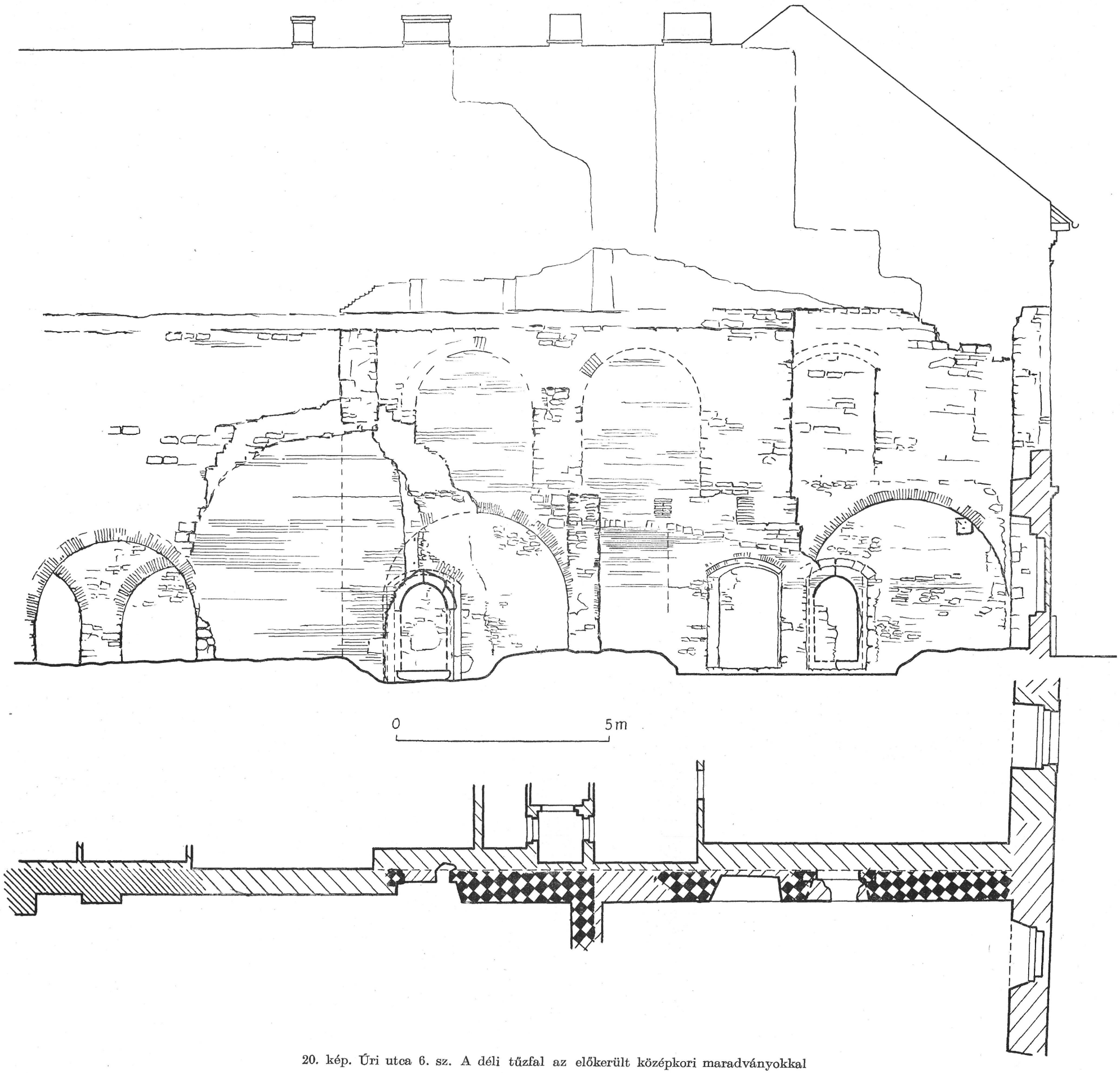
ÚRI UTCA 8. SZ.

Zártsorú, U alakúan beépített, az Úri utca felé egyemeletes lakóház neogótikus homlokzattal.

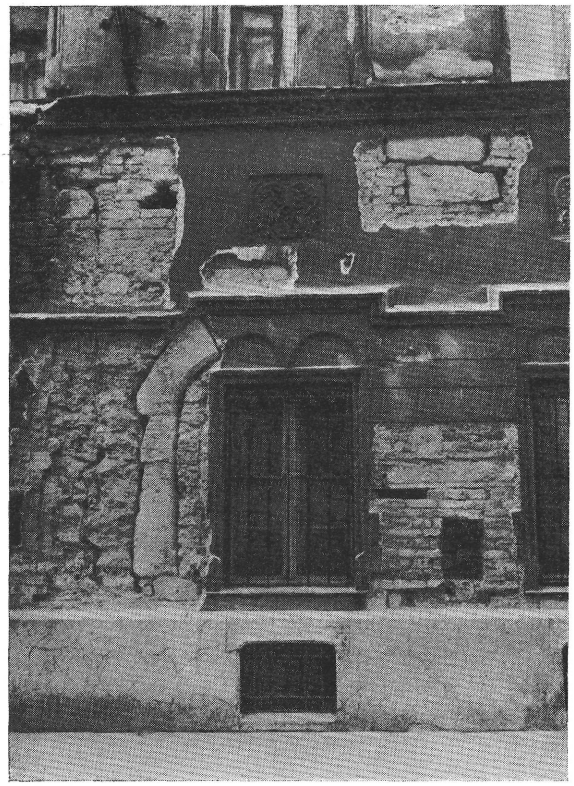
Helyén a középkorban egy lakóépület állott, amelyet 1687-ben Haüy térképén 18-as szám jelzett. 1696-ban, a házszámozások eltolódása következtében, ez az épület lesz a 17-es. A Zaiger szerint ebben az időben még jórészt épségben vannak a falai, boltozatai és pincéje. 1903-ban az akkori tulajdonos, Széchenyi Gyula gróf, Hauszmann Alajos tervei szerint teljesen átépítteti.

A főhomlokzat kutatása során a sarokarmírozáson kívül a földszinten a kapualj és az ablak közötti szakaszon egy félköríves záródású egyszerű élszedéssel díszített gótikus ablakkeretmaradvány került elő, a könyöklőpárkány kis töredékével. A keretkő jobboldali részét a mai ablak elhelyezésekor szedték ki (21. kép). Jóval korábban falazták el. A földszinten az említett ablakkeret részlete és az emelet magasságig felmenő sarokarmírozáson kívül kisebb középkori falmaradványok kerültek elő.

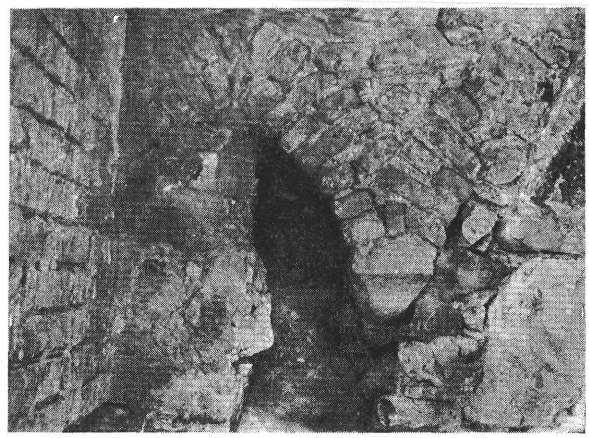
A kapualj déli falának kutatása alkalmával S alakú élszedéssel díszített mészkőkonzolon nyugvó, nagyméretű középkori téglákból falazott csúcsíves ülőfülkesor másfél íve került elő (22. kép). Ennek elfalazása még a középkor folyamán történhetett meg. Maga az ülőfülkesor feltehetőleg XIV. századi, amelyhez hasonló eddig még a Vár egyetlen középkori házában sem került elő.

20. kép. Úri utca 6. sz. A déli tűzfal az előkerült középkori maradványokkal

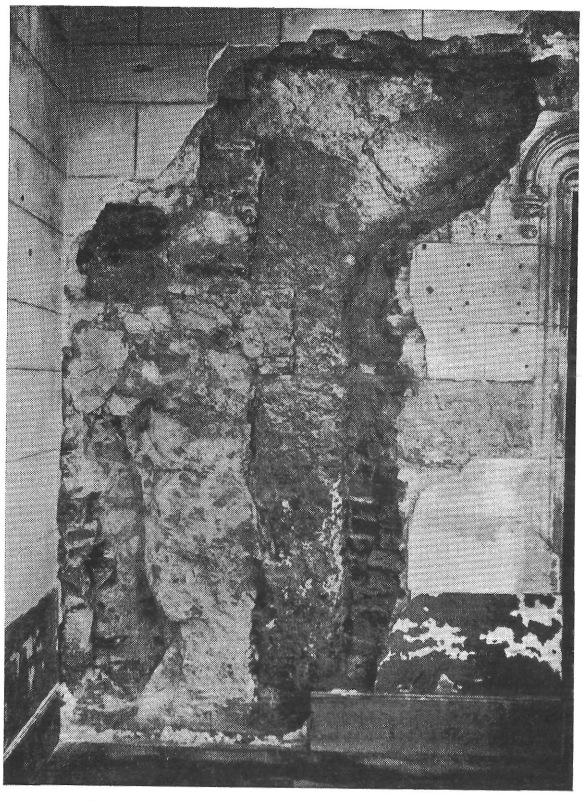
21. kép. Úri utca 8. sz.
A keleti homlokzaton előkerült
középkori ablak keretköve

22. kép. Úri utca 8. sz.
A kapualj déli fala a XIV.
sz.-i téglaívsor részletével

23. kép. Úri utca 8. sz. A kapualj déli falán feltárt ülőfülkesor részlete

24. kép. Úri utca 8. sz. A kapualj északi falán feltárt szegmentíves ülőfülke maradványa

Ülőpadját nem sikerült feltárni. Az említett ülőfülkesor maradványától nyugatra nagyméretű, négynyílású ülőfülkesor került felszínre a levert vakolat alól, amely az előbbi tégla ívsort elvágja (23. kép). A félköríves záródású kőkereteket egyszerű élszedés díszíti, amelynek megállítását a keret lábazatának töredékes volta miatt nem lehetett megállapítani. A második ülőfülke kőkeretének egy részét a kapualj és lépcsőház válaszfala semmisíti meg. Hasonlóan hiányos a negyedik ülőfülke kőkeretének lábazata, amelyet a lépcső elhelyezésekor bontottak el. Az első fülke elfalazása az 1903. évi Hauszmann-féle átépítéskor történt. A fülke a legújabb időkig nyitva állhatott, ezt az újkori meszelés igazolja. A másik három fülke befalazása kisméretű kövekkel, vegyes középkori téglákkal valószínűleg még a XVI. században megtörtént. Megtaláltuk a mai szint alatt néhány centiméterrel lejjebb a fülkék ülőpadjainak mészkőlap töredékeit. Az ülőpadok felszínétől számított 40 cm mélységben a középkori kapualj eredeti padlószintjének nyomára bukkantunk. A lépcsőházban a szint kutatásakor a jelenlegi padlónívótól 35 cm mélységben párnafák nyomára leltünk. Ezek szerint a XIX. század folyamán a kapualj deszkaburkolatú volt. A párnafák ugyanis viszonylag jó állapotban voltak s így egy-két századnál nem lehetnek régibbek.

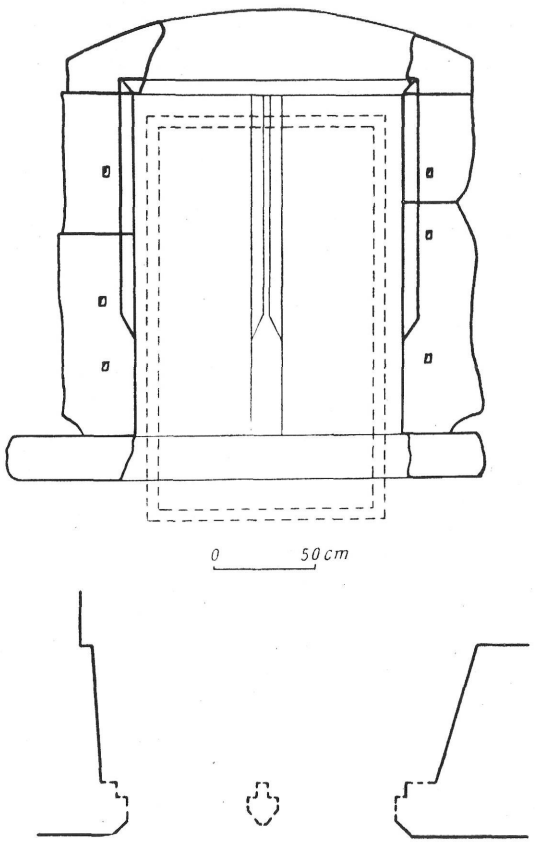
A kapualj északi falának kutatása során az onnan nyíló egyetlen bejárati ajtó bal oldalán egy nagyméretű szegmentíves záródású élszedéssel díszített ülőfülke kőkeretének rossz állapotban levő maradványára bukkantunk (24. kép). Előkerült az ülőpadka kis töredéke is, nem sokkal a mai szint alatt. Befalazása téglával történt, bizonyára az 1903-as Hauszmann-féle átalakításakor. Az akkor készült neogótikus ajtó építésekor semmisült meg a fülke ívének egy nagy része is.

Az említett ülőfülke keretköve mellett a lépcsőház irányában nagyon rossz állapotban levő gótikus ajtókeretet találtunk „in situ". A keretkő belső oldalán élszedés mutatkozott, amelyen vörösbarna festés nyomai voltak megfigyelhetők. Az ajtónyílást itt is a kapualj és a lépcsőház válaszfala takarta el. A lépcsőházi részt is kibontottuk, ahol a kőkeret aránylag jó állapotban maradt meg. A XV. század elejeinek látszó ajtó egyenes záródású és élszedett szemöldökkövét kissé ívelő, egy darabból faragott konzolok tartják. Nagy, valószínűleg profilált, másodlagosan felhasznált kövekkel és kevés téglával falazták el a XVI. század elején. Küszöbkövét is megtaláltuk, a mostani szint alatt 80 cm-re.

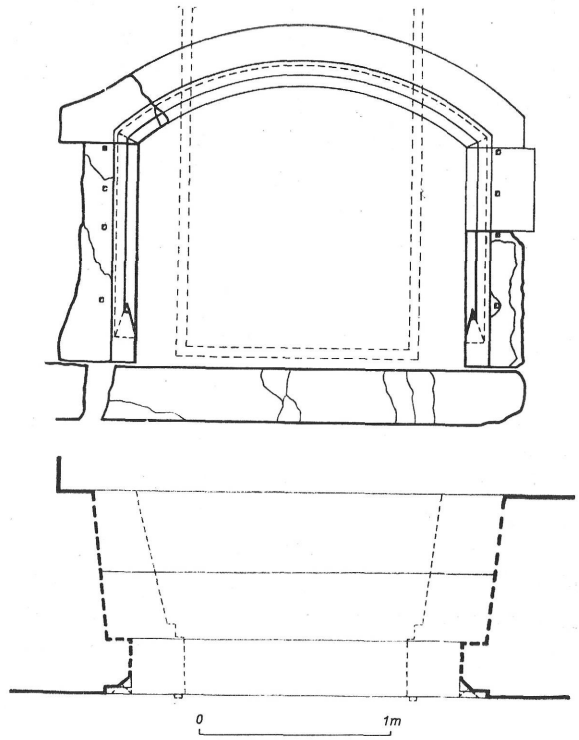
A kapualj középkori dongaboltozatát Hauszmann lebontja.

Összegezve a kutatás eredményeit megállapíthatjuk, hogy az itt állott középkori lakóház a XIV. század végén épülhetett. Ebből az időből való a téglaíves ülőfülke maradványa. A XV. században kapualját átépítik és nagyméretű félköríves záródású ülőfülkesorral tagolják, északi falába pedig ajtónyílást vágnak. A Hauszmann-féle átépítés részben a kapualjat és az utcai földszinti homlokzat egy szakaszát hagyta érintetlenül.

Gerő Győző

25. kép. Úri utca 17. sz. Feltárt ablakkeret az Úri utcai oldalon (Várnai D. felmérése és rekonstrukciója)

26. kép. Úri utca 17. sz. Feltárt ablakkeret az Úri utcai oldalon (Várnai D. felmérése és rekonstrukciója)

27. kép. Úri utca 17. sz. Feltárt középkori erkély maradványai az Úri utcai oldalon

ÚRI UTCA 17. SZ.

A mai Úri utca 17. (ill. Balta köz 4.) sz. ház egyike azoknak a vári épületeknek, amelyek a török uralom alatt és az 1686. évi felszabadító harcok során csak kisebb sérüléseket szenvedtek és a XVIII. század folyamán sem mentek át döntő átépítésen. A mai barokk, úgyszólván minden plasztikus architektonikus motívumot nélkülöző homlokzat, az eredeti középkori maradványokat a vakolat alatt több helyütt megőrizte. Méghozzá olyan nagy mértékben, hogy a XV. század végi homlokzat rekonstruálása a kutatások alapján lehetővé válhat.

Az Úri utcai homlokzaton a vakolatréteg bontását óvatosan kezdtük meg azért, mert az első emeleti északi ablak alatt piros alapú, fehér vonalozású kváderfestés mutatkozott. A kváderfestés vakolatsíkjában, lejjebb, a földszinti északi ablak két oldalán középkori ablak kőkeret maradványai tűnnek elő. A középkori kőkeretből (26. kép) megmaradt a könyöklő és a két oldalsó kávakő. Ez utóbbiak profilja: két, derékszögben találkozó lemeztag és ferde élszedés, lábazati részen piramisos felmetszéssel. A baloldali kávakőn felül szegmentíves szemöldökkő indítása látható, a keret többi részével egyező profillal. A keret másodlagos átfaragású. A XV. században eredetileg egyszerű élszedettel díszített, piramisos lábazatú ablakkeretet később boltablakká alakítottak át. A rézsűs profilba a fel-lenyitható fatábla számára hornyot faragtak, ennek következtében a lábazat piramisa is megcsonkult. A keret homloksíkján vasrács lyukak vannak, valószínűleg az első, XV. századi periódusból.

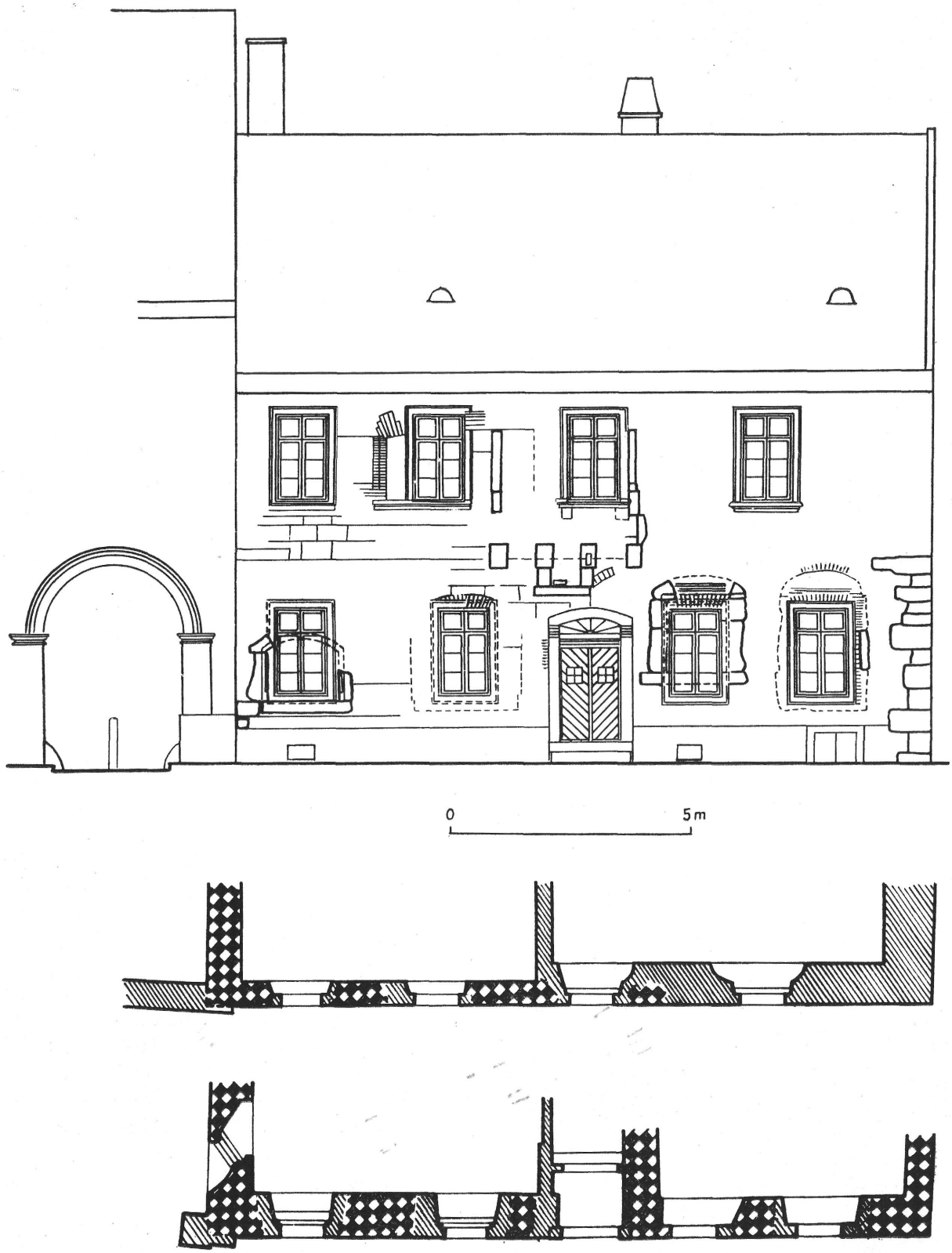
A baloldali második földszinti ablak körüli vakolatleverés során is találtunk középkori ablakkeret-részleteket. A mai ablak két oldalán egy-egy lefaragott felületű kávakő mutatkozik. Azt, hogy ezek egykor ablak részei voltak, az bizonyítja, hogy a déli kávakő és a mai ablak déli oldala között betömött ablaknyílást figyelhetünk meg. Minthogy a két feltárt kávakő egymástól való távolsága megközelíti a fentebb leírt szegmentíves záródású ablak szélességét, feltehetjük, hogy a XVIII. századi átépítés előtt a földszinti második ablak helyén is az elsőhöz hasonló boltablak állt.

Középkori ablak rekonstruálható maradványa került felszínre az ajtótól jobbra eső mai ablak körül is (25. kép). A fentebb leírt ablakokkal szemben ez keskenyebb, magasabb kőkeretes típus, egyszerű élszedéses profillal, háromszöges felmetszésű lábazattal. Az erősen roncsolt felületű kávakövek maradtak meg, sőt a szemöldökkő egy darabja is. Ez utóbbi felső vonalának hajlása arra enged következtetni, hogy míg a szemöldökkő alsó síkja egyenes volt, záradéka szegmentívet követett. A jobboldali legszélső földszinti ablaknál is maradtak fenn erősen töredékes ablakkeret-részletek.

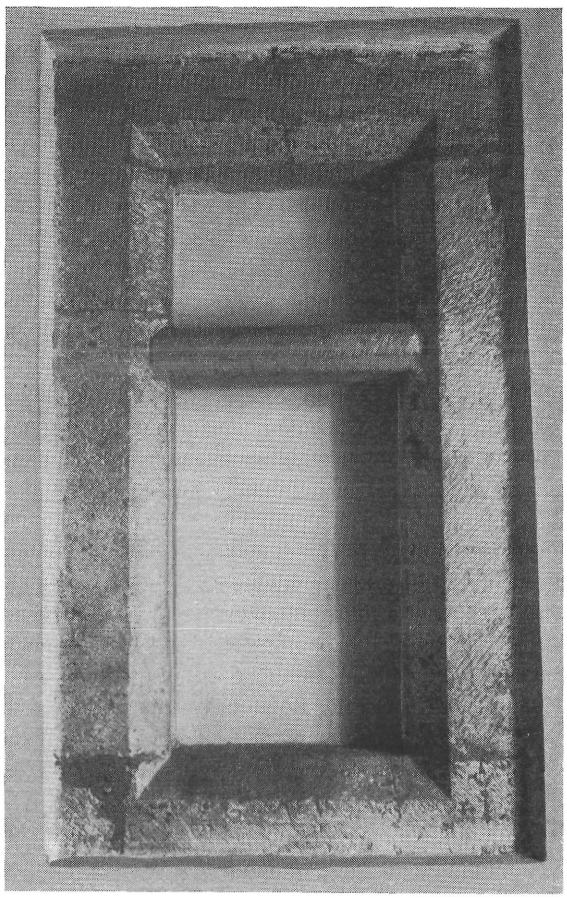
Az emeleti részen folytatott kutatások is eredményesek voltak. A mai kapu tengelyétől valamivel északra, erkély maradványai kerültek elő (27—28. kép). Az erkélyt négy konzol tartotta. A gyámkövek mindegyike megmaradt a homlokzat síkjáig lefaragva. A konzolok átégettek, felületük kormos. A két középső gyámkő kettős, valószínűleg azért, mert az egykori erkély középütt erőteljesebben kiugrott, mint kétoldalt, alaprajzban a nyolcszög három oldalát követve. A kettős konzolok alsó kövei lapos vörös kőlapon nyugosznak. A konzolpár és a vörös kő közötti falsík befelé rézsűs téglával szegett. A gyámköveken kívül előtűnt az erkélynyílás baloldali határfala, kemény, nehezen törhető, kavicsos vakolattal borítva. A jobboldali határvonalat falelválás jelzi. Bal oldalon az erkély számára szolgáló falnyílás nagyobb felületen a mellvédmagasság felett maradt meg. Itt a homlokzati vakolatsík minden megszakítás nélkül derékszögben befordul, a nyílás belső síkjának felülete mintegy 30 cm-re követhető volt.

Az Úri utca 17. sz. ház északi homlokzatát ma a Balta köz átboltozott átjárója és az utóbbi fölé átnyúló Úri utca 19. sz. ház déli emeleti helyiségei takarják el. A XV. század első felében ez a homlokzat még szabadon állt és keskeny, a mai Balta köz szélességének megfelelő sikátorra nézett.

A régi homlokzat több eleme megmaradt a Balta közi aluljáró déli falában, de egy emeleti ablak is látható. Az Úri utca 19. sz. háznak a Balta köz feletti helyiségében, a déli falba keskeny, hosszanti osztó nélküli, egyszerű, élszedéssel profilált ablak nyílik. A kőkeret osztóval kiegészített, restaurált (29. kép).

28. kép. Úri utca 17. sz. Homlokzat a feltárt középkori maradványokkal (Várnai D. felmérése)

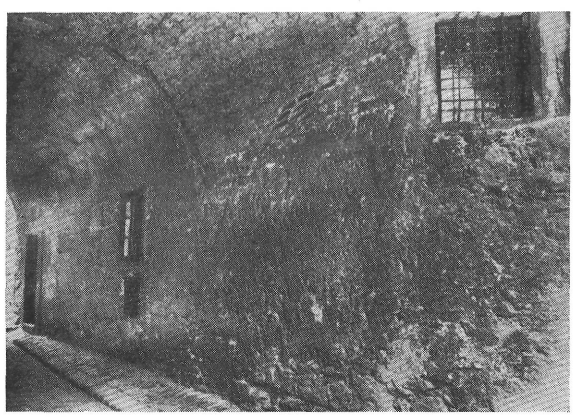
29. kép. Úri utca 17. sz. Egykor a Balta közre néző emeleti ablak

A Balta közi átjáróban a kutatásokat az Úri utca felé néző rézsűsen elhelyezett, már eddig is ismert középkori ablaknál indítottuk meg (31. kép). A XIV—XV. századforduló körüli időben gyakori stílusjegyeket eláruló kis ablak körüli vakolatrétegek megbontása után kiderült, hogy az ablakkeret elhelyezésével egyidejű vakolatrétegen fehér alapon fekete vagy sötétszürke vonalozású kváderfestés van. A kváderfestéses sík a mai, középkori téglából álló boltozat alá megy. Ez azt jelenti, hogy a Balta köz átboltozása előtt a középkori ház Balta közi oldalát, tehát az északi homlokzatot teljes egészében hasonló kváderfestés borította. A festés nyomai (a bekarcolt kvádervonalak) a Balta közi aluljáró északi falán is megvannak.

A háznak a Balta közi aluljárón túli szakaszán folytatott kutatások a mai ablak felett széles teherelhárító ívet hoztak felszínre. Az emeleten kettős, befalazott újkori ablak látható. A falak a háznak ezen a szakaszán már nem középkori eredetűek. A legrégibb ház keleti határfala a Balta közi aluljáró keleti végével esik egybe.

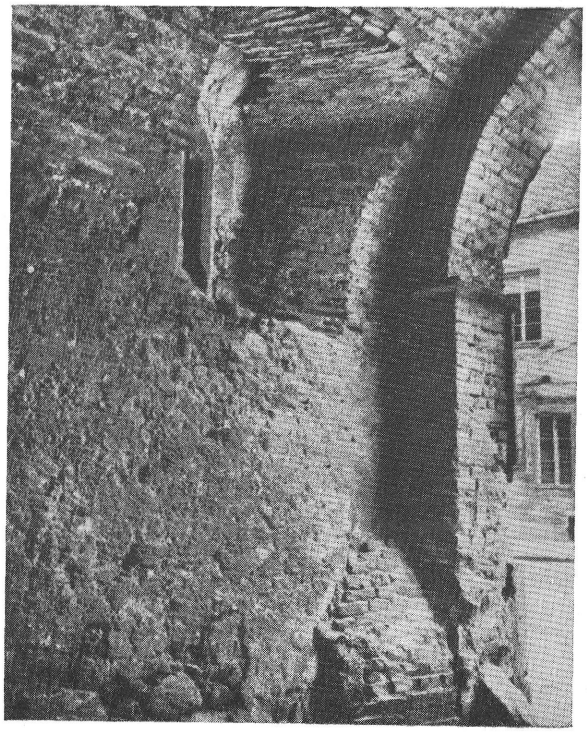
Feltehetően a XV. század derekáig a Balta köz még nem volt átboltozva. Az átjáróra az emeleten keskeny ablak vagy ablakok nyíltak. A XV. század végén, vagy a XVI. század elején a sikátort átboltozták és az emeleti ablakok funkciója megszűnt. Még a török időkben a megrongálódott téglaboltozatot kőboltozattal kipótolták és az aluljárót keleti irányban meghosszabbították. Ugyancsak a török korból származik a Balta köz déli oldalának vasrácsos felülvilágító pinceablaka (30. kép). Az Úri utca 17. sz. ház 1686 után viszonylag jó állapotban maradt fenn.

Az újjáépítési munkák még a XVII. század végén megkezdődhettek. Ekkor tömhették be az emeleti erkélynyílást és faragták le a tartókonzolokat. Ez azért valószínű, mert a lefaragott konzolokon erős égésnyomok mutatkoznak, ami a XVIII. század elejinagy tűzvészre enged következtetni. A XVIII. századi újjáépítés során az összes emeleti középkori nyílást megszüntették és a földszinti ablakok tengelyétől függetlenül új ablakokat helyeztek el. Az új ablakelhelyezést — nem tudni milyen okból — még a XVIII. század folyamán egy ízben módosították. Ezt az bizonyítja, hogy az emeleti első és második ablak között barokk téglakeretben ugyancsak barokk téglával betömött ablakhely látható. A XVIII. század folyamán helyezték el az Úri utcai homlokzaton a földszinti keskeny kőkeretes ajtót is. Ebben az időszakban nyitották meg a Balta közi széles kosáríves kapubejáratot, ezzel kapcsolatban a kapu felett megbontották a törökkori kő-

30. kép. Úri utca 17. sz. (Balta köz.) Úri utca felé néző rézsűs középkori ablak a feltárt kváderfestéssel

dongát és a régi kövekből némi téglapótlással boltfiókot hoztak létre. A széles kapubejáratot valószínűleg a XIX. században elfalazták és keskeny folyosóval helyettesítették. A ház XIX. századi állapotára nézve Arányi 1877. évi leírása ad útmutatást. „Dacára, hogy ezen kisded ház (nem lévén kapuja) dongaboltozatú kapualjjal nem bír, mégis legalább a XVI. századból való, mert 1. a szomszéd alagútszerű boltozatba, melyet a budaiak régen Schwirbogennak neveztek, három ódon ablakocskával nyílik. 2. Ma szokott terjedelmű utcai ablakai 40 év előtt alig voltak 4 lábnyi magasak és kívülről otromba fatáblákkal csukódtak, mint az ódon némethoni házak. Az udvar belsejében még bántatlan hagyattak a 3½ láb magas ablakok."

31. kép. Úri utca 17. sz. A Balta köz északi oldala

Arányi leírása az ódon, otromba fatáblás ablakokról azt sejteti, hogy az Úri utcai homlokzat földszinti középkori ablakaihoz az 1800 körüli időkig nem nyúltak hozzá. Ugyanis a leírás feltűnően illik a kutatások folyamán feltárt földszinti boltablakra, amely valóban alacsony, nyomott arányú és amelyen az egykori fatáblák elhelyezési hornya ma is látható.

Az 1945 utáni újjáépítés során a Balta közi széles kapualjat helyreállították és a földszinti, XVIII. században épült keleti udvari szárnyat lebontották.

F. Tóth Rózsa

ÚRI UTCA 18. SZ.

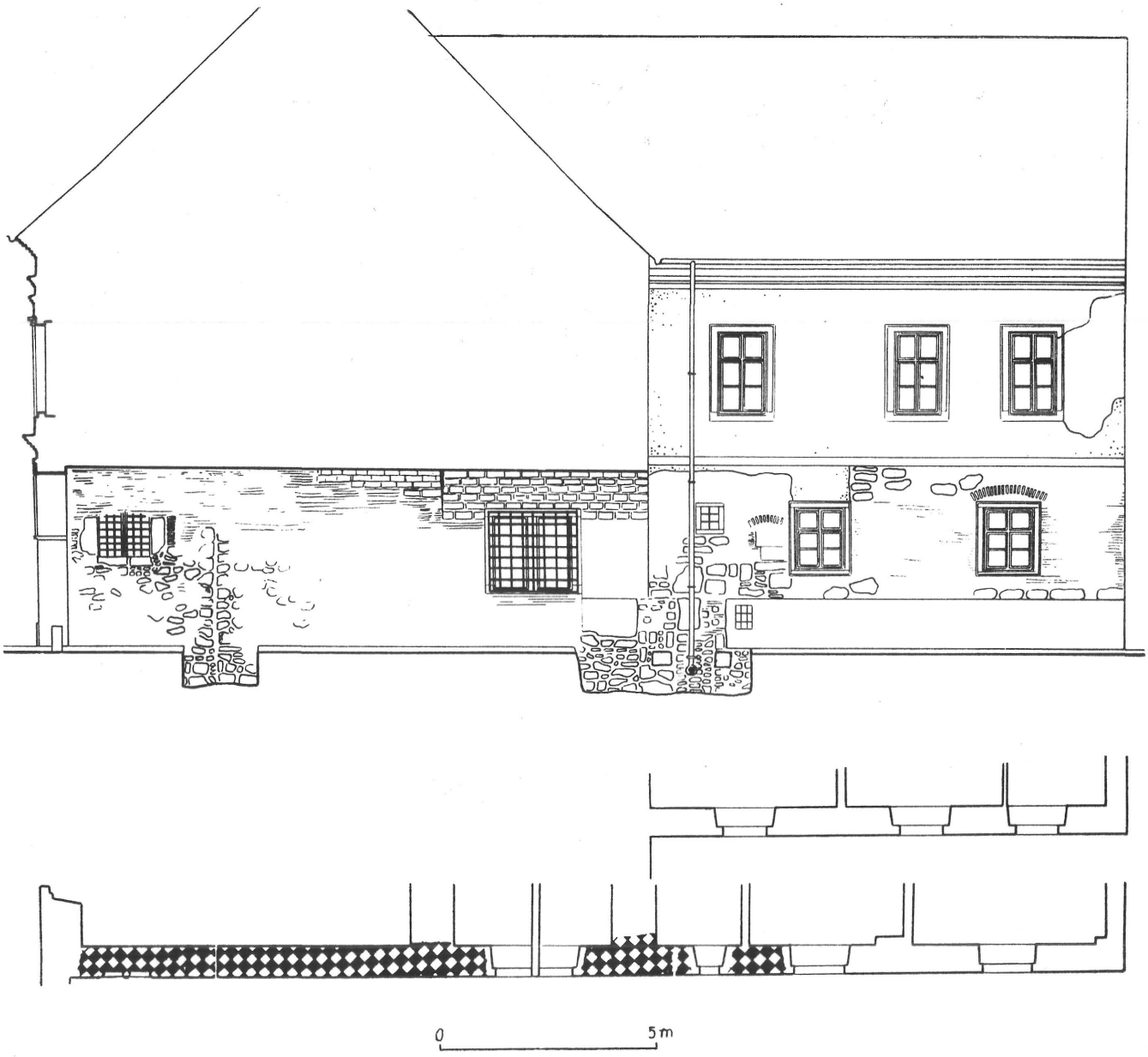
A mai épület helyén középkori lakóház állott, amelyről az 1696. évi Zaiger über die Vöstung azt mondja, hogy a töröktől való visszafoglalás után „részben még jó falai, boltozatai és pincéje van". A XVIII. század elején újjáépített házon a század folyamán több ízben végeztek alakításokat. Az 1912-ben bekövetkezett nagyobb arányú átépítéskor egyesítették a 20. sz. házzal, 1939-ben hivatali épületté alakították át. 1944—45-ben, a háború folyamán nagymértékben megsérült.

Az 1957 szeptemberében végzett homlokzatkutatások folyamán a földszinti szakaszról teljesen levertük a vakolatot. Az így előbukkant falsík semmiféle középkori jelleget nem mutatott. A felület összeolvadt az Úri utca 20. sz. ház homlokzatával. A két ház közötti eredeti határvonal megkeresésére megbontottuk a mai falsíkot. A legfelső kőréteg leválasztása után előkerült a két épület közötti határvonal a középkori sarokarmírozásnak és néhány csatlakozó kőnek a maradványával. A homlokzat további részein a külső falsík és a belső falmag egységesnek mutatkozott, ebből látszik, hogy a XVIII. század elején történt helyreállításkor a homlokzatot úgyszólván teljes egészében újjáépítették. A földszinti homlokzat többi részén nem találtunk további középkori részleteket.

A vakolatleverés után a földszinti ablakok elhelyezésének megfelelően a kaputól balra két, tőle jobbra pedig egy elfalazott barokk téglaív került elő. Ez arra vall, hogy az épület első újjáépítésekor a homlokzat földszintjét íves nyílású üzlethelyiségek foglalták el, s ezeket csak valamelyik későbbi, feltehetően szintén XVIII., vagy esetleg XIX. századi átalakításkor falazták el.

Az emeleten csak a jobb oldalon, kis keskeny szakaszon vertük le a vakolatot. A falrakás a földszint külső, újkori borításával volt egyidejű.

Nagy Emese

32. kép. Úri utca 19. sz. A ház déli (Balta közre néző) homlokzata (Horler F. felmérése)

ÚRI UTCA 19. SZ.

Kutatást az udvar nyugati homlokzati falán és a Balta közben végeztünk.

Az udvar nyugati falának kapualj melletti szakaszán a kamra-, illetve pinceajtó felett kődonga boltozat íve került elő. A kődonga mennyezet részlete a kapualj melletti kamrában látható. A ház tengelyében elhelyezkedő ív mérete azt a feltevést valószínűsíti, hogy a későbbi időben kővel átboltozott középkori kapualj maradványa. További részét a mai kapualjtól délre eső dongaboltozatos szobában kereshetjük. A feltárt kapuív mellett, attól délre ezzel nagyjából megegyező méretű barokk falazású téglaívet találtunk. A téglaív alján a vakolat és meszelés nyomai arra mutatnak, hogy eredetileg nyitott árkád volt. Nagyon valószínű ennek alapján, hogy a barokk építkezés alkalmával, a XVIII. század elején megtartották a ház tengelyében elhelyezkedő középkori kapualjat, újra boltozták kővel és a kapualj mindkét oldalán árkádnyílásokat építettek (35. kép). A középkori, illetve barokk kapualjtól jobbra elhelyezkedő feltételezett árkádnyílás megfelelne a mai kapualj udvar felé eső részének. Így fel kell tételeznünk azt, hogy a

kapualj kialakítása mai helyén a XIX. század elején, a klasszicista stílusban végrehajtott átépítés alkalmával történt.

A feltárt kapualj szintjének meghatározására nyitott kutatóárokban a mai szinttől 40 cm mélységben előkerült a kapualjhoz tartozó köves szint, a burkoló kövek között egy másodlagosan felhasznált konzolkő is helyet foglalt. A köves szint alatt 12 cm-re egy kétségkívül korábbi középkori építkezéshez tartozó ajtónyílás jobboldali élsarkított kávakövének részlete került elő. A kávakő É—D irányú, 67 cm vastag falhoz tartozik, szerves folytatásaként küszöbkő is jelentkezett. A középkori kapualj-szint alatt a betöltési anyag erősen égett és fakorhadékos. A küszöbkő alatt, annak belső oldalán agyagos, fakorhadékos, sima szintet találtunk. A tükörsima agyagos szintet a helyiség belseje felé 25 cm-re 2,3 cm széles és 2,5 cm magas gát szakítja meg, majd utána ismétlődik az előbbi, 25 cm széles agyagos szint. A fakorhadékos agyagos nívó amellett szól, hogy a helyiség fapadlós volt. A padlódeszkák szélessége 25 cm lehetett, sőt vastagságukra is következtethetünk a szintszakaszokat elválasztó gát, illetve a két padlódeszka között jelentkező hézag magasságából (2,5 cm) (36. kép).

Az ajtó baloldali kávakövét hiába kerestük, mert itt a küszöbkő megfelelő része felett egy, a felmenő falból kinyúló kő helyezkedik el. A kő széle megegyezik a felmenő falon jelentkező falelválással. Ez valószínűsíti azt a feltevést, hogy a korábbi épület (amelyhez a feltárt ajtónyílás és padlórészlet tartozott) pusztulása után emelték a fal mai kapualj felé eső szakaszát, és a korábbi küszöbkő fölé kiugró kő a fal alapozásához tartozik. A kávakőhöz tartozó falat ezen az oldalon is megtaláltuk.

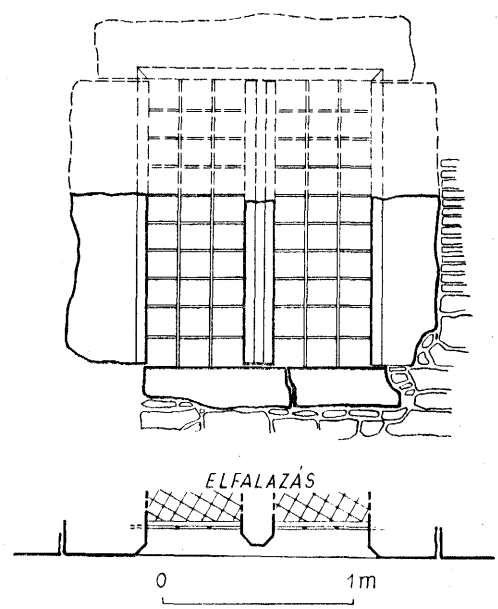
Az udvar déli falán keskeny, íves, ajtómagasságú barokk falnyílás került elő vakolateltávolítás nyomán, az íves nyílás elfalazása is barokk.

A kapualj északi falában megtaláltuk a pince szellőző ablakában korábban kibontott és bemutatott középkori ajtókeretcsonk további részletét.

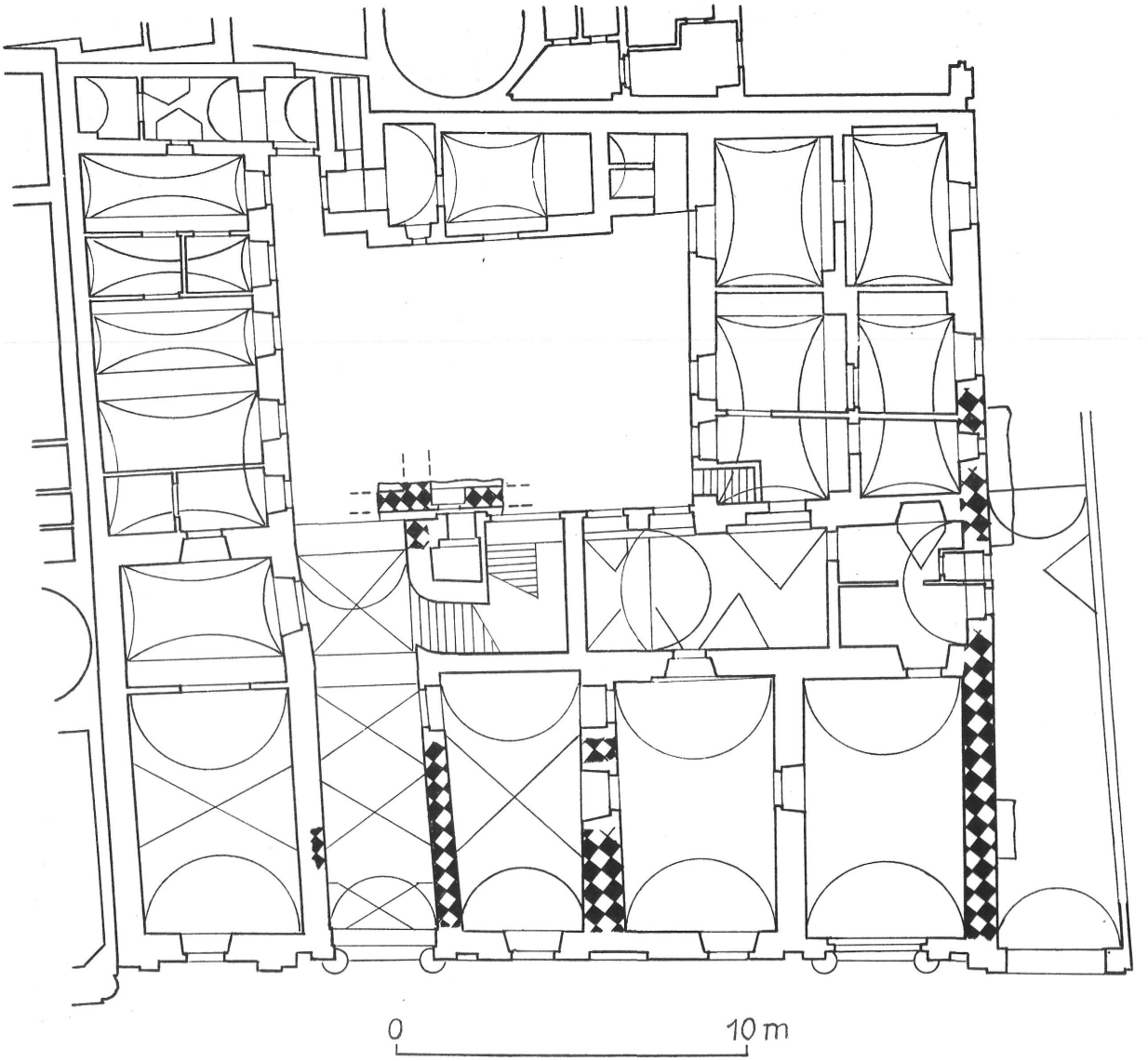
A ház Balta közre néző oldalhomlokzatán, a köz Úri utcai végében a téglaboltozattal egyidejűleg elfalazott, kétosztatú, keresztrácsos középkori ablak alsó részét bontottuk ki. Az ablak felső részét a boltozat takarja. Kávája élsarkított, az osztó hatszögű, a könyöklő egyenes és sima. Kora a XIV. századra tehető, bár szokatlan, hogy a kávakövek és az osztó lábazati faragás nélkül állnak a könyöklőn. Ennek oka valószínűleg az, hogy későbbi javítások alkalmával változtattak eredeti alakján (33. kép).

Az ablak jobboldali kávakövétől 1,50 m-re falelválás jelentkezett. Nem tulajdonítható véletlennek, mert a boltozattól a járdaszintig töretlen, éles vonalban halad, és az Úri utca felé eső falszakasz anyaga és falrakásának módja sem egyezik az elválason túli fallal. Ugyanis itt a falazóanyagban bőségesen előforduló lemezes, kemény kőanyag ott egyáltalán nem található, azonkívül míg itt a nagyjából azonos méretű köveket bizonyos rendszerrel, többé-kevésbé sorosan rakták és az elválást szorosan egymás fölé helyezett kövek szegélyezik — az elválason túli fal (Tárnok utca felé) szabálytalan kövekből, rendszertelenül rakott. A falelválás a sziklalapig fut. A mai szinttől 60 cm-re agyagos, kavicsos járdaszint került elő, a fal tövében habarcsnyomokkal, alatta az alapfal 10—14 cm-es kiszélesedése, majd a szikla.

Ugyancsak falelválás jelentkezett a téglaboltozat végződése alatt. Feltehető, hogy az eredeti középkori épület, amelyet a sikátor átboltozásával megnagyobbítottak, csak eddig terjedt. Ugyanakkor természetesen arra is gondolhatunk, hogy a téglaboltozat vége a szomszédos ház (ma Úri utca 17. sz.) akkori kiterjedését jelöli.

33. kép. Úri utca 19. sz. A ház déli homlokzatán feltárt gótikus, rácsos ablak (Horler F. felmérése és rekonstrukciója)

34. kép. Úri utca 19. sz. Alaprajz

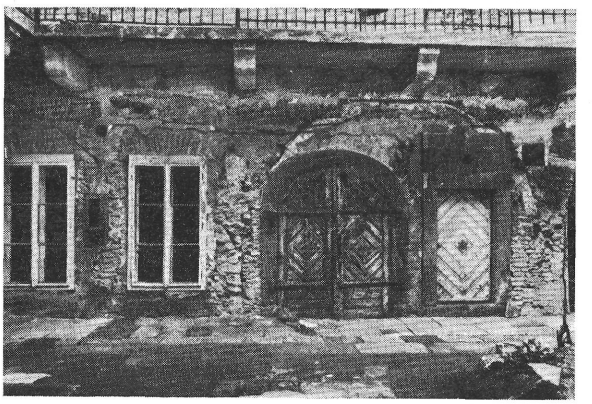
A ház déli homlokzati faláról (a Balta közön túl) eltávolítottuk a vakolatot. A boltozat alatti, kisebb, szabálytalan kövekből rakott fal folytatásaként itt nagyméretű, faragott kövek mutatkoztak. Az itt nyitott kutatóárokban a mai szint alatt a középkori falon kettős falelválás jelentkezett. A két falelválás nagyméretű faragott kövekkel szegélyezett, a faragott kőszegélyek között 90 cm széles, faragatlan kövekből rakott fal húzódik, amelynek síkja kissé kiugrik a kövekkel szegélyezett falak síkjából. — A mai szint alatt 65—70 cm-re apróra tört, agyagba rakott kövekből készült középkori járda került elő. Mindhárom falszakaszt a sziklára alapozták a mai szint alatt 90 cm mélységben. A faragott kőszegélyek között álló fal mérete alapján arra gondolhatunk, hogy később elfalazott nyílás, esetleg pincelejáró nyoma. Emellett szólna az is, hogy a kétoldalt látható faragott kövek nagyjából azonos méretűek és elhelyezésük is azonos (32. kép).

A Balta közben mutatkozó falelválások szerepének tisztázása csak abban az esetben elképzelhető, ha alapos kutatást folytatunk a ház pincéjében, amely több periódusos középkori építkezésre utal.

Az eddig elmondottakat a következőkben foglalhatjuk össze : A ház alapjaiban középkori, jelentős átépítése a barokk korban történt. A XIX. században klasszicista stílusban alakították át.

A Balta köz boltozata annak emlékét őrzi, hogy a ház tulajdonosa feltehetőleg a XV. század végén vagy a XVI. század elején a szomszédos ház felé terjeszkedett.

Az átboltozás előtti korszak maradványa a feltárt rácsos ablak, amelynek funkciója az átboltozással megszűnt. Ugyanez vonatkozik a sikátor feletti lakás déli falán bemutatott gótikus ablakra, amely a szomszédos ház (ma Úri utca 17. sz.) átboltozást megelőző maradványa.

35. kép. Úri utca 19. sz. Az udvar nyugati homlokzati falán feltárt kapuív, mellette barokk árkádnyílás maradványa

A sikátor átboltozása utáni korszak nyílásairól annál kevesebbet tudunk. Egy, a Dísz tér felé tekintő ablakról Arányi tudósít: „Ezen ház hajdan a Pilisi megyeház. 1860-ban öregebb b. Eötvös Ignácznak (a b. Minister br. Eötvös József nagyatyjának) háza mellett egy faragott kőből készült dongaboltozat létezik, mely fölött két szoba nyugszik, egy nyugotra (az uri utcába) a másik keletre (a disztérre) tekint, az utolsón egy háromosztatú ablakot, mely a prágai óvárpalotán, Kolozsvárott Zápolya Jánosnak házán, és Medgyesen egy palota szerű épületen látszik s a XV. század végéből vagy a XVI. század elejéből származik, hogy hajdan kőducokkal birt, azt a gyakorlott szem könnyen kiveszi."

A Balta köz középkori téglaboltozatát a török korban kődongával javították ki és toldották meg a Tárnok utca felé.

Az udvar nyugati homlokzati fala előtt feltárt falrészlet ajtó- és fapadló-maradványával egy korábbi középkori építkezés emléke.

Lócsy Erzsébet

ÚRI UTCA 20. SZ.

Az 1687-ből származó Haüy-féle térképen erre a területre két telket találunk bejelölve (26—27. sz.). 1696-ban a Zaiger über die Vöstung ugyanitt 24-es számmal csak egy telket tüntet fel. Kutatásunk elsősorban azt akarta tisztázni, hogy a telek megnagyobbodásával az újkori homlokzat kialakításánál két kisebb középkori házat vontak-e össze. Az utcai homlokzaton 10—15 cm vastag vakolatréteg eltávolítása után megkaptuk a középkori falat. A fal többszöri átjavítás nyomait viseli. Falelválást azonban a 18,33 m hosszú homlokzaton nem tapasztaltunk, ami az 1687. évi térkép telekosztását igazolja. A középkori épületnek a 18. sz. ház felé eső határán kváderes sarokarmírozás volt. Az átkutatott homlokzaton egyéb középkori részletet nem találtunk. Több, az Úri utca 18. sz. házra vonatkoztatható oklevélben találjuk megnevezve épületünk középkori tulajdonosainak vagy bérlőinek nevét. Így 1415-ben Miklós pénzváltó szerepel mint a 18. számmal határos egyik épület gazdája. Konrád Melmeister jogász,

36. kép. Úri utca 19. sz. Az udvar nyugati homlokzati fala előtt feltárt korábbi középkori épület maradványa (Horler F. felmérése)

az óbudai egyetem rektorának birtokában látjuk a házat egy 1425. évi oklevél szerint. 1461-ben Steinpach Erhard és 1506-ban Kotthe Ferenc nevét találjuk megemlítve az oklevelekben.

A Zaiger adatai szerint („Hat noch ein Theill mauern, gewölber und Keller") — amit a kutatások is igazoltak — a középkori lakóház majdnem teljes egészében elpusztul. A romos ház újjáépítése a XVIII. század elejére tehető. A homlokzat kutatásánál a földszinti jobboldali ablaknál előjött a levésett barokk könyöklőpárkány részlete. Az emeleten újkori téglával elfalazott, a mai nyílásnál nagyobb ablakok, illetve ikerablakok téglaelhárító íve került elő.

Bertalan Vilmosné

ÚRI UTCA 24. SZ.

Zártsorú, körülépített udvaros, egyemeletes lakóház, egyszerű barokk homlokzattal.

Az épület Úri utcai homlokzatának kutatása során aránylag kevés középkori részlet került elő. A kaputól délre eső földszinti szakaszon megtaláltuk a Haüynál is jelzett déli telekhatárra utaló falvarratot, a 22. sz. épület jelenlegi határától északra 0,80 m távolságban. A 22. sz. ház sarokkiképzése armírozott, de eléggé durván faragott kövekből épült. A falvarrat az emelet magasságáig tart, bizonyítva ezzel, hogy mindkét épület eredetileg földszintes volt.

A kapu bal keretköve mellett került még elő egy kis középkori falszakasz, amely zúzott kő és tégla keverékéből épült. A fal síkja e helyen a mai utcavonaltól kissé beljebb húzódik.

A földszintnek ezen a részén a barokkban ikerablak lehetett, mert erre utaló nagy fesztávolságú kétszeres tégla teherhárító ívét találtuk a jelenlegi ablakok fölött.

Az emeleten a kaputól balra, a második és harmadik ablak között középkori, egyenes záródású ablak kőkeretének jobb kávaköve és könyöklőpárkányának csonkja került elő. Ez részben a háborús vakolatsérülés következtében már látható volt. Az élszedett keret homokkőből készült. Az emeletnek ezen a szakaszán több kisebb darabon kerültek elő középkori falrészletek. A telekhatárt jelző falvarrat földszinti végződésének vonalában az emeleti rész fala kissé előreugrik és vakolata XVII. századra utaló rózsaszín festésű. Az emeleti homlokzatnak ez a kis előreugrása is utólagos építésre vall.

Az eddig elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy az Úri utca 24. sz. ház a XIV. században épült földszintes lakóház volt, amelyre a XV. század folyamán egy emeletet húztak. A feltárás során előkerült gótikus ablakkeret köve is ebből az időből való.

Gerő Győző

ÚRI UTCA 29. SZ.

A mai Úri utca 29. sz. épület a középkorban két házból állott. Az északi, keskenyebb részt Haüy 1687. évi térképe 78-as, a déli felét 79-es számmal jelzi. A kutatások folyamán a két középkori épület közül a keskenyebb északi, tehát a XVII. században 79-es számmal jelzett épület maradványaira bukkantunk rá.

A kapualjtól balra levő földszinti ablak két oldala mellett a vakolat alól középkori nyíláskeret puha mészkőből faragott két oldalsó kávaköve tűnt elő (37. kép). A keretkövek élszedésesek, a rézsűk a homloksíkra 45°-os szöggel háromszöges átmenettel metsződnek a derékszögű lábazatra. A metszésnek ilyen formája arra mutat, hogy az ablakkeret körül rézsűs volt. Mint a kutatások folyamán kiderült, a leírt ablak a Haüy-térképen 78-as számmal jelölt ház tartozéka, az épület eredeti sarokarmírozását a mai ház homlokzati törésvonala jelezte. A ház végének megfelelő sarokarmírozást a mai kapualj bal oldala mellett találtuk meg (37. kép).

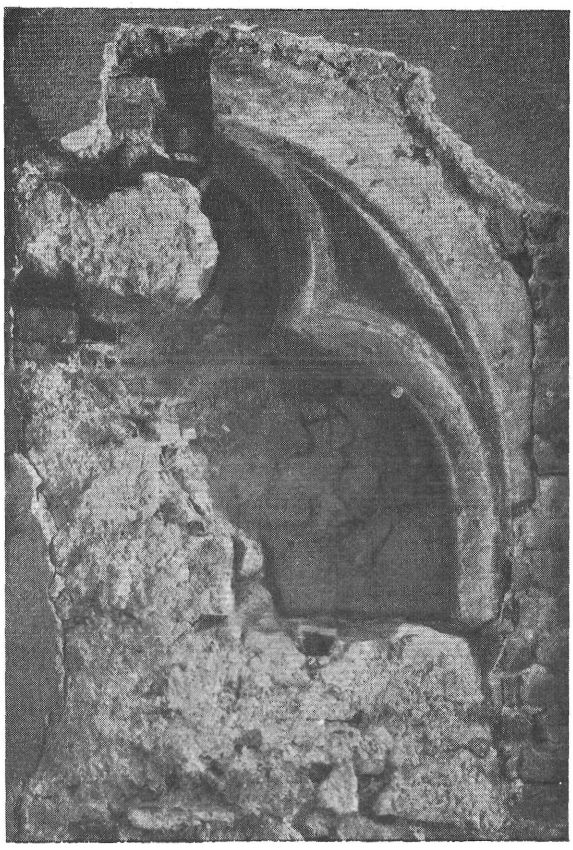
A sarokarmírozás nagyméretű hosszúkás kváderkövekből áll. A kváderkövek élei nem derékszögűek, hanem 2,75 m magasságig 45°-kal, felül hegyesebb szögben rézsűsek. Az alsó, 45°-ban rézselt sarokkövek mellett egyhelyütt keleti irányba áttörtük a mai kapualj bal oldalán a falat, és azt tapasztaltuk, hogy a kváderkövek benyúlnak a mai kapualj északi falába. A kapualjban húzott K—Ny irányú kutatóárokban a feltárt kváderek homloksíkjától 2,80 cm-re megtaláltuk a Haüy-térképen 79-es számmal jelzett ház homlokzatának alapfal-részletét. A fal iránya

37. kép. Úri utca 29. sz. Homlokzat a feltárt középkori részletekkel (Várnai D. felmérése)

38. kép. Úri utca 34. sz. Félköríves ajtókeret és küszöbköve a kapualj jobb oldalán

39. kép. Úri utca 34. sz. A kapualj bal oldalán kibontott mérműves fülkerészlet

a kapualjban elhelyezett csővezetékek miatt nem volt pontosan megállapítható. A 78. sz. ház befelé forduló kváderfala és a 79. sz. háznak a kutatóárokban feltárt alapfala szorosan egybeépült, mindkettő a XV. században készülhetett.

A rézsűs kváderekkel lezárt keskeny középkori ház mellett tehát a középkorban az utcavonaltól több, mint 2 m-rel beljebb helyezkedett el a XVII. században 79-es számot viselő épület. Azonban míg a 79. sz. ház középkori homlokzati fala a mai napig is áll, sőt faragott részletei is megmaradtak, a 78. sz. házat valószínűleg a XVIII. században lebontották. Ugyanekkor a két házat egyesítették, a homlokzati vonalat kiegyenesítették és a mai architektúrát létrehozták.

A kutatás jelentős eredménye: kiderült, hogy a középkori budai várban az Úri utca vonala változatosabb, törésekben gazdagabb volt.

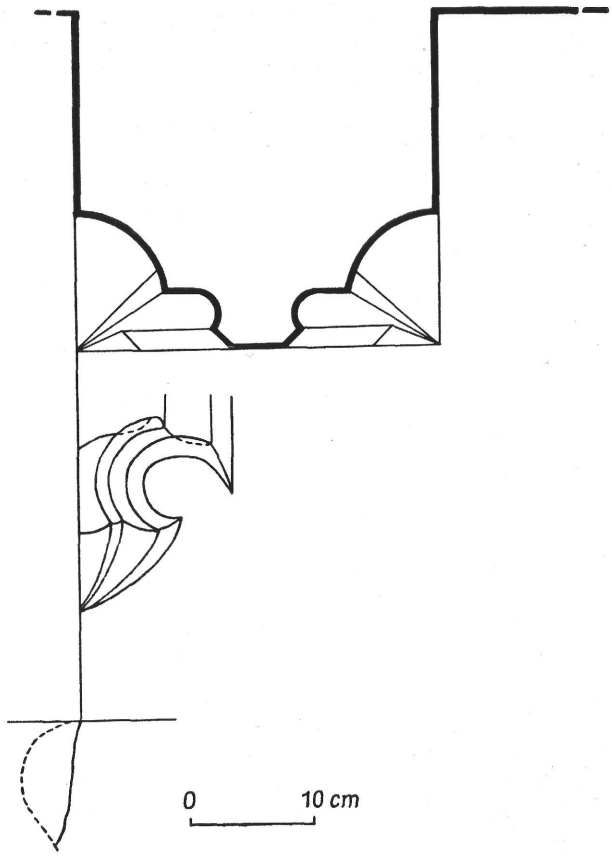
F. Tóth Rózsa

ÚRI UTCA 34. SZ.

Az Úri utca 34. sz. ház kutatása a homlokzatra és a kapualjra terjedt ki. A Zaiger über die Vöstung c., 1696-ból származó összeírási könyv szerint a ház telekhatárai a mainak megfelelőek. Ugyanez a helyzet a korábbi, Haüy-féle térképen is (1687). Ez a térkép a 34. sz. háztól D-re fekvő telken telekhatár-változást tüntet fel, egy korábbi állapotot, amely szerint a 32. sz. telken még két tulajdonos osztozik. Ezeket a telekviszonyokat megelőző helyzet térképen nem maradt ránk, csupán az építészeti részletekből olvashatjuk le. A középkorban a mai 34. sz. ház hosszabb homlokzattal rendelkezett, feltehetőleg egy traktus hosszúságú terület tartozott még hozzá a mai 32. sz. telekből. Ennek bizonyítékai a következők: a két ház között nincs sarokarmírozás, a falrakás folyamatos és nagyobb átnyúló kövek kizárják a falak szétválásának a lehetőségét. A ház középkori végződését nem tudtuk megtalálni, mert a mérések és a helyszín tanul-

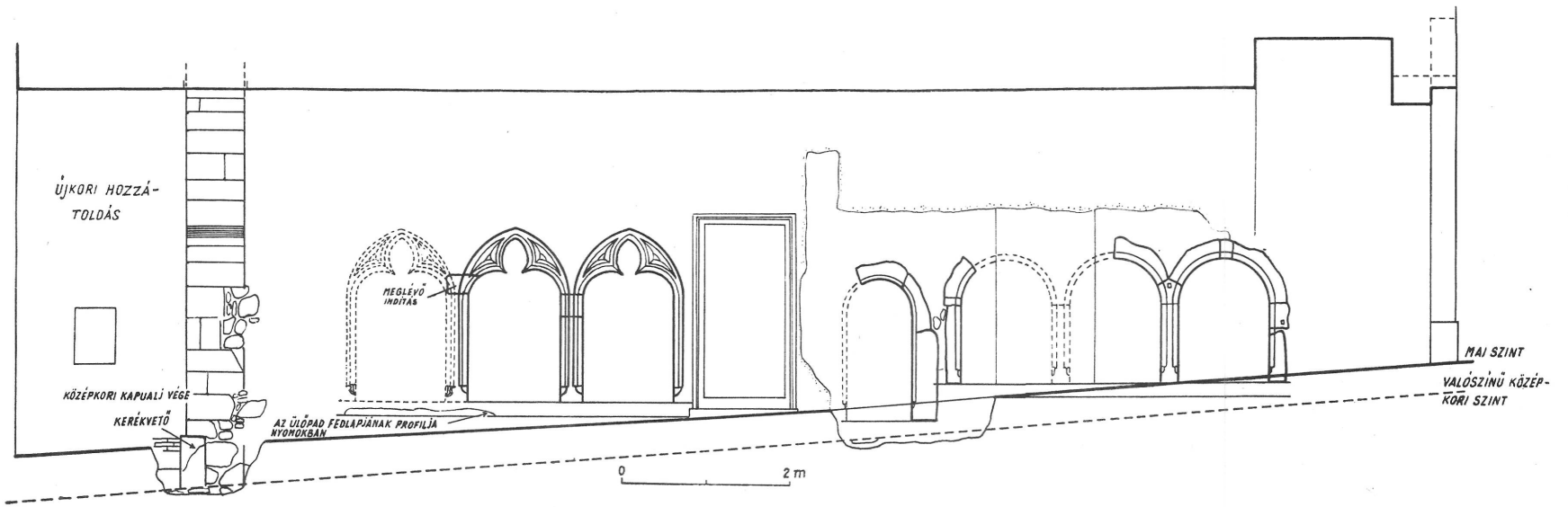
40. kép. Úri utca 34. sz. Mérműves ülőfulke bélletkövének sarokátmenete a kapualj déli oldalán

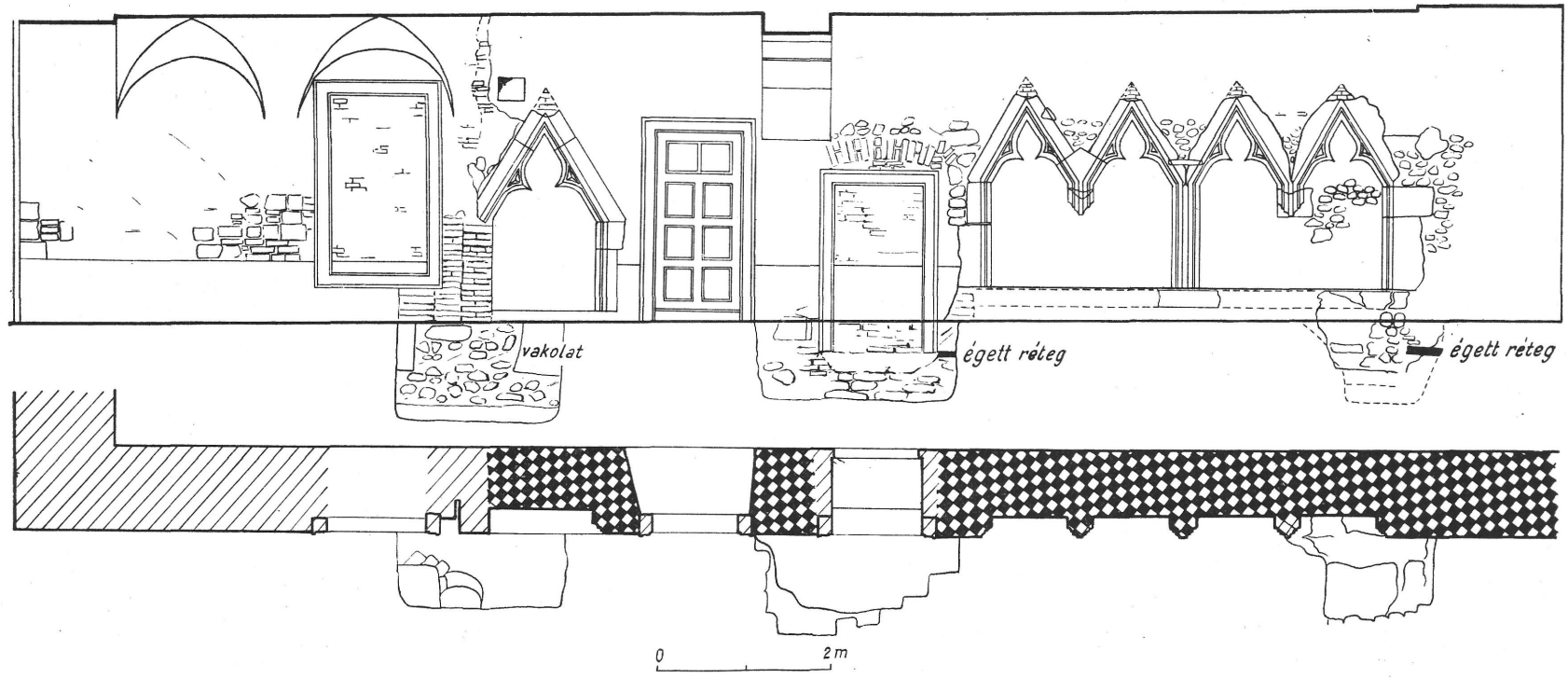
41. kép. Úri utca 34. sz. Mérműves ülőfülke profilja és lábazata

mányozása által meghatározott helyen a mai szintig ért a természetes szikla és az eredeti falak elpusztultak. További bizonyítékok : az ablakok és a kapu tengelyeinek eltolódása D-i irányban. A kapu sincs önmagában a mai homlokzat főtengelyében. Ezt a helyzetet csak akkor tudta elfoglalni, amikor egy vak gyalogkapuval toldották meg a második világháború előtti átalakítások alkalmával.

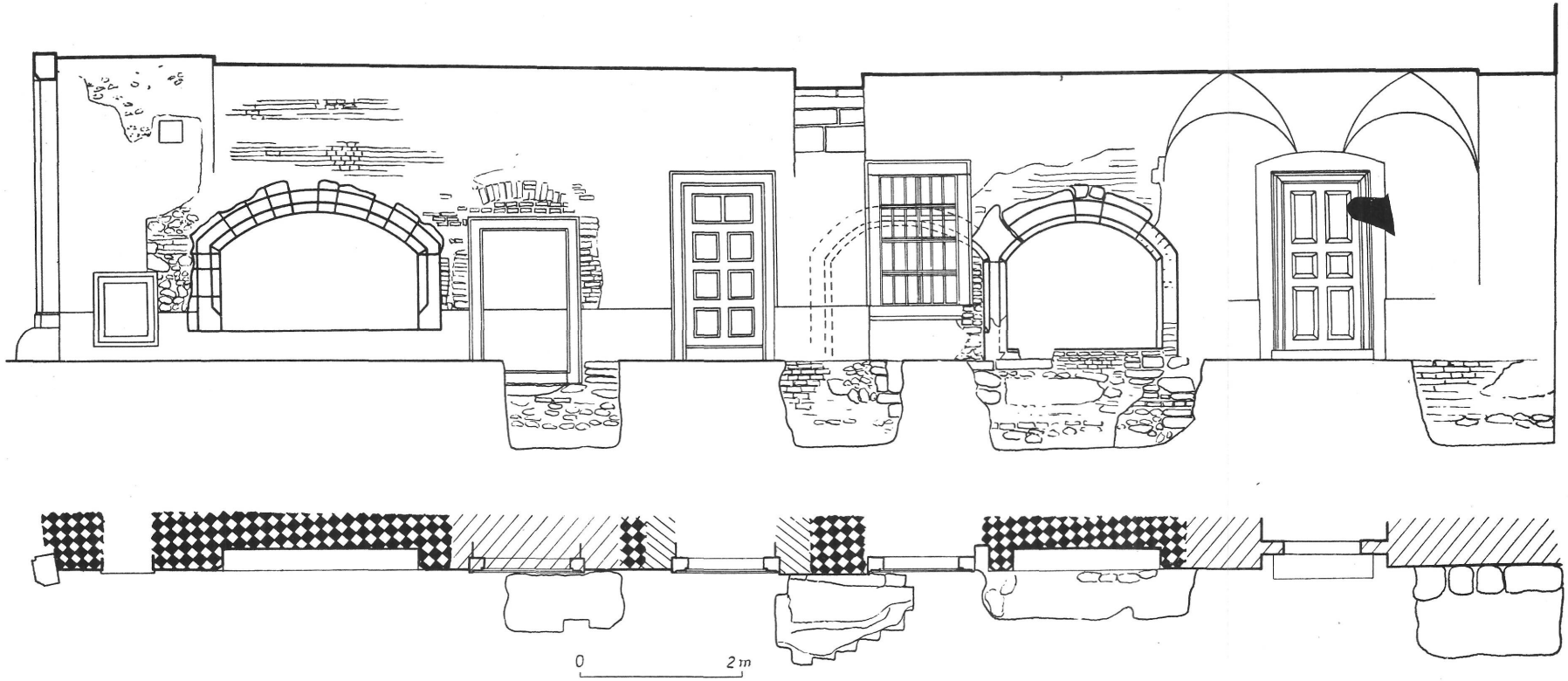
A homlokzat földszinti részén régi bolthelyiségek téglából kirakott félköríves nyílásait találtuk meg. Később, a ház újjáépítése alkalmával előkerült az egyik nyíláshoz tartozó kávakő egy darabja is, eredeti helyén. Ezek a nyílások is folytatódnak a 32. sz. ház megmaradt falcsonkján, azonos ritmusban, bizonyítékaképpen annak, hogy ezek a félkörös nyílások még abban az időben keletkeztek, amikor a telekviszonyok mások voltak, tehát a korábbi, Haüy-féle 1687. évi térképünk előtt. Hasonló félköríves nyílásokat számtalan helyen találunk még a Vár területén. Pl. : Dísz tér 11, Úri utca 18, Szentháromság utca 7. stb. A ház kapualjában is több új, középkori építészeti részletet találtunk. A kapualj két oldalán már eddig ismert félköríves ülőfülkék több, eddig ismeretlen szakasza került elő. Az É-i oldalon egy félköríves, a D-i oldalon pedig egy szegmentíves ajtót tártunk fel. Mindkettőnek megtaláltuk a küszöbkövét. A kapualj udvar felé eső szakaszában az É-i oldalon két mérműves ülőfülke mellett előkerült a harmadik indítása. Ezzel szemben a D-i oldalon megtaláltuk az ezeknek megfelelő mérműves fülkék töredékeit. A töredékek közül legértékesebb a lábazat, amelynek eredeti formája eddig ismeretlen volt. Az 1959-es helyreállítás közben a csúcsíves ülőfülkék újkori választótagja mögött eredeti konzolok kerültek elő, ezek két-két fülkét kötnek össze. A középkori kapualj a mainál rövidebb volt. Az egyik újkori átalakításból származó toldás összekötötte az épület utcai szárnyát az udvari épülettel, amely a középkorban különálló volt. Kváderes sarokarmírozását a kutatás felszínre hozta. Az épület középkori maradványain erős égési nyomok láthatók. A helyreállítás alkalmával a régi kapukeret helyének elfalazásából török turbános sírkő került elő jó állapotban. *H. Gyürky Katalin*

42. kép. Úri utca 34. sz. Kapualj (Ilosfai J. felmérése)

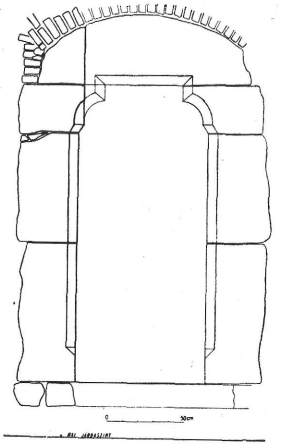

43. kép. Úri utca 36. sz. A kapualj északi falának felmérési rajza

44. kép. Úri utca 36. sz. A kapualj déli falának felmérési rajza

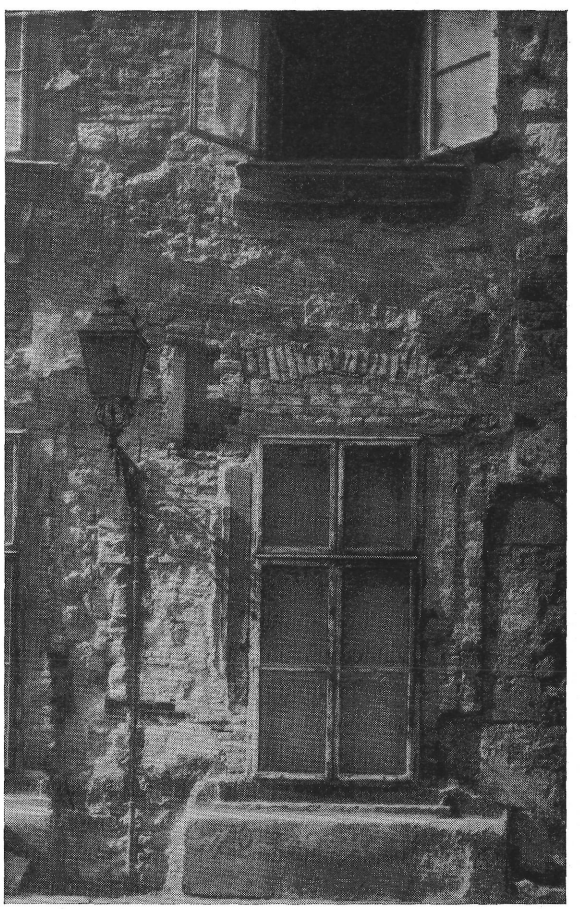
ÚRI UTCA 36. SZ.

45. kép. Úri utca 36. sz. Feltárt középkori ajtó rekonstrukciós rajza

Sok középkori részlet maradt fenn az Úri utca 36. sz. házban. Homlokzatán kibontásra került egy élszedett gyámköves kis ajtó (45. kép). Az ajtót balról a második földszinti ablak vágja ketté. Több vári lakóháznál, így a Fortuna utca 14, Úri utca 48, Tárnok utca 18. sz. házaknál tártak fel hasonló kis kapukat, amelyek közvetlenül a boltokba vagy esetleg a lépcsőházba vezettek. Feltevésünket — hogy épületünk földszintjén is boltok lehettek elhelyezve — egy másik adat is alátámasztja. Balról a harmadik és negyedik földszinti ablak fölött a vakolat leverése után befalazott nyílást találtunk. A középkori téglákkal elfalazott rész kibontása után egy befelé rézsűsen elszűkülő szellőzőablak vált láthatóvá (46. kép). Az átjavított, törtköves középkori fal az első emeleti ablak könyöklőpárkányáig jól megfigyelhető. Ettől felfelé vegyes kő és téglából készült barokk falat találtunk. A második emeleti ablakok alatt a lefaragott XVIII. századi koronázópárkány nyoma látható. A koronázópárkány felett a XIX. század folyamán épült második emelet téglafala emelkedik. A kapukeret vizsgálatánál a vakolat alól a XVIII. századi barokk kapu gazdagon profilált konzolkövének részlete került elő. A díszesebb barokk kapukeretet valószínűleg a klasszicista homlokzat kiképzésénél faragták le. Egyszerű, léckeretes, XVIII. századi kőkeret részletét bontottuk ki a földszinti baloldali első ablaknál.

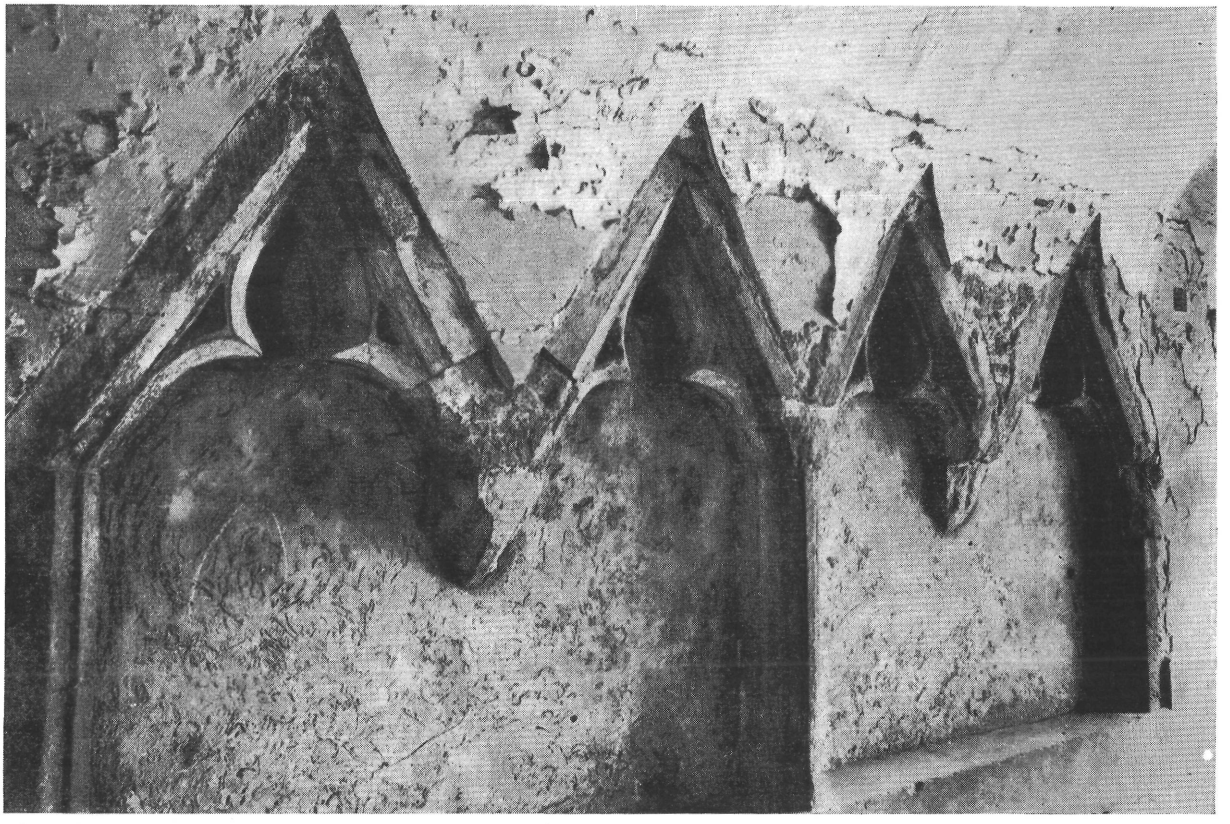
Különböző korú építkezések emlékeit őrzi a kapualj is. A kapualj északi oldalán csúcsívben végződő mérműves fülkéket találunk (43, 48. kép). A fülkék 1360 és 1380 között készültek (47. kép). A kapualj déli falát félkörös, illetve szegmentíves záródású fülkék tagolják (44. kép). E fülkék vizsgálatánál, eltérően az északi oldaltól, a falban a tört kő mellett sok XIV. századi keskeny falazótéglát is találtunk, ami a fülkék későbbi átépítésére vagy javítására utal. A már ismert félköríves fülke mellett a vakolatréteg alól egy második, élszedett keretű, félköríves záródású fülke részletét bontottuk ki. A fülkét az újkori ablak létesítésekor bontották el. Hasonló félköríves, lesarkított fülkéket találunk az Úri utca 31, 34, 38, Fortuna utca 5, Szentháromság utca 7. sz. házaknál. Szegmentívesek a Szentháromság utca 2. sz. ülőfülkéi. A fülkék korát a XVI. század elejére tehetjük.

46. kép. Úri utca 36. sz. Részben kibontott középkori világítóablak

A kapualj nyugati végében levő csúcsíves fülke kutatásánál megállapítottuk, hogy a fülke ülőpadja a mai fülke keretén túl is folytatódik. A felületén foltokban sárgásfehér színezetű vakolatréteg mutatkozott. A vakolatréteg a kibontott keret mindkét oldalán megtalálható, ami arra mutat, hogy a keret szabadon állt és mint fülkeosztó szerepelhetett. E megfigyelések alapján arra következtethetünk, hogy a jelenlegi egyes fülke eredetileg kettős volt. A második fülke a ház pusztulásakor, 1686-ban sérült meg. A ház nyugati részének teljes

pusztulását mutatja a középkori dongaboltozat pusztulása a kapualj ezen szakaszán. A további kutatásnál az elpusztult középkori ház nyugati (udvari) zárófalát akartuk meghatározni. A kapualj udvari végében a mai falra kutatóárkot húztunk. Megállapítottuk, hogy a fal egy más jellegű, tört kövekből álló falra épült rá. Ezt az alsó falat tartjuk a középkori alapfalnak. A ma is álló XVIII. századi fal a középkorinak megfelelően zárul a mai udvarnál. A kapu mindkét oldalán mutatkozó elfalazott barokk ajtókeretnél leástunk. A kutatógödörben megkaptuk a barokk ajtók küszöbét (49. kép). A küszöbök mélységével megegyezik az első gödörben is megfigyelt és itt is mutatkozó vakolatréteg. A vakolatréteg alján egy égett sáv látható. Valószínűleg az 1723. évi budai nagy tűzvésznek az emléke. A XVIII. századi kapualj tehát mélyebben feküdt a mainál és a középkori állapotnak felel meg. Az udvar felé erősen lejtett. A barokk ajtók felett középkori téglaelhárító ívek részletét bontottuk ki, ami arra mutat, hogy

47. kép. Úri utca 36. sz. Középkori ülőfülkesor a kapualj északi falában

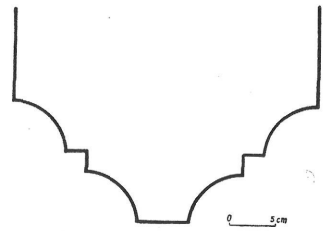
a XVIII. századi ajtókat a középkori nyílásokba helyezték el. A kapualjból jobbra-balra lakóhelyiségekbe nyíló kis ajtókat bontottak ki az Úri utca 32. sz. háznál és az Országház utca 9. sz. épületnél. Hasonló elrendezést mutathatott a fentiek alapján a kutatott épületünk is. Az épületre egy-két közvetett okleveles adatot kapunk Pataki Vidor levéltári kutatásai alapján. 1454-ben egy oklevélben Kompolti Benedek Tamás van megnevezve mint az épület tulajdonosa vagy bérlője. 1440-ből egy oklevélben szintén szerepel az épület.

Bertalan Vilmosné

ÚRI UTCA 37. SZ.

Egyemeletes lakóház. Középkori alapokon a XVIII. század elején épült barokk stílusban, a XVIII. század második felében kisebb átalakításokat hajtottak végre. Haüy 1687-ben készült alaprajzán a 74. számot viseli, Zaiger 1696. évi jegyzékében 71. szám alatt szerepel.

A kutatást az udvar északi homlokzati falán kezdtük, ahol a mai házmesterlakás ajtajának nyugati oldalán három szabályosan egymás fölé rakott középkori kváderkő sarokarmírozást sejtetett. A kutatóárokban a mai szint felett mutatkozó kváderes sarok folytatásaként egészen a középkori udvarszintig (maitól 127 cm) nyúló nagyméretű kváderkövet találtunk. Ettől nyugatra feltártuk a faragatlan kövekből rakott középkori fal folytatását is, amelyet az alapozásig ástunk ki. A betöltési anyag nagyrészben épülettörmelékes volt (kő és sok középkori téglatöredék). A mai szinttől 42 cm-re 6 cm-es, 80 cm-re pedig 8 cm vastag, erős összefüggő habarcsrétegre akadtunk. A felső habarcsréteg alatt 10 cm-re XVI. századi pénz feküdt. A kvádersarokkal szegélyezett É—D irányú falban (a mai lakásban) vakolt, csúcsíves fülke látható. Első feltevésünk, hogy kapualjjal, illetve kapu alatti ülőfülkével van dolgunk, megdőlt, mert a sarokkövektől keletre az ajtó túlsó oldalán nyitott kutatóárokban a feltételezett kapu nyomát sem találtuk, sőt az itt mutatkozó fal alapjaiban sem középkori. Ezenkívül ellene mond a kapualjnak az is, hogy a kváderes sarok vonalában az emeleti barokk falon egészen a tetőig futó éles falelválás látható. Tehát a feltárt kváderes sarok minden bizonnyal sarokarmírozás.

48. kép. Úri utca 36. sz. Fülkeosztó keresztmetszete

Ettől nyugatra ugyancsak megtaláltuk a középkori szintet és a fal alapozását. A mai szint alatt 135 cm-re előkerült a középkori kavicsos habarcsos nívó, alatta agyagban négy téglasor középkori féltéglákból, majd épülettörmelékes, habarcsos betöltés. A fal alapozása a mai udvarszinttől 190 cm mélységben kezdődik. A feltárás során nagy mennyiségű középkori cseréptöredék került felszínre. Korhatározó leletek közvetlenül a középkori nívó alól előkerült XIV. századi fehér alapon vörös festésű cseréptöredékek. A mai szint alatt 75 cm-re XVI. századi pénzt találtunk.

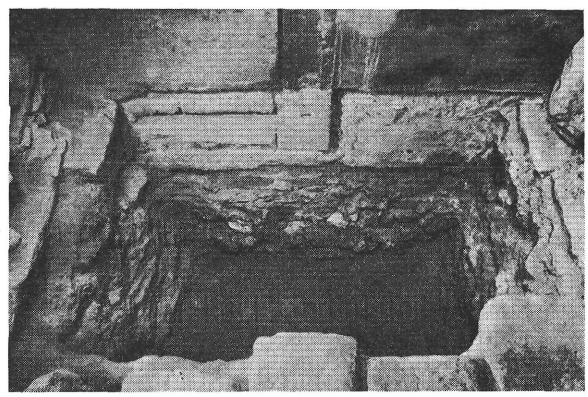
A feltárt középkori szinttől nyugatra a felmenő középkori falban in situ középkori ablakkeret részlete és egyenes záradékú szemöldökkövének töredéke mutatkozott.

Ettől ismét nyugati irányba haladva az alaprajzon (50. kép) és a homlokzaton egyaránt élesen mutatkozó törésvonalban középkori kváderes sarokarmírozás került elő a mai ajtónyílás magasságáig. Felette az emeleten megtaláltuk a folytatást is a függőfolyosó szintjétől 346 cm magasságig (52. kép). Az armírozott saroknak megfelelő É—D irányú falat is megtaláltuk az emeleti szobában.

A földszinten a sarokarmírozást követtük az udvarszinttől 167 cm mélységig. 120 cm mélységben előkerült a középkori kavicsos téglaporos középkori udvarszint. A nívó vastagsága 6—10 cm. A szint egy részét másodlagosan felhasznált középkori párkánykő teteje alkotta. A kő feltehetőleg a XIII. század végéről, XIV. század elejéről származik.

A feltárt középkori nívó, a középkori épület udvarszintje mindhárom helyen (a keleti sarokarmírozásnál, a nyugati sarokarmírozásnál és a kettő között nyitott kutatóárokban) azonos mélységben jelentkezett.

Az udvar délkeleti végében 1944-ig földszintes dongaboltozatos helyiség állott. Ma már csak déli és keleti fala létezik, valamint a nyugati és északi fal csonkja. A vakolat leverése nyomán kitűnt, hogy a déli fal kisebb barokk javításoktól eltekintve középkori. A falhoz tartozó padlószint 165 cm mélységben került elő. A barokk dongaboltozat alatt középkori téglákból rakott boltozat maradványa látszik. Ezt átvágja egy annál későbbi, de kétségkívül középkori nyílás, amelynek magassága 216 cm és záróköve a barokk donga fölött helyezkedik el. A nyílást 4 cm vastag középkori téglák szegélyezik. Elfalazása bizonyára akkor történt, amikor a barokk dongát építették. A barokk donga fölött a szomszédos ház (Úri utca 35. sz.) idenyíló ablakának újabb kőkerete mellett a középkori falban in situ bordaindítás rétegkövei maradtak fenn (51. kép).

49. kép. Úri utca 36. sz. A feltöltött kapualj barokk-kori szintje

A keleti fal mai állapotában barokk, kisebb középkori falmaradványokkal, de alapjaiban szintén középkori. Északi felén a vakablakká elfalazott ajtó előtt nyitott kutatóárokban a betöltés épülettörmelékes volt, középkori tetőcserép, tégla- és edénytöredékekkel. A középkori fal tetején az ajtónyílásban középkori téglákból (méretük : 23×11,5×5 cm) rakott padozat került elő.

A nyugati fal csonkja középkori, szerves folytatása a délinek.

Feltártuk a helyiség északnyugati sarkát is. A középkori északi fal erősen lepusztult. A mai szinttől 90—110 cm-re az épülettörmelékes betöltési anyagból középkori feliratos vörösmárvány sírkő saroktöredéke és két darab, gótikus, vörösre festett, kőfaragójellel ellátott boltozati borda töredéke került felszínre.

Az udvari barokk árkádsor előtt is kutatást végeztünk, hogy feltárjuk a pillérek alapozását. A mai szinttől 60 cm-re 18—20 cm vastag macskafejes kövezetet találtunk. Feltehetőleg az udvar középkori szintje. A barokk pillér a köves szint felett 8 cm-es, erősen kavicsos habarcsrétegen áll. Fel kell tételeznünk, hogy a barokk udvarszint egymagasságban húzódott a maival, mert közvetlenül a mai szint alatt a pillér elveszíti szabályos alakját. Közvetlenül a macskafejes kövezés felett kormos égési réteget találtunk, ez határozottan jelentkezett az árok metszetében is. A nagy kövek felszedése után 4—6 cm vastag, égési maradványokkal színezett sárga agyagréteg mutatkozott, alatta apróra tört hegyes kövekből szorosan, de kötőanyag nélkül agyagba rakott kövezésre bukkantunk. Ez az udvar korábbi középkori padozata. Alatta szórványosan épülettörmelékes réteg, majd bolygatatlan agyag.

A kapualj déli fala előtt az elfalazott barokk árkádnyílás nyugati pillérénél kutatóárkot nyitottunk. Itt a felső réteg eltávolítása után a pillér szélességével megegyezően vastag É—D irányú középkori falat találtunk, tetején nagyméretű, faragott, ma már töredékes kővel. Néhány kő eltávolítása után kitűnt, hogy a barokk pillér építésekor a meglevő középkori keresztfalat használták alapozásként olyan formában, hogy 25—30 cm mélységben elvésték és az így nyert mélyedésbe helyezték a pillért. A keresztfal tetején talált nagyméretű kő középkori eredetét igazolja az is, hogy az udvari árkád pillérénél feltárt és itt is megtalált mindkét kövezés megszűnik a kőnél és nem nyúlik alá. Mindkét köves szint abban a mélységben mutatkozott itt is, mint az udvaron. A fal mellett a második, tört kövezés felszedése után 14 cm vastag összefüggő habarcsréteget találtunk, ez benyúlik a fal tetején elhelyezkedő faragott kő alá is.

A középkori szintek alatt futó középkori keresztfal minden bizonnyal a középkori pince fala. Ez annál is inkább valószínű, mivel a középkori pincelejáró fennmaradt mindkét keretköve egyvonalban áll a kapu alatti pillérrel. Ezt a középkori pincelejárót használták az első barokk házban is mindaddig, míg a XVIII. század végi átépítés során elfalazták a déli és ennek megfelelő udvari árkádot. Ekkor toldották meg a pince lejáratát 12 lépcsőfokkal.

A középkori fal tetején elhelyezett nagy faragott kő valószínűleg az elpusztult középkori kapualj tartozéka, esetleg hevederpillér lábazatának maradványa.

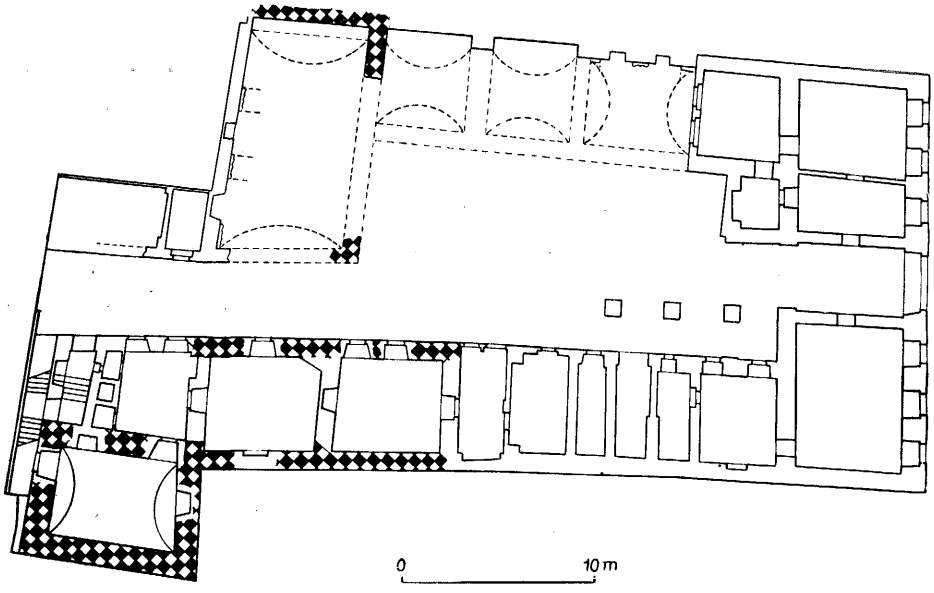
A pincelejáró előtt az udvaron feltártuk a macskafejes kövezés még egy részletét, alatta korábbi középkori kövezést nem találtunk.

A kapualj északi pillérénél a helyzet kissé eltér a szembenlevőtől, mert itt a barokk pillér előtt 80—82 cm mélységben vízvezetéki cső húzódik, amelynek elhelyezésekor az itt talált középkori falat elrombolták. A pillér alapozása 20—25 cm, alatta 10 cm vastag egységes habarcsréteg, majd az elpusztított középkori keresztfal csekély maradványa. Ezek a jelenségek arra mutatnak, hogy az északi pillér alapozásánál éppen úgy jártak el, mint a szemben levő délinél, azaz a barokk pillért az akkor még megfelelő magasságban álló középkori falba eresztették be.

A nyugati sarokarmírozás vonalában falelválást kerestünk a ház északi, Úri utca 39. sz. udvarára néző oldalán. Az eredmény negatív, mert 80 cm mélységig leásva határozott elválást nem találtunk. Ez meglepő, különösen azért, mert a fal emeleti síkja falelválást mutat. Alatta a földszinti falban barokk elfalazású, korábbi barokk téglaíves nyílás mutatkozott. Ennek megfelelője az a barokk félkörös nyílás, amely az Úri utca 37. sz. udvari északi falán a nyugati sarokarmírozásnál látható. Valószínű, hogy az első barokk építkezés után (XVIII. század eleje) olyan átjáró volt, amely az egyik ház udvarából átvezetett a szomszédos házba.

Végül áttértünk a ház legproblematikusabb részének kutatására. Ugyanis az armírozástól armírozásig terjedő középkori ház keleti és északi zárófalához kétemelet magasságban fennálló torony csatlakozik. A torony erősen kiugrik a ház homlokzati vonalából és átnyúlik a szomszédos telekre. Az Úri utca 39. sz. ház udvarából látható nyugati fala és északnyugati sarokarmírozása (53. kép). Földszinten és az első emeleten egy-egy elfalazott barokk nyílás, a második emeleten két új ablak helyezkedik el. A déli ablaknyílás északi fele alatt hét szabályosan egymás fölé rakott kváderkő sorakozik. Minden bizonnyal középkori ablakkeret rétegkövei. Kutatása állványozás hiányában elmaradt. Thurszky Béla mérnök 1950-ben a torony második emeleti északi falában középkori gerendalyukakat és kis, lőrésszerű ablakot mért fel.

A torony délkeleti sarokarmírozásának tekintélyes részletét az Úri utca 37. sz. ház hátsó lépcsőházában találtuk meg vakolateltávolítás útján (54. kép). A földszinten, a hátsó lépcsőház melletti kamrában is megmutatkozott a torony keleti fala. Itt a délkeleti sarokarmírozás folytatásaként két nagyméretű kváderkő jelentkezett. A kamra végében a torony keleti falához 65 cm széles,

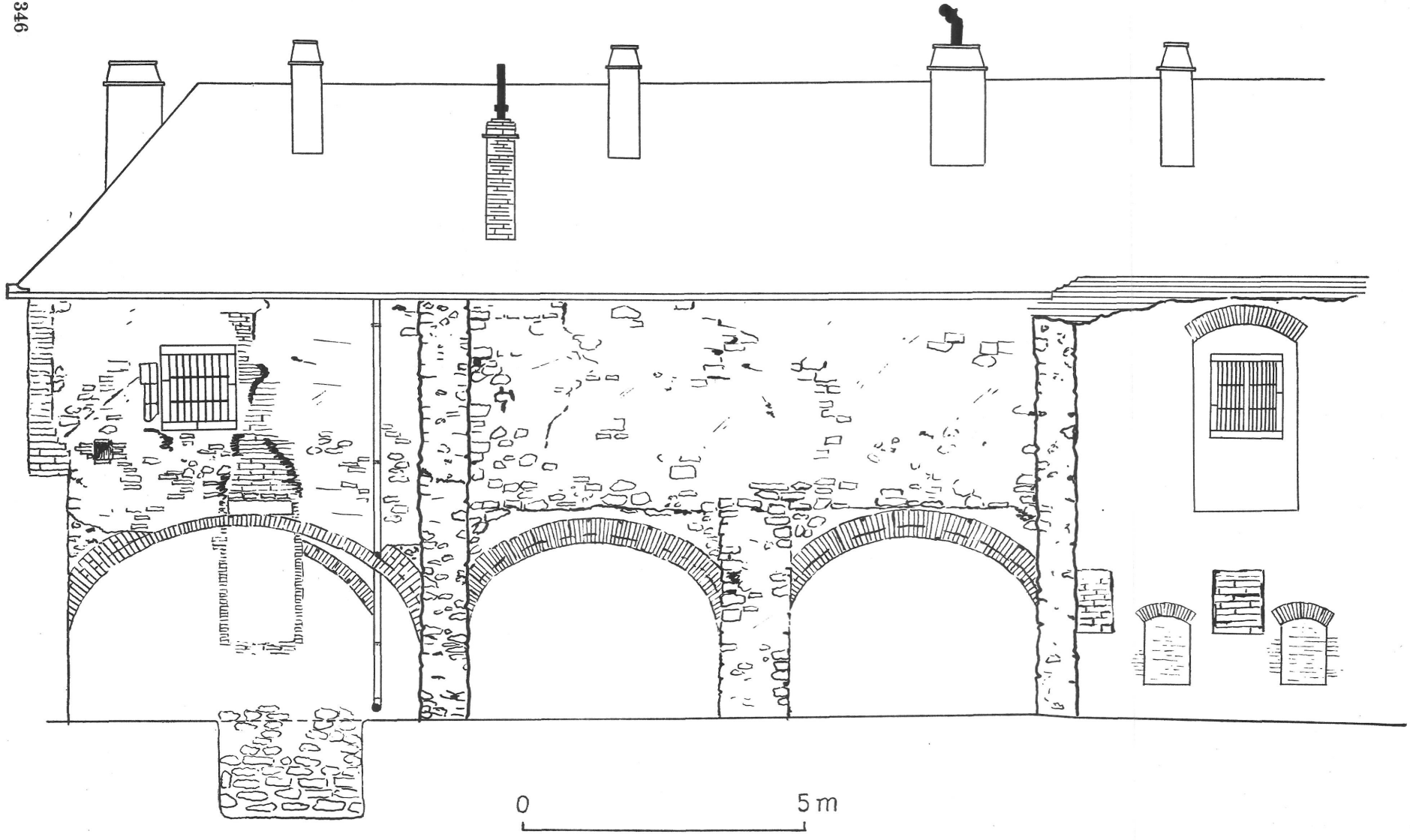

50. kép. Úri utca 37. sz. Alaprajz (Horler F. felmérése)

a toronnyal összekötött armírozott fal csatlakozik. Valószínű, hogy támpillér, de rendeltetésének végleges tisztázása csak az Országház utca 12. és 14. sz. házak felől lesz lehetséges. A torony egyik, ma nem használt földszinti helyiségében fennmaradt a jellegzetes barokk, füstös konyha, másik helyisége a földszinti lakás kamrája. Eredetileg egy helyiségből állott, ezt az egységes helyiséget és boltozatot kettéosztó barokk fal is tanúsítja.

A torony viszonyát a középkori lakóházhoz csak az Úri utca 39. sz. udvarán tisztázhattuk. A torony nyugati és a ház északi falának csatlakozásánál a sarokban, a vakolat eltávolítása után kitűnt, hogy a két fal egyszerre épült. Az alapozás megkutatására ugyancsak a sarokban nyitott kutatóárokban a mai udvarszinttől 185—190 cm-re 25—30 cm vastag, összefüggő kemény habarcsrétegre akadtunk. Alatta márgás sziklatömb került elő. A középkori járdaszint valószínűleg közvetlenül a habarcsréteg felett volt, mert egészen a habarcs felső szintjéig mindkét fal egyenletesen rakott és csak a habarcs alatt találtunk a sarokban néhány, az alapozás szabálytalanságát mutató követ.

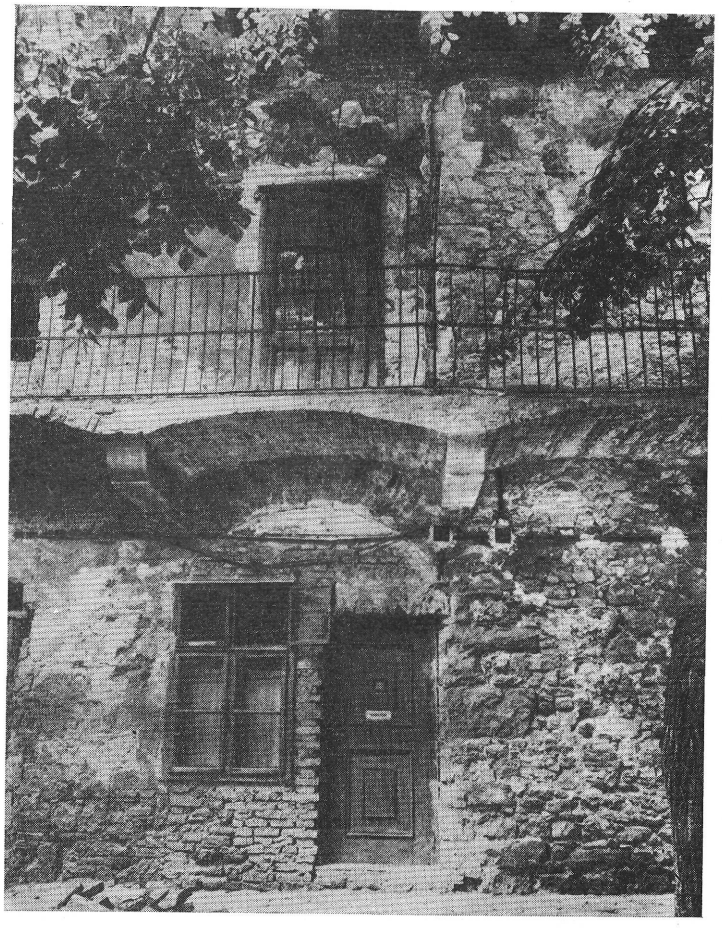
Az itt talált sziklaalapozásra vonatkozó feltevésünk megmagyarázza azt, hogy a torony miért ugrik ki a ház homlokzati vonalából. Ugyanis a hatalmas, vastag falú torony tartására kétségkívül a sziklaalapozás felel meg legjobban. Mivel sziklára az Úri utca 37. sz. udvarán nem akadtunk, valószínű, hogy a torony építésekor a toronyalapozáshoz kedvező adottságot tudatosan használták fel.

51. kép. Úri utca 37. sz. Az udvar mai déli homlokzati fala (Horler F. felmérése)

A kutatás eredményeit számbavéve megállapíthattuk, hogy a barokk ház középkori alapokra épült. Pincéi későbbi javításoktól, újraboltozásoktól eltekintve középkoriak. A mai udvari szárny északi végében 14 m hosszú emeletes középkori ház állott, a ház északkeleti végében kétemeletes torony. A középkor folyamán két építési periódusról beszélhetünk. Ez a legvilágosabban az udvar délkeleti szárnyában, a barokk donga alatt folytatott kutatások nyomán tűnt ki. Az udvart a középkor folyamán kétszer kövezték. A középkori kövezett szintek feltárása során előkerült számottevő égési maradványok — amelyekkel nagyjából azonos mélységben minden kutatóárokban találkoztunk — alapján feltehető, hogy a középkori lakóház leégett.

A középkori ház építésének korát ma még nem tudjuk pontosan meghatározni, de több adat segíti az építés, illetve pusztulás korának megközelítését:

52. kép. Úri utca 37. sz. Az udvar északi szárnyán feltárt emeletes középkori ház nyugati sarokarmírozása

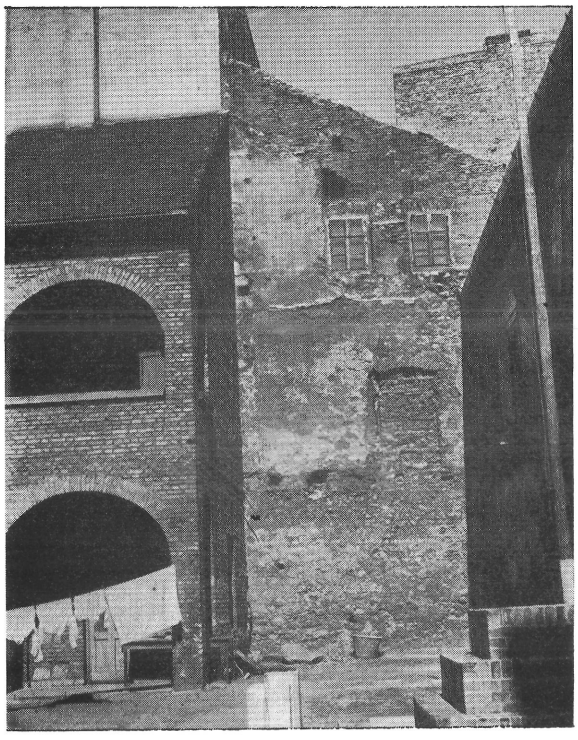
1. A középkori nívók feletti betöltési anyagból két darab XVI. századi pénz származik (mai szinttől 58—75 cm).

2*a*. A nyugati sarokarmírozás mellett feltárt középkori szint egy részét másodlagosan felhasznált középkori párkánykő alkotta (XIII. század vége, XIV. század eleje).

2*b*. Közvetlenül a középkori udvarszint alól, tehát a fal alapozási rétegéből a XIII. század végére, XIV. század elejére utaló festett kerámia került elő.

Utóbbiak nyomán feltehetjük, hogy a ház a XIV. században épült, az előbbi pedig azt valószínűsíti, hogy a XVI. század már a ház pusztulásának kora.

Az általunk eddig ismert egyetlen e házra, illetve toronyra vonatkoztatható adatot Pataki Vidor közli A budai vár középkori helyrajza c. tanulmányában. (Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 294. old., 80/2 jegyzet. 1497. szept. 14.) Buda v. h. e. Kunitzfelder Miklós alias Farkas

53. kép. Úri utca 37. sz. A ház északkeleti végében álló középkori torony nyugati homlokzata az Úri utca 39. sz. ház udvarában

54. kép. Úri utca 37. sz. A torony délkeleti sarokarmírozásának részlete

Miklós 500 forintért eladja és évi 25 forintért bérbeveszi „domo alias turri... in platea Omnium Sanctorum in vicinitatibus Otto barbitonsoris a septemtrionali, a meridionali eiusdem Nicolai Kunitzfelder domus antiqua et Alberti Chronicher, ex opposito videlicet ab occidente plagis Wolfgangi Hintenausz concivium nostrorum sita". (Esztergomi főkápt. m. lvt. Lad. 71. fasc. 2. N° 12. FOM.) Az oklevélben megjelölt személyek (szomszédok) alapján Pataki Vidor a fenti „házat, másnéven tornyot" (domo alias turri) térképén az Úri utca 39. sz. ház helyén jelöli.

A barokk építkezés két periódusa is kimutatható a második barokk építkezéskor elfalazott korábbi barokk árkádok, ablaknyílások és a szomszédos házba vezető átjáró segítségével. Az is bizonyos, hogy a fennmaradt középkori falakat és épületrészeket nagy ötletességgel hasznosították a barokk-korban. Példa erre a kapu alatti pillérek alapozása, a középkori torony földszinti helyiségének átalakítása, a középkori udvar kövezésének alapozásként való felhasználása stb.

Utoljára hagytuk a legnehezebben megválaszolható kérdést, éspedig a mai telek középkori beosztásának, helyesebben beépítettségének kérdését. Bár Haüy a ház helyén 1687-ben egy házat jelöl, ezt nem fogadhatjuk el mint a középkori állapot rögzítését. Ugyanis a kutatások eredményeinek figyelembevételével fel kell tételeznünk azt, hogy a mai telken legalább két, de talán ennél is több ház állott a középkorban.

1. A feltárt emeletes, tornyos ház, amely a telek északkeleti végében áll.

2. Előtte az utcáig húzódó másik épület, az ehhez tartozó kövezett szintet az udvari árkádok előtt tártuk fel. Itt a korábbi kövezés is jóval magasabban fekszik, mint a tornyos ház nívója. Ehhez az épülethez tartozhatott a mai kapualj középkori elődje.

3. Különálló épületet kell feltételeznünk az udvar délkeleti felén is a középkori dongaboltozatos helyiség maradványai és a barokk donga fölött emelet magasságban látható boltindítás in situ rétegkövei alapján.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a telek északkeleti végében állott tornyos házat hogyan közelítették meg. Az Úri (akkor Mindszent) utca felől aligha, hiszen nem ez, hanem az előtte állott épület nyugati homlokzata tekintett az utcára. Esetleg ezen, az előtte álló házon keresztül közlekedtek, de ez kevéssé valószínű. Elképzelhető, hogy a már akkor is mai helyén

húzódó sikátorból (Dárda utca) vezetett valamiféle út, esetleg zsákutca a ház északi homlokzati falához vagy a toronyhoz. Feltehető az is, hogy a sikátor akkor nem mai helyén, hanem attól kissé délre, a mai Országház utca 14. sz. és Úri utca 39. sz. házak helyén, vagyis közvetlenül a tornyos ház mellett húzódott. Ez utóbbit több kisebb megfigyelés is alátámasztaná. A probléma végleges tisztázása csakis az említett házak és a Dárda utca területén folytatandó kutatás nyomán képzelhető el. Ezzel egyben megoldhatnánk az Úri utca 41. sz. épület problematikáját is.

Lócsy Erzsébet

ÚRI UTCA 40. SZ.

Középkori eredetű, barokk és klasszicista stílusban átépített, zártsorú, egyemeletes lakóház, amelynek Nőegylet utcai szárnyát 1952-ben lebontották.

A mai épület a korábbi kutatások szerint két XV. századi középkori lakóházból épült össze : az északi a mai kapualjhoz kétoldalt hosszában csatlakozó egy-egy helyiségsorból állott, a déli, keskenyebb ház a Nőegylet utcai oldalon egy szoba szélességben húzódott. A két épület közötti határt a homlokzaton mutatkozó középkori sarokarmírozás jelezte.

A két középkori házat a Haüy-féle térkép 39-es és 40-es számmal jelöli. A 39. sz. (déli) ház keskeny homlokzata lépcsőzetesen előugrik a másik ház homlokzata elé.

Az 1696. évi Zaiger über die Vöstung leírása szerint az északi ház az 1686. évi ostrom alatt nem sérülhetett meg nagyon, mert „jó állapotban levő régi falai és pincéje van". A déli épület már kevésbé szerencsésen vészelte át az ostromot, mert azt írja róla, hogy „van még valami régi falaiból, pincéjéből". Ez időben a telek a 34-es és 35-ös számot viseli. 1786 és 1794 között a ház a „K. K. Landesbaudirector für Ungarn" vártérképén a 42. számot viseli, ez időben már tehát egyesítve volt a korábban különálló, s ekkorra már újjáépített két lakóház. A homlokzat mai, klasszicista jellegű átalakítása 1830 körül történhetett, ekkor került a gótikus kapu elé a mai sima keret, s ekkor látták el ablakait szemöldökpárkányokkal. Egy 1873. évi (Marek János-

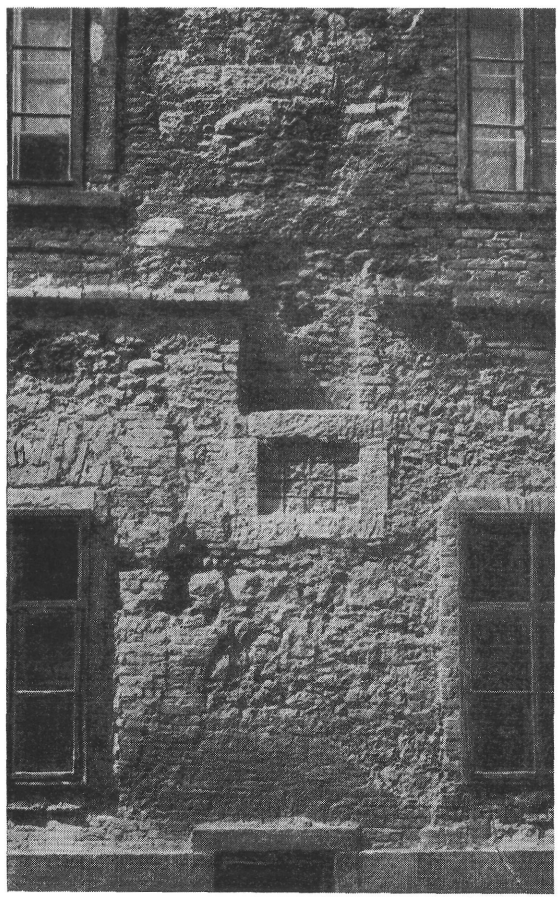

55. kép. Úri utca 40. sz. Az Úri utcai homlokzat déli fele a két középkori ház határát jelző sarokarmírozással

féle) térkép már jelzi a kiépített Nőegylet utcai szárnyat. Kapualjában 1877-ben Arányi feljegyzései szerint csak két ülőfülke volt kint, ő említi a kapualj többi középkori részletét is („a 14 és egy heveder után ismét 12 lépésnyi boltozatnak külső fele gót stílű bordákkal bír, melyekhez hasonlóak Budavárában nem léteznek. Jobbra-balra egy velencei s ekként némileg mór szabású igen terjedelmes fülke. Az udvar felé a kapualj félkörösre lefézelt"). Belsejében 1890-ben, 1925-ben és 1933-ban újabb kisebb-nagyobb arányú átalakításokat végeztek. Ezek során a kapualj északi oldalán levő barokk lépcsőt elbontották és a szemben levő oldalon építettek újat helyette, előkerült a déli oldal második ülőfülkéje. A középkori részleteket részben kijavították, átfaragták és módosították, meglevő ajtókat és ablakokat elfalaztak stb. Az építkezések közötti átmenetet a Budapesti Állami Felső-Építőipariskola 1915. évi felmérési rajzai s a Fővárosi Tanács Tervtárának alaprajzai mutatják. 1944—45-ben a háború folyamán udvari szárnya részben elpusztult, így ezt 1952-ben le is bontották, az utcai szárny több sérülést kapott, a kapualj boltozatának udvarfelőli része beszakadt. Belsejét részletekben helyreállították.

A kutatások megkezdése idején már előkerült az Úri utcai homlokzaton látható s a középkori telekhatárt jelző sarokarmírozás, valamint az újkori kapukeret mellett a gótikus keret maradványai.

A homlokzatkutatások célja részben a középkori ablakok megkeresése volt, részben pedig a homlokzat déli harmadában levő sarokarmírozás további részleteinek kibontása, mivel az eddig előkerült sarokkövek — eddig még érthetetlen módon — a mai falsíktól eltérnek. Problematikus volt továbbá a déli, keskenyebb középkori ház bejáratának kérdése, mivel az eddig lehullott vakolat alatt ajtó nyomai nem mutatkoztak. Az Úri utcai homlokzattal kapcsolatos utolsó kérdés az volt, hogy mi az oka a homlokzatvonal törésének a déli kapufélfa vonalában, tehát az északi, XV. századi épület homlokzatán belül.

56. kép. Úri utca 40. sz. Középkori bevilágító ablak az Úri utcai homlokzat északi felén

A felmerült problémákra a kutatások folyamán a következő feleleteket nyertük:

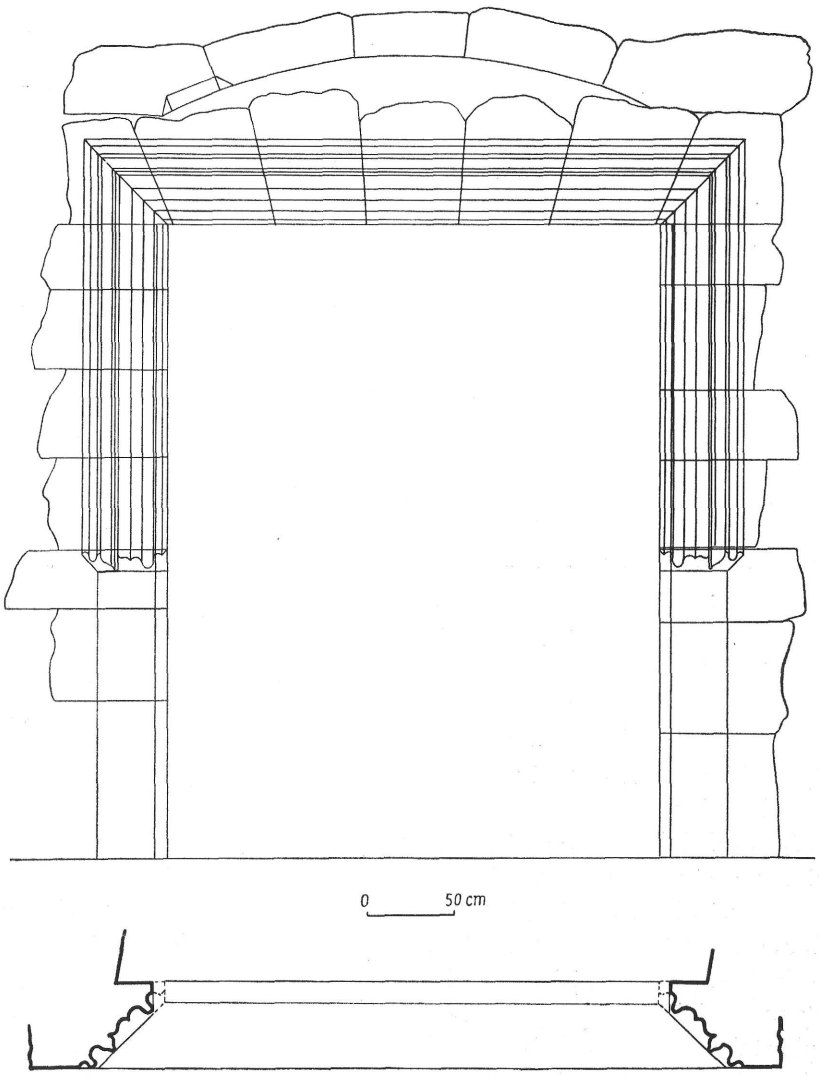
Középkori ablak a homlokzatokon nem került elő. A barokk ablakok a klasszicista ablakoknál eredetileg kisebbek voltak, ezt tanúsítják a kőkeretek függőleges oldalán levő, két-két téglából álló pótlások, amelyekkel a nyílásokat hosszirányban megnövelték (55. kép). A Nőegylet utcai homlokzat ablakai nem egyforma nagyságúak, itt is látszanak utólagos átépítésnyomok az egyes kereteknél.

A vakolat leverése után a kaputól északra eső két földszinti ablak között, azok szemöldökeinek vonalában kis, kőkeretes, négyszögletes nyílás került elő, téglával elfalazva. A befalazás külső téglasorát elbontva megtaláltuk a kerethez tartozó eredeti bújtatott vasrácsot is. Az ablakkeret fölött keskeny, középkori téglákból rakott teherelhárító ív bontakozott ki, a kőkeret ennek ellenére azonban feltehetően törökkori eredetű. Erre vall a sima, minden profilozás nélküli keretmegoldás mellett az is, hogy az ablakkeret nem épült bele az eredeti falmagba, mellette téglapótlások látszanak. A keretmegoldás a Várban talált egyéb törökkori nyílásokéval rokon. A további kutatások folyamán az épület földszintjét az emelettől elválasztó párkányt átvágva a kis ablak szélességében az ablakkeret felé mélyülő tégla rézsű mutatkozott, ami azt a feltételezést teszi

lehetővé, hogy a törökkori ablakkeret helyén a középkorban bevilágító ablak lehetett, ami elé a törökkorban keretet tettek. A téglarézsű béllete középkori téglákból készült (56. kép).

Mint már említettük, az újkori kapukereten kívül már korábban előkerült az eredeti, XV. századi ajtókeret. A kutatások folyamán megkerestük a négyszögletes, gazdagon profilált keret lábazatát, ezt azonban az új keret beállításakor lefaragták (57. kép).

A tovább bontott sarokarmírozás újabban előkerült részletei, a korábbiakhoz hasonlóan, szintén eltérnek a mai falsíktól : arra hegyesszögben haladnak a falsík belseje felé, s némelyikük

57. kép. Úri utca 40. sz. Középkori kapukeret (Kollár Gy. felmérése)

kissé ki is fordul helyéből, látszik, hogy az épület, amelyhez tartozott, erősen sérült. A falsíknak az armírozás irányába való folytatását beljebb megfogni nem lehetett, csak a legalsó armírozó kőnél mutatkozik valami kis folytatás. A középkori armírozás valamivel a mai ablakszemöldök vonala alatt véget ér (55. kép).

A középkori falsíkfolytatás hiánya az armírozás vonalában, az armírozás megszűnése még a földszinti szakaszon, valamint az a tény, hogy a déli oldalon levő, keskenyebb középkori ház bejáratának nyomait nem találtuk meg sem az Úri utcai, sem a Nőegylet utcai homlokzaton, alátámasztják azt a Zaiger adataiból már feltételezett következtetést, hogy a nagyrészt elpusztult házat a XVIII. század folyamán teljesen újjáépítették. A falrakás végig megegyezik a XVIII. században épített falszakaszok rakásával.

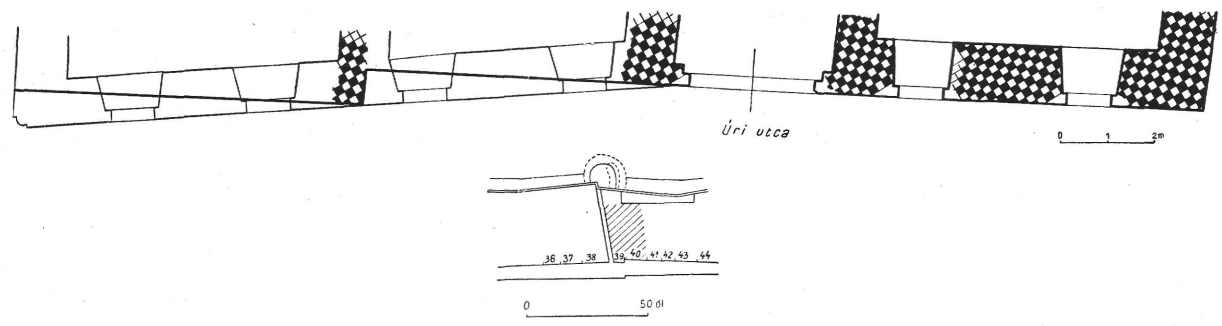
A homlokzatkutatás utolsó kérdése a homlokzatvonal törésének vizsgálata volt. Az első elképzelés — miután a törés az északi középkori ház homloksíkján belül esett — az volt, hogy az épület XV. századi átalakítása előtt itt korábban két, egymással tompaszögben találkozó homlokzatú ház lehetett. Ennek a feltevésnek azonban határozottan ellene szólt, hogy a törésvonalban húzott kutatóárokban a falalapozás teljesen összefüggő volt. A fal alapozása egyébként a kapukeret alatt kijjebb ugrott az alapozás falsíkjánál, s ehhez a kiugráshoz elbontott végű kis keleti, tehát az épület homloksíkjára merőleges irányú falcsonk (esetleg kapu fölötti erkélyt tartó fal maradványa) csatlakozott. Az árokban a mai utcaszint alatt előkerült a középkori utca két korábbi szintje, a szintek között középkori cseréptöredékekkel.

A homlokzattörés indokolására tehát más magyarázatot kellett keresnünk. Mint említettük, a Haüy-féle térképen a 39. sz., déli ház homlokzata lépcsőzetesen előreugrik az északi ház homlokzata elé. Ez a kiugrás a mai homlokzaton még nem látszik, a homlokzat a kapukeret déli oldalától törés nélkül halad a Nőegylet utcai sarokig. Ha a kapualjtól északra eső homlokzatszakasz irányát meghosszabbítjuk a középkori sarokarmírozásig, az armírozás széle és a meghosszabbított homlokzatvonal között kb. azt a távolságot kapjuk meg, amelyet a Haüy-térkép jelöl. A sarokarmírozás köveinek iránya nagyjából párhuzamos ezzel a meghosszabbított falsíkkal, s így megkapjuk a térképen jelölt lépcsőzetes homlokzatot. A mai, első látásra nem indokolható homlokzattörés okát tehát feltehetően az 1686. évi ostrom utáni első átépítésben kereshetjük, amikor a két épületet egyesítve a homlokzat lépcsőzetes vonalát úgy egyenlítették ki, hogy az egyébként is sérült homlokzatoknál a kapualj déli oldalától a megmaradt sarokarmírozásig húzott egyenes fallal a kiugrást megszüntették s a falat a megkezdett irányban továbbfolytatták az épület sarkáig (58. kép). Az építkezés menetének ilyen irányú alakulása a Zaiger adatainak figyelembevételével — amely szerint a déli ház igen erősen megsérült — még inkább elképzelhető. E megállapítást alátámasztják a felmérések is, amelyek szerint a falvastagság a kapualjtól északra megfelel a középkori méreteknek, míg a délebbre eső falszakaszok vékonyabbak. A XVIII. századitól eltérő, középkori falfelület-részletek is csak az északi falszakaszban mutatkoztak. A barokk falfelületeken (a sarokarmírozás fölött s az épület törésvonalában) több-kevesebb határozottsággal mutatkozó falelválások is a lépcsőzetes homlokzat eltüntetésével kapcsolatos maradványok, s az épület alakulása szempontjából a fent említetteken kívül semmiféle különösebb jelentőségük nincs.

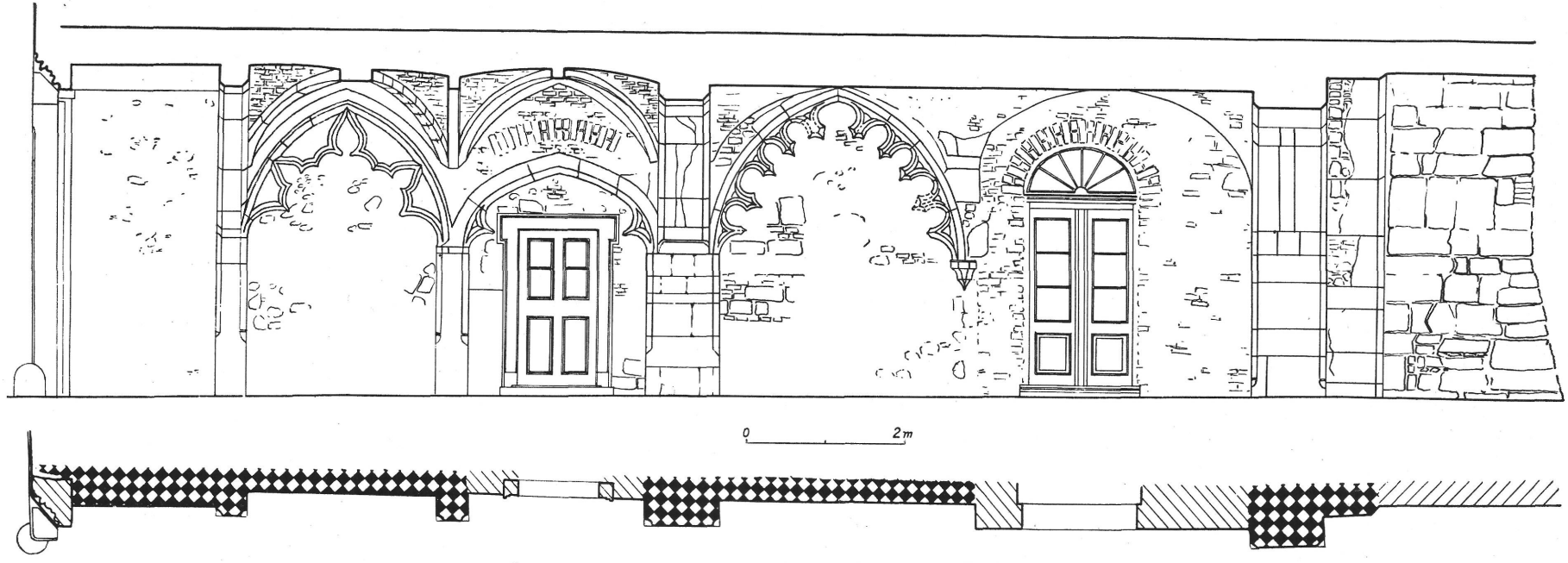
A kapualjban végzett kutatások kapcsán inkább csak eddigi elképzeléseinket erősítettük meg, jelentős új leletekre nem akadtunk.

A gótikus kapukeret mögött, a kapualj déli falában előkerült egy középkori, a kapuretesz elhelyezésére szolgáló négyszögletes mélyedés. A kapu és a boltszakaszok kezdete közötti rövid, szegmentíves boltozású szakasz oldalfalai részben még régiek, de sok bennük a későbbi toldás. Boltozata újkori tégla. A középütt hevederívvel elválasztott négy boltszakasz oldalfalain a vakolatleverés alátámasztotta az egyéb, tervrajzokból már ismert építéstörténetet: alakításokat, nyíláselfalazásokat. Az északi kapualjoldal udvar melletti két boltszakaszán a sima vakolat alól előbukkant az utolsó átépítés alkalmával elfalazott négy ajtó, ill. ablak, közvetlenül a boltozat tövében a középkori falsíkok maradványaival. Nem valószínű, hogy ezekben a boltszakaszokban a későbbi áttörés előtt ülőfülke lett volna, legalábbis a jobboldali, tehát az udvartól számított második boltszakaszban nem, mert az eredeti falsíkból nagyobb darab maradt meg, mint amekkora a meglevőkkel azonos nagyságú fülkék jelenlétét lehetővé tenné. Kisebb fülke vagy középkori ajtó természetesen bármelyikükben lehetett.

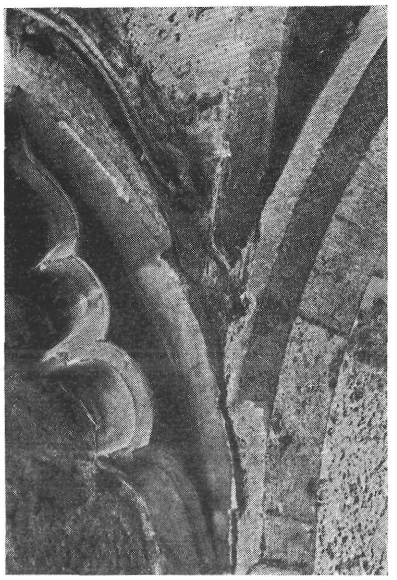
A vakolatleverések még nyilvánvalóbban megmutatták, hogy a különféle építkezések kapcsán az eredeti középkori részleteken több helyütt változtattak. Az első két boltszakasz bordáinak profilját — amelyek Arányi szerint Budán egyedülállók voltak — lefaragták, a mostani profil egyszerű, négyszögletes keresztmetszetű. Különösképpen a boltindításoknál látszik, hogy milyen nagy mértékben elrontották az eredeti formákat. De átfaragták a többi díszítő részlet — ülőfülkék, hevederívek — nagy részét is. A kapu felőli első hevederív és az ülőfülkék íveinek találkozásánál (60. kép), a hevederek külső vállvonalánál, a déli oldal kapu felőli ülőfülkéjének szerencsétlenül kifaragott jobboldali ívindításánál, a középső hevederív északi oldalánál mind a hozzáértés nélküli alakítás és újrafaragás nyomaival találkozunk. Az ülőfülkéknek az Arányi-

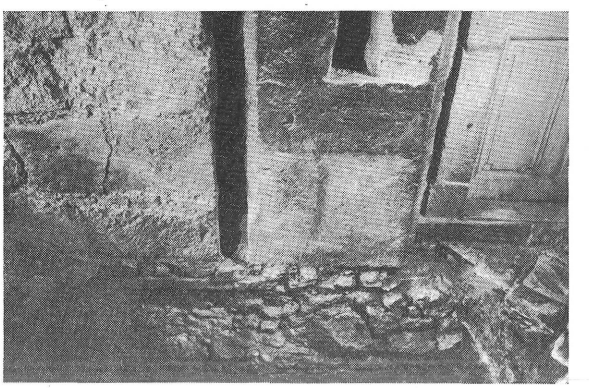

58. kép. Úri utca 40. sz. A középkori homlokzat

59. kép. Úri utca 40. sz. A kapualj D-i oldala (Kollár Gy. rekonstrukciója)

61. kép. Úri utca 40. sz. Kutatóárok a kapualj középső hevederívének északi tövében; a sima, egyenes alapozáson eredeti hevederkiképzésnek nyoma sincs

60. kép. Úri utca 40. sz. A kapualj északi oldalán levő ülőfülke és hevederív találkozási pontja

féle rajzokon még szereplő ülőpadjait eltüntették s a lábazatokat a kapualj szintjéig folytatták. Az átalakítás mértékét mutatja, hogy az ülőpadok eredeti helyének nyomait csak egyetlen helyen találjuk meg. A középső hevederívet a vállak alatt utólag képezték ki. A hevederív tövében megástuk a kapualjat, az ív levezetése alatt semmiféle kiugrás nem volt (61. kép), holott, ha az ívet eredetileg is a maihoz hasonlóan képezték volna ki, annak nyoma az alapfalon kiugró alapozás formájában jelentkezett volna. Az ívek függőleges szakaszainak későbbi voltát bizonyítja a déli oldalon talált másodlagosan befalazott hornyolt középkori faragvány is. Magának a hevederívnek a köveit is nagyrészt kicserélték, az indítás kis szakaszán látszik csak az eredeti kőmag. Sajnos a valódi, újrafaragott és csak részben javított részleteket sokszor nehéz megkülönböztetni egymástól, mert készítőik a különbségek eltüntetésére minden eszközt megragadtak. Sokszor a régi és új felületeket egyaránt műanyagokkal kenték be, utánozva rajtuk a kőfaragó szerszámok nyomait, s ezzel teljesen elmosták a határokat. E műanyagpótlások kikaparásával még inkább látható lett a faragott részletek toldozott-foltozott volta. A kapualj udvar felőli hevederívénél a pótlások eltávolítása után meglátszott, hogy az ív külső borítóköveit utólag rakták fel s a borítások alatt előtűntek a hiányok pótlására beillesztett újkori téglák. Maga a hevederív azonban eredetileg is létezett, mint ezt a kiásott komoly hevederív-alapozás is mutatja.

A kapualj boltozása eredeti, kivéve a 3—4. boltszakaszban a háború alatt beomlott és újra kifoltozott középső részt. Az első két bordás boltszakaszban a süvegek anyaga kő, míg a bordátlan 3—4. szakaszon középkori tégla. Ez utóbbi boltozatok indításait utólag hozzákapcsolt téglákkal még jobban kihangsúlyozták.

Az északi ülőfülke baloldali lábazatánál kutatóárkot nyitottunk a kapualj középkori szintjének megállapítására. Ebből úgy tűnik, hogy a kapualj eredeti szintje a kapuhoz közelebb eső oldalon alig néhány cm-rel lehetett a mai szint alatt, míg az udvar felőli hevederív lábazatánál mutatkozó nyomok a mai szintnél 25 cm-rel voltak mélyebben. Így a középkori kapualj a mainál erősebben lejtett az udvar felé.

Az épület udvari homlokzata előtt három ívből álló, s az emeleti folyosót tartó árkádsor áll. A középső ívet — a kapu középkori hevederéhez hasonlóan — kőből, a két oldalsót téglából építették. A felhasznált téglák s a másodlagosan felhasznált középkori kövek az ívek XVIII. századi eredetére engednek következtetni.

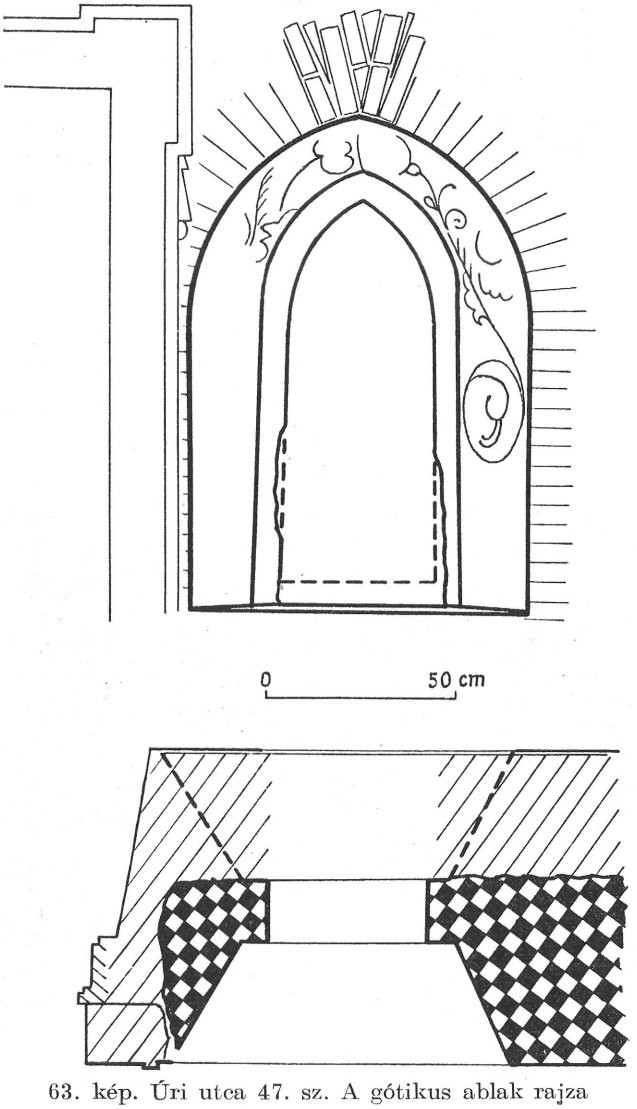
Nagy Emese

ÚRI UTCA 43. SZ.

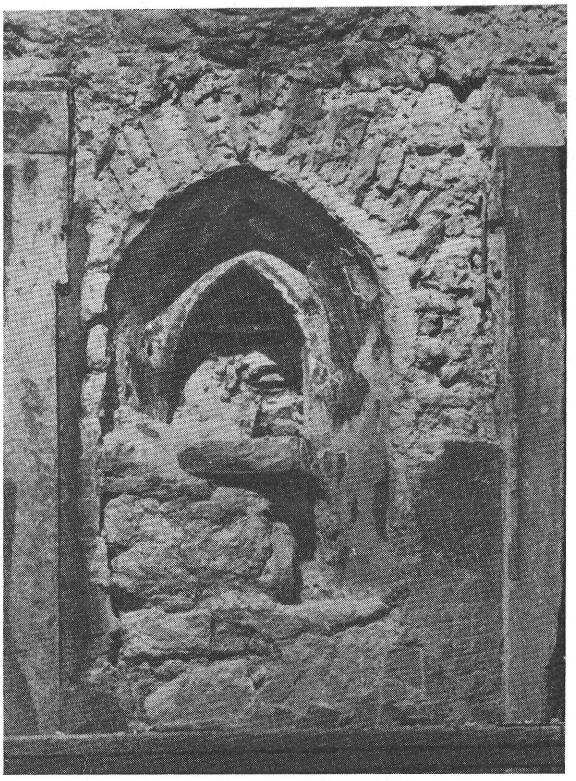
Az Úri utca 43. sz. ház kutatása csak a homlokzatra szorítkozott. Középkori falazást csak a homlokzat északi oldalán, az első emelet magasságáig találtunk olyan kis felületen, hogy az semmiféle építészeti részletet nem foglalt magában. A 43. és a 45. sz. ház homlokzati fala teljesen összeolvad azokon a helyeken, ahol a középkori falazás megmaradt. A ház belsejében végzett ellenőrző kutatás is megerősíti a feltevést, amely szerint a telekhatárok máshol húzódtak, mint ma. A XVII. századi térképek már a mai telekosztást tükrözik.

A homlokzat minden további részlete barokk-kori, de ezen belül többszöri tatarozást és kisméretű átalakítást tükröz.

H. Gyürky Katalin

63. kép. Úri utca 47. sz. A gótikus ablak rajza

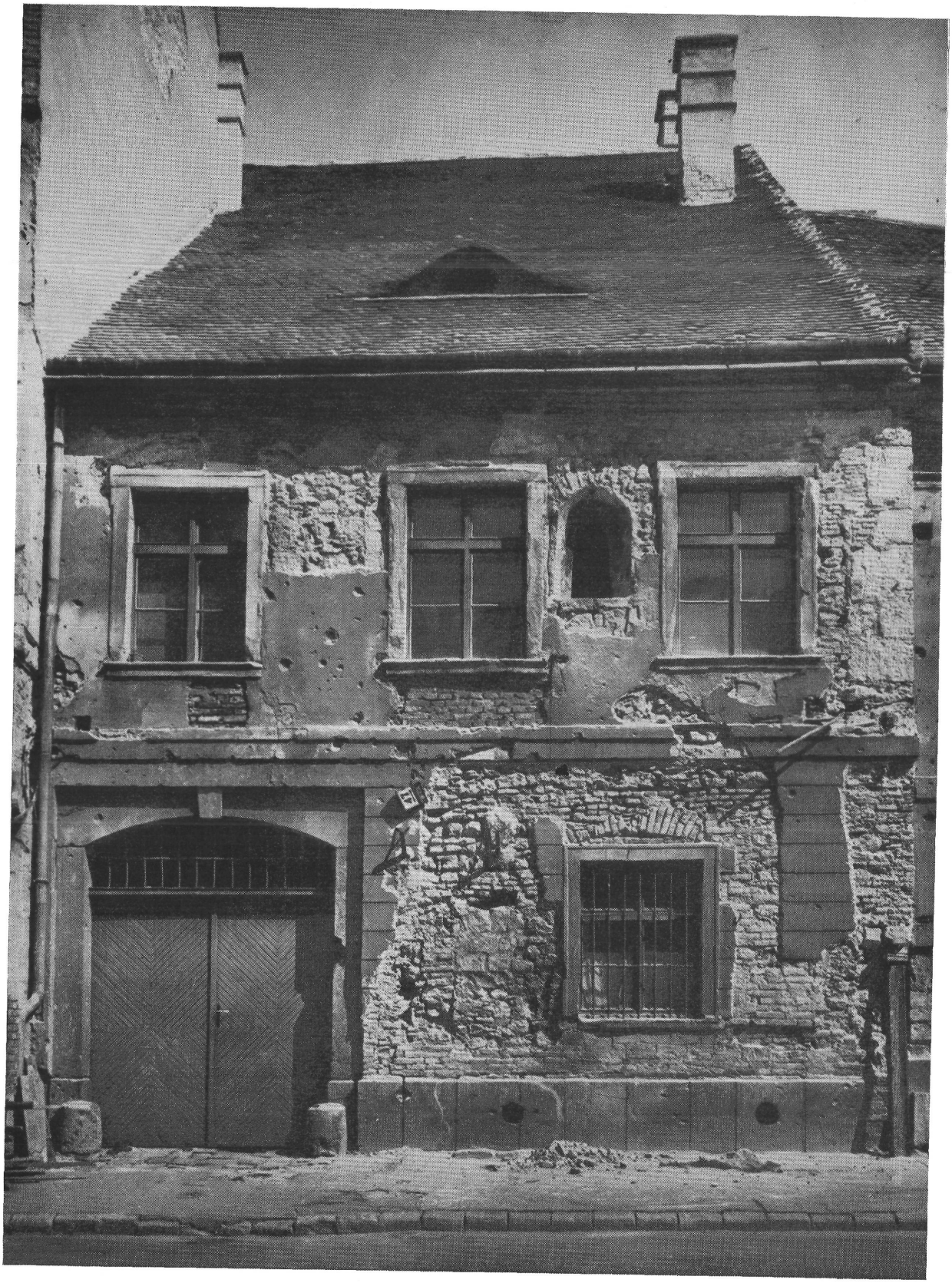
62. kép. Úri utca 47. sz. Az emeleti homlokzaton előkerült gótikus ablak feltárás közben

ÚRI UTCA 47. SZ.

Zártsorú, egyetlen utcai szárnyból álló egyemeletes lakóház, klasszicizmusban átalakított barokk homlokzattal.

A kutatás folyamán a földszinti homlokzaton a vakolat alatt téglával vegyes, kisebb kövekből épült középkori falat találtunk, amelyet kevés mésszel kevert homokos habarcs kötött egybe. A fal e szakaszán két — másodlagosan falazókőnek használt — élszedett keretkő töredéke is került elő, ezek talán a kapualj ülőfülkéinek tartozékai lehettek. A sarok armírozás nélküli kiképzésű volt.

Az emeleti homlokzaton végzett feltárás eredményeként az északi irányban fekvő második és harmadik barokk ablak között előkerült egy igen kis méretű, kőkeret nélküli gótikus ablaknyílás (62. kép). A csúcsíves záródású ablakocska bevilágító nyílásának szélessége mindössze 35 cm, magassága 1,14 m. Bélletét és téglából készült keretezését kétrétegű festés borítja. Az alsó egyszerű meszelés, a felső pedig al secco technikával készült zöld alapon fekete–fehér színekkel

64. kép. Úri utca 47. sz. A ház homlokzata az előkerült gótikus ablakkal

festett ornamentális díszítésű (63. kép), amely csak nyomokban maradt meg. Hasonló ornamentikával és színekkel díszített homokkőből faragott ívtöredékek kerültek elő a palota ásatása során. Az ugyancsak téglából falazott belső megszűkítő nyílást szintén zöldre festették, az ablaknyílást szegélyező vörösbarna csíkkal. A nyílás belső oldalát középkori padlótéglákkal falazták be. Az ablaktábla az utca felé nyílott, az előkerült in situ sarokvasak bizonyítják. A baloldali káva roncsolt volt, valószínűleg a barokk ablak kőkeretének elhelyezésekor sérült meg.

A középső és a déli barokk ablak kőkerete másodlagosan felhasznált gótikus kövekkel volt beékelve.

A körtetaggal díszített keretkövek az épületnek még a középkor folyamán történt átépítésére engednek következtetni. Az újonnan készült ablakokkal egyidőben falazták be a feltárt kis csúcsíves ablaknyílást. Ezek az egyenes záródású ablakok a ma is meglevő XVIII. századi barokk kőkeretek behelyezésekor pusztulhattak el. Az említett ablaknyílások helyére utal az északi ablak szemöldökköve felett húzódó középkori téglaheveder és a déli ablak keretköve mellett húzódó falvarrat (64. kép).

Az emelet déli sarka armírozott.

Mindezek alapján a következőket állapíthatjuk meg: A mai Úri utca 47. sz. helyén emeletes épület állott, amelyet még a középkor folyamán átépítettek. Az építés idején emeleti ablakai csúcsíves záródásúak voltak. Az átépítéskor ezeket megsemmisítették vagy elfalazták és helyettük egyenes záródású ablakokat alkalmaztak, amelyek a XVIII. század folyamán megsemmisültek.

Gerő Győző

ÚRI UTCA 48—50. SZ.

Jelentősebb kutatást csupán a két kapualjban végezhettünk, mert az épület részben lakott, részben a helyreállítási munka akadályozta a kutatást.

A 48. sz. kapualjának déli falát ma három ülőfülke díszíti. Az ülőfülkés fal mögött középkori keresztboltozatos helyiség húzódik, amelynek boltozata a háború alatt elpusztult. Ettől a helyiségtől nyugatra ma középkori keresztboltozatos folyosó helyezkedik el, boltozata az előbb említett helyiség boltozatának része, mennyezetén a vakolat is eredeti. A mai átjárót a keresztboltozatos szobától elválasztó barokk fal is arra mutat, hogy a szoba és a mai folyosó a középkorban egységes teret alkotott. A jelenlegi folyosó délkeleti sarkában a boltindítást a barokk kémény építésekor elfalazták. Az átjáró déli falába vágott barokk ajtónyílás a szomszédos kert felé vezet. Felette kőkeretes, ferdén bevágott középkori világítóablak. Alatta minden bizonnyal a középkorban is ajtó helyezkedett el. Ez arra enged következtetni, hogy a szomszédos terület akkor is beépítetlen volt. A folyosó nyugati falán gótikus ajtó maradványa látható, ez a keresztboltozatos helyiség (mai szoba átjáró) nyugati irányba vezető ajtaja.

A kapualj felől szegmentíves ajtó vezetett ebbe a helyiségbe. A bejárat kőívének indítása, valamint az ajtó nyugati belső kávaköve vasalásmaradványokkal fennmaradt. A bejárati ajtó kőíve szervesen együtt épült a mellette álló hevederpillérrel.

A keresztboltozatos helyiségbe vezető, általunk feltételezett bejárat mellett a következők szólnak: 1. A mai ajtó az ülőfülkesor végénél újkori építmény, elvágja az eredetileg négy tagból állott fülkesort. 2. Az újkori ajtó küszöbe előtt, illetve alatt nyitott kutatóárokban előkerült középkori fal semmiféle nyílásra nem enged következtetni, hanem minden jel arra mutat, hogy az ülőfülkékkel díszített fal nyugati szakaszát elrombolták az ajtó építésekor.

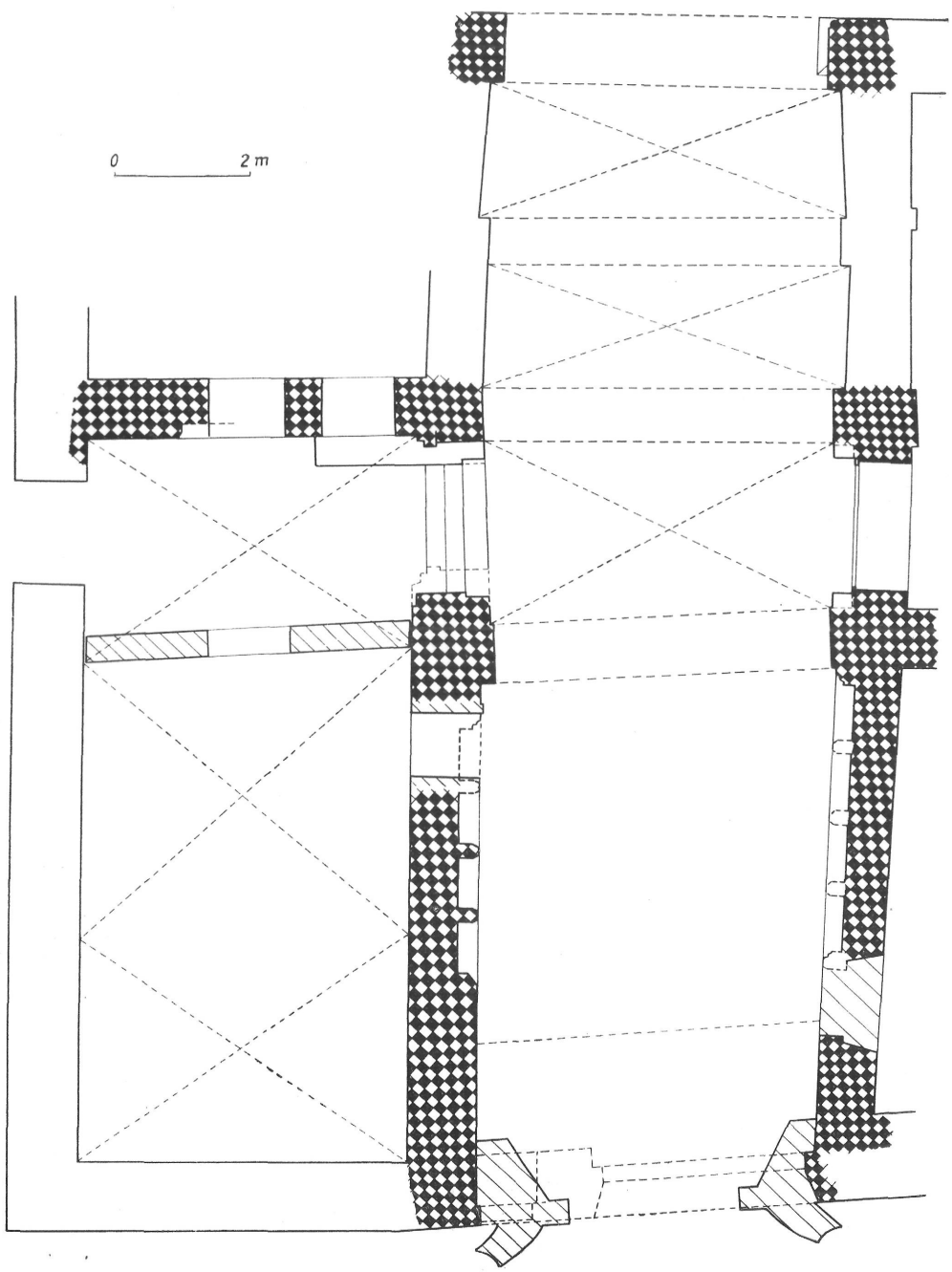
Az ülőfülkéktől keletre a kapualj déli falát barokk saroképítmény köti össze a jelenlegi kapuszárnnyal. Kisebb kutatás is elegendő volt annak megállapítására, hogy az ülőfülkés fal síkja azonos a homlokzaton maradványaiban látható gyalogkapu déli falsíkjával. A saroképítmény azután jött létre, miután a középkori kettős kapu megszűnt.

A nyugati hevederpillér nyugati oldalához csatlakozik a későbbi (valószínűleg XVI. századi) építkezés eredményeképpen létrejött toldalék-kapualj keresztboltozata. A XVI. századi boltozat alól kibontottuk a pillér folytatását, egy egyenesen felfelé futó kvádersort. A kibontott

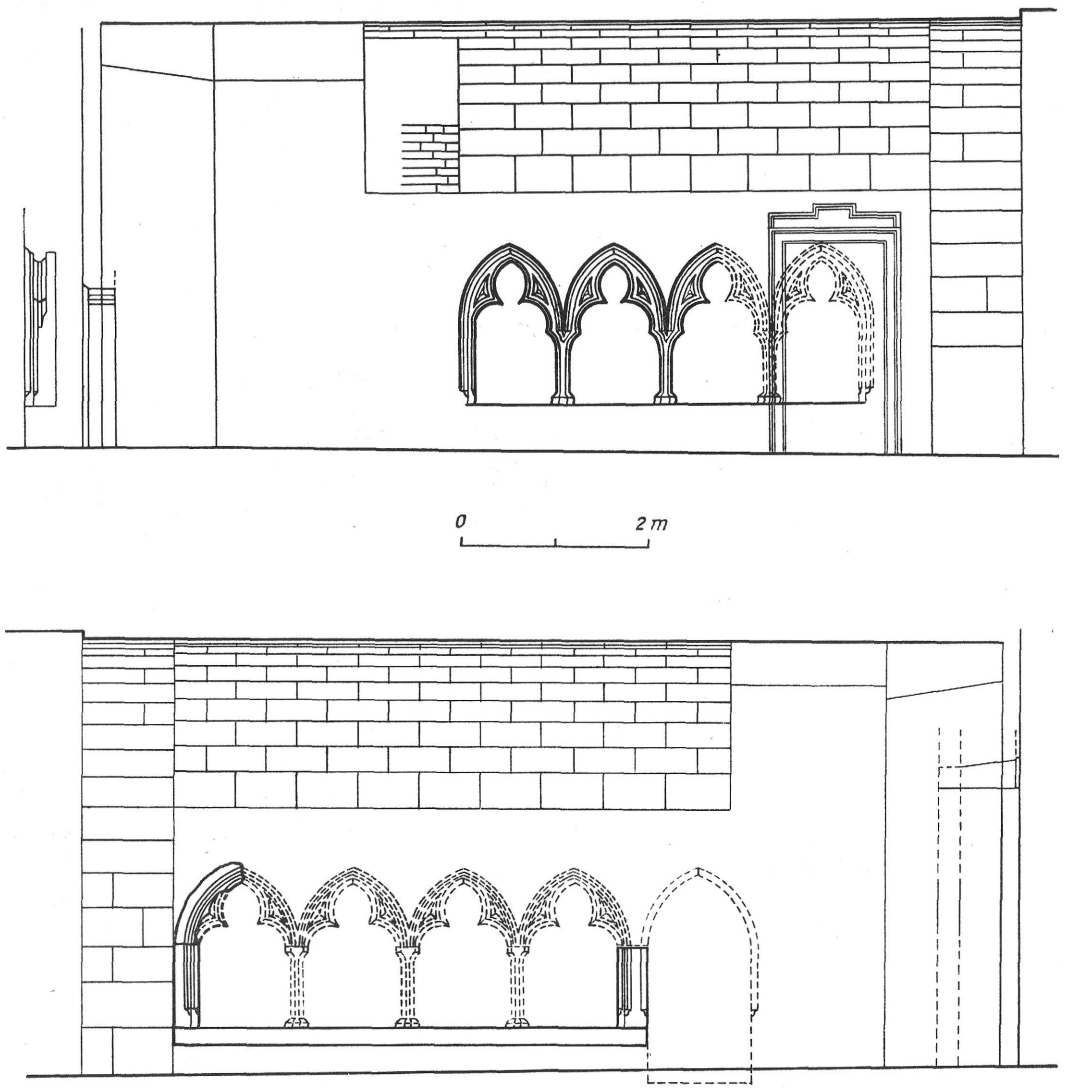
kvádersor mellé nyugati irányba futó kőív csatlakozik, alatta az újabb nyílás félkörös téglaszegélye. Feltehető, hogy eredetileg nyitott árkád helyezkedett itt el a hevederpillér és tőle nyugatra álló, ma már töredezett kváderpillér között. Ugyancsak árkádnyílást képzelhetünk el az ettől nyugatra eső keresztboltozatos szakaszban is, az említett keskeny kváderpillér és a toldalékkapualjat az udvar felé záró falsarok között (65. kép).

A kapualjat az udvar felé záró falsarok élét félkörösen lefaragták, fent a faragás kúpos megoldással tér vissza az eredeti síkhoz. Vele szemben a kapualj északi lezárása ugyanilyen megoldású.

A kapualj északi fala a keleti hevederpillértől a kapuig nyersen megmunkált kövekből, szabálytalanul rakott fal volt. A falban két középkori ívkő látszott másodlagos felhasználásban. Miután gyanítható volt, hogy eredetileg a kapualj mindkét falát ülőfülkékkel díszítették, a falat

65. kép. Úri utca 48—50. sz. Alaprajz (Ilosfai J. felmérése)

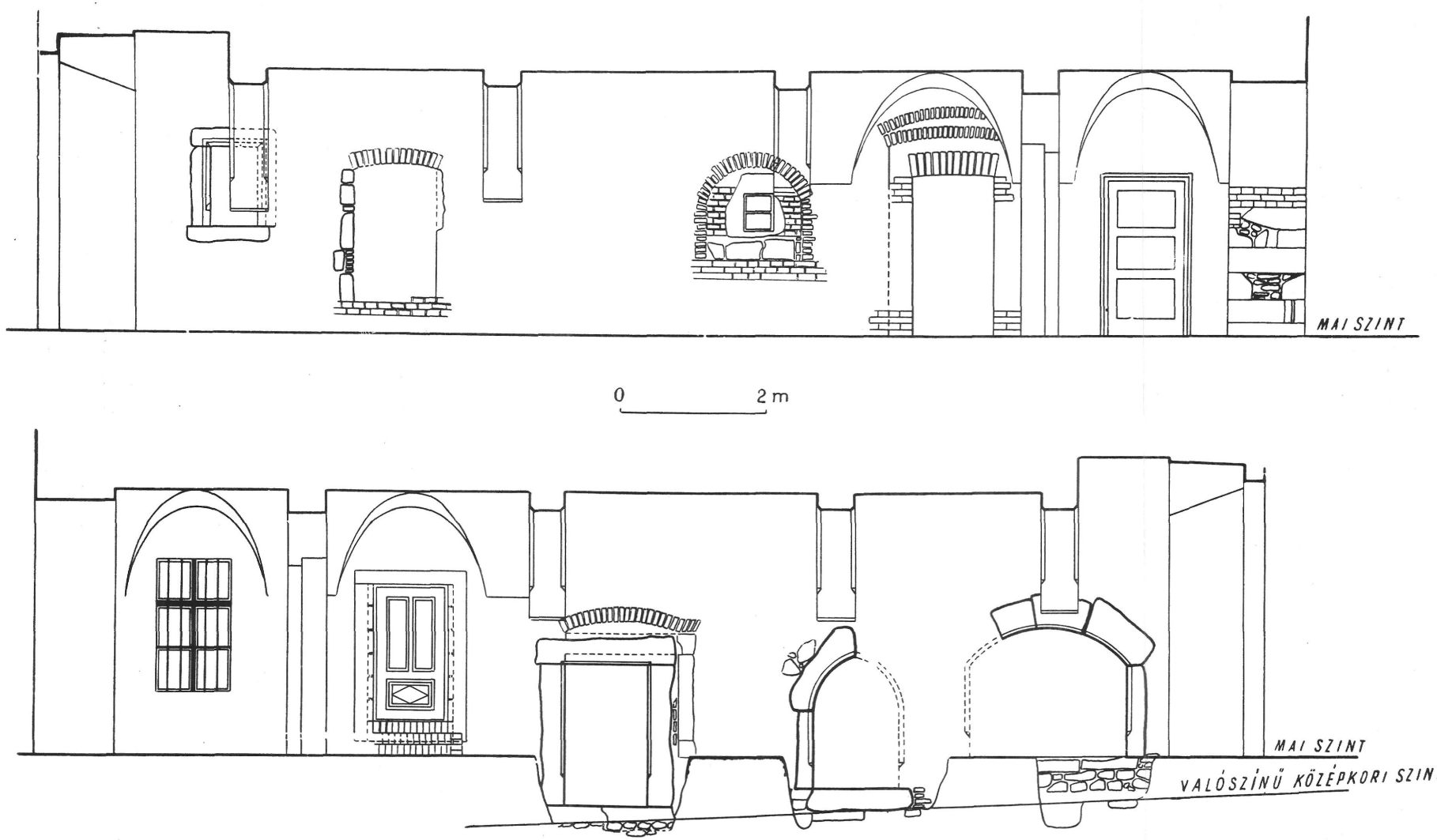

66. kép. Úri utca 48. sz. A kapualj déli és északi fala (Ilosfai J. felmérése és rekonstrukciója)

elbontottuk. Közvetlenül a pillér mellett faragott keretkő in situ lábazata került elő, a feltételezett ülőfülkesor nyugati végződése (70. kép). A lábazati kő profilja: a falsík után félkörte, pálca, lemez, horony, majd a befelé futó falsík. A félkörte és horony alján volutás végződések vannak. A lábazati kő mellett több középkori profilált követ találtunk másodlagos felhasználásban, falazóanyagként. A kövek egyike szintén az ülőfülkékhez tartozik, az in situ lábazatnak megfelelően tagolt, ellenkező oldalú darab, a fülkesor keleti végének lábazata. A lábazati tagolás mellett a kő jobb oldala ajtókeret kávakövének részletét mutatja, tehát ez a kettős profilú kő az ülőfülkesor keleti végéhez kapcsolt ajtó maradványa is egyben.

Az in situ lábazat mellett előkerült az ülőpad részlete is, amelyen vékony vakolatcsík formájában jelentkezett az ülőfülke hátsó falsíkjának lenyomata. A tekintélyes hosszúságban feltárt ülőpadon ugyancsak vakolatlenyomat alakjában megtaláltuk a lábazatnak megfelelően profilált osztó nyomát is (68. kép). A déli oldal ülőfülkesorának keleti végződésével szemben jelentkezett az itteni ülőfülkesort befejező lábazat lenyomata (69. kép). Erre helyezhetjük az in situ lábazat mellett talált, másodlagosan felhasznált követ. Ez jelöli az ülőfülkesor keleti végét és az utolsó ülőfülkével együtt faragott ajtó bal oldalát. A fal bontása során kiemelt ívkő az ülőfülkesor lóhereíves mennyezetének részlete.

A feltárt ülőfülkemaradványok alapján megállapíthatjuk, hogy a fülkék méretükben és profiljukban kis eltéréssel megfelelnek a déli ülőfülkesornak. A fülkék elfalazásának módja arra

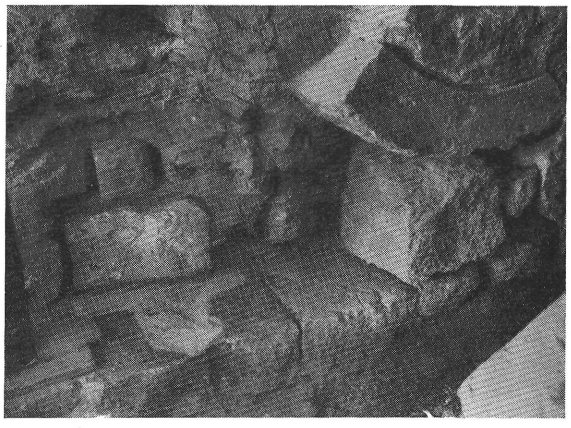

67. kép. Úri utca 50. sz. A kapualj déli és északi fala (Ilosfai J. felmérése)

mutat, hogy az eredeti, ülőfülkés fal teljesen elpusztult (esetleg már a középkorban) és ez az oka annak, hogy a felmenő falban sehol sem találtuk az ülőfülkék hátsó falsíkját.

Az ülőfülkesort megnyugtató módon sikerült rekonstruálnunk az in situ lábazat, a vakolatlenyomatok és a másodlagosan felhasznált kövek segítségével (66. kép).

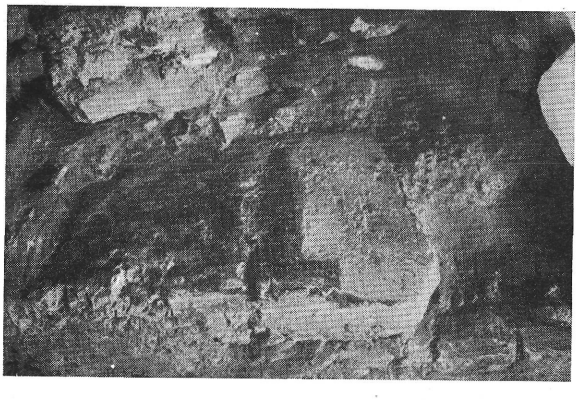
A kapualj keleti felét ma kődonga fedi, de könnyűszerrel megállapítható, hogy ez a boltozat nem eredeti. *1.* Faragásmódja a XVII. századra utal. *2.* A boltváll nem fekszik a déli falon, hanem lelóg róla. *3.* A feltárt ülőfülkéket elzáró fal tartotta az északi oldal boltvállát és a fal elbontása során kitűnt, hogy az eredeti kváderes falsík és a jelenlegi boltváll között jelentős hézag tátong. *4.* A kődonga egy síkban, sőt mélyebben fekszik, mint a heveder. *5.* Az utcai homlokzaton, a mai kapu két oldalán, a kapuoromzat magasságában, a középkori kapumaradványok felett két kisméretű, kőkeretes középkori világítóablak maradványa látható. Mivel ezek éppen a kapualj szokatlan magassága miatt nem képzelhetők el mint emeleti nyílások, csak arra gondolhatunk, hogy a kapualj világítására szolgáltak. Ezeket az ablakokat a jelenlegi boltozat takarja. Ennek alapján bizonyosra vehető, hogy a kapualj eredetileg jóval magasabb volt. Bizonyíték erre az északi fal keleti hevederpillére mellett folytatott kutatás is. Itt a dongakőből 30—40 cm hosszú csíkot elvéstünk, az elvésett kő mögött az eredeti falsík töretlen vonalban fut felfelé (71. kép).

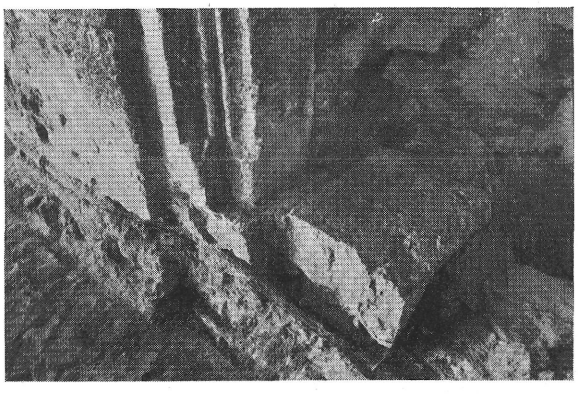
68. kép. Úri utca 48. sz. A feltárt ülőfülkesor ülőpadjának részlete fülkeosztó lenyomatával

Nemcsak az tételezhető fel, hogy a kapualj eredetileg magasabb volt a mainál, hanem több jel mutat arra is, hogy sík mennyezet fedte. Ugyanis, ha boltozott formában rekonstruálnánk oly módon, hogy figyelembe vennénk az elvésett dongakő mögött felfelé futó fal magasságát, valamint az említett két homlokzati világító ablakot, abban az esetben olyan lehetetlenül magas kapualjat nyernénk, amely jelentősen felnyúlna az emeleti szint fölé. Sík mennyezet mellett szól a déli fal nyugati hevedere mögött felfelé futó kvádersarok magassága is. Ez egyben komoly cáfolat a hevederek eredetisége ellen. Ugyanis, míg a kibontott kvádersarok a pillér szerves folytatása, a hevederív kapcsolata a pillérrel másodlagos (72. kép).

Ennek nyomán a kapualj mennyezetével kapcsolatban három építési periódusról beszélhetünk : 1. Eredeti, sík mennyezet, XIV. század. 2. A XVI. századra tehető, amikor a kapualjat megtoldották az udvar felé és az egészet átboltozták, e korszak maradványa lenne a két hevederív, amelyet az eredeti pillérekre illesztettek, és ezzel egyben alacsonyabbá tették a kapualj mennye-

69. kép. Úri utca 48. sz. A feltárt ülőfülkesor ülőpadjának részlete az ülőfülkesor keleti végződése lábazatának lenyomatával

70. kép. Úri utca 48. sz. A kapualj északi falában feltárt ülőfülkesor nyugati végének in situ lábazata az ülőpad részletével

71. kép. Úri utca 48. sz. Elvésett boltozati kő mögött a középkori kapualj eredeti északi fala

72. kép. Úri utca 48. sz. A nyugati hevederpillér folytatásaként jelentkező kvádersarok, az eredeti XIV. sz.-i kapualj nyugati lezárása

zetét az eredetinél. 3. A mai kődonga, amelynek létrejöttét a XVII. századnál korábbi időre nem tehetjük.

A szomszédos, Úri utca 50. sz. ház kapualja is számos értékes középkori részletet őriz, különösen északi oldala, amelynek keleti végében ülőfülkemaradvány, ettől nyugatra íves középkori nyílás és egy egyenes záradékú gótikus ajtó maradványa látható (67. kép).

Feltártuk az egyenes záradékú ajtót küszöbkövével együtt. Az erősen kopott küszöb az ajtó hosszas használata mellett szól. Megtaláltuk a küszöbhöz tartozó kemény mészkőből rakott macskafejes szintet is, amelynek felszedése után még egy kövezést találtunk apróra tört kövekből. Ez már semmiféle kapcsolatot sem mutat az ajtóval, tehát az ajtó építését (feltehetőleg a XV. század vége) megelőző korszak maradványa. Az ajtó elfalazásakor egy reneszánsz párkánykövet is felhasználtak falazóanyagként.

Az ajtótól keletre fekvő élsarkított íves középkori ajtó maradványa előtt folytatott kutatás során feltártuk az ajtó küszöbkövét és az elpusztult jobboldali keretkő küszöbre támaszkodó csonkját. Itt is konstatálhattuk a már említett két kövezett nívót. Itt a felső, nagyobb méretű kövekből rakott szint elzárja a küszöböt, az alatta elhelyezkedő tört kövezés látszik az ajtóhoz tartozónak. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy ez az ajtónyílás korábbi építmény, mint a tőle nyugatra elhelyezkedő egyenes záradékú ajtó, amely a kapualj másodszori kövezésével egy időben keletkezhetett.

Feltártuk a kapu melletti szegmentíves ülőfülke ülőpadjának töredékét, vakolatlenyomat segítségével hátsó falsíkját is megállapíthattuk. Itt csupán egy kövezett szint nyomát találtuk, amely az ülőpadhoz viszonyítva magasan fekszik, mégis ezt kell az ülőfülkés fal padlószintjéül elfogadnunk, mert közvetlenül a szint alatt az ülőfülkés fal már alapozási jellegű.

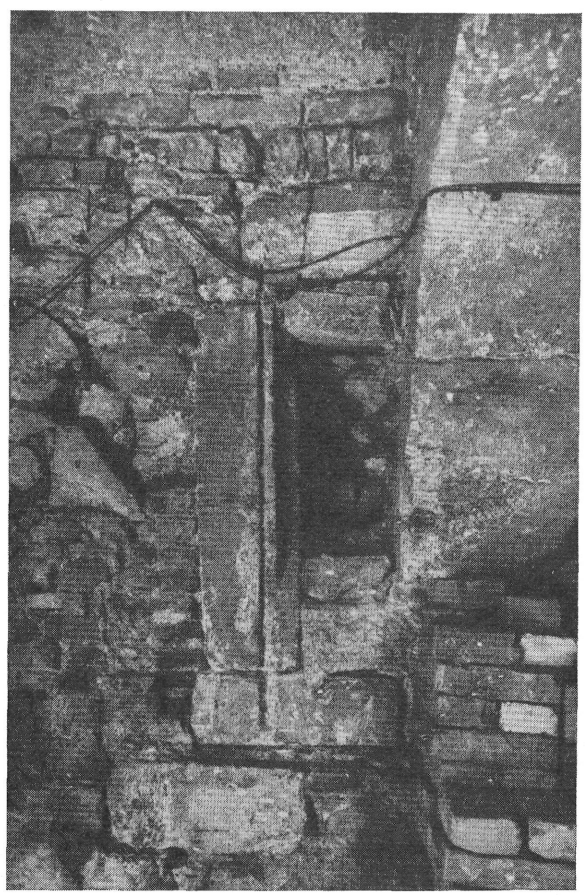
Ha a szintviszonyokat vizsgáljuk, a három kutatóárokban találtak alapján a következőket állapíthatjuk meg : a kapualjat a középkor folyamán kétszer kövezték. A mélyebben fekvő kőpadló egyidős az ülőfülkével, illetve az íves ajtónyílással, ez a kövezés az udvar felé lejt. E felett helyezkedik el a macskafejes kövezés, amely nagyjából egyidejűnek mondható az egyenes záradékú ajtóval.

A kapualj déli falának egyetlen jelentős középkori részlete a fal keleti szakaszán az újabb kődonga hevederével félig elfalazott gótikus ablak (73. kép). Ettől nyugatra a fal újkori, több elfalazott barokk és újabb nyílással, középkori fal csak jelentéktelen foltokban mutatkozik.

A kapualj mennyezete ma három hevederrel osztott kődonga. A szomszédos kapualjjal egykorú, feltehetőleg XVII. századi. A kapualj valószínűleg eredeti formájában is boltozott volt, de jóval magasabb a mainál. Egy helyütt elvéstük a kődongát, mögötte a középkori falsík függőlegesen fut. Ugyanez a helyzet az ülőfülke felett is. A kapu felőli heveder vizsgálatánál kitűnt, hogy az több rétegű, vagyis az eredeti hevederre illesztették a jelenlegi boltozat hevederének köveit. Ez a mélyebben fekvő heveder tűnik eredetinek, mert ez nem vágja el a középkori részleteket, mint a mai (gondolunk itt az északi fal ülőfülkéjére és a déli falon a mai hevederrel elfalazott gótikus ablakra).

Az eddig elmondottak alapján az Úri utca 48—50. sz. házak építéstörténetére vonatkozólag a következőket állapíthatjuk meg : a 48. sz. házat (Haüy 1687. évi térképén 44. sz.) a XIV. század első felében építették. Terjedelme ekkor jóval kisebb volt a mainál. Kapualjának nyugati fele és mai udvari szárnya feltehetőleg a XVI. században épült. A XVIII. században barokk stílusban átépítették. Ekkor épült díszes kapuja szükségtelenné tette a korábbi, Buda polgári építészetében szokatlan kettős kaput.

A kapualj mindkét falát díszes, lóhereíves záródású ülőfülkesor díszítette. Eredetileg minden valószínűség szerint sík mennyezetű volt, a XVI. század folyamán átboltozták, majd a XVII. században készíthették ma látható kődongáját. A kapualj nyugati fele egy ideig valószínűleg árkádos volt.

73. kép. Úri utca 50. sz. A kapualj déli falán a boltozati hevederrel elfalazott gótikus ablak

Az Úri utca 50. sz. épület (Haüy térképén 43. sz.) ugyancsak a XIV. században, vagy a XV. század elején épülhetett. Kapualja jóval kisebb és szerényebb kialakítású az előzőnél. A középkor folyamán kétszer kövezték. Eredeti kiterjedésében nem nyúlhatott tovább a szomszédos háznál. Kapualjának meghosszabbítása és udvari szárnyainak felépítése nagyjából egyidőben történhetett a szomszédos, hasonló jellegű építkezéssel, feltehetőleg a XVI. században. A kapualj ma látható dongaboltozata nem egyidőben épült a kapualjjal, hevedere felett az eredeti, magasabb boltozat hevederének kövei látszanak.

A két ház határát csak alapos utcai és udvari, a homlokzatokon folytatandó kutatás döntheti el. A magunk részéről azt tartjuk valószínűnek, hogy a 48. sz. ház nagyobb kiterjedésű volt, az 50. sz. ház csak kapualjból és a tőle északra fekvő traktusból állhatott. Így valószínűnek tartjuk azt is, hogy az 50. sz. ház kapualjának déli falán a hevederrel elfalazott gótikus ablak a 48. sz. házhoz tartozott annál is inkább, mert ez az épület — felépítés tekintetében — néhány

évtizeddel megelőzhette az 50. sz. házat. Azonkívül az 50. sz. ház kapualjának déli falában nyomát sem találtuk középkori ajtónak, az ottani elfalazott nyílások egytől-egyig barokk-koriak, tehát abból az időből származnak, amikor a két házat egyesítették.

Arra, hogy a XIV. századot megelőző időben is építkeztek ezen a helyen, bizonyítékot a kettős épület több építkezési periódust mutató pincéjében találunk. A pince egyik terjedelmes szakasza réteges, vékony, lényegében még román technikával készült kőboltozatával egészen korai időre utal.

Lócsy Erzsébet

ÚRI UTCA 52. SZ.

Zártsorú, körülépített, egyemeletes lakóház az Úri utca felé barokk homlokzattal.

A vakolatnak a háború alatt történt leomlása következtében már korábban napvilágra került az épület déli és északi telekhatárát jelző, szép kváderkövekből készült sarokarmírozása. A kutatás során mindkét sarkon az armírozás folytatását is megtaláltuk, az emeleten is, ahol az majdnem a főpárkány magasságáig ér. Maga a főhomlokzat fala kisméretű megmunkálatlan kőből épült. Középkori ablak- vagy kapu- és ajtónyílásokat, vagy azok nyomait nem sikerült megtalálnunk. A Haüy térképén jelzett, e helyen állott két közös telek határát jelző falvarrat sem került elő.

Az eddig elmondottak alapján mindössze annyi állapítható meg, hogy a mai Úri utca 52. sz. jelenlegi telekhatárait lezáró sarokarmírozások feltehetően a középkorban is egy nagy egyemeletes épület határai voltak. Haüy tehát hibásan jelöl e helyen két épületet.

Gerő Győző

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

1. *J. de Haüy*, Plan de la ville et chateau de Bude. (Térképről készült fénymásolat.)
2. Zaiger über die Vöstung. Anno 1696. (Kézirat.)
3. *Arányi L.*, Ama 74 darab budavári ház, melynek keletkezését mohácsi vész előttinek véli dr. Arányi Lajos irányadó 40 vázlati rajzzal. Bp. 1877.
4. A Felső Építőipariskola felvételei. Bp. 1915.
5. *Horváth H.*, Buda a középkorban. Bp. 1932.
6. Uő., Budapest művészeti emlékei. Bp. 1938.
7. *Gerevich L.*, Középkori városkép a romok között. „Budapest" (1945).
8. Uő., Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950.
9. *Pataki V.*, A budai vár középkori helyrajza. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950.
10. *Gerő L.*, A budai vár. Bp. 1951.
11. *Genthon I.*, Magyarország műemlékei. Bp. 1951.
12. *Gerő L.*, Műemlékfelmérések 1950—52-ben. Művészettörténeti Értesítő (1953) 1—2. sz.
13. *Horler M.*, Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955.
14. A Fővárosi Tanács Tervtárában őrzött alaprajzok, átalakítási tervek.
15. A KÖZTI házdokumentációi az Úri utca 40. sz. házhoz.

DENKMÄLERFORSCHUNG AN DEN HÄUSERN DER FESTUNG BUDA IN 1957

DÍSZPLATZ 11

An der Stelle des heutigen Gebäudes standen im Mittelalter ursprünglich zwei Wohnhäuser. Die den Hausgründen gemeinsame Grenze verlief dort, wo heute die Südmauer der Toreinfahrt ist. Im Lauf der hier vorgenommenen Forschungen kamen an der der Straße zugekehrten Fassade des Gebäudes, welches einst an der Stelle des Nordflügels gestanden ist, Fragmente einer mittelalterlichen Tür und eines Wölbungsfensters zum Vorschein. Auch in der Südwand der Toreinfahrt konnten wir eine ebenfalls mittelalterliche Fensteröffnung freilegen.

Der Zusammenschluß der beiden separaten Häuser zu einem einzigen Gebäude erfolgte nach der Rückeroberung Budas in 1686, unter Verwendung der älteren Baureste.

Gy. Gerő

FORTUNAGASSE 12

Das Wohnhaus in der Fortunagasse 12 dürfte ursprünglich im 15. Jahrhundert erbaut worden sein. Es war ein Stockwerk hoch, mit einem geradeabschließenden, mit Abkantung geschmückten Fenster im Erdgeschoß. Die Südecke weist Armierung auf, welche bis zur Obergeschoßhöhe abgekantet ist.

Die unprofilierte Hausteinumrahmung des Tores ist vermutlich eine türkische Arbeit, bei der die Steine des mittelalterlichen Tores verwendet wurden.

Gy. Gerő

ORSZÁGHÁZGASSE 5

Das Haus steht an der Ecke der Országházgasse und einer engen — ebenfalls Fortuna benannten — Passage. Die Forschungen wurden auf der am Fortuna-Durchgang liegenden Seite des Hauses geführt. Hier wurde schon früher ein Teil der mittelalterlichen Quadrierung gefunden und es gelang uns die Fortsetzung des Wandverputzes eine kleine Strecke weiter freizulegen.

Zwischen dem von links gerechneten 3. und 4. Fenster stießen wir auf das Teilstück einer einfachen abgekanteten Fensterumrahmung des 15. Jahrhunderts.

An der Fassadenseite der Országházgasse ist noch an mehreren Stellen der mittelalterliche Mauerkern erkennbar, dagegen finden wir an der rechten Seite nur mehr neuzeitliche Mauerflächen vor.

E. Nagy

ORSZÁGHÁZGASSE 7

Bei den Forschungen in 1957 wurden in der Toreinfahrt und im Keller mittelalterliche Baureste gefunden. Es konnte fetgestellt werden, daß der Erdgeschoßteil der heutigen Fassadenmauer aus dem Mittelalter stammt. Die Toreinfahrt wurde an beiden Längsseiten durch je eine mit Abkantung und Maßwerk verzierte Sitznischenreihe mit rundbogigem Abschluß gegliedert, die bis an die Hofseite reichte. Unter dem an der Országházgasse liegenden Gebäudetrakt erstreckt sich ein mittelalterlicher Keller mit einem Gurtgewölbe. Die Kämpfer der Haustein-Gurtbogen sind in der Nähe des gegenwärtigen Kellerniveaus und deuten darauf, daß der Keller im Lauf der Zeit stark aufgeschüttet worden ist.

H. Bertalan

ORSZÁGHÁZGASSE 16

Das einstöckige Eckhaus von großer Ausdehnung der Gegenwart, dessen Grund auch heute noch die auf der Karte von Haüy und Zeiger angegebene Aufteilung zeigt, ist das Resultat mehrerer und verschiedener Bauperioden. Mittelalterlich ist die Fassadenmauer des Traktes in der Országházgasse bis zur Obergeschoßhöhe. Daselbst befindet sich ein riesiger, tonnengewölbter und aus mehreren Räumen bestehender Keller. Der an die Dárdagasse und Úrigasse grenzende Gebäudeteil stammt aus dem 19. Jahrhundert. In seinem Keller ist die östliche Seitenmauer mittelalterlich.

H. Bertalan

ORSZÁGHÁZGASSE 17

Das Haus der Országházgasse 17 ist auf Mauerwerkresten des Mittelalters nach 1700 errichtet worden, da auch laut dem Zaiger von 1696 noch viele gute Wände und Gewölbe die Belagerung von 1686 überdauert haben. So blieb auch jenes gotische Fenster erhalten, das am nördlichen Ende des Gebäudes in seiner Gänze zu sehen ist.

Denkmäler der barocken Baukunst sind die ornamentalen Stuckverzierungen, welche über den vier Öffnungen der Fassade entlang der Straße angebracht sind. Sie wurden während den in 1957 durchgeführten Untersuchungen freigelegt. Selbstverständlich sind diese Stuckdekorationen selbst nur in einigen Spuren erhalten, es sind aber auch Teile ihrer originellen Vorzeichnungen zum Vorschein gekommen, mit deren Hilfe diese Ziermotive in glaubwürdiger Weise rekonstruiert werden konnten.

Auch ein Stück vom Wirtshausschild aus der Barockzeit ist zum Vorschein gekommen, ein Korb-Teilstück, anhand dessen auch das originale Aushängeschild rekonstruierbar ist.

F. Horler

ORSZÁGHÁZGASSE 20

Eines der wenigen Häuser, deren mittelalterliche Herkunft auch vor dem Krieg an dem aus dem 14. Jahrhundert stammenden Bogenfries der Fassade sichtbar war.

Im 18. Jahrhundert wurden am mittelalterlichen Gebäude Umbauten und Erweiterungen in kleinerem Maße vorgenommen.

Der Zweck unserer Untersuchung war, weitere mittelalterliche Details an der Fassade aufzudecken. Unter dem Verputz im Erdgeschoß fanden wir das glatte und ungegliederte Teilstück einer mittelalterlichen Fensterrahmung, andere mittelalterliche Reste waren aber nicht zu finden. Die heutigen Fenster und Türen sind neuzeitlich.

E. Nagy

SZENTHÁROMSÁGGASSE 5

Barockes Wohnhaus von einem Stockwerk, aus dem Zusammenbau zweier mittelalterlicher Wohnhäuser entstanden. Diese waren unter den Nummern 86—87 in der von Haüy in 1687 verfertigten Karte angegeben. Das Haus Nr. 87 von Haüy befindet sich im Ostteil des heutigen Gebäudes. Die Toreinfahrt ist mit Sitznischen ausgestattet. Auf Grund der Formen sowohl der Sitznischen als auch der gotischen Tür kann der Bau des Hauses in das 14. Jahrhundert gesetzt werden. Etwas später entstand das Haus Haüy Nr. 86, an der Westseite des heutigen Gebäudes. Seine Fassade ist mit der früher erbauten Hausfassade im Verband gemauert, so daß die Grenzen der zwei Häuser nicht scharf sind. Dieses Gebäude bestand ebenfalls nur aus einem Trakt, und seine Toreinfahrt darf in jenem schmalen gewölbten Raum vermutet werden, der sich neben der westlichen Eckverstärkung befindet. Von den mittelalterlichen Baudenkmälern des östlichen Hauses kennen wir nur dessen Toreinfahrt und Keller, während die Fassadenmauer der Hofseite überhaupt keinen einzigen mittelalterlichen Bauteil aufweist. Somit können wir annehmen, daß der mittelalterliche Bau sich nicht über die Länge der Toreinfahrt hinaus erstreckt hat. An der östlichen Hoffront haben wir fünf vermauerte Bogen einer barocken Arkadenreihe freigelegt. Die Hoffront des westlichen Hauses ist, abgesehen von den barockzeitlichen Renovierungen, mittelalterlich. Die auch heute erhaltene Mauer bewahrt die Erinnerung an zwei Bauperioden. In die ältere, tieferliegende Mauer wurde der Kellereingang gehauen, der auch später, nach der zweiten Bautätigkeit benützt worden ist, und zwar auf die Weise, daß man die später aufgeführte Mauer bei dem Kellerabstieg zur ursprünglichen Wandfläche zurückspringen ließ.

In der Mauer der Hoffassade, die als Resultat der zweiten Bauperiode entstanden ist, haben wir doppelte Konsolenstümpfe freigelegt, die unzweifelhaft neben einer mehrgeschössigen Lösung Zeugnis ablegen. In derselben Wand ist auch der Rest einer gotischen Türrahmung zum Vorschein gekommen.

Die in der nördlichen Endpartie der Mauer freigelegte, zum Teil gekantete Armierung bedeutet den Abschluß des mittelalterlichen Hauses gegen Norden.

In 1947 fand man in der Nordmauer des Hauses ein nach Norden blickendes gotisches Fenster von kleinen Dimensionen. Da das Fenster mit seiner äußeren Seite in der nördlichen Abschlußmauer des Hauses eingesetzt ist, können wir nur annehmen, daß es ursprünglich zum Nachbarhaus gehört hat. Die zum Vorschein gekommenen mittelalterlichen Überreste lassen nämlich an die Möglichkeit denken, daß am Nordende der heutigen Parzelle eine kleine Gasse gelegen ist. Somit wäre also das gotische Fensterchen ein Überrest aus jener Zeit, die der Verbauung des Gäßchens vorangegangen ist, und gehörte einem Haus an, das an der anderen Seite dieses von uns angenommenen Gäßchens stand. Erst nach der Verbauung des Durchgangs dürfte dieses Fensterchen mit seiner Außenseite in die nördliche Abschlußmauer unseres Hauses eingebaut worden sein. Auch die gekantete Armierung, die das Haus gen Norden abschließt, dürfte einst das Gäßchen flankiert haben. Um diese Quergasse, die vermutlich einst die Úrigasse mit dem Szentháromságplatz verbunden hat, endgültig in die Karte der Festung eintragen zu können, sind selbstverständlich neuere gründliche und eingehendere Untersuchungen erforderlich.

E. Lócsy

SZENTHÁROMSÁGGASSE 7

Das Haus in der Szentháromsággasse 7 bestand im Mittelalter aus zwei Gebäuden. Zum mittelalterlichen Wohnhaus, das die Westseite des heutigen Gebäudes bildet, gehört ein imposanter, mit Sitznischen und gotischen Türumrahmungen ausgestatteter Torweg. Im Lauf der Denkmälerforschungen kamen im Hoftrakt die Überreste des Einganges zu einer einarmigen mittelalterlichen Treppenanlage zutage.

Rózsa F. Tóth

TÁRNOKGASSE 18

An der Stelle des heutigen Gebäudes standen im Mittelalter zwei Häuser, von denen nur jenes in der Tárnokgasse erhalten geblieben ist. Dieses war gleich zu Anfang ein Stockwerk hoch. An seiner der Annagasse zugekehrten Fassade kamen eine mittelalterliche Türöffnung, Hausteinumrahmung und Fragment eines Wölbungsfensters zum Vorschein. Türeinfas-

sung und Kämpfer sind mit einfacher Abkantung verziert, desgleichen der Umrahmungstein des Fensters. An dieser Seite der Fassade waren die Ecken armiert. Die Mauer trug die Spuren von Quaderputz.

Im Erdgeschoß der Fassade entlang der Tárnokgasse waren die Fragmente von kleineren mittelalterlichen Rahmungsöffnungen.

Im Obergeschoß, das dem 18. Jahrhundert angehört, fanden wir in der Richtung der Mittelachse eine vermauerte barocke Statuennische mit Sockel und rundbogigem Abschluß.

Gy. Gerő

ÚRIGASSE 6

Auf der vom heutigen Haus eingenommenen Parzelle standen im Mittelalter zwei Häuser. Die südliche letzte Raumflucht des Hauses im Mittelalter war die Toreinfahrt des südlich von ihm befindlichen Wohnhauses. In der Südmauer derselben sind Türöffnungen und ein Fenster mit rundbogig abschließenden und einfacher Abkantung verzierten Steinumrahmungen des 15. Jahrhunderts zum Vorschein gekommen, die noch im 16. Jahrhundert vermauert wurden. Auf Grund der Konsolen- und Gewölbereste an der Brandmauer des Hauses können wir drei, noch im Mittelalter ausgeführte Umbauperioden feststellen. Die beiden Häuser wurden am Ende des 17. Jahrhunderts zusammengebaut.

Gy. Gerő

ÚRIGASSE 8

Auch im Mittelalter war das ein einziges Gebäude, das gegen Auslauf des 14. Jahrhunderts entstanden sein dürfte. Dieser Zeit entstammt der Überrest einer auf einer Steinkonsole ruhenden Sitznische mit Bogenabschluß aus Ziegeln. Im 15. Jahrhundert wurde der Torgang umgebaut und durch eine rundbogig abschließende Sitznischenreihe von großen Dimensionen gegliedert. In die Nordwand wurde eine Türöffnung gehauen und eine Sitznische großen Ausmaßes gebaut.

An der Fassade des Straßentraktes fanden wir den Rest der Steinrahmung eines Fensters mit Rundbogenabschluß.

Gy. Gerő

ÚRIGASSE 17

Das Haus erlitt während der Türkenherrschaft und der darauffolgenden Bestürmung von 1686 nur kleinere Schäden. Die Renovierung im 18. Jahrhundert verlieh ihm eine einfache und schmucklose Fassade. Unter dem Verputz blieben nicht unbedeutende mittelalterliche Einzelheiten erhalten. Nach Entfernung des Verputzes kamen im Erdgeschoß drei in das 15. Jahrhundert datierbare Fenster mit Steinumrahmung zum Vorschein und im Obergeschoß legten wir die Überreste eines Balkons frei.

Rózsa F. Tóth

ÚRIGASSE 18

Im Lauf der Fassadenuntersuchungen fanden wir die ursprüngliche mittelalterliche Eckarmierung des Gebäudes. Die übrigen Mauerteile wurden im 18. Jahrhundert umgebaut: damals wurde auch die Fassade des Erdgeschosses mit den barocken Arkadenbogen ausgestattet, die in den Späteren vermauert wurden, indem man in das Innere jeden Bogens ein Fenster einbaute.

E. Nagy

ÚRIGASSE 19

Einstockhohes Wohnhaus, das in den Grundmauern mittelalterlich ist. Bedeutende Umbauten wurden in der Barockzeit durchgeführt, im 19. Jahrhundert wurde es hingegen dem klassizistischen Stil entsprechenden Veränderungen unterzogen. An der Westmauer des Hofes kam unter dem entfernten Verputz der Bogen eines Steintonnengewölbes zum Vorschein. Der in der Hausachse angeordnete Bogen scheint seinen Maßen nach ein Überrest der in späterer Zeit mit Stein neu überwölbten mittelalterlichen Toreinfahrt zu sein. Infolge der Bautätigkeit zur Zeit des Barocks, im 18. Jahrhundert, erhielt die Toreinfahrt beiderseits Arkadenöffnungen. Der Ausbau der Toreinfahrt an ihrem heutigen Platz dürfte ein Werk des 19. Jahrhunderts gewesen sein.

Unter dem Fußbodenniveau der mittelalterlichen Toreinfahrt stießen wir auf das rechte Gewänderfragment einer Türöffnung, die einer früheren mittelalterlichen Bautätigkeit angehört. Der Gewändestein gehört zu einer 67 cm dicken Mauer nordöstlicher Richtung. Als organische Fortsetzung des Hausteinüberrestes fand sich auch eine Türschwelle ein. Unter der Türschwelle stießen wir auf eine, an der Innenseite der Schwelle mit faulem Holz stark vermischte lehmige Schicht. Die spiegelglatte Lehmschicht ist nach 25 cm gegen das Rauminnere zu von einem 2,3 cm breiten und 2,5 hohen Damm unterbrochen, wonach die vorige, 25 cm breite lehmige Schicht sich wiederholt. Das lehmige, mit faulem Holz gemischte Niveau spricht dafür, daß der Raum eine Holzdielung hatte. Die Fußbretter dürften 25 cm breit gewesen sein und auf ihre Dicke kann aus der Höhe des die einzelnen Schichtabschnitte unterbrechenden Dammes, bzw. der Fugen zwischen den Brettern geschlossen werden.

An der südlichen Hausfassade entlang der Baltagasse legten wir ein gotische Fenster mit Steinumrahmung und Eisengitter frei, dessen Vermauerung gleichzeitig mit der Überwölbung des Durchgangs ausgeführt wurde. Letz-

tere wahrt die Erinnerung daran, daß der Besitzer am Ende des 15. oder zu Beginn des 16. Jahrhunderts sein Haus gegen das Nachbarhaus hin erweiterte. Dieses mittelalterliche Ziegelgewölbe wurde in der Türkenzeit mit einer Steintonnenwölbung ausgebessert und gegen die Tárnokgasse hin verlängert.

An der Fassadenmauer im Süden machten sich zwei scharfe Trennungen in der Mauer bemerkbar, deren Bedeutung erst dann geklärt werden kann, wenn wir auch im Keller des Hauses gründliche Untersuchungen vornehmen werden, wo mehrere Bauperioden nachweisbar sind.

E. Lócsy

ÚRIGASSE 20

Bei den Untersuchungen die der Wiederherstellung des Hauses vorangingen, konnte nur soviel festgestellt werden, daß die Fassadenmauer des Hauses bis zur Obergeschoßhöhe mittelalterlich ist. Die mittelalterlichen Öffnungen fielen aber den späteren Umbauten zum Opfer. Entsprechend den heutigen Erdgeschoßfenstern kam der Umrahmungsteil einer der barocken Fenster zum Vorschein.

H. Bertalan

ÚRIGASSE 24

Das Wohnhaus in der Úrigasse 24 wurde im 14. Jahrhundert ebenerdig erbaut. Später, im 15. Jahrhundert, wurde es aufgestockt. Aus dieser Zeit stammt die während der Freilegung zutagegekommene Haustein-Umrahmung eines seiner Fenster. Seine heutige Parzellengrenze erfuhr im 18. Jahrhundert gegenüber seinem Zustand im Mittelalter nur unwesentliche Veränderungen.

Gy. Gerő

ÚRIGASSE 29

An der Nordseite des Hauses in der Úrigasse 29 kamen die Überreste eines schmalen mittelalterlichen Hauses zutage. Das Wohnhaus war zweiachsig. Wir legten eines der Erdgeschoßfenster mit Haustein-Umrahmung frei und die aus großen Steinen bestehende, breit abgeschrägte Eckarmierung. Das südliche Nachbarhaus dieses schmalen Hauses lag 2 m einwärts von der heutigen Straßenfluchtlinie, was wir durch die im Sondiergraben, den wir in der Toreinfahrt zogen, freigelegten Fassadengrundmauern bestätigt fanden. Als ein wesentliches Resultat der hier vorgenommenen Untersuchungen mag auch die Feststellung gelten, daß die Fluchtlinie der Úrigasse in der mittelalterlichen Festung nicht ohne Brechungen, im Ganzen also viel abwechslungsreicher verlief.

Rózsa F. Tóth

ÚRIGASSE 34

Die Untersuchungen stellten fest, daß die mittelalterliche Fassade des Hauses die heutige an Länge übertraf. Mutmaßlich gehörte noch ein Gelände von einer Traktlänge zum Haus in der Richtung gegen Süden aus dem Gelände des Hauses Nr. 32. Ein zusammenhängendes Mauerwerk zwischen den zwei Häusern und die nach Süden verschobenen Fensterachsen des Obergeschosses scheinen diese Vermutung kräftigst zu stützen. Im Untergeschoß des Hauses fanden wir rundbogige Wölbungsöffnungen die ebenfalls zur mittelalterlichen Fassade gehörten. In der Karte von Haüy aus 1687 finden wir bereits die heutigen Parzellenumrisse aufgetragen, daher können wir den Umbau der mittelalterlichen Fassade einer, diesem Datum vorangehenden Zeit zuschreiben. Im Torgang kamen zum Vorschein weitere, bisher unbekannte Abschnitte von bereits bekannten rundbogigen und maßwerkverzierten Sitznischen, ferner zwei Türöffnungen. Besonderes Interesse verdient außerdem ein Sitznischensockel. Aus sekundärer Vermauerung ist auch ein turbangeschmückter türkischer Grabstein geborgen worden.

Katalin H. Gyürky

ÚRIGASSE 36

Im mehrmals umgebauten Wohnhaus sind viele mittelalterliche Partien erhalten. Am besten hat der Torweg den mittelalterlichen Zustand bewahrt. Zweiteilige Sitznischen mit Spitzbogen und Maßwerkverzierung gliedern die Nordwand. An der Südseite befinden sich Nischen mit abgekanteten Rund- und Segmentbogen. Das Tonnengewölbe ist aus kleinen mittelalterlichen Ziegeln erstellt. Das mittelalterliche Niveau zeigt ein starkes Gefälle gegen den Hof zu und liegt 25—50 cm tief unter dem heutigen. An der Fassade stießen wir unter einer Mauerausbesserung des 18. Jahrhunderts auf den Teil einer spätgotischen Türeinfassung, sowie auf ein sich nach innen schrägverengendes Licht- oder Lüftungsfenster eines Lagerraumes.

H. Bertalan

ÚRIGASSE 37

Das einstöckige Wohnhaus wurde im 18. Jahrhundert auf mittelalterlichem Grundmauerwerk erbaut.

Im Nordteil des heutigen Hoftraktes legten wir ein einstöckiges mittelalterliches Haus frei, dessen Fassadenlänge 14,14 m mißt und sowohl im Südwesten als auch im Südosten armierte Ecken hat. Auch das zum Haus gehörige mittelalterliche Hofniveau wurde freigelegt. Am nordöstlichen Abschluß des Hauses steht ein zweigeschossiger mittelalterlicher Turm, der mit dem Haus in organischer Ver-

bindung erbaut wurde. Den Grund, warum der Turm aus der Fassade des Hauses vorspringt und bis auf den Nachbargrund übergreift, fanden wir geklärt, als wir vor seiner Westfassade gruben. Sein Grundmauerwerk wurde nämlich in einer Tiefe von 210—220 cm unter dem heutigen Niveau auf Felsen gelegt, der ohne Zweifel das beste Fundament für den wuchtigen Turm mit seinen dicken Mauern bildete. Da wir in der Fluchtlinie der Fassade des mittelalterlichen Hauses auf keine Felsen stießen, dürfen wir annehmen, daß beim Turmbau diese zwar außerhalb der Fassadefluchtlinie liegende, für die Grundierung des Turmes jedoch am meisten geeignete Bodenbeschaffenheit bewußt ausgenützt wurde. Den ansehnlichen Teil der südöstlichen Eckarmierung des Turmes fanden wir nach Entfernung des Verputzes.

Im südöstlichen Ende der heutigen Parzelle stand bis 1944 ein tonnengewölbtes Gebäude. Nach Untersuchung seiner Mauerreste und den dort vorgenommenen Grabungen wurde es klar, daß auch dieses Gebäude mittelalterlicher Herkunft ist.

Vor den barocken Arkadenpfeilern deckten wir zwei mittelalterliche Hofpflasterungen auf. Die obere, auf welche das Grundgemäuer der barocken Pfeiler gelegt worden war, ist mit Katzenkopfpflasterung belegt, darunter befindet sich der ältere, aus feingestoßenen, spitzen und in Lehm gelegten Steinen bestehende Belag. Auch in der Toreinfahrt fanden wir beide Pflasterungen vor. Hier zieht, unter den Pflasterungen ein Gemäuer in NS-Richtung, die Mauer des mittelalterlichen Kellers. Auf dieser Mauer befand sich ein Haustein von beträchtlichen Dimensionen, der wahrscheinlich Zubehör der zugrundegegangenen mittelalterlichen Toreinfahrt, vielleicht ein Sockelüberrest seines Gurtpfeilers ist.

Die Bauzeit des mittelalterlichen Hauses können wir auf Grund unserer Grabungsbeobachtungen und Fundausbeute in das 14. Jahrhundert ansetzen. Das Haus war wahrscheinlich im 16. Jahrhundert abgebrannt, auf diesen Umstand deuten zahlreiche Brandreste und datierende Münzfunde.

Die einzige bisher bekannte Nachricht, die wir über das Haus bzw. über den Turm besitzen, wurde von Vidor Pataki in seiner Studie »Die Topographie der mittelalterlichen Festung Buda« veröffentlicht (Budapest Régiségei XV. 1950. S. 294, 80/2 Fußnote : 14. September 1497, vor den Magistrat der Festung von Buda Nikolaus Kunitzfelder, alias Nikolaus Farkas verkauft um 500 Forint (Gulden) und mietet für einen jährlichen Betrag von 25 Forint (Gulden) : » . . . domo alias turri . . . in platea Omnium Sanctorum in vicinitatibus Otto barbitonsoris a septemtrionali, a meridionali eiusdem Nicolai Kunitzfelder domo antiqua et Alberti Chronicher, ex opposito videlicet ab occidente plagis Wolfgangi Hintenausz concivium nostrum sita . . . «. (Esztergomi főkáptalan [Arch. d. Graner Domkapitel] m. lvt. Lad. 71. fasc. 2. No 12. FOM.) Auf Grund der in der Urkunde angeführten Personen (Nachbarn) trug Vidor Pataki das obengenannte Haus »mit anderem Namen Turm« (domo alias turri) an der Stelle des Hauses der Úrigasse 39 in seine Karte ein.

Im Zusammenhang mit der Bebauung des heutigen Grundes im Mittelalter liegt der Gedanke nahe, daß hier drei separate Gebäude gestanden sind : 1. das freigelegte Haus mit dem Turm, 2. vor diesem ein anderes, bis zur Gasse reichendes Gebäude, 3. endlich ein drittes im SO-Ende des Hofes.

E. Lócsy

ÚRIGASSE 40

Einstöckiges Wohnhaus mittelalterlicher Herkunft, im barocken und klassizistischen Still umgebaut, dessen Flügel entlang der Nőegyletgasse in 1952 niedergerissen wurde.

An der Stelle des heutigen Gebäudes standen im Mittelalter zwei Häuser. Die Grenzlinie zwischen den beiden ist durch eine schon früher entdeckte mittelalterliche Eckverstärkung markiert. Laut unseren Angaben wurde das südliche Gebäude bei der Belagerung von 1686 arg beschädigt, der Westbau hingegen blieb in besserem Zustand erhalten.

Außer der Eckverstärkung blieben vom Südbau keine mittelalterlichen Partien erhalten. An der nördlichen Hälfte der Nordfassade kam eine Lichtöffnung zutage, der in der Türkenzeit eine glatte Fensterrahmung und ein gewundenes Eisengitter vorgesetzt wurden. Neben der neuzeitlichen Türrahmung wurde auch der Sockelteil des schon früher gefundenen mittelalterlichen Türrahmens freigelegt.

Die Fassadenflucht des Gebäudes in der Úrigasse zeigt in der Linie des südlichen Torpfostens einen Bruch. Dieser Bruch ist innerhalb der Fassade des nördlichen mittelalterlichen Hauses. Unser erster Gedanke diesbezüglich war, daß an dieser Stelle vor dem 15. Jahrhundert zwei separate mittelalterliche Häuser gestanden sind, es wären also ursprünglich insgesamt drei Gebäude am Platz des heutigen gewesen. Indessen widersprechen die Resultate der von uns in der Bruchlinie vorgenommen Forschungen dieser Annahme. Die Fundamentierung ist nämlich ganz homogen und somit die Hypothese von ursprünglich zwei Gebäuden nebeneinander ausgeschlossen. Für den Bruch in der Fluchtlinie mußten wir also eine andere Erklärung finden.

In der Karte von Haüy springt das südliche Gebäude gegen das nördliche etwas vor. An der heutigen Fassade ist von einem solchen Vorsprung nichts mehr zu sehen. Sie erstreckt sich von der Südseite der Türeinfassung ohne

jede Brechung bis zur Ecke der Nőegyletgasse. Verlängern wir die Fluchtlinie der nördlich von der Toreinfahrt liegenden Fassadenstrecke bis zur mittelalterlichen Eckverstärkung, so ergibt sich zwischen dem Rand der Verstärkung und der verlängerten Fluchtlinie jene Distanz, die in der Haüyschen Karte vermerkt ist. Die Richtung der von der heutigen Fassadenlinie abweichenden Armierungssteine verläuft parallel mit dieser verlängerten Mauer. Rekonstruieren wir in dieser Weise den ursprünglichen Zustand, so erhalten wir dieselbe stufenförmig vorspringende Fassade, wie jene, die in der Karte von Haüy angegeben ist. Den Grund für den Bruch in der Fassade, der auf den ersten Blick nicht erklärbar war, dürfen wir also eher in dem ersten Umbau der zwei Häuser nach der Belagerung von Buda in 1686 wo beim Zusammenbau die stufenförmige Baufluchtlinie in der Weise ausgeglichen wurde, daß man vor die ohnehin beschädigten Fassaden vom südlichen Teil der Toreinfahrt bis zur erhaltenen Eckarmierung eine Mauer zog, die man in derselben Richtung weiter bis zur Ecke des Gebäudes fortsetzte. Diese Hypothesen stehen in vollständigem Einklang mit den Resultaten der Detailforschungen.

Die in der Toreinfahrt vorgenommenen Forschungen ergaben keine wesentlich neuen Resultate. Die Rippen der gurtgewölbten ersten zwei Joche des aus vier Jochen bestehenden Torgewölbes wurden schon am Ende des vorigen Jahrhunderts ausgehauen, die Gurtbogen und die Sitznischen bei den späteren Umbauten ausgebessert und stellenweise sogar umgestaltet. Im Verlauf der Untersuchungen haben wir die Gips- und Kunststoffergänzungen herausgekratzt, die klare Belege dafür brachten, daß am größten Teil der im Originalzustand erhalten gebliebenen mittelalterlichen Stücke gewisse Änderungen vorgenommen worden sind.

E. Nagy

ÚRIGASSE 47

Im Mittelalter stand am Platz des heutigen Gebäudes ein einstöckiges Wohnhaus, das noch in selbiger Zeit umgebaut wurde. In der Zeit der ersten Bauperiode hatten die Fenster im Obergeschoß spitzbogigen Abschluß, aber keine Steinrahmung. Eines dieser Fenster kam im Laufe der Freilegung zum Vorschein. Die Fensterlaibung, sowie seine aus Ziegeln erstellte Einfassung sind mit einer doppelten Farbenschicht bedeckt. Die untere Schichte ist getüncht, die obere, mehrfarbig bemalte, mit *al secco* Pflanzenornament verziert. Im Verlauf des noch im Mittelalter selbst ausgeführten Umbaus wurden die obenerwähnten Fenster vermauert und statt ihrer Fenster mit Steinrahmung und geradem Sturz eingesetzt. Überreste dieser mit Birnstäben profilierten Rahmen kamen aus Vermauerungen ebenfalls zum Vorschein. Als im 18. Jahrhundert die auch heute erhaltenen Fenster eingesetzt wurden, gingen diese Rahmungen zugrunde.

Gy. Gerő

ÚRIGASSE 48–50

Der eingeschoßige Barockpalast mit zwei Toren enthält zwei mittelalterliche Wohnhäuser. Das Haus Nr 48 (in der aus dem Jahre 1687 stammenden Karte von Haüy unter Nr 44 angeführt) wurde im 15. Jahrhundert erbaut. Es war um vieles kleiner als das heutige. Die Westseite seiner Toreinfahrt und der heutige Hofflügel sind vermutlich im 16. Jahrhundert gebaut worden. Der Palast ist im 18. Jahrhundert in Barockstil umgebaut worden. Sein damals gebautes prächtiges Portal machte die früheren, in der Architektur von Buda ohnehin nicht üblichen zwei Eingänge überflüssig.

Beide Wände der Toreinfahrt schmückten Sitznischenreihen mit kleeblattbogigem Abschluß. In der südlichen Wand blieben drei der ursprünglich aus vier Sitznischen bestehenden Reihe erhalten. Die Überreste der Sitznischenreihe in der nördlichen Wand wurden neuerlich freigelegt. Es konnte festgestellt werden, daß die Sitznischen der Nordwand sowohl in den Maßen als auch in ihren Profilen außer ganz geringen Abweichungen mit denen der Südwand übereinstimmen. Es gelang uns auch die Sitznischenreihe auf befriedigende Weise zu rekonstruieren mit Hilfe des *in situ* gebliebenen Sockels an ihrem westlichen Ende des Verteilers, des Mörtelabdrucks ihres Sockels am östlichen Ende und der sekundär verwendenten Bogensteine.

Die Toreinfahrt hatte ursprünglich aller Wahrscheinlichkeit nach eine flache Decke, im Laufe des 16. Jahrhunderts wurde sie überwölbt. Das jetzige Haustein-Tonnengewölbe dürfte im 17. Jahrhundert erstellt worden sein.

Das Gebäude Nr 50 (das in der Haüyschen Karte mit Nr 43 angegeben ist) mochte ebenfalls im 14. oder Anfang des 15. Jahrhunderts erbaut worden sein. Die Ausgestaltung seiner Toreinfahrt ist viel bescheidener als die der ersteren. Sie wurde im Mittelalter zweimal gepflastert. Das heutige Tonnengewölbe ist mit der Toreinfahrt nicht gleichzeitig entstanden, über seinem Gurt sind die Gurtsteine des ursprünglichen, höheren Gewölbes sichtbar. An der nördlichen Wand der Toreinfahrt kamen eine Sitznische mit Segmentbogen, eine rundbogige Türöffnung und eine gotische Tür mit geradem Sturz zum Vorschein. Das einzige bemerkenswertere mittelalterliche Detail der südlichen Wand ist ein mit dem Gurt des heutigen Gewölbes halb vermauertes gotisches Fenster. Wir halten es nicht für unwahrscheinlich, daß dieses Fenster zum Haus Nr 48 gehört

hat, zumal da dieses Haus schon einige Jahrzehnte vor dem von Nr 50 existiert hat.

Außerdem war nicht einmal die Spur einer mittelalterlichen Tür in der südlichen Mauer der Toreinfahrt des Gebäudes Nr 50 zu finden, die dort vermauerten Türöffnungen stammen ausnahmslos aus der Barockzeit, also aus jener Zeit in der die zwei Gebäude vereinigt wurden.

In dem auf mehrere Bauperioden weisenden Keller dieses Doppelgebäudes fanden wir Belege, daß an dieser Stelle schon in der zeit vor dem 14. Jahrhundert gebaut wurde. Das dünne, schichtenweise, im wesentlichen noch mit romanischer Technik ausgeführte Hausteingewölbe eines großen Abschnittes im Keller deutet auf eine ganz frühe Zeit.

E. Lócsy

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Országházgasse 5. Mittelalterliche Fensterrahmung (Rekonstruktion von J. Ilosfai)
Abb. 2. Országházgasse 7. Vermessungszeichnung der südlichen Mauer der Toreinfahrt
Abb. 3. Országházgasse 7. Rekonstruktionszeichnung einer freigelegten Sitznische
Abb. 4. Országházgasse 20. Bogenfries (Zeichnung von Gy. Kollár)
Abb. 5. Szentháromsággasse 5. Grundriß (Vermessung von F. Horler)
Abb. 6. Szentháromsággasse 5. Hoffassade des Ostflügels (Vermessung von F. Horler)
Abb. 7. Szentháromsággasse 5. Freigelegte mittelalterliche Partien der Hoffassade des Westflügels und die Quaderendung der Ostmauer der Toreinfahrt (Vermessung von F. Horler)
Abb. 8. Szentháromsággasse 5. Die unter dem Tor und im Hof freigelegte gotische Tür (Rekonstruktion von F. Horler)
Abb. 9. Szentháromsággasse 5. Quaderabschluß der Westmauer der Toreinfahrt
Abb. 10. Szentháromsággasse 5. Südlicher Abschluß der Westfassadenmauer im Hof. Die ursprüngliche Fassade befindet sich hinter der Mauer die der zweiten mittelalterlichen Bautätigkeit angehört
Abb. 11. Szentháromsággasse 5. Nördlicher Abschluß der Westfassadenmauer des Hofes mit dem Sockel der Eckarmierung und dem Überrest des mittelalterlichen Kellereingangs
Abb. 12. Szentháromsággasse 5. Mauerpartie der Westfassade im Hof mit den freigelegten gotischen Konsolenstümpfen und dem Teil der gotischen Türeinfassung
Abb. 13. Szentháromsággasse 7. Keller des 14. Jahrhunderts, Grundriß und Schnitt (Vermessung von D. Várnai)
Abb. 14. Szentháromsággasse 7. Freigelegter mittelalterlicher Treppenhaus-Eingang
Abb. 15. Tárnokgasse 18. Freigelegte mittelalterliche Überreste im Erdgeschoß der Fassade an der Annagasse
Abb. 16. Tárnokgasse 18. Gotische Türrahmung im Erdgeschoß der südlichen, an der Annagasse gelegenen Fassade des Hauses
Abb. 17. Tárnokgasse 18. Gotische Öffnungsrahmungen, die im Erdgeschoß der Fassade an der Annagasse freigelegt wurden. Rekonstruktionszeichnung
Abb. 18. Tárnokgasse 18. Grundriß des Erdgeschosses mit der Kennzeichnung des mittelalterlichen Traktes
Abb. 19. Úrigasse 6. Die in der Westzone der südlichen Brandmauer freigelegte mittelalterliche Tür und Fensterrahmungsteil
Abb. 20. Úrigasse 6. Die südliche Brandmauer mit den zum Vorschein gekommenen mittelalterlichen Überresten
Abb. 21. Úrigasse 8. Umrahmungsstein eines an der Ostfassade gefundenen mittelalterlichen Fensters
Abb. 22. Úrigasse 8. Südwand der Toreinfahrt mit der aus Ziegeln gemauerten Bogenreihe des 14. Jahrhunderts
Abb. 23. Úrigasse 8. Detail der Sitznischenreihe an der Südwand der Toreinfahrt
Abb. 24. Úrigasse 8. Reste der mit Segmentbogen abschließenden Sitznische an der Nordwand der Toreinfahrt
Abb. 25. Úrigasse 17. Freigelegte Fensterrahmung auf der Seite der Úrigasse (Vermessung und Rekonstruktion von D. Várnai)
Abb. 26. Úrigasse 17. Freigelegte Fensterrahmung auf der Seite entlang der Úrigasse (Vermessungszeichnung und Rekonstruktion von D. Várnai)
Abb. 27. Úrigasse 17. Überreste des mittelalterlichen Balkons auf der Fassadenseite der Úrigasse
Abb. 28. Úrigasse 17. Fassade mit den freigelegten mittelalterlichen Überresten (Vermessungszeichnung von D. Várnai)
Abb. 29. Úrigasse 17. Obergeschoßfenster einstmals auf der Seite des Balta-Durchgangs
Abb. 30. Úrigasse 17. (Balta-Durchgang). Gegen die Úrigasse blickendes mittelalterliches Fenster mit Schrägen und die freigelegte Quadrierung
Abb. 31. Úrigasse 17. Nordseite des Balta-Durchgangs
Abb. 32. Úrigasse 19. Südliche (auf den Balta-Durchgang schauende) Fassade des Hauses (Vermessung von F. Horler)
Abb. 33. Úrigasse 19. Das auf der Südfassade des Hauses freigelegte gotische Gitterfenster (Vermessung und Rekonstruktion von F. Horler)
Abb. 34. Úrigasse 19. Grundriß
Abb. 35. Úrigasse 19. Torbogen an der westlichen Fassadenmauer des Hofes, daneben die Überreste der barocken Arkadenöffnung
Abb. 36. Úrigasse 19. Reste des älteren mittelalterlichen Gebäudes, das im Hof vor der Mauer der Westfassade freigelegt wurde (Vermessung von F. Horler)
Abb. 37. Úrigasse 29. Die Fassade mit den freigelegten mittelalterlichen Partien (Vermessung von D. Várnai)
Abb. 38. Úrigasse 34. Türrahmen in Halbkreisbogen sowie Schwellenstein auf der rechten Seite der Toreinfahrt
Abb. 39. Úrigasse 34. Freigelegtes Detail einer Nische mit Masswerk auf der linken Seite der Toreinfahrt
Abb. 40. Úrigasse 34. Eckübergang des Gewändesteines einer Sitznische mit Maßwerk auf der Südseite der Toreinfahrt
Abb. 41. Úrigasse 34. Profil und Sockel einer Sitznische mit Masswerk
Abb. 42. Úrigasse 34. Toreinfahrt (Vermessung von J. Ilosfai)
Abb. 43. Úrigasse 36. Vermessungszeichnung der Nordwand der Toreinfahrt
Abb. 44. Úrigasse 36. Vermessungszeichnung der Südmauer der Toreinfahrt
Abb. 45. Úrigasse 36. Rekonstruktionszeichnung der freigelegten mittelalterlichen Tür
Abb. 46. Úrigasse 36. Die zum Teil freigelegte mittelalterliche Lichtöffnung

Abb. 47. Úrigasse 36. Mittelalterliche Sitznischenreihe in der Nordwand der Toreinfahrt
Abb. 48. Úrigasse 36. Querschnitt durch die Nischenteiler
Abb. 49. Úrigasse 36. Das barocke Bodenniveau der aufgeschütteten Toreinfahrt
Abb. 50. Úrigasse 37. Grundriß (Vermessung von F. Horler)
Abb. 51. Úrigasse 37. Die heutige südliche Fassadenmauer des Hofes (Vermessung von F. Horler)
Abb. 52. Úrigasse 37. Die westliche Eckarmierung des am Nordflügel des Hofes freigelegten mehrgeschossigen mittelalterlichen Hauses
Abb. 53. Úrigasse 37. Der an der Nordostecke des Hauses stehende mittelalterliche Turm mit seiner Westfassade im Hof des Hauses der Úrigasse 39
Abb. 54. Úrigasse 37. Partie der südöstlichen Eckarmierung des Turmes
Abb. 55. Úrigasse 40. Südliche Fassadenhälfte der Úrigasse mit der Eckverstärkung, die die Grenze zwischen den beiden mittelalterlichen Häusern angibt
Abb. 56. Úrigasse 40. Mittelalterliche Lichtöffnung auf der Nordseite der Fassade der Úrigasse
Abb. 57. Úrigasse 40. Mittelalterliche Toreinfassung (Vermessung von Gy. Kollár)
Abb. 58. Úrigasse 40. Mittelalterliche Fassade
Abb. 59. Úrigasse 40. Südseite der Toreinfahrt (Rekonstruktion von Gy. Kollár)
Abb. 60. Úrigasse 40. Berührungspunkt des Gurtbogens und der Sitznische an der Nordseite der Toreinfahrt
Abb. 61. Úrigasse 40. Sondiergraben am Nordfuß des mittleren Gurtbogens der Toreinfahrt; auf der glatten, geradverlaufenden Fundamentierung ist keine Spur der ursprünglichen Gurtausbildung
Abb. 62. Úrigasse 47. Gotisches Fenster der Obergeschoßfassade während der Freilegung
Abb. 63. Úrigasse 47. Zeichnung des gotischen Fensters
Abb. 64. Úrigasse 47. Die Hausfassade mit dem freigelegten gotischen Fenster
Abb. 65. Úrigasse 48–50. Grundriß (Vermessung von J. Ilosfai)
Abb. 66. Úrigasse 48. Süd- und Nordwand der Toreinfahrt. (Vermessung und Rekonstruktion von J. Ilosfai)
Abb. 67. Úrigasse 50. Süd- und Nordwand der Toreinfahrt (Vermessung von J. Ilosfai)
Abb. 68. Úrigasse 48. Sitzbankpartie der freigelegten Sitznische mit dem Abdruck des Verteilers
Abb. 69. Úrigasse 48. Sitzbankpartie der freigelegten Sitznische mit dem Sockelabdruck am östlichen Abschluß derselben
Abb. 70. Úrigasse 48. In situ-Sockel der Westpartie der in der Nordwand der Toreinfahrt freigelegten Sitznischenreihe, mit einem Teil der Sitzbank
Abb. 71. Úrigasse 48. Die Nordwand der mittelalterlichen Toreinfahrt hinter einem schlecht zugehauenen Wölbungsstein
Abb. 72. Úrigasse 48. Die Quaderecke in der Fortsetzung des westlichen Gurtpfeilers, der westliche Abschluß der ursprünglichen Toreinfahrt aus dem 14. Jahrhundert
Abb. 73. Úrigasse 50. Die Südwand der Toreinfahrt; das mit dem Gewölbegurt vermauerte gotische Fenster

CZAGÁNY ISTVÁN

A BUDAVÁRI ÚRI UTCA 31. SZ. GÓTIKUS PALOTA TUDOMÁNYOS VIZSGÁLATA ÉS REKONSTRUKCIÓS HELYREÁLLÍTÁSA

A budai várnegyedre vonatkozó középkori oklevelek szövegéből, Wohlgemuth és Pleydenwurff 1493-ban megjelent „Schedel-metszet"-éből, valamint Erhard Schön 1541. évi, értékes városképéből már régóta tudtuk, hogy Budán a középkorban jónéhány kétemeletes, gótikus palota állott. Azonban az első palota feltárására és helyreállítására csak 1954—56-ban került sor. Ennek a nagy értékű műemléknek, a magyarországi profán gótika ez ideig egyetlen, ismert kétemeletes palotájának tudományos vizsgálatát, rekonstrukcióit és teljes építészettörténetét nyújtja az alábbi ismertetés.

Tekintve azonban, hogy a helyszíni kutatások nem terjedtek ki az épület egészére és aránylag szűk korlátok között folytak, egy-két kérdés végleges tisztázásához még további feltárásokra van szükség. Nincs kizárva, hogy ezeknek eredményei esetleg változást okoznak majd az alább közölt középkori, relatív kronológiai rendben, amelyet csak az eddig lefolyt, hiányos kutatások alapján lehetett elkészíteni.

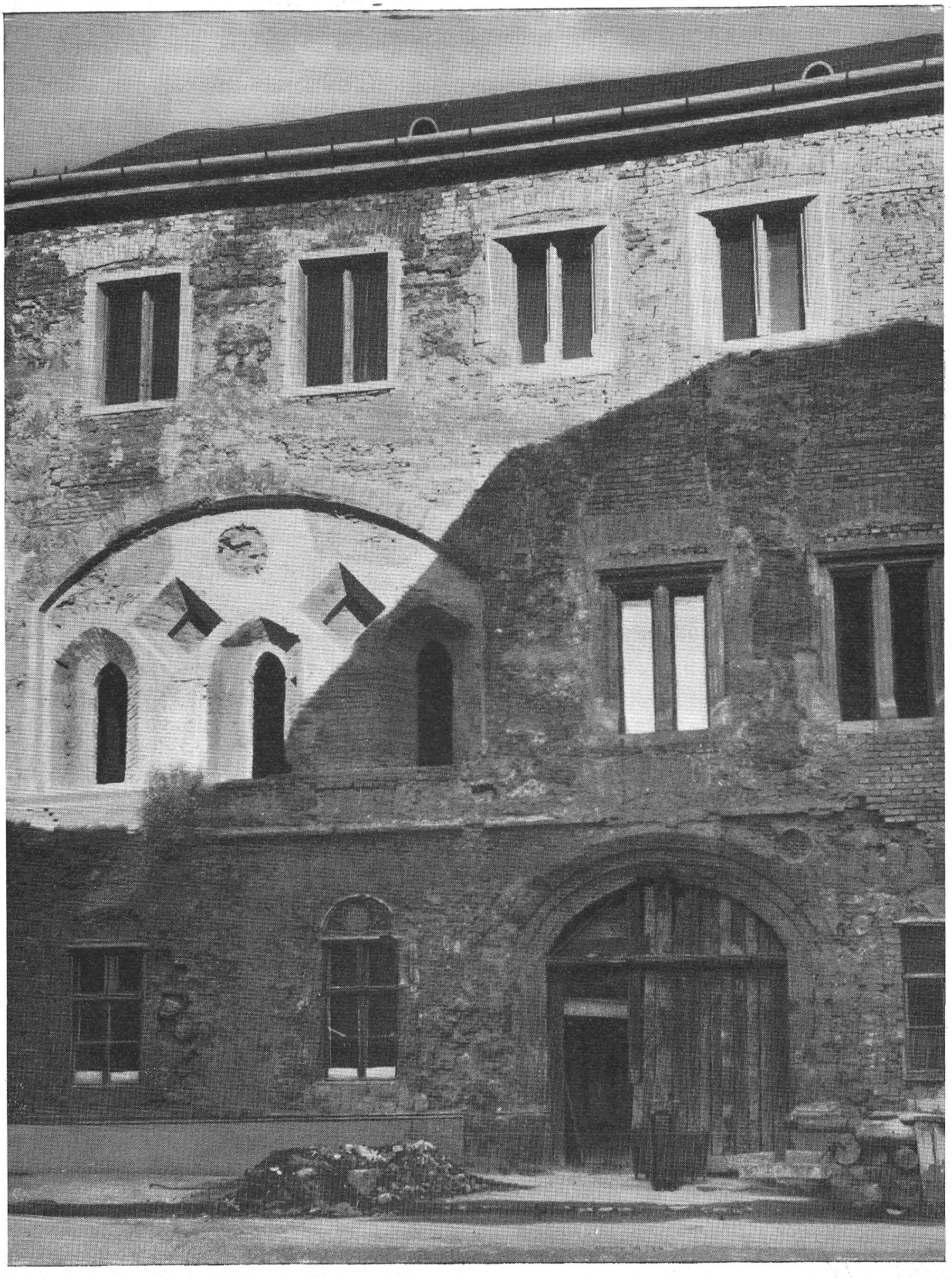
Az Úri utca 31. sz. épületre (1. kép) vonatkozó írott történeti adatok sora a vegyesházbeli királyok korába nyúlik vissza.

Azonban, mivel a középkori adatoknak[1] telektörténeti identifikálása épületünknél ma még nem megbízható, azért az építészettörténettudomány csak a bizonyos értékű újkori adatokra támaszkodhat. Budavára 1686. évi felszabadítása után,[2] 1696-ban Helbling Keresztély vette meg az épületet Muthszamb Keresztély Antal kerepesi postamestertől, aki 1687 után kamarai adományként, romállapotban kapta meg azt.[3] Halála után leánya, Würgerné örökölte, majd 1727-től a Patrich-örökösök tulajdonába került. Az időközben újjáépített házat[4] 1744-ben „galántai gróf Eszterházy Imre nyitrai püspök, Nyitra megye örökös főispánja" vette meg. Újabb adásvételi szerződés révén 1766-ban Krammerlauf János György, Buda fővárosi alkamarás lett a tulajdonosa, akiről 1802-ben Krammerlauf Veronikára és férjére, Laszlovszky József tanácsnok, Pest megyei törvényszéki ülnökre szállt át. Ugyanígy beházasodás útján került Sághy Lajos helyhatósági hivatalnok — Laszlovszky Magdolna férje — kezébe 1844-ben. A Sághy-házaspár elhúnyta után két gyermekük, Béla és Ilona örökölte, akiktől 1862-ben Kanócz István és felesége, Trettina Mária vette meg az épületet, amelynek XIX. századi átépítése Pan József műépítész nevéhez fűződik ; ő ugyanis még ez évben áttervezte az addig barokk stílusú házat az új tulajdonos részére.[5] Kanócz István halála után gyermekei, István, Mária és Lajos örökölték az akkor már romantikus stílusú épületet (3. kép), amely 1869-től 1911-ig a Kanócz-örökösök birtokában maradt. Végül ez évben valamennyi örökrész dr. Bocskor Károlyné, Kanócz Irma kezében összpontosult és ezáltal az ingatlan teljes egészében az ő tulajdonává vált. Tőle 1922-ben Vojnits Piroska kezébe került, akitől viszont 1935-ben a Szociális Testvérek Társasága szerezte meg. Ez alatt az idő alatt 1923-ban és 1930-ban végeztek rajta jelentéktelenebb külső és belső átalakításokat.[6] 1944—45-ben a háborús sérülések következtében részben elpusztult (1. kép) ; 1949—50-ben részleges állagmegóvásban részesült, amikor is új tetőt kapott. Helyreállítása 1954-ben indult meg, 1956-ban nagyrészt befejezést nyert[7] (2. kép), homlokzattatarozási munkálatai azonban csak 1958-ban készültek el.

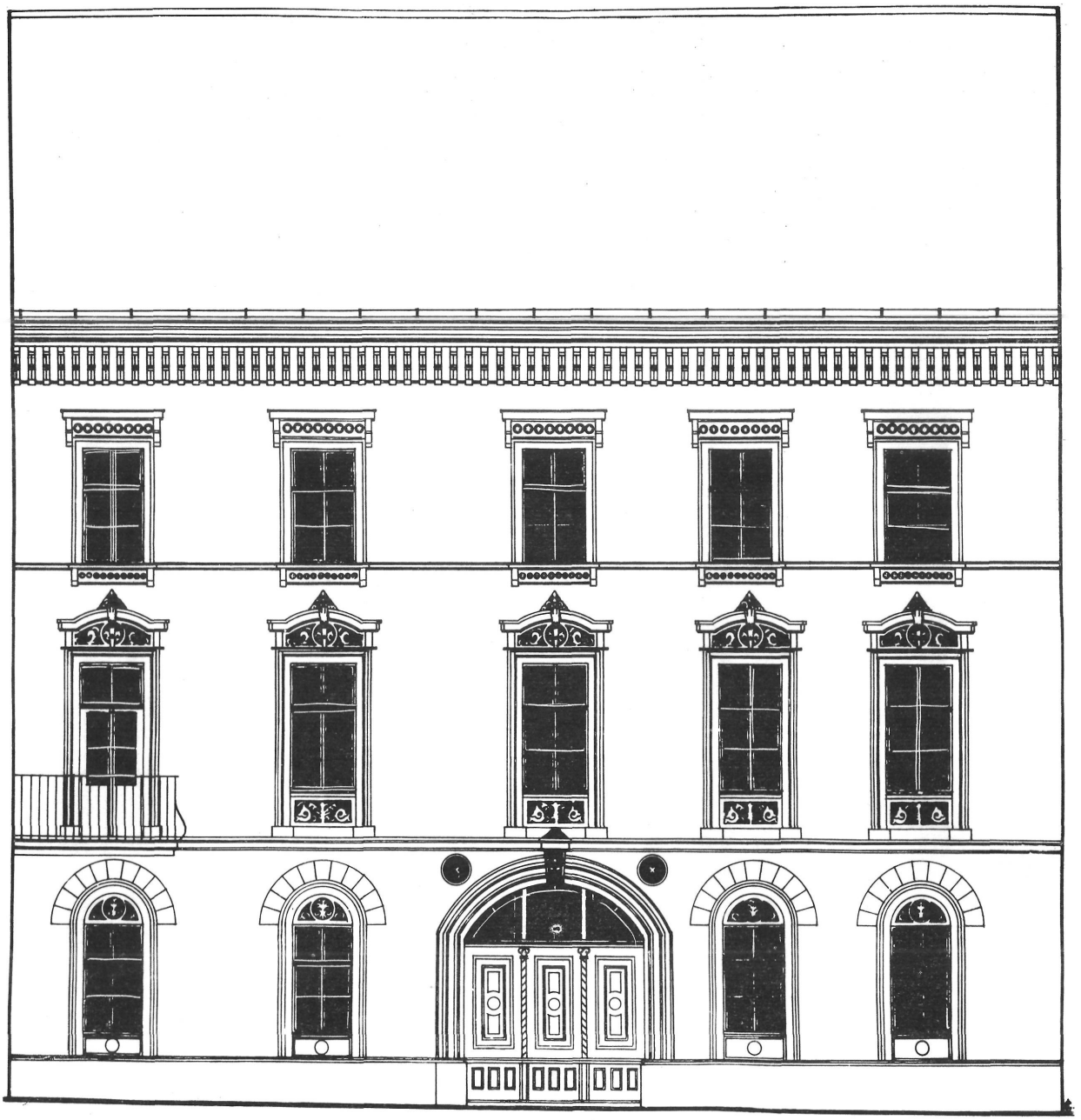
Ennyit mondanak a szűkszavú, írott történeti adatok. Ezeknek ismeretében fordítsuk figyelmünket a valóság leletanyaga felé, amelynek fényében a száraz levéltári adatok is plasztikus

1. kép. Az Úri utca 31. sz. épület homlokzata a háború okozta romállapotban (1947)

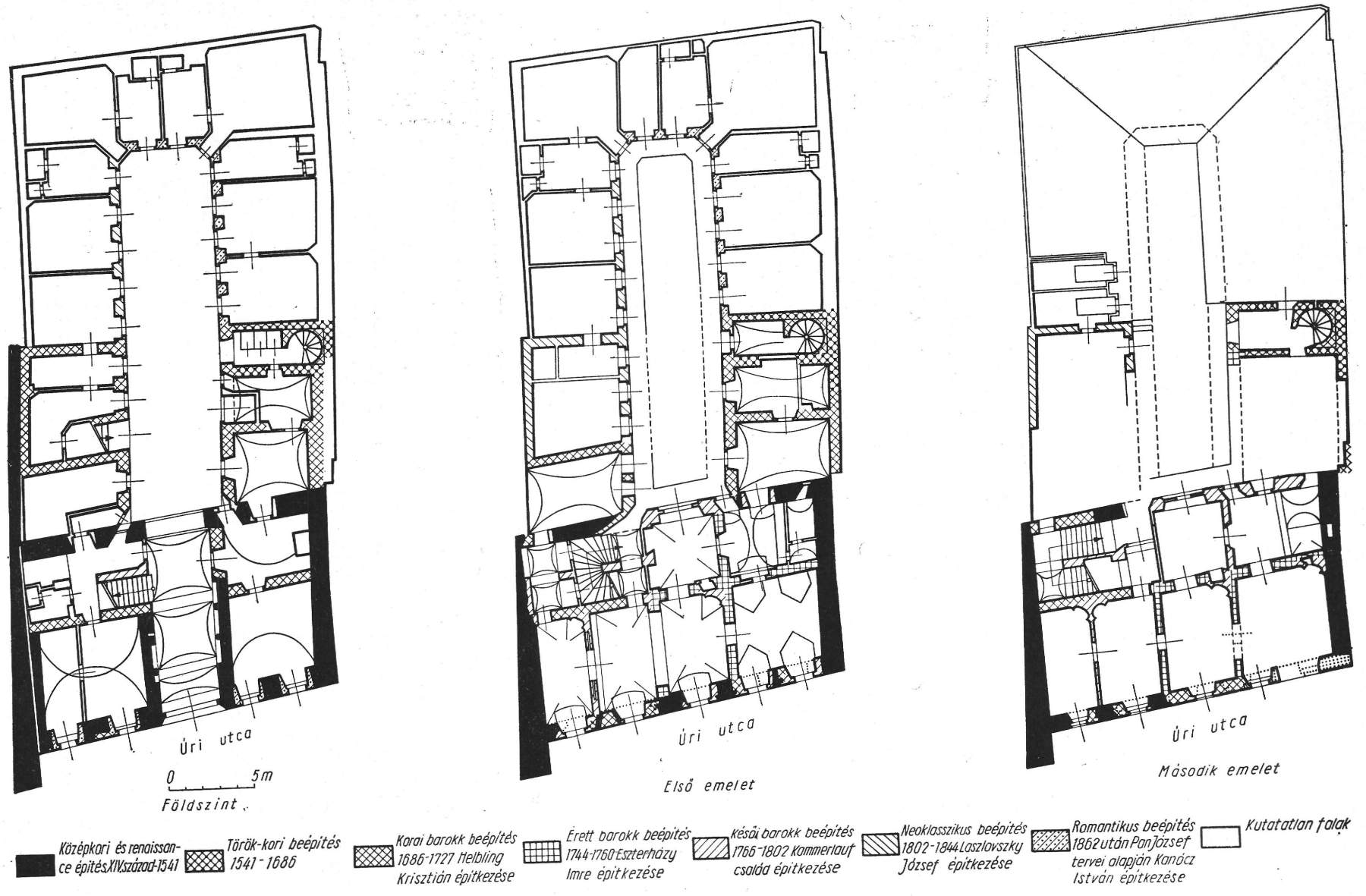

2. kép. Az Úri utca 31. sz. épület homlokzata helyreállítás közben (1956)

3. kép. Az épület homlokzata 1944 előtt. Épült Pan József tervei szerint 1862 után

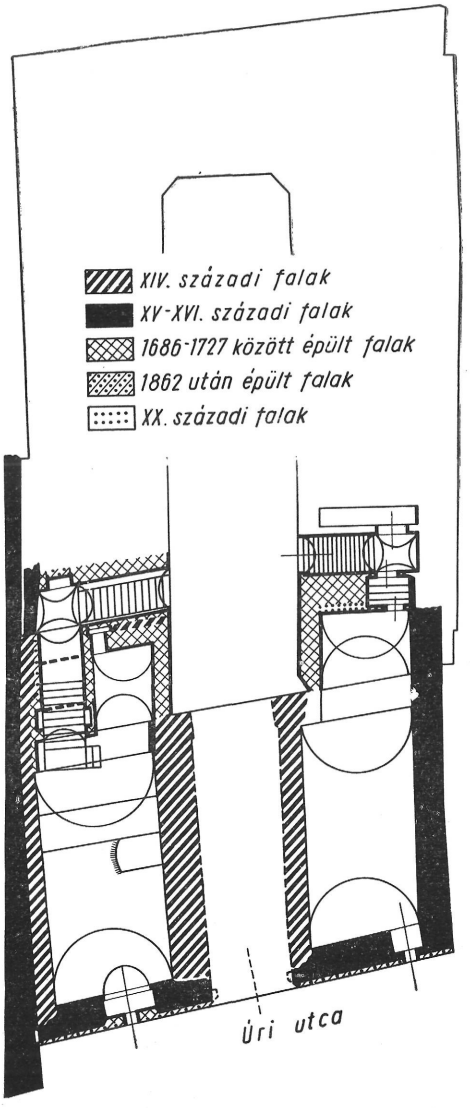
építéstörténetté fognak összeállni. Az épület helyszíni kutatása során mindenekelőtt az nyert megállapítást, hogy a mai, kétemeletes lakóház legértékesebb része az utcai traktus, amely zömében XV. századi építmény (4. kép), egy korábbi, XIV. század közepe utánról származó kisebb ház bővítéséből született meg. Ebből az első, Anjou-kori épületből csak a kapualj két oldalfala az ülőfülkékkel (5. kép) és a kapualjtól északra fekvő pince maradt meg napjainkig. A kapualj déli oldalfalában három, félköríves záradékú, élleszedéses, XIV. századi ülőfülkékből[8] álló, sértetlen sedilesor került feltárásra még a régebbi időkben. Ezzel szemben az északi oldalfalban egy eredetileg ezzel azonos fülkesor szétszedett köveiből a XV. században készített egyes fülke (5. kép) anastylosisa látható. A XV. századi átépítés bizonyítékát a mindkét irányban túl nyúló, letört végű padkakő, a bal pillér felett a vállkő balra mutató ívindítása, a jobb oldali pillér indokolatlan sorzáró volta és az eredeti fülkehátfal anyagától eltérő falazat bizonyítja a kapukeret és az ülőfülke között.[9] Ennek az eredetileg szintén háromfülkés sedilesornak a szétbontását csakis

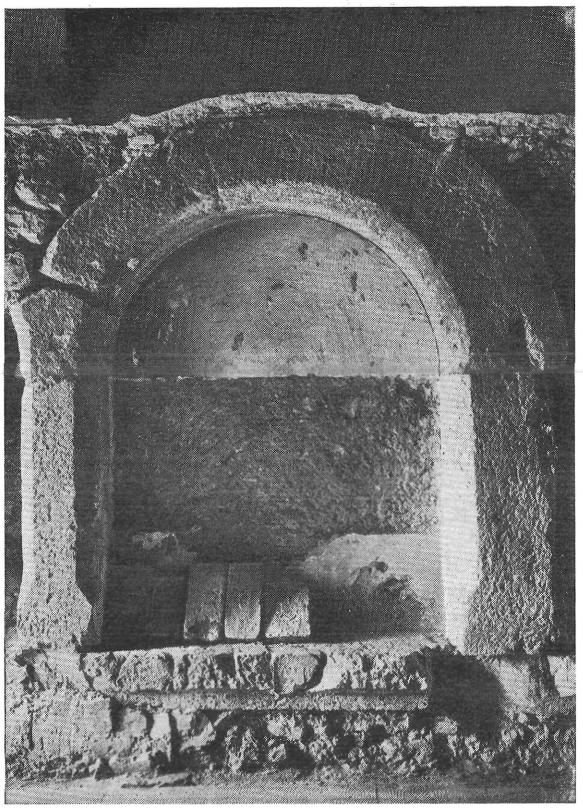
4. kép. Az épület kutatási alaprajzai a feltárások időrendi jelzéseinek magyarázatával

egy olyan utcavonal szabályozás indokolhatja, amely nyugati irányból a homlokzati fal hátrábbhozatalát eredményezte,[10] mivel ennek a bal szélső ülőfülke az útjában állott. A XV. századi késő-gótikus homlokzat, az első középkori átépítés eredménye — amely a ház palotává bővítésével párosult — ennek az utcavonal hátratolásnak volt a függvénye. Részletes ismertetésére a második építési periódusnál visszatérünk.

Az első, XIV. századi lakóház valószínűleg oldalkaputengelyes lehetett és a kapualj északi oldalán csak egy helyiségsorral rendelkezett.[11] Ugyanis a kapualjtól északra fekvő földszinti szoba alatt olyan pince fekszik, amelynek körítőfalai XIV. századi eredetűek. A keleti falban egyszerű profilozású, csúcsíves, Anjou-kori ajtókeretkő bizonyítja, hogy a mai északi udvari szárny helyén gótikus szárny állhatott,

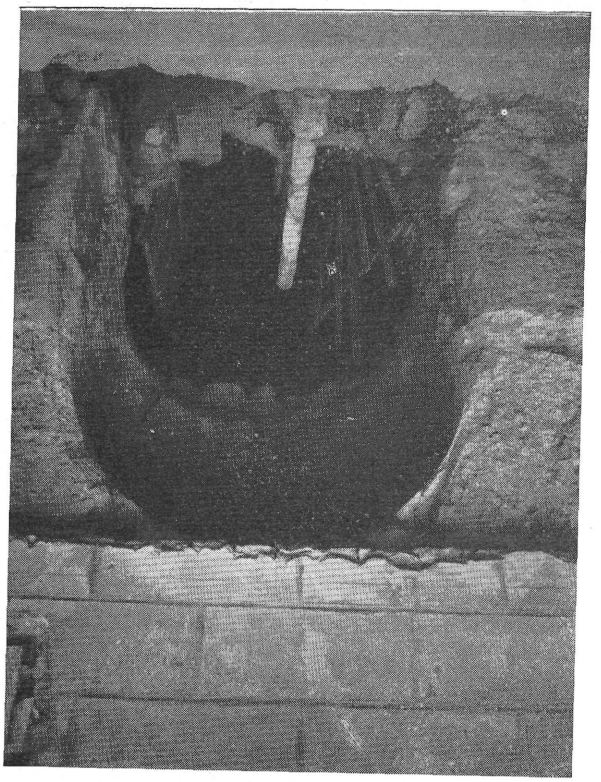
6. kép. A pinceszint kutatási alaprajza

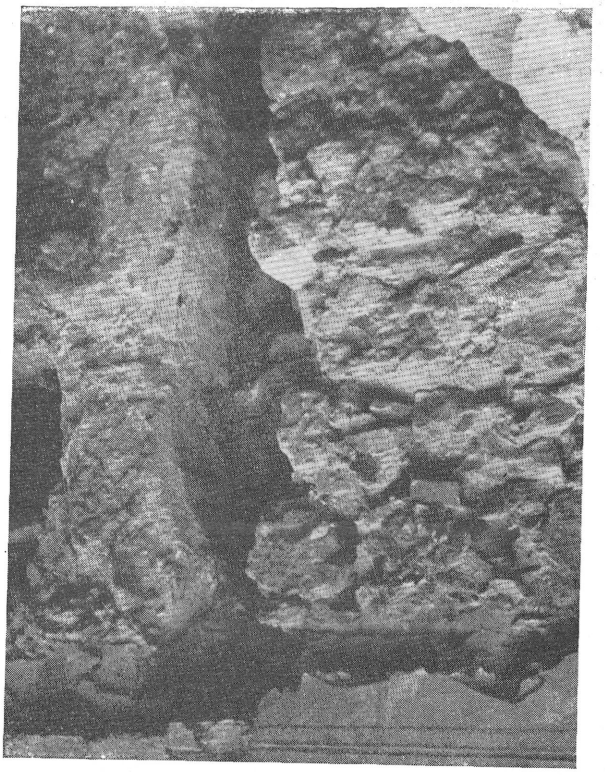
5. kép. A kapualj északi falában levő ülőfülke-anastylosis. XIV. sz.-i ülőfülkesorból készült a XV. sz. közepe táján

az alatta fekvő pincehelyiségekbe pedig ezen keresztül vezetett az út. Mivel a bejárás — budavári szokás szerint — elölről,[12] közvetlenül az utcáról történt — a nyugati falban levő felvezető lépcső végében megmaradt gótikus ajtókeretkő tanúsága szerint —, azért a jelenlegi, XVIII. századi lejáró már jellegzetes barokk elgondolás[13] alapján, hátulról épült, az udvarból.

Az 1959. évi, utólagos feltárások során kiderült, hogy a nyugati fal gótikus ajtókeretköve egy félköríves záradékú kettős ajtó belső kávája (7. kép). Csak ez a belső keret származik a XIV. századból, amelynek élleszedését a jellegzetesen XV. századi tégla- és habarcsanyaggal utólag eléje épített külső keret és annak fülkefala teljesen eltakarja. Ugyanilyen kettős pinceajtókeret maradt fenn az Úri utca 40. sz. ház udvari homlokzatán, amely szintén XV. századi eredetűnek minősült és így az épületünknél alkalmazott datálás helyességét megerősíti. Az ajtókeret előtt, a jelenlegi járdaszint alatt, sziklából vájt hordógurító glacist tárt fel a kutatás a közismerten nagyszabású, középkori budavári borkereskedelem pregnáns bizonyítékaképpen. Ugyanilyen

7. kép. A kapualjtól északra fekvő pince kettős ajtaja feltárás közben

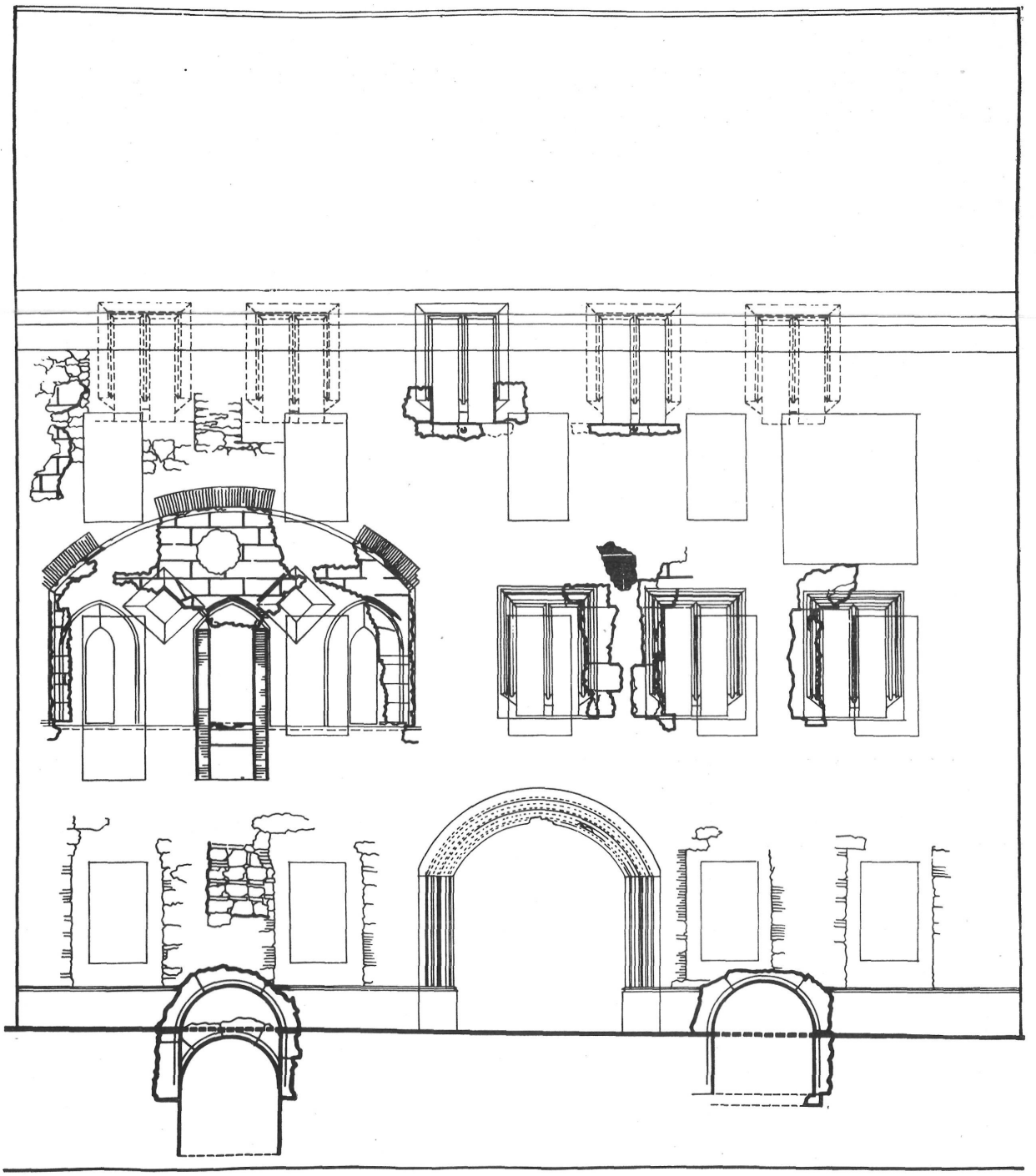
8. kép. A kapualjtól délre fekvő pince ajtajának maradványa feltárás közben

pinceajtó (8. kép) keretkő vált láthatóvá a kapualjtól délre fekvő pince nyugati falában is, amely szintén a XV. századból származik.

Tekintettel arra, hogy az utcai menet északi határfalán — amely a szomszédos 33. sz. ház kétemeletes[14] tűzfalával azonos — a második emeleten erős barna színű, fehér „secco" kvádercsíkozással díszített homlokzatvakolat[15] maradt meg, azért épületünk legfeljebb egyemeletes lehetett. Ha azonban az első emelet magasságában, ugyanebben a falban feltárt nagyméretű konzolcsonkok[16] nem kandallókürtőt, hanem utcai függőfolyosót hordtak, akkor épületünk csak földszintes lehetett. Érdekes fényt vet a gótikus Buda higiéniai viszonyaira az a két szabadba vezető árnyékszék lefolyónyílás, amely a szomszédos ház tűzfalán a második emelet magasságában került tfeltárásra. Létével középkori palotáink magasszínvonalú egészségügyi civilizációját bizonyítja.

A második lakóház, a középkaputengelyes, kétemeletes „gótikus palazzo" a XV. század derekán történt átépítés folytán jött létre. A fentebb említett utcavonal hátrábbhozatala következtében a XIV. századi lakóház új homlokzati falat kapott. Ennek földszintjén — a mai ablakok helyén — négy kisebb ablaka volt, ezeknek keretkövei teljesen elpusztultak (9. kép), és így nagyságuk felső határát csak a hajdani keretköveket körülölelő XV. századi falpillérek körvonalaiból lehetett kikövetkeztetni megközelítő pontossággal (10. kép). Az elsőemeleti falrészen eredetileg öt (10. kép), a kapcsolt nagyablak felépítése után csak három (11. kép), vízszintes záradékú, négyzetes ikerablak foglalt helyet. Ezek közül a déli háromnak maradványai már az 1944—45. évi ostrom után láthatóvá váltak (12. kép) a Vármúzeum feltárása következtében, majd később, teljes kibontásuk után a rekonstrukciónak (13. kép) sem volt többé akadálya. A késői gótikus profilozású (15. kép, profilrajz) ablakok nemcsak a műformáik és egyéb maradványaik, hanem az ismert iskolarendszerhez tartozásuk, tipológiai és tervezéstechnikai sajátságaik folytán is a datálás legbiztosabb támpontját szolgáltatták.

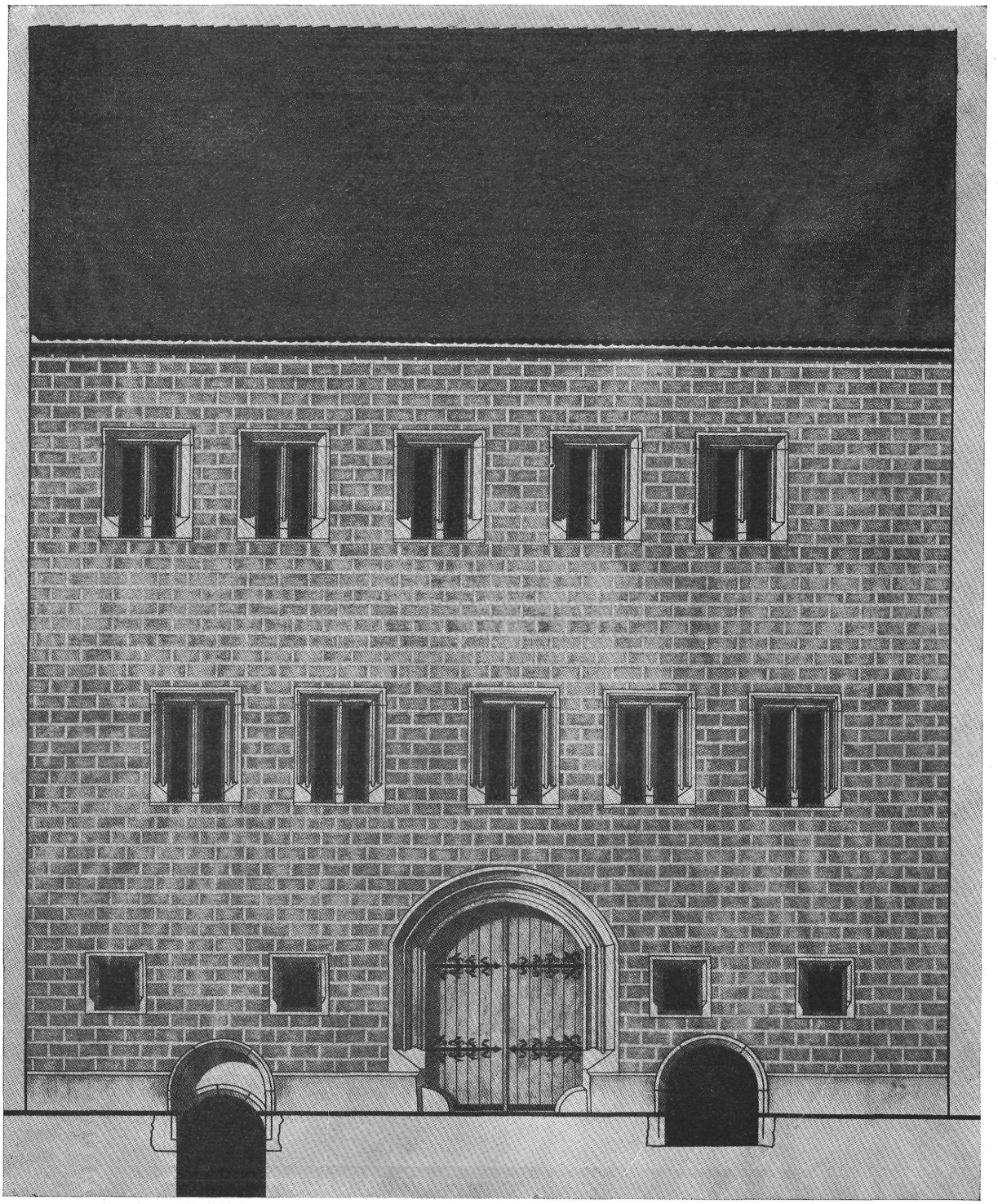
A magas színvonalú mesterségbeli tudással édesvízi kemény mészkőbe faragott, gazdag tagozású profil a „plasztikus vegyes stílus" egyik kiemelkedő formacsaládjába tartozik. Külső végén hangsúlyozott szerepet játszik a későgótikus félkörtetag,[17] belsejében jelentkezik a fél-

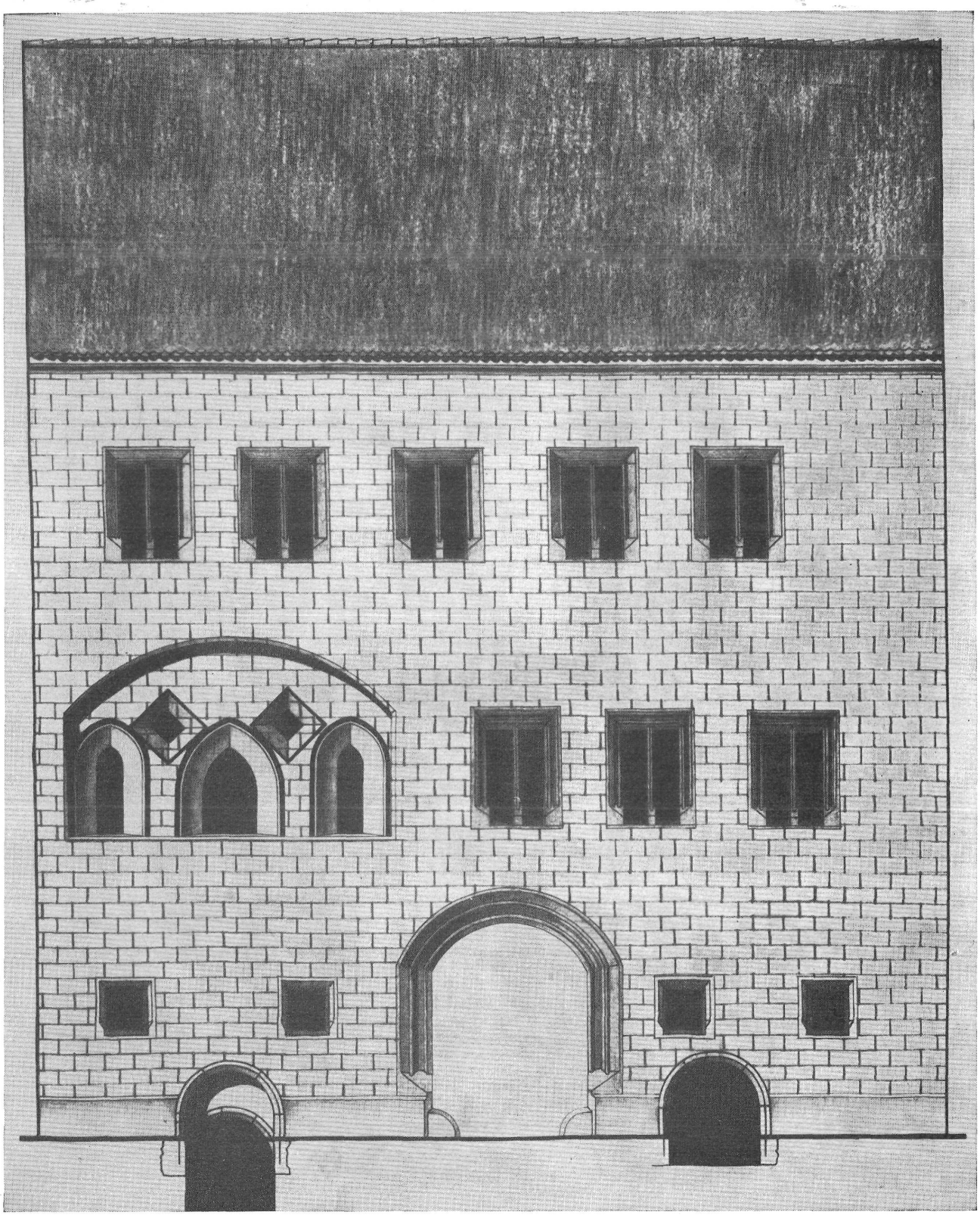
9. kép. Az épület homlokzatfeltárási rajza a középkori maradványok feltüntetésével (1954. évi állapot)

körös, de még nem a Parler-iskola szellemében fogant pálcatag, amely kizárólag a XV. században használatos, merész hullámívvel fordul át egy jóval nagyobb, félkörös horonyba.[18]

Ez döntötte el az építkezés XV. század közepéről történt származtatását, amely közelítően az 1440 utáni évtizedre korlátozódott. A homlokzat másodikemeleti részén eredetileg szintén öt (10. kép), az elsőemeletiekkel azonos méretű és típusú, de egyszerűbb profilozású (14. kép) ablak lehetett. Ezek közül az északi két szélsőnek csak a fülkefalai, a mellettük levő másik kettőnek azonban értékes faragottkő kávamaradványai (16. kép) kerültek feltárásra. A könyöklőkövek homlokoldalán látható elhelyező olló-csaplyukak és a felső síkon fennmaradt elhelyező kereszt

10. kép. Az épület késő gótikus homlokzatának tudományos rekonstrukciója (1450 körüli állapot, a szerző terve)

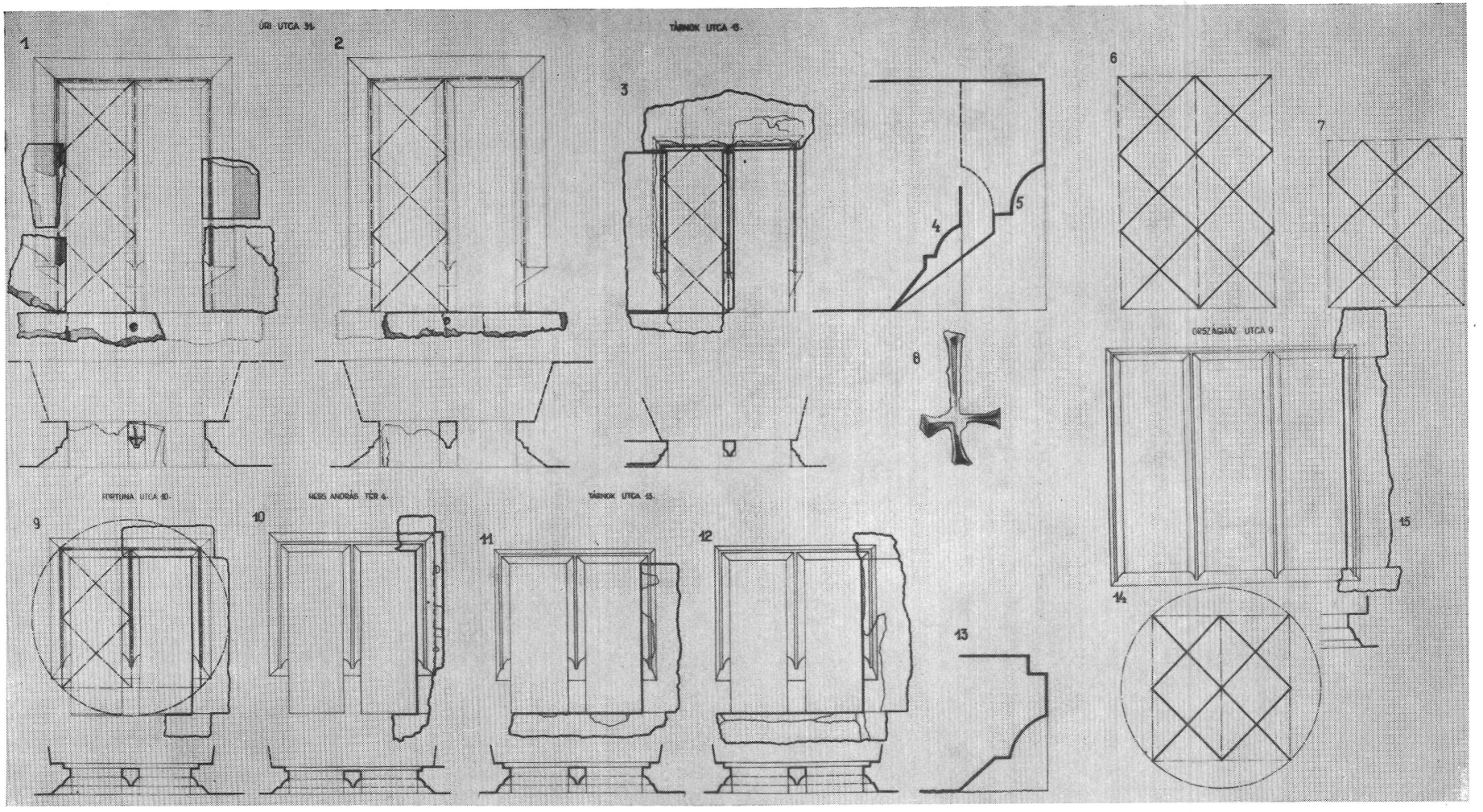
11. kép. Az épület átalakított reneszánszkori homlokzatának tudományos rekonstrukciója (1500 körüli állapot, a szerző terve)

12. kép. Az elsőemeleti, déli irányból számított második és harmadik középkori ablak faragott kő kváinak maradványai feltárás közben

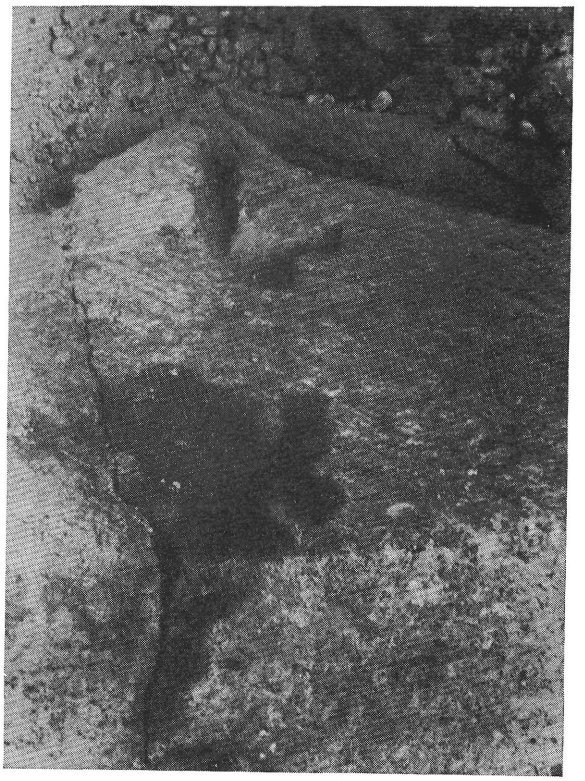
13. kép. Az elsőemeleti középkori ablakok faragott kő keretei helyreállítás után

14. kép. A másodikemeleti középkori ablakok helyreállítására készült tudományos rekonstrukció (a szerző terve) és az ablakok grafikus stílusú analógia-családjának tipológiai gyűjtőlapja. 1—2. Úri utca 31. sz. másodikemeleti ablakai. 3. Tárnok utca 13. sz. elsőemeleti ablaka. 4. Tárnok utca 13. sz. elsőemeleti ablakának profilja. 5. Úri utca 31. sz. másodikemeleti ablakainak a profilja. 6. Úri utca 31. sz. első- és másodikemeleti ablakainak középkori közös tervezéstechnikai rendszere. 7. Tárnok utca 13. sz. elsőemeleti ablakának tervezéstechnikai rendszere. 8. Úri utca 31. sz. másodikemeleti ablakkönyöklőin levő középosztósudár elhelyező jelének rajza. 9. Fortuna utca 10. sz. elsőemeleti ablaka. 10. Hess András tér 4. sz. elsőemeleti ablaka. 11—12. Tárnok utca 13. sz. földszinti ablakai. 13. Hess András tér 4. sz. elsőemeleti ablakának profilja. 14. A 9—12. ablakok középkori, közös tervezéstechnikai rendszere. 15. Országház utca 9. sz. egyik elsőemeleti ablaka

16. kép. Az Úri utca 31. sz. másodikemeleti, déli irányból számított harmadik középkori ablakának északi kávakő maradványa

17. kép. A másodikemeleti, déli irányból számított harmadik középkori ablak könyöklőkövén levő középosztósudár elhelyező jel

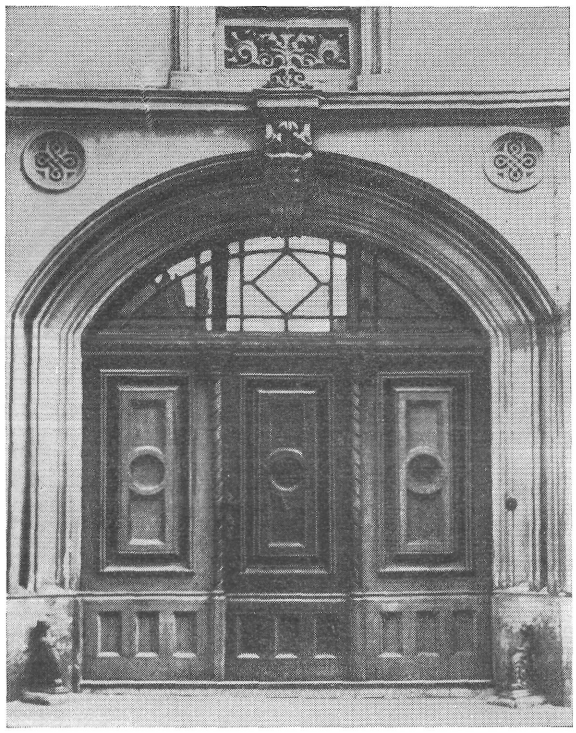
(14, 17. kép) a súlyvonalat, illetőleg a középosztósudár tengelyét tűzte ki. A típus- és profilazonosság[19] nyomán felismert analógia-család (14. kép) ép példányai itt is lehetővé tették az autentikus rekonstrukciót (14, 19. kép). A déli szélső — ötödik — ablak maradványai teljesen megsemmisültek, ezért ennek helyét csak a másik négy ablak ritmusából lehetett kikövetkeztetni.

Keletkezésükkel kapcsolatban el kellett vetni azt a felmerült hipotézist, amely szerint az elsőemeleti ablakoknál később, egy utólagos emeletráépítés során[20] kerülhettek a második emeletre. Ugyanis az első- és másodikemeleti falrészek között semmiféle vízszintes falelválásnak nem volt nyoma, sőt a másodikemeleti középső ablak két oldalára felnyúlt az első emeletről az a két vegyesfalpillér is, amely középkori téglából, édesvízi kemény mészkő töredék darabokból és zöldesszürke andezit-tufa kőanyagból állt. Ez a vegyesfalazat az elsőemeleti ablakkeretkő-maradványokkal egyidőben, a XV. század derekán keletkezett.

Végül a földszint közepén álló és a romantikus stílusú átalakításoktól (18. kép) sokat szenvedett kapukeret (21. kép) csatlakozott még az impozáns hatású, művészi nyílásegyensúllyal felépített homlokzat (10. kép) összképéhez. Azonban ennek a dekadens formakapcsolású profilja már kiesik a XV. századi homlokzat formakészletéből, inkább a XVI. századi posztgótika hatását mutatja ; ezért valószínű, hogy itt az eredeti profil későközépkori, de autentikus átvésése maradt meg[21] (21. kép).

Az így rekonstruált nagyszabású, egységes homlokzat első ízben 1500 körül esett át jelentősebb átalakításon (11. kép). Az első emelet északi szélén levő, két vízszintes záradékú ikerablak helyébe szegmentíves záradékú, keretbe foglalt, ötnyílású kapcsoltablak épült.[22]

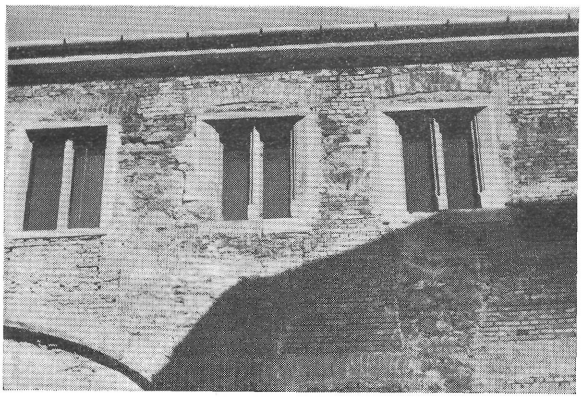
E kapcsoltablaknak a vízszintes záradékú ikerablakoknál későbbi építését elsősorban az bizonyította, hogy külső, függőleges fülkekerete az említett, XV. század derekáról való vegyesfalból volt kifaragva. Jellegzetes reneszánszkori rózsaszínű habarccsal[23] falazott szegmens hevederíve, mindkét vállnál a boltvállfalazás technikájával ellenkezően, apró törmeléktéglákkal volt hozzáfalazva az előbbi pillérekhez és csak a sarkok kifalazása után vette fel a teljes szélességét.

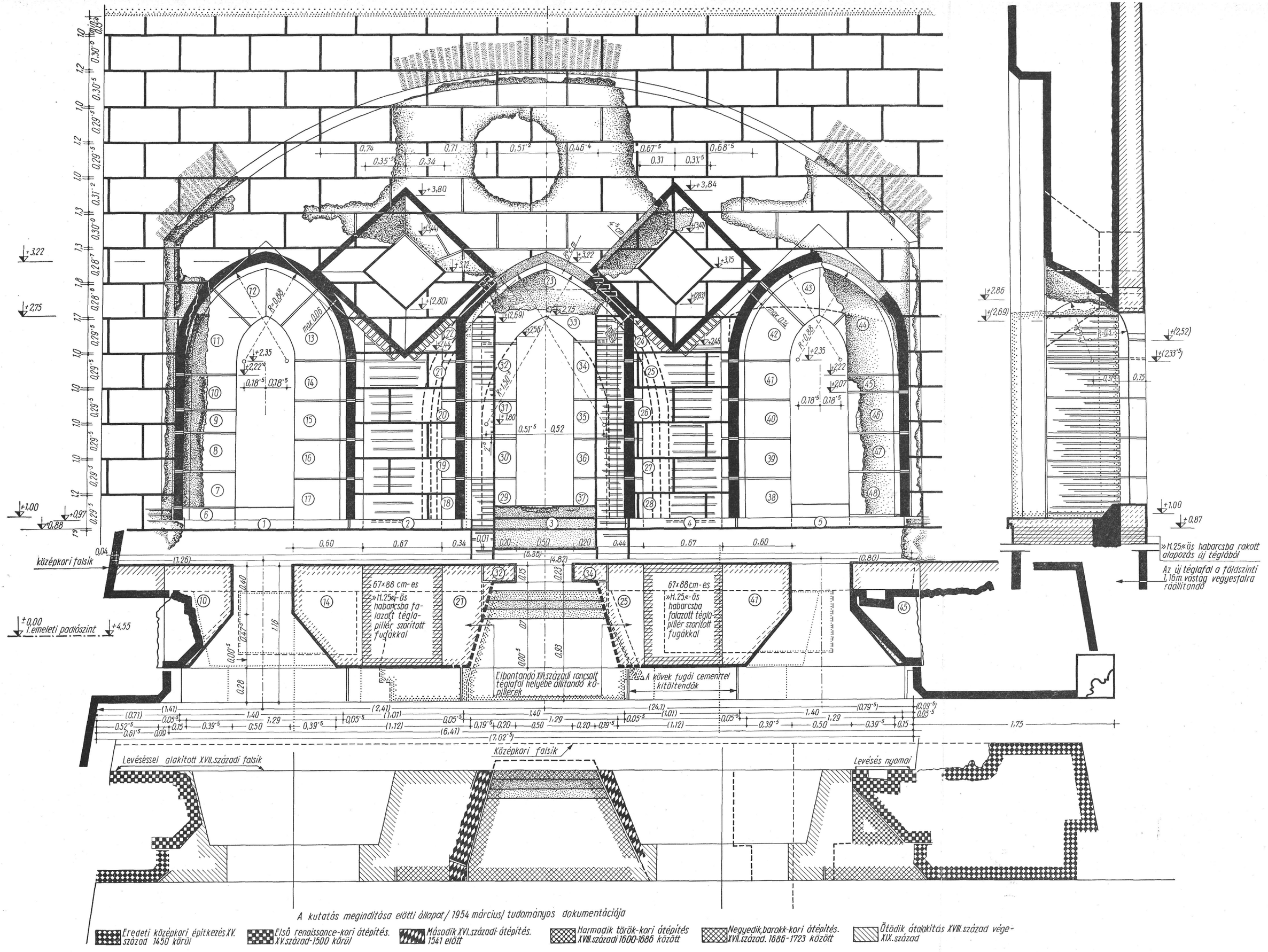
18. kép. A kapukeret középkori köveit borító romantikus vakolatarchitektúra 1944 előtt. Készült Pan József tervei alapján 1862 után

Mivel a fal teljes vastagságát kitölti, azért szóba sem jöhetett az a kombináció, hogy egy esetleg korábbi, kapcsoltablak kompozícióhoz a külső fülke később épült volna hozzá. A külső fülkekerethez belülről voltak hozzáillesztve az ablaknyílások keretkövei, amelyek a XV. századi vegyesfaltól nyitott varrattal mindenütt elváltak. A keretkövek az általánosságban csak 1500 körül használatos puha kőből[24] készültek és olyan nagyméretű rézsűvel voltak ellátva, amely a késői gótikában még árkádíveken sem fordul elő, csak a posztgótikában ismeretes, amint azt a kapukeretnél már láttuk.[25]

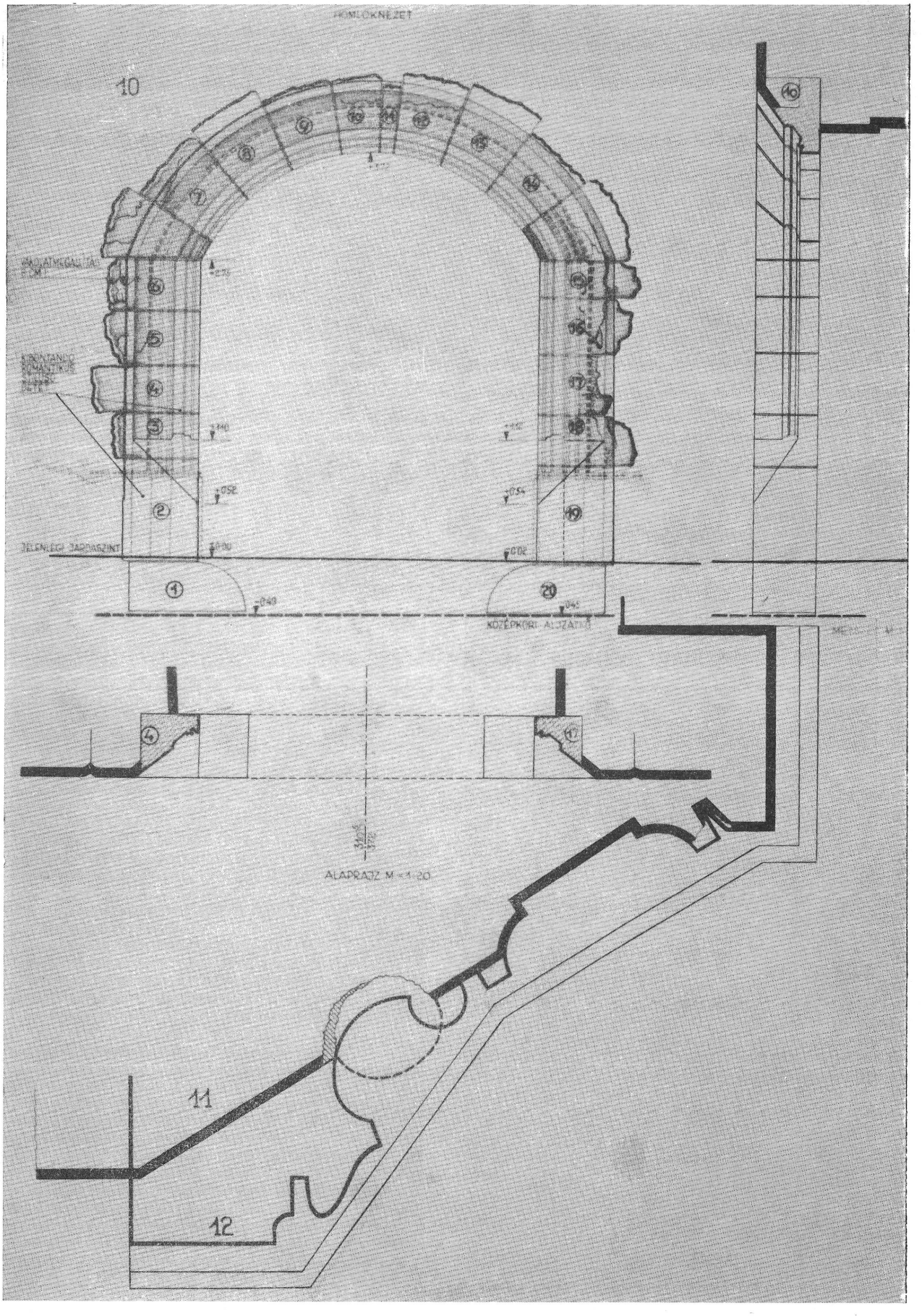
Ennek ellenére, a leletek utólagos értékelése során mégis felmerült a kapcsolt nagyablak XIV. századból való származtatásának a gondolata is. Súlyos érvként mellette szólt az egész motívumnak lényegében mediterrán trecentesque jellege; annál is inkább, mert a kapcsoltablak — jelenlegi ismereteink szerint — még a karlstejni váron is 1348 és 1365 között keletkezett, hacsak nem a vár XV—XVI. századi átépítésekor építették azt. Tekintve azonban, hogy az olasz kapcsoltablakokon nincs szögletes „káróablak", csak körablak — annak ellenére, hogy ez a motívum XIII. századi, olasz eredetű —, megítélésünk szerint ennek az ablaktípusnak az alsó ablakívek közötti megjelenése dönti el az egész architektúra datálását. A „káróablak"-nak ívek közé helyezése pedig Litomericében 1537 és 1539 között fordul elő. Lehetséges, hogy későbbi feltárási eredmények esetleg megcáfolják majd az eddigi, félbehagyott megfigyeléseink eredményeit, azonban az ismereteink mai állása szerint kénytelenek vagyunk a kapcsolt nagyablakot azok közé az európai emlékek közé sorolni, amelyek 1510/12—1537/39 között keletkeztek. Ragaszkodva a feltárt leletekhez, kísérjük végig a különleges motívum alakulástörténetét. Ennek meglevő maradványait (22—27. kép) kiegészítve, a következő eredeti felépítést kaptuk. Alján három, csúcsíves záradékú ablak foglalt helyet, amelyek közül a két szélső 50/173 cm-es nyílásméretű, a középső kétszer olyan széles, 106/173 cm méretű, csúcsíves záradékú kőablak (28. kép 3) volt. Nyílásaikat mindkét oldalon 62 cm széles rézsű kísérte a záradékcsúcstól le egészen a könyöklőszintig. Felettük, a három ablak közötti két pillérben, két 48/48 cm-es nyílásméretű, reneszánsz „káróablak" volt téglából falazva, körben kónikusan szűkülő, 60 cm széles rézsű keretezéssel. A rézsűk szélét kétfajta szélességű, sötét pompéji vörös színű festett sáv kísérte. Ez a művészettörténeti szempontból igen jelentős kapcsoltablak ebben az eredeti formájában a nyugat-európai gótika két különböző stílusáramlatának jellegzetesen magyar keveréke volt.[26] Kétségtelenül a déli — „mediterrán gótikus" — ablakkapcsolási sémából (28. kép 1) eredt az alsó sor két szélső, hosszúkás ablaka. A szegmentíves záradékú külső keret nyomott aránya, a felső körablak hiánya és a középső, széles

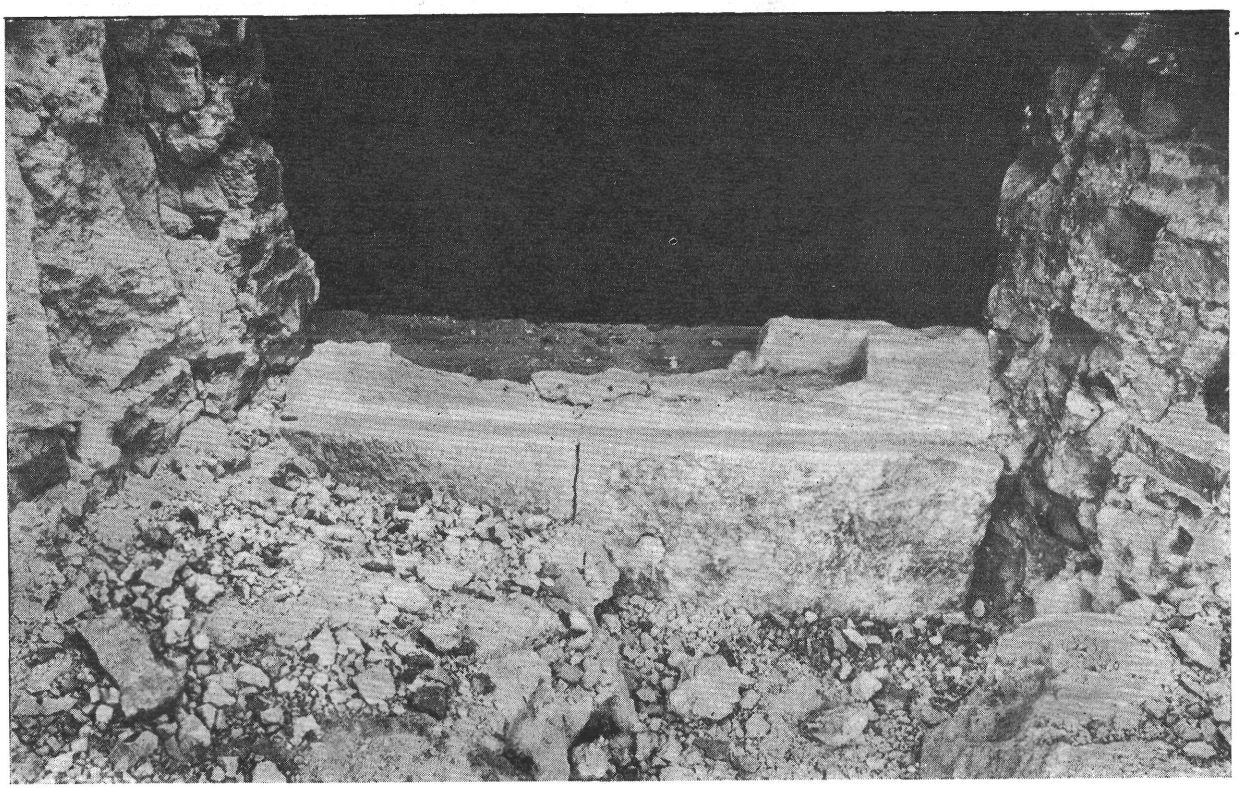
19. kép. A másodikemeleti középkori ablakok helyreállítás után

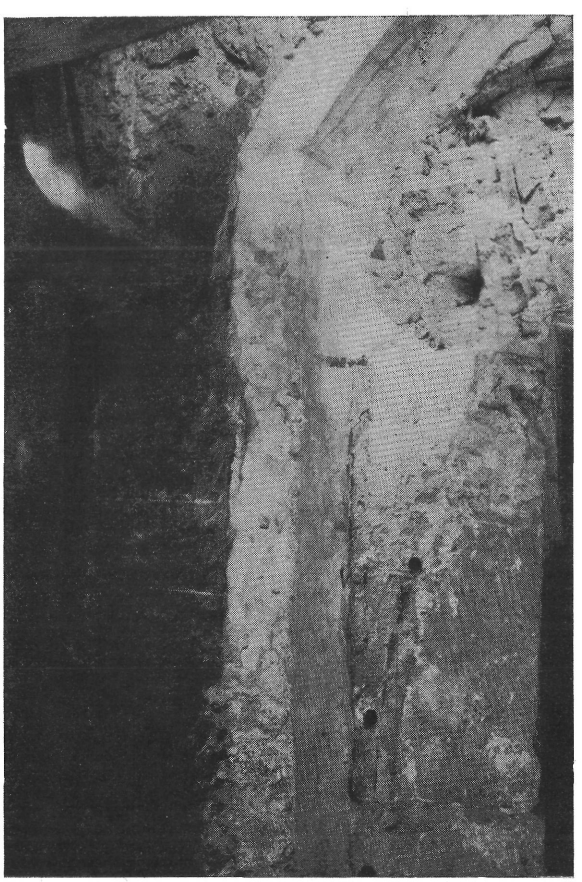

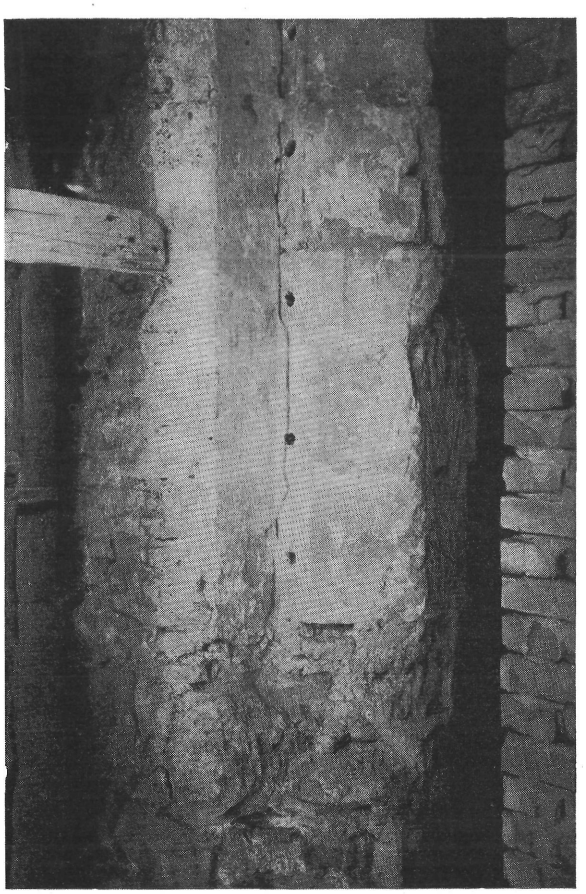
20. kép. Az elsőemeleti kapcsolt nagyablak helyreállítása (a szerző műszaki kiviteli terve)

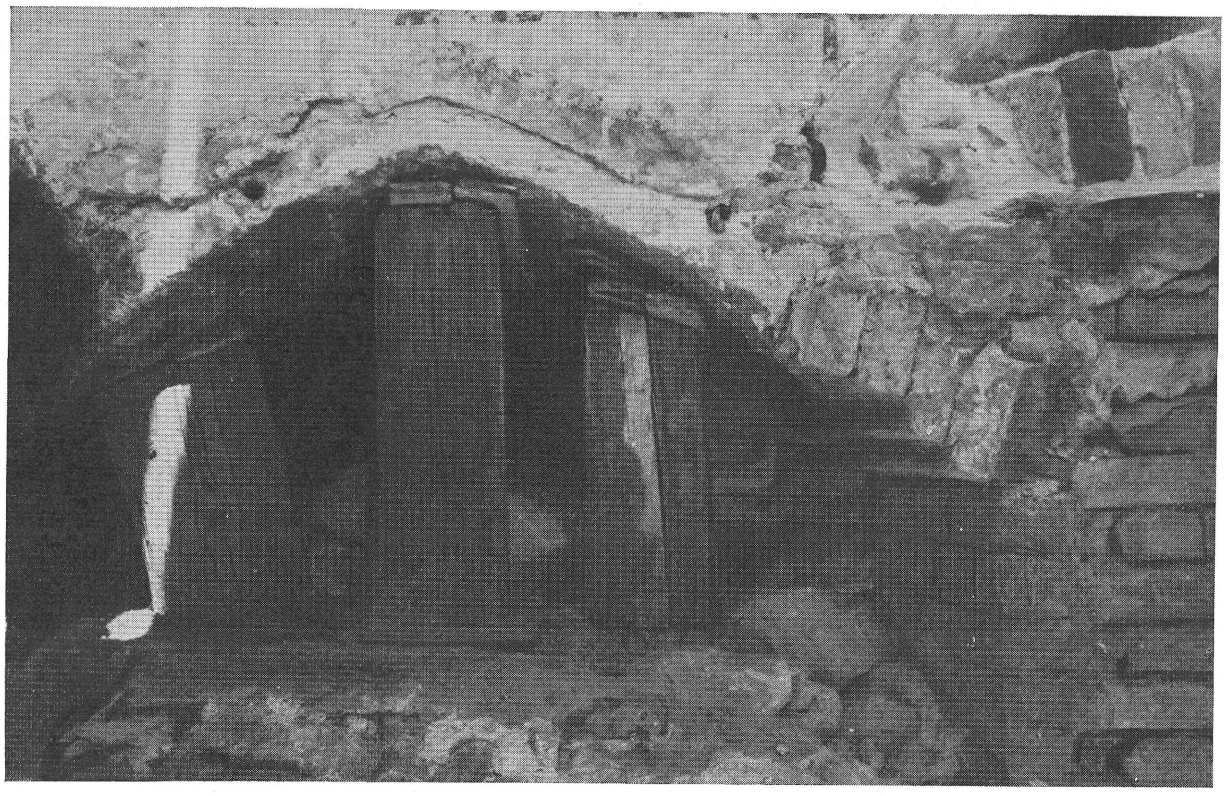
21. kép. A középkori kapukeret helyreállítása (a szerző műszaki kiviteli terve). A kapukeret posztgótikus és romantikus stílusú profiljának összehasonlító rajza

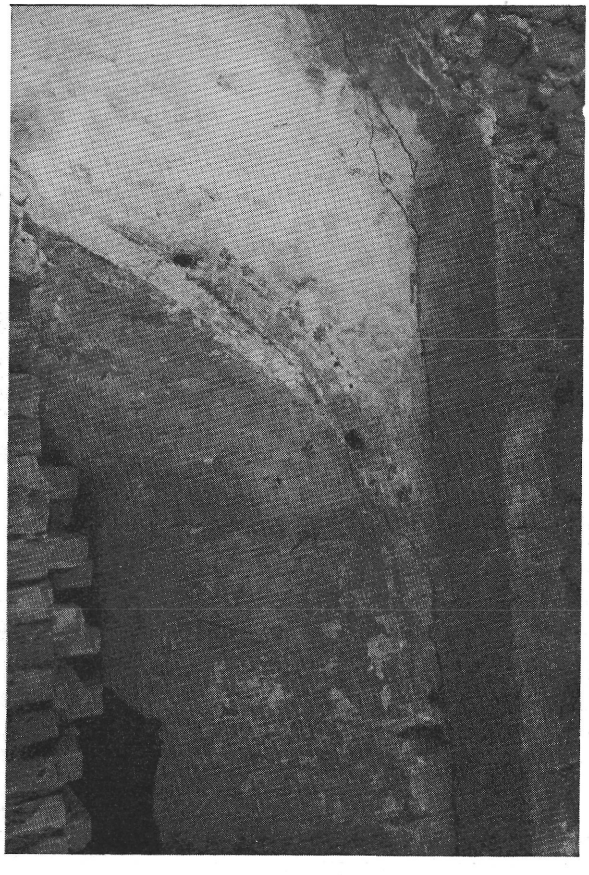

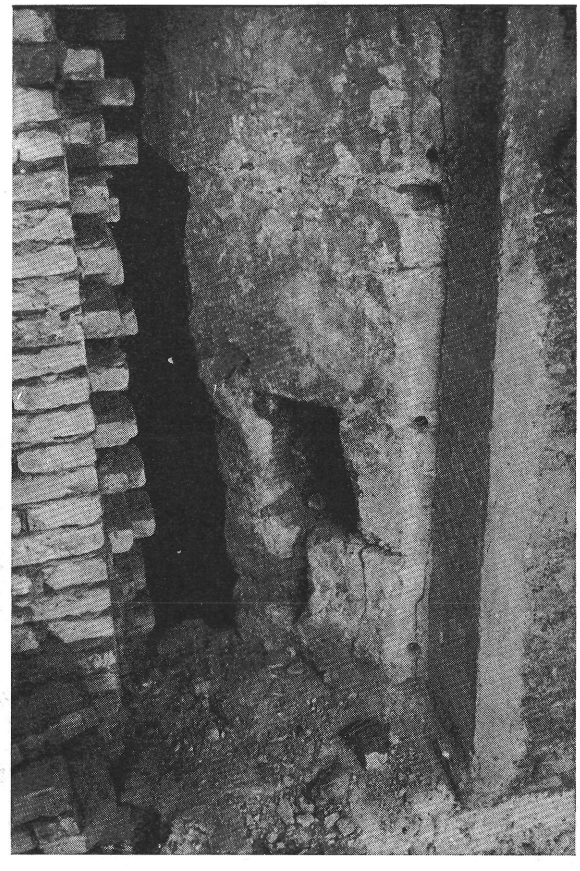

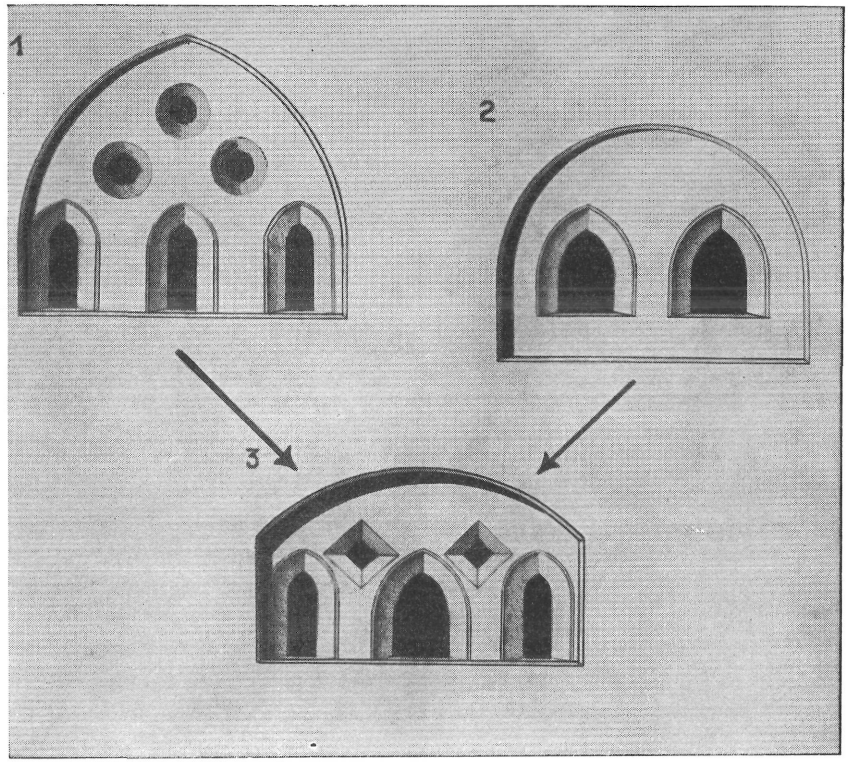
22—24. kép. Az elsőemeleti kapcsolt nagyablak maradványai: a középső nyílás könyöklőköve, az északi szélső fülkekeret és ablakkáva maradványai

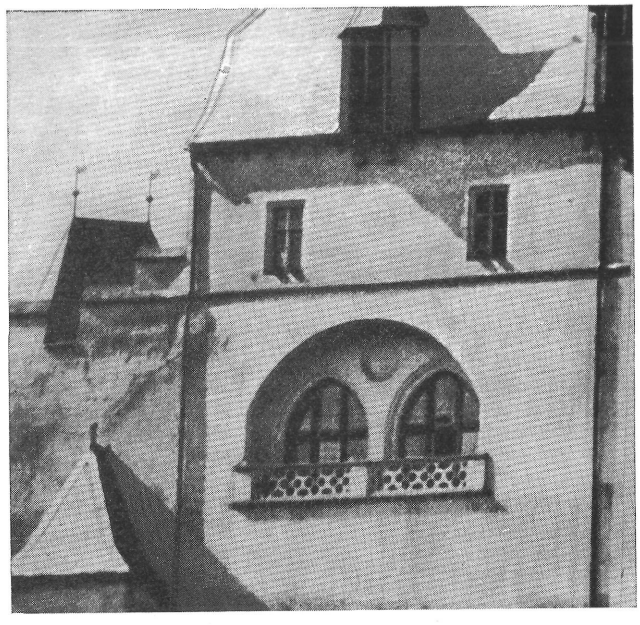

25—27. kép. A középső nyílás záradékköve, a déli szélső fülkekeret maradványa, a déli szélső ablakkáva maradványa

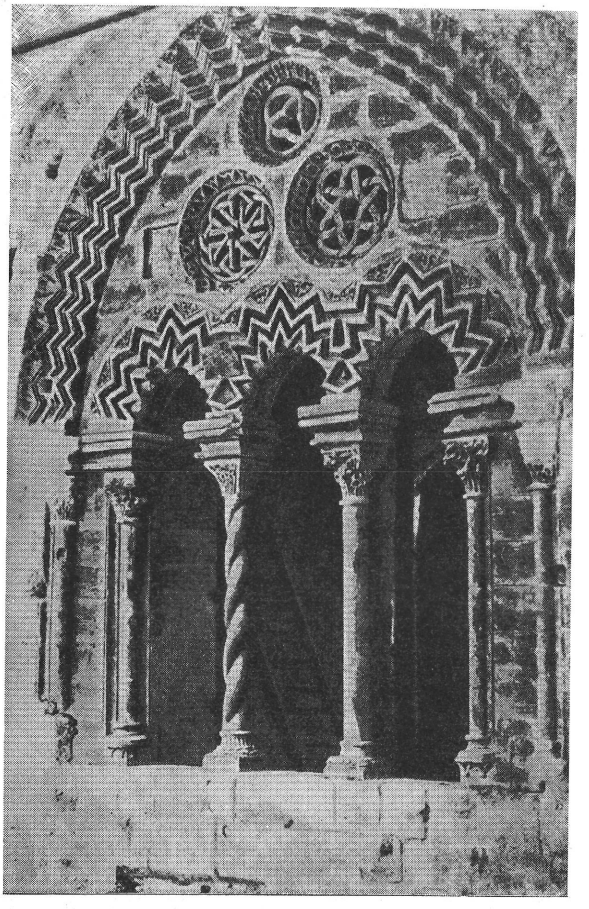
28. kép. Európai kapcsoltablak sémák: 1. Mediterrán-gótikus ablakkapcsolási séma (pl. Siena, Palazzo Salimbeni, hátsó oldal). 2. Superterrán-gótikus ablakkapcsolási séma (pl. Karlstejn, vár). 3. Keverék típus (Budavár, Úri utca 31. sz.)

29. kép. Példa a superterrán-gótikus ablakkapcsolásra: Karlstejn, vár, kettős ablak a délkeleti homlokzaton

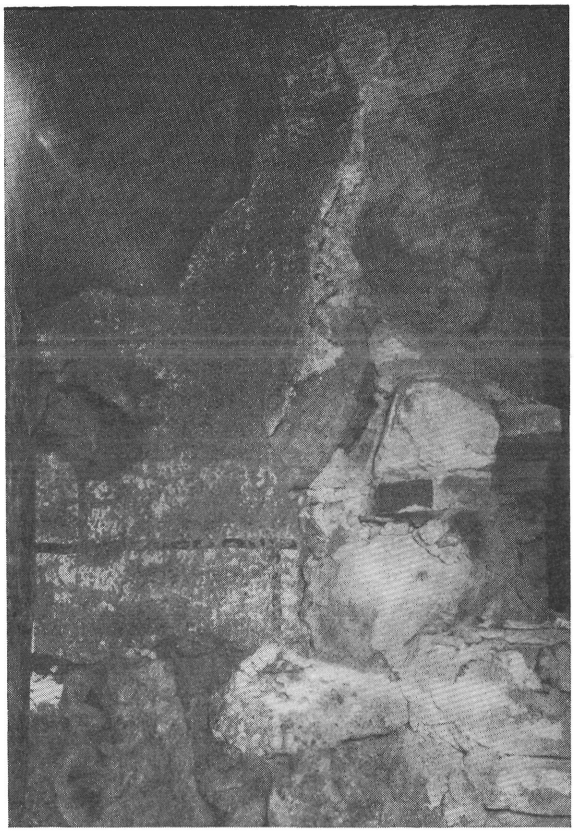
ablaknyílás viszont az északi — „superterrán gótikus" — ablakkapcsolási séma (28. kép 2) sajátságainak egyidejű jelenlétére vallott a „káróablak"-oknak az ablakívek közé szorosan beépített megoldásával egyetemben.

Mivel az előbbi módszerrel készült emlékek spanyol és olasz nyelvterületen,[27] az utóbbival készültek pedig Csehország területén[28] fordulnak elő, joggal hihetjük, hogy kapcsolt ablakunk mestere világlátott helyi építész volt, aki mindkettőt ismerte. Alkotásában nagyszerűen jut kifejezésre a budavári gótika sokfajta külföldi befolyást szerves egésszé asszimiláló szerepe, amely a jelen példánál a két döntően elkülönülő formaáramlat szintézisét eredményezte (28. kép 3).

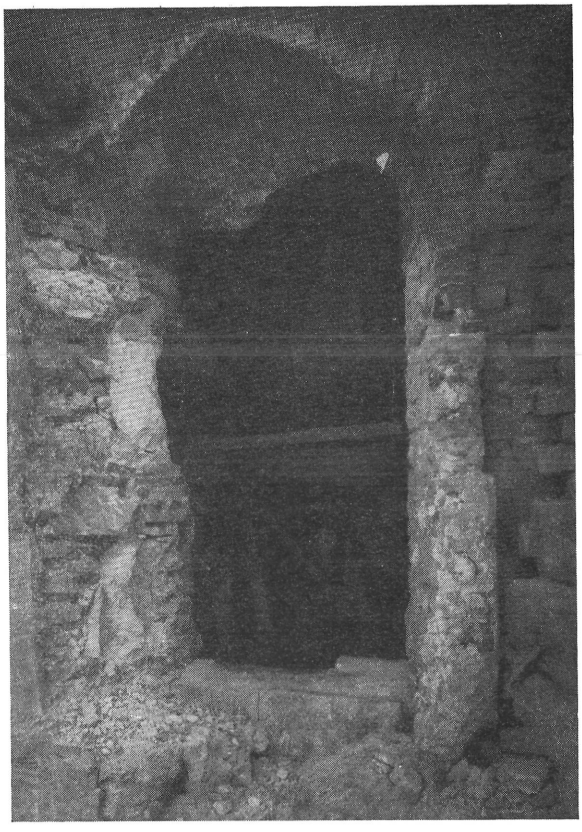

30. kép. Példa a mediterrán-gótikus ablakkapcsolásra: Palermo, Palazzo Chiaramonte, a nagy szalon külső ablaka

Nagy kár, hogy az ötszörös átépítés folytán ez a talán Európában is speciális helyzetű motívum csaknem teljesen elpusztult; pedig nem kétséges, hogy a budavári gótika külföldi származásterületeinek felkutatásánál, a jövőben még igen jelentős szerepe lesz (a stílusfejlődés hanyatló periódusának egyik tisztázatlan problémájára, a posztgótikára vonatkozóan). Első ízben még 1541 előtt alakították át a kapcsolt nyílást, mégpedig az alsó, középső széles ablakát egy utcafeletti áthidalásra vezető ajtóvá (33. kép 5) a fennmaradt, padlószintig lefutó téglarézsűfalak tanúsága szerint.[29] A középső ablak világítófelületének elvesztése folytán e hiány pótlására a két szélső ablak záradékát véséssel felmagasították és szegmentívessé alakították (33. kép 5); a káróablakok sértetlenül maradtak. Minthogy az ajtó rézsűfalai a homlokzati síkig nyúltak ki (20, 32. kép), bizonyos, hogy itt csatlakoztak a valószínűleg teljesen borított fahíd oldalfalaihoz, amelyet alul, feltehetően fa feszítőmű hordott. Ennek gerendái, vagy a tégla

31. kép. A barokk-kori homlokzatfestés maradványa a második emeleten

32. kép. A kapcsolt nagyablak középső nyílása a teljes kibontás után az első átépítésből fennmaradt rézsűfalakkal és a második átépítésből fennmaradt könyöklőkővel

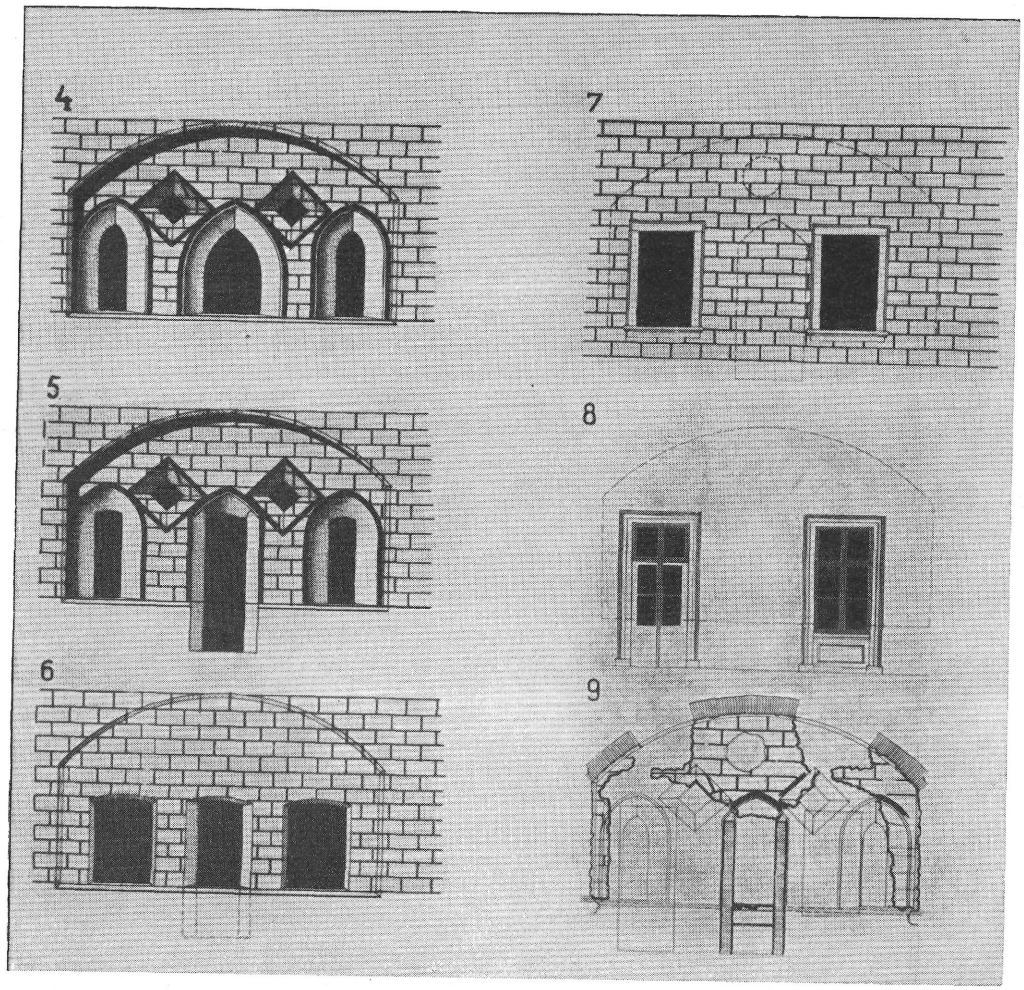
átboltozású válla feszült bele abba a fészekbe, amelyet az áthidalás elpusztulta után, a korabarokk időkben falaztak be (9. kép) az ajtó küszöbszintje alatt a földszinti falrészen.

Másodszor 1541 és 1686 között a törökök alakították át a kapcsolt-ablakot. Az alsó nyílássor közepén az ajtót ismét ablakká alakították vissza ; rézsűfalai között a parapetjét tömören felfalazták és meredek rézsűs könyöklőkövet (20, 32—33. kép) helyeztek el rajta. Ez a könyöklőkő igen fontos dokumentum, mert hosszúsága a két rézsűfal közét tölti ki, ezáltal az ajtó korábbi létét bizonyítja, mert annak nyílásába állították bele.[30] A két szélső ablakot a középtengely felé eső oldalukon kiszélesítették és az egész szegmentíves záradékú, külső keretet befalazták. Ezáltal a három ablaknyílás homloksíkja kikerült a külső, épülethomlokzati síkra, a káróablakokat pedig teljesen elfalazták (33. kép 6).

A harmadik átépítés már 1686 után történt, amikor az alsó sor három ablaka közül a középsőt megszüntették, a két szélső, török nyílás elé pedig valószínűleg barokk kőkeretet helyeztek (33. kép 7). A negyedik alakítás 1862 után, a barokk stílusú keretezés eltűnését és a két ablak arányainak, valamint gipsz- és vakolatdíszítésének romantikus stílusban történt megváltoztatását eredményezte. Az ötödik átépítés — 1920 körül — már csak ezt az állapotot variálta tovább, amennyiben az északi, szélső ablakból erkélyajtót csinált (33. kép 8—9).

A különleges értékű kapcsolt ablak behatóbb vizsgálata céljából tett kitérő után térjünk vissza az építéstörténet vörös fonalához. Az 1440/50 és 1766 közötti több, mint három évszázad építéstörténetéhez még csak annyit, hogy ez idő alatt legalább ötször festették át az épület homlokzatát. Először 1440—1450 körül, amikor a más budavári épületek homlokzatáról jól ismert barnás sötétszürkés carmin színű habarccsal bevakolták. Ezen fehér, „al secco" kvádercsíkozás hálója borította a homlokzatot (9—10. kép), a kapu- és ablakkeretkövek pompéji vörösre voltak festve. Másodszor 1500 körül, amikor fehér alapra pompéji vörös festékcsíkokkal festették fel ugyanazt

a kváderhálót, amely az alatta levő rétegen még fehér színnel készült (11. kép). Harmadszor 1541 előtt ugyanezt megújították és a kapcsolt nagyablak nyílásainak rézsűit mitiszöldre festették (20, 33. kép). A negyedik átfestés már 1686 után történt, rossz kavicsos habarcson ; még mindig a fehér alapon vörös kváderezés maradt a homlokzat festett dísze (31. kép). Végül az ötödik — valószínűleg az 1723. évi tűzvész után — ennek megújításából eredt ; csillogó fehér alapon, mintegy két és negyedszázad távlatából átmentve a vörös, reneszánsz hálót.[31]

33. kép. A kapcsolt nagyablak építésének öt periódusa : 4. Eredeti állapot, 1500 körül. 5. Első átalakítás, 1541 előtt. 6. Második átalakítás, 1541 és 1686 között. 7. Harmadik átalakítás, 1686 után. 8. Negyedik átalakítás, 1862 után. 9. Feltárás eredményei, 1954

Az 1686. évi pusztulás után az erősen megsérült utcai menet második emeletének magasságát mintegy két méterrel csökkentették. Ezért a másodikemeleti gótikus ablakokból az 1954. évi feltárások során csak könyöklőkövek és csonkok kerülhettek elő (9—16. kép). Az újjáépítés során először az udvari, déli szárny épült fel két emelet magassággal, az udvar fele mélységéig. Ennek délkeleti sarkában egy másodlagosan beépített XVI. századi kő csigalépcső nyert elhelyezést, a második emeleten pedig még keletre néző barokk lőrésablak is nyílott e szokatlanul szűk lépcsőfeljáróból. Az udvari, északi szárny is ugyanilyen mélységgel épült ki, de csak földszintes magasságban, ami által e korabarokk alaprajz U alakot mutatott ugyan, de a Várnegyedben elég sűrűn előforduló istálló-kocsiszín toldalék nélkül.[32] Így joggal hihető, hogy ez az első újjáépítés Helbling Krisztián bécsi kereskedő nevéhez fűződött s 1696 és 1727 között zajlott le.

A második barokk építési periódusban, mégpedig a század derekán épült többek közt az emeleti, déli helyiség ikerfiókos dongaboltozata, amely a helyreállítás során kényszerből le-

bontásra került; valamint az új barokk lépcsőház is, természetesen a copf stíluskorszakban történt megrövidítése és boltozatai nélkül. E belső téralakító, esztétikai és kényelmi igényeket kielégítő építkezések valószínűleg Eszterházy püspök nevéhez kapcsolhatók s 1744 és 1766 között készültek.

A kapualj csehboltozatos födéme, az udvari szárnyak hasonló boltozatai, a lépcsőház északi irányból történt megrövidítésével készült lépcsőkar-átalakítások és az emeleti teknőboltozatok stíluskritikai alapon ítélve a XVIII. század vége felé épülhettek. Teljes biztonsággal kapcsolhatók a Krammerlauf-család nevéhez még az esetben is, ha elkészítésük netán átnyúlt a XIX. század elejére. Kétségtelenül 1766 és 1844 között készültek; viszont az udvari északi szárny keleti felének megépítése — amelynek során a földszintes rész is átépült kétemeletessé — falazatanyaga és jellegzetes, neoklasszikus stílusú függőfolyosó-konzoljai alapján ítélve már csak a beházasodott Laszlovszky József tanácsnok nevéhez kapcsolható, mert bizonyosan 1802 és 1844 között keletkezett.[33]

Ezzel szemben az udvari, déli szárny kitoldása és az udvarnak egy emelet magassággal történt teljes körülépítése csak 1862 után történt meg. A Kanócz István megrendelésére készült Pan József-féle tervek kivitele kizárólag téglafalakkal épült és ezek pregnánsan elváltak a neoklasszikus periódus vegyesfalaitól. Azonban az udvar körülzárásánál sokkal fontosabb volt az az öttengelyes, érett romantikus stílusú homlokzat (3. kép), amely a szerényebb budai, romatikus emlékanyag java alkotásai közé tartozott. A klasszicizmus ritkább tengelyritmusú, hidegebben kiegyensúlyozott homlokzattípusának továbbfejlesztésével alakított, egyéni architektúra volt éppúgy, mint ahogy végső fokon az épület alaprajza is a neoklasszikus bérháztípushoz állott a legközelebb, persze a korábbi, helyi adottságok fenntartása mellett. A Vojnits Piroska által 1923-ban és 1930-ban végeztetett apró átalakítások folytán a homlokzat csak annyiban változott, hogy az elsőemeleti szélső ablakból — amely a késő gótikus kapcsolt nagyablak külső keretén belül helyezkedett el — ajtó lett (1. kép), amely elé ízléstelen vaserkély került.[34]

Az így egymásra rétegződött folyamatos, történeti épületfejlesztésnek gyökeres véget vetett az 1954-ben megindult újjáépítés, amely — a későközépkori leletanyagtól függően — a XV, illetőleg a XVI. századi állapot részleges helyreállítására törekedett. Ennek kapcsán a részletek hűséges rekonstrukciója terén valóban figyelemre méltó, de a középkori gótikus palazzo kompozíciójának nagy egésze, valamint az arányrendszer átmentése szempontjából kevésbé szerencsés alkotást (2. kép) hozott létre a másodikemeleti gótikus „belle étage" ablakzáradékainak és a felettük húzódó falszalagnak egy ezen a helyen didaktikai szempontból amúgy sem helyes koronázó kőpárkánnyal történt levágása miatt.

JEGYZETEK

[1] A budai várnegyed területére vonatkozó középkori oklevélanyag rendszerezője, dr. Pataki Vidor egy XV. század derekáról datált oklevelet vonatkoztat épületünkre. (*dr. Pataki V.*, A budai Vár középkori helyrajza. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 269. old.; a 294. oldalon a 82. jegyzet hivatkozik az Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár 13.564. sz.-ra; l. a 299. old. után a 10. képet.) Jóllehet nincs kétséget kizáró módon bebizonyítva, hogy ez az oklevél csakis a mai Úri utca 31. sz. épületre vonatkozhat, mert e kombinációs lehetőség a szerző szerint is csak a tényszerű biztonság hiányában tett logikus feltevés (*Pataki* i. m. 241. old. első bek.), mégis komoly figelmet érdemel, mert az oklevél adatainak az épületünkhöz való kapcsolását a helyszínen feltárt régészeti leletek nem zárták ki. — Pataki Vidor feltevése szerint a 82. jegyzetben hivatkozott oklevél az Úri utca 31. sz. épületre vonatkozik. Következésképpen I. Ulászló király 1440. július 31-én nánai Kompolthi Pál főpincemesterének ajándékozta épületünket. Ha ez így történt, akkor joggal feltehető, hogy az új, főrangú tulajdonos igényeinek megfelelően kibővíttette és megújíttatta az ajándékba kapott, XIV. századból származó épületet, amely — mint látni fogjuk — a XV. századi kiterjedésénél jóval kisebb volt. Az utcai homlokzat első- és másodikemeleti, vízszintes záradékú, gótikus ablakkeretkőmaradványai stílusmorfológiai alapon ítélve arra mutatnak, hogy 1450 körül történt az utcai menet kétemeletessé való átépítése. Az első- és másodikemeleti gótikus ablakok profiljai tudniillik a XV. század közepe tájára jellemző tagozást mutatnak. Így tehát e régészeti leletek, ha nem is rögzítik félreérthetetlenül az oklevél tágértelmű adatait épületünkhöz, e kombinációs lehetőséget nem zárják

ki, sőt bizonyos mértékig valószínűvé is teszik. Ennek alapján joggal feltételezhető, hogy ez a helyszíni, faragottkő leletekkel bizonyított átépítés, amely a XV. század derekán, így akár az 1440. július 31-i ajándékozás után is történhetett, esetleg nánai Kompolthi Pál nevéhez fűződik. További adatok híján jelenleg e kombinációs lehetőséggel kell megelégednünk. — Ha tehát elfogadjuk Pataki Vidor feltevését, akkor azt mondhatjuk, hogy épületünk első ismert középkori tulajdonosa feltehetően nánai Kompolthi Pál, I. Ulászló udvari főpincemestere lehetett 1440—1450 körül. — Nánai Kompolthi Pál a Rozgonyi—Hédervári—Stiboriczi atyafisághoz, a maga korában a nemzeti párthoz tartozó oligarcha, annak a Kompolthi-családnak volt a tagja, amelyik a XV. század első felében udvari főtisztviselő-tagjaival kezében tartotta a pohárnokmesteri udvari méltóságot. Alighanem azonos azzal a Kompolthi Pállal, aki 1429 és 1436 között volt pohárnokmester Zsigmond császár uralkodása alatt. Nincs kizárva, hogy pártpolitikai okokból kellett távoznia főtisztviselői állásából, mert helyét csak 1436-tól 1439-ig — vagyis csak Albert király uralkodása idején (1437—1439) — töltötte be Kompolthi János. A rá vonatkozó, 1440-ből való oklevelek szerint pedig I. Ulászló az elhunyt Albert király özvegyéhez, Erzsébet királynőhöz húzó budai polgárok házai közül ajándékozott kettőt neki, aki ebben az időben főpincemestere volt és ezzel valószínűleg visszahelyezte a Zsigmond halála után elvesztett régi állásába. Tehát mindkét házát a politikai fordulatnak, és a rövid időre háttérbe szorított nemzeti párt előretörésének köszönhette. A házak a mai Úri utca — középkorban: „platea omnium sanctorum", „mynd zenth wcza" (Mindszent utca), „platea teutonicorum" (Német utca), „platea kalmarwcha" (Kalmár utca), „pozthomethew wcza" (Posztómető utca)" stb. — középső szakaszán állottak és a kettő közül dr. Pataki Vidor az utca keleti oldalán állót teszi a mai 31. sz. ház helyére. Lásd: *Pataki* i. m. 82. jegyzet és *Hóman B.—Szekfű Gy.*, Magyar történet. II. köt. Bp. 1936, 20, 23. t., valamint 361, 378, 381—382. old.

[2] Az időrendben következő adatokat az 1687. évi Haüy-térkép és az ehhez tartozó telekméretkimutatás szolgáltatja. [„Joseph de Haüy: Plan de la ville et chateau de Bude" című helyszínrajza, Rudolf Rabatta császári főhadbiztos tábornok hagyatéka. Wien. Hadilevéltár (azelőtt K. u. K. Haus-Hof- und Staatsarchiv.) Hung. Fasc. 73/II. N° 25. 1687. Jänner. Ofen. — Plan de la ville Ofen. Wien. Staatsarchiv. Ungarn. Fasc. 187. fol. 25. A térképhez tartozó telekméretkimutatás: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarn. Fasc. 427. Konv. E. Folio. 129—130. lt. sz. Két lap négy oldalán 388. telekméret. — Fotokópiája: Budapest, Vármúzeum.] Eszerint épületünk a 77. telekszámot viselte, utcai homlokzat hossza pedig 54 piedt volt. Az 54 láb, a korabeli használatos, átlagos lábmérettel átszámítva, hozzávetőleges pontossággal 17 méter 55 cm-t jelent. Épületünk jelenlegi homlokzathossza 18 méter 13 cm. Tekintettel arra, hogy nem ismerjük pontosan a Haüy által az 1687-es felméréseknél használt lábméretet és a XVII. századi felmérések mai műszaki igényeink szemszögéből nézve pontatlanok, a két méret között mutatkozó 58 cm-es különbség jelentéktelennek mondható. — Az 1696 utáni adatok forrása: Greischer Mátyás „Zaiger über die Vöstung und Wasser Statt. 1696". [Budapesti 1. sz. Állami Levéltár (volt Fővárosi Levéltár).] Eszerint az épület a 73. számot kapta, telekméretei pedig a következők voltak: utcai homlokzathossza 9,3, hátsó front 9,0, a telekről kifelé nézve jobb oldala 18,0, a bal oldala 20,3 öl. Állapotára vonatkozóan: „...hat noch Zum thaill guets gemeür, gwölber und verschütte Keller. H.: Christian Helbling handelsmann in Wien." *Vass K.*, Buda német utcanevei. A Vár és Újlak utcanevei. 1696—1872. Bp. 1929, 103. old., 73. sz. — A későbbiek során az épület sorszáma többször megváltozott; 1786 és 1794 között a 67-es, 1870 és 1873 között a 62-es sorszámot viselte, legutolsó helyrajzi száma 6657 volt.

[3] Az 1686 és 1935 közötti időre vonatkozó történeti adatok *dr. Bánrévy Gy.—Kovács L.* „A budai Vár házai és háztulajdonosai 1868-tól napjainkig" c. kiadatlan, kéziratos tanulmányából valók. Ugyancsak ebből tudjuk, hogy a telek nagysága 1740-ben 177, 1895-ben 202,2 négyszögöl volt. További írásos adatokat ismerünk dr. Arányi Lósteiner Lajosnak 1877-ből való „Ama 74 darab budavári ház, melyeknek keletkezését a mohácsi vész előttinek véli dr. Arányi Lajos..." c. leírásából. Idézi: Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 546. Ebben szerepel az épület, mint „valaha Sághy-féle ház". A „Sághy-ház" megjelölés alátámasztja a *Bánrévy—Kovács* idézett művében mondottakat, amelyek szerint 1844 és 1862 között valóban Sághy Lajos volt a tulajdonosa.

[4] Az újjáépítés az ingatlan értékéből tűnik ki. Ugyanis 1696-ban Helbling Keresztély 600 forintért veszi meg, ezzel szemben 1744-ben már 1200 forint a vételára.

[5] Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 546.

[6] Uo.

[7] Sorszámai a XVIII. századtól kezdődően a következőképpen változtak: 1706-ban 73-as, 1771-ben 47-es, 1794-ben 68-as, 1804-ben 69-es, 1823-ban és 1844-ben 67-es, 1853-ban a 62-es számot viselte, régi helyrajzi száma 181, majd 2239 volt.

[8] Az ülőfülkék XIV. századi eredetét a következők bizonyítják: A félköríves záradékról a pillérekre átfutó élleszedést alul a homloksíkra kimetsződő 45°-os, ún. „korai háromszög" állítja meg. Vö. a Fortuna utca 5, Úri utca 24 (északi), 34, Országház utca 7 sz. stb. ülőfülke-analógiákkal. Teljes ismertetése: *Czagány I.*, A Budavári gótika tipológiája. (Kézirat.) Részben közzétéve: Budapest műemlékei. Bp. 1955, 134—135, 138—140. stb. old. Tervezéstechnikai szempontból az ülőfülkék felépítéséhez a vállvonalat a pillértengelyre húzott 30°-os átló tűzi ki. A 30°-os, háromszöges szerkesztés korai gótikus használatára vonatkozóan lásd: *dr. Csemegi J.*, Tervezéstechnikai kérdések a középkori építészetben. MMÉE (1936) 31. A módszer budavári alkalmazásait lásd: *Czagány I.*, Budavára középkori városépítészete. (Kézirat.)

[9] Ez a fal túlnyomó részben zöldes színű, puha andezit-tufa kőanyagból épült. Az Országház utca

18. sz. ház utcai homlokzati falában a zárterkély mellett északra levő, késői gótikus ablak könyöklőköve ugyanilyen anyagú és színű tufakövekkel volt aláágyazva. Mivel az ablak déli kávája mellett egy grafikus stílusú, profilos, XIV. századi ablak függőleges keretkő darabja is fennmaradt, amelynek szétroncsolása után építették bele ennek a nyílásába a ma látható XV. századi „sziléziai típusú" ablakkőkeretet (lásd Várnai Dezső felmérési rajzát a Vármúzeumban), azért bizonyos, hogy ennek a könyöklőköve alatt látható zöldes színű, andezit-tufakövek is a XV. században nyertek elhelyezést. A XIV. századi ablakkeretkőhöz tartozó falpillérben nem volt ilyen kőanyag. — Ugyanígy az Úri utca 31. sz. kapualjának eredeti ülőfülke hátfalaiban sincs andezit-tufaanyag, viszont az utcai homlokzati falban — a faragott műformákon kívül — éppen ennek a kőanyagnak a jelenléte bizonyítja az építkezés XV. századi eredetét.

[10] Megítélésünk szerint a XIV. századi utcavonalat a szomszédos, 29. sz. ház homlokfalának alaprajzi töréspontját az Úri utca 33. sz. épület kétemeletes déli tűzfalával összekötő egyenes határozza meg. Épületünk homlokfala ettől fűrészfogasan visszaugrik; éppígy hasonló fűrészfogas alaprajz jelentkezett a 29. sz. közepe táján levő sarokarmírozástól délre, a Vármúzeum legutóbbi kutatásai alapján ítélve. Ez az alaprajzi forma itt is XV. századinak bizonyult.

[11] Legalábbis erre mutat a kapualjtól délre fekvő pincerésznek az északinál későbbi eredete. Körítőfalai a XV. századból származnak, dongaboltozata XVIII. századi, amelyet egy ma már csak maradványaiból felismerhető XV. századi tégladonga előzött meg.

[12] A budavári pincék legtöbbje közvetlenül az utcáról nyílt. Lásd a Bécsikapu tér 7, Fortuna utca 10, Tárnok utca 5, Úri utca 9. sz. házak pincéinek elfalazott utcai, gótikus ajtókeretköveit.

[13] Vö. a Bécsikapu tér 7, Tárnok utca 5. sz. stb. házak udvarfelőli, barokk pinceljáró-lépcsőivel.

[14] Az épület kétemeletes voltát a déli határfal tetején fennmaradt gótikus ablakkeretkő maradvány igazolta. Ez a keretkő az 1944—45. évi ostrom alatt a földre zuhant, és bár nem pusztult el, mégsem került vissza eredeti helyére, sőt a sarokarmírozást tartalmazó fal is megtévesztő módon támpillérré lett átépítve. (Tervezője Meczner Lajos volt.)

[15] Ugyanilyen színű és anyagú vakolat került feltárásra a Hess András tér 4. sz. épületen, az emeleti, utcai homlokfal belső síkján az északi irányból számított 11. ablak déli fülkefala mellett levő falszalagon. Zsigmond-kori datálására vonatkozóan lásd: *Czagány I.*, A budapesti I. ker. XI. Ince pápa tér 4. sz. épületen végzett műemléki kutatások és helyreállítások eredményei. Művészettörténeti Értesítő (1954) 284.

[16] Méretük 35 × 46 cm volt, ami arra mutat, hogy nem belső architektúrát hordott, hanem függőfolyosó vagy zárterkély tartószerkezete lehetett inkább.

[17] A profil külső végén jelentkező félkörte tag a leggazdagabb késői (Úri utca 32, Országház utca 9. sz.) ülőfülkék grafikus jellegű profiljain látható. Ezek az emlékek vitán felülállóan a XV. századból származnak. Datálásukra vonatkozóan lásd: *Gerevich L.*, Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. köt. 1950, 202—204. old. és *Horváth H.*, Buda a középkorban. Magyar Művészet (1932) 70, 81.

[18] A pálcatagnak hullámívvel félkörös horonytagba való átfordulása mint formajelenség, általánosan jellemző a budavári volt Helyőrségi torony főkapu és toronyalja helyiségének kápolnaajtó profiljaira. Ezek az ajtók tévedésmentesen származtathatók a XV. század közepe tájáról. Datálásra vonatkozóan lásd: *Entz G.—Csemegi J.*, A Kapisztrán téri Mária Magdolna-templom. Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 369, 378. — Ugyanez a formajelenség Sopronban a Ferences (Bencés) templom tornyának az északi, Köpenyes Mária-freskóval ellátott kapuprofilján is látható. Ennek datálása az 1452 körüli évekre esik. *Csaikai E.—Dercsényi D.*, Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1953, 207. old., 142. kép. (Leírás: 208. old., datálásra vonatkozóan: 202, 204. old.).

[19] Pontosan ugyanilyen profil látható a Tárnok utca 13. sz. ház első emeletén, az utcai traktus középfőfalának keleti síkján fennmaradt gótikus ablakon. Hasonló — csupán a homloksíkra merőleges lemeztag elhagyásával készült — tagozatokból álló profil látható a Fortuna utca 10. sz. ház elsőemeleti homlokfalában (a déli irányból számított második), a Hess András tér 4. sz. épület elsőemeleti homlokzatában levő és a Tárnok utca 13. sz. udvari, déli szárnyának északi falában, a földszinten levő két gótikus ablak keretkőmaradványain is. Ezek az utóbbiak már csak távolabbi rokonai épületünk második emeleti ablakainak, mert csupán tipológiai sajátságaik mutatnak egyezést, formatanilag már némileg különböznek tőlük (14. kép).

[20] De nem is szükséges a kétfajta ablaktípust elkülönítenünk egymástól, mert ilyen megoldás más helyről is ismeretes. Gerevich László szerint a garamszentbenedeki kolostor homlokzatán és a XIV. századról a XV. század fordulójára elkészült siklósi várban a cseh ablak együtt szerepel egy másik elterjedt budavári ablaktípussal az új emeletosztással elvágott homlokzaton.

[21] Itt a kapukeret rézsűjében egy támpillérfiálé egyik oldalának vakmérmű-orrtag profilja van belevésve. Az ilyen, kapuprofiloktól teljesen idegen profil e helyen történt alkalmazása jellegzetesen posztgótikus vonás. — Kapukeretünk profiljának csupán egyetlen, távoli rokon profilja van a budai Várnegyedben, a Bástyasétány 38. sz. épület kapukeretkövének posztgótikus profilja. Ennek tagozatai nem egészen, csupán tagozatkapcsolási módjukat tekintve azonosak az Úri utca 31. sz. épület kapuprofiljával.

[22] A kapcsoltablaknak Magyarországon 1500 körül történt megépítése meglehetősen késői jelenség Európában, mert a külföldi kapcsoltablak-analógiák jóval korábbi eredetűek. Például a palermói székesegyház campanilején levő hasonló kapcsoltablak 1300 és 1359 között keletkezett. [*H. Karlinger*, Die Kunst der Gotik. Propyläen-Kunstgeschichte VII. 1927, 335, 628. old., 335. old. 1. jegyzete. — *E.*

Lavagnino, Il Medioevo. Torino 1936, 248. old., 274. kép (Palermo. Il Duomo).] A karlstejni vár homlokzatán valószínűleg 1348 és 1365 között jelent meg a kapcsoltablak, hacsak nem a vár XV—XVI. századi átépítése során keletkezett, amit a rendelkezésre álló publikációkból ez idő szerint nem lehet eldönteni. (*D. Menclova*, Hrad Karlstejn. 72—75. — *R. Graul*, Einführung in die Kunstgeschichte. Leipzig 1923, Bilder-Atlas: 106. old., 446. kép alatt.) Viszont a salamancai katedrálison 1510—12 után is építenek még kapcsoltablakot. (*Dr. K. H. Clasen*, Die gotische Baukunst. Handbuch der Kunstwissenschaft. Wildpark-Potsdam 1930, 196—197.) Ezek szerint 1300—1365-től 1510—1560-ig használták Nyugat-Európában a különböző kapcsoltablaképítési sémákat. Viszont kapcsoltablakunk egyes motívumai — mint a két „káróablak" — Észak-Európában még a XVI. század első felében is jelentkeznek önállóan. Egy pontosan datált önálló „káróablak" van a litomericei városházán, a homlokzat földszintjén, az árkádívek között. [*O. Votocek*, Litomerice. 16—17. old.: „Litomerice: Stara Radnice s bohate clenitymi renaisancnimi stity, prvni stavba toho druhu ve meste (1537—39)..."] Ez a késői ablaknyílás mindenesetre megerősíti kapcsolt ablakunk 1500 körüli datálását, bár ez idő szerint még teljesen tisztázatlan, hogy a „káróablak" motívum vajon magyar közvetítéssel jutott-e cseh területre, vagy a cseh posztgótika hatására jelent-e meg Budán. E kérdés felvetése azért jogos, mert olasz területen, Bari közelében, Puglia tartományban, Ruvo di Puglia XIII. századi katedrálisának homlokzatán két ugyanilyen románstílusú „káróablak" látható. [L'architettura cronache e storia. (direttore Bruno Zevi) 1956. agosto. 10. sz. 278—283. — *Lavagnino* i. m. 228. old., 252. kép (Ruvo, Duomo, Esterno).] — Ennek alapján hisszük, hogy a motívum előbb juthatott el Magyarországra, mint Csehország vagy Szilézia területére, ahol Litomericében 1537—39-ben keletkezett. Ugyanígy reneszánsznak bizonyult az egyetlen budavári analóg káróablak — az Úri utca 13. sz. épület Úri utcai homlokzatán, az északi irányból számított első gótikus ablak mellett feltárt hasonló ablak —, amely egy Zsigmond-kori ablakhoz későbbi időben épült hozzá és színes reneszánsz vakolással volt ellátva. Bizonyosan 1437 és 1541 között keletkezett. — Áttekintve a nyugat-európai kapcsolt ablakok datálási problematikáját, úgy látjuk, hogy az emlékek két nagy időrendi gócponthoz polarizálódnak. Az egyik pólus a trecento, az 1300/1359—1348/65 körüli idő, amelynek érett gótikus emlékei legtisztábban talán a sienai palotákon maradtak fenn. A sienai Palazzo Buonsignori, Palazzo Sansedoni, Palazzo Saracini, Palazzo Publico és főként a Palazzo Salimbeni XIV. századi ablakaira gondolunk. (*L. M. Richter*, Siena. Leipzig—Berlin 1901, 25, 27, 53—56.) A másik pólus a cinquecento, az 1510/1512—1537/39 körüli idő, amelynek Albrecht Haupt hannoveri prof. és Otakar Votocek véleménye szerint keverék későgótikus és korareneszánsz emlékei a fenti salamancai és litomericei ablakok. (Wasmuths Lexikon der Baukunst. IV. köt. Berlin 1932, 259. — *Votocek* i. m.) Budavári kapcsolt ablakunk datálási kérdése ezek alapján így módosul: A sajátos magyar emlék vajon a trecento vagy a cinquecento emlékek közé tartozik-e?

[23] Ugyanilyen habarccsal épültek az Anna utca 4. sz. emeleti grafikus stílusú posztgótikus ablakainak a fülkefalai, amelyeknek datálása pedig bizonyítottan a XV. század második fele — XVI. század első felére esik. (Lásd jelen kötet: *Czagány I.*, A középkori grafikus stílus emlékei a budai Várnegyed területén. 7. jegyzet.) Hasonló, rózsaszínű homlokzatvakoló habarcsréteg tartozott a Hess András tér 4 sz. épület emeleti, reneszánsz ablakaihoz. [*Czagány I.*, A budapesti I. ker. XI. Ince pápa tér 4. sz. épületen végzett műemléki kutatások és helyreállítások eredményei. Művészettörténeti Értesítő (1954) 294.]

[24] A puha köveknek a posztgótikában elterjedt alkalmazását bizonyítják az Anna utca 4. sz. emeleti grafikus stílusú posztgótikus ablakai; az Anna utca 2. sz. emeleti, tétényi homokkőből készült későgótikus kis ablaka, amely a mellette levő, szintén elég késői reneszánsz ablakocskával együtt épült; a Tárnok utca 18. sz. üzlet íveinek maradványai stb.

[25] Vö. az Úri utca 64—66. sz. földszinti árkádíveinek 40 cm-es, az Országház utca 2. sz. udvari árkádíveinek 44 cm-es rézsűivel.

[26] A különböző szélességi méretű ablaknyílásokból sajátos, magyar komponálási móddal összeállított kapcsoltablak ilyenfajta rekonstrukcióját nagyban alátámasztja a tatai várkastély hasonlóan készült kapcsoltablaka. (*Jenei F.*, A tatai vár. Bp. 1956, „Műemlékeink" sorozat. 21. — *Benesch L.* „A tatai vár 1893-ban" c. vízfestményén az első emeleti bal szélső ablak.) Annyit mindenesetre bizonyít, hogy Magyarországon nemcsak a budai várban fordult elő ilyen ablakkompozíció.

[27] Lásd a 22. jegyzetben a palermói székesegyház campanilejének ablakáról mondottakat. Végeredményben ugyanennek az ablakkapcsolási sémának alapján jöttek létre az alábbi kapcsolt ablakok is, csak egyszerűbb formában, felső ablakok nélkül, annak jeléül, hogy bár a „káróablak" a mediterrán gótika területéről származik, mégis inkább Északon volt használatos: (Orvieto: Palazzo del Popolo, Fabriano: Palazzo del Podesta, Todi: Palazzo Communale, Cremona: Palazzo dei Militi, Piacenza: Palazzo-Municipale hasonló ablakai.

[28] Lásd még a 22. jegyzetben a salamancai katedrális főhajójának ablakairól mondottakat, valamint: *Z. Wierth—J. Benda*, Burgen und Schlösser der Tschechoslovakei. Prag 1954, B-1.

[29] A rézsűfalaknak újonnan, téglából történt felépítése egyértelműen bizonyítja, hogy itt középen sohasem volt a két szélsővel azonos keskeny ablak. Mert ha lett volna, akkor nem kellett volna új rézsűfalakat építeni az ajtóhoz, hanem csupán a meglevő ablakkeretkövekben kellett volna nyílásbővítést végezni pontosan úgy, ahogy ez a szélső ablakok nyílásszélesítésénél, véséssel meg is történt. Ez esetben azonban az átvésett keretköveknek ugyanúgy meg kellett volna maradniuk, mint a két szélső oldalon, viszont a két rézsűfal mellett, a korábbi keretköveknek nyoma sem maradt. Következésképpen nem hihetünk mást csak azt, hogy a széles, középső ablak keretköveit az ajtóvá történt átalakítás után, mint

szükségtelent, elbontották, mivel ez a falrész zömében átépült. Ez a felfogás mindenesetre összeegyeztethető a fennmaradt, nagyobb ívű záradékkő-maradvánnyal, amely egy szélesebb középső ablak egykori létét bizonyítja, mert ennek csak a rézsűjét faragták át, a homlokíveit nem (21, 25—27. kép).

[30] A könyöklőkő a helyreállítás során súlyos műemlékhamisításnak esett áldozatul, amennyiben teljes hosszanti épsége ellenére — amellyel az ajtó és az ablak szélességét bizonyította — fele részét elfalazták. Ezzel egy olyan új nyílás szélességét kényszerítették rá, amelyre nézve a helyszínen semmi bizonyíték sem volt, sőt maga a könyöklő is e megoldásnak ellene bizonyított. A bizonyíthatatlan új rézsűvel a mitis-zöld színűre festett eredeti ajtórézsűfalakat szintén elfalazták, ami által egy olyan nyílás jött ezen a helyen létre, amilyen itt sohasem állott. — Mindezen túl az új rézsűfalakat — a hamisítványokat eredetinek feltüntetve — megtévesztően zöldre festették és a záradékkő homlokíveinek eredeti vakolatkeretezését a kiegészítéskor kisebb sugarú ívekké deformálták (művezető: Dragonits Tamás).

[31] Az első festés bizonyítékát az emeleti, déli irányból számított harmadik ablak mellett, valamint az első és második ablak között fennmaradt vakolatfoltok, a második festését a kapcsoltablak kváderezése, a harmadikét ugyanennek a nyílásrézsűin fennmaradt színezés és a bordó keret megújítása, a negyedikét a kapcsoltablak barokk befalazásán, kívül feltárt vakolatmaradvány (elbontásra került), végül az ötödikét a másodikemeleti, északi szélső ablak mellett meglevő vakolatmaradvány szolgáltatta (31. kép).

[32] Ilyen istálló vagy inkább kocsiszín csatlakozását mutatta az Úri utca 4. és a 24. sz. épület udvari, északi szárnya, valamint a 41. sz. épület déli szárnya stb., ahol az árkádívekkel megnyitott barokk színek nem korábbi középkori alapelrendezésre épültek rá.

[33] Sajnálatos, hogy e különböző korból származó függőfolyosó konzolok — amelyek az építkezések periodizálhatóságának legfőbb alapját szolgáltatták — az 1954. évi újjáépítés során purista uniformizálásnak estek áldozatul.

[34] Az 1862, 1923 és 1930. évi átalakításokra vonatkozó tervanyag jegyzéke: Budapest műemlékei. Bp. 1955, 546. old., a „Források és irodalom" c. fejezetben. Ugyanitt az 543. oldalon az épületre vonatkozó több téves megállapítás látott napvilágot, amely helyreigazításra szorul. A „Története" c. fejezetben olvasható: „A XIV. sz. elején épült a mai épület magját képező középkori lakóház, amely a kapualjból és az attól délre levő helyiségekből állott, valószínűleg földszintes volt és a mai 33. sz. háztól köz választotta el." E mondat minden állítása téves, mert az első középkori lakóház nem a XIV. század elején, hanem a második felében épült. Nem kapualjból és attól délre fekvő helyiségekből állott, mert a kapualjtól délre fekvő pince és földszinti helyiség XV. századi eredetű. Ez a ház a kapualja *északi* oldalán húzódó helyiségsorból állott, mert a szomszédos 33. sz. háztól sohasem választotta el köz vagy sikátor, hiszen ez a terület XIV. századi pincével van alápincézve. Márpedig pincét csak lakószobák alá építettek a középkorban, sikátorok alá sohasem. „A 33. sz. déli tűzfalán fennmaradt Anjou-kori vakolat és homlokzatfestés" nem bizonyít a köz léte mellett, mert csak a második emelet magasságában maradt fenn. A nemlétező köz természetesen nem is került beépítésre. A további szöveg szerint: „XVIII. század végén — udvari szárnyakat építettek hozzá." Mint láttuk, az udvari szárnyak építése 1696—1727, 1802—1844 és 1862-ben történt, nem a XVIII. század végén. Továbbá az sem igaz, hogy „1862-ben ...teljesen körülépített udvart alakítottak ki kétemeletes magassággal", mert az 1862 után épült udvari szárnyak csak egyemeletesek, a kétemeletes részek viszont 1696 és 1727, ill. 1802 és 1844 között épültek. — Hasonló, de nagyobb horderejű tévedéseket közölt *Dragonits Tamás* az épületről [Kétemeletes gótikus lakóház a Várban. Műemlékvédelem (1957) 20—25]. Mivel írásának tanúsága szerint az épület feltárásában nem vett részt és így az építéstörténet datálási kérdéseiben — saját szavai szerint is — teljesen tájékozatlan, azért könnyen érthető, hogy a bizonyítékok nélkül publikált építészettörténeti vonatkozású megjegyzései valótlanok. Cáfolatukat lásd a jelen tanulmány megfelelő szövegrészeiben és a fényképeken.

I. CZAGÁNY

WISSENSCHAFTLICHE UNTERSUCHUNG UND REKONSTRUKTION DES GOTISCHEN PALASTES DER ÚRIGASSE 31 IN DER FESTUNG VON BUDA

In 1954—56 kam die Reihe an die Erschließung und Wiederherstellung des bisher einzigen bekannten zweigeschossigen Palastes der ungarländischen gotischen Profanbaukunst. Dieses in inländischer Beziehung ungemein wertvolle Kunstdenkmal erbringt den Beweis dafür, daß gar mancher mehrgeschossiger Palast im Buda des Mittelalters gestanden ist. Über diese Tatsache hatten wir übrigens schon längst Kenntnis aus den mittelalterlichen Urkundentexten, die sich auf das Festungsviertel beziehen, sowie aus dem Stich Michael Wohlgemuths und Wilhelm Pleydenwurfs, der im Werk von Hartmannus Schedel »Registrum huius operis libri cronicarum« in 1493 erschienen ist, ferner aus dem wertvollen Stadtbild des Erhard Schön vom Jahre 1541.

Auf Grund der sich auf das Gebäude beziehenden schriftlichen Daten — die zwar bis in das 15. Jahrhundert zurückgehen, jedoch infolge der topographischen Ungenauigkeiten, die in den mittelalterlichen Angaben stets zu erwarten sind, erst nach erfolgter neuzeitlicher Identifikation eine feste verläßliche Basis abgeben — kann die Geschichte des Palastes in den folgenden kurz umrissen werden. Nach der Befreiung Budas von den Türken in 1686, kaufte in 1696 der Wiener Kaufmann Christian Helbling das Gebäude vom Postmeister Christian Anton Muthszamb, der es in 1687 im Trümmerzustand von der Kammer als Schenkung erhalten hatte. Nach dem Tod Helblings erbte den Bau seine Tochter, verehelichte Würger. Von 1727 bis 1744 war es im Besitz der Patrich-Erben, die das inzwischen neuerbaute Haus an Emmerich Eszterházy, dem Bischof von Neutra verkauften. Durch weiteren Verkauf gelangte der Palast in 1766 an Johann Georg Krammerlauf, Unterkämmerer der Stadt Buda, der ihn seiner Tochter Veronika Kammerlauf und derem Gatten dem Ratsherrn Joseph Laszlovszky vererbte. In 1844 war er im Besitz der Magdalene Laszlovszky und ihres Gatten Ludwig Sághy, eines Beamten der Statthalterei, nach deren Tod der Palast von den Erben an Stephan Kanócz und seine Frau geb. Maria Trettina im Jahre 1862 verkauft wurde. Für letztere baute der Kunstarchitekt Joseph Pan den bis da unter dem Gewand barocker Stuckarchitektur verborgenen gotischen Bau im romantischen Stil um. Nach ihrem Tod erbten ihre Kinder den Palast, den in 1922 Frau Karl Bocskor geb. Irma Kanócz an Piroska Vojnits, letztere in 1935 der »Gesellschaft der Sozialen Brüder« verkaufte. Währenddessen wurden in 1923 und in 1930 Umbauten im Inneren des Hauses vorgenommen. Während der Belagerung Budas von 1944/45 ging es teils zugrunde. In 1949—50 erhielt es eine partielle Bestandkonservierung und ein neues Dach. Mit der Wiederherstellung des Baudenkmals begann man in 1954 und in 1956 war dieselbe zum großen Teil beendet.

Den wertvollsten Teil des heutigen zweigeschossigen Wohnhauses bildet der Straßentrakt, der, zum Großteil ein Werk des 15. Jahrhunderts, aus der Erweiterung eines früheren, dem 14. Jahrhundert entstammenden kleineren Gebäudes zustandekam. Von diesem ersten Gebäude sind heute nur mehr die beiden mit Sitznischen ausgestatteten Seitenmauern des Torgangs, sowie der nördlich davon liegende Keller erhalten. In der Südwand des Torgangs sind drei halbrundbogig geschlossene Sedilen des 14. Jahrhunderts sichtbar, in der Nordwand dagegen die Anastylose einer Einzelnische, die im 15. Jahrhundert aus den auseinandergetragenen Steinen einer ursprünglich der Südseite genau entsprechenden Nischenreihe gebaut wurde. Das Tor dürfte ursprünglich in der Seitenachse des Wohnhauses des 14. Jahrhunderts gestanden sein und das Haus an der Nordseite der Toreinfahrt nur eine einzige Flucht von Räumen gehabt haben. Der an der mittelalterlichen Brandmauer des zweigeschossigen Nachbarhauses in der Höhe des zweiten Stockwerks erhalten gebliebene Fassadenverputz deutet an, daß unser Haus damals höchstens ein Stockwerk hoch gewesen ist.

Das zweite Wohnhaus, das zweistöckige »gotische palazzo« mit dem Tor in der Mittelachse, entstand aus dem ersten Bauwerk durch Umbauten, die um die Mitte des 15. Jahrhunderts ausgeführt wurden. Da die Straßenfluchtlinie einwärts geschoben wurde, erhielt auch das Wohnhaus des 14. Jahrhunderts eine neue Fassade. Im Erdgeschoß desselben saßen — an der Stelle der heutigen Fenster — vier kleinere Fenster, deren Umrahmungssteine so gänzlich zugrunde gegangen sind, daß wir die obere Grenze ihrer Lichthöhen nur annähernd aus den Umrissen der Wandpfeiler des 15. Jahrhunderts, die die einstigen Fensterumrahmungen umschlossen, bestimmen konnten. Im ersten Stockwerk befanden sich anfangs fünf, nach Erstellung der

großen Fenstergruppe aber nur mehr drei quadratische Zwillingsfenster mit geradem Sturz. Diese konnten aus den aufgedeckten Überresten eindeutig rekonstruiert werden. An ihren Profilen, die von hohem handwerklichen Können zeugen und zu einer der hervorragenden Formgruppen des „gemischten plastischen Stils" gehören, wird auf das spätgotische halbe Birnglied ein besonderes Akzent gelegt, mit dem halbkreisförmigen aber noch nicht im Geist der Parlerschule aufgefaßten Stabglied im Inneren, das mit einem, ausschließlich dem 15. Jahrhundert eigenen Wellenbogen in eine halbkreisförmige Hohlkehle übergeht. Diese morphologischen Erscheinungen datierten die ganze Bautätigkeit in das Jahrzehnt nach 1440. Im zweiten Stockwerk der Fassade dürften zu Anfang ebenfalls fünf, in Dimension und Typus denen im ersten Stockwerk gleiche Fenster gewesen sein, dagegen von einfacherer, im »graphischen Stil« gehaltenen Profilierung. Von diesen konnten wir nur zwei rekonstruieren auf Grund der typischen Eigenarten ihrer bekannten Analogiengruppe. Zu diesen gesellte sich die Torumrahmung in der Mittelachse des Erdgeschosses, deren charakteristisch dekadente Profilierung schon nicht mehr dem Formenschatz der spätgotischen Fassade des 15. Jahrhunderts entspringt, sonder den Einfluß der Postgotik des 16. Jahrhunderts zeigt.

Die so rekonstruierte großangelegte Fassade von imposanter Wirkung und kunstgerecht ausgewogener Verteilung der Öffnungen erfuhr erstmalig in 1500 eine bedeutendere Veränderung. Im ersten Stockwerk entstand anstelle der an der nördlichen Seite befindlichen zwei Zwillingsfenster mit waagrechtem Abschluß ein großes, in fünf Öffnungen unterteiltes Fenster, das von einer flachbogig schließenden Nischenumrahmung eingefaßt wurde. Darunter befanden sich ursprünglich drei spitzbogig geschlossene Steinfenster, von denen die beiden äußeren von enger, 50/173 cm messenden Öffnungsweite, das mittlere Fenster aber 106/173 cm, also doppelt so breit war. Die Öffnungen wurden an beiden Seiten von 62 cm breiten Schrägen begleitet. In den zwei Pfeilern zwischen den drei Fenstern und oberhalb derselben saßen zwei »Karofenster« mit einer Lichtweite von 48 × 48 cm und einer sich konisch schmälernden 60 cm breiten schrägen Einfassung.

Diese, von kunstgeschichtlichem Gesichtspunkt bedeutende Fenstergruppierung war in ihrer originellen Form die charakteristisch einheimische Verschmelzung zweier verschiedener Stilströmungen der westeuropäischen Gotik. Es besteht kein Zweifel darüber, daß man den Ursprung der beiden äußeren schmalen Fenster der unteren Reihe in dem südlichen — mediterrangotischen — Schema der Fenstergruppierung zu suchen hat. Die gedrungenen Proportionen der segmentbogigen äußeren Nischenrahmung dagegen, ferner das Fehlen des oberen Rundfensters, sowie die mittlere breite Fensteröffnung verweisen alle darauf, daß auch die nördliche Eigenart der Fensterkuppelung — das superterrangotische Schema — gleichzeitig vertreten war, samt jener Lösung, die zwischen die Fensterbogen »Karofenster« einfügt. Da die mit der ersteren Methode entstandenen Denkmäler im spanischen (Salamanca) und im italienischen Sprachgebiet (Siena) zu finden sind, solche aber nach der zuletzt besprochenen Art ausgeführte vorwiegend im Böhmischen (Karlstejn) vorkommen, haben wir alle Ursache anzunehmen, daß der Meister unserer Fenstergruppe ein vielgereister lokaler Baumeister gewesen ist, den beide Methoden wohlbekannt waren. In seinem Werk kommt ganz trefflich jene assimilierende Kraft der Gotik zu Buda zum Ausdruck, mit der sie die vielfältigen ausländischen Einwirkungen zu einem organischen Ganzen verschmolz. Im gegebenen Fall ergab sich dabei die Synthese von zwei entschieden differenzierten Formensprachen.

Das stilgeschichtlich auch in europäischer Beziehung für sich stehende Motiv — dem noch in der Zukunft eine große Rolle zukommen wird bei der Aufspürung der ausländischen Stammesländer der Gotik von Buda — erfuhr fünfmal Umgestaltungen. Das erste Mal wurden an ihm in 1541 Veränderungen vorgenommen. Gemäß dem Zeugnis der bis zum erhalten gebliebenen Fußbodenniveau reichenden Mauerschräge, wurde nämlich das untere mittlere, also breitere Spitzbogenfenster zu einer Tür umgebaut, die zur Überbrückung der Gasse führen sollte. Da nun aber dadurch die Beleuchtungsfläche dieses mittleren Fensters verloren ging, wurde der Abschluß der beiden äußeren, schmalen Spitzbogenfenster höher ausgehauen und segmentbogig umgestaltet.

Die Gewände der Tür reichten bis zur äußeren Fläche der Nischenrahmung, wo sie sich den Wangen der vermutlich gänzlich bedeckten hölzernen Sprengwerksbrücke anschlossen. Das vermauerte Lager des Sprengwerks ist auch heute unter der Türschwelle zu sehen. Zum zweiten Male nahmen die Türken zwischen 1541—1686 Änderungen am Haus vor. Aus der in die Mitte der unteren Öffnungsreihe gesetzten Tür wurde abermals ein Fenster gemacht, indem man zwischen die Mauerschrägen ein Vollparapet mit Brustlehne setzte. Die zwei äußeren Fenster wurden gegen die Mittelachse zu verbreitert und die ganze Nischenrahmung vermauert. Dadurch verschwanden auch die »Karofenster« aus dem Gesamtbild der Fassade.

Im Lauf der dritten Umgestaltung — nach 1686 — wurde das mittlere Fenster der unteren Reihe aufgegeben und vor die beiden äußeren

türkischen Öffnungen Barockfenster vermutlich mit Steinumrahmung gesetzt. Die vierte Umgestaltung nach 1862 resultierte darin, daß die barocke Rahmung von der Fassade verschwand und die beiden Fenster sowohl in ihren Proportionen als auch in ihrem Gips- und Verputzschmuck dem Geschmack der Romantik entsprechende Veränderungen erlitten. Der fünfte Umbau — um 1920 — bildete aus dem nördlichen äußeren Fenster eine Balkontür.

In der Zeit zwischen 1440/50—1766 wurde die Fassade des Hauses fünfmal übermalt. Zuerst wurde um 1440—50 auf den bräunlichdunkelgrau karmingefärbten Fassadenverputz ein Netz von weißen Quaderstreifen *al secco* aufgetragen. Die Umrahmungssteine von Tor und Fenstern erhielten pompeianischroten Vermalt. Das zweitemal wurde um 1500 dieselbe Quadrierung, nun aber mit roten Streifen auf weißen Grund erneuert. Bei der dritten Gelegenheit wurden die Gewände der großen Fenstergruppe mitisgrün übermalt. Anläßlich des vierten Fassadenverputzes nach 1686, wurde das rote Quadernetz auf weißem Grund erneuert und auch alle früher bemalten Reste damit bedeckt. Das fünfte Mal, nach 1723, wurde dasselbe mit besseren Stoffen renoviert.

Nach der bei der Rückeroberung der Festung in 1686 erlittenen Zerstörung ließ zwischen 1696—1727 vermutlich der Wiener Kaufmann Christian Helbling das Gebäude mit einer um 2 m verringerten Höhe des Straßentraktes neubauen. Der Südflügel des Hofes wurde zweigeschossig, der Nordflügel aber nur ebenerdig und bis zur halben Tiefe des Hofes erbaut.

In der zweiten — barocken — Bauperiode des Hauses ließ wahrscheinlich der Bischof Emmerich Eszterházy zwischen 1744—1766 die barocken kassettierten Tonnengewölbe der Obergeschoßräume des Straßentraktes und das neue barocke Treppenhaus ausführen, selbstverständlich ohne der Verkürzung und den Gewölben, die dem Zeitalter des Zopfstils entstammen.

In der dritten Bauperiode, zwischen 1766—1844 — also zu Lebzeiten der Familie Krammerlauf und des Ratsherrn Joseph Laszlovszky — entstanden die böhmischen Gewölbe der Toreinfahrt und der Hoftrakte, sowie die Muldengewölbe des Obergeschosses.

Zur selben Zeit, aber zwischen 1802—1844, kam die Reihe an den Ausbau der Ostseite des Nordflügels, im Laufe dessen auch der bis dahin nur erdgeschossige Teil ebenfalls zweigeschossig umgebaut wurde.

In der vierten Bauperiode, nach 1862, ließ Stephan Kanócz in Ausführung der Pläne von Joseph Pan auch den Ostteil des südlichen Hoftraktes ausbauen, wodurch der Hof endlich von allen Seiten umschlossen war. Dieser Zeit gehört die fünfachsige Straßenfassade im reifen romantischen Stil an, die zu den besseren Schöpfungen des ansonst ziemlich bescheidenen romantischen Denkmalmaterials in Buda gehört hat. Im Lauf der kleineren Veränderungen, die am Gebäude in 1923 und 1930 auf Geheiß von Piroska Vojnits vorgenommen wurden, baute man dem Raum im ersten Stockwerk, der ehemals von der großen Fenstergruppe eingenommen wurde, einen geschmacklosen Balkon mit Eisengitter vor.

Dieser schichtenweise aufeinander gelagerten, kontinuierlichen und geschichtlichen Bauentwicklung machte die in 1954 begonnene Renovierung ein gründliches Ende. Ihr Ziel war, mit Hilfe der Aufdeckung von spätmittelalterlichem Fundmaterial, eine partielle Wiederherstellung des Zustandes im 15. bzw. 16. Jahrhundert zu erreichen.

Die Wiederherstellung stellt eine beachtenswerte Leistung vor, was die Treue der Rekonstruktion von Einzelheiten anbelangt. Hinsichtlich der Ganzheit der mittelalterlichen gotischen Palazzokomposition und der Wahrung der Proportionalität der Fassade muß diese Leistung aber als weniger gelungen gesagt werden, zumal da durch ein vom didaktischen Gesichtspunkt ohnehin unrichtiges Kranzgesims die Fensterschlüsse des gotischen »Prachtgeschosses« im zweiten Stockwerk und der darüber befindlichen Fries überschnitten werden.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Fassade des Gebäudes in der Úrigasse 31, in dem durch den Krieg verursachten Trümmerzustand in 1947

Abb. 2. Fassade des Gebäudes während der Wiederherstellung in 1956

Abb. 3. Die Fassade vor 1944. Ausgeführt nach den Plänen von Joseph Pan nach 1862

Abb. 4. Grundrißpläne der Grabungen mit Erklärungen der chronologischen Angaben der Freilegungen. Erdgeschoß, 1. und 2. Obergeschoß

Abb. 5. Sitznischen-Anastylose in der Nordwand der Toreinfahrt. Aus der Sitznischenreihe des 14. Jahrhunderts um die Mitte des 15. Jahrhunderts erstellt

Abb. 6. Grundrißplan der Grabungen. Kellergeschoß

Abb. 7. Doppeltür des von der Toreinfahrt nördlich liegenden Kellers während der Freilegungen

Abb. 8. Türfragmente des von der Treinfahrt südlich liegenden Kellers während der Feilegungen

Abb. 9. Aufschließungsskizze der Fassade mit Angabe der mittelalterlichen Reste (Zustand in 1954)

Abb. 10. Wissenschaftliche Rekonstruktion der spät-

gotischen Fassade (Zustand um 1450) (Plan des Verfassers)

Abb. 11. Wissenschaftliche Rekonstruktion der umgestalteten Fassade zur Zeit der Renaissance (Zustand um 1500) (Plan des Verfassers)

Abb. 12. Reste der Hausteingewände des vom Süden aus gerechneten 2. und 3. mittelalterlichen Fensters im ersten Stockwerk während der Freilegung

Abb. 13. Die Hausteinumrahmungen der mittelalterlichen Fenster des ersten Stockwerks nach der Wiederherstellung

Abb. 14. Wissenschaftliche Rekonstruktion für die Wiederherstellung der mittelalterlichen Fenster des zweiten Stockwerks (Plan des Verfassers) und typologisches Sammelblatt der zur Analogie-Gruppe des »graphischen Stils« gehörenden Fenster. 1—2. Fenster im 2. Stockwerk der Úrigasse 31
3. Tárnokgasse 13, Fenster im 1. Stock
4. Tárnokgasse 13, Profil des Fensters im 1. Stock
5. Úrigasse 31, Profil der Fenster des zweiten Stockwerks
6. Úrigasse 31. Das den Fenstern des 1. u. 2. Stockwerks gemeinsame konstruktionstechnische System
7. Tárnokgasse 13. Konstruktionstechnisches System des Fensters im 1. Stockwerk
8. Úrigasse 31. Zeichnung des Versetzungszeichens des Mittelpfostens auf den Sohlbänken der Fenster im 2. Geschoß
9. Fortunagasse 10. Fenster im 1. Stockwerk
10. Hess András-Platz 4, Fenster im 1. Stock
11—12. Tárnokgasse 13. Die Fenster des Erdgeschosses
13. Hess András-Platz 4, Profil des Fensters im 1. Stockwerk
14. Das gemeinsame mittelalterliche konstruktionstechnische System der Fenster 9—12
15. Országházgasse 9, ein Fenster des 1. Stockwerks

Abb. 15. Wiederherstellung der mittelalterlichen Fenster des ersten Stockwerks (technischer Plan des Verfassers)

Abb. 16. Nördliches Gewändestück des mittelalterlichen Fensters 3 vom Süden aus, im 2. Geschoß des Hauses der Úrigasse 31

Abb. 17. Photographie des Versetzungszeichens für den Fenstermittelpfosten auf der Sohlbank des 3. Fensters vom Süden aus gerechnet im 2. Stockwerk

Abb. 18. Blendung der mittelalterlichen Rahmungssteine des Tores mit romantischer Putzarchitektur, vor 1944. Entstanden nach 1862 gemäß den Plänen Joseph Pans

Abb. 19. Die mittelalterlichen Fenster des 2. Geschosses nach Wiederherstellung

Abb. 20. Wiederherstellung des gekoppelten großen Fensters im 1. Stockwerk (technischer Plan des Verfassers)

Abb. 21. Wiederherstellung der mittelalterlichen Torumrahmung (technischer Plan des Verfassers). Vergleichende Skizze der postgotischen und romantischen Profile der Torrahmung

Abb. 22—24. Die Überreste der großen Fenstergruppe im ersten Stockwerk. Sohlbank der mittleren Öffnung, Rest der nördlichen äußeren Nischenrahmung und des Fenstergewändes

Abb. 25—27. Sturzstein der mittleren Öffnung, Überreste der südlichen äußeren Nischenrahmung und des Fenstergewändes

Abb. 28. Europäische Schemen gekoppelter Fenster. 1. »Mediterran-gotisches« Koppelungsschema (z. B. Siena, Palazzo Salimbeni, Rückseite)
2. »Superterran-gotisches« Koppelungsschema (Beispiele: Karlstejn, Burg)
3. Mischtypus (Festung Buda, Úrigasse 31)

Abb. 29. Beispiel für die »superterran-gotische« Fensterkoppelung: Karlstejn, Burg, Doppelfenster der Südostfassade

Abb. 30. Beispiel für den »mediterran-gotischen« Fensterzusammenschluß: Palermo, Palazzo Chiaramonte, äußeres Fenster im großen Saal

Abb. 31. Barockzeitliche Verputzreste der Fassade am 2. Stockwerk

Abb. 32. Mittlere Öffnung des großen Gruppenfensters nach völliger Freilegung, mit den aus der ersten Umgestaltung erhalten gebliebenen Gewänden und der aus dem zweiten Umbau stammenden Sohlbank

Abb. 33. Die fünf Bauperioden des großen Gruppenfensters. 4. Ursprünglicher Zustand um 1500
5. Erste Umgestaltung vor 1541
6. Zweite Umgestaltung zwischen 1541—1686
7. Dritter Umbau nach 1686
8. Vierte Umgestaltung nach 1862
9. Die Resultate der Freilegung in 1954